A NŐ *és a* POLITIKUM

A nők politikai szerepvállalása Magyarországon

Szerkesztette Palasik Mária

NAPVILÁG KIADÓ
BUDAPEST

A nő és a politikum

A NŐK POLITIKAI SZEREPVÁLLALÁSA
MAGYARORSZÁGON

POLITIKATÖRTÉNETI ALAPÍTVÁNY

A nő és a politikum

A NŐK POLITIKAI SZEREPVÁLLALÁSA MAGYARORSZÁGON

Szerkesztette

PALASIK MÁRIA

NAPVILÁG KIADÓ
BUDAPEST

Megjelent az

OKTATÁSI ÉS KULTURÁLIS MINISZTÉRIUM

és a

POLITIKATÖRTÉNETI ALAPÍTVÁNY

támogatásával

ISBN 978 963 9697 16 4

Kiadja a Napvilág Kiadó
1054 Alkotmány u. 2.
www.napvilagkiado.hu
Első kiadás: 2007

© Palasik Mária et al., 2007

Jelen kötetet vagy annak részleteit tilos reprodukálni, adatrendszerben tárolni, bármely formában vagy eszközzel – elektronikus, fényképészeti úton vagy más módon – sokszorosítva, a kiadó engedélye nélkül közölni.

Minden jog fenntartva.

A kiadásért felelős Rév András,
a Napvilág Kiadó ügyvezető igazgatója
Felelős szerkesztő: Sebes Katalin
Borítóterv: Kálmán Tünde
Tördelés: AbiPrint Bt., Budapest
Felelős vezető: Abinéri Ottó ügyvezető
Nyomás, kötés: Séd Nyomda Kft., Veszprém
Felelős vezető: Katona Szilvia ügyvezető igazgató
Megjelent: 48,26 (A/5) ív terjedelemben

Printed in Hungary

TARTALOM

PALASIK MÁRIA: Helyzetjelentés 7

LICSKÓ GYÖRGY: A nők a közéletben és a vezetésben. Összefoglaló a nemzetközi és a hazai szakirodalom alapján 17

FÉSÜS ÁGNES: A nők politikai szerepe a nemzetközi szakirodalom tükrében 45

Történeti metszet

GÁSPÁR GABRIELLA: A női jogok a magyar rendi társadalomtól a Horthy-korszak végéig 65

PALASIK MÁRIA: A női egyenjogúság szabályozása Magyarországon a 20. század második felében 81

A nők a közéletben Magyarországon 1989-ig

SZAPOR JUDIT: A magánszférából a politikai közéletbe: a női politizálás története Magyarországon a kezdetektől 1945-ig 129

S. KOSZTRICZ ANNA: A nők mobilitásának vizsgálata a párt- és az állami vezetésben a Magyar Dolgozók Pártja káderanyagai alapján (1948–1956) 145

SCHADT MÁRIA: Struktúra és funkcióváltozások az MNDSZ-ben 1950 és 1953 között 167

SCHADT MÁRIA: Női vezetők a Kádár-korszakban. Kiválasztódás és karrier 191

PALASIK MÁRIA: A nők a parlamentben (1920–1990) 227

A nők a közéletben Magyarországon a rendszerváltás után

GARANCSI GYÖRGYI: A nőkérdés a pártok politikájában 261

FÉSÜS ÁGNES – PALASIK MÁRIA: A nők a törvényhozás és a végrehajtás legmagasabb szintjén 269

FÉSÜS ÁGNES: Különbözőség vagy hierarchia. Férfi és női témák a parlamentben 321

BANDI ZSUZSA: A nők a helyi politikában a rendszerváltás után 345

BODNÁR ILONA – GARANCSI GYÖRGYI: A nők szerepvállalása a pártpolitika gyakorlatában: a politikusnők karriertípusai 395

Függelék

NAGY ORBÁN: A nők és a férfiak adatai 451

Irodalomjegyzék 527

A kötet szerzői 539

PALASIK MÁRIA

HELYZETJELENTÉS

Kétéves kutatás eredményét tartja kezében az olvasó. A kutatás a Politikatörténeti Alapítvány műhelyében folyt: nyolc kutatóhely – öt egyetem, három kutatóintézet, illetve egy levéltár – tizenhárom kutatója vett benne részt. A kutatók között találunk történészeket, szociológusokat, közgazdászokat, levéltárost, filozófust, nyelvészt, műszaki menedzsert és statisztikust. Ennélfogva a kutatás eredménye nem egy tudományterületet képvisel, hanem interdiszciplináris.

A kutatás célja az volt, hogy feltárja a nők közéletben való részvételének legfontosabb jellemzőit a 20. század második felében Magyarországon. A kutatás elsősorban az 1990. évi rendszerváltás után bekövetkezett folyamatokat vizsgálta, ugyanakkor fontosnak tartotta a jelen történéseit tudományos keretbe helyező előzmények bemutatását,[1] illetve elemzését, ezért alapkutatásokat készítettünk a nők közéleti részvétele 1990 előtti hazai gyakorlatának legfontosabb faktorairól is. A témák között találhatunk olyanokat, amelyek eredetileg nem szerepeltek a projekt célkitűzésében, de a munka előrehaladtával úgy döntöttünk, hogy ezek is gazdagítják a kutatás eredményeit. Nem terveztük, hogy kitérünk a téma 1945 előtti hazai összefüggéseinek feltárására, azonban egyértelművé vált, hogy a szakirodalmi előzmények magyar vonatkozásainak bemutatása elkerülhetetlen. Ezért kértük fel Szapor Juditot *A magánszférából a politikai közéletbe (A női politizálás története Magyarországon a kezdetektől 1945-ig)* című összefoglaló tanulmány elkészítésére. A női egyenjogúság törvényi szabályozása témakörhöz kapcsolódó kutatást (választójog, a továbbtanulás lehetősége a felsőfokú oktatásban, korábban elzárt pályák megnyitása, első- és másodgenerációs szabadságjogok kiterjesztése) eredetileg az 1945 és 1949 közötti korszakra kívántuk elvégezni, mivel az jelentette a női jogok biztosítása szempontjából a nagy áttörést. A kutatás közben derült ki, hogy ez a téma sem tárgyalható előzmények nélkül (a nők tulajdonjoga, a nők választójoga), majd pedig nem lehet lezárni 1949-ben. Mivel

[1] Természetesen nem kellett mindent elölről kezdeni. Úttörőnek számít a témában Pető Andrea *Nőhistóriák. Történetek a politizáló magyar nők történetéből (1945–1951)* című munkája, amely a második világháborút követő rendszerváltozást tárgyalja, annak kontextusában igyekszik megvizsgálni a politizáló nők (egyesületeinek) történetét.

a témának nincs szakirodalma, úgy döntöttünk, hogy a kutatás időhatárát itt is napjainkig terjesztjük ki. Ugyanez vonatkozik a nők parlamenti szereplésének feltérképezésére. Eredetileg az 1945–1949-es és az 1990 utáni koalíciós ciklusok működésének bemutatása volt a célunk. De amikor szembesültük azzal, hogy a témában alapkutatások hiányoznak, hozzáláttunk a hiány felszámolásához. Eredményként – azon túl, hogy a női parlamenti politizálás 20. századi keretét felvázoltuk – megfogalmaztunk egy sor olyan kérdést, amelyekre még (valakiknek) választ kell adni a későbbiek folyamán.

A tanulmányok jelentősen hozzájárulnak a hazai társadalmi nemekről folyó kutatásokhoz: ahol lehetett, felhasználtuk más műhelyek és kutatók munkáit, kutatásaink végeredményét tekintve azonban új eredményekkel gazdagítják a szakirodalmat.

A kötet három bevezető tanulmánya segít annak megértésében, mi jellemzi napjainkban a női részvételt a politikai közéletben, illetve hol tart ma a téma kutatásában a nemzetközi és a hazai szakirodalom. Ezek az írások megteremtik a többi fejezet elméleti alapját. Távolról, fokozatosan közelítenek az elmélet felől a konkrét tényanyagokig. Időben és térben is elhelyezik a kérdést az őskortól a 20. század végéig, a fordulópontokra koncentrálva. Nem adnak teljes képet, de rálátást igen. Nemzetközi kontextusba helyezik a hazai tényeket. A nők helyzetének változását több oldalról mutatják be, de a közös pont jól látható: a közéleti szerepvállalás.

A kötet további tanulmányait három fejezetbe csoportosítottuk. Az első, a *Történeti metszet* című fejezet figyelemmel kíséri a nők jogainak történetét a középkortól napjainkig.

A nők a közéletben Magyarországon 1989-ig című második fejezet – az előző részek elméleti megalapozottságára építve – a nők politikai szerepvállalását történeti szemlélettel mutatja be. Külön értéke az eltérő nézőpontok megjelenítése – ennek egyik oka a szerzők egyéni látásmódjából, másik pedig az egyes történeti korszakok sajátosságaiból fakad. Érdekes látni, hogy az egyes történeti fordulópontok után milyen változások következtek be, hogyan lehet vagy nem lehet folytonos narratívába ágyazni a magyar nők közéleti szerepvállalásának történetét. A harmadik fejezet – *A nők a közéletben Magyarországon a rendszerváltás után* – hasonlóságot mutat a másik kettővel abban az értelemben, hogy nagy elméleti apparátust hív segítségül, de kiindulópontul a tények, adatok szolgálnak. Az elgondolkodtató, érdekes elemzések adatok, életutak, beszédek értelmezésével próbálnak keretet adni a nők közéleti szerepvállalásával kapcsolatos, már létező sztereotipikus vagy eredeti gondolatoknak. Egyes állításokról bebizonyosodik, hogy van relevanciájuk, és érdemes foglalkozni velük, másokról pedig, hogy a valós helyzetet figyelmen kívül hagyva nem szerves velejárói a női politizálásnak. A közélet különböző szintjeinek vizsgálata lehetővé teszi, hogy teljesebb, hitelesebb kép alakuljon ki a politikusnőkről, mégpedig úgy, hogy egyszerre legyen látható, hogy nőkről és hogy politikusokról van szó.

A kutatás – a külföldi és a hazai szakirodalom feldolgozása és a nők közéleti szerepvállalása 1920–1989 közötti legfontosabb vonásainak bemutatása mellett, azok eredményeire támaszkodva – az 1990 után végbement folyamatok feltér-

képezésére összpontosított. Megállapíthatjuk, hogy kutatásunk eredményei megegyeznek a nemzetközi szakirodalom által feltárt jelenségekkel.[2] Eszerint a rendszerváltás előtti időkhöz képest csökkent a nők politikai-közéleti részvétele Magyarországon. Az 1990 után kiteljesedő demokráciától elvárható lett volna, hogy sokkal inkább számít a nők aktív közéleti részvételére, mint ahogy az valóban bekövetkezett. Sőt ezzel ellentétes folyamatnak lehetünk tanúi: nemhogy pozitív fordulat nem történt, de vagy stagnál, vagy van, ahol csökkent a nők aránya a különböző döntéshozó testületekben. A pártok programjairól is megállapítható, hogy egészen leegyszerűsített formában érintik a nők és férfiak esélyegyenlőségének problémáit: a szocialisták és a liberálisok érzékenyebben reagálnak, a konzervatív pártok azonban érzéketlenebbek a téma iránt. A pártok többségének társadalmi nemekkel kapcsolatos kultúrája egyszerűen „gyermekcipőben jár", a téma nincs benne a pártok belső életének közbeszédében. A társadalmi nemek egyenjogúságának kérdése a pártok ideológiájához kell hogy tartozzon: el kell fogadtatni, hogy az egyéni szabadság kiteljesedéséhez a kollektív szolidaritáson át vezet az út. Ez azonban a hazai politikai gyakorlatra nem jellemző. Így nem is nagyon lehet csodálkozni, hogy a politikai közélet színpadáról továbbra is hiányoznak azok a politikusnők vagy akár politikus férfiak, akik kifejezetten „női programmal" indultak volna a parlamenti vagy az önkormányzati választásokon. Sajnos még mindig igaz Lévai Katalin és Kiss Róbert 1997-ben tett, és 1999-ben megismételt megállapítása,[3] amely szerint továbbra is elszigeteltek azok a pártkezdeményezések (például Magyar Nőpárt), amelyek kifejezetten női érdekek képviselőiként indultak akár az országgyűlési, akár az önkormányzati választásokon. Említést érdemel viszont az SZDSZ és az MSZP abból a szempontból, hogy az országgyűlési választásokon a többi párttal ellentétben sokkal érzékenyebben ügyeltek a női képviselőjelöltek indítására, az utóbbinál 20 százalékos kvótarendszer bevezetésére is sor került. Ez meglátszik a két párt női képviselőinek - a konzervatív pártokhoz képest - magasabb számában. Valamelyes áttörés látható a szocialista pártban: több női minisztert és államtitkárt delegált a kormányba, ő adja a parlament női elnökét, sőt a köztársasági elnökjelöltnek is nőt állított.

A statisztikai adatokat összesítve azonban nagyon szomorú a kép. A nők közéleti szerepvállalásának hazai csökkenése ellentétes a világon és az Európában tapasztalható tendenciákkal: az utóbbi években - kevés kivétellel - minden EU-tagállamban növekedett a nők aránya a parlamentekben, a kormányzati és a helyi önkormányzati testületekben. Magyarországon viszont az elmúlt évekhez képest sem értékelhető megnyugtatónak a helyzet. Az Interparlamentáris Unió összeállítása szerint 2004-ben még a 65. helyen szerepeltünk a világ 187 országáról készült rangsorban, 2005-ben lecsúsztunk a 100. helyre, majd a 2006-os választások után a 96. helyre kerültünk az akkor számon tartott 189 ország közül. Az Interparlamentáris Unió rangsora szerint 2007-ben az Európai Unió 25 tagállama közül - Málta után - Magyarországon a legalacsonyabb a nők részvétele

[2] *Women in the Face of Change*, 1992; Siemienska, 2000. http://www.mona-hungary.org/object.1b751860-e09a-4374-a7e7-5685d44b9eae.ivy. A letöltés dátuma: 2006. február 12.

[3] Lévai-Kiss, 1997; Kiss, 1999.

a parlamenti képviselők között.[4] Az is elgondolkodtató, hogy az Interparlamentáris Unió ranglistáját Ruanda vezeti, ahol a női képviselők száma nyolcvanból 39, vagyis a parlamenti helyek 48,8 százalékát nők töltik be. A szakértők ennek okát abban látják, hogy azokban az országokban, amelyek fegyveres konfliktus színterei voltak, és amelyekben az ENSZ alakította ki a választási rendszert és szervezte meg a választásokat (Ruandán kívül például még Afganisztánban és Kelet-Timoron), nagyobb valószínűséggel tölt be több nő választott közhivatalt.

Bármennyire fájdalmas is, le kell szögeznünk, hogy Magyarországon az elmúlt tizenöt évben a demokrácia és a jogállamiság megvalósulása ellenére kritikus arányszámú a nők részvétele és ezáltal helyzete a társadalmi és politikai életben. Ez azt jelenti, hogy semmi sem változott, sőt negatív tendencia érvényesült a Kádár-korszakhoz képest. A rendszerváltás környékén az akkori állapotokhoz képest javulást várt a társadalom. Még tizenhét évvel ezelőtt azt lehetett gondolni, abban lehetett reménykedni, hogy a politikáról, a politikusokról és a politikusi szerepekről alkotott társadalmi felfogás megváltozik a közgondolkodásban, ami a nők valódi esélyegyenlőségének egyik feltétele is. E változás azonban mind a mai napig késik, s csak ha bekövetkezik, számolhatunk igazi előrelépésre a nők politikai részvételének növekedésében. Léteznek olyan mozgalmak – elsősorban Nyugat-Európában –, amelyek az úgynevezett „paritásos demokráciát" tartják az egyedül helyes és elfogadható rendszernek, azaz azt követelik, hogy a politikai döntéshozatalban a nők–férfiak aránya érje el az 50–50 százalékot.[5] Ez a kitűzött cél például Nagy-Britanniában. De emellett teszi le a voksot az ENSZ 1995-ben deklarált pekingi nyilatkozata is. Ezt a dokumentumot Magyarország is elfogadta, ennek azonban semmi nyoma nincs a mindennapi politizálásban. Ezzel kapcsolatban azt állíthatjuk, változatlanul az évszázadokon keresztül tradicionális szerepekben szocializálódott társadalom, a biológiai nemekhez kötött és mereven különböző társadalmi szerepek, nem pedig a számarányok jelentik a legnagyobb problémát. A régi beidegződések csak a paternalista munkahelyi és politikai rendszerek lebomlásával változhatnak, ezért fontos, hogy ezek az intézmények minél több nő részvételével működjenek, megmutassák, hogy lehet másként is: kulturáltabban kezelni a kérdést minden szinten.

Bízunk benne, hogy a politikai döntéshozók előbb-utóbb felismerik: a nők csekély közéleti részvételével maga a politikai közélet lesz szegényebb; kimaradnak belőle olyan fontos aspektusok, közelítésmódok, praxisok, amelyek hiányával nemcsak a nők veszítenek, hanem a társadalom egésze. Erre hívják fel a figyelmet a társadalmi nemekkel foglalkozó kutatások itthon[6] és külföldön egyaránt. A menedzsmentirodalomban már-már közhelynek számít, hogy a nők sok olyan elemmel járulhatnak hozzá a vezetéshez,[7] amelyek többek között hatékonyabbá, a különböző helyzetekhez rugalmasan alkalmazkodóvá teszik az adott

[4] Az Interparlamentáris Unió rangsora a nemzeti parlamentek 2007. február 28-i adatközlése alapján: http://www.ipu.org/wmn-e/arc/classif280207.htm. A letöltés dátuma: 2007. április 19.

[5] Erről lásd Kiss Róbert szintén ebben a projektben készült, de már egy korábbi kötetünkben megjelent tanulmányát. Kiss, 2005, 230–241.

[6] Lásd Pető Andrea és Lévai Katalin munkáit.

[7] Lásd Koncz Katalin és Nagy Bea kutatásait.

szervezetet, és ez minden bizonnyal igaz a politikai döntésekre, és általában a politikai kultúrára is. Elismerve, hogy a sajátos női vezetői stílus gondolata újabb sztereotípiák veszélyét is hordozza, a kutatások azt igazolják, hogy a képviselőnők általában érzékenyebben figyelik választóik véleményét, férfi kollégáiknál jobban törekeznek kompromisszumra, kevésbé részesítik előnyben a konfrontációt, és igyekszenek jó kapcsolatokat kialakítani más pártok, eltérő értékrendek képviselőivel is. Az utóbbi tizenöt évben a nemzetközi szakirodalomban sokat foglalkoznak azzal is, hogy a helyi, például városfejlesztési döntésekben (közlekedésszervezés, lakásügy, környezetvédelem, biztonság, rugalmas szociális szolgáltatások, kulturális intézmények működése) is szükség lenne a nők szélesebb körű részvételére, mivel hatékonyabban tudják megjeleníteni a speciális igényeket, s így elősegíthetik, hogy a településmenedzsment eredményesebb, sikeresebb legyen. Nem vitás, hogy mindaz, amit a kutatások jellegzetesen női politikusi tulajdonságoknak neveznek, előnyére válna a magyar politikai kultúrának is, ezért indokolt a nők szélesebb körű politikai szerepvállalásának fontosságáról beszélni Magyarországon.[8]

Felmerül a kérdés: hogyan került a társadalmi nemek problematikája az európai országok többségében a politikai döntéshozók érdekkörébe? Először is: az érintettek felismerték, hogy sikeres női politikus abból lehet, aki vállalni meri a női jogok elfogadtatását, széles társadalmi rétegeket érintő ügyekre irányítja a közvélemény figyelmét, mint például az azonos foglalkoztatás, az egyenlő értékű munkáért egyenlő bér elve, a családpolitika, vagy éppen a gyermeknevelés aktuális kérdései. Másodszor: meg is győzték a társadalmat, hogy az általuk felvetett problémák nem a nőket érintik csupán, hanem az egész társadalmat, és e kérdéseknek a férfiak számára is fontosaknak kell lenniük. Végül ehhez társult a felismerés, hogy választókat lehet nyerni azzal, ha egy politikus elkötelezi magát az esélyegyenlőség mellett. Portugáliában például úgy hívták fel a figyelmet a kérdésre, hogy 1994-ben – igaz, csak egyetlen napra – az összes politikai párt 115–115 férfit és nőt delegált a parlament padsoraiba, akik vagy aktív, vagy korábban funkciót betöltő politikusok voltak. Megtárgyalták a paritásos parlament előnyeit, a demokrácia és a nők helyzetét Portugáliában – ezzel ráirányították mind a politikai pártok, mind a média figyelmét a kérdésre. Izlandon ún. tudatosságnövelő kampányba kezdtek. Itt a parlament arra kötelezte a kormányt, mozgósítsa a döntéshozó szervezeteket, hogy álljanak a nők nagyobb politikai szerepvállalását célzó kampány mellé, és ezt a nemzeti célok közé rangsorolta. A program 1994-ban indult, és a kormány már az első évben 5 millió izlandi koronát biztosított rá. Az összes politikai szervezetet bevonta egy hirdetési kampányba, és a pártok nőszervezeteit együttműködésre ösztönözte. Ennek keretében hirdetések jelentek meg, amelyeken ismert férfiak és nők mosolyogva kérdőjelezték meg a nemekhez kötődő sztereotípiákat, arra híva fel a figyelmet, hogy a nemek közötti egyensúly megteremtése nem a nők gondja, ez mindenki számára fontos. Az eredmény nem késett: az 1995. évi választásokon a nők aránya a parlamentben 25-ről 35 százalékra emelkedett. Volt olyan ország – például

[8] Kiss, 2005, 231.

Dánia és Norvégia –, ahol versengés indult meg a pártok között, hogy ki tesz többet a gyakorlatban a nők valódi esélyegyenlőségéért. Itt törvény nincs, bevett gyakorlat, hogy a pártok jelölőlistáin egy férfi jelöltet egy női követ. De a reklám más országokban is előfordult. Sőt a norvég tapasztalat azt mutatta, hogy azokban az években, amikor nem tartottak „Szavazz a nőkre!" kampányt, a nőkre leadott szavazatok száma csökkent, de hasonló eredményt hoztak a belga tapasztalatok is 1998-ban.[9] 1995-ben Franciaországban – a miniszterelnök elnökletével – állították fel a Paritásos Megfigyelő Testületet, amelynek feladatául a közélet ellenőrzését tették a társadalmi nemek szempontjából. Felállítottak egy bizottságot, amely munkájának eredményeként 2000. június 6-án törvényt fogadtak el a választási paritásról, vagyis a törvényhozás mindkét házába történő jelölésnél mindkét nemet egyenlő arányban kell képviselnie a jelölteknek. Ennek ellenére a 2002. júniusi választásokon a francia Nemzetgyűlésben a nők aránya 12,2 százalék, míg a Szenátusban 16,9 százalék. A törvény ugyanis arról nem rendelkezik, hogy a pártlistákon hányadik helyen kell a női jelöltet indítani, s így a nők az esélytelenebb hátsó helyeket kapták meg a jelölőlistán.

Részben ennek az 1980-as, 1990-es években zajló folyamatnak köszönhető, hogy a nemzetközi szakirodalomban és a nők esélyegyenlőségével foglalkozó nemzetközi szervezetek dokumentumaiban megjelent az a gondolat, hogy a társadalmi előrelépéshez a nők „kritikus tömegének" (az ENSZ kutatói szerint ez körülbelül 30 százalék) kell megjelennie a különböző döntéshozó testületekben, s természetesen ezek a dokumentumok visszahatnak a nemzeti politikák alakítására.[10]

Ott, ahol megvalósult, ezt az arányt sehol sem érték el rövid idő alatt, s nem is valamiféle „természetes fejlődési folyamat" eredménye. Mindenhol szükség volt segítő mechanizmusok alkalmazására. Az is egyértelművé vált azonban, hogy akkor sikerült a női részvételt növelni a politikában, ha a segítő mechanizmusokhoz olyan eszközöket – képzési programokat, tréningeket – is társítottak, amelyek segítettek a nőknek a még meglévő hátrányaik leküzdésében, s támogatták a közéleti szereplésre vállalkozó nők sikerét.[11] De arra is van példa, ahol a legfelső állami vezetést képezték tovább a társadalmi nemek témakörében. Svédországban – ahol a nemek közötti esélyegyenlőség politikáját állami szintre emelték – a különböző szintű vezetőknek kell felelősséget vállalniuk a cél megvalósításáért. Az esélyegyenlőségi miniszter, Mona Sahlin 1996-ban indította el azt a képzést, amelyen felső vezetőknek tartanak szemináriumokat a nemek közötti különbözőségek kezeléséről. Először a miniszterelnök, a kormánytagok, az államtitkárok, a politikai tanácsadók számára tartottak képzést, majd később a regionális vezetők, a püspökök és egyetemi rektorok következtek. Szintén svéd példa a következő: a Svédországi Megyei Tanácsok Szövetsége hosszú távon kö-

[9] Woodward, 2001, 28. http://www.coe.int/T/E/Human_Rights/Equality/PDF_EG-S-HP(2001)1_Hungarian.pdf. A letöltés ideje 2007. április 30.

[10] Specialised Inter-Parliamentary Conference „Towards Partnership Between Men and Women in Politics". Organised by Inter-Parliamentary Union. New Delhi, 14–18 February, 1997. http://www.ipu.org/splze/Ndelhi97.htm. A letöltés ideje 2007. április 30.

[11] Kiss, 2005, 233.

telezettséget vállalt a nemi esélyegyenlőség megteremtésére. Fiatal politikusnőket patronálnak annak érdekében, hogy hosszabb távon elkötelezzék magukat a politikai közéletben való részvételre, és átsegítsék őket a kezdeti nehézségeken. Norvégiában és Finnországban például törvény írja elő a nemek kiegyensúlyozott képviseletét az önkormányzatokban. Módszertani kézikönyv és információs-kommunikációs oktatási technológiák segítik az érintetteket abban, hogyan lehet hatékonyabban együtt dolgozni a nemek szerint vegyes összetételű csoportokban.[12]

Az Egyesült Királyságban a munkáspárti kormány támogatja, hogy a döntéshozatal minden szintjén érjék el az 50-50 százalékos paritást. Az 1998-2001-es időszakra az összes minisztériumban akciótervet készíttetett, hogyan folyjanak az esélyegyenlőségi szempontoknak megfelelően a kinevezések. Hogy a döntésvégrehajtásban a nemek között egyensúly alakuljon ki, megkeresik a potenciális jelölteket, és biztatják őket, hogy vállaljanak közhivatalt.[13]

Belgiumban mind nemzeti, mind regionális szinten van felelőse a nemek közötti esélyegyenlőségnek. Az 1990-es évek végére azonban a köztisztviselői gárda számára „vörös posztóvá" vált a kvóta és a „megerősítő cselekvés" kifejezés, ezért a legfelső kormányzati szinten kénytelenek voltak új szóhasználatot kidolgozni arra, hogyan lehet a nők jelenlétének fokozásáról beszélni. Az új kifejezést a magánszektorból vették át az emberi erőforrás-menedzsmentet híva segítségül: flamandul például az „egyensúlyban lévő nemekről" beszélnek.[14]

Sajnos hazánkban a vezető politikusnők többségének is az az álláspontja, hogy a parlamenti döntésekben nem szükséges női szempontok érvényesítéséről beszélni, hiszen a törvények minden állampolgárra egyformán érvényesek, és nem is léteznek speciális „női érdekek". Elég tehát jó törvényeket hozni, s azok automatikusan jó hatással lesznek nőkre és férfiakra egyaránt. Politikusnőink így általában nem is követik az Európában bevált utat, többnyire nem tekintik feladatuknak a női érdekek képviseletét - már csak azért sem, mert mandátumukat sem „női programmal" szerezték. Magyarországon továbbá a civil társadalom sem eléggé fejlett. Kevesen vannak, és nem rendelkeznek elég érdekérvényesítő képességgel azok a csoportok, amelyek felhívhatnák a figyelmet a nők és férfiak eltérő érdekeire, illetve tiltakozhatnának, ha egy-egy rendelkezés hátrányosan érinti a nőket egyszerűen azért, mert alkotóik figyelmét elkerülte, hogy a nők és férfiak nem egyformán helyezkednek el a társadalom és magánélet szférájában, tehát eltérő módon érinthetik őket az egynemű állampolgárra kidolgozott törvények.[15]

Az elmúlt ötven évben a nők műveltségi viszonyai is alapvetően megváltoztak mind Európában, mind Magyarországon. A népszámlálási adatok mutatják, hogy hazánkban a második világháború előtt alacsony volt a felsőfokú végzettséggel rendelkező szakemberek száma. Arányuk 1930-ban a 25 év feletti népességen belül a 2 százalékot sem érte el, míg 1990-ben a 7 százalékot, 2001-ben

[12] Woodward, 2001, 39.
[13] Uo. 40.
[14] Benschop-Verloo, 1999; Benschop, 2006.
[15] Kiss, 2005, 233.

1. táblázat. A felsőfokú végzettségűek száma nemek szerinti bontásban az összlakossághoz viszonyítva, 1930-2001

Év	Az összlakosság	Összes oklevéllel rendelkező	Az oklevéllel rendelkező férfiak	Az oklevéllel rendelkező nők	A nők aránya az összes oklevéllel rendelkezőkön belül %-ban
1930	8 685 109	86 885	78 451	8 434	9,7
1941	9 316 074	91 679	79 577	12 102	13,2
1949	9 204 799	96 561	80 526	16 035	16,6
1960	9 961 044	176 141	136 010	40 131	22,8
1970	10 322 099	300 558	206 897	93 661	31,2
1980	10 701 063	488 550	289 200	199 350	40,8
1990	10 381 959	693 160	371 860	321 300	46,4
1996	10 212 300	846 351	436 530	409 821	48,4
2001	10 078 138	934 036	463 652	470 384	50,3

Forrás: KSH 1990, 1997, 2001

pedig a 11 százalékot is meghaladta. Különösen erőteljes növekedés indult az 1970-es években, a számszerű gyarapodás az azóta eltelt majdnem négy évtizedben volt a legjelentősebb. Az emelkedés mértéke a nőknél sokkal erőteljesebb volt, mint a férfiaknál. 1930-ban a diplomások 10 százalékát sem tették ki a nők, 1996-ban arányuk megközelítette az 50 százalékot, számuk pedig 1970-hez képest négyszeresére nőtt. A 2001. évi népszámlálási adatok azt mutatják, hogy a 21. század elejére a diplomával rendelkező nők száma meghaladta a diplomás férfiakét. Így már az a sztereotípia sem állja meg a helyét, hogy a nők nem rendelkeznek megfelelő ismeretekkel ahhoz, hogy felelős pozíciókat tölthessenek be a közélet minden területén *(1. táblázat)*.

Kutatásaink során összegyűjtöttük az összes olyan, Magyarországon hozott jogszabályt, amelyek elősegítették a nők társadalmi egyenjogúságát. Azonban arra a következtetésre jutottunk, hogy a jogkiterjesztés csak az érem egyik oldala. A formális jogegyenlőség, a normatív szabályozás nagyon fontos lépés az emancipáció megvalósítása során, de önmagában kevés. A társadalmi nemek valódi egyenjogúságának és esélyegyenlőségének megteremtése jóval túllépi a jogi szabályozás határait: szükséges a társadalom - mind a férfiak, mind a nők - szemléletének megváltozása és a közös cselekvés. Nemzetközi példa mutatja, hogyan lehet ellenőrizni, hogy hol tart a gyakorlatban a jogszabályokban rögzítettek végrehajtása. Ezt leggyakrabban a civil szervezetek vállalják magukra: Írországban és Skóciában vannak ennek hagyományai. Skóciában például 1993 óta az ENGENDER csoport évenként készít ún. gender auditokat, amelyek összegyűjtik a statisztikai adatokat, ezeket szakértők magyarázzák, s végül az egész olyan jelentéssé áll össze, amely évről évre követi a nemek közötti helyze-

tet. Munkájuknak is köszönhető, hogy a skót parlamentben a nők 37 százalékos részvételi arányt értek el. A gender auditot mint jó példát a British Council újító jelentőségű modellként terjeszti.[16]

KÖVETKEZTETÉSEK

A közéleti részvétel többrétegű fogalom. Sokféle magatartást foglalhat magába, így a politikai döntéshozók megválasztásában való közvetlen, állampolgári részvételt, a döntések formális és informális fórumain való jelenlétet, a döntések közvetett befolyásolását pártokon, lobbicsoportokon keresztül és a civil társadalmi szervezetek munkájában való közreműködést is. A politikusi hivatást választó nők alapvető problémája a férfias közeg ellenállásának leküzdése, az egészséges szakmai önbizalom megszerzése. Az önértékelés, az önbecsülés azonban mindig társas viszonyrendszerben alakul ki. A társadalmi szolidaritás úgy erősíti az egyén önbecsülését, hogy elismeri tulajdonságait és képességeit, a közösségre nézve pozitívnak tartja az egyén tevékenységét, esetleges alternatív, az addigi normákat, viselkedésmintákat feszegető, megváltoztató életfelfogása ellenére is.

A jelen politikusnőinek a politikusi közegben a szolidaritásért kell leginkább megküzdeniük, valamint az eltérő politikusi szerepfelfogás, a női alternatíva elismertetéséért. A hivatás sztereotip, férfias felfogása ugyanis eleve kizárja, hogy a nők felmutathassák a társadalmi érzékelésben ideálisnak tekintett politikusképet, ami erőteljesen befolyásolja szerepformálásuk hitelességének megítélését.

Nem kedvez a nőknek a politikai hivatás gyakorlása közben az sem, hogy a rendszerváltás óta a magyar politikai közélet gyakorlatilag konfrontációra épül, míg a nők sokkal alkalmasabbak konszenzuskeresésre. Ez annak az ígéretével is kecsegtet, hogy amennyiben több nő irányítja a politikai közéletet, a középpontba sokkal inkább a feladat megoldása érdekében szükséges együttműködés, mint a jelenleg uralkodó - sokszor „csakazértis" - szembenállás kerül majd.

Ha a hivatalos, elfogadott maszkulin felfogás, az ebből adódó férfias szerepjellegzetességek, szimbólumok kizárólagossága megszűnik, nagyobb esélyük lesz a nőknek, hogy ne csak sikeresek, de hitelesek is legyenek a közéletben, a szélesebb társadalmi körben. A sikerhez viszont két dolog elengedhetetlenül szükséges: a női tudás és a női együttműködés.

A politikusnőknek ismereteket kell szerezniük a pártszervezetek, a politikai kultúra formális és informális csatornáiról, működéséről, hogy a csak nőként megszerezhető tapasztalataikat és látásmódjukat minél hatékonyabban merjék és tudják érvényesíteni, vállalni a politika minden szakterületén. Közös értékeik felmutatásához az egyik legcélravezetőbb eszköz a pártokon átívelő női érdekcsoport létrehozása.

Úgy véljük, hogy a pártprogramok különbözőségéből adódó ellentéteket könnyebb lenne áthidalni, ha a politikusnők több ismerettel rendelkeznének a

[16] Az audit legfrissebb jelentése megtalálható: http://www.engender.org.uk. A letöltés ideje 2007. április 30.

társadalmi nemekről. Ezért az egyes pártok nőtagozatai nagy lépést tennének az együttműködés felé, ha szervezeteiken belül olyan képzést indítanának, ahol nem a különbségekre, az eltérő álláspontokra helyeznék a hangsúlyt, hanem a női létet és gondolkodásmódot meghatározó hasonlóságokra.

Elengedhetetlen az ifjúság felkészítése erre a szerepre, ami jelentős szemléletváltozást kíván a közoktatástól és az iskolai tankönyvektől. Magyarországon - a CEU-t leszámítva - még gyermekcipőben jár az egyetemi szintű genderképzés, és szaklap sincs.

A média is sokat tehetne a politikusnőkről kialakított kép megváltoztatásáért. Sokkal több politikusnőt kellene sokkal többször megszólaltatni, nekik pedig politikusi szerepeikben a női érdekek képviselőiként is meg kellene jelenniük. Jelenleg a média által sugárzott képek sztereotípiákra épülnek: míg egy férfi politikus hibázhat, lehet szürke és unalmas, és ez megbocsátható, addig a nőknek mindig fittnek, okosnak és tévedhetetlennek kell lenniük.

Kormányzati szinten is a szemlélet megváltoztatására volna szükség. Nem időnkénti akciókra, nőképviselet formális megjelenítésére, még csak nem is egy kormányzati intézményre van szükség, hanem arra, hogy minden kormányzati szférában horizontálisan kezeljék a női esélyegyenlőség ügyét, minden döntésnél külön intézkedés nélkül mindig meg kellene vizsgálni és beszámítani a „női szempontokat", amelyek egyrészt abból erednek, hogy alig történt elmozdulás a két nem elkülönült szerepelvárásaiban, másrészt léteznek a biológiai nemből eredő különbözőségek is. Ez utóbbinál kormányzati feladat, hogy ezek ne váljanak a nők számára társadalmi hátránnyá.

LICSKÓ GYÖRGY

A NŐK A KÖZÉLETBEN ÉS A VEZETÉSBEN

ÖSSZEFOGLALÓ A NEMZETKÖZI ÉS A HAZAI SZAKIRODALOM ALAPJÁN

NEGATÍV TÖRTÉNELMI ELŐZMÉNYEK

Tanulmányom célja, hogy a nemzetközi és a hazai szakirodalom néhány fontosabb művére alapozva rövid áttekintést adjak a nők közéleti és vezetői szerepvállalásának történetéről. Messze nem a teljesség igényével vázolom fel a nők jogegyenlőségért, majd esélyegyenlőségért, képességeik elfogadtatásáért folytatott küzdelmének nehéz útját a kezdetektől napjainkig.

Az európai civilizáció az antik görög és római korszakban fejlesztette ki első politikai intézményrendszereit a közvetlen (polisz)demokrácia, illetve a köztársaság (res publica) klasszikus formáiban. A reneszánsz, majd a felvilágosodás kora után kibontakozó polgári társadalmak is ezekre utalva bontakoztatták ki az újkori demokratikus berendezkedéseket. A klasszikus kezdeti fejleményeket csupán azért érdemes e témakörben megemlíteni, mert az ókori demokrácia és köztársaság - a korszak uralkodó felfogásának és szokásainak megfelelően - „magától értetődően" mellőzte a nőket egyébként igen élénk politikai életéből. Az ókori Athénban a teljes jogú állampolgárság legfontosabb feltétele volt ugyan, hogy az illető mindkét szülője is athéni állampolgár legyen, a nők mégsem lehettek részesei a közügyeknek; nem bíztak rájuk közéleti feladatokat, s nem vettek részt a törvény szerint évente (legalább) 42 alkalommal tartandó népgyűléseken. Hasonlóképpen a már sokkal bonyolultabb római politikai élet is eleve a férfiak tevékenységének területe volt. Közéletileg és politikailag féloldalasan kezdődött az európai politikai kultúra, és a nemek társadalmi szerepét tekintve a továbbiakban csakis erre az örökségre hagyatkozhatott.

A középkor rendi, vérségi alapokon szerveződő világában még ez is pusztán a nemesekre (a nemesi származású férfiakra) korlátozódott. Igaz, e korszakban éppen vérségi alapon vált lehetségessé, hogy a legfőbb politikai hatalmat akár nő is gyakorolhassa, ha a királyi családban nem született fiúgyermek; s tudjuk, hogy létezett közöttük néhány igen tehetségesen országló királynő is. Ez a lehetőség azonban az úgynevezett „természetadta jelleg" érvényesülése volt, vagyis az a mód, ahogyan egy természeti tényező - a biológia, a beleszületettség - kakukktojása befészkelte magát az ember által létesített társadalmi intézményrendszerbe. Hasonlóképpen nyilvánult meg ez a jelenség a kolostorok világában is. Kivételes

jogot és társadalmi szerepet gyakorolhattak azoknak az apácazárdáknak a főnöknői, akik - származásuk folytán - nagy kiterjedésű földbirtokkal rendelkeztek. „A földesúri jogokkal bíró apácafőnöknők - írja egy középkorkutató - a többi feudális úrhoz hasonlóan a birtokaikon lévő világi bíróságokon elnököltek, olykor »magasabb« bíráskodási jogkört is magukénak mondhattak (justitia alta), és e minőségükben bűnvádi eljárásokban és jogi státus meghatározását illető ügyekben is bíráskodhattak."[1] Az efféle sajátosságok azonban ugyancsak a középkor rendiségre alapozott társadalmi berendezkedéséből adódtak, ami a nők megítélésének általános tendenciáján nem változtatott. A szerző egy nevezetes középkori törvénykönyvből idéz: „Egy nő tanúvallomása nem elfogadható [...] s egy férfit sem lehet halálra ítélni vagy megcsonkítani kizárólag egy nő vallomása alapján." Ugyancsak e törvénykönyvben olvasható: „Némák, siketek, eszelősök és asszonyok nem köthetnek szerződést, sem maguk, sem képviselőjük révén, mivel ők mások hatalmától függenek."[2]

A kor vallási eszményének megfelelően az ősi mezopotámiai mítoszokra visszavezethető zsidó-keresztény bibliai teremtéstörténet - a nő teremtése a férfi oldalbordájából - a „homo religionként" szocializálódó ember tudatába mélyen belevéste a nő alávetettségének, másodlagosságának hitét. Talán Erich Fromm fejezte ezt ki a legtalálóbban: „A bibliai mítosz - írta még a múlt század negyvenes éveiben - diadalének a legyőzött nőről; tagadja, hogy asszony szülte a férfit.[...] Isten átka megerősíti a férfi felsőbbségét. Elismeri, hogy a nő szerepe a gyermek szülése, de fájdalommal kell azt világra hoznia. A férfinak dolgoznia kell, vagyis termelnie, így ő foglalja el a nő eredeti helyét a produktivitásban."[3] A reneszánsz tartalmazott ugyan valami olyasmit, amit a 20. század második felében szexuális forradalomnak neveztek, de a nők közéleti státuszán - jobban mondva: státustalanságán - nem változtatott, hiszen e téren is az antik görög és/vagy római példákat akarta követni.

POZITÍV EPIZÓDOK

Ilyen előzmények után a 18. századi felvilágosodás gondolkodói kérdőjelezték meg először a nők alárendeltségének immár 5-6 évezrede fennálló hagyományát. Legfőbb eszményüket, az ésszerűséget követve, nem csupán a nemesi előjogot ítélték tarthatatlannak, hanem a férfiak és nők társadalmi egyenlőtlenségét is. Hangoztatták, hogy a nemek között sem létezhet valamilyen velük született társadalmi, rangbeli különbség, mivelhogy „l'âme n'a pas de sexe", vagyis: „a léleknek nincs neme". Az ősidők óta bevésődött, a nőt alacsonyabb rendűnek

[1] SHAHAR, 2004, 56.

[2] A hivatkozott törvénykönyv DE BEAUMANOIR munkája; az idézetek: SHAHAR, i. m. 25. és 125.

[3] FROMM, 1996, 34. Fromm érdekes gondolatmenetének alapja a matriarchális társadalom emberének abból a tényből eredő nőtisztelete, hogy a nő szüli a gyermeket, azaz: ő a közösség gyarapítása szempontjából az újat létrehozó - mai kifejezéssel élve: produktív. Ennek a természetes szemléletmódnak a megváltozását fejezi ki a Biblia az ember teremtését és bűnbeesését elbeszélő része, mivel a férfi feladata lett a munka, a termelés, a produktivitás.

tekintő szemléletet és a vele együtt járó szokásokat szerintük a nevelés, az uralkodó kultúra gyökerezteti meg az emberben. Ezért is foglalkoztak a felvilágosodás filozófusai oly sokat a nevelés problémájával.

A nők társadalmi szerepét illetően e korszaknak volt egy igen érdekes, de kevésbé ismert jelensége. A felsőbb osztályba tartozó nők között szép számmal akadtak olyanok, akik nem lebecsülendő szerepet játszottak az új tudományos eszmék és a velük együtt járó polgári ideológia terjesztésében. Azokra a nőkre gondoljunk, akiknek megvolt a lehetőségük arra, hogy szalonjaikban gyakori, rendszeres összejöveteleket tartsanak, amelyekre meghívták a kor jeles tudósait, íróit, művészeit és közéleti embereit. Ebben a korszakban (a 18. század és a 19. század első fele) ugyanis kifejezetten divattá vált az új tudomány felfedezéseiről, eredményeiről társalogni, s vajon hol lett volna erre jobb alkalom, mint az arisztokrata vagy a nagypolgári szalonokban? Nos, ezt a lehetőséget ismerték fel azok a tudományos publicisták, akik világosan látták, hogy a nagy tudósok eredeti írásművei csak nagyon kevés, az újkori tudományos ismeretekkel felvértezett, művelt ember számára érthetők. Tudták, hogy a zseniális lángelmék műveit közérthetővé kell tenni ahhoz, hogy tartalmukat a felvilágosodás korának minél több művelt, de szaktudományos képzettséggel nem rendelkező embere is megismerje. A számos, e törekvés jegyében fogant könyv közül itt csupán egy nagyon jellemzőt emelek ki: az olasz Francesco Algarotti *Il Newtonianismo per le donne (Newtonianizmus a nők számára)* című művét, amelynek első kiadása 1737-ben jelent meg Milánóban. A következő két év során már Párizsban, majd Londonban is napvilágot látott, és 1812-ig összesen 16 kiadást ért meg.

Algarotti műve Franciaországban, a felvilágosodás igazi otthonában sokkal népszerűbb lett, mint Olaszországban. A könyv azt tűzte ki célul, hogy Newton felfedezéseit, az új fizikai törvényeket érthetővé és divatos beszédtémává tegye a társasági életben. Ehhez viszont a felsőbb osztályok hölgyeit kellett megnyerni; mivel ők voltak azok, akik a társasági élet szervezésével, a társalgás témájának ügyes felvezetésével hatással lehettek férjükre, barátaikra. Fehér Márta akadémiai doktori disszertációjának egyik fejezetében meggyőző adatokkal bizonyítja, hogy Algarotti és mások tudományos „ismeretterjesztő" művei éppen azáltal játszhattak jelentős szerepet, hogy olyan nők számára íródtak, akik képesek és hajlandóak voltak e könyvek tartalmát a szalonjaikban folytatandó társalgás témájává tenni.[4] Az ilyen társalgásokat szervező hölgyekről túlzás nélkül állíthatjuk, hogy a kor közéletének szereplői voltak.

A természettudományos témáknak ugyanis ebben a korszakban érdekes politikai vetülete is volt. A newtoni fizika és csillagászat - főként Newton harmadik törvénye - olyan gondolatot tartalmazott, amelyből a társadalmi viszonyokra is következtetéseket lehetett levonni. Ropolyi László kimutatja, hogy „Newton harmadik törvényében a legfontosabb újkori ideológiai törekvések tükröződnek. [...] A harmadik törvény a dinamikai szituáció szereplőit egyenrangúaknak tekinti. [...] Azaz az objektum és környezete egyenlő pozícióban vannak: mind-

[4] Bővebben erről lásd FEHÉR, 1995, 99-105.

két test objektum és környezet is egyszerre."[5] A polgárság törekvéseinek elméleti megalapozásához fontos volt az olyan világszemlélet, amely nem fogad el eleve elrendelt módon létező központi hatalmat, s ennek a világfelfogásnak a természettudományos igazolását jelenthette a „harmadik rend" számára a newtoni csillagászat és fizika. Ha ugyanis naprendszerünk bonyolult szerkezetének stabilitása a Nap és a bolygók kölcsönös egymásra hatásának, az objektumok egymást feltételező összefüggésének az eredménye, ha ez a kölcsönhatás a világegyetem univerzális törvénye, akkor ehhez hasonló, egyenlőségen alapuló kölcsönhatásnak kell érvényesülnie a társadalom felépítésében is. A nők által szervezett szalonbeli összejöveteleken tehát gyakorta mintegy társadalmi síkra vetítették ki a newtoni fizika és csillagászat törvényeit. A társalgások, viták témái természetesen igen változatosak, sokfélék lehettek. A nők szerepét illető lényeg azonban abban foglalható össze, hogy ők voltak a szervezői és „gondnokai" ezeknek az összejöveteleknek. A tudománytörténeti irodalom is beszámol arról, hogy Lavoisier felesége - Marie-Anne Pierette Paulze - a tudós „halála után is háziasszonya maradt a hetenkénti tudományos szalonnak".[6]

Arról se feledkezzünk meg, hogy - nem tudományos, hanem kifejezetten politikai tartalommal - későbbi, szerény magyarországi megnyilvánulása is akadt a nők társasági életet szervező és fenntartó ambíciójára számító irodalomnak: 1849 és 1864 között hazánkban - *Hölgyfutár* néven - irodalmi lapot adtak ki. A Nagy Ignác, majd Tóth Kálmán szerkesztette lap szerzői-munkatársai között találjuk Arany Jánost, Vajda Jánost és Tompa Mihályt. Az újságnak kifejezetten politikai szerepe volt, mivel „elsősorban [...] az ellenzéki fiatalok, köztük sok Petőfi-utánzó csoportosult a lap köré. Az osztrák elnyomásra tett csípős megjegyzések miatt a szerkesztő többször került összeütközésbe a hatóságokkal."[7]

A PROBLÉMA LÉNYEGÉNEK FELISMERÉSE

Ahhoz azonban, hogy akárcsak elkezdődhessék az a változás, amelynek során a nők valóban elismert, elfogadott közéleti szerepet gyakoroltassanak, még hosszú és göröngyös utat kellett megtennie az egész társadalomnak (s korántsem állíthatjuk, hogy ennek az útnak ma már a vége felé járunk). Az európai kultúra történetében a felvilágosodás talán valóban túlzott racionalizmusára a 19. században a romantika korszaka riposztozott. A műalkotásokban - főleg a regényekben - a nőket általában dicsfény övezte ugyan, de a század második felében divatos naturalista művészeti stílusok és életfilozófiák jobbára a nők és férfiak közötti biológiai és fiziológiai eltéréseket hangsúlyozták, amiben persze a kor uralkodó nézetei jutottak kifejezésre. A realista műalkotások sem igyekeztek kivinni a nőket hagyományos, meglehetősen szűk és zárt tevékenységi körükből, csupán regényes körülmények közé helyezték őket. Még Tolsztoj Anna Kareninája vagy Ibsen Nórája is csak otthoni viszonyai, megalázó lelki gyötrelmei ellen

[5] Ropolyi, 2002, 272-273.
[6] Meadows, 1990, 97.
[7] *Magyar irodalmi lexikon.* I. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963, 477.

küzd (ami persze nem csekély bátorságot és öntudatot igényelt a 19. század második felében), de e regényhősnők lázadása sem mutat túl a nők hagyományosan korlátozott tevékenységi körén. Ugyancsak Erich Fromm szavaival élve, a korszak uralkodó gondolkodásmódja úgy ítélte meg, hogy a nők „karakterbeli tulajdonságaik miatt alkalmatlanok arra, hogy ugyanolyan szinten vegyenek részt a társadalmi és politikai életben, mint a férfiak".[8] A nemek karakterbeli tulajdonságainak vizsgálata nem sokkal később főleg Sigmund Freud tevékenységének köszönhetően vált a pszichológia tudományának fontos területévé. A 20. század első évtizedeiben a karakterbeli tulajdonságokat eleinte közvetlenül a nemi aktusra vezették vissza. Később azonban a pszichológusok előtt világossá vált, hogy ezek a tulajdonságok szétválaszthatatlanul összefonódnak a társadalmi tényezők által meghatározott következményekkel, amelyek nemcsak erősíthetik, de elkerülhetővé is tehetik a biológiai gyökerű különbségeket.[9]

Annak a ténynek a felismerésében, hogy a nemi karakter csakis társadalmi karakterként, illetve azzal együtt létezik, elévülhetetlen szerepe volt Margaret Mead kutatásainak. A kiváló néprajztudós három új-guineai törzs életét tanulmányozta a nemek eltérő dominanciája szempontjából. 1935-ben megjelent *Sex and Temperament in Three Primitive Sociaties* című könyvében így összegezi kutatásainak eredményét: „az emberi természet hihetetlenül hajlékony [...] a standard személyiségkülönbségek a nemek között [...] kulturális kreációk, amelyekben alkalmazkodásra nevelik a férfiak és a nők generációit egyaránt."[10] A társadalmi valóságban a férfiak és a nők karakterbeli tulajdonságai bonyolult, áttételes módon érvényesülnek, egymásra vannak utalva, strukturális egységet alkotnak a társadalmi össztevékenységben. Ismét Erich Fromm szavait idézem, aki természetesen ismerte Margaret Mead imént említett könyvét: „csak a karakter struktúrájának a totalitása határozhatja meg, hogy mely férfias vagy nőies tulajdonságoknak lesz pozitív vagy negatív hatása."[11] Vagyis a sokféle emberi tevékenység bizonyos részét sikeresebben végezhetik a nők, más részét eredményesebben a férfiak. Ilyen értelemben valóban beszélhetünk karakterbeli különbségekről, de értelmetlen az erre visszavezethető érzékeket vagy képességeket rangsorolni, mert ezek összességükben adják a társadalom egész élettevékenységét, s a különböző, változó szituációkban hol az egyiknek, hol a másiknak lehet nagyobb vagy aktuálisabb jelentősége.

A tudósok, filozófusok felismerései persze önmagukban sosem elegendők ahhoz, hogy hatásukra a társadalom életében valamilyen változás kezdődjék. Ez csak akkor történik meg, ha az elméletek olyan mozgalmak ideológiai támaszává válnak, amelyek érdekszférájába beleillenek. A nők hagyományosan szűk és zárt társadalmi helyzetének megváltoztatásához azonban mintegy hatezer éves - e mérhetetlenül hosszú időszak során alig változó - beidegződéseknek kellett hadat üzenni. A meggyökeresedett társadalmi szokások és a rájuk épülő gondolkodási sztereotípiák mindig igen erősek és makacsok. Európa déli ré-

[8] FROMM, 1996, 16.
[9] Lásd Rainer FUNK Fromm idézett művéhez írott előszavát. I. m. 9.
[10] Idézi RANSCHBURG, 1996, 139.
[11] FROMM, 1996, 37-38.

szein, különösen peremvidékein, még manapság is élnek olyan ősi szokások, amelyek szöges ellentétben állnak a jogrendszer törvényeivel, de velük szemben a modern rendőrség is tehetetlen. Ha ezeket a beidegződéseket rangsorolnánk, bizonyára első helyet kapnának azok, amelyek vasmarokkal tartják a nőket az ősi hagyományok körülbástyázott kisvilágában. Az utóbbi évek e témakörrel foglalkozó kutatói természetesen látják ezt a nők valóságos emancipálása előtt tornyosuló akadályt. Például Pierre Bourdieu - a College de France pszichológus-szociológus professzora - a 20. század végén megjelent egyik könyvében már arra is felhívja a figyelmet, hogy a nőket korlátozó társadalmi féloldalasságnak sok tekintetben a férfiak is szenvedő alanyai lehetnek: „A nők a kisebbségükre, megtagadásukra törő szocializációnak alávetve kijárják az önfeláldozás, a lemondás, a hallgatás negatív erényeinek iskoláját - de ennek az elnyomó perspektívának a férfiak nemkülönben foglyai, sőt alattomban áldozatai. Az alázatra való hajlandóság nem a természet törvénye, de a követelő erélyre vagy az uralkodásra való hajlandóság sem az, ezek is csak a szocializáció hosszadalmas munkájával [...], az ellentétes nemtől való tevékeny megkülönböztetéssel konstruálhatók."[12]

A FEMINIZMUS KEZDETI LÉPÉSEI. EGY ÉRDEKES MAGYARORSZÁGI PÉLDA

A legújabb kori európai történelemben a nők hátrányos megkülönböztetése elleni szerveződéseket feminista mozgalmakként tartjuk számon, s tudjuk, hogy ezek egyfelől mintegy két évszázados múltra tekintenek vissza, másfelől igen sokféle arculattal rendelkeztek, és több hullámban, hol elernyedve, hol ismét megerősödve, új tartalommal telítődve követték egymást.[13] Ennek oka eléggé nyilvánvaló, ha Bourdieu imént idézett szavaira gondolunk. Az önfeláldozás, a lemondás és a hallgatás negatív erényein iskolázott nőknek többgenerációnyi időre volt szükségük ahhoz, hogy önálló véleményük alakuljon ki, vagyis hogy nem csupán valami ellen lépjenek fel, hanem felismerjék és megfogalmazzák a saját társadalmi helyzetükből adódó problémáikat és céljaikat. Sara Evans egy hét évvel ezelőtt megjelent feminista tanulmányában Simon de Beauvoirra utalva jegyzi meg, hogy a nők szabadság nélküli világban éltek, mert a férfiak elvárásainak megfelelően rendezték be életüket. A férfiak számítottak autentikusnak, ők voltak a társadalmi értékek igazi meghatározói, a mértékadók, míg a nők csupán alacsonyabb rendű, „másfélék" (az eredeti angol nyelvű szövegben: inferior „others") lehettek.[14] A saját hang megtalálása és az öntudat kialakítása nem volt könnyű. Egy magyarországi példa kifejezetten szignifikáns ebből a szempontból. Katona Attila érdekes tanulmányban elemzi az 1913-as

[12] Bourdieu, 2000, 59. (A mű eredeti, párizsi kiadásának éve 1998.)

[13] A feminizmus kezdetet hivatalosan a 18. század végétől, Mary Wollstonecraft és Olympe de Gouges fellépésétől számítják. Ebben a vázlatos elméleti tanulmányban - vállalva az esetlegesség ódiumát is - a feminizmus történetére, szerteágazó eseményeinek kronológiájára csak annyiban hivatkozom, amennyiben a téma feltétlenül megköveteli.

[14] Smith, 2000, 141.

szombathelyi nőkongresszus (az 1904-ben alakult Magyarországi Nőegyesületek Szövetségének éves közgyűlése) munkáját és a tanácskozásról beszámoló sajtót. A szerző az újságcikkekre hivatkozva többek között ezt írja a feminista szervezkedés igazi problémájáról: „Még a leghivatottabbaknál is szükséges volt az állandó külső megerősítés[...] akik hittek benne, azok hamar meggyőzték egymást, de asszonytársaik nagy részét nem sikerült maguk mellé állítani, ehhez paradox módon a férfiak folyamatos megerősítése, legitimálása kellett."[15] Ennek bizonyságául említi, hogy Dirner Gusztáv 1910. március 29-én alapította meg a Férfiliga a Nők Választójogáért nevű egyesületet - igaz, a női feministák kezdeményezésére.[16]

A nők választójogának kivívásáért alapított liga nemcsak magyarországi, hanem nemzetközi viszonylatban is jellegzetes jelensége a feminista mozgalmak első évtizedeinek. Egyrészt szembetűnően mutatja, hogy a mozgalom ekkor még kereste a helyét, még nemigen ismerte fel azt a területet, amelyen érdemi eredményeket érhet el.[17] Másrészt azt is jelzi, hogy - a fentebb vázolt szokásoknak, hagyományoknak megfelelően - a közfelfogás a 20. század elején még úgy vélte: a nők társadalmi helyzetével vagy annak (esetleges) változtatásával kapcsolatos dolgok intézése is a férfiakra tartozik, hiszen politikai ügyekben mind ez ideig csak ők szerezhettek jártasságot. Az 1913-as szombathelyi nőkongresszus azonban már hangulatában is jelezte a szűk körből való kilépés igényét: „A férfiak a nőkről döntenek, a nők nélkül" jelszó jegyében folytatta tanácskozását. A jelszóban foglalt felismerés azért volt fontos, mert a mozgalom öntudatosodásának folyamatát mutatta. Már bántónak érezték, hogy a nők politikai-közéleti szerepének elfogadásához vezető utat a férfiak jelöljék ki, mi több, ezt az utat a férfiak saját, hagyományos elgondolásaiknak megfelelően „kövezzék ki" a nők számára.

A kongresszus egyik főtémája a nők választójoga volt.[18] Dr. Szegváry Sándorné előadó - igen logikusan - úgy kezelte a nők választójogának kivívását, mint a legfontosabb eszközt ahhoz, hogy a nők egyáltalán a politika területére léphessenek.[19] Az első világháború előtti utolsó békeévben rendezett szombathelyi nőkongresszuson megfogalmazott elvek és követelések nemzetközi összehasonlításban is a kor színvonalát képviselték, hiszen a modern demokrácia hazájának

[15] KATONA, 2002, 273.

[16] Ha már férfi feministákról beszélünk, nem lehet nem említeni John Stuart MILL nevét, aki 1859-ben publikálta *On the Subjection of Women* című alapművét, amelyben lerakta a liberális feminizmus alapjait, és a nők teljes politikai egyenjogúsítása mellett érvelt. Az ő példáját követve a 19. század végétől Új-Zélandtól Finnországig liberális vagy nemzeti függetlenségi alapon számos férfi támogatója volt a feminista mozgalomnak.

[17] FONÓ, 1975. A szerző tanulmányában elsőként adott összefoglaló képet a 19. sz. végi és a 20. sz. eleji feminista mozgalmak sokrétűségéről - a jótékonysági alapokon szerveződőktől az osztályharcos nőmozgalmakig.

[18] A Magyarországi Nőegyesületek Szövetsége 1909-ben hozta létre saját választójogi szakosztályát.

[19] KATONA, 2002. 286. A korabeli magyarországi nőmozgalmak áttekintéséről lásd SZAPOR Judit e kötetbeli tanulmányát.

tartott Egyesült Államokban is csak 1920-ban vált általánosan elfogadottá a nők szavazati joga.[20]

Mai szemmel visszatekintve a polgári társadalmak történetének első évszázadára - ezen belül az újkori demokráciák politikai jogtörténetére -, ugyancsak furcsának érezhetjük, hogy a klasszikus (angol, francia) polgári forradalmak nem hozták magukkal a nők egyenjogúsítását. Maga a gondolat is csupán egy-két liberális személyiség (pl. Wollstonecraft, J. S. Mill) írásaiban merült fel, s még ezután is több évtizednek kellett eltelnie, amíg a nők társadalmi jogállásának égbekiáltó hiányosságai politikai mozgalmak motivációivá váltak. Pedig J. S. Mill 1859-ben megjelent kitűnő tanulmányában meglehetősen élesen exponálta a problémát. A szabadság fogalmáról szóló sokoldalú elemzésében olvashatjuk: „Az államnak - miközben minden egyén szabadságát tiszteletben tartja az őt érintő ügyekben - kötelessége éberen ellenőrizni, hogy az egyén hogyan használja mások feletti hatalmát, amelyet az állam engedélyez neki. Ezt a kötelezettséget a családi kapcsolatok vonatkozásában szinte teljesen elhanyagolják, holott ezek az emberi boldogságra tett közvetlen befolyásuk miatt fontosabbak, mint az összes többi együttvéve. A férj szinte zsarnoki hatalmáról a feleség felett nem kell itt hosszan beszélnünk, mivel e szörnyűség megszüntetéséhez semmi többre nem lenne szükség, mint hogy a feleség ugyanazokkal a jogokkal rendelkezzék, mint bárki más, s mert e kérdésben a fennálló igazságtalanság védelmezői nem a szabadságra hivatkoznak, hanem nyíltan a hatalom bajnokaiként lépnek fel."[21] A polgári társadalom a saját, valóban korszakos jelentőségű vívmányai közül talán a jogegyenlőségre a legbüszkébb - s hosszú ideig éppen ezen a téren követte el a legnagyobb mulasztást, sőt jogsérelmet. Íme, a hat évezredes patriarchális világrend beidegződésének látványos, de - különös módon - sokáig mégsem szemet szúró „tehetetlenségi nyomatéka"! Mindenesetre előbb-utóbb be kellett következnie, hogy a nők politikai jogfosztottságának problémája megoldandó politikai kérdésként merüljön fel abban a társadalomban, amely a jogegyenlőséget emelte piedesztálra. Ennek az ellentmondásnak a figyelembevételével érthetjük meg a feminista mozgalmak kezdeti célkitűzéseinek jogcentrikus jellegét, majd későbbi változásait. Pető Andrea fogalmazásában: „Az európai jogi alapú feminizmus a nyugati civilizáció szülötte, amely az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatának jogi nyelvezetét használva követelte, hogy a nőknek jogukat legyen a férfiakkal egyenlőknek és szabadoknak lenni."[22]

A jogi alapú feminizmus nagyon találó kifejezés a nőmozgalmak kezdeteire. E korszak nőmozgalmainak szervezői és résztvevői valóban meg voltak győződve arról, hogy ha a nők számára ugyanúgy törvény biztosítja a művelődéshez, a szakmai ismeretek szerzéséhez, majd főleg a politikai tevékenységhez való jogokat, mint a férfiak számára, akkor valóban egyenrangúakká is válnak a férfiakkal. Kétségtelen, hogy ennek a - későbbiekben nagyon is elégtelennek bizonyuló - meggyőződésnek a jegyében indított törekvések kezdetben fontos lépések voltak azon az úton, amely a nőket az iskolázottság, a szakmai ismeretek szerzése,

[20] Lehoczkyné Kollonai, 1998.
[21] Mill, 1980, 204-205.
[22] Pető, 2003b, 131.

valamint a közéleti szereplés irányába vezette. A polgári társadalomban a széles értelemben vett „közéletből kihagyott nemnek" mindenekelőtt jogot kellett szereznie ahhoz, hogy beleszólhasson a számára is fontos társadalmi ügyek intézésébe; ezzel kellett világossá tennie, hogy az emberi jogok büszke alkotói és későbbi ügybuzgó gyakorlói a társadalomnak mintegy feléről „megfeledkeztek".

Ismert történelmi tény, hogy a nők választójogáért folytatott küzdelemben - bár ellentmondásokkal terhelten[23] - szerepük volt a korabeli szocialista és munkásmozgalmaknak is. A gyári nagyipar gyors növekedése a 19. század második felében fokozatosan tömegessé tette a nők munkavállalását - a gépek mellett, a műhelyekben és a gyárüzemek gazdasági és adminisztrációs ügyeit lebonyolító irodai munkában egyaránt. Mivel azonban a munkát vállaló nők a társadalmi élettevékenység e nagyon fontos szegmensében is hátrányos helyzetben voltak mind a munkabér, mind a munkaszervezetben elfoglalható pozíciók terén, ekkor és ezáltal vált igazán látványossá a nemek közötti egyenlőtlenség. A gépi-nagyipari termelés egyre táguló tere már nem a családi fészek mikrovilága, amely a magánszféra fátyla alá rejti a beidegződött szokásokat. A mind nagyobb számban munkába álló nők kiléptek az otthon falai közül, s ennek folytán társadalmi szinten vált egyre nyilvánvalóbbá, egyre „láthatóbbá" hagyományos „második nem" jellegük. A több évezredes patriarchális beidegződés ebbe a nemek közötti új viszonylatrendszerbe is beékelődött. Spontán módon kialakult egyfajta közfelfogás, amely szerint a nők munkabére azért kevesebb a férfiakénál, mert nem ők a családfenntartók; a munka szervezeti felépítésében pedig azért nem tölthetnek be magasabb pozíciókat, mert alkalmatlanok rá, nincs meg a hozzá szükséges ismeretük, szakmai képzettségük.[24] A 19. század végén, a 20. század elején ez a diszkrimináció már nyilvánvaló lett, ami - többek között - a szocialista mozgalmaknak is kedvezett, mert egyrészt tágult az a terület, amelyen szervezkedhettek, másrészt a nők hátrányos helyzetéről folyó vitákban is hallathatták hangjukat. Igaz, nem mindig előremutató módon. Voltak évek a 20. század elején, amikor a német, osztrák és magyar szociáldemokraták stratégiája arra irányult, hogy előbb a férfiak választójogának általánossá tételét kell kivívni.

A gépi-nagyipari termelés gyors terjedésének klasszikus korszaka a nők társadalmi helyzetére gyakorolt hatásával a nemek viszonyában is új dimenziót nyitott. A tanulmány elején idézett Erich Fromm nézete szerint a patriarchátus uralmának vallási vetületében a férfinem a verejtékes munka, a termelés végzőjeként nyerte el a társadalmi hierarchia magasabb fokát. Ha ez így van, akkor ennek a képzetnek a nők munkavállalásának tömegessé válása nyomán lassan, fokozatosan, de szükségképpen el kellett halványulnia. A nők társadalmi diszkriminációját elemző szociológusok ebben az új dimenzióban sokkal szélesebb összefüggésben látták a probléma lényegét. Például Umberto Cerroni okfejtésé-

[23] Lásd erről: EVANS, 1987.

[24] Ebből a szempontból is figyelemre méltó a fentebb említett szombathelyi nőkonferencia, amely a választójogi küzdelmekkel együtt a feminizmus két alappillérének tartotta a nők gazdasági helyzetének javításáért, valamint szellemi képzettségük emeléséért folytatandó harcot. KATONA, 2002, 286.

ben már együtt szerepel a természeti és a társadalmi-gazdasági tényező: „A nő diszkriminációja – írja *Férfi és nő a polgári társadalomban* című könyvében – kétségkívül azokban a társadalmi szerepekben gyökerezik (és általuk közvetített), amelyeket a nők a társadalmi-termelési struktúrában ez idáig betöltöttek. Ugyanakkor ezeknek a szerepeknek természeti meghatározottság alapján történő kialakítása (»gyengébb nem«, anyaság, gyermeknevelés, a ház ellátása stb.) maga is egy meghatározott társadalmi-termelési struktúra eredménye, amely még a természeti elem uralkodó szerepén alapul, vagyis azon, hogy az emberi nem még nem szabadult fel eléggé természeti kötöttségei alól."[25]

Cerroni, mint látható, az emberi nem természeti kötöttségek alóli felszabadulására helyezi a hangsúlyt, ami valóban fontos dolog. A fizikai értelemben gyengébb nem fogalmának megfelelő társadalmi méretű munkamegosztás ősidők óta spontánul meghatározta a nemek egyedeinek tevékenységi körét. A technikai fejlődés, a gépesítés fokozatos kiterjedése az élet legkülönbözőbb területeire viszont ezt a meghatározottságot is megváltoztatja. Vizsgálódásunk szempontjából nem csak a gyári-nagyüzemi munkaműveletek csökkenő fizikai erőfeszítést igénylő folyamata a lényeges. A természeti adottságokra hagyatkozó társadalmi munkamegosztási sztereotípiák megváltoztathatóságát tekintve még fontosabb az, hogy a technikai fejlődés lehetővé tette és teszi a háztartási munka egyre fokozottabb gépesítését. Nagyon leegyszerűsített fogalmazással: a mosó- vagy mosogatógépnek, a porszívónak vagy a mikrohullámú sütőnek a bekapcsolása „nemsemleges", nem tapad hozzá olyan szemlélet, mint a seprű vagy a mosóteknő használatához, nincs jelentősége annak, hogy ezek indítógombját nő vagy férfi ujja nyomja-e le. A hagyományos otthoni munka ilyen jellegű megváltozása viszont nem elhanyagolható politikai tényező is egyben, mert a tevékenység említett „nemsemlegessé" tételén kívül tekintélyes, más foglalatosságra fordítható felszabaduló idővel jár. A technikai fejlődésben rejlő lehetőségek tehát a nők közéleti szerepvállalását is előmozdíthatják, ami persze egyéb fontos tényezőktől is függ. (Tegyük most zárójelbe a háztartások modernizálásának anyagi vonatkozását, e felszereltség általánossá válásának akadályát a kevés jövedelmű családok számára. A történelmi jelentőségű változás tendenciáját tekintsük lényegesnek.)

A FEMINIZMUS ÚJ DIMENZIÓJA. A VALÓSÁGOS EGYENLŐSÉG FELÉ

Minden társadalmi, gazdasági és technikai fejlemények együttes hatása a feminizmusnak is új tartalmat adott a 20. század második felében. Természetesen a nőmozgalmak ezen újabb hulláma sem egységes; a szakirodalom általában többes számban használja a fogalmat, feminizmusokról szól. Európában azonban valamennyiükről elmondható, hogy a választójog általánossá válása után célkitűzéseik alaposan megváltoztak. Sokkal bonyolultabbak lettek, miután kiderült: a jog – pontosabban a formális jogegyenlőség – kivívása alapvetően fontos eredmény volt ugyan, de a nők valóságos társadalmi szerephez juttatásában csak fik-

[25] CERRONI, 1977, 136.

tív lehetőség. Persze azt mondhatjuk, hogy a jognak minden más vonatkozásban is hasonló a természete. Ez minden bizonnyal igaz, csakhogy a polgári társadalom ezen alapvető vívmányának, a jogegyenlőségnek nem kellett minden területen olyan makacs szokások hálójában vergődnie, mint a nők jogegyenlőségének érvényesítésében. A középkori rendi struktúrát eltörölte a forradalmak lendülete, s ugyancsak a forradalmak szele söpörte el az akadályokat a gazdasági élet, az ipar, a kereskedelem, a szabad sajtó stb. útjából is. A nemek közötti több évezredes egyenlőtlenséget azonban a forradalmak viharai nem érintették, mert nem jelentett közvetlen akadályt a polgári társadalom megvalósításának útján. Ez a fő oka annak, hogy a nemek egyenjogúságának kérdése nem a forradalmak idején, hanem csak jóval később vált politikai problémává, és sokkal bonyolultabbnak is bizonyult - sőt bizonyul ma is! -, mint azt kezdetben gondolták. Egyetérthetünk Rosalind Miles már 1988-ban publikált megállapításával: „A jogok, amelyeket a nők egy küzdelmes, hosszú század alatt elnyertek, alapvetően férfijogok maradtak. A nőknek nem volt más választásuk, mint hogy bejussanak a férfiúi privilégiumok ősrégi erődítményébe, és megrohamozzák a citadellát, amely még mindig szilárdan őrizte a maszkulin felsőbbrendűséget."[26]

Pető Andrea a feminizmus számos definíciója közül Linda Gordonét tartja a legelfogadhatóbbnak: „A feminizmus - idézi Gordont - a férfiuralom kritikája, amely annak megváltoztatása céljából alakult ki, és azt a hitet feltételezi, hogy ez a változtatás lehetséges."[27] Ugyanebben a tanulmányában Pető Andrea röviden ismerteti a feministák egymás közötti vitájának azt a részét, amelyben a 20. század második felében (főként az angol-amerikai szerzők) bizonyos „különbség"-meghatározási diskurzus rabjai lettek. Nézeteik azon az alapon oszthatók három csoportra, hogy miként vélekednek a nemek közötti biológiai különbség társadalmi hatásáról. E felosztás szerint a feministák egyik csoportja a biológiai nemsemlegesség álláspontját vallja (a nők minden területen egyenlők a férfiakkal), a másik csoport a biológiai nem által meghatározott bipoláris világot lát a társadalomban (férfi és nő nem is értheti meg egymást, mert más fajhoz tartozik); a harmadik pedig úgy látja, hogy a nemek kiegészítik egymást, egymással kölcsönhatásban élnek.[28]

Bonyolult, filozofikus okfejtéseket olvashatunk a feminizmus lényegét illetően Catharine A. MacKinnon tanulmányaiban. MacKinnon nem ért egyet a liberális felfogással, amely szerinte az egyenlőséget azonosságként tünteti fel. „Ahhoz, hogy egyenlőnek bizonyuljunk - írja - egyenlőnek kell lennünk valakivel, aki az összehasonlítás mércéjeként szolgál. Ezen szemlélet alapján a nemi szerepek különbözősége a nők problémáinak eredője, mivel rögzíti a nők és férfiak különbözőségét. [...] A feminizmus... nem így határozza meg az egyenlőséget. A feminizmus nem a nemi szerepek megkülönböztetésére, hanem a nemi szerepek hierarchiájának felszámolására törekszik. [...] A feminizmus szerint a megkülönböztetés a nők alárendeltségének fenntartására szolgáló straté-

[26] Miles, 2000, 279.

[27] Pető, 2003b, 130.

[28] Uo. 132. Az utóbbi másfél évtized szakirodalma már nemigen használja, mert leegyszerűsítőnek tartja ezt a csoportosítást.

gia. A feminizmus a nőknek saját feltételeik szerint kíván jogokat biztosítani. [...] Nemcsak értékeink megbecsülését, hanem az értékek meghatározásának folyamatában való részvételünket is fontosnak tekintjük. A részvétel igénye feltételezi a változtatás igényét is."[29] A szerző ugyanebben a művében (amely a Harward College-n 1984 és 1987 között tartott előadásainak gyűjteménye), az alapfogalmak tisztázása érdekében ismeretelméleti fejtegetésekbe bocsátkozik. Álláspontja szerint „a nemi szerep társadalmi szempontból episzteminológiai különbségként tételeződik; a nemi diszkrimináció elleni törvény pedig a nemek egyenlőségét a különbözőséghez kapcsolja. Emiatt feszültséget fedezhetünk fel egyrészről az azonosságot feltételező egyenlőség képzete, másrészről a nemekről alkotott, különbözőségen alapuló képzet között. Ezért - vonja le a következtetést MacKinnon - a nemek egyenlősége önellentmondás, egymást kizáró fogalmakat összekapcsoló kifejezés, amely megmagyarázza azt is, hogy miért olyan nehézkes a megvalósítása."[30] A szerző itt afféle fogalom- és jogértelmezési darázsfészekbe nyúlt, mert tény, hogy roppant nehéz megbirkózni azzal az ellentmondásos kettősséggel, amely a nemek különbözőségének jogi vonatkozásai és a nemek közötti hierarchián alapuló társadalmi diszkrimináció értelmezésében mind a mai napig fennáll.

A felmerült értelmezési problémák tisztázásához fontos lépés volt a *gender* fogalmának bevezetése. A fogalom eredetileg Margaret Mead már említett, 1935-ben megjelent könyvében[31] olvasható, amelyben az ősi társadalmak kutatásában szerzett tapasztalatait, megfigyeléseit írta le. Ebben a könyvében a szex fogalmát biológiai értelemben használja, a *gender behaviour* fogalmával pedig a nemek társadalommá szerveződését, a társadalom nemekre épülő „szerkezetét" *(social construction)* jelöli. Mint ismeretes, nyelvünkben a társadalmi nem jelzős szerkezet honosodott meg a *gender* fogalmának magyarra fordításaként, ami jól kifejezi mind a biológiai értelmű nemiségtől való különbséget, mind pedig a valódi tartalmat, a nemeknek a társadalom egész „épületében" betöltött szerepét, a nemek élettevékenységének társadalmi megnyilvánulásait.

A társadalmi nem kategóriájában gondolkodva ki lehet jutni a túlnyomórészt jogra alapozott egyenlősítő törekvések zsákutcájából. (Félreértés ne essék: a jogokért, valamint az akadálytalan érvényesítésükért folytatott akciók nem elvetendők, de lényegesen többre van szükség.) Claire Aubin és Helene Gissert a hazájukban ez ügyben illetékes minisztérium számára készített szociológiai felmérés és elemzés alapján a francia nők helyzetét vizsgálta az 1985-1995 közötti évtizedben. Közösen írt tanulmányuk egyik fejezetének címe pontosan érzékelteti a felismerés lényegét: „De l'égalité de droit vers une égalité de fait"[32] (A jogegyenlőségtől egy valóságos egyenlőség felé). Lehoczkyné dr. Kollonay Csilla munkajogász érdekes jelenségre hívja fel a figyelmet a jog bonyolult és társadalmanként vagy akár kontinensenként különböző szerepét és hatását illetően. Összehasonlítva az amerikai és az európai joggyakorlatot és társadalmi

[29] MacKinnon, 2001, 20-21.
[30] Uo. 30.
[31] Lásd Humm, 1999, 84.
[32] Aubin-Gissert, 1994, 13.

hatásait, megállapítja, hogy a nők diszkriminációját tiltó követelések az Egyesült Államokban az 1960-as és 1970-es évek polgárjogi mozgalmai révén, tehát elsősorban a faji diszkrimináció eltörlésével együtt emelkedtek törvényerőre. Európában viszont, ettől eltérő módon, a kontinensen honos derogáció (már meglévő törvény hatályának csökkentése egy új törvény vagy rendelet által) alkalmazásával, szociális kérdésként épültek be a jogrendbe. Ez azt jelenti, hogy a mi kontinensünkön az esélyegyenlőség megvalósítása érdekében „a diszkriminációt tiltó szabályozás mellett a beavatkozásokat megengedő, sőt előíró normatív rendelkezések megalkotása is"[33] szükséges.

A valóságos egyenlőség irányába tett első lépések során hamar kiderült: ahhoz, hogy a társadalmi nem mind ez ideig méltánytalanul hátrányos helyzetbe késztetett egyedei (ti. a nők) a közéletben is méltó helyre kerüljenek, hogy az esélyegyenlőség is megvalósuljon, bőven van tennivaló mind az elméleti kutatások, mind a gyakorlat terén. Érdemleges eredmények eléréséhez a nők társadalmi, gazdasági, kulturális és családi helyzetének alapos ismerete is szükséges. E célból jöttek létre Európában (részben az 1960-as évek végének mozgalmai hatására) a különféle nőtudományi kutatások - nemzetközileg használt angol néven: *Women's Studies (WS)*. A tanulmányok jelenlegi szervezésében és egyetemi tantárggyá fejlesztésében Hollandia jár az élen. Az Utrechti Egyetemen 1998-ban ATHENA néven létrehozták azt a koordinációs központot, amely mintegy 80 európai egyetemen, tudományos kutatóintézetben és dokumentációs központban folyó nőtudományi projektet fog össze. Az Európai Gazdasági Közösség 1976-ban Brüsszelben tartotta az első nagy európai nőkonferenciát; jelezve ezzel a tudományos és egyben politikai téma nemzetközi fontosságát.[34] 1989 óta az Európa Tanács (*Council of Europa*) is támogatja az ez irányú kutatómunkát és szervezeteit (*European Netvork for Women's Studies*), amelyeknek fő tárgya és célja a nőtudományi kutatás előmozdítása és integrálása az oktatásba és a politikai döntéshozatalba. (A szakirodalom arról is beszámol, hogy terminológiai vita folyt a téma elnevezéséről. A *Women's Studies* végül is kompromisszumos megoldás eredménye lett; egyéb javaslatként felmerült többek között: *feminist studies, sex role or gender studies, feminology* stb.)[35]

Külön említésre és figyelemre méltó kezdeményezés a *Women's Studies* keretein belül a feminista történetírás irányába mutató törekvés, amelynek egyik jeles képviselője Susan Arpad, a California State University Fresno tanára. Magyarországi tartózkodása idején (1991–1992, amikor oktatott is az ELTE és a JATE angol tanszékein) egy vele folytatott beszélgetésben a következőképpen nyilatkozott erről az új kutatási területről: „A történettudomány napjainkban is nagyon konzervatív, hagyományos és patriarchális felfogást tükröz." Ezzel szemben a „feminista szemlélet nem csupán e patriarchális jelleget, hanem a

[33] Lehoczkyné Kollonai, 1998, 187–197.

[34] A nők társadalmi helyzetének megismerése és megváltoztatása érdekében folytatott elméleti kutatás és politikai mozgalom szerint természetesen a harmadik világnak nevezett területen a nők helyzete sokkalta rosszabb, mint Európában. 1985-ben az ENSZ szervezésében Nairobiban rendezték meg - United Nations Women's Conferencie néven - a női világkonferenciát.

[35] Lásd Rosi Braidotti tanulmányát, in: *The making of European women's studies*, 2000, 16–17.

történetírás néhány alapvető tételét is megkérdőjelezi [...] ha valaki nőnek született, az meghatározza, hogyan látja a világot és milyen kérdéseket tesz fel, amikor meg akarja ezt a világot ismerni." Ennek illusztrálására Susan Arpad két példát hoz fel: „A hagyományos történetírásban és a politikában az »ellenállás« fogalma kizárólag a közösség szintjén és csoportosan szervezett tevékenységet jelent. Nők naplóiból, oral historyjából azonban másfajta ellenállás-kép is előtűnik, amely a magánszférában és a családban jelenik meg. [...] Vagy érdemes elgondolkodni a nők családösszetartó szerepén. A hagyományos kutatás nem sok figyelmet szentel ennek a közhelyszerű megállapításnak. A feminista kutató viszont felfigyel arra, hogy az anya halálakor annak gyermekeit saját rokonai hogyan vették magukhoz, észreveszi az anya barátai által alkotott védőhálót, és rámutat, milyen jelentőséggel bírt a nők rokoni és baráti kapcsolataiból kialakuló hálózata egy közösség összetartásában, és milyen erőt adott ez nekik."[36]

Az idézett gondolatok eszünkbe juttathatják Jókai Mór *A kőszívű ember fiai* című könyvének cselekményét. A megfilmesítésre is érdemessé vált, jól ismert regényes történet szerint a megözvegyült anya a kőszívű ember végakaratával ellenkező módon neveli a Baradlay fiúkat, akik éppen ezáltal válnak a magyar történelem egyik dicső, majd szomorú korszakának hőseivé. Jókainak ez a regénye még abból a szempontból is érdekes, hogy megmutatja a művészetnek a társadalmi-történelmi ismeretek elsajátításában betöltött szerepét. E szerep gyakorta – mint ez esetben is látható – abban is megmutatkozik, hogy a művészet valamilyen jelentős, de mellőzött társadalmi jelenséget előbb képes a társadalom látókörébe helyezni és ábrázolni, mint a tárgyban illetékes szaktudomány. Témánkat tekintve azt mondhatjuk: egy regény már a 19. században felvillantotta a nőknek azt a családi háttérben maradó, de mégis történelemformáló szerepét, ami csak a 20. század vége felé kezdett feminista történetírás formájában a tudományos kutatás tárgyává válni. Ennek az érdekes problémának a vizsgálata természetesen külön tanulmány(ok) tárgya lehetne.

A kezdő lépéseit gyakorló feminista történetírás egyébként még nehezen jellemezhető egyértelműen. A téma nemzetközileg elismert szakértője, Joan Wallach Scott, egy magyarul is megjelent tanulmánygyűjteményének előszavában így exponálja ezt a problémát: „A feministák egyfelől tagadják azt az elképzelést, hogy a »nők« egyetlen közös biológiai tulajdonságokon alapuló csoportot alkotnak. [...] Másfelől azonban (nemzeti és nemzetközi) politikai mozgalmakat indítottak (a szavazójogért, a tanuláshoz és a munkához való jogokért, a reprodukciós jogokért) arra hivatkozva, hogy a nőket összeköti valami – nem csupán a kirekesztettség közös tapasztalatai határozzák meg őket, hanem a hasonló társadalmi és lélektani »feminin« tulajdonságok is."[37] A könyvben olvasható tanulmányok az iménti idézetben jelzett probléma sokrétű, összetett jellegéről adnak képet, arról tájékoztatnak, miként értelmezik, elemzik ezeket a jelenségeket.

[36] Molnár, 1993, 134–138.
[37] Scott, 2001, 7.

A GENDER MAINSTREAMING-JELENTÉS

A fentiekben csak röviden, részletekbe nem bocsátkozóan vázolt fejleményeket követően látott napvilágot a nők jelenlegi társadalmi helyzetét elemző és a helyzetből fakadó feladatokat is megfogalmazó úgynevezett *Gender Mainstreaming*[38] jelentés, azután, hogy az Európai Parlament 1998 májusában megtárgyalta. A jelentés elméleti bevezetőjének fontos megállapítása: „Manapság felismerték, hogy a de jure egyenlőség nem vezet automatikusan a de facto egyenlőséghez."[39] A tekintélyes mennyiségű tudományos kutatásra, publikációra támaszkodva a munkacsoport szerzői levonják azt a fontos következtetést is, hogy a férfiak és nők életkörülményei gyökeresen különböznek. Az egyenlősítő törekvések tehát csakis akkor érhetnek célt, ha ezeket a (tudományos kutatásokban elemzett) különbségeket tudomásul veszik. „A lényeg azonban - olvashatjuk a jelentésben - nem pusztán az ilyen különbségek létezése, hanem az a tény, hogy ezek a különbségek nem szabad, hogy károsan befolyásolják a nők és férfiak életkörülményeit, hogy diszkriminációhoz vezessenek, inkább a gazdasági, társadalmi és politikai hatalom egyenlő mértékű elosztásához kell hogy vezessenek."[40]

Az eddig idézett gondolatokból kitűnik, hogy az évszázados feminista mozgalmak és a velük párhuzamosan folytatott elméleti kutatómunka nem volt eredménytelen. Minden eddiginél reálisabb szemléletet lehetett kialakítani a nőkérdésről, s ennek révén módosulhatott néhány kategória jelentéstartalma is. Annak a felismerésnek a nyomán például, hogy mind ez ideig a férfinormák jelentették a társadalom egészének normáit, a jelentés új megvilágításba helyezte az egyenjogúság kategóriáját: „A nemek közötti egyenjogúság azt jelenti, hogy elfogadjuk és egyenértékűnek tekintjük a nők és férfiak közötti különbségeket és az eltérő szerepeket, amelyeket a társadalomban játszanak. A nemek közötti egyenjogúság tartalmazza a különbözés jogát is."[41] E gondolatok jegyében le lehet nyesegetni a sokrétű feminizmus egyes vadhajtásait (pl. értelmetlen a nőkre úgy tekinteni, mintha férfiak volnának). A jelentés világosan megfogalmazza, hogy a probléma lényege a nemi hierarchia létezésében gyökerezik, ezért határozottan megkérdőjelezendő az életmód, a gondolkodás és az érdeklődés férfidominanciája. Következésképp a nemek társadalmi struktúrájában helyet kell biztosítani a különbségeknek, és meg kell szabadulni attól a hierarchikus sztereotípiától, amely rangsorol, és a rangsorban feljebb helyezi el az egyik nemet a másiknál.

Az ismertetett elméleti alapokra támaszkodva a jelentés röviden meghatározza a legfontosabb feladatokat. A jogalkotásban szükséges a nők jogainak alapos kidolgozása és az emberi jogok szintjére emelése. Mivel a nők döntéshozó folyamatokban betöltött pozíciója kifejezetten gyengének ítélhető, a képviseleti

[38] A *gender mainstreaming* kifejezésre mind ez ideig nem sikerült hivatalos, jó magyar nyelvű megfelelőt találni. Úgy értelmezhetjük, mint a társadalmi nemre vonatkozó kutatás és politikai gyakorlat főirányát.

[39] *Végső jelentés*, 1998, 6. A további idézetek és hivatkozások forrása is ugyanez.

[40] Uo.

[41] Uo. 7.

demokráciát úgy kell továbbfejleszteni, hogy a döntéshozatalban a nőknek a férfiakkal egyenlő lehetőségük legyen. Ez azért is fontos az egész társadalom számára, mert a nők a férfiaktól eltérő élettapasztalatokkal rendelkeznek. Anyagi függetlenségüknek a magánélet nemi különbségeit számításba véve kell megvalósulnia. Az oktatásban, képzésben fontos irányelvvé kell tenni a törekvést a nemi hierarchia kiegyenlítésére. Férfiaknak és nőknek egyaránt közös felelősséget kell viselniük a társadalmi egyenlőtlenségek megszüntetésében. Minden területen fel kell tárni azokat a helyzeteket, amelyekben a de jure egyenjogúság nem biztosít elég védelmet a diszkriminációval szemben.

Végül a jelentés igen tartalmas leírását adja a társadalmi nemmel kapcsolatos teendők fő irányának, az e tárgyban szükséges politikai tevékenység lényegének. Ennek jegyében így definiálja a társadalmi nemmel kapcsolatos vizsgálódások és teendők főáramát: „A gender mainstreaming politikai eljárások (át)szervezése, tökéletesítése, fejlesztése és értékelése annak érdekében, hogy a nemek közötti egyenlőség perspektívája beépüljön minden politikai eljárásba, minden szinten és minden stádiumban, olyan szereplők erőfeszítései által, akik egyébként is részt vesznek a politikában."[42]

ALAPELVEK ÉS ADATOK

A továbbiakban megvizsgáljuk, milyen akadályokkal kell még megküzdeni, hogy a nők esélyegyenlősége a mindennapi politikai gyakorlat részévé váljon, mik a jelenlegi problémái azoknak a törekvéseknek, amelyek célja e sajátos „történelmi-társadalmi féloldalasság" felszámolása. Feltérképezzük és elemezzük, milyen arányú a nők részvétele szerteágazó élettevékenységünk vezető posztjain; mennyire ismeri el, fogadja el és méltányolja társadalmunk az időszámításunk szerinti harmadik évezred kezdetén azokat a nőket, akik a kor igényeinek megfelelő képzettséggel és vezetői ambíciókkal egyaránt rendelkeznek.

Ameddig ugyanis e téren számottevő aránytalanságok mutatkoznak a férfiak javára, illetve a nők hátrányára, addig jogos Simon de Beauvoir ismert kategóriája, a „második nem" fogalma, azaz rangsorolás érvényesül az emberek nemek szerinti megosztottságában. Az effajta első- és/vagy másodrendűség csakis azáltal szűnhet meg, ha mindenki (vagy legalább a túlnyomó többség) természetesnek, magától értetődőnek tartja, hogy gazdasági, politikai és kulturális életünk szervezői, irányítói között mindkét nem képviselői nagyjából hasonló arányban tevékenykedjenek. Egyelőre, mint az adatok mutatják, e tekintetben még nagyon is hatékony a több évezreden át meggyökeresedett sztereotípia, amely hosszú időn keresztül elméletben (filozófusok műveiben) és gyakorlatban (a mindennapi nyelvhasználatban) egyaránt érzékelhető. Joó Mária egy érdekes tanulmányában a következőképpen elemzi ezt a beidegződést: „az európai filozófiában az Ész szimbolikusan férfiattribútum, az Érzelem pedig női. [...] A nemek nyomát keresve a filozófiában úgy tűnik, hogy a filozófusok gyakrabban írtak a női

[42] Uo. 14.

nemről, mint a férfiról. Az első benyomás azonban megtévesztő, ugyanis a nőről mindig a férfihoz képest esik szó, aki viszonyítási alapként kimondatlanul is ott van, de nem nemének képviselőjeként, mint az egyik a két nem közül, hanem Emberként mint az általános emberi képviselője. Egyik oldalon áll a nő mint neme képviselője, a másik oldalon áll a férfi mint az Ember fogalmának reprezentánsa. [...] Ez a rejtett logika teszi a két nem kapcsolatát filozófiai értelemben hierarchikussá. Ennek kimondatlansága hozzájárul a férfi felsőbbrendűség-tudata extrém stabilitásához, még a két nem deklarált (jogi) egyenrangúságának korában és annak ellenére is. [...] Kultúránk ebben az értelemben férficentrikus, vagy nevezhetjük patriarchálisnak is."[43] Ez fejeződik ki abban is, hogy mindennapi beszédünkben a nyelvek többségében a férfi és az ember fogalmát ugyanaz a szó jelenti. Mi sem „természetesebb" tehát ilyen kulturális beidegződés folytán, mint hogy mindenféle társas kapcsolatban, szervezetben, irányításban – vagyis mindenütt, ahol az „első" és a „második" nem együtt van jelen – a rangsorban elsőé, azaz a férfié legyen a vezető szerep. George Orwell *Állatfarm* című könyvének szellemes kifejezésével élve azt mondhatjuk: a vezetői posztokra pályázó nők ma már jogilag deklaráltan e téren is egyenlők ugyan a férfiakkal, de a valóságos társadalmi mozgásteret tekintve a férfiak „egyenlőbbek".

Ebben az összefüggésben ismét felmerülnek a „természetadta jelleg" meghatározottságai, a nemek biológiai sajátosságai. Az esélyegyenlőség szempontjából tekintve azonban azt mondhatjuk: valamely szervezetten tevékenykedő emberi közösség társadalmi érettségének foka – többek között – abban is mérhető, hogy miként képes és hajlandó kiegyenlíteni, kompenzálni azt a testi-biológiai meghatározottságokból eredő hendikepet, amely egyénei összességének mintegy felét hátrányos helyzetbe hozza a másik feléhez képest. Más szóval: a meg nem változtatható természetadta másságot oly módon kell(ene) nemcsak tudomásul venni, hanem a demokratikus értékeket emberhez valóban méltóan elfogadni és gyakorolni, hogy magától értetődő legyen az érintettek e természeti-biológiai jellegéből adódó hátrányos helyzetének társadalmi kiegyenlítése. A nők tömeges munkavállalásának számukra is kedvezővé tételére már akadnak érdemleges kezdeményezések. Elsősorban a skandináv országokban alakították ki a részmunkaidős foglalkoztatások egyre kiterjedtebb rendszerét, ami összeegyeztethetővé teheti a hivatásbeli (fizetett) és az otthoni (nem fizetett) munka között feszülő ellentétet, csökkentheti a nőkkel szembeni hagyományos és modern elvárások terheit.

Mindezek azonban csak a problémák egyik – mondhatnánk – külső csoportját jelentik. Mindenki számára világos, hogy mindemellett létezik egy „belső" tényező is, a gyermek világra hozása és gondozása. Az egyes államokban általában törvények is kötelezik az anyákat arra, hogy bizonyos időt a hamarosan világra jövő, illetve az újszülött gyermeknek áldozzanak. Jelentősebb karrier befutásához éppen abban a huszonéves (esetleg harmincas évei elején lévő) korban kell startolni, majd minden erőt összpontosítva egyre nehezebb terepen futni, amelyben a nők ennek a feladatnak a teljesítésére is a legalkalmasabbak. Ily

[43] Joó, 2004.

módon sajátos „értékrendezést" kell önmagukban elvégezniük, hiszen önmegvalósításuk kibontakoztatására mindkét oldalon magasrendű érték áll. A családi háttér szerepe ma még sokkal inkább a férfiak számára kedvező, mint a nők számára. Pontosan jellemzi az ebből eredő esélyegyenlőtlenséget Victor R. Fuchs: „Az a fontos, hogy az »anyává válás« iránti hajlandóság létezik, erős, és a nőket hátrányos helyzetbe hozza. Ebből én arra következtetek, hogy a legigazságosabb, leghatékonyabb és legeredményesebb módon gyermekeiken keresztül segíthetjük a nőket."[44] Az itt megfogalmazott helyes és fontos elv megvalósítása azonban sok, nem utolsósorban anyagi probléma függvénye. A jelenleg érvényesülő tendencia az, hogy a magasabb vezetői posztot betöltő vagy arra pályázó nők nagyobb arányban élnek egyedül (hajadonok, elváltak vagy özvegyek), mint a felső vezetést gyakorló férfiak. Általában véve magát a családi hátteret is igen nehéz a nőknek úgy megszervezniük, hogy az számukra (a karrierépítés szempontjából) kedvező legyen, s nyilvánvaló, hogy ezen belül a gyermekszülés és a kisgyermek gondozása a legnehezebben megoldható probléma.

A vezetői feladatok ellátásával kapcsolatban azért merülhetnek fel fokozott mértékben a nők e természetadta sajátosságaiból (gyermekszülés, a kisgyermek gondozása) adódó problémák, mert ez a tevékenység nagyobb felelősséget követel, mint a beosztottként végzett munka. A vezetői munkakör leglényegesebb eleme a döntéshozatal, ami általában rövid ideig fennálló helyzetekhez kötődik, de hosszabb időre meghatározza egy vállalat, intézmény, szervezet stb. működésének eredményességét és a beosztottak életminőségét. Egy jó vezető rövidebb-hosszabb idejű távolléte a beosztottak munkájának eredményességét is befolyásolhatja. Élesebb megfogalmazással: a szülés ideje többé-kevésbé pontosan meghatározható, de egy váratlan helyzet „szülte" gyors vezetői döntés szükségessége ebben az időpontban is előállhat. A szokásos „gyermekbetegségek" időpontja és időtartama (ami mind ez ideig sokkal inkább az anyát köti otthonához, semmint az apát) azonban már nem is tervezhető. S tudjuk, hogy tendenciáját tekintve ma már egyre ritkább, hogy három generáció él egy házban, lakásban, ami ilyen esetekben segítséget jelenthetne. Hogyan kezelhetők, oldhatók meg, hogyan „társadalmasíthatók" az ilyen és hasonló jellegű problémák? Az effajta kérdésekre adandó pozitív (gyakorlati) válaszok valószínűleg néhány nyugat- és észak-európai országban körvonalazódnak. Ebben a térségben tapasztalhatók kezdeményezések a részmunkaidős foglalkoztatások és egyéb munkaszervezési módszerek, az említett probléma szempontjából is biztató kísérleteire. A megoldás egyre sürgetőbb, mert – mint a továbbiakban igyekszem kimutatni – a nők vezetésben betöltött arányának radikális javítása nem csupán valami méltányos, jogi vagy „emberbaráti" gesztus, hanem össztársadalmi érdek; a vezetői tevékenység hatékonyabbá, a kor igényeinek megfelelőbbé tételének követelménye.

Az eddigi tapasztalatok és vizsgálódások azt mutatják, hogy a nők vezetői elismertetésükért folytatott törekvésükben hasonló problémákkal találják szembe magukat, mint a jogegyenlőségért vívott küzdelmükben. Ahogyan a jogi rendszerek sajátos férfijogokként kodifikálódtak, a vezetői módszerek és szokások

[44] Fuchs, 2003, 205.

is a férfiakra jellemző stílusjegyek szerint formálódtak és gyökeresedtek meg. Ahogyan a nők választójogának ellenzői általában a nők nem megfelelő műveltségére alapozták kifogásaikat, a nők vezető pozíciókba helyezésének ellenzői is gyakorta a szakértelem, a rátermettség és általában a kellő iskolázottság hiányára, továbbá biológiai adottságaikra stb., stb. apellálnak. (Az iskolázottság alacsonyabb szintje a harmadik világ fejlődő országaiban sajnos még valóságos probléma, a fejlett ipari társadalmakban viszont már évtizedek óta nem igaz.) A társadalom kulturális fejlődése azonban látványosan okafogyottá teszi az ilyen és hasonló érveléseket. Európában és az Egyesült Államokban egyes szakterületeken (például tanárképzés, közgazdászképzés) a közép- és felsőfokú végzettséggel rendelkező nők száma meg is haladja a férfiakét, számarányuk azonban még az ilyen szakmák felső vezetésében is jóval kisebb.

Ha a gazdasági szférát vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy a szerteágazó alsó- és középszintű vezetésben a nők átlagban elérik a 30 százalékot, sőt az egyes szegmensekben még jóval többet is. A szakirodalom szerint ennek kettős oka van. Egyrészt a felsőfokú képzettséggel rendelkező nők között sokan közgazdász vagy pénzügyi szakképzettséget szereztek, ami középszintű vezetői feladatok ellátásához akár több mint elegendő is lehet. Másrészt a középszintű vezetőknek sok aprólékos feladatot kell ellátniuk, s általános tapasztalat, hogy a „szorgalmas" nők ilyesmivel jobban terhelhetők, mint a „nagyvonalú" férfiak. A középszinttől feljebb azonban azt látjuk, hogy az ugyancsak bonyolult, változatos felsőbb szintű vezetői helyek aránya a nők számára piramisszerűen szűkül, s az úgynevezett topmenedzserek között 8 százalék alá csökken. (Az erre vonatkozó adatok elég nehezen kezelhetők, mert a felső szintű vezetői kategória meglehetősen „rugalmas" fogalom.) Az amerikai munkaügyi minisztérium közlése szerint például nők töltik be a menedzseri állások 45 százalékát. Ha viszont ezen belül a vezetői szintekre bontva vizsgáljuk a nemek arányát, a kép teljesen mást mutat. Az 1000 legnagyobb amerikai cég igazgatói között csupán 6 nő található, az 500 legnagyobb vállalatnál pedig már csak 2 női vezérigazgatót regisztrálhattak a felmérések.[45] Százalékarányát tekintve az Egyesült Államokban, ahol a nők a munkaerő 46 százalékát adják, egy 1996-os felmérés szerint csupán 2,4 százalékuk tudta felküzdeni magát a topmenedzseri szintre, s csak 1,9 százalékuk kapta a hasonló szinten lévő férfiaknak járó legmagasabb fizetést. Németország 70 000 nagyobb cégének is csak maximum 3 százalékát vezette nő ezekben az években.[46] Hasonló a helyzet Nagy-Britanniában, ahol 2003-ban mindössze egyetlenegy női vezérigazgatóról és ugyancsak egy nagyvállalati elnöki tisztet betöltő hölgyről tudtak. Két angliai nagyvállalat büszkélkedhet 4-4 női igazgatóval (nem vezérigazgató!).[47]

[45] Forrás: Menedzsment Fórum: - Száz női topmenedzser, de csak egy vezérigazgató. http//www.mfor.hu/cikkek/printerfriendly.php?article=7757. A letöltés dátuma: 2005. május 12.

[46] Forrás: WIRTH, 2001, 243-244.

[47] Forrás: HarmoNet - *Női vezetők az üzleti életben.* http//www.harmonet,hu/cikk.php3?rovat=57&alrovat=62&cikkid=319&dire=karrier. A letöltés dátuma: 2005. május 12.

Ugyanakkor az is igaz, hogy ezen a területen tapasztalható a legdinamikusabb változás. Nagy általánosságban érvényes az a megállapítás, hogy Európában északról délre haladva a felsőbb vezetői tisztet betöltő nők aránya fokozatosan csökken. A nagyvállalati igazgatói tanácsok nőtagjainak aránya Norvégiában 22, Svédországban 20, Finnországban 14, Nagy-Britanniában és Németországban 10, Franciaországban 6, Spanyolországban 3, Olaszországban 2 százalék.[48] Az általános tendencia csak nagyon-nagyon lassan változik valamelyest a nők javára. „Minél magasabb pozícióról van szó, annál szembetűnőbb a szakadék férfiak és nők között" - írja Linda Wirth. A szerző úgy véli, hogy a nőket bizonyos - számukra kidolgozandó - karrierépítő stratégiákkal és megfelelő vállalkozói politikával kellene segíteni, amivel gyorsabbá és eredményesebbé lehetne tenni felsőbb szintű vezetésbe kerülésük útját.[49]

A fenti adatok azért is elgondolkoztatók, mert a tapasztalatok azt is mutatják, hogy már kezdik felismerni a nők vezetésben való részvételének pozitív hatásait. Egy igen nagy mintavételen (425 vezetőről kérdezték mindegyikük 25 beosztottját, tehát összesen 10 625 személyt) alapuló amerikai felmérés meglepő tanulsága szerint 52 vezetői képességre vonatkozó kérdésre a válaszolók 42-ben a nőket tartották jobbnak. Egy másik, ettől teljesen független vizsgálat során 2400 menedzsernek tettek fel húsz, vezetői készségeket firtató kérdést, s ebből tizenhétre a nők jobb válaszokat adtak, mint a férfiak. Egy harmadik vizsgálat során 58 000 középszintű vezető 23 vezetői tulajdonságból mindössze háromban tartotta jobbnak a férfiakat. Az adatok egyértelműen arra utalnak, hogy fontossá válik (vagy válnak) valami olyan vezetői tulajdonság (vagy tulajdonságok), amely(ek)ben a nők a jobbak. A téma egyik elismert szakembere, Rosabeth Moss Kanter írja: „A globális információs korszakban az együttműködés képessége felértékelődött. Csapatmunkára van szükség, amiben a nők igazán otthon vannak."[50]

MAKACS AKADÁLYOK

Mindezek alapján jogos a kérdés: ha ez így van, akkor miért és milyen akadályok tornyosulnak továbbra is a nők felsőbb szintű vezetői pozíciókba kerülése előtt? A kérdés megválaszolása csakis a téma olyan sokoldalú megközelítésével reális, amely figyelembe veszi a családi környezetet, a hagyományok és szokások visszahúzó erejét, a változással kapcsolatos aggodalmaskodást, továbbá a nevelés e témával összefüggő jelenségeit. A változás szükségességének felismerése és kifejezésre juttatása néhány egyén - vagy akár valamely e célból szerveződő mozgalom - részéről rendszerint nem jelenti azt, hogy a társadalom többsége

[48] Forrás: Menedzsment Fórum - A legnagyobb cégek vezetésében csupán nyolc százalék a nő. http//www.mfor.hu/cikkek/printerfriendly.php?article=14634. A letöltés dátuma: 2005. május 12.

[49] WIRTH, 2001, 239.

[50] A közölt adatok és az idézet forrása: HarmoNet - *Női vezetők az üzleti életben* - fentebb idézett webhely.

hamar elfogadja, magáévá teszi az új felismerést, és kész annak jegyében cselekedni. A történelem tanúsága szerint az ilyen felismerések képviselői mindig kisebbségben vannak, s meggyőződésükért szívós, gyakorta veszélyes küzdelmet kell folytatniuk. Jelen esetben a veszély nem áll fenn, hiszen intézmények, kormányintézkedések és nemzetközi szintű határozatok segítik a női esélyegyenlőség valósággá válását. A szívós küzdelemre és munkára viszont annál inkább szükség van, mert az akadályok eléggé „rezisztensek".

A férfi és női vezetők arányában fennálló jelentős eltérés okait elemző felmérések és vizsgálatok leggyakrabban hangoztatott, általános kategóriája az ún. „üvegplafon" (eredeti angol kifejezéssel: *glass ceiling*). A szakirodalomban magyar nyelven is olvasható értelmezés szerint: „Az »üvegplafon« kifejezést azon helyzet bemutatására alkalmazzák, amikor a karrier megtorpan, és nem lehet ugyan látni az előrejutás akadályát, de egyértelműen külső gátak jelennek meg. A nők számára sokkal előbb következik be az üvegplafon megtapasztalása, mint a férfiak esetében."[51] Amint a fenti adatokból kitűnik, a munkahelyi előmenetel során valóban léteznie kell valamilyen „rejtőzködő" akadályoknak, amelyek gátolják vagy akár lehetetlenné tehetik a feljebb jutást a ranglétrán, s ez – mint Linda Wirth idézett megállapításából kitűnik – annál inkább vonatkozik a nőkre, minél felsőbb szintű vezetői pozíciók betöltésére aspirálnak. Mielőtt ennek okait boncolgatnánk, vizsgáljuk meg magát a jelenséget.

A szakirodalom az úgynevezett szervezeti piramisra *(organizational pyramid)* hivatkozik, amelynek alsó szintjén a nők akár többségben is lehetnek – ők alkothatják például az adminisztrációs személyzet túlnyomó részét. Ha további szinteket képzelünk el a piramis csúcsa, a topmenedzseri szint felé haladva – mondjuk egy 5-ös skálán –, arra következtethetünk, hogy valahol a negyedik szinten kell lennie a hírhedt üvegplafonnak, melyen a szakmai szempontból kifogástalan képzettséggel és tehetséggel rendelkező nők összességének csak kis töredéke képes átjutni. A láthatatlan működési mechanizmus elemzői az utóbbi időben felismerték, hogy ez a jelenség sokkal bonyolultabb, mint első megközelítésre gondolnánk. A virtuális szervezeti piramis belső szerkezete nem csak egyetlen ilyen horizontális akadályt tartalmaz, léteznek benne egyéb, ugyancsak rejtett akadályok is, melyeket az utóbbi időben üvegfalaknak *(glass walls)* neveztek. Ez úgy értendő, hogy a piramison belül létrejön valamiféle ugyancsak láthatatlanul körülhatárolt belső tér, amelybe egy bizonyos kisebbség már az alsóbb szinteken bele tud kerülni, a többség azonban kívül reked rajta. Viszont csakis azoknak van reális esélyük arra, hogy átjussanak az üvegplafonon, akik már az alsóbb szinteken az üvegfalakon belülre kerültek. Az üvegfalakon kívül rekedteknek még arra sincs esélyük, hogy megtalálják az üvegplafon felé vezető utat. A Nemzetközi Munkaügyi Szervezet (*International Labour Organization* – ILO) egyik kiadványából[52] átvett két ábra (*1. és 2. ábra*) jól szemlélteti ezt a bonyolult helyzetet.

[51] Debreceni–Komka, 2004, 13.
[52] Wirth, 2001, 26. és 48.

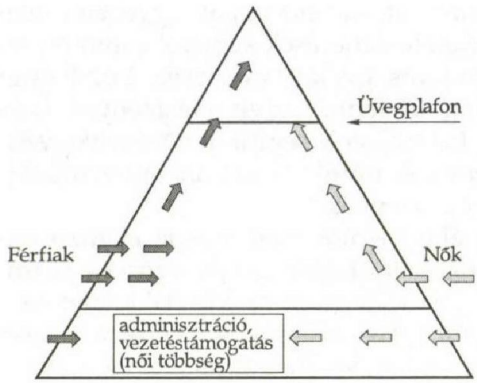

1. ábra. Az üvegplafon

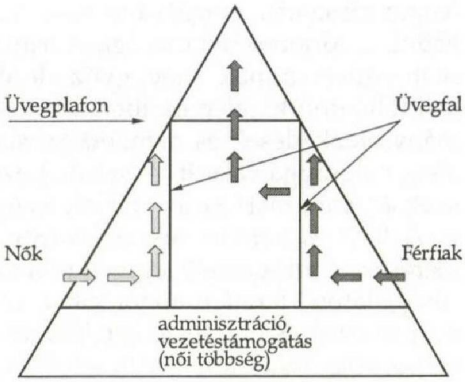

2. ábra. Az üvegfalak

Más megközelítésben, de hasonlóképpen látja a problémát a téma egyik magyar kutatója, Nagy Beáta. Tanulmányában a nemzetközi szakirodalomra hivatkozva ismertet a tárgyban releváns további két kategóriát. A nők előmenetelével kapcsolatban ugyanis bizonyos vertikális és horizontális szegregáció érvényesül, mégpedig a következő módon: „A vertikális szegregáció a foglalkoztatási hierarchiában való előrejutási lehetőségeket foglalja magában, azt a jelenséget, hogy a beosztási szinteken egyre feljebb haladva akkor is jelentősen csökken a nők aránya, ha megfelelő képzettséggel rendelkeznek, és a pozíció betöltésére formálisan megfelelő szakemberek között sem kisebb az arányuk, mint a férfiaké."[53] De létezik a szegregációnak egy másik, horizontális változata is: „A horizontális szegregáció azt jelenti - olvashatjuk ugyanabban a tanulmányában - [...], hogy az eltérő nemi szocializáció és a nemi szerepeknek való megfelelés igénye következtében a férfiak és a nők más-más pályákon indulnak el. Ennek következtében ritkán mérettetnek meg egymással összehasonlítva. A nők ott képesek vezető állás betöltésére, ahol női beosztottak munkáját kell irányítaniuk, hiszen a társadalmi elvárások nehezen tűrik az »eredeti« szereposztás felrúgását."[54] A szerző egy neves angol kutató (Paula England) könyvére hivatkozva két fontos megfigyelésre hívja fel a figyelmet. Az egyik szerint a férfiak menekülnek azokból a foglalkozásokból, amelyekbe a nők benyomulnak; a másik, ezzel összefüggő megállapítás szerint pedig a nők olyan foglalkozási ágakba jutnak be, amelyeket a férfiak átengednek nekik.

Létrejönnek azonban egyes foglalkozási ágakon belüli szegregációk is, ami jól kimutatható például az orvosi szakmában. (E szakmán belül elenyésző számban találhatók nők a sebészek, sőt a szülész-nőgyógyász orvosok között, holott a valamikori bábaasszonyok soha nem voltak férfiak). 2002-ben Magyarországon 1243 volt a férfi szülész-nőgyógyász orvosok száma, és mindössze 88 az e szakmabeli orvosnőké; illetve 963 férfi sebészt tartottak nyilván, míg sebésznőből

[53] Nagy Beáta, 1997, 37.
[54] Uo.

csupán 82-t.[55] Ennek a szegregációnak az oka nyilvánvalóan a szakmán belüli jobb kereseti lehetőség és a hagyományos férfiszerep-felfogás közötti szoros összefüggés. A szakmán belüli jobb kereseti lehetőséget biztosító területeket a patriarchális hagyományok még ma is erősen ható maradványai igyekeznek féltékenyen őrizni a „betolakodók" elől. Ez a magatartás egyfajta versenyenkívüliséget is eredményez és állandósít, mert így igen csekély esély kínálkozik a férfiak és nők munkájának, szaktudásának és ügyességének összehasonlítására, a szakmán belüli megmérettetésre. A nőknek nincs elég vagy nincs reális lehetőségük arra, hogy rátermettségüket, szakmai egyenértékűségüket bizonyítsák.

A szakirodalom a nők vezetésben elfoglalt helyzetének elemzése során a stabilan létező esélyegyenlőtlenségek három fő tényezőjét különbözteti meg. Az egyiket a nemekre tartja visszavezethetőnek, a másikat az egyes szervezetek működési mechanizmusában látja, harmadikként pedig a nem, a szervezet és a társadalmi környezet együttes hatása érvényesül.

Az első tényezővel kapcsolatban statisztikai adatokkal támasztja alá, hogy a fejlett ipari államokban a nők iskolázottsági szintje egyáltalán nem marad alatta a férfiakénak; itt inkább az egyes szakmák szerinti eltérések szignifikánsak. Ennél sokkal jelentősebb a fiúk és a lányok eltérő gyermekkori szocializációja. A fiúk nevelésében az agresszivitás, a versenyszellem, a karriervágy, a tudatos életpálya-tervezés kap nagyobb hangsúlyt, míg a lányoknál az altruizmus, a másokkal való törődés, az alkalmazkodás, sőt önfeláldozás a jellemnevelés példája. „Ugyanakkor tudjuk - hangsúlyozza a szerző –, hogy annak a menedzsernek vannak jó esélyei az előrejutásra, aki agresszív, erőteljes, racionális, kompetitív, határozott, magabiztos és független. A nőket azonban nemi szerepük elsajátítása során éppen ezekkel ellenkező tulajdonságokra nevelik."[56]

A pszichológia tudománya megerősíti az imént idézett gondolatot. Ranschburg Jenő írja: „A veszély nem abban - vagy nem elsősorban abban - rejlik, hogy a nemek veleszületett tulajdonságát - pl. a fiúk nagyobb agresszív hajlamát - a nevelés során továbbfejlesztjük. [...] A veszély akkor jelentkezik, ha a másik nemet úgy neveljük, hogy az mintegy kiegészítse az előbbi veleszületett tulajdonságait. Tehát: ha a fiúk agresszívak, akkor a lányokat úgy neveljük, hogy ne legyenek azok, ha a lányokban több a hajlam a gondozásra-gondoskodásra, akkor a fiúkat úgy neveljük, hogy bennük ebből semmi se legyen."[57] Hosszú időn keresztül beidegződött sztereotípiákat kell tehát megváltoztatni a gyermekek szocializálásában, mégpedig mind az iskolai, mind az otthoni nevelés területén. Nyilván ez utóbbi a problematikusabb, mert az iskolai nevelést - bizonyos rendeletekkel - könnyebb orientálni, mint a gyermeke jövőjéért aggódó szülők „örökölt" szokásait, melyeket ő is át akar „örökíteni".

A második, a szervezet működésének tulajdonított esélyegyenlőtlenségi tényező abban nyilvánul meg, hogy sok helyütt létezik a nemek szerinti szegre-

[55] Forrás: *Lage Artis Medicine* 2002/12. 67. A nők helyzetéről készített interjú SÁNDOR Judittal, a Közép-európai Egyetem tanárával. http//www.lam.hu/folyoiratok/lam/0206/21.htm. A letöltés dátuma: 2005. május 13.

[56] NAGY Beáta, 1997, 40.

[57] RANSCHBURG, 1996, 151.

gáció, melyet igen nehéz kimutatni, hiszen immár jó néhány országos és az Európai Unió illetékes szervezetei által hozott határozat tilt mindenfajta hátrányos megkülönböztetést a nőkkel (és a kisebbségekkel) szemben.[58] Felmérések, vizsgálatok alkalmával a vállalatok, intézmények vezetői vagy más illetékesei rendszerint nem ismerik el, hogy náluk akadályozzák a nők előrejutását. Amit persze úgy értenek, hogy ezt általában nem tudatosan, nem szándékoltan teszik. A beidegződések szerinti ügymenetek elhomályosítják, észrevétlenné teszik a diszkriminációt. A „bűnös" az üvegplafon és az üvegfal. Az intézmények, vállalatok működésének nemsemlegessége tehát a gyakorlatban még távolról sem valósult meg. Rosabeth Moss Kanter tokenizmusnak nevezte azt a szervezeten belüli viszonyt, amely a számbelileg nem jelentős kisebbség és a többség között mintegy megszokásszerűen létezik. (Az angol *token* szó jelentése: jel, jelölés, valakinek vagy valaminek a hitelesítése.) E viszony lényege, hogy a domináns csoport ellenőrzést gyakorol a kisebbség felett, s ennek következtében állandó bizonyítási kényszer nehezedik rájuk.[59] Sok esetben a férfiak által dominált szervezetekben a látszat kedvéért alkalmaznak nőket mint afféle „díszítőelemeket", ezáltal azonban természetesen nem változik a szervezetben a hagyományos férfidominancia. Lényeges szemléletváltozásra van szükség, hogy a vezető pozícióba helyezett nőket környezetük ne nőnek, hanem szakembernek tekintse.

A harmadik esélyegyenlőtlenségi tényező akkor derül ki, ha együtt vizsgáljuk a nemet, a szervezetet és a társadalmi környezetet. (E módszer a szakirodalomban használatos angol kifejezése: *gender-organisation-society* = GOS). Nagy Beáta Ellen Fagenson tanulmányából idézi a módszer lényegét, illetve azokat a jelenségeket, amelyek együttes hatása érvényesül a nők előmenetelének hátráltatásában: „A GOS-megközelítés szerint a nők magatartása és korlátozott szervezeti előrejutása visszavezethető nemükre, a szervezeti kontextusra és/vagy arra a nagyobb társadalmi és intézményi rendszerre, amelyben tevékenyen vesznek részt. [...] (1) a nők a férfiakkal ellentétben nem tanulnak meg célokat felállítani és előre tervezni és/vagy (2) korlátozott előrejutási arányuk miatt inkább csak a feladatra figyelnek és/vagy (3) mivel mint nőket nem sokszor veszik őket komolyan a társadalomban, kevés figyelmet és erőfeszítést fordítanak arra, hogy segítsék őket a szervezeten belüli előrejutásban."[60]

NŐK ÉS FÉRFIAK VEZETŐI STÍLUSJEGYEI

Ha viszont mindennek ellenére, igen csekély arányban, de mégiscsak léteznek nők is a felső szintű vezetők között, és egyre többen ostromolják ezt a „topmenedzseri erődítményt", jogos a kérdés: származna-e előnye abból a társadalomnak, ha a felsőbb vezetői posztokon is a férfiakhoz hasonló arányban volnának nők? Tulajdonképpen két egymással összefüggő kérdésre keressük a választ: a) Mi-

[58] Lásd erről PALASIK Mária kötetbeli tanulmányát.

[59] Lásd részletesebben: NAGY Beáta, 1997, 41.

[60] FAGENSON, Ellen: The Earth of Women in Management Research. *Journal of Business Ethics*, 9. Idézi NAGY Beáta, 1997, 42.

féle szakmai szempontból pozitív tulajdonságokkal gazdagíthatják a nők a felső vezetés kultúráját? b) Beszélhetünk-e a megszokottól (a férfiakétól) eltérő, ún. női vezetési stílusról?

Mivel ez a téma viszonylag új, ugyanakkor meglehetősen divatos is, sokrétű irodalmát óvatosan kell kezelnünk. A napisajtóban feltett, ilyen irányú kérdésekre született válaszok származhatnak kutatóktól, munkájukat gyakorló menedzserektől, politikusoktól stb. stb. Kijelentéseik nagyjából az alábbi két csoportban összegezhetők:

a) A női vezetők eleinte úgy gondolták és érezték, hogy a férfiasnak mondott vezetői tulajdonságokat kell elsajátítaniuk és gyakorolniuk, azaz keménynek, rendíthetetlennek kell látszaniuk, sőt még káromkodniuk is tanácsos, különben nem lesz tekintélyük. Lassanként azonban megbizonyosodtak arról, hogy egyáltalán nem kell takargatniuk a munkájukkal kapcsolatos érzelmeiket, emocionális tulajdonságaikat.
b) A nők jobb empatikus képességekkel rendelkeznek, megérzéseik is jobbak a férfiakénál (ösztönös vezetők), ami egyaránt fontos lehet mind a hibák elkerülésében, mind az üzletkötésben; gyengédebbek, gondoskodóbbak a beosztottakkal; kevésbé becsülik túl saját képességeiket, mint a férfiak, hamarabb elismerik a kudarcot, kevésbé szégyellnek tanácsot kérni. Egyes szakvélemények szerint, ahol a vállalati igazgatói tanácsban nagyjából hasonló a férfiak és a nők aránya, ott a vállalat eredményei is jobbak.[61]

A vezetői stílusokkal kapcsolatos, ma már igen tekintélyes tudományos irodalom legfontosabb eredményeinek rövid ismertetése előtt egy történeti szempontból fontos, de gyakorta mellőzött jelenséget kell megemlítenünk. A második világháború után Nyugat-Európában és az Egyesült Államokban a katonai jellegű vezetési stílus terjedt el. Ez nagyon is érthető, hiszen a magasabb rangú tisztek (századosok, ezredesek) a háborús években nagy tapasztalatra tettek szert a szervezésben, irányításban, a váratlan problémák gyors és határozott megoldásában. Ezek a tapasztalatok, készségek „szelídebb változatukban" hasznosnak bizonyultak a civil társadalomban is, mert a háborúban szétzilált gazdasági, politikai és kulturális élettevékenység megindítása határozott szervezési, irányítási képességeket követelt. Az ötvenes–hatvanas években tehát az eredete szerint katonai kommunikációs módszerek erős befolyást gyakoroltak az újjáépülő nyugati világban a vezetői magatartásra, ami akkor – főként a gazdasági életben – gyors eredményekhez vezetett. (A volt katonatisztek az ún. szocialista országokban természetesen nem tölthettek be vezető pozíciókat.)

A katonai eredetű agresszív vezetői stílus a 20. század végén már nem kedvelt. „Igazi strukturális változás látszik ezen a téren – írja Marie-Thérèse Claes *Nők, férfiak és vezetési stílusok* című tanulmányában. – Az üzleti világ megkérdőjelezi azt a szervezeti rendet, amelyet a katonai hierarchiáról másoltak le a második világháború befejezésekor."[62] Ez a változás főként a teammunkát és az

[61] Forrás: az Internet Menedzsment Fórum, Figyelőnet, index és Harmonet oldalai.
[62] Claes, 1999, 431–446.

annak megfelelő magatartást követeli meg, amellyel a nők már sokkal inkább készek azonosulni a vezetés legkülönbözőbb szintjein. Témánk szempontjából érdemes elgondolkodni azon, hogy vajon a skandináv országokban, elsősorban Svédországban, nem azért más-e a helyzet a vezetési kultúrában, mert szerencsésen kimaradtak a háborúból, s náluk valószínűleg nem honosodott meg efféle katonai vezetési stílus a háborút követő évtizedekben?

A 20. század vége felé kibontakoztak a globális folyamatok és érintkezési formák, igényesebbek és öntudatosabbak lettek a liberális és demokratikus politikai erők, tért hódít a kisebbségi szempontokat jobban előtérbe helyező jogi gondolkodás és gyakorlat. A feminista mozgalmak különös és jelentős elemei lettek ennek az átalakulásnak, s abban az időben kezdték helyteleníteni a vezetés nemek szerinti aránytalanságát, amikor a háború utáni vezetői generáció már „kiöregedőfélben" volt, de az általuk erősen befolyásolt stílus még „legszebb férfikorát" élte. Törekvéseikkel mára világkonferenciákon foglalkoznak.

Marie-Thérèse Claes idézett tanulmánya kitűnő összefoglalást ad a férfi és női vezetési stílusokat elemző tudományos irodalomról és a kutatás eddigi eredményeiről.[63] A szerző, miután részletesen indokolja a gender mint társadalmi konstrukció fogalmának jogosultságát, a társadalmi nemekre jellemző nyelvhasználatból indul ki. Rámutat, hogy a kutatások szerint „a férfibeszédet és -társalgást tartják a normának, ily módon ahhoz viszonyítva kezelik a női beszédmódot. A nők beszédét kevésbé racionálisnak, ugyanakkor nagyobb érzékenységet nyilvánítónak tartják, amely kevesebb elvont szót, kisebb szókincset *(smaller vocabulery)* és egyszerűbb (mondat)szerkezetet *(simpler structure)* használ. [...] A női nyelvet udvarias és elbizonytalanítónak *(insecure)*, a férfinyelvet megerősítő és egyenesen célra irányulónak *(assertive and direct)* definiálják. A nők beszédmodorát együttműködésre késznek *(cooperative)*, a férfiakét viszont versengőnek *(competitive)* írják le."[64] A jelzett különbözőségek természetesen csak tendenciák, nem kizárólagos értelműek az egyénekre nézve. E nyelvi stílusjegyek azonban, ha részei a vezetői módszereknek, valóban fontosak lehetnek, mert közvetlenül érintik a beosztottakat vagy egy tárgyalás részvevőit, így hatásuk is fontos.

Marie-Thérèse Claes a *3. ábra* szerint állítja párhuzamba a nemekhez köthető vezetői magatartásbeli értékeket.[65]

Manapság kezdik felismerni ezen „feminin" értékek (intuíció, különös kommunikációs készség, szociális érzékenység és hajlam) jelentőségét, azaz kezdik felismerni, hogy ezeknek a készségeknek természetes módon a vezetés részévé kell válniuk – fejti ki az idézett tanulmány szerzője. Végül ismertet egy összefoglaló táblázatot a vezetői stílusok nemek szerinti különbözőségéről, melyet a téma kutatói férfi és női menedzserek naplóinak tanulmányozása alapján állítottak össze *(1. táblázat)*.[66]

[63] M.-T. Claes a brüsszeli ICHEC Business School és a University of Louvain-la-Neuve professzora, valamint az International Network for Women in Management szervezet elnöke.

[64] Claes, 1999, 433.

[65] Uo. 435.

[66] Claes, 1999, 441.

A férfipólushoz tartozó értékek	A női pólushoz tartozó értékek
siker, előrehaladás, pénz	kapcsolattartás, törődés
tények	ösztönös felismerések
élet a munkáért	munka az életért
(el)határozottság, önmegerősítés	intuíció, konszenzusra törekvés
versengés	egyenlőség
konfrontáció	kompromisszum, tárgyalás

3. ábra. A nemekhez köthető vezetői magatartásbeli értékek

Az *1. táblázat* tanulmányozása arra enged következtetni, hogy mindkét stílus szükséges. Pontosabban: egyes helyzetekben az egyik, más helyzetekben a másik lehet eredményesebb. A feladatokat illetően egyetérthetünk Marie-Thérèse Claes összegző gondolataival: „Az a megfontolás, hogy jelentős számban legyenek nők vezető pozíciókban, alapvető abból a szempontból, hogy a hagyományos hierarchikus szervezetekben eltolódás történjék a partneri viszony és a csapatmunka irányába. Ez a változás magával hozza, hogy a szervezetekben barátságosabb légkört alakítsanak ki, ami lehetőséget teremt a vezetés férfi és női modelljének együttes, szinergikus tevékenységére. Megfelelő ösztönzéssel a női vezetők a természetadta tehetségüket alkalmazzák a hasznos kapcsolatok

1. táblázat. A nemek szerinti különbségek a vezetői stílusokban

Férfi vezetők	Női vezetők
Könyörtelen tempóban, megszakítás nélkül dolgoznak egész nap.	Egyenletes tempóban dolgoznak, kis, betervezett szünetekkel.
Úgy érzik, hogy munkanapjukat mindig megszakítja, töredékessé teszi valami.	Nem tekintik be nem tervezett dolognak, ha összefutnak valakivel, nem úgy fogják fel mint megszakítást.
Nagyon kevés időt hagynak bármilyen tevékenységre, ami nincs szoros kapcsolatban a munkájukkal.	Azon vannak, hogy legyen idejük olyan tevékenységre, ami nem kapcsolódik közvetlenül a munkájukhoz.
Szeretik nyilvánossá tenni, ha összefutnak valakivel.	Szeretik az élő kapcsolatokat, de terveznek időt a levelezésre is.
Fenntartják a kapcsolatokat a szervezeten kívüliekkel.	Fenntartják a kapcsolatot a szervezeten kívüliekkel.
Annyira belemerülnek a cég ügyes-bajos napi feladataiba, hogy nincs idejük reflektálni rájuk.	Összpontosítanak a vezetési tevékenység környezetre gyakorolt hatására.
Azonosulnak a munkájukkal.	Komplexnek, sokoldalúnak tartják magukat.
Nehézségeik támadnak az információk megosztásában (idő hiányában).	Beütemeznek időt az információk megosztására.

építésében. Amint már példák is mutatják, a nők olyan tulajdonságokkal rendelkeznek, amelyek jelentősen hozzájárulhatnak a kommunikáció, a kooperáció, a csapatszellem és az elkötelezettség javításához a szervezeten belül. Ezek tehát olyan tulajdonságok, amelyek manapság alapvetően fontosak a kiválóság követelményének teljesítéséhez, valamint a kapcsolatok és az együttműködési készség karbantartásához."[67] Hasonlóképpen értékeli a tendenciát Nagy Beáta is: „...nemcsak arról van szó [...], hogy a nők másfajta, ún. nőies vezetési stílust alkalmaznak, hanem sokkal inkább arról, hogy szerte a világon hangsúlyeltolódás van az autoriter vezetői stílus irányából egy megértőbb, csoportorientáltabb, emberközpontú vezetési stílus irányába."[68]

Mindezeknek a pozitív törekvéseknek a kibontakozását azonban egy láthatatlan kéz még manapság is igyekszik visszahúzni, melyet a szakirodalom a „hasonlósági vonzerő paradigmája" (*similarity-attraction paradigm*) névvel illet. A jelenséget Gary N. Powell azokra a nőkre vonatkoztatja, akik vezető posztokra aspirálva kénytelenek tapasztalni: „az emberek hajlamosak arra, hogy a legpozitívabb értékelést és döntést olyanokra vonatkozóan hozzák meg, akiket saját magukhoz hasonlónak látnak."[69] Íme a tapasztalaton alapuló ókori bölcs latin mondás (*simili similissimi gaudet* - hasonló hasonlót dicsér) modern, tudományos változata! Vajon a magasabb vezetői posztokra pályázó nők tapasztalatait elemző szociológusok rákényszerülnek-e még arra, hogy e tárgyban a fentihez hasonló újabb kategóriavariációt alkossanak? A harmadik évezred elején, bízva az ellenkező tendenciák további erősödésében, talán mégis arra számíthatunk, hogy szociológusainknak a másik irányba mutató kategóriák kimunkálása okozza majd a fejtörést.

[67] Uo. 444.
[68] Nagy Beáta, 2001, 63.
[69] Powell, 1999, 335.

FÉSÜS ÁGNES

A NŐK POLITIKAI SZEREPE A NEMZETKÖZI SZAKIRODALOM TÜKRÉBEN

BEVEZETŐ

A nők közéleti szereplésével foglalkozó szakirodalmat néhány nagyobb problémacsoport köré szerveződve mutatom be. Először is megkerülhetetlen a történelmi háttér. A szüfrazsettmozgalmakat a legtöbb tanulmány legalább megemlíti. Sok írás belőlük kiindulva vezeti végig, hogy a nőknek ezen a területen milyen kihívásokkal kellett, illetve kell a mai napig megküzdeniük. A következő nagy kérdés, hogy az idők során megfogalmazott elvárások teljesültek, teljesülnek-e. A női választójog az európai országokban már teljesült, marad tehát a másik oldal, a képviselet. A jogi lehetőség megteremtésének pontos dátuma országonként változó, de a probléma - kevés kivételtől eltekintve - azonos. Egyrészt ugyanis a választhatóság lehetősége nem jelenti sem az aktivitás, sem a jelölés, sem pedig a megválasztás szükségszerűségét. Kulcsproblémának tekintik a nők szignifikáns alulreprezentáltságát a nemzeti parlamentekben. E kérdés elemzése vezet el az ok- és megoldáskeresés számos variációjához, sokszor azonban nem történik sokkal több helyzetleírásnál - elsősorban az 1990-es évekbeli írásokban. A létszámprobléma további nehézségeket állít az „egyenlőség" elé. A jelenlét mellett a legfontosabb kérdés a nők hatása. Ez pedig már a legutóbbi idők szakirodalmának fő motivációjára utal, nevezetesen arra, hogy valóban különbséget jelent-e a nők szereplése a politikában. A válasz minden esetben az, hogy igen, eltérés csak a *mikor* tekintetében van. A legtöbb elmélet és vizsgálat szerint ugyanis különbségről csak akkor lehet szó, ha a részvételi arányokban csökken az eltérés a két nem között. Ebben a kérdésben viszonylag gyorsan elterjedt fogalom a „kritikus tömeg" *(critical mass)*, az a minimális arány, amely alatt a nők nem tudnak érdemleges hatást kifejteni a politikában. Ennek a bűvös aránynak az elérésére kínált megoldást a sok helyen bevezetett kvótarendszer, amelynek kérdésével szintén számos írás foglalkozik.

A korai klasszikus politikai írók - Arisztotelész, Platón - a nőket alkalmatlannak tartották a vezetésre, a politikában való részvételre. Anakronisztikusan azonban nem érdemes ezért nőellenességgel vádolni őket, hiszen nem egy létező lehetőséget utasítottak el, hiszen ez épp annyira nem volt akkoriban releváns kérdés, mint ahogy a nemek közti különbség sem jelent meg témaként. Mind metaforikus, mind tapasztalati szinten azon érvek, hogy a nőket saját cselekedeteik, attribútumaik alkalmatlanná teszik arra, hogy részt vegyenek a politikában, a történelem során oda vezetett, hogy a politika tökéletesen „férfivállalkozás" lett.[1]

A 20. században azonban a nők egyenlőségi törekvései kapcsán a politika egyneműségén is változtatni kellett. Hosszú és nehéz folyamatról van (volt?) szó, mely nemcsak a gyakorlatban, de még elméleti szinten is számos konfliktushoz vezetett. Squires[2] kettős paradoxonról számol be. Az egyik a politikaelmélet és a valós programok között állt fenn, a másik pedig a feminizmus és az elmélet viszonyát jellemezte. Mind a politikai gyakorlatnak, mind pedig a politikai elméletnek hosszú, kitartó maszkulin hagyománya van. Sok kommentátor azzal érvelt, hogy a politika a történelemben a legexplicitebben maszkulin emberi tevékenység. Ennek intézményi megvalósulásában, a parlamentben ellenállást váltott ki, hogy a nők jogi csoportként képviselhessék nézőpontjukat és érdekeiket.[3] Másrészről a genderproblémáról gyakran feltételezik, hogy irreleváns a politika számára. A társadalmi nemek megértési kísérlete gyakran vezet oda, hogy azonosítják a fogalmat a nőkkel. Ezeket összevetve tehát, amennyiben a nők hiányoznak a politikai szférából, a társadalmi nemek kérdése nem artikulálódik problémaként a politikában.[4] A feminista politikaelmélet fejlődése olyan úton indult el, amely klasszikus szövegek feminista interpretációjával kezdődött, kérdések sokaságának feltevésével folytatódott, és egy distinktív feminista elméletben teljesedett ki,[5] hosszú fejlődés során a feminista elmélet egyre inkább interdiszciplinárissá vált, s így a politikai képviselet kérdését is több aspektusból vizsgálták, ami azonban konfliktus nélkül nem vezethet eredményre.

A Squires által is említett második paradoxon a feminizmus és az elmélet kettős viszonya. A feminizmus korai második hulláma kimondott ellenérzéssel viseltetett az elmélettel szemben, amely csak részben származott a hagyományos (férfi) kutatásokhoz kapcsolódó ellenérzésekből, ugyanis jórészt magukból a nőmozgalmakból következett. A feministák számottevő része kezdett érvelni amellett - mások meg folytatták -, hogy a feminista elméleti kutatásnak akadémiai diskurzussá, a nőtudományoknak akadémiai diszciplínákká kell válniuk, ez pedig együtt jár a feminizmus deradikalizálódásával. Egyesek attól tartottak, hogy az energiák, melyeknek közvetlenül kellene a társadalmi és nemek közötti kapcsolatok megváltoztatására irányulniuk, el fognak tűnni az iskolai

[1] Jones-Jonasdottir, 1985, 11–32.
[2] Squires, 1999.
[3] Uo. 1.
[4] Uo. 2.
[5] Pateman, 1999. 16.

ismeretekben. Mindenesetre a kezdeti ellenállásból nem sok maradt. Erre a „kiegyezésre" szükség is volt, mert a nők reprezentációjának kérdésében egy gyakorlati helyzetre kell választ találni, és ehhez komoly elméleti felkészültségre van szükség.

A feminizmus első és második hulláma különböző szinten és más eszközökkel igyekezett a nők jogait és lehetőségeit minél inkább kiterjeszteni. „A feminizmus második hulláma egy új kánont, új paradigmát hozott a politikai gondolkodásba. Átlépve a közügy/magánügy mesterséges elválasztásán, (az, ami személyes, az politikai(jelszóval kiszélesítették a politikai fogalmát, a női lét tapasztalatait inkorporálták a férfiak által dominált politikai cselekvésbe. A személyes problémákat politikai kontextusba helyezve az uralkodó politikai diskurzus részévé vált a feminista elmélet. Továbbá a feminista mozgalom nagyban hozzájárult a politikum, a politizálhatóság körének kiterjesztéséhez, politikai eszmecserére és vitára bocsátva a politikai hagyomány által magánügynek deklarált, s ezért hanyagolt, vagy fel sem ismert tárgyakat és szempontokat."[6] Habár a női egyenjogúság problémái az élet minden területén jelentkeztek, a politika színtere azért különösen fontos, mert nem egy terület a sok közül, hanem egyfajta „metaszerepet" jelent, amelyben a nők részvétele ösztönzőleg hathat a többi szerepkörre. A részvétel módja azonban nem egyértelmű. Vajon melyik reprezentációs forma a legérzékenyebb a női identitásra és érdekekre, illetve melyik biztosíthatja leginkább a női jelenlétet a döntéshozatalban? Természetesen nincs konszenzus ebben a kérdésben. A kortárs elméletekben arról folyik a vita, hogy vajon tényleg a nőket akarjuk-e képviselni általában, vagy csupán saját identitásunkat vagy érdekeinket. Vajon társadalmi vagy funkcionális képviseletet akarunk-e, és politikailag elfogadható-e egyáltalán a „mi" kisajátítása?[7] Ez a gyakran emlegetett többes szám első személy a női képviseletet elsősorban abban érinti, hogy lehet-e és kell-e a nőkről mint csoportról gondolkodni.

Az 199(-es években a legtöbb feminista szervezet explicit célnak tekintette, hogy növeljék a nők részvételét a döntéshozó struktúrában. A női szervezetek azért is szorgalmazták annyira a női képviseletet, mert alapvető érdeküknek tartották, hogy nők képviseljenek nőket.[8] Azt állítván, hogy a férfiakétól eltérő társadalmi státusban olyan érdekeik vannak, amelyeket nem ugyanúgy kell képviselni, mint a férfiakét, valamint hogy tudatosak ezen különbségekben, a nők magukat szigetelik el. Ellentétes megközelítésekről van szó. Az egyik tábor szerint ez nem is probléma, hiszen csak a nők képesek valóban tenni a nőkért, mivel képesek azonosítani olyan láthatatlan problémákat, amelyek rengeteg nőnek keserítik meg az életét.[9] A másik tábor azonban ellenáll minden olyan gondolatnak, amely a különbségekből kíván előnyt teremteni. Így tehát két ellentétes stratégia alakult ki, a *beemelés* és az *irányváltás* stratégiája, melyek az évek során számos egyéb megközelítési mód kialakulását eredményezték.[10]

[6] Zotter, 2005.
[7] Squires, 1999, 204.
[8] Uo. 206.
[9] Diamond-Hartsock, 1998, 193–203.
[10] Squires, 1999, 207.

Mit számít a nők alulreprezentáltsága, mit lehet vele kezdeni? A beemelés stratégiája jóváhagyja a reprezentációt, úgymint az érdekek reprezentációját (ideológiai és funkcionális reprezentáció). Az irányváltás stratégiája a reprezentációt mint az identitások reprezentációját képzeli el (társadalmi reprezentáció). A harmadik, kritikai stratégia igyekszik megvilágítani mindkét említett stratégia potenciális veszélyeit, emellett pedig rendelkezik néhány szükséges elméleti eszközzel is, amellyel egy gyakorlati alternatívát hoz előtérbe.[11]

Virginia Sapiro a következőket írja a nők érdekeivel kapcsolatban: „A kezdetekben nem volt probléma a nők politikai reprezentációjával. Nem mintha mindenki úgy gondolta volna, hogy a nőknek nem kell képviseltetni magukat a politikában, ellenkezőleg, azzal érveltek, hogy a nők megfelelően reprezentáltak a politikában. A legkomolyabb törvényes kifogás a nők választásban való részvételével kapcsolatban az volt, hogy a család feje a férfi, így ő az, aki képviseli a család érdekeit a külvilág előtt. A szüfrazsettekkel vitatkozók gyakran tették fel azt a kérdést, hogy egy nő miként függetlenítheti a maga érdekeit a férjéétől."[12] A 19. századi politikai reformmozgalmak megmaradtak annál az elvnél, hogy „minden egyén, aki része a társadalmi szerződésnek, része a politikai közösségnek (is), de csak a jelentős vagyonnal rendelkező férfiak számítanak politikailag is a társadalomban".[13] A feminista mozgalmak új kérdést tettek fel. A nőknek (akárcsak sokan másoknak) nem mint egyéni polgároknak van szükségük képviseletre, hanem mint a csoport tagjainak. A feministák nemcsak azt akarták, hogy a polgároknak, akik történetesen nők, legyen képviseletük, hanem azt is, hogy a nők legyenek képviselve amiatt, hogy nők.

NŐK POLITIKAI KÉPVISELETE A GYAKORLATBAN

Különféle módon lehet nézni a részvételt, az aktivitást, illetve a reprezentációt a politikában. Nem ad reális képet, ha a vizsgálatokban csupán a nők részvételi arányát veszik alapul a szavazásokon.[14] Ahogy a politikai pártok szerepe nőtt a kormányzati szervek munkájában, és a demokratikus folyamatok kulcsszereplőivé váltak, fontos lett, hogy a nők is reprezentálhassák vágyaikat, illetve kiállhassanak politikai érdekeikért.[15]

A nők részvételének növeléséért tett erőfeszítésben nem az a kérdés, hogy kompetens férfit mozdítsanak-e el azért, hogy egy inkompetens nő kerüljön a helyére, hanem hogy az arra hivatott nő és férfi együtt oldja meg a problémákat.[16] A nők politikai részvételének megvalósulását a következő területeken szokták vizsgálni: a pártok, a választási rendszer, a nemzeti parlament, a helyi döntéshozó szervek, a szakszervezetek és a mozgalmak. A mérések többségé-

[11] Uo. 223.
[12] Sapiro, 1998, 161-193.
[13] Pateman, 1979, 71.
[14] Corrin, 1999, 174.
[15] Uo. 198.
[16] Uo. 178

ben azt mutatják, hogy a nők alulreprezentáltak a végrehajtási pozíciókban, miközben aktívan vállalnak formális vezetői szituációkat.

A választási rendszer is nagymértékben befolyásolja a nők bekerülési esélyeit a parlamentbe. A polgári államokban a választási rendszerek két alaptípusa alakult ki: előbb a jelöltek rivalizálására épülő többségi rendszerek (egyszerű és abszolút), majd a pártok - mandátumokért folytatott - versengésén alapuló arányos választási rendszerek (zárt és nyitott listás) jöttek létre. Könnyen belátható, hogy a női jelölteknek nem kedvez sem az abszolút többségi rendszer, sem a zárt listás rendszer.[17]

1920-ra Nyugat-Európában a nők megvívták kemény harcukat a politikai emancipációért. A legtöbb ajtó nyitva állt, de a székeket már elfoglalták, szóval a lehetőségek mégsem voltak azonosak.[18] Habár elismerték a nők politikai egyenlőségét, a társadalmi és politikai konvenciók kombinációja távol tartotta őket a politikától. Akiknek mégis sikerült belépniük, csak akkor lehettek hatásosak a férfivilágban, ha ők is férfiként kezdtek viselkedni.[19] Barbara Castle[20] sikere abban állt, hogy elfogadta a férfiterminusú politikát. Ahogy például Jennie Lee[21] sem beszélt soha nőként. Életrajzírója - Patricia Hollis - szerint soha nem identifikálta magát nőként.[22]

Érdekes, hogy sok helyütt a jobboldali pártok, amelyek tradicionálisan nem állítottak női jelölteket, akár 10 százalékkal több női szavazatot is kaptak, mint férfit. Németországban, Franciaországban, Olaszországban a nők következetesen jobboldali pártokra szavaztak, leginkább azokra, amelyek stabilitást, biztonságot, és egyfajta tiszteletet sugároztak.[23] Ennek magyarázata nagyrészt az, hogy ezek kereszténydemokrata vagy -szocialista, illetve vallási alapon szerveződnek. Ez a jelenség, vagyis az, hogy a női szavazók a hagyományos alapon szerveződött és - esetenként - az egyházak befolyása alatt álló pártokat preferálják, az egyik fő oka annak, hogy a francia nők csak 1944-ben kapták meg a választójogot.

Annak ellenére, hogy a nők bent voltak a parlamentben, a politikai játéktér hosszú időn keresztül nem nyílt meg számukra. Ez a folyamat az 1970-es években, a hagyományos politikai struktúra átalakulásával kezdett megváltozni. Sokan az emancipáció (politikai emancipáció is) lehetőségét a női kapcsolati hálók kialakulásában, illetve tudatos kialakításában látják. Az 1980-as évek feministái nemcsak megváltoztatták a politikai programot Nyugat-Európában, hanem megnyitották a politikai aktivitás új lehetőségeit. Azt próbálták megértetni, hogy ha a nők tartanak a férfidominanciájú politikától, és ezért csak kis szerepeket vállalnak el benne, akkor nem tudják kellő mértékben képviselni politikai érde-

[17] Uo. 192.

[18] Henig-Henig, 2000.

[19] Uo. 2.

[20] Barbara Castle (1910-2002) a brit politikai élet fontos személyisége, korának egyik legkiemelkedőbb női politikusa.

[21] Jennie Lee (1904-1988), alsóházi politikus Nagy-Britanniában.

[22] Hollis, 2004.

[23] Henig-Henig, 2000, 16.

keiket. Sőt úgy tesznek, mintha ez elég is lenne számukra, így pedig kölcsönös hallgatáson alapuló „meg nem értés" alakul ki a két nem között.

Nők milliói vettek részt a válás és az abortusz liberalizációjáért folytatott kampányokban, melyekhez később háborúellenes és környezetvédelmi kérdések is kapcsolódtak. Így a nők folyamatosan bekapcsolódtak a politikai folyamatba, és közben egyre hatásosabb kampánytechnikákat fejlesztettek ki, képesek lettek akár az alapkoncepciót is befolyásolni. A kampányok másik nagy haszna az egyre szélesebb kapcsolati háló volt, amely nélkülözhetetlen ahhoz, hogy a nők (politikusnők) tényleges hatást érhessenek el mind a tájékoztatás, mind a mozgósítás terén. Közvetlen eredményként pedig a nők aktuális problémái (például abortusz) bekerültek a politikai programokba, továbbá a nők addig nem látott számban léptek be a pártokba. Miután azonban az abortusz, a családi jogok kérdése többé-kevésbé tisztázódott, visszaesés volt tapasztalható a nők aktivitásában. Egyre kevésbé látták okát, hogy politikailag aktívak legyenek, vagy akár csak szavazzanak.

Mivel a politikai pártok – Nyugat-Európában – még a női részvétel előtt alakultak, nehéz megtörni a struktúrájukat. Hiába váltak formálisan nyitottá, gyakran agresszív és konfliktuskereső taktikájuk miatt sok nő számára továbbra is távoliak maradtak. Részben ennek is köszönhető, hogy például Nyugat-Németországban 1970-ben még 85 százalékos volt a férfiak aránya a pártokban. A helyzet megváltoztatására különböző „megtörő stratégiák" születtek. Az első és legkevésbé célravezető az úgynevezett ignorálási stratégia volt. Ez esetben a nők nem is próbálkoznak az ellenállás felszámolásával, hanem külső, formális politikai tevékenységet folytatnak. A második stratégia alapján tradicionális pártokhoz csatlakoznak, de saját belső szervezeteket alakítanak ki. A legtöbb párt létrehozott ilyen csoportokat saját keretein belül. Sokan bírálták ezt a módszert, mondván, hogy a nőket így legálisan „kiiktatják" a fővonalból. A harmadik talán a legkézenfekvőbb és egyben leginkább alkalmazott stratégia – mely szerint a tradicionális pártok struktúrájához kell csatlakozni – az 1970-es, 1980-as évektől vált gyakorivá.[24] Az említett három stratégia azonban nem teljesen párhuzamos lehetőségeket mutat be: a harmadik megvalósításához valószínűleg szükség volt a másik kettő alapjára, s az „utolsó lépcsőfok" sem jelenti az előzőek eltörlését.

Amikor a nők a világ különböző területein a választójogukért harcoltak, azt remélték, hogy megszerzése szükségszerűen nagyobb női képviselethez juttatja őket. Az elvárásaik nem találkoztak a valósággal, így megkezdődött a következő hosszú és nehéz küzdelem, hogy női képviselők kerüljenek a parlamentbe. Ennek az erőfeszítésnek a részeként a női választókat igyekeztek meggyőzni arról, hogy támogassák a női képviselőket. A legtöbb országban a munka nagy része a politikai pártok köré koncentrálódott. A nők pártokon belül és kívül szervezték, mozgósították magukat, hogy változtassanak a régóta fennálló politikai toborzás rendszerén. Azzal azonban, hogy egyszer bekerültek a parlamentbe, a harc korántsem ért véget. A parlamentet férfiak alapították, szervezték és irányították, hogy saját kedvtelésükre „játsszanak" benne. Nem történt szándékos össze-

[24] Henig-Henig, 2000, 43–55.

esküvés a nők kizárására, csupán a férfidominanciájú politikai folyamat vezetett erre az eredményre. Egészen a közelmúltig az „intézményesített férfiasság" a törvényhozás láthatatlan, ám mélyen beágyazódott, mindent átható és természetes jellemzője volt. 2007-ben világszerte átlagosan 17,2 százalék a nők aránya a törvényhozó hatalomban.[25] Ez a szám a skandináv államokban a legmagasabb, 41,7 százalék, míg az arab államokban a legalacsonyabb, 9,5 százalék.[26] Ahogy korábban azért tettek erőfeszítést, hogy bekerüljenek a parlamentbe, ma az új – további – cél, hogy a parlamentből tudják szervezni és aktivizálni nőtársaikat.[27]

A nők parlamenti jelenlététől azt is várják, hogy változtassanak az eddigi politikai stíluson – pontosabban egyesek azt várták, hogy csupán önmagában a nők jelenléte elementáris hatással lehet a politikai hangulatra. Drude Dahlerup[28] szerint azonban „ne várjanak tőlünk nagy változást addig, amíg csak néhány nő van a politikában".[29] Épp ezért a női politikusok alacsony ütemben növekvő számának emelésére hatékonyabb módszerre van (volt) szükség. A kvótarendszer[30] egy beválni látszó eszköz, amely reményt ad a jelentős emelkedésre. Célja, hogy biztosítsa a „kritikus tömegnek"[31] megfelelő számú nő bekerülését. Természetesen gyakran felmerült a kérdés, hogy valóban hasznos intézkedésről van-e szó. 2000 júniusában született a francia paritásról szóló törvény, amely arra kötelezi a választásokon induló politikai pártokat, hogy listájukon a nők aránya érje el az 50 százalékot, azaz a pártlistán minden második jelölt nő legyen. Ha egy párt nem tartja be ezt az előírást, akkor pénzbüntetéssel sújtják.[32] Habár egyetlen nő jelenléte is eltérést jelent, hosszú távú változást csak akkor lehet elérni, ha megfelelő számú nő kerül be a parlamentbe, olyan, aki motivált, hogy képviselje a női problémákat. Ehhez viszont szükséges, hogy meglegyen a nők szignifikáns kisebbsége a parlamentben.

A nők aktuális hatása nemcsak az országonként változó számoktól függ, hanem részvételük intenzitásától is. Arról azonban nagyon kevés kutatást folytattak, s így kevés az információ, hogy milyen típusú hatást érnek el a nők. Stratégiát dolgoztak ki a nők hatásának maximalizálására. A stratégia három eleme: a szabályok elsajátítása, használata és megváltoztatása. Ezek a szabályok a törvényhozói funkciókat irányító konvenciókra, informális gyakorlatra és speciális

[25] Az Interparlamentáris Unió adata a nemzeti parlamentek 2007. február 28-i adatközlése alapján. http://www.ipu.org/wmn-e/arc/classif280207.htm. A letöltés dátuma: 2007. április 20. Az adatok a két házzal rendelkező parlamentek esetében csupán az alsó- vagy képviselőház adatait tartalmazzák.

[26] Uo.

[27] Karam–Lovenduski, 1998.

[28] Nőtudománnyal és politológiával foglalkozó dán professzor, Institute of Political Science, University of Aarhus, Denmark.

[29] Dahlerup, 1991.

[30] Ezzel foglalkozó irodalom: Dahlerup, 1998; Geißel, 2000. http://ipsa-rc19.anu.edu.au/papers Geissel.pdf. A letöltés dátuma: 2006. február 8. Quotas: for or against? http://www.europeanpwn.net/poll/result_apr05.html. A letöltés dátuma: 2006. február 8.

[31] Ez a fizikából átvett fogalom azt fejezi ki, hogy létezik egy minimális arány, amely alatt a nők hatása nem érzékelhető a politikában.

[32] A nők közéleti szerepe. http://www.ofakht.hu/dokument/eselyegyenloseg.html#A%20n%F5k%20k%F6z%E9leti%20szerepe. A letöltés dátuma: 2006. február 7.

előírásokra vonatkoznak. Lényegét tekintve négytípusú változásra van szükség ahhoz, hogy a nők számára tényleges váltás következzék be. Szükség van az intézményi keretek átalakítására, a képviseleti rendszer megváltoztatására oly módon, amely biztosítja a nők bennmaradását és erősödését a törvényhozásban, továbbá olyan rendszer kialakítására, amelyben a feminizált szakpolitikai döntések kerülnek előtérbe, és végül a diskurzus megváltozására.[33]

A fejezet zárásaként egy olyan kérdést említek meg – a közszféra és magánszféra ellentétét –, amely valamennyi korábban tárgyalt probléma gyökerét jelenti. A köz- és magánszféra dichotómiája fontos kérdése az elmúlt két évszázad feminista íróinak és politikai elemzőinek, részben éppen ez az, amiről a feminista mozgalmak valójában szólnak. Sok feminista szerint egyetemes, történelmen és kultúrákon átívelő, alapvető emberi létezésmód ez a dichotómia. Kritikájuk elsődlegesen a privát és közszféra szeparációjára és ellentétére irányul.[34] A magán- és közélet megkülönböztetése a kezdetektől fogva központi vonása a liberális politikai diskurzusnak. Sok kortárs feminista elméletíró kritizálta a magánélet–közélet különbségtételt, amely a nők tevékenységét és a háziasszonyi életet „privátszféraként" definiálja, kizárva ezzel a nőket a közéleti tevékenységekből, a választásokból vagy hivatalos tisztségek viseléséből. Így tulajdonképpen eleve elzárják a közélettől a házon belül történteket, beleértve a nők és gyermekek bántalmazását. A magánélet – úgy tűnik – nem valami természeti, politika előtti vagy politikán túli, hanem politikailag konstruált és vitatott jog.[35]

EGYES ORSZÁGOK HELYZETE

A következő fejezetben – néhány EU-tagország példáján – azt foglalom össze, hogy az egyes országok gyakorlatában milyen folyamatok során váltak a nők a politikai közélet résztvevőivé, s mi jellemzi az állami politikát a témánk szempontjából sikeresnek nevezhető országokban, és mi Svájcban, ahol például a nőket jóval korábban kötelezték adófizetésre, mint ahogy választójogot nyertek.

DÁNIA

A skandináv országokhoz hasonlóan a 20. század elején a szüfrazsettmozgalmak hatására Dániában is megkezdődött a nők jogainak kiterjesztése. 1903-ban a nők szavazati jogot kaptak, hogy a helyi templomi tanács megválasztásakor szavazzanak. 1915 óta választhatók nők a parlamentbe.[36] A dán esélyegyenlőségi tanácsot 1975-ben hozták létre. Dánia – ahogy a kezdetekben – napjainkban is élen jár a nők parlamenti szereplését illetően. 2005-ben a parlamenti helyek 36,9

[33] KARAM–LOVENDUSKI, 1998, 190–193.

[34] PATEMAN, 1989, 118–140.

[35] ACKELSBERG–LYNDON SHANLEY, 1996, 213–235; PETŐ–SZAPOR, 2004. 136–174.

[36] The history of legislation of gender equality, Denmark. In: http://www.women-employment.lt/history.htm. A letöltés dátuma: 2006. február 13.

százalékát szerezték meg a nők. Ez a magas szám nemcsak a politikára jellemző, a dán nők munkaerő-piaci részvétele is jóval magasabb, mint az Európai Unióban általában. Ahogy a többi skandináv államban, részben itt is a kvótarendszer játszott nagy szerepet abban, hogy a nők ilyen nagy számban vesznek részt a politikai életben. 1988-ban a Dán Szociáldemokrata Párt rögzítette, hogy mindkét nemnek joga van ahhoz, hogy legalább 40 százalékban képviselve legyen a jelöltek között helyi és regionális szinten.[37]A norvég példával összehasonlítva van azonban különbség, mégpedig abban, hogy amennyiben valamelyik nemből nincs elég jelentkező, kivétel tehető. Ez akár veszélyeztethetné is a 40 százalékos célt, a 2005-ös választási eredmények azonban az ellenkezőjét bizonyítják. Úgy értékelhetjük, hogy Dániában az előnyben részesítés politikájának köszönhetően már jól érzékelhetően megtörténtek olyan strukturális változások, amelyek alapján a rendszer kisebb külső - politikai - nyomás mellett, de jól működik.

FINNORSZÁG

A finn nők Európában elsőként - még az orosz elnyomás, de részleges politikai autonómia idején -, 1906-ban kaptak választójogot. 1945-ben körülbelül 5 százalékos volt a részvételük a helyi közigazgatásban.[38] A helyi bizottságokban és a parlamentben azonos volt az arány, bár a városi és vidéki területek között nagy különbség mutatkozott, illetve a fővárosban kiemelkedően magas volt az arány (25 százalék).[39] A Finnországban alkalmazott többmandátumos választási rendszer jobban kedvez a női képviselőknek, bár emellett az is növelte a számukat, hogy a finn nők igen aktív szavazók. Például az 1995-ös választáson a nők 73 százaléka vett részt szemben a férfiak 71 százalékával. További érdekesség, hogy sok esetben nem a teljes listára szavaztak, hanem az egyes személyekre, ezáltal még több nőnek nyílt közvetlenül esélye, hogy bejusson a parlamentbe. Habár a képviselők többsége továbbra is férfi volt, a nők aránya a húsz évvel korábbihoz képest megkétszereződött. Az első női minisztert 1926-ban, a másodikat viszont csak 1948-ban választották meg. Egy miniszter asszony (Kuusipalo) tanulmánya szerint a finn miniszternők három generációját lehet megkülönbözetni. Az első, 1926-tól 196(-ig terjedő időszak női miniszterei tisztán a női képviselet megtestesítői, gyakran valamelyik helyi nőszervezet vezetői voltak. Ez 197(-re megváltozott, amikor nőket neveztek ki a - jórészt férfiak által megválasztott - kabinetbe. Ettől kezdve a képviseleti testületekbe legalább egy nő mindig bekerült, hogy képviselje a nemét. 1995-re a kormányban a 18 miniszterből 7 volt nő. A komoly kvantitatív változások mellett számos kvalitatív változás is történt. 1995-ben a finn egyenlőségi törvényt megváltoztatták, és nemek szerinti kvótát vezettek be. A törvény előírja, hogy mindkét nemnek legkevesebb 40 százaléknak kell lennie a kormánybizottságokban, a tanácsadó testületekben és tulajdonképpen

[37] Dahlerup, 1998.
[38] Finland. The Situation of Women in Politics. In: Raevaara-Taskinen, 2006.
[39] Kuusipalo, 1993, 11-36.

valamennyi állami és magánintézményben. 2000-ben választották meg az első finn női köztársasági elnököt, Tarja Halonent, majd 2003-ban Anna Li Jettemeki lett Finnország első női miniszterelnöke.

FRANCIAORSZÁG

Egy olyan országtól, amely az 1789-es forradalomról és annak hármas jelmondatáról – szabadság, egyenlőség, testvériség – híres, sokat várnánk a nők egyenjogúságának kérdésében is, a forradalom azonban nem hozta meg a nők számára sem a szabadságot, sem az egyenlőséget.[40] Valójában még hosszú út állt a francia nők előtt, hogy elérjék a teljes jogegyenlőséget. Az 1792 szeptemberében megválasztott forradalmi nemzetgyűlés volt az első alkalom, hogy – elvben – a francia férfiak minden vagyoni korlátozás nélkül választhattak, majd az 1793-as jakobinus alkotmány iktatta törvénybe először az általános férfiválasztójogot. A nők ugyanezt a jogot csak jóval később – a szüfrazsettek évtizedes harcai után –, 1944-ben kapták meg.

Az elmúlt néhány évben a nők politikában betöltött szerepe főcím volt a francia médiában. Az 1970-es évekig lényeges szakadék tátongott a nők és férfiak aktivitása között a választásokon való részvételben. Habár ez a különbség az 1980-as évekre szinte teljesen eltűnt, a szokásokban megmaradtak a különbségek. Például a 20. század második felében a nők nagyobb arányban támogattak baloldali pártokat, az 1990-es évektől pedig a zöldeket. Az egyre nagyobb figyelmet elnyert női parlamenti képviselet 1997-ben érkezett fordulóponthoz. A baloldali és a zöld pártok jóval nagyobb arányban állítottak női jelöltet, mint korábban (közel 30 százalék), így a teljes parlamenti összetétel 10,9 százalékát tették ki a nők. A szocialista kormányban a 26 miniszterből 8 volt nő. Az utolsó választásokon – 2002. június – a nemzetgyűlésben 12,2 százalék, míg a szenátusban 16,9 százalék lett a nők aránya.[41]

2007 tavaszán az elnökválasztáson Segolène Royal, nemzetgyűlési képviselő, a Francia Szocialista Párt színeiben elsőként indult női jelöltként – két férfi jelölttel szemben – az elnöki posztért.

GÖRÖGORSZÁG

A görög nők 1952-ben nyertek teljes politikai egyenlőséget, de az 1980-as évekig számuk a politikai döntéshozatalban nagyon alacsony volt – nem több 5 százaléknál –, jóval alacsonyabb, mint az Európai Unió legtöbb országában.[42] Ez a szám pedig csak lassan emelkedett. Az 1996-os választásokon elérte a 6,

[40] France. The Situation of Women in Politics. In: RAEVAARA-TASKINEN, 2006.
[41] Forrás: http://www.ipu.org/wmn-e/arc/classif.htm. A letöltés dátuma: 2007. február 20.
[42] MEIER-LOMBARDO-BUSTELO-PANTELIDOU MALOUTAS, 2004.

2000-ben a 9 és 2004-ben a 13 százalékot (39 nő a 300 tagú parlamentben).[43] Az 1989-es választási kampány során az erőteljes baloldali nőszervezetek és politikusnők 35 százalékos kvótát követeltek, amit azonban nem vezettek be. Az 1990-es választásokra az Általános Egyenlőségi Titkárság megindította a „Szavazz a nőkre!" kampányt, amelyet azonban nem koordináltak megfelelően, s így nagyrészt hatástalan maradt. Az 1990-es években a görög pártok - a kommunista párt kivételével - bevezették a kvótarendszert. Ennek ellenére a görög nők aránya a döntéshozatalban mind a mai napig az egyik legalacsonyabb az Európai Unióban.

HOLLANDIA

Gyakran emlegetik Hollandiát annak kapcsán, hogy a politikai döntéshozásban stabilan magas a női részvétel. A holland nők 1919-ben szerezték meg a szavazati és a képviseleti jogot, de az 1970-es évekig a nők parlamenti aránya 10 százalék alatt maradt, ez a szám azonban az 1980-as évekre 20 százalékra nőtt.[44] Az 1990-es évektől a nők és férfiak pozíciómegoszlása a döntéshozásban már alig jelentett problémát, de ezt harmincévnyi komoly munka árán érték el. Az 1972-es választásokon a vezető nőmozgalom először kampányolt több női képviselő bekerüléséért is a parlamentbe. Az ezt követő húsz évben folyamatosan arra kényszerítették a pártokat, hogy foglalkozzanak a nők esélyegyenlőségével. 1990-től a pártok különböző módon igyekeznek előmozdítani a társadalmi nemek egyenlőségének ügyét, például a párton belüli pozíciókkal, illetve a választási listákkal kapcsolatos kvótarendszer vagy tervszámok bevezetésével. 1992-ben a kormány helyzetjelentést adott ki, és egy átfogó projektbe kezdett a nők politikai szerepvállalásának előmozdítása érdekében. Ezt 1996-ban újabb nyilatkozat követte, és 1999-re ezt a dossziét lezárták. A 2000-es évektől az esélyegyenlőségi szakpolitika újabb céljai felé nyitottak. A 2003-as választásokon az alsóházban a nők a helyek 36,7 százalékát, míg a felsőházban 29,3 százalékát szerezték meg.[45]

LENGYELORSZÁG

Szinte már sztereotípiának számít, hogy a posztszocialista országokban alacsony a politikai életben részt vevő nők száma. Az 1990-es évek közepén ezen országok parlamenti mandátumainak alig több mint 10 százalékát szerezték meg nők. Lengyelországban ez a szám csökkent a szocialista időszakhoz képest, amikor is 1985-ben 35 százalék volt a parlamentben a nők aránya. A politikai változások időszakában a nők többnyire szimbolikus szerepet töltöttek be a

[43] After New Democracy's Decisive Victory in the March 7 Elections, PM Karamanlis Sets His Government's Priorities. In Greece. A news rewiew from the embassy of Greece in Washington DC March 2004. Vol. 10 No. 3. http://www.greekembassy.org/Embassy/content/en/Article.aspx ?office=3&folder=198&article=13263. A letöltés dátuma: 2006. február 12.

[44] Meier-Lombardo-Bustelo-Pantelidou Maloutas, 2004.

[45] Forrás: http://www.ipu.org/wmn-e/arc/classif.htm. A letöltés dátuma: 2006. február 12.

képviselő-testületben. Általában kevésbé voltak képzettek, mint férfitársaik, és rendszerint a gazdaság bizonyos területeit képviselték – oktatás, egyéni farmergazdaságok stb. –, ami biztosította, hogy nem haladják meg a tényleges döntéshozók által meghatározott elvárásokat. Az 1990 előtti rendszerben a parlament csupán reprezentatív funkciót töltött be. Nem volt más feladata, mint a hatalmat ténylegesen a kezében összpontosító Lengyel Egyesült Munkáspárt döntéseinek szentesítése. A politikai változásokat követően Lengyelországban az 1989-ben választott parlamentben, a szejmben (alsóház) a képviselők 13 százaléka, míg a szenátusban (felsőház) a képviselők 6 százaléka volt nő. Ez a szám 1991-ben 9, illetve 8 százalékra módosult.[46] Ehhez képest átütő változás következett be a 2005. szeptemberi választásokon: az alsóházban 20,4 százalékra, a felsőházban pedig 13 százalékra nőtt a nők aránya.[47] Az esélyegyenlőség hívei azonban nem elégedettek, mert már 1985-ben többre jutottak ebben a kérdésben. Szerintük a lengyel politikai életben szerepet vállaló nők alacsony számát nagymértékben befolyásolják a politikai pártok és csoportok intézkedései. Ezek töltik be a „ajtónálló" feladatát, korlátozzák a nők jelenlétét, például a jelöltlistákon, sőt alacsony pozícióba kényszerítik őket, ami tovább csökkenti megválasztásuk esélyeit. A létező sztereotípiák ellenére – amelyek szerint a politika legyen a férfiak felségterülete – a társadalom tagjai viszonylag pozitívabb szándékkal viseltetnek a nők iránt, mint a választólistákon szereplők kérdésében döntést hozó testületek. A nők és férfiak viselkedése – ami a nők részvételét illeti a politikai életben – különböző irányzatok befolyása alatt áll. A férfiak – különösen a fiatalok – egyre hagyománytisztelőbbek, míg a nők egyre kevésbé azok.[48]

NAGY-BRITANNIA

Nagy-Britanniában a nők 1918 óta szavazhatnak, amennyiben betöltötték 30-i életévüket, és 1928 óta tehetik ezt a férfiakéhoz hasonló feltételek mellett.[49] Minden jelentősebb pártnak voltak női aktivistái és női csoportjai, de ezen létező infrastruktúra ellenére – amely segíthette volna integrálódásukat az intézményes politikába – a nők nagyrészt kívül maradtak a brit politikai eliten.[50] Még az 1990-es évek elején is 10 százalék alatt volt az arányuk a parlamentben, és 1997-ig összesen 7 nő került be a kabinetbe. Ennek oka egyrészt az egyszerű többségen alapuló egyéni választási rendszerben keresendő, a másrészt pedig az implicit minőségkritériumokkal rendelkező hagyományos toborzásban és a rejtett csatornákon keresztüli jelölésekben, amelyek megerősítik az „öreg" poli-

[46] Siemienska, 2000. http://www.mona-hungary.org/object.1b751860-e09a-4374-a7e7-5685d44b9eae.ivy. A letöltés dátuma: 2006. február 12.

[47] Forrás: http://www.ipu.org/wmn-e/arc/classif.htm. A letöltés dátuma: 2006. február 12.

[48] Siemienska, 2000.

[49] Great Britain. The Situation of Women in Politics. In: In: Raevaara-Taskinen, 2006.

[50] Lovenduski, 1994, 298–310.; The Situation of Women in Politics. In: Raevaara-Taskinen, 2006.

tikai elit pozícióját. Az első női öntudatot hirdető csoport 1968-ban alakult meg. Az 1970-es évek folyamán a brit nők fontos kampányokat kezdeményeztek a gyermekek védelme, a nők elleni erőszak és az abortusz kérdéseiben. A két részre szakadt feminista tábor (radikálisok és szocialisták) azonban sosem volt képes együttesen fellépni a nők érdekeiért, s ez megnehezítette az előrehaladást. További hátráltató tényező volt, hogy a nők kevesebb hajlandóságot mutattak a választási részvételre, mint a férfiak. Ez azonban megváltozott: az 1970-es évekre alig volt különbség (2-4 százalék), és az 1980-as évek végén már 1,8 millióval több nő szavazott, mint férfi. A Munkáspárt tradicionális hátrányban volt a Konzervatív Párttal szemben a nők rokonszenvét illetően. Margaret Thatcher miniszterelnöksége (1979. május 4-től 1990. novemberi lemondásig) is inkább a Konzervatív Párt mellé állította a nőket. Ezen új arculat kialakításával és a kvótarendszer bevezetésével igyekeztek változtatni, melyet azonban 1975-ben megszüntettek. A nyitás mégis megkezdődött, és a pozitív tettek – kampányok, egyesületek – eredményeképp a nők a hivatalos pártpolitika részévé váltak. Nemzeti szinten a brit nők egészen az 1990-es évekig csak kis számban voltak jelen a politikában. Az 1992-es választásokon 9 százalék lett a nők parlamenti aránya, amely az 1997-es választásokon az alsóházban megduplázódott (18 százalék). Ez az arány maradt minkét házban 2005-ig, amikor is az alsóházi képviselők 19,7, a felsőháziak 18,9 százaléka lett nő.

Britanniában a hatalmi pozíciókhoz vezető ösvény szűk. Ezért ha a politikai vezetés lépéseket akar tenni a nők reprezentációjának fokozására, az „öreg fiúk" hálójának esélye van, hogy sikeresen megakadályozza a nők részvételét a politikai (szakpolitikai) döntéshozatal számos területén.

NORVÉGIA

A norvég nők 1907-ben nyerték el az általános szavazati és képviseleti jogot, de egyes területeken már ezt megelőzően is rendelkeztek szavazati joggal. Először 1895-ben szavazhattak az alkoholárusítás kérdéséről, 1901-ben pedig megkapták a jogot, hogy szavazzanak a helyhatósági választásokon. 1907-ben a vagyonnal rendelkező nők, 1910-ben pedig minden választókorú nő megkapta az általános választójogot. 1912-ben a legtöbb közhivatalt nyitották tették a nők számára. 1922-ben választották meg az első képviselőnőt a nemzetgyűlésbe,[51] és 1948-ban az első női minisztert a kormányba. Számos más nyugati országhoz hasonlóan a nők politikai aktivitása Norvégiában is két időszakban tetőzött: a század eleji szüfrazsettmozgalmak idején és az 1960-as évekkel kezdődő korszakban. Ezekben az évtizedekben a nők speciális célja politikai részvételük növelése volt. Az első, kifejezetten erre törekvő kampányt az 1967-es választások előtt szervezték. Eredményeképpen helyi szinten 6-ról 9,5 százalékra nőtt a nők aránya a nemzetgyűlésben, de az igazi változás a helyi közigazgatás összetételében történt, ahol

[51] Meier–Lombardo–Bustelo–Pantelidou Maloutas, 2004.; Norway. The Situation of Women in Politics. In: Raevaara–Taskinen, 2006.

arányuk elérte a 15 százalékot. Hege Skeije szerint ezek a választások voltak az új pártpolitikai korszak első jelei.[52] A genderkvótát először a szocialista Bal Párt vezette be 1975-ben, majd az 1980-as években tovább folytatódott a nők integrációja a norvég politikai pártokban, amelyek szintén bevezették a kvótarendszert. A 2005. szeptemberi választásokon a nők a parlamenti helyek 37,9 százalékát szerezték meg.[53] Nagy számuk a politikában (és a gazdaságban) más skandináv országokban is azzal magyarázható, hogy a baloldali pártok sokkal inkább készek voltak helyet adni a nőknek.[54]

A norvég nők kétségtelenül sikeresen integrálódtak a politikai életbe. Norvégia a „nők államaként" jó nemzetközi hírnevet szerzett, amikor 1986-ban Gro Harlem Brundtland miniszterelnök lett, és kormányának közel fele nőkből állt. E siker okát több tényezővel magyarázzák. Az egyik, hogy maga a miniszterelnök képes volt női programmal is fellépni, továbbá hogy erős volt a nőmozgalmak hatása, és végezetül, hogy a baloldal által megkezdett nőket támogató politikától - a számos párt versenyében - egyik párt sem akart lemaradni.[55] Az eredményességet talán a következő történet példázza leginkább: „Egy hároméves norvég kisfiú azt kérdezi a mamájától: »Mama, lehet, hogy egy fiú miniszterelnök legyen?«"[56]

SPANYOLORSZÁG

A demokrácia kivívása nem ment egyszerűen Spanyolországban. 1923-ban vettek részt először nők a politikában. A törvényhozás alsóházában (Cortes Generales) a 385 helyből 13-ra nő került, valamennyien arisztokrata származásúak. Ez azért érdekes, mert előbb kapták meg a jogot a választhatóságra (1931), mint az általános választójogot, amire csak 1933-ban került sor. Az 1936-ban kezdődő hároméves spanyol polgárháborúban a nők mindkét oldalon részt vettek. Fransisco Franco (1939–1975) politikájával ellenkezett a nők státusba helyezése, illetve hogy egyenlő jogokat kapjanak. Ennek ellenére 1968-ban több nő is polgármesteri posztot töltött be.[57] A nagy változás azonban csak Franco halála után következett be. Az 1977-es általános választásokon 5000 jelölt között 653 nő volt. A parlamentbe végül 21 nő (6 százalék) került be, bár a szenátusban ennél jóval alacsonyabb - 2,4 százalék - volt az arányuk. Erőteljes feminista mozgalom indult meg, amely elsősorban a tömegmédián keresztül igyekezett hatást gyakorolni. Látványosabb eredményt a szenátusban sikerült elérniük, ahol arányuk 1982-ben 2,4 százalékról 5,6 százalékra emelkedett. A választások során nem jelöltekre, hanem listákra szavaztak, s mivel a nők általában a rangsorban lejjebb

[52] Skjeie, 1992, 144–148.

[53] Forrás: http://www.ipu.org/wmn-e/arc/classif.htm. A letöltés dátuma: 2006. február 14.

[54] Henig-Henig, 2000, 15.

[55] The Situation of Women in Politics. Norway. In: Raevaara-Taskinen, 2006.

[56] Dahlerup, 1991, 46.

[57] Meier-Lombardo-Bustelo-Pantelidou Maloutas, 2004.; Spain. The Situation of Women in Politics. Spain. In: Raevaara-Taskinen, 2006.

helyezkedtek el, még kevesebb esélyük volt a bekerülésre. Az elv, hogy „a nők nőkre szavaznak", csak a szenátus választásában érvényesülhetett, amely egy jóval nyitottabb választási rendszer. A pártokban és a politikai intézményekben csak az 1980-as évek végén növekedett meg a nők aránya, amikor bevezették a kvótarendszert. Az egyes pártok eltérő 25–40 százalék közötti minimumszámot állapítottak meg. Az 1989-es választásokon a spanyol parlament mindkét – alsó- és felsőházába – több mint 10 százalék nő került be. Ez az arány fokozatosan nőtt, a legutóbbi, 2004-es választások után a nők aránya az alsóházban 36, a felsőházban 23,2 százalék lett.[58] Összességében elmondható, hogy a nők bevonása a politikába később kezdődött és lassabban fejlődött, de példaértékű lehet a volt szocialista országok többsége számára.

SVÁJC

Az első feminista szervezet, amely a nők polgári jogaiért harcolt, többek között az egyetemi oktatás kiterjesztéséért, 1868-ban alakult meg Svájcban. Már 1874-ben programjuk része volt a választójog megszerzése, de kérésüket 1929-ben, az összegyűjtött negyedmillió aláírás ellenére is elutasították. Svájc közvetlen demokráciája a nőket kirekesztette a választási rendszerből. Ez feltűnő anomália egyrészt a korai nőmozgalom, másrészt a felsőoktatás viszonylag korai megnyitása és általában az ország azon presztízse miatt, hogy Európa egyik legrégibb demokráciájával rendelkezik.[59]

A nagyfokú autonómia viszont esélyt adott a nőknek, hogy az egyik legkisebb adminisztrációs egységen keresztül betörjenek a politikába. 1957-ben egy kis település engedélyezte a nők számára a részvételt a helyi szavazásban. Számos más kanton is követte a példát, s így 1960-ra a nők egyre fontosabb pozíciókat töltöttek be a helyi parlamentekben. 1968-ban Genfben – az ország harmadik legnagyobb városában – női polgármestert választottak, viszont ez is ellentmondással járt, mert ő szövetségi szinten nem szavazhatott. Az egyenlőség eléréséhez szükség volt az Európa Tanács nyomására is, és ennek eredményeképpen népszavazást írtak ki. 1971. február 7-én a svájci férfiak kétharmados többséggel megszavazták honfitársnőiknek az általános és egyenlő szavazati jogot. Svájcban a nők jelenleg is alulreprezentáltak a politikai életben, a számok azonban folyamatosan emelkednek. Habár a nők a szavazók 54 százalékát teszik ki, a nemzeti tanácsban a helyek 25 százalékát, míg az államtanácsban 23,9 százalékát szerezték meg a 2003-as választásokon.

[58] Forrás: http://www.ipu.org/wmn-e/arc/classif.htm. A letöltés dátuma: 2006. február 14.

[59] The right to vote. http://www.swissword.org/eng/swissword.html?siteSect=910&sid=4039230&rubricId=17135. A letöltés dátuma: 2006. február 14.

SVÉDORSZÁG

Svédország az egyik legtöbbet idézett ország a nők helyzetének kezelését vizsgáló tanulmányokban. Ennek oka az, hogy a következetes és jól alkalmazott kvótarendszer eredményeképp mára a svéd parlament női képviselőinek aránya 43 százalék.[60] Ma Európában a női parlamenti képviselőknek ez a legmagasabb aránya – 47,3 százalék –, de Svédország a világon is a második helyet foglalja el.[61] A svéd kormánynak jelenleg 11 női és 9 férfi tagja van. Helyi és regionális szinten a választott testületekben szintén rendkívül magas a nők aránya.[62] Hogyan alakult ki ez a helyzet? Az elmúlt évtizedekre visszatekintve elmondhatjuk, hogy az 1980-as évek óta Izland kivételével az összes észak-európai országban igen magas volt a női politikusok aránya. Az 1970-es évek elején Svédországban a nők képviselete nem volt különösképpen erőteljes: mindössze 14 százalékot tett ki. Az 1970-es évek végére arányuk a parlamenti képviselők, valamint a megyei és helyi önkormányzati képviselők között körülbelül 30 százalékra emelkedett. Így a különböző közhivatalokba megválasztott nők aránya egy tízéves időszak alatt több mint kétszeresére nőtt. Az első átütő sikert az 1994-es választások hozták: a parlamenti helyek 44 százalékát nők nyerték el, a helyi önkormányzati testületekben 41, a megyei önkormányzati testületekben pedig 48 százalékot szereztek.

ÖSSZEFOGLALÁS

Dolgozatomban igyekeztem minél szélesebb szakirodalomba betekintést nyújtani. A nők politikai szerepvállalása nem emelhető ki az adott kor társadalmi és történelmi kontextusából, ezt bizonyítják a bemutatott írások is. A vizsgálatok azt mutatják, hogy a különböző országoknak hasonló fejlődési állomásokon kell keresztülmenniük a nők közéleti szereplését illetően is. A nők politikai szerepvállalása a mai napig releváns kérdés, és kifejezetten negatív hatása lenne, ha tudatos programok nélkül azt várnánk, hogy magától megoldódjon. Jó példa erre a kvótarendszer bevezetése, amely nem mindenhol hozta ugyan meg a várt eredményt, és a hosszú távú következményeit csak találgatni lehet, az azonban elmondható, hogy ahol átgondoltan vezették be, drámai változást hozott, ha pedig egyéb pozitív intézkedésekkel kapcsolódott össze, akkor stabil struktúrát eredményezett.

[60] Az adat forrása: European Commission, DG EMPL, Database on women and men in decision-making. In Indicators: The proportion of women in the single/lower houses of the national/federal Parliaments and in the European Parliament. http://europa.eu.int/comm/employment_social/women_men_stats/out/measures_out51_enj.htm. A letöltés dátuma: 2006. február 14.

[61] Az első Ruanda, az alsóházban a nők a képviselők 48,8 százalékát, a felsőházban pedig 34,6 százalékát adják.

[62] Hedlund, 2000, 1. http://www.mona-hungary.org/object.1b751860-e09a-4374-a7e7-5685d44b9eae.ivy. A letöltés dátuma: 2006. február 14.

TÁBLÁZATOK A NŐK POLITIKAI RÉSZVÉTELÉRŐL AZ EURÓPAI ORSZÁGOKBAN

1. táblázat. Első szavazati jog dátuma és a nők parlamenti aránya 1970-ben[63]

Ország	Szavazati jog	Képviseleti jog	Parlamenti képviselet %-ban (1970)
Dánia	1918	1915	10,6
Írország	1918	1918	2,1
Franciaország	1944	1944	1,6
Németország	1918	1918	6,6
Olaszország	1945	1945	2,8
Hollandia	1919	1917	8,7
Norvégia	1907	1907	9,3
Svédország	1918	1918	15,5
Nagy-Britannia	1918	1918	4,1

2. táblázat. Nők a parlamentben 1945 és 1970 között[64]

Ország	1945	1970	Változás
Svédország	7,8	15,5	7,7
Dánia	5,4	10,6	5,2
Norvégia	4,7	9,3	4,6
NSZK	6,8	6,6	-0,2
Nagy-Britannia	3,8	4,1	0,3
Olaszország	7,8	2,8	-5
Írország	3,4	2,1	-1,3
Franciaország	6,9	1,6	-5,3

[63] HENIG–HENIG, 2000. 2
[64] HENIG–HENIG, 2000. 16.

3. táblázat. Nők aránya az Európai Parlamentbe delegáltak között országonként[65]

Ország	Szavazás dátuma	Összlétszám	Nők	Százalék
Svédország	2004. 06.	19	11	57,9
Luxemburg	2004. 06.	6	3	50,0
Hollandia	2004. 06.	27	12	44,4
Szlovénia	2004. 06.	7	3	42,9
Franciaország	2004. 06.	78	33	42,3
Ausztria	2004. 06.	18	7	38,9
Írország	2004. 06.	13	5	38,5
Litvánia	2004. 06.	13	5	38,5
Magyarország	2004. 06.	24	9	37,5
Dánia	2004. 06.	14	5	35,7
Finnország	2004. 06.	14	5	35,7
Szlovákia	2004. 06.	14	5	35,7
Észtország	2004. 06.	6	2	33,3
Spanyolország	2004. 06.	54	18	33,3
Németország	2004. 06.	99	31	31,3
Belgium	2004. 06.	24	7	29,2
Görögország	2004. 06.	24	7	29,2
Portugália	2004. 06.	24	6	25,0
Egyesült Királyság	2004. 06.	78	19	24,4
Lettország	2004. 06.	9	2	22,2
Cseh Köztársaság	2004. 06.	24	5	20,8
Olaszország	2004. 06.	78	15	19,2
Lengyelország	2004. 06.	54	7	13,0
Ciprus	2004. 06.	6	0	00,0
Málta	2004. 06.	5	0	00,0
Összesen		*732*	*222*	*30,3*

[65] Forrás: http://www.ipu.org/wmn-e/regions.htm

Történeti metszet

GÁSPÁR GABRIELLA

A NŐI JOGOK A MAGYAR RENDI TÁRSADALOMTÓL A HORTHY-KORSZAK VÉGÉIG

BEVEZETÉS

A rendi társadalomban a nők státusa a férfiakéhoz igazodott. A hajadon társadalmi minősítése, értéke és joga a családja helyzetétől függött, elsősorban az apától. A férjes asszonyok helyzetét alapvetően a férj helyzete határozta meg, bár ez alól voltak kivételek, de csak abban az esetben, ha a nő státusa férjhezmenetele előtt magasabb volt, mint a férjéé. A nő rendi minősítése a férjéét követte, ha a nő nem volt nemesi származású, de nemeshez ment feleségül, maga is nemes lett. A főnemessel házasságot kötött köznemes leány főnemesi rangot nyert. Ha azonban valamilyen okból nemes nő nem nemeshez, polgárhoz vagy honoráciorhoz ment feleségül, nemességét nem veszítette el, feltéve, ha a családja beleegyezésével vagy már özvegyként házasodott, sőt a férj státusát is emelte, ha nem tette is de jure nemessé.[1] A polgári vagy jobbágyszármazású nőt jogilag is nemessé tette a nemessel kötött házasság.

A női jogok áttekintése mindenképpen szükséges annak eldöntéséhez, hogy vajon a nők mennyiben és milyen racionalitás alapján voltak korlátozva a tradicionális társadalmakban. A magyar asszonyok számos olyan személyi, családi és néhány közéleti joggal rendelkeztek, amelyek Európa más országaiban nem voltak szokásosak, vagy jóval kevésbé voltak kiterjedtek. Tárgyunk szempontjából elsősorban a Werbőczy *Hármaskönyvé*ben leírt szokásjognak van jelentősége, továbbá a 19. század elejéig tartó jogalkotás egyes elemeinek.[2] Ennélfogva a szokás kötelező ereje nem az államhatalom erején, hanem a társadalom tagjainak cselekedetei által kinyilvánított akaraton alapult. Werbőczi *Hármaskönyv*ét szokásjogi gyűjteményként tartották számon, noha jogkönyvnek kell tekintenünk, melyet a későbbi gyakorlat kötelező erővel ruházott fel. Ezenkívül még két nevezetes jogkönyv is készült, amely a rendi társadalom magánjogát rögzítette, az egyik a 15. századi tárnokjogi gyűjtemény – a 17. századi kiegészítő cikkelyekkel –, a másik a *Quadripartitum Ferdinandeum*.[3] A női jogok kialakulását

[1] FÜGEDI, 1947, 476.
[2] WENZEL, 1885, 79–80.
[3] Uo. 90–92.

a magyar rendi társadalomban alapvetően a fenti jogkönyvekben rögzített jogelvek alapján foglalom össze. Vizsgálatom kiterjed a nemesi, a polgári és a jobbágyszármazású nőkre.

A FŐ- ÉS KÖZNEMESI RANGÚ NŐK JOGAI

SZEMÉLYI JOGOK

A nők személyi jogainak egyik legalapvetőbb korlátozása a középkorban mindenütt jellemző nemi gyámság intézménye *(tutelle du sex)* volt, és azt jelentette, hogy a nők egész életükön át kiskorúak maradtak egy férfi (a családapa vagy a férj) gyámságának alávetve. Magyarországon is fennállt a nemi gyámság, azonban igen korlátozott volt. Nálunk csak a hajadonok voltak a nemi gyámságnak alávetve, mely a férjezett, özvegy vagy elvált asszonyokra nem terjedt ki.[4] A nemi gyámságnak alávetett leányok sem voltak cselekvésképtelenek, 12 éves korukban törvényes korúak lettek, már ügyvédet fogadhattak, míg a fiúknak csak 14 éves koruktól nyílt meg ez a lehetőségük. A nők már 14 éves korukban intézkedhettek zálogos javaikról és ingóságaikról, 16 éves korukban pedig nagykorúak lettek, ettől fogva teljes vagyonukkal és jogaikkal rendelkezhettek. Ha később férjhez mentek, azokat a vállalásaikat, amelyeket 16 éves koruk és férjhezmenetelük között tettek, visszavonhatták, mivel önjogúvá a házassággal váltak. Ezzel szemben a férfiak csak 24 éves korukban érték el a teljes korúságot.[5]

A személyi jogok között megemlítendő a vérdíj *(homagium)* középkori intézménye, azé a váltságdíjé, melyet a gyilkos volt köteles a megölt személy családjának fizetni. Más európai jogrendszerekben a nők vérdíja gyakran alacsonyabb volt a férfiakénál, nemritkán a fele (pl. német területeken), míg nálunk a férfi és a nő vérdíja között nem tettek különbséget.

A magyar személyiségi jognak női szempontból fontos intézkedése volt a fiúsítás *(praefectio)* intézménye. A király által végzett fiúsítástól *(praefectio regiae)* különbözött az Erdélyben szokásos fiúlányság *(praefectio naturalis)*, amelyről később majd részletesen szó esik. A Magyarországon szokásos fiúsítás vagy „fiúággá való tétel"[6] lényege, hogy ha egy nemesembernek nem volt fiú-, csak leánygyermeke, akkor a király – tekintettel kedves, hű emberére – a leányt megfiúsíthatta. Ilyenkor a leány a fiújogok örököse lett, örökölhette az ősi foglalású vagy nemzetségi birtokot, melyet egyébként a lányok nem örökölhettek.

A lány csak az apja vagy a férje által végrendeletileg ráhagyott szerzett birtokot örökölhetett, illetve olyan adománybirtokot, amellyel kapcsolatban az adományozónak nem volt semmilyen konkrét kikötése. Nemzetségi birtokot a leány utód nem azért nem örökölhetett, mintha alacsonyabb rendű lett volna a fiúknál, hanem mert házasodása esetén a nemzetségi birtokrészt kivitte volna a nem

[4] A nemi gyámságot az 1874. évi XXIII. tc. törölte el. C.I.H.
[5] Werbőczy István: *Tripartitum*. I. könyv 111. cím.
[6] Máday, 1913, 28.

zetségből. Márpedig a nemzetségi vagy ősi foglalású birtokok tulajdonjogának három eleme *(usus, possessio, potestas)* közül a rendelkezési jog a nemzetségé.[7] A magyar nemesség birtoköröklésében a fiú utódok egyenlőségét vallotta, ennélfogva gyakorta előfordult, hogy a nemzetség egyik-másik ága elszegényedett a birtokok aprózódása miatt. A magyar nemességnek elemi érdeke volt számon tartani a nemzetségi rokonságot, hiszen az egyik ág magva szakadása esetén az „osztályos atyafiak" *(frater condivisionalis)* közül a másik ágra szállt a kihalt ág birtoka.[8]

Az öröklés fiágon történt, a nők mentek a férjük nemzetségéhez, érthető tehát, hogy a lányok csak kivételes esetben örököltek olyan birtokrészt, amely végső soron a nemzetséghez tartozik. Az egyik kivételes eset a fiúsítás volt, a másik, ha a leány nem nemeshez ment férjhez. Ilyenkor örökölt a nemzetségi birtokból, ami azért volt ésszerű, mert ez esetben a nő nem vitte át a birtokrészt a férje klánjába, hiszen az nem tartozott nemesi nemzetséghez. Ha a leány nem örökölt volna ősiségi birtokrészt, az utód birtok nélkül kiesett volna a nemességből, így ő és leszármazottai örökölték az anyai birtokot. Félnemesnek *(agilis)* hívták, akinek csupán az anyja volt nemes; a leszármazottak társadalmi státusa gyakorlatilag az anya családjának presztízsétől függött, s attól, hogy mennyire voltak képesek elfogadtatni a nem nemes vőt és leszármazottját a megyei nemesi gyűlés előtt.

A nők cselekvőképessége több vonatkozásban is meghaladta a férfiakét, ami korai nagykorúvá válásukkal is összefüggött: már 16 éves korukban folyamodhattak iparüzleti engedélyért, míg a férfiak csak 20 éves korukban. 1840-től már a nők korlátozott váltóképességét is elismerte a törvény:[9] nemre való tekintet nélkül megillet mindenkit a váltóképesség, aki egyébként jogot szerezhet, váltót azok az asszonyok és hajadonok írhattak alá, akik törvényesen bejegyzett céggel rendelkeztek.

A HÁZASSÁGI JOG ÉS HÁZASSÁGI VAGYONJOG

A házassági jogban már az Árpád-ház uralmának időszakában működött a férjes nők önjogúságának elve. Ez azt jelentette, hogy sem a férj, sem a feleség nem köteles a másik bűneiért jótállni. Szent István legszigorúbb büntetésként még a szabadságvesztést rótta a visszaeső tolvaj férjes asszonyra, Szent László viszont már rendkívül szigorúan a szabadság és vagyon elvesztése mellett az orrát is levágatta. Szent László a hajadonok esetében elégnek tartotta a szabadság elvesztését, az özvegyeknek azonban előírta fél szemük kitolását és vagyonuk veszté-

[7] A nemesi birtok két részből állt: az allódiumból és a jobbágytelkekből. Az allódium a nemes saját kezelésű birtoka, amelyet a birtokos használt és birtokolt, azaz megillette az *usus* és a *possessio* joga. A jobbágytelek a jobbágy használatában állt *(usus)* és a nemes birtokolta *(possessio)*. A nemesi birtok feletti rendelkezési jog, azaz a *potestas*, csak abban az esetben illette meg a birtokost, ha szerzett birtokról volt szó. Az adománybirtok felett az adományozó rendelkezett, pontosabban az adomány öröklését korlátozhatta, az ősi, nemzetségi birtok esetében pedig az ősiség elve szabott korlátot az öröklésnek. FÜGEDI, 1947, 21–47.

[8] FÜGEDI, 1947, 10.

[9] 1840. évi XV. tc. C.I.H.

sét. Kálmán király rendkívül belátóan ismét csak szolgaságra veti az asszonyt.[10] Szigorú törvényeink más országok korabeli törvényeivel - ahol a lopást halállal büntették - összehasonlítva nem is voltak annyira kegyetlenek.[11]

A magyar asszonyok önjogúságát bizonyítja, hogy a férjes nő nem áll nemi gyámság alatt, a férjének sem „férji hatalma", sem házi fegyelmi joga nincs felette. Törvényeink ezt expressis verbis nem mondják ki, hanem a törvényes joggyakorlat szentesítette az önjogúságot. Jogtudósaink egybehangzóan állítják, hogy a törvény hallgatása ez esetben a férji hatalom nem létezését jelenti.[12] „Nálunk [...] férji hatalom nincs, soha nem is ismerte azt sem a törvény, sem a szokás."[13] Természetesen királyaink nem hoznak külön törvényt valamiről, ami nincs, sőt nem is tiltják, ami sohasem állt fenn. A férji hatalom létének hiányát igazolja a perrendtartásról szóló 1807. évi VIII. tc. is, amely taxatíve felsorolja azokat, akik a perbe idézett felek törvényes alárendeltjeinek tekinthetők, közöttük pedig a feleség nem szerepel. A férj családfői hatalma a nő cselekvési körét csak a lakóhely szabad megválasztásában korlátozza, ugyanis a család lakóhelyét a férj határozza meg, és a nő követni köteles. Cserei szerint a nő még ezt sem feltétlenül köteles megtenni, mert ha már a házasságkötés előtt megállapodtak abban, hogy hol fognak lakni, a feleség később nem kénytelen egy másik, a megállapodástól eltérő lakóhelyre követni a férjét. A nő a férjétől független jogalany, a férj a feleségét meghatalmazás nélkül sem perben, sem azon kívül nem képviselhette.

A régi jog szerint, ha a házastársi kötelezettségeit valaki úgy szegi meg, hogy elhagyja hitvesét, mind a nő, mind a férfi visszavezettetik házastársához. Míg azonban a nőt egyszerűen csak visszavezetik férjéhez, addig a férfi elveszíti vagyonát és újranősülési jogát. Amíg a nő férjét várni kívánja, annak összes vagyonával rendelkezik, de ha újra férjhez akar menni, azt is megteheti; a férj ellenben csak püspöki engedéllyel nősülhet újra. „Ha valaki szilaj gerjedelmében az ő felesége utálása miatt elhagyja hazáját, minden, amit a férj bír vala, legyen az asszonyé, valameddig férjére várakozni akar, és senki őtet más házasságra kényszeríteni ne merje. 1. §. De ha kedve tartja, magával vivén hozzá illendő ruháit, egyéb javakat pedig kibocsátván kezéből szabad legyen házasságra mennie. És ha férje, hallván ezt, visszatérend, ne legyen szabad neki mást feleségül venni az ő vétkéért, hanem csak a püspök engedelmével."[14]

Az asszonyoknak a házasságban vannak olyan jogaik, amelyek egyoldalúan csak a nőket illetik meg: viselheti férje nevét és rangját, ha nem nemes nő nemeshez megy férjhez, szintén nemességet nyer („közlött nemesség"). A férj nevének viselése inkább jog, mint kötelesség, hiszen a nők jogát leánynevükhöz az évszázados gyakorlat szentesítette. A nők lánynevükhöz való öntudatos ragaszkodása a 19. században különösen gyakori volt.

[10] Szent István II. törvénykönyve 29. fejezet, Szent László II. tvk. 12 fej. és III. tvk. 6 fej., Kálmán I. tvk. 56 fej.

[11] MANDEL, 1929, 21.

[12] MÁDAY, 1913, 37.

[13] KOLOZSVÁRY, 1899, 40.

[14] Szent István I. Könyve, 28. fejezet. MÁDAY, 1913, 45.

Az asszonyokat megilleti a tartásjog, ami azt jelenti, hogy a férj köteles vagyoni és társadalmi állásához képest eltartani, lakásról, ruházatról és élelemről gondoskodni számukra. Mindezt a férjnek saját vagyonából kellett finanszíroznia, nem követelhette a nőtől, hogy a maga vagyonából ehhez hozzájáruljon.

A magyar rendi társadalomban a női házassági vagyonjogok viszonylag korán kialakultak. A női különvagyonnak az első nyomait a leánynegyed intézménye körül találjuk meg. Árpád-kori iratok szerint a nők a királytól, családjuktól, férjüktől kaptak birtokot, amely fölött a házasság alatt is rendelkeztek, eladhatták, elajándékozhatták. Werbőczy *Hármaskönyv*ében szintén kitér arra, hogy a férj és feleség egyaránt szabadon rendelkezik „minden, kivált a maga által szerzett vagy másképp nyert birtok jogai iránt" (I. rész 110. §.). A nők különvagyonához tartozott az a tulajdon, amellyel a házasságkötéskor rendelkezett, és amelyhez a házasság tartama alatt ingyenes módon (örökség, ajándékozás) jutott.

A jegyajándék hajdan a nő különvagyonának speciális formája volt, elsősorban ingóságokat (ruhanemű, ékszer, háztartási eszközök) tartalmazott, amelyeket a nő a férjétől, annak rokonaitól, illetve szüleitől kapott az eljegyzés vagy a házasságkötés alkalmából. A jegyajándék a korai időkben még önkéntes szokásokon alapuló hagyomány volt, Werbőczy azonban már olyan „köteles részként" értelmezi, mely a férjhez menő lánynak jár az atyjától, annak halála esetén pedig a fiútestvérektől. 1800-ban megjelent könyvében Cserei a jegyajándék kötelező jellegét domborítja ki azzal, hogy mértéke egyezzen meg a leány díjával, a homagiummal.[15] Amennyiben az atyának nincs elég pénze jegyajándékra, úgy ingatlanuk jövedelmét kell erre a célra fordítani.

A jegyajándéktól különbözik a hozomány, amely a feleség tulajdonában áll ugyan, de átadja férjének haszonélvezetre, kezelésre, s amely a házassággal járó kiadások fedezésére szolgál. A hozomány a régi jog szerint eredetileg csak ingóság lehetett, később azonban már ingó és ingatlan vagyon is. A hozomány jellemzője, hogy a házasság fennállása alatt nem lehetett a férj haszonélvezetéből elvonni. A házasság felbomlása, halál vagy válás esetén a férj vagy örököse köteles a hozományt feltétel nélkül kiszolgáltatni, sőt az özvegy férje javait mindaddig visszatarthatja, amíg az örökösök hozományát ki nem szolgáltatják.

A hitbér az egyik legrégebbi magyar jogintézmény, amelyet a férj ad feleségének házastársi kötelezettsége teljesítése ellenértékeként.[16] Kezdetben ingóságokból állott, később ingatlan is lehetett. Az *Aranybulla* 12. cikke foglalkozik már vele, s kimondja, hogy az elesett vagy halálra ítélt férfiak feleségét hitbérüktől megfosztani nem lehet. A hitbér összege a férj rendi állásához igazodott, és megegyezett a vérdíj összegével.[17] Hitbért adni kötelező, de csak a törvényesen

[15] Cserei, 1800, 135.

[16] A jogtörténészek szerint a magyaroknál a hitbér a leány vételárából fejlődött ki - hasonlóan Európa más országainak jogfejlődéséhez -, ahogy a jegyajándék és a jegygyűrű a vásár megkötésekor fizetett „felpénzből" (ma a foglaló hasonlítható hozzá) alakult ki. Máday, 1913, 85–90.

[17] A *Tripartitum* 93 cikkelyének 4. §-a felsorolja az egyes rendek hitbérének fix összegeit, főnemeseké 100 márka, köznemeseké és polgároké 50-50 márka. A 6–8. §-ból azt is megtudhatjuk, hogy 100 márka akkor egy kőből épült vár, 50 márka pedig egy kéttornyú templom értékének felel meg.

köttetett házasságokban. Az első házastárs a hitbér teljes összegére, a második csak a felére, a harmadik házastárs az egynegyedére jogosult. A hitbér kifizetése akkor esedékes, amikor a házasság valamilyen okból – halál vagy válás esetén – felbomlik. Ha a férj hal meg, az özvegy örökösödési joga a hitbérre mindenképpen kiterjed, a feleség halálakor pedig mindenkori örökösét illeti meg. A válás csak akkor nem jogosított a hitbérre, ha a nő hibájából következett be. A hitbérnek két fajtája van: a törvényes, az eddig ismertetett, és az írott hitbér, amely megállapodás kérdése, lehet több is, kevesebb is a törvényes hitbérnél. Természetesen az írott hitbér kizárja a törvényes hitbérre irányuló jogot, viszont válás esetén is feltétlenül követelhető.

A NEM NEMESI SZÁRMAZÁSÚ ASSZONYOK JOGA

A KÖZSZERZEMÉNY

A közszerzemény a házassági vagyonjog egyik későbbi, a 15. század körül keletkezett intézménye. Először a városok jogában, a „tárnokjogban" bukkant fel, majd Werbőczynél találkozunk vele, a jobbágyok jogairól rendelkező részben. Ellentétben az eddig ismertetett női vagyoni jogokkal a közszerzemény a nemesasszonyokra nem vonatkozott, csak a jobbágyokra és a polgárokra. A közszerzemény az a vagyon, melyet a házastársak a házasság alatt szereztek, de nem tartozik egyikük különvagyonába sem, azaz meghaladja a házasság előtt meglévő és a különvagyon összegét. A házasság felbomlása után két részre osztandó a férj és a feleség, illetve jogutódjaik között. A férj halálakor az özvegy nem kell hogy örökösként lépjen fel, hanem mint tulajdonos kapja kézhez a közszerzemény rá eső részét, hasonlóan a hozományhoz.[18] A nőnek a tisztavagyon-elkülönítés, a hozományrendszer és a közszerzeményi rendszer kedvez, mert ezekben a nők rendelkezési joga fennmarad saját vagyonuk felett egészében vagy részben, még ha azt a férjük kezeli is.

A közszerzemény a nemesekre egyetlen esetben vonatkozott, amikor a nemesembernek „feleségével való házassága alatt gyűjtött vagy vett ménes lovai ötvenen alul vannak, egyenlően fognak köztük elosztatni" – írja a *Hármaskönyv* (I. k. 101 c.). Ennek az volt az oka, hogy a magyar társadalomban az egyes lovak ingóságnak számítottak, a ménest azonban ötven ló felett már hagyományosan az ingatlanra vonatkozó szabályok szerint minősítették. Tehát az ötvennél kevesebb lóból álló ménes még ingóságként akár végrendelkezés tárgya is lehetett.[19]

[18] A magyar házassági vagyonjog a közszerzeményi rendszernek felel meg, s mint ilyen a nőknek kedvező vagyonjogi rendszerek csoportjába tartozik. A különböző rendszerek három jogi alapelvre – vagyonközösség, kezelési közösség, vagyonelkülönítés – és ezek különböző kombinációira vezethetők vissza. MÁDAY, 1913, 66–71.

[19] A középkorban az ingó és ingatlan dolgok felosztása nem a mai felfogás szerint történt, pl. a ház a magyar és a német jogrendben egyaránt ingóságnak minősül. A dolgok felosztásában, ami az öröklési jog szempontjából lényeges, megkülönböztették: 1. a gazdálkodás alapját alkotó, 2. a minősített értékű és 3. a relatív értékű javakat. Tehát vannak ingók, amelyek ingatlannak minősülnek, és ingatlanok, amelyek jogi szabályozása az ingóságokét követi. Vö. MURARIK, 1938, 12–15.

Az ingóságok amúgy is az özvegyet illették, függetlenül attól, hogy a házasság előtt vagy alatt szerezték. Az özvegy halála után pedig a közszerzeményt leszármazottai örökölték.

A honoráciorok feleségeire sem terjedt ki a közszerzemény, talán azért, mert a honoráciorok tiszteletdíjból élnek, s a házasság alatti vagyonnövekmény szinte kizárólag keresetükből halmozható fel. A honoráciorfeleségek munkájukkal nem járulnak hozzá, ahogy a nemesasszonyok sem, a családi vagyon növeléséhez a házasság alatt, mint a jobbágy- és a polgárasszonyok kétkezi munkájukkal. Peres iratokból tudjuk, hogy a XVI. századtól az özvegy nemesasszonyok birtokaik, a jobbágy özvegyasszonyok pedig telkeik ügyében önállóan jártak el. A különböző társadalmi állapotok esetén a jogi helyzet hasonló; férjük halála után az asszonyok „özvegyi jogon" jártak el a haszonvételeket illetően, a leendő örökösöket illetően pedig gyámként. Ha nem volt gyermekük, a jobbágyasszonyok akár örökölhették is a gazdaságot, illetve a közszerzeményi telket, az úrbérest azonban nem, hiszen az a földesúrhoz tartozott. A magyar nemesasszonyoknak is megvolt az a joguk, hogy megözvegyülésük esetén férjük birtokait kezeljék, és húzzák hasznait halálukig, ha nincs fiú gyermekük, ha pedig van, nagykorúságáig. A nemesek özvegyei csak olyan birtokot örökölhettek férjük után, amit az végrendeletileg rájuk hagyott, vagy egyéb jogon nekik járt.

A nemesi birtokon és a jobbágytelken egyaránt folytathatta a gazdálkodást az özvegy. De mi a helyzet a polgárasszonyokkal, folytathatták-e férjük vállalkozását? Korai szabályozást nem ismerünk ebben a kérdésben, a vagyon kezelését fiai nagykorúságáig azonban nyilvánvalóan gyakorolhatta az özvegy. Az 1820–1830-as évekből több olyan esetet is ismerünk, amikor könyvkereskedők özvegyei férjük vállalkozását vitték tovább, még az előtt, hogy a nők korlátozott váltóképességét elismerték volna. Kultsár István pesti lapkiadó[20] özvegye férje halála után folytatta a vállalkozást. Csáthy György debreceni könyvkereskedő halála után özvegye vette át az üzlet irányítását, és fiai gyámjaként folytatta nagykorúságukig. Nemkülönben özvegy Kiss Istvánné könyvkereskedő, aki József fia és a maga nevében folytatta férje tevékenységét. A feleségek özvegyi jogon és fiaik gyámjaként vették át férjük vállalkozásának irányítását.[21]

[20] Kultsár István, *a Hazai Tudósítások* kiadója és tulajdonosa a lapot 1806-ban alapította, majd címét 1808-ban *Hazai és Külföldi Tudósítások*ra módosította, és megindította a *Hasznos Mulatságok* című melléklapot is. Kultsár korának jeles irodalompártolója volt, aki nemcsak lapot szerkesztett, de irodalmi szalont is fenntartott Pesten. 1813–1815 között, Vida László halála után a magyar színház igazgatója volt. Halálával szalonja is megszűnt; özvegye a vállalkozást továbbvitte, a szalont azonban nem lett volna sem illendő, sem lehetséges, hiszen ez férje személyes ismeretségein és baráti társaságán alapult. GÁSPÁR, 2002, 50.

[21] GÁSPÁR, 2005, 47–60., 51.

A SZÜLŐI JOGOK

A magyar nő személyi és házastársi jogaiban úgyszólván egyenjogú volt a férfiakkal, szülői jogai azonban szinte alig voltak a rendi társadalomban. Mindez a régi patriarchális jogrend maradványa, amely alól a feleséget lassanként emancipálták a törvények, a gyermekeket azonban nem. A nők már jóval a *Hármaskönyv* létrejötte előtt felszabadultak a férj, a gyermekek azonban nem az atyai hatalom alól. Ennek maradványa a lányokra vonatkozó nemi gyámság is, hiszen a fiú gyermekek ugyanannyira az atyai hatalom alá tartoztak, mint a lányok, sőt a törvényes kort is később érték el. A házastársat a fiúk és a lányok számára egyaránt az atyjuk választotta ki, ugyanolyan kötelező erővel. A szülői hatalom sokáig kizárólag atyai hatalom volt, s csak a 18. században[22] jelent meg a „szülői hatalom" *(parentalis potestas)* kifejezés, amelybe már az anyát is beleértették. Itt nem az atyai hatalom anyával való megosztására gondol a törvény, hanem arra, hogy ha az atya hiányzik vagy cselekvőképtelen, az anya helyettesíti az atyai hatalmat.

Az özvegy még a férjes asszonynál is szélesebb cselekvőképességgel rendelkezett a régi magyar jogban, majdnem minden téren - részben még politikai tekintetben is - egyenrangú volt a férfival. Sőt bizonyos értelemben a jog még a férfitársadalom ellen is védelmezte őt és gyermekeit. Az ura halála évében az özvegyet senki perbe nem idézhette, még az uráról rámaradt perbe sem, ezen idő alatt férje vagyonából kirekeszthető nem volt. A XVI. században az egytelkes nemesek a telkük után kötelesek voltak hadba vonulni, ellenben özvegyeik, ha nem volt hadra fogható fiuk, csak imádkozni voltak kötelesek.[23]

ÖRÖKÖSÖDÉSI JOGOK

A női jogok történetéhez szorosan hozzátartozik az örökösödési jog kérdése, ezen belül a leánygyermek és az özvegy örökjoga. A rendi társadalomban a leánygyermek öröklése a rendi helyzet és a vagyon természete szerint más és más volt. A jobbágyoknál a gyermekek - nemre való tekintet nélkül - egyenlően örököltek, amit az 1840. évi VIII. tc. 2. § végérvényesen biztosított. A nemeseknél a lányok ingatlanöröklése a birtok természetétől függött. Az ősi (nemzetségi) birtokot a lányok nem örökölhették, ahogy az adománybirtokot sem, kivéve ha az adományozó az adománylevélben külön kikötötte, hogy a leányág is örökösödjék. Szerzeményi, vérdíjon szerzett vagy vásárolt birtokot örökölhetett a leány utód is egyenlő arányban a fiúkkal. A nemzetségi rendelkezés alá tartozó ingatlanok öröklésből a nők tehát ki voltak zárva, kárpótlásul azonban a régi magyar jog három jogintézményt dolgozott ki a nők vagyoni biztonságának biztosítására. A - fentebb már tárgyalt - fiúsítás a leánynegyed és a hajadonjog a

[22] 1723. évi CXI. tc.
[23] Vö. 1545. évi XXI. tc.

rendiség fennállása alatt fontos jogintézmények voltak, amelyek a rendi alkotmánnyal együtt megszűntek.

A leánynegyed *(quartalitium)* intézménye először az *Aranybullában* jelenik meg, mely kimondja, hogy a fiú utód nélkül elhunyt apa birtokának egynegyed részét a leánya örökölje. Később, Werbőczynél a leánynegyed már úgy jelenik meg, hogy a leányok az egynegyed részt kikövetelhetik a maguk között való egyenlő felosztás kötelezettsége mellett. A jog nem évül el: ha az első generáció lányai nem érvényesítették, a leszármazók lányai később megtehetik. A leánynegyedet rendszerint pénzben adták ki, kivéve ha a lány nem nemeshez vagy/és vagyontalan férfihoz ment a család engedélyével.

A hajadonjog *(jus capillare)* azt jelentette, hogy amikor az öröklés a fiúágra korlátozódik: a lányok az örökösöktől rangjukhoz méltó lakást, nevelést, tartást, ruházatot és kiházasítást követelhettek. Ha az adományi javak távolabbi férfi rokonra szálltak, a leányok a férjhezmenetelig, ennek híján halálukig birtokban maradhattak.

A magyar rendi társadalomban a nők egzisztenciája biztosított volt, mind leányságuk, mind házasságuk alatt, az özvegyek pedig különleges kedvezményeket élveztek, amint azt a személyiségi jogoknál már kifejtettük. Az özvegyeknek férjük halála után - a hitbéren és a közszerzeményen kívül, amit tulajdonként vettek át - örökösödési joguk volt özvegyi öröklés és hitvestársi öröklés címén. Az özvegyi jog is megillette őket, azaz joguk volt férjük javait megtartani, és hasznait élvezni, amíg újra férjhez nem mentek, ha pedig ez bekövetkezett, illő kiházasítást követelhettek. Ha az örökösök jogtalanul kiűzték, nemcsak vissza kellett helyezni javaiba, hanem még „hatalmaskodási bírságot" is fizetniük kellett.[24] Az özvegy továbbá egy gyermeki részt kapott özvegyi öröklés címén a szerzeményi ingóságokból, ezenfelül pedig örökölte férje kocsiját és lovait, díszruháját és jegygyűrűjét.

A hitvestársi öröklés a férjet is megillette, ami végrendelet híján az ingatlanokra is kiterjedt. Hitvestársi öröklés azonban csak akkor volt lehetséges a szerzeményi javakban, ha nem volt közvetlen leszármazott, sem unoka. A többi jószágra vonatkozóan azonban csak akkor állhatott be a házastársi öröklés, ha nemcsak lemenők, de felmenők, sőt oldalági örökösök sem voltak.

POLITIKAI JOGOK

A nők személyi, házassági, vagyonjogi és örökjogi helyzetén kívül nem érdektelen, ha közjogi státusukat is megvizsgáljuk. A magyar rendi alkotmány szerint a politikai jogok három csoportra oszthatók: választójog, személyes törvényhozói jog és politikai jellegű tisztségek. A választójog a köznemeseket, illetve a kollektív nemeseket illette meg, a személyes törvényhozói jog a főrendűeket (főnemesség, főpapság), a politikai jellegű tisztségek betöltése javarészt a főnemeseket, de ebből a köznemesek sem voltak kizárva. Politikai jogaikat illetően 1848 előtt

[24] MÁDAY, 1913, 95.

a nemes nők korántsem voltak olyan jogfosztott helyzetben, mint ahogy azt feltételeznénk, illetve mint amibe az 1848-as áprilisi törvények választójogi paszszusai hozták őket.

A rendi alkotmányban expressis verbis nincs nyoma a nemesi származású nők választójogának, a magyar jogszokás szerint azonban az özvegy birtokos asszonyok a megyei közgyűlésen részt vettek és gyakorolták választójogukat mind a megyei tisztviselők megválasztásakor, mind az országos követválasztásban. A régi jog szerint az özvegyeket nem lehetett megfosztani a megyében gyakorolt választójoguktól - ennek az adott legitimitást, hogy mintegy elhunyt férjük helyett és kiskorú gyermekeik képviseletében, szülőként gyakorolják e jogot. Hasonló elv érvényesült a személyes törvényhozói jog gyakorlásában esetében is, amikor az özvegy főnemesasszonyok éppúgy, mint a személyesen meg nem jelenő főnemesek egy-egy követet küldtek az országgyűlésbe. Az 1681. évi 51. tc. egyértelműen leírja a „távollévők követeiről": „S mivel a karok és rendek észrevették, hogy a mágnás urak s azok özvegyeinek némely követei 5, 6, 7 személy követségét is magukra szokták vállalni, ami elég helytelenül történt. 1. § Ennélfogva végezték: hogy ezentúl jövőre egy követ, bármi rendű legyen is, csak két szegényebb mágnásnak vagy azok özvegyeinek helyettesítője lehessen e követségekben."[25] Az özvegyek azonban a törvényhozási jogot csak közvetett módon, követ útján gyakorolhatták.

Az özvegyasszonyok bizonyos kivételes esetekben aktív módon és személyesen is tölthettek be politikai jellegű tisztséget, ilyen volt a kinevezésen alapuló főispánság. Az örökös főispánság lényege a cím és a birtokjog volt, míg a kinevezésen alapuló főispánsághoz inkább adminisztratív-politikai szerepkör társult. (A magyar királynék Moson vármegye örökös főispánjai voltak.) A kinevezésen alapuló főispánság tehát nemcsak jogokból, hanem kötelességekből is állt. Történeti forrásaink több női főispánról tesznek említést, ilyen volt Czobor Erzsébet grófnő, Thurzó György nádor özvegye, Árva megye főispánja, illetve Zrinyi Ilona, Thököly Imre neje és II. Rákóczi Ferenc anyja, aki Sáros vármegye főispánságát töltötte be, és Czobor Erzsébethez hasonlóan elnökölt is a megyegyűléseken. Báthori Anna férje, Drágfy István halála után fia nagykorúságáig Szilágyság főispánja lett, egyébiránt ő hívta össze az első protestáns zsinatot Magyarországon. Az özvegy főnemesasszonyok a főispáni szék várományosaként kezelt fiaik helyett, gyámjaikként kerültek a főispáni hivatalba. Ez azonban mit sem számít abból a szempontból, hogy a rendi alkotmány nem zárta ki pusztán nemi alapon a nőket a politikai jogok gyakorlásából, nem úgy, mint az 1848. évi V. tc., amely kimondta, hogy a „nőszemélyek" nem tartoznak a választásra jogosultak közé. Azon nők választójogának ideiglenes fenntartása, akik ezt a jogot addig is gyakorolták,[26] mit sem változtat azon a tényen, hogy a polgári kor beköszöntét jelző utolsó rendi alkotmányunk, amely az alkotmány sáncai közé beengedi a polgárságot és a honoráciorokat is, kirekeszti a nőket.

[25] I. Lipót 1681. évi III. dekrétumának 51. tc.

[26] II. Ferdinánd 1848. évi V. tc. 1. §. ideiglenesen fenntartja azon nők választójogát, akik azt addig is gyakorolták.

A nemesasszonyok a magyar rendi társadalomban sok tekintetben a férfiakéhoz hasonló jogokkal rendelkeztek, amelyeket a polgári forradalmak a rendi jogokkal együtt eltöröltek. Így ahelyett, hogy a többi nő jogait kiterjesztették volna, még azokét is megszüntették - az egyenlőség nevében -, akiknek addig voltak jogaik.

AZ ERDÉLYI NŐK TÖRTÉNETI JOGAI

Erdélyben a nőknek a régi szokásjog alapján több joguk volt, mint a szűkebb értelemben vett Magyarországon élőknek. Ennek egyik jellemző eleme a fiúlányság intézménye, amely fiú utód híján automatikusan életbe lép. Erdélyben nem kellett a király beleegyezése a fiúsításhoz, fiú utód híján a lány egyszerűen beöltözött fiúnak, és átvette birtokait. A fiúsítás következtében a birtok a nő ágán öröklődik tovább, azaz a székely jog magszakadás esetén nem ismeri el a király (vagy a korona) birtoköröklését.

A magyar jogban a magszakadás beállta elsősorban az adománybirtokkal kapcsolatban jelent meg, amikor is az adománylevél záradéka kitér erre. Erdélyben az adományrendszer nem volt jellemző, nem volt magszakadás sem, így az „urafogyott" birtokot ismét a közösség vette hatalmába, azaz kihirdették, s az első foglaló vagy a régi nemzetségi kapcsolat elve alapján távoli rokon kapta meg. A magszakadás beálltát hátráltatta a szokásjogon alapuló székely fiúlányság intézménye is, amelynek törvényi nyomát először az 1555. évi kódexben látjuk.[27] Később II. Rákóczi György 1636-ban kelt rendelkezése is megerősítette, hogy a magvaszakadt javai nemzetségük mindkét nembeli tagjaira szállnak, s ne hirdessék ki őket.[28]

A székely ősi birtok a magyar ősi foglalású vagy nemzetségi birtokhoz hasonló birtoktípus, ennélfogva fokozott védelem illeti meg. Nem lehet sem elzálogosítani, sem eladni, mivel végső tulajdonosa a nemzetség, a rendelkezési jog a közösséget illeti meg. Alapvető szabály volt a székely öröklésben a fiúág elsőbbsége, kivéve a pénzen vagy vérdíjon szerzett birtokot, mert ebben a lányok a fiúkkal egyenlően örököltek, ahogy a szerzett javak végrendeleti örökléséből sem voltak kizárva. Az ősi székely birtokot a lányok csak fiú örökös híján örökölhették, oly módon, hogy a leányágat fiúággá tették. A fiúleány leszármazottai közül is elsődlegesen a fiúk örökölnek, a leányok ismét csak fiú leszármazottak hiányában. Az öröklés logikája ez esetben az, hogy a fiúleány apja örökségében a fiúk helyett részesült, hiszen azért lett fiúsítva, ha azonban csak lánya van, az is tovább örökli, mégpedig azon elv alapján, hogy maga az örökség fiúsítja a leányt. A fiúlányságnak egy korlátja volt: ha a leány jobbágyhoz ment férjhez, elveszítette fiúlányságát, és a legközelebbi férfirokon becsült áron megválthatta tőle a birtokot. Ha azonban ez a leány megözvegyült, és másodszor szabad emberhez ment férjhez, visszaválthatja az eredetileg neki fiúlány jogon járó birto-

[27] 1555-ben április 28-án a Székelyudvarhelyen tartott rendes gyűlésen Dobó István és Kendi Ferenc Vajdaságukban foglaltatták írásba ezt a régi szokásjognak megfelelő rendelkezést. CSEREI, 1800, 73-74.

[28] BÓNIS, 1942, 71-72.

kot.[29] Érdekes, hogy a fiúlányság nem enyészett el végleg, csak „felakadt", s az akadály elmúltával visszatért. Nem tudjuk, hogy a fiúlányt székely örökségként megillető birtok a férj kezelése alá került-e egyáltalán, feltehető azonban, hogy megkülönböztették a férj és a feleség vagyonát, ahogy az atyai és anyai jószágokat is külön kezelték. (Azonban a férjet is megillette a felesége után az öröklési jog, legalábbis akkor, ha nem voltak rokonok.) A fiúleány székely öröksége azonban nyilvánvalóan nem illette meg a férjet, sőt a férj gyakran felvette a felesége nevét, és gyermekeik is az anyjuk nevét viselték.[30]

Más volt a helyzet a leánynegyed fejében kapott birtokkal, ha a leány nem nemes, „jószágtalan" személyhez ment férjhez. Ekkor tekintettel a birtok természetére, a leány megkaphatta birtokként az örökséget, ha családja - mely a negyedet kifizette - beleegyezésével ment férjhez. A székely örökségből leánynegyedet nem kellett fizetni, csak a királyi adományként kapott örökös birtokból, amely a fiúág magszakadása után a fiscust illette meg. Tehát a leánynegyed és a fiúleányság két különböző típusú birtokra vonatkozó intézmény.

Ha egyáltalán nem volt örökös, sem más leszármazott, akkor az oldalág örökölt, ahol a leánytestvér öröklése is megnyílhatott, vagy az ő leszármazottaié, akik közül előbb a fiúk, majd a lányok örököltek. A fiúlányság tehát nemcsak a leányutódot illette meg, hanem utódok hiányában az örökhagyó nővérét is.[31]

A székely jog az atyai és anyai javakat bizonyos értelemben külön kezelte, ami a kiházasítás és az öröklés összefüggésében látszott meg, vagyis ha a lányt - akinek ugyanúgy joga van a kiházasításra, mint a magyarországi lányoknak -, az anyai javakból házasították ki, akkor az atyai javakból a férfiakkal egyenlően osztozott. Ha a kiházasításuk elmaradt, akkor egyenlően örököltek a fiúkkal.

Talán ezzel a székely leányfiúságból fakadó gyakorlattal is összefügg az a körülmény, hogy az erdélyi férjezett nők gyakrabban használják leánynevüket, mint a magyarországi részeken lakó asszonyok. Az asszonyok névhasználatára azért érdemes kitérni, mert leánynéven való nyilvános megjelenés mögött meghúzódik egy sajátos, a történelemben és a jogban gyökerező öntudat, amely - feltételezésem szerint - különösen az erdélyi nőknél jelentkezett. A névhasználat vizsgálatára egy nagyobb kutatás részelemeként került sor,[32] amelynek eredményei alapján világossá vált, hogy a 19. század elején a művelt, magyar asszonyok, amikor személyüket a nyilvánosság előtt megjelenítették, gyakorta a leánynevüket használták, s nemcsak özvegyként, hanem akkor is, ha házasságban éltek. Az özvegyek bátrabban jelennek meg saját jogon, társadalmi állástól függetlenül, mint a férjes asszonyok. A magyar történeti női jogok közül társadalmi szinten az özvegyi jog a legjelentősebb. Minél alacsonyabb a nő státusa, annál

[29] Uo. 91-94.

[30] Vö. 1674-ben Apor Ilona fiúlány törvényes gyermekei Apor István, László és Mihály. BÓNIS, 1942, 88.

[31] Bónis György Cserei Farkashoz hasonlóan mind a nővér, mind a lány utódok fiúlányságát elfogadja, szemben Vargyasi Szolga Jánossal, aki csak a nővér fiúlányságára következtet. Vö. BÓNIS, 1942, 75-86., VARGYASI SZOLGA, 1844, 238., 245.

[32] GÁSPÁR, 2002, 93-94.

inkább csak akkor prezentálja magát önjogon, ha megözvegyült.[33] Az erdélyi asszonyok leánynévhasználata a történeti női jogokon, elsősorban az özvegyi jogon, továbbá a székelyjog nőkre vonatkozó kedvezményein alapul. A székely gyakorlat arra inspirálta az erdélyi asszonyokat, hogy megtartsák leánynevüket, és önállóan vagy férjük nevével együtt használják.

NŐI JOGOK A FORMÁLÓDÓ MAGYAR POLGÁRI TÁRSADALOMBAN

Az 1848-as törvények, majd a kiegyezés utáni törvényhozás fektette le a polgári társadalom alapjait Magyarországon, nemkülönben Erdélyben. Az 1848-as áprilisi törvények – mint említettem – a rendi „alkotmány sáncai közé" beengedték a polgárságot és az értelmiséget, a nőket azonban nem. Ezt jól mutatja a vagyoni cenzus szerinti választójog, amelynek gyakorlásából a nőket minden tekintetben kizárták. Ekkor törölték el az ősiség törvényével együtt az adományos és nem adományos, illetve a fiági és leányági javak közötti különbségeket. Később az országbírói értekezlet eltörölte a leánynegyedet, a hajadoni jogot pedig csupán a hitbizományi javakra tartotta érvényben.

A nemi gyámság intézménye annyit jelentett, hogy a leány férjhezmeneteléig apja, apa hiányában pedig fiútestvérei gyámsága alatt élt. A nemi gyámságot az 1874. évi 23. törvénycikkely törölte el, ennek értelmében a leány 24 éves korában lett nagykorú, ahogy a fiúk is. A 24. életév betöltése több szempontból is lényeges volt, még a férjes asszonyok is csak ezután lettek váltóképesek, hacsak a nő nem űzött maga is ipart, aminek az 1800-as évek első felében sem volt akadálya. A házasságra vonatkozó jogszabályok változása az életviszonyok változásához vezetett.

1894. évi 31. törvénycikkellyel a kötelező polgári házasság bevezetésével a vallásfelekezeti különbségek kiküszöbölhetővé váltak, vegyes házasságban a leány az anyja vallását követi a fiú pedig az apjáét. A törvényes feleség a férjétől eltartásra, életközösségre, a lakásban való bennmaradásra és adott esetben ápoltatásra tarthat igényt, ugyanez vonatkozik a férjre is. A feleséget elhagyó férj ellen bontópert lehetett indítani, de a házasság folytatására, ahogy a megkötésére sem kényszeríthető senki, a nő tartási igénye érvényesíthető a vétkes férjjel szemben. Ezeknek a szabályoknak egy része nem jelentett radikális változást a házassági viszonyokban, a régi jogot nem alapjaiban, csak finoman módosították.

Az özvegyek helyzete a polgári társadalomban nem javult, csak megváltozott. A rendi társadalomban többletjogokkal rendelkeztek, külön jogosítvá-

[33] A kutatás a női mintában található 70 asszonyra terjedt ki, megkülönböztetve a leánynevüket, az asszonynevüket, illetve a férjük nevét vezetéknévként viselő személyeket. Az előfizetői listák tanúsága szerint leánynevét viseli 44 asszony, asszonynevét 18, asszonynevét félig, csak vezetéknévként további 8 nő. Az asszonyok meglehetősen nagy arányban (63%) viselik leánynevüket, és jóval alacsonyabb arányban (38%) asszonynevüket bármilyen formában. Az Erdélyben lakó nők között majdnem teljes körű a leánynév használata. A 19. század elején a magyar olvasóközönség körébe tartozó nők közül 35 személy lakik Erdélyben (a minta 44%-a), közülük 31 személy viseli a leánynevét. GÁSPÁR, 2005, 47–60. és 59.

nyokat, kedvezményeket élveztek, míg a polgári korban alapvetően szociális problémaként kezelték az özvegyek helyzetét (például hadiözvegyek). A rendi társadalomban csak a kifejezetten szegény sorsú özvegyeket kezelték így. Az egyes foglalkozások, hivatások művelőinek özvegyei számára külön illetményeket, ellátásokat, nyugdíjakat állapítottak meg.

A nők politikai jogainak alakulásán követhetjük leginkább a nemek közötti társadalmi egyenlőtlenségek állapotát, legalábbis a polgári viszonyok kialakulásának időszakában. Láthattuk, hogy a rendi társadalomban a kiváltságos helyzetű asszonyok nem voltak megfosztva a közéleti szerepvállalástól, például a mágnások özvegyeinek joguk volt, hogy követeik útján a törvényhozásban részt vegyenek, vagy fiaik helyett ispáni tisztséget töltsenek be stb. Az 1848. évi V. törvénycikkely életbeléptetésével a nők minden lehetősége megszűnt a közéleti szerepvállalásra. Minden olyan jog, amely a nőket nemességükre tekintettel korábban megillette, elenyészett a polgári társadalomban, ugyanakkor a rendi társadalom normái több tekintetben fennmaradtak, immár azonban csak a férfiak számára. Természetesen a felsőház sem szűnt meg, s bár a főrendházi reform, tekintettel a polgári társadalom alapelveire, átalakítja annak szerkezetét, a nőkre még sincs tekintettel. Sajátos, hogy a rendi társadalom jogi értelemben vett megszűnése a női nemre nézve hátrányosabb, mint a nemességre, főnemességre vagy bármelyik társadalmi rétegre.

A községekről szóló 1886: XXII. törvénycikk az első, amely politikai értelemben valamelyest teret nyit a helyben lakó legnagyobb adófizetők közé tartozó nőknek azzal, hogy férfi meghatalmazottjukat a községi képviselő-testületekbe küldhetik. A férjes nőt természetesen férje képviseli, akinek az adójához neje és kiskorú gyermeke adója is hozzáadódik, ha a vagyonukat kezeli. A férfiak számára igazán előnyös helyzetről van szó, hiszen nem saját vagyonuk után a virilisták közé emelkedhetnek. Az országgyűlési képviselő-választásról szóló 1913. évi és 1918. évi törvénycikkek is kivették a nőket a választók sorából, ahogy korábban az 1874. évi is. A nők választójogát az 1918. évi néptörvény ismerte el először a következő formában: „Nemzetgyűlési választójoga van minden nőnek, aki életének huszonnegyedik évét betöltötte, legalább hat év óta magyar állampolgár, és bármely hazai élőnyelven írni-olvasni tud."[34] Ugyanezen törvény biztosította a törvényhatósági és községi választójogot is a nők számára - immár személyesen gyakorolható jogként. A néptörvényt 1919 őszén hatályon kívül helyezték, majd 1922-ben rendelettel szigorították a nők választójogát. Gyakorlatilag ezt erősítette meg az 1925. évi törvény: „Országgyűlésiképviselő-választójoga van minden nőnek, aki életének 30. évét betöltötte, tíz év óta magyar állampolgár, két év óta ugyanabban a községben lakik vagy van lakása, és az elemi népiskola hatodik osztályát vagy más tanintézeteknek ezzel tanértékre nézve egyenrangú osztályát sikeresen elvégezte, vagy ezzel egyenrangú értékű műveltség megszerzését igazolta."[35] Ugyanakkor az egyetemet vagy főiskolát végzett nőknek korra tekintet nélkül adta meg a választójogot. A saját vagyonuk-

[34] 1918: I. Néptörvény a nemzetgyűlési, törvényhatósági és községi választójogról. 1.§.
[35] 1925: XXVI. tc. 2. §. az országgyűlési képviselők választásáról.

ból, jövedelmükből, keresetükből élő nők, továbbá a három- vagy többgyermekes anyák esetében elegendő volt a négy elemi elvégzése, vagy az ezzel egyenrangú végzettség, illetve műveltség igazolása. Választójoga gyakorlásától a nőt csak bizonyított erkölcstelenség esetén lehetett megfosztani. E törvény alapján a képviselőház tagjai között már szerepelhettek nők, a felsőház tagjai között azonban nem. Az 1926. évi XXII. törvénycikk teremtette meg az elvi lehetőségét annak, hogy nők a felsőház tagjaivá válhassanak. A törvény miniszteri indoklása azt fejtegette: „A javaslat nem akarja teljességgel a lehetőségét kizárni annak, hogy nők a felsőház tagjaivá is megválaszthatók legyenek. Ellenkező szabályozás ellentétben lenne a javaslat azon alapgondolatával, amely minden társadalmi rétegnek meg akarja adni a törvényhozásban való közvetlen befolyás lehetőségét."[36] A törvény 13. paragrafusa tartalmazza azokat a megszorításokat, amelyek alapján erősen valószínűtlen, hogy nő valaha a felsőház tagjává váljon. Az örökös főrendházi tagsággal felruházott, valamint a családkönyvbe iktatott családok 24 évet betöltött férfi tagjai jogosultak a választásra, ha egyedül vagy feleségük és kiskorú gyermekeik adóját is beleszámítva ingatlanaik után fizetett évi adójuk legalább kétezer pengő. Ezek alapján csupán a fenti családok özvegyen maradt nőtagjai esélyesek a főrendházi tagságra. A megoldás hasonlít a rendi társadalom több száz éves joggyakorlatához, azzal a különbséggel, hogy a polgári társadalomban a nők e jogukat elvileg közvetlenül is gyakorolhatták.

Mindezen jogok bevezetésének indoklása az, hogy az első világháborúban sok férfi vesztette életét, így a nők eltartó és gyámolító nélkül maradtak, s ezért kénytelenek saját sorsukat intézni: „A világháború óta legkiemelkedőbb érdeke elsősorban a nőnek, aki csekély kárpótláshoz jutott a választójog elnyerésével azért a súlyos veszteségért, amely a háborúk folytán számarányát a férfinemhez viszonyítva háromszorosára növelte a férfiak elhullásával, aminek a hatása a női nemre nem csupán a férjhez menés megnehezülésében, hanem eltartójuk, segítőtársuk elvesztésében nyilvánul meg."[37]

*

Összességében megállapítható, hogy a nők a 19. század második felében bizonyos korábbi jogaikat egyszerre veszítették el, másokat lassan, fokozatosan. E veszteségekhez képest lassan épültek ki új polgári magánjogi lehetőségeik, de egyben védettségük is megszűnt. A magyar történelemben volt mintegy ötven év, amelyben a régi előnyeik már nem érvényesültek, de még az új polgárjogi keretek sem terjedtek ki rájuk. Lassan vagyonukkal is felelőssé váltak férjük gazdasági cselekményeiért, de a férjnek nem szűnt meg azon jogosultsága, hogy felesége hozományával gazdálkodjon. A nők kötelességei sokasodtak, jogaik kevésbé, és az új polgári társadalomban csupán a lovagiasság szabályainak betartására számíthattak.

[36] 1926: XXII. tc. 6. §. Indoklás.
[37] MANDEL, 1929, 50.

PALASIK MÁRIA

A NŐI EGYENJOGÚSÁG SZABÁLYOZÁSA MAGYARORSZÁGON A 20. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

BEVEZETÉS

Tanulmányomban azt tűztem ki célul, hogy végigkísérem a női egyenjogúság jogi szabályozásának történetét Magyarországon a második világháború utáni időszaktól napjainkig. Korszakhatárnak azért 1945-öt választottam, mert témánk szempontjából ez tekinthető vízválasztónak mind a magyarországi, mind a nemzetközi politikai és jogi fejlődést illetően. Az Európán végigsöprő demokratizálódás következtében a politikai közélettől addig távol tartott csoportok bebocsátást nyernek a politika formálásába. Az 1945 óta bekövetkezett változás lényege az, hogy az emberi jogok jelentős mértékben internacionalizálódtak. Nemzetközi szervezetek, elsősorban az ENSZ védőszárnya alatt az egyes országok olyan nemzetközi szerződéseket kötöttek, amelyekben kötelezték magukat ezen jogok tiszteletben tartására. Ettől az időszaktól kezdik együtt emlegetni az alapjogok kiterjesztésének szükségességét a nőkre is. Talán hihetetlennek tűnik, hogy a nagy francia forradalom alapokmánya, az 1789. augusztus 26-án elfogadott *Emberi és polgári jogok nyilatkozata* csupán a férfiakra vonatkoztatva értelmezte a jogokat: mind az ember, mind a polgár fogalmán a férfit értette.

Magyarországon a nőket és férfiakat egyaránt érintő korábbi kirekesztő politikai gyakorlattal szemben 1944–1945 fordulóján kezdődik az állampolgári és az emberi jogok kiterjesztése, általánossá tétele fajra, nemre vagy életkorra való tekintet nélkül. Tehát a klasszikus értelemben vett polgári demokratikus szabadságjogok maradandó biztosítása az ekkor kezdődő demokratizálódás vívmánya.

A jogi szabályozás során azonban hamar kiderült, hogy kevés az, ha minden meghozandó új jogszabály következetesen érinti a nőket is. Előnyben részesítve őket az 1945–1947 közötti koalíciós kormányok gyakorlatilag folyamatosan deklarálják a nők egyenjogúságának szükségességét, illetve a negatív megkülönböztetés felszámolását az oktatásban, a munkahelyeken és – bizonyos vonatkozásban – a családban is. Ez – bár más-más indíttatásból – gyakorlatilag mindvégig folytatódik az egypártrendszer időszakában, majd az 1989–1990. évi rendszerváltás után is.

A tanulmány készítésekor fő rendezőelvem volt, hogy a nők egyenjogúságát az elmúlt 60 évben előrelendítő szabályozásokat gyűjtsem össze, azokat a jog-

szabályokat is elemezve azonban, amelyekkel a férfiak és nők egyszerre jutottak hozzá az alapjogokhoz. Ugyanakkor tisztában vagyok azzal, hogy a jogkiterjesztés csak az érem egyik oldala. A formális jogegyenlőség, a normatív szabályozás nagyon fontos lépés az emancipáció megvalósítása során, de önmagában nem elég. A társadalmi nemek valódi egyenjogúságának és esélyegyenlőségének megteremtése jóval túllép a jogi szabályozás határain: a társadalom - mind a férfiak, mind a nők - szemléletének megváltozására van szükség.

Megkérdezheti az olvasó: vajon miért kell egybegyűjtenünk azt, amit az elmúlt évtizedekben politikai hovatartozástól függetlenül a magyar kormányok tettek a nők helyzetének javításáért? Egyrészt azért, mert a közvélemény nem is gondolná, mi minden történt ezen a téren, másrészt viszont bizonyos sztereotípiák is megdőlhetnek azzal kapcsolatban, hogy mely korban kik és mit tettek a női egyenjogúság elősegítésére. A mindenkori jogalkotónak viszont tanulságul szolgálhat, hogy ezen a területen is minden jog annyit ér, amennyit megvalósítanak belőle. A jogszabályokhoz szükségesek a végrehajtási utasítások és intézmények, valamint hozzárendelt anyagi eszközök, amelyek elősegítik a célok megvalósítását.

Mielőtt az elmúlt évtizedek vizsgálatába fognék, nélkülözhetetlennek tartom bemutatni, hogyan módosult és gazdagodott az emberi jogok tartalmának értelmezése, történetileg hogyan csoportosíthatjuk az alapjogok úgynevezett négy generációját. Erre azért is szükség van, mert a magyar helyzet bemutatásában a következő rendező elvet követem: az egyes alapjogok generációján belül történetileg elemzem a nőkre vonatkozó jogi szabályozást. Kivételt kell tennem a részletes elemzésben a harmadik generációs jogokkal, amelyek területén nem találtam tipikusan nőkre vonatkoztatható jogszabályokat. Az alapjogok négy generációjának rövid összefoglalóját követően azt kísérem végig, hogy a nők jogainak biztosítása hogyan került be a nemzetközi szervezetek által a köztudatba.

AZ ALAPJOGOK NÉGY GENERÁCIÓJA

Az emberi és állampolgári jogok többféleképpen csoportosíthatók. Az alkotmányjogászok ma is vitatják az emberi jogok, valamint a polgári jogok fogalmi kategóriáinak tartalmát. Erre az ad okot, hogy a francia forradalomban az *Emberi és polgári jogok nyilatkozata* is különválasztotta az emberi jogoktól a polgári jogokat. Vagyis: az emberi jogok - ilyen az élethez, a szabadsághoz, a személyes biztonsághoz való jog - az embert illetik meg. Emberi mivolta jogán illetik meg az egyént az egyéni szabadságjogok: például az ártatlanság vélelme, a törvényesség joga büntetés kiszabása esetén, a kínvallatások, az embertelen bánásmód tiltása stb. Szintén emberi mivolta jogán illetik meg a politikai szabadságjogok, vagyis az egyesülési és gyülekezési jog, a sajtó-, a szólás- és a vallásszabadság. Az államnak kötelessége a fenti jogokat biztosítani azáltal, hogy nem avatkozik bele érvényesülésükbe. Az emberi jogok kategóriájába sorolhatók a gazdasági, szociális és kulturális jogok: a munkához, az egészségügyi ellátáshoz, a mindenki számára egyenlően hozzáférhető oktatáshoz való jog. Ez utóbbi csoport az

emberi jogok 20. századi fejlődése során vált alkotmányos joggá. Az állampolgári jogok kategóriájába pedig azokat a jogokat sorolhatjuk, amelyek az embert mint az adott állam polgárát illetik meg, biztosítják számára a közéleti részvétel jogosítványait, a választó- és a közhivatal viselésére való jogot, továbbá magát az állampolgársághoz való jogot. Már a 20. század első felében kezdték ezeket a jogokat nemre való tekintet nélkül emlegetni, de kiterjesztésük a nőkre valójában a 20. század második felének vívmánya.

Egy másik, újabb keletű csoportosítás a történelmi fejlődés menetét veszi alapul elsődlegesen abból a szempontból, milyen szerepet tulajdonítanak az államnak az emberi és állampolgári jogok gyakorlásának biztosításában. Karel Vasak, a cseh származású francia jogászprofesszor meghatározása alapján különböztetjük meg az alapjogok generációit. Az 1960-as években még csak első és második generációs jogokról, majd ennek analógiájára az 1970-es évek végétől harmadik, az 1990-es évek közepétől pedig már negyedik generációs jogokról is beszélünk.[1]

Az *első generációs jogok* csoportjába egyrészt a politikai szabadságjogok, másrészt a tulajdont biztosító jogok tartoznak. Jellemzőjük, hogy érvényesülésüket az állam vagy megengedi, vagy megtiltja. Az általános elvárás azonban, hogy tartsa tiszteletben őket, és ne korlátozza gyakorlásukat.

A *második generációs jogok* – gyakran „pozitív jogokként" aposztrofálva – akkor jutottak szerephez, amikor a fejlett ipari társadalmakban a szabadság már olyan szintet ért el, hogy az emberi élet minőségi körülményeire is nagyobb figyelmet fordíthattak. Ilyennek tekinthetjük a gazdasági, a szociális és kulturális jogokat, a munkához való jogot, a munkafeltételek biztosítását. A második generációs jogok védelme az állam aktív beavatkozását igényli. A társadalom általános elvárása, hogy ezeket a jogokat az állam biztosítsa polgárai számára.

A *harmadik generációs jogok* a globalizációs folyamatok következményeként fogalmazódtak meg, mikor is az emberi élet egésze, illetve az életminőség került napirendre a nemzetközi fórumokon. Idetartozik a fenntartható környezethez való jog, a nemzetközi békéhez és biztonsághoz való jog, a vegyi vagy bakteorológiai fegyverek alkalmazásának tilalma, az emberiség közös örökségéből való részesedés joga, a népek közötti párbeszéd, a humanitárius segítség joga. A harmadik generációs jogok érvényesítése-biztosítása az államok aktív beavatkozását, a fejlett és fejlődő országok együttműködését feltételezi.

A *negyedik generációs jogok* csoportja a 20. század végének terméke, és az emberi jogok újrafogalmazásának szükségességét sugallja. Idetartozik a szolidaritás joga, az emberiség ellen elkövetett bűntettek, a népirtás, a faji megkülönböztetés elítélése, a reprodukciós szándék szabadságának tiszteletben tartása, a kínzás elleni tiltakozás joga, a nők ellen mind a magán-, mind a közszférában elkövetett erőszak megbüntetéséért és megszüntetéséért történő együttes fellépés.[2]

[1] Vasak, 1977; The International Dimensions of Human Rights, 1982.; Mecca, 2001.

[2] *The right do development in a globalized world.* Human Rights Commission, 2004. *Statement on the Working Group on the Rights to Development.* February 9 to 20, 2004. Joint written statement submitted by CETIM and AAJ. UN symbol: E/CN.4/2004/WG.18/CRP.1. http://www.cetim.ch/en/interventions_dwtails.php?iid=218. A letöltés dátuma: 2005. február 11.

A NŐK JOGAINAK MEGFOGALMAZÁSA A NEMZETKÖZI DOKUMENTUMOKBAN

Már az Egyesült Nemzetek Szervezetének 1945. évi június hó 26-án San Franciscóban elfogadott nyilatkozata hitet tett az alapvető emberi jogok, az emberi személyiség méltósága és értéke, a férfiak és a nők egyenjogúsága mellett. Az első olyan nemzetközi dokumentum, amely az emberi jogokat tételesen deklarálta, az *Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata* volt, amelyet az ENSZ Közgyűlése 1948. december 10-én fogadott el. Bár a nyilatkozat nem volt kötelező erejű a tagállamokra, mégis korszakalkotó jelentőségűnek bizonyult. A nagy francia forradalomban született alapvető szabadságjogokon és politikai jogokon kívül az egyes szociális, gazdasági és kulturális jogokat is tartalmazza. A Bevezető külön megemlíti, hogy a nemzetek népei „hitet tettek" többek között az alapvető emberi jogok, az emberi személyiség méltósága és értéke, továbbá a férfiak és a nők egyenjogúsága mellett. Az egész dokumentumot ez a szellemiség hatja át: megszűnt a nemek közötti diszkrimináció, a jogkiterjesztés egyetemesen érvényes a nőkre is. Két külön esetben kiemeli a női jogokat: a házasságkötésben és -felbontásban a két fél teljes egyenrangúságát fekteti le; másrészt tételesen megfogalmazza az anyaság támogatásához biztosított jogot is.[3]

Az 1949-ben alakult Európa Tanács által 1950-ben, Rómában elfogadott *Emberi Jogok Európai Egyezménye* a következő nemzetközi dokumentum, amelyben az emberi jogok általános megfogalmazásába belevették a nemek szerinti diszkrimináció tilalmát. „A jelen Egyezményben meghatározott jogok és szabadságok élvezetét minden megkülönböztetés, például nem, faj, szín, nyelv, vallás, politikai vagy egyéb vélemény, nemzeti vagy társadalmi származás, nemzeti kisebbséghez tartozás, vagyoni helyzet, születés szerinti vagy egyéb helyzet alapján történő megkülönböztetés nélkül kell biztosítani."[4] De a deklaráción kívül nem sok minden történt a nők jogainak érvényesítése érdekében. Az Európa Tanács Emberi Jogi Európai Bíróságánál alig tárgyaltak jogi eseteket ebben a témában. Néhány ügyben született csak ilyen jellegű döntés, például az Egyesült Királysággal szemben a menekültügyi kérdésekben alkalmazott diszkrimináció miatt, vagy Svájccal, illetve Németországgal szemben a foglalkoztatás körében alkalmazott diszkriminációk ellen.[5]

1952. december 20-án az ENSZ-közgyűlés elfogadta a nők politikai jogairól szóló egyezményt *(Convention on the Political Rights of Women).*[6] Közben az ENSZ 1948-ban elfogadott *Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata* kapcsán elindult egy kezdeményezés, amely arra irányult, hogy a deklaráción túl konkrét lépéseket is tegyenek az emberi jogok kodifikálására. A tervezet elkészítésével az Emberi Jogok Bizottságát bízták meg. A bizottság a hidegháború éveiben sajátos

[3] *Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata.* In: HALMOSY (szerk.), 1985, 167–171.

[4] *Emberi Jogok Európai Egyezménye.* http://www.im.hu/fooldal/cikk/cikkphtml?cikkid=2108. A letöltés dátuma: 2005. február 11. *Magyar Közlöny,* 1998. évi 90. számában megjelent 58/1998. (X. 2.) OGY határozat, illetve az 1993. évi XXXI. törvény. Az egyezményt 1953 szeptemberére ratifikálták.

[5] De ezek is csak később, az 1970-es, 1980-as években. KARDOSNÉ KAPONYI, 2000, 247.

[6] http://www1.umn.edu/humanrts/instree/e2cprw.htm

politikai viták kereszttüzébe került. Míg a nyugati államok elsősorban a politikai és polgári jogok védelmét tekintették elsődlegesnek, az akkori szocialista országok a gazdasági, szociális és kulturális jogok védnökeként léptek fel. Az ideológiai ellentétek eredménye az lett, hogy az emberi jogokat a Közgyűlés 1952. február 5-i kompromisszumos javaslata értelmében két különböző dokumentumba foglalták, mondván: amíg a politikai és polgári jogok azonnal garantálhatók, a gazdasági, szociális és kulturális jogok biztosítása pénzügyi és anyagi feltételektől függ, és csak fokozatosan valósítható meg. De a munka így is elhúzódott, 1966. december 16-án került sor a két dokumentumnak: a *Gazdasági, szociális és kulturális jogok nemzetközi egyezségokmány*ának és a *Polgári és politikai jogok nemzetközi egyezségokmány*ának aláírására. A két dokumentum alapvetően abban különbözik egymástól, hogy míg az utóbbi a jogok felsorolása mellett egyértelmű garanciákat is tartalmaz az okmányban elismert jogok gyakorlásának biztosítására, a *Gazdasági, szociális és kulturális jogok nemzetközi egyezségokmánya* csak arra kötelezi a csatlakozó államokat, hogy lehetőségeikhez képest tegyenek megfelelő lépéseket az okmányban elismert jogok realizálására. Mindkét dokumentum kitér a férfiak és nők közötti egyenjogúságra mind a politikai és emberi jogok normáját, mind az egyenlő munkabért illetően.[7]

A következő lépés: 1967-ben az ENSZ-közgyűlésen történt, elfogadták *A nők elleni diszkrimináció megszüntetéséről szóló nyilatkozat*ot *(Declaration on the Elimination of Discrimination Against Women – DEDAW).* Ez az első olyan dokumentum, amely 11 cikkbe foglalva részletesen taglalja a nőket illető egyetemes jogokat. Említi többek között a választás és a választhatóság jogát, jogot a közhivatalok viselésére, az állampolgársághoz, a családban a házastársakat megillető egyenlő jogot, a szabad társválasztáshoz, a szabad letelepedéshez, a tulajdonhoz, a tanuláshoz, a művelődéshez való jogot, illetve deklarálja a nők és férfiak egyenlő hozzájutásának jogát a kulturális, szociális és gazdasági javakhoz. Elítéli a prostitúciót és a gyermekek elleni erőszakot.[8]

Az 1970-es évek közepétől felgyorsultak az események. Túl a nyilatkozatokon 1975-öt a nők évének nyilvánították, és az ENSZ összehívta a nők első világkonferenciáját Mexico Cityben. Az ENSZ a következő tíz évet a nők évtizedének nyilvánította, stratégiájában érzékelhető változás történt: a nők hátrányos társadalmi és gazdasági helyzetét konzerváló egyenlőtlenségek megszüntetése rendszeresen napirenden szerepelt. A célok megvalósítása konkrét intézkedéseket követelt mind az egyes államoktól, mind a nemzetközi szervezetektől. Ennek eredményeként született meg az *Egyezmény a nőkkel szemben alkalmazott hátrányos megkülönböztetések (diszkrimináció) minden formájának kiküszöböléséről (Convention on Elimination of All Forms of Discrimination Against Women – CEDAW),* amelyet az ENSZ-közgyűlés fogadott el 1979-ben.[9] Az egyezmény bevezetője le-

[7] Human Rights Committee: *Selected Decisions under the Optional Protocol.* New York, UN, 1985–1990.2v. (Vol. I. 2nd to 16th sessions, 1976–1979; vol. II: 17th to 32nd sessions, 1979–1988).

[8] http://www.unhchr.ch/html/menu3/b/21.htm. A letöltés dátuma: 2005. február 11.

[9] http://eir.library.utoronto.ca/whrr/display_annotation.cfm?ID=1&sister=utl. A letöltés dátuma: 2005. február 11. A 20. század végéig 160 ország csatlakozott hozzá. http://habeascorpus.hu/jogok/nok/cedaw.egyezmeny.htm

szögezte, hogy „a nőkkel szemben alkalmazott hátrányos megkülönböztetések sértik a jogok egyenlőségének és az emberi méltóság tiszteletének elveit, akadályai annak, hogy a nők a férfiakéval egyenlő feltételek mellett vegyenek részt országaik politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális életében, gátolják a társadalom és a család jólétének növekedését, valamint megnehezítik, hogy a nők országaik és az emberiség szolgálatában teljes mértékben kibontakoztassák a bennük rejlő lehetőségeket". Olyan fontos elvet szögezett le, mint hogy a férfiak és a nők közötti teljes egyenlőség eléréséhez a társadalomban és a családban a férfiak által betöltött hagyományos szerepek, valamint a nők szerepének megváltoztatása szükséges.

A *CEDAW-egyezmény* túllépett a diszkriminációnak a nemzetközi egyezményekben található általános megfogalmazásán: definiálta a nőkkel szemben alkalmazott megkülönböztetés fogalmát is. Eszerint a nőkkel szembeni diszkriminációnak kell tekinteni minden olyan, a nemi hovatartozás szerinti megkülönböztetést, kizárást vagy korlátozást, amely célja szerint vagy eredményében csorbítja vagy megakadályozza az emberi jogok és szabadságjogok elismerését és érvényesülését, függetlenül családi állapotuktól.

Ezt követte a nők - ENSZ által Koppenhágában 1980-ban, Nairobiban pedig 1985-ben megrendezett - második és harmadik világkonferenciája. Az utóbbin elfogadtak egy akcióprogramot a nők helyzetének javítására. Az 1990-es években valamennyi globalizációval foglalkozó nemzetközi konferencián hangot kapott a nők helyzetének javítására való törekvés.[10] Az 1993-as bécsi kongresszus minden kétséget kizáróan elismerte a nők jogait mint emberi jogokat, illetve leszögezte, hogy „a nők és leánygyermekek emberi jogai elidegeníthetetlen, integráns és oszthatatlan részei az egyetemes emberi jogoknak".

Közben az ENSZ megnövekedett aktivitásának hatására az Európa Tanács Miniszteri Bizottsága 1979-ben létrehozta a Nők Helyzetével Foglalkozó Bizottságot, amely az Európa Tanács Második középtávú akcióprogramja keretén belül az 1981-1986-os időszakra kidolgozta a nemek közötti egyenjogúságra vonatkozó cselekvési programot. Ez a program azon a felismerésen alapult, hogy a férfiak és nők között fennálló *de iure* és *de facto* egyenlőtlenségek az emberi méltóságot és a demokráciát egyaránt veszélyeztető problémák, ezért az emberi jogok védelme és megerősítése megköveteli kiküszöbölésüket.

Az Európa Tanács más dokumentumai is foglalkoztak a nemek közötti egyenjogúsággal: például a Miniszteri Bizottság (77) 1. számú határozata az egyenlő munkáért egyenlő bér elvéről, a 1008 (1985) számú ajánlása a nők politikai életben való részvételéről, az R (84) 17. számú ajánlása a férfiak és nők jelenléte a médiában, az R (85) 2. számú ajánlás a nemi alapon történő megkülönböztetés elleni jogi védelemről, az R (85) 4. számú ajánlás a családon belüli erőszakról, az R (88) 3. számú ajánlás a házasságkötés nélküli élettársi kapcsolatban együtt élők között létrejött szerződések és végrendeleti intézkedések érvényességéről,

[10] 1992-ben a Riói Konferencia (Föld-csúcstalálkozó), 1993-ban a bécsi Emberi Jogi Világkonferencia, 1994-ben Kairóban a Nemzetközi Népesedési és Fejlesztési Konferencia, 1995-ben Koppenhágában rendezett Világcsúcs a Társadalmi Fejlődés Áttekintésére.

R (89) 1. számú ajánlás a házasság felbontását követő vagyonmegosztásról rendelkezett.[11]

Az Európa Tanács dokumentumai között kiemelt szerepet játszik a Parlamenti Közgyűlés 855. (1986) számú határozata, amely átfogóan tárgyalja a nők és férfiak közötti egyenjogúság kérdéseit.[12] Ebben a demokratikus értékrend és az emberi jogok alkotóelemeiként a két nem egyenlő méltóságát *(the equal dignity of both sexes)* és esélyegyenlőségét *(the equality of opportunuty between men and women)* hangsúlyozza. Ez a dokumentum is rámutat, hogy a nők és férfiak egyenlő esélyeit nemcsak a politikai, hanem a családi és kulturális életben is meg kell valósítani. Utal arra, hogy ez csak akkor lehetséges, ha a két nem közötti munkamegosztást és felelősséget arányossá teszik, és a női és férfiszerepekhez fűződő sztereotípiákat megszüntetik. 1986-ban ült össze az Európa Tanácsnak a nők és férfiak helyzetével foglalkozó Első Miniszteri Konferenciája. Az ott keletkezett határozat a résztvevőknek szóló ajánlásokon kívül a megvalósíthatóság feltételeit is felsorolja. Közöttük említi a családi, szociális és pénzügyi szabályok megváltoztatását, speciális képzési formák biztosítását; a fiatalok bátorítását, hogy a nem hagyományos szakmák felé is tájékozódjanak; a nők és férfiak által egyaránt igénybe vehető gyermeknevelési támogatások bevezetését; a munkaszervezés olyan megváltoztatását, hogy a férfiak is részt vehessenek a gyereknevelésben és a háztartási munkákban; olyan gyermekintézmények fenntartását, amelyek mindkét szülő munkába járását lehetővé teszik. Mindezek előfeltétele, hogy a nevelés, a szakképzés terén a nők több lehetőséget kapjanak, valamint sajátos tapasztalataikat és értékeiket a hagyományosan férfiak által uralt foglalkozások terén is érvényesíthessék. A dokumentum érdekes módon a férfiakat is arra biztatta, hogy ugyancsak sajátos tapasztalataikat és értékeiket figyelembe véve, vállaljanak nagyobb szerepet a családi életben és a tipikusan női foglalkozásokban, azaz a nőkkel együtt kölcsönösen tegyenek lépéseket a szegregáció kiküszöbölésére.[13] A határozat széles körű felvilágosító és figyelemfelhívó kampányt tartott szükségesnek a társadalomban meglévő előítéletek megszüntetésére, a magatartásformák megváltoztatására. Sajátossága, hogy foglalkozott a nők elleni erőszak kérdésével is, elítélte annak minden formáját, és felhívta a figyelmet az erőszak áldozatainak megfelelő védelmére is. A dokumentum kitért a menekültek kérdésére, hangsúlyozva olyan speciális szervezetek létrehozását, amelyek elősegíthetnék a menekültek nyelvtanulását, a fogadó ország kultúrájának megismerését, és általában a társadalomba való beilleszkedést, beleértve a fogadó ország közvéleményének felkészítését, és a küzdelmet is a menekültekkel szembeni előítéletek ellen. Ekkor még szinte egyedülálló módon a parlamenti közgyűlés határozata intézkedéseket sürgetett az újkori rabszolgaság egyik formája, a harmadik világból „importált" nők kizsákmányolása ellen is.[14]

[11] Az Európa Tanács Miniszteri Bizottságának Ajánlásai, 1980–1997. http://lb.hu/emberjog.html. A letöltés dátuma: 2005. február 15.

[12] http://eleuthera.free.fr/html/93.htm. A letöltés dátuma: 2005. február 15.

[13] Lásd részletesen Kardosné Kaponyi, 2000, 250.

[14] Uo.

Az Európa Tanács következő jelentős lépése az volt, hogy a Miniszteri Bizottság 1988. november 16-án nyilatkozatot fogadott el a nők és a férfiak egyenjogúságáról. Ez a dokumentum mérföldkőnek számít, mivel leszögezte, hogy a nemek közötti egyenjogúság az emberi jogok elválaszthatatlan alkotóeleme, és minden, ezt az elvet sértő diszkrimináció az alapvető szabadságjogok megsértésének minősül. A nyilatkozat kimondta, hogy a nemek közötti egyenjogúság biztosítása a demokrácia lényeges feltétele és a társadalmi igazságosság megvalósításának záloga. Ugyanakkor megállapította: annak ellenére, hogy a nők és férfiak egyenjogúsága az ember jogainak egyik alapelve, melyet az Európa Tanács tagállamai alkotmányaikban és nemzeti törvényeikben garantálnak, valamint számos nemzetközi szerződésben meg is erősítettek, a nők és férfiak közötti egyenlőtlenségek mind jogilag, mind a gyakorlatban továbbra is fennállnak. Hangsúlyozta, hogy az Európa Tanács ösztönzi mindazokat az erőfeszítéseket, amelyek helyi, regionális, nemzeti vagy nemzetközi szinteken a nemek közötti egyenlő esélyek és jogok megvalósítását segítik.[15]

A nyilatkozat felhívta az Európa Tanács tagállamait, hogy csatlakozzanak az *Emberi Jogok Európai Egyezménye 7. Kiegészítő jegyzőkönyvé*hez, az *Európai Szociális Chartá*hoz és a *CEDAW-egyezmény*hez, továbbá vegyék át és alkalmazzák az 1985-ben Nairobiban elfogadott, a nők helyzetének javítására vonatkozó akcióprogramot is. Jóllehet a nyilatkozatnak nem volt kötelező jellege, mégis jelentősen befolyásolta az Európa Tanács tagállamainak jogalkotását és joggyakorlatát.

Az Európai Közösségben sokkal gyakorlatiasabban kezelték a nemek közötti egyenlőséget. A nemek közötti megkülönböztetés tilalma az európai integrációnak is egyik alapelve lett. Ennek első nyoma az 1957-es *Római Szerződés* szociális fejezetében érhető tetten, ahol külön cikket szenteltek az egyenlő munkáért egyenlő bér elvének. Az 1970-es évek közepétől a nemek közötti esélyegyenlőség biztosítását az Európai Közösség szociális céljául tűzi ki, hiszen az nem csupán gazdasági együttműködés, hanem olyan közösség, amely akciókkal törekszik a társadalmi fejlődés előmozdítására, valamint polgárai élet- és munkafeltételeinek fejlesztésére.[16] Az Európai Bíróság egyik precedensül szolgáló ítélete mondta ki először, hogy az egyenlő bánásmód politikája a közösség szociálpolitikájának szerves része.[17] E kettős célkitűzés miatt a nemi megkülönböztetés tilalma – eltérően a közösségi jog más területeitől – alkalmazásában nem korlátozódik a migráns munkavállalókra. Ez azt jelenti, hogy bármely tagállam polgára hivatkozhat a közösségi jogra, ha úgy érzi, neme miatt érte hátrány, teljesen függetlenül attól, hogy az esetleg előnyben részesített másik fél milyen állampolgárságú.

Valójában azonban az 1970-es évek közepéig nem sikerült meghaladni azt az elavult felfogást, amely a nőpolitikát a bérkülönbségekre szűkítette le. Ezután dolgozták ki az egyenlő esélyek tágabb koncepcióját, és az azt szabályozó irány-

[15] *Council of Europe, Human Rights, Equality between Women and Men.* http://coe.int/T/E/Human%5FRights/Equality/1%2E%5FOverview/2%2E%FBackground%5Fdocuments. A letöltés dátuma: 2005. február 15.

[16] Gyulavári, 2005.

[17] Defrenne v. Sabena II. esetben (43/75 [No.2] [1976] ECR 455, [1976] 2 CMLR 98). http://www.curia.eu.int/en/content/juris/index.htm. A letöltés dátuma: 2005. február 15.

elveket. Itt egy pillanatra meg kell állni, és tisztázni néhány fogalmat. Az *egyenlő bánásmód elve (equal treatment for women and men)*[18] megköveteli a jogalkotótól és jogalkalmazótól, hogy a hasonló helyzetű személyeket azonos módon bírálja el, az eltérő helyzeteket pedig különbözőképpen szabályozza, értékelje. Az egyenlő bánásmód elve lényegében tilalmat megfogalmazó jogszabályokra, „negatív" megközelítésre épül.

Az *egyenlő esélyek politikája (equal opportunity)* nem azonos az egyenlő bánásmód biztosításával, annál többet foglal magában. Az esélyegyenlőség ugyanis mindazon jogi és nem jogi eszközök összességét jelenti, amelyek végső célja, hogy a nők a férfiakkal egyenlő eséllyel érvényesülhessenek az élet legkülönbözőbb területein – oktatás, egészségügy, munkaerőpiac, szociális biztonság stb. –, de legalábbis csökkenjenek az őket érő hátrányok. Itt tehát legalább annyira fontos szerepet kap a pozitív megközelítés, a közösségi programok, a kötelező erővel nem rendelkező úgynevezett puha jogszabályok, mint a kötelező erejű, diszkriminációt tiltó irányelvek.

Az *előnyben részesítés (affirmative action)* és a *pozitív diszkrimináció (positive discrimination)* ugyanannak a fogalomnak a leggyakrabban használt magyar megfelelői. Magyarországon ugyanis mindeddig nem alakult ki egységes szóhasználat. A szakirodalomban sokan alkalmazzák a pozitív diszkrimináció kifejezést, amit viszont más szerzők azzal az érveléssel utasítanak el, hogy a „pozitív" és a „diszkrimináció" fogalmak kizárják egymást, hiszen a diszkrimináció csak negatív lehet.[19]

Az EU politikájában az igazi szemléletváltás az 1980-as években következett be, amikor is az egyéni jogsérelmek orvoslása mellett meghirdették a pozitív programok stratégiáját. Ennek következtében a tagállamokat olyan programok finanszírozására kötelezték, amelyek a nők helyzetének tényleges javítását szolgálják. Megvalósítására négy akcióprogram követte egymást. A negyedik fogalmazta meg a *gender mainstreaming* politikáját, amely a döntéshozatal minden szintjén az egyenjogúsági politika érvényesítésére irányul: „a nők és férfiak egyenlő esélyeinek integrálása minden részpolitikába és tevékenységbe."[20] Ez a kötelezettség egyaránt vonatkozik az Európai Unió és a tagállamok politikájára és valamennyi tevékenységére. Az *Akcióprogram* célja, hogy ehhez a munkához nyújtson támogatást a kormányzati és a civil szervezeteknek egyaránt. A program támogatja az egyenlő esélyekre vonatkozó jogszabályokat alkalmazó jogászok képzését, kiadványokat, információs kampányok indítását, valamint a női jogokat védő szervezetek európai szintű hálózatának kiépítését *(networking)*.

[18] Az Európai Gazdasági Térségről szóló szerződés XVIII. függelék, 1998. http://secretariat.efta.int/Web/EuropeanEconomicArea/EEAAgreement/finalact/FinalAct.pdf. Az amszterdami szerződés, Equal Opportunities And Equal Treatment fejezete, 1999. http://europa.eu.int/scadplus/leg/en/lvb/a14000.htm#a140

[19] Lásd *Az előnyben részesítés az EU-ban és Magyarországon*. Készítette: Pécsi Tudományegyetem Munkajogi és Társadalombiztosítási Jogi Tanszék Tudományos Diákköre, Pécs, 2001. május 31.

[20] Council Decision of 22 December 1995 on a medium-term Community action programme on equal opportunities for men and women (1996–2000) article 2.

Az 1997-ben aláírt *amszterdami szerződés* egészen átalakította és számottevően gyarapította a *római szerződés* nemek közötti megkülönböztetéssel foglalkozó szabályozását. Az emberi jogok felértékelése jegyében nyilvánvalóvá vált, hogy az egyenlő bánásmód továbbra is vagy talán még inkább a jogalkotás „első vonalában" lesz. Ezzel az esélyegyenlőségi jogalkotás új lendületet kapott. Nagyon lényeges, hogy „a nők és férfiak közötti egyenlőség" a *római szerződés* 2. cikkelyének új szövegébe, és ezáltal az Európai Közösség céljai közé került. A 3. cikkely (2) bekezdése szerint most már a közösség valamennyi tevékenysége során „törekedni kell a nemek közötti egyenlőtlenség leküzdésére, és elő kell segíteni a nők és férfiak közötti esélyegyenlőséget".[21]

Az *amszterdami szerződés* aláírásakor a tagállamok megállapodtak abban, hogy még a szerződés ratifikálása előtt megkezdik a foglalkoztatási fejezetben foglaltak végrehajtását. A kapcsolódó feladatok megtárgyalására 1997 novemberében Luxemburgban hívtak össze egy rendkívüli foglalkoztatási csúcsértekezletet, amelyen döntést hoztak az európai foglalkoztatási stratégiáról és az első, 1998-ra vonatkozó éves foglalkoztatási irányvonalakról. Az egyenlő esélyeknek a közösségi politikák „rangsorában" elfoglalt előkelő helyét mutatja az itt elfogadott nyilatkozat szövege. Az 1998. évi foglalkoztatási irányvonalak négy pillére közül az egyik ugyanis az egyenlő esélyek politikájának megerősítése. Ennek a fejezetnek a kulcsszavai: a nők magasabb foglalkoztatási arányának elősegítése, a munka és a családi élet harmonizálása, a nők munkába való visszatérésének megkönnyítése, vagyis általánosságban a nők munkaerő-piaci integrációja.[22]

Az Európai Unió 2000-ben elfogadott *Alapjogi chartájának* 21. cikke tilt mindennemű, a nemen alapuló megkülönbözetést, a 23. cikk pedig minden területen előírja a nemek közötti egyenlőséget.[23] A dokumentum teljes egészében része lett a 2004. októberben elfogadott Európai Alkotmánynak, amelynek ratifikációja folyamatban van.[24]

Miközben az EU-ban jelentős lépések történtek a mindennapi politizálás színterén a célból, hogy a nők érdekében született jogszabályok ne csak papíron létezzenek, az ENSZ is jelentős döntéseket hozott. A nőkről szóló negyedik - Pekingben tartott - világkonferenciáján 1995. szeptember 15-én nyilatkozatot és cselekvési tervet fogadott el, amely arra hívja fel a kormányokat, a nemzetközi közösséget és a civil társadalmat, hogy tegyenek stratégiai intézkedéseket a nőkkel szembeni megkülönböztetés és a nemek közötti egyenjogúság akadályainak leküzdésére. A pekingi cselekvési terv a társadalmi, a politikai és a gazdasági élet minden területén az 50-50 százalékos arány elérését tűzi ki célul: „A nők képességekkel való felruházása és az egyenlőség alapján történő tejes körű részvételük a társadalom minden szférájában, beleértve a döntéshozatali folyamatokat és a hatalomhoz való hozzáférést is, alapvető fontosságú az egyenlőség,

[21] Gyulavári, 2005. 13.
[22] Uo. 15.
[23] Charter of Fundamental Rights of the European Union, OJ C-364/1, 18. 12. 2000.
[24] Magyarország az EU-tagállamok közül másodikként ratifikálta 2004 decemberében.

a fejlődés és a béke megteremtése szempontjából."[25] Az 1999 márciusában megalakult ENSZ-bizottság ülésén New Yorkban dolgozták ki részletesen a Pekingben elhatározott cselekvési program részleteit. Ezt a bizottságot hatalmazták fel a végrehajtás ellenőrzésére is. Ez alapján számos ország készített jelentést arról, mit tett az 1995 óta eltelt tíz évben a nőkért. Még az EU is reagált: a 2004. január 1-je és 2005. december 31-e közötti időszakra közösségi cselekvési programot hirdetett a nemek közötti egyenlőség érdekében európai szinten tevékenykedő szervezetek támogatására. A program általános célja azon szervezetek tevékenységének segítése, amelyek munkaprogramja az általános európai érdeket szolgálja a nemek közötti egyenlőség területén.[26]

A pekingi cselekvési program elfogadása óta az Európa Tanács is sokat tett a nők ügyében: 2000-ben a nők szexuális kizsákmányolása ellen, 2002-ben a nők elleni erőszak megszüntetése érdekében fogalmazott meg ajánlást.[27] 1995 és 2002 között az Európa Tanács 110 akciót, programot szervezett a pekingi konferencia céljainak elérése érdekében.[28]

Magyarország 1955 óta tagja az ENSZ-nek, 1991 óta az Európa Tanácsnak, 2004-től pedig az Európai Uniónak. Gyakorlati politikájában minden – a nemzetközi szervezetek által – a nők jogainak védelmében hozott nyilatkozatban, szerződésben, ajánlásban érintett.

AZ ELSŐ GENERÁCIÓS JOGOK SZABÁLYOZÁSA MAGYARORSZÁGON

HONNAN INDULTUNK?

1945 az állampolgári jogok kiterjesztésének szempontjából fordulópontnak számít a magyar történelemben. Ekkor ért véget egy olyan politikai rendszer, amely polgárainak csupán harmadát tekintette politikailag nagykorúnak. Még az 1918-as őszirózsás forradalom következményeként kiépült rövid életű polgári demokratikus rendszer is alkalmazott cenzust: a nőknek első ízben ekkor megadott választójogot huszonnégy éves korhatár betöltéséhez kötötte, míg a férfiaknál ez csak huszonegy év volt. A nőktől a magasabb életkoron kívül az írni-olvasni tudást is megkövetelte. A rendszer nem egészen öt hónapja alatt a gyakorlatban nem került sor a törvény kipróbálására. Az ezt követő – szintén néhány hónapos – Tanácsköztársaság idején új szabályozást hoztak a választójogról: osztályhoz tartozás alapján csökkentették a választójogosultak számát, nem választhattak a korábbi hatalom képviselői és a papság. Az 1919-es ellenforradalmi rendszerváltás után sem lehetett megkerülni a választójogot: az 1919. novem-

[25] http://www.coe.int/T/E/Human_Rights/Equality/PDF_EG-S-BP(2001)1_Hungarian.pdf. A letöltés ideje 2007. március 21.

[26] Az Európai Parlament és a Tanács 848/2004/EK határozata (2004. április 29.) a nemek közötti egyenlőség területén európai szinten tevékenykedő szervezetek támogatását célzó közösségi cselekvési program létrehozásáról. *Az Európai Unió Hivatalos Lapja*, L 157, 2004. április 30.

[27] A Miniszteri Tanács No. R (2000) 11. és R. (2002) 5. sz. ajánlása.

[28] Da Silva, 2005.

ber 17-én megjelent 5985/1919. ME számú rendelettel sor került a választójog újabb szabályozására, de ez csak nagyon rövid ideig – egy választás erejéig – volt érvényben. A rendelet értelmében nemzetgyűlési választójogot kapott minden férfi, aki legalább fél év óta ugyanabban a községben lakott, vagy ott lakása volt, és életének huszonnegyedik évét betöltötte. Választójogot kapott minden nő, aki hat év óta magyar állampolgár volt, életének huszonnegyedik évét betöltötte, és bármely hazai nyelven írni-olvasni tudott, ha legalább fél év óta ugyanabban a községben lakott, vagy ott lakása volt.

Ezzel szemben Bethlen István, aki tíz évig volt Magyarország miniszterelnöke, 1922 tavaszán választójogi puccsot hajtott végre. Az 1919-es választásokon alkalmazott rendeletekben biztosított jogok szűkítését tűzte ki célul, törvény helyett ismét rendelettel szabályozva a választójogot: ebben a főváros és a törvényhatósági jogú városok kivételével megszüntette a titkos szavazást, valamint megnyirbálta a választói jogosultsággal rendelkezők számát: nőkét és férfiakét egyaránt. Már a nyílt szavazás visszaállítása is példátlan volt Európa akkori történetében (majd éppen a magyar példát utánozva Jugoszláviában kísérelték meg az 1920-as évek végén). Bethlen István 1922 tavaszán a nyílt szavazás bevezetése mellett érvelt, mondván: „Mi demokráciát akarunk, de nem a nyers tömegek uralmát, mert azok az országok, ahol a tömegek uralma vált úrrá az egész nemzet felett, pusztulásnak vannak kitéve."[29] Az általa preferált irányított konzervatív demokrácia vezető erejének következetesen az arisztokráciát és a birtokos nemességet tekintette, akiket szerinte vagyoni és műveltségi helyzetük predesztinált erre a szerepre. A Bethlen-féle 2200/1922. ME számú rendeletben választójogot kapott az a férfi, aki életének huszonnegyedik évét betöltötte, tíz év óta magyar állampolgár volt, két év óta ugyanabban a községben lakott vagy volt lakása, és az elemi népiskola negyedik osztályát sikeresen elvégezte. A nők közül annak adott választójogot, aki életének harmincadik évét betöltötte, tíz év óta magyar állampolgár volt, két év óta ugyanabban a községben lakott vagy volt lakása, és az elemi népiskola hatodik osztályát sikeresen elvégezte. Az elemi iskola negyedik osztályának sikeres elvégzése esetében is választójogot adtak annak a nőnek, aki az előző feltételeknek megfelelt, de ezeken kívül:

1. mint feleség három vagy több gyermeknek adott életet, ha három gyermeke életben volt – a háborúban hősi halált halt gyermeket a rendelkezés szempontjából életben lévőknek tekintették, vagy
2. saját vagyonának jövedelméből vagy saját keresetéből tartotta el magát, ha önálló háztartást vezetett.

Az egyetemet vagy főiskolát végzett nőknél eltekintettek a harmincadik életév betöltésétől: ugyanúgy, mint a férfiaknál, a huszonnegyedik év betöltésétől illette meg őket a választójog.

A bethleni korlátozott demokrácia koncepciójának érvényesítésével jelentősen megnyirbálták a választásra jogosultak számát: míg az 1920-as választáso-

[29] *Bethlen István gróf beszédei és írásai*, 1933, 228.

kon 3 133 094 személyt vettek fel a választói névjegyzékekbe, addig 1922-ben már csupán 2 381 598 személyt regisztráltak.[30] Az összlakosság 40%-áról 29,5%-ra csökkent a választójogosultak aránya. A nők választói jogosultságának durva korlátozása miatt az 1920-ban választásra jogosult 1 433 000 nő közül csak 862 000 választhatott: vagyis a nők 40%-a gyakorlatilag egyetlen tollvonással elvesztette nehezen megszerzett választójogát.[31] De a korlátozott demokrácia elve vonatkozott az összes politikai szabadságjogra: nemre való tekintet nélkül erősen korlátozták többek között a sajtó, a gyülekezés és a szólás szabadságát is.

A második világháború után egész Európa megváltozott, a világégés szétfeszítette a régi politikai kereteket. Hatalmas tömegek – kilépve a politikai névtelenségből – bebocsátást kértek az új politika formálásába. A háborút követően a hatalomba bekerült új politikai erők Magyarországon is hittek abban, hogy fel lehet számolni a múlt örökségeként itt maradt feudális hagyományokat, végérvényesen meg lehet szabadulni az „úri világtól", és korlátozások nélkül épülhet fel egy demokratikus köztársaság.

ÁLTALÁNOS, EGYENLŐ ÉS TITKOS VÁLASZTÓJOG (1945)

Az 1944. december 21-én megalakult Ideiglenes Nemzetgyűlés egyhangúlag elfogadta a Dálnoki Miklós Béla miniszterelnök által felolvasott, az Ideiglenes Nemzeti Kormány programjának tekinthető kormánynyilatkozatot. Ez a legsürgősebb feladatok között említette a témánk szempontjából kiemelkedően fontos demokratikus szabadságjogok: a sajtó-, gyülekezési és egyesülési szabadság, az általános választójog biztosítását, a magántulajdon sérthetetlenségének elvét.

Magyarországon a politikai közéletben való tömeges részvétel előtt az 1945. évi választójogi törvény nyitotta meg a kaput. A nők számára az elvi jelentőségen túl ennek döntő következménye az lett, hogy valamivel több mint kétmillió új választójogosult jelent meg politikaformáló tényezőként. A választási küzdelmekben így a propaganda új elemeként mindegyik párt igyekezett a nőket is megszólítani, de a közéletben még meglévő ellentmondások felszámolására csak fokozatosan került sor.[32] A demokratikus választójogról az ideiglenes nemzetgyűlés 1945. szeptemberi ülésszakán döntöttek. Az előzmények közé tartozik, hogy az antifasiszta szövetségesek 1945 februárjában, a jaltai konferencián határozatot hoztak arról, hogy a legyőzött, illetve felszabadított országokban parlamenti választásokat kell tartani. Ennek értelmében a kormány 1945. április 18-án utasította a belügyminisztert, hogy készítse elő az új választójogi törvénytervezetet. Erdei Ferenc belügyminiszter szeptember 11-én terjesztette a törvényhozás elé a választójogi törvényjavaslatot, melyet a képviselők az ideiglenes nemzetgyűlés ülésezésének utolsó napján, szeptember 13-án el is fogadtak. Az 1945. évi

[30] *Magyar statisztikai évkönyv.* Új folyam, XXVII-XXX. kötet, Budapest, Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, 1925, 214.

[31] Kovács, 1925, 18.

[32] Lásd Pető, 1998.

VIII. tc.-et[33] térségünk legdemokratikusabb választójogi törvényének minősítették már a korabeli nyugati elemzők is. 1945-ben a honatyák tisztában voltak azzal, hogy a választójog a politikai jogok alapja, és a politikai rendszer minősítésének egyik mércéje is, hogy polgárainak milyen arányban teszi lehetővé a részvételt a törvényhozó testület(ek) megválasztásában. Ezt bizonyítandó, nemtől függetlenül lejjebb, egységesen húsz évre szállították a választójogosultság korhatárát. Azok számára, akik az antifasiszta harcokban fegyveresen vettek részt, már a tizennyolcadik életévük betöltése után megadták a választójogot - természetesen nemre való tekintet nélkül. Enyhítettek az egy helyben lakási kötöttségeken is: minden olyan magyar állampolgár szavazhatott, aki Magyarország 1937. december 31-i határain belül élt. Az új törvény deklarálta a szavazás titkos módját, eltörölte kötelező jellegét, és mindenfajta vagyoni és műveltségi cenzust is.

A törvényben a választójogból való kizárások a háború utáni felelősségre vonásokkal, büntetésekkel és jogfosztásokkal állnak kapcsolatban. A törvény a fegyverszüneti szerződés által betiltott, szélsőjobboldalinak minősített huszonöt párton, egyesületen kívül további hét szervezetet sorolt fel. Ezeknek minden szintű vezetőit kizárta a választójogból, kivéve azokat, akiket az igazolóbizottságok feltétel nélkül igazoltak, vagy akik tisztségükről 1941. június 22-e előtt lemondtak, majd antifasiszta magatartást tanúsítottak. A törvény kizárta a választójogból a Volksbund tagjait, támogatóit; a Kulturbund és a Hitler-Jugend tagjait, továbbá mindazokat, akik magukat német nemzetiségűnek vallották. Ez sértette ugyan az általánosság elvét, de közvetlenül a háború után a magyar törvényhozóknak is be kellett tartaniuk a német nemzetiség kollektív büntetésére vonatkozó nemzetközi előírásokat.

A törvényjavaslat ideiglenes nemzetgyűlésben lezajlott vitáján teljes volt az egyetértés a választójog nemekre való egyenlő alkalmazásáról. Minimális hozzászólás érkezett ebben a tárgyban. Szabó János a Magyar Kommunista Párt képviseletében kijelentette: a választójog széles demokratikus jellegét bizonyítja, hogy „a nőknek ugyanolyan mértékkel méri a jogokat, mint a férfiaknak". Majd hozzáfűzte: „Azt hiszem, hogy a magyar demokráciának semmi oka sincs rá, hogy féljen a nők bevonásától a politikai életbe."[34]

Hogy azonban mégis voltak félelmek, arra a törvény szövegéből következtethetünk. Külön rendelkezéseket hoztak ugyanis a női és férfi szavazatok megkülönböztetésére: a 34. § szerint a férfi szavazók „Férfi" szóval, a női szavazók „Nő" szóval megjelölt szavazólapon szavaznak. Majd a szavazatok számlálásakor is fenntartották a nemek szerinti elkülönítést. Az érvényesen leadott szavazólapokat lajstromok szerint kellett osztályozni és megszámolni, külön a férfi és külön a női szavazatokat [46. § (1)]. Ugyanez vonatkozott a szavazati eredmények megállapítására is. Hasonló részletezésben kellett kihirdetni a választókerületek eredményeit [51. § (1)]. Erre a megkülönböztetésre valószínűleg azért került sor,

[33] *Magyar Köztársaság törvénytára. 1945–1946. évi törvénycikkek.* 61–89. A magyar választójogról lásd *Parlamenti képviselő-választások 1920–1990.*; Hubai, Budapest, 2001.

[34] *Az Ideiglenes Nemzetgyűlés Naplója.* 108–109.

hogy láthatóvá tegyék az addig nagyon korlátozott jogokkal rendelkező nők politikai magatartását, következtetéseket vonhassanak le a politikai pártok iránti szimpátiáikról. (Természetesen a szavazatok összesítése a férfi szavazók magatartásával kapcsolatban is ugyanezekre enged következtetni.) A leadott szavazatok nemek szerinti megkülönböztetését az 1947. évi XXII., az országgyűlési választásokról szóló törvénymódosítás is tartalmazta.

Az 1945. évi törvény alapján 5 167 180 személyt vettek fel a választói névjegyzékbe, közülük 2 880 249 volt nő, vagyis az az érdekes helyzet állt elő, hogy a női választók száma mintegy 600 ezerrel haladta meg a férfiakét.[35]

A KÖZTÁRSASÁG BIZTOSÍTOTTA JOGOK (1946-1948)

A második világháború utáni koalíciós korszak történetében a politikai rendszer demokratizálása szempontjából meghatározó jelentőségű az 1945. november 4-i választások után létrejött nemzetgyűlés által 1946. február 1-jén kikiáltott köztársaság. Az ezt szabályozó 1946. évi I. tc. bevezetőjébe - a Független Kisgazdapárt és a Szociáldemokrata Párt javaslatainak köszönhetően - Magyarországon először bekerült az emberi és polgári jogok átfogó megfogalmazása. Vagyis: „a személyes szabadság, jog az elnyomatástól, félelemtől és nélkülözéstől mentes emberi élethez, a gondolat és vélemény szabad nyilvánítása, a vallás szabad gyakorlása, az egyesülési és gyülekezési jog, a tulajdonhoz, a személyi biztonsághoz, a munkához és méltó emberi megélhetéshez, a szabad művelődéshez való jog, s a részvétel joga az állam és az önkormányzatok életének irányításában. Ezektől a jogoktól egyetlen állampolgár sem fosztható meg törvényes eljárás nélkül." A törvény szövege nem tartalmazza ugyan, hogy mindez nemre való tekintet nélkül érvényes, de a törvényjavaslat pártok előtti és parlamenti bizottsági vitáin teljesen egyértelmű volt a szándék: fel sem merült a nemi kirekesztés a kiterjesztendő jogokból.

A demokratikus államrend és köztársaság büntetőjogi védelméről szóló 1946. évi VII. tc.-ben pedig bűntettnek minősítik, ha valaki az állampolgári szabadság vagy jogegyenlőség érvényesülése ellen vagy nemzetiségi, faji, vagy felekezeti gyűlölködésre izgat, illetőleg annak felkeltésére alkalmas más cselekményt követ el (2. §).

A következő nóvum a korábbi politikai gyakorlattal szemben, hogy a politikusok szükségesnek tartották jogszabállyal biztosítani a köztársaság által az állampolgároknak nyújtott szabadságjogokat. Ezt a javaslatot, amely szerint azok a köztisztviselők, akik vétenek az alkotmányban foglalt szabadságjogok ellen, szintén kerüljenek a törvény büntetőjogi hatálya alá, Sulyok Dezső terjesztette be az alkotmány- és közjogi bizottság 1946. február 20-i ülésén.[36] Majd Csorba János, a Magyar Közigazgatási Bíróság kisgazdapárti elnöke 1946. február 27-i, a nemzetgyűléshez címzett feliratában mutatott rá arra, hogy az 1946. évi I. tör-

[35] Balogh Sándor, 1999, 228.
[36] MOL XVIII-1. 10. d.

vénycikkben biztosított szabadságjogok bírói védelme rendkívül fontos, enélkül ugyanis e jogok érvényesülése a gyakorlatban nincs biztosítva. Lehetőséget kell tehát adni az állampolgároknak arra, hogy ha jogsérelem éri őket, független bírósághoz fordulhassanak.[37]

Koalíciós egyeztetés után végül 1946 áprilisában született meg az 1946. évi X. törvény, amely *Az emberi alapjogok hatályosabb védelméről* címet viseli. A törvényjavaslat parlamenti előadója, Bencze Imre (FKGP) javaslatára a képviselők elfogadták azt a kompromisszumos elképzelést, amely szerint öt évig terjedő börtönnel sújtják azt a közhivatalnokot, aki a hivatali eljárás során megsérti másnak „valamely természetes és elidegeníthetetlen jogát".[38] Ha ez a hivatalnok részéről elkövetett cselekmény jelentékeny károkozással is együtt jár, a büntetést fegyházban letöltendőnek ítélték. Mellékbüntetésként mindkét eset hivatalvesztést és a politikai jogok gyakorlásának felfüggesztését vonta maga után. Bencze Imre azzal indokolta a javaslat szigorúságát, hogy ha kemény büntetést szabnak ki arra a polgárra, aki visszaél polgári szabadságjogaival, és így akár a köztársaság, akár a demokrácia ellen tör,[39] akkor természetes, hogy azt a köztisztviselőt is szigorúan kell elbírálni, aki a polgárok javára biztosított emberi szabadságjogokat törvényellenes intézkedésekkel sérti.[40]

A köztársaságról, a köztársaság büntetőjogi védelméről és az emberi jogok hatályosabb védelméről szóló törvények tárgyalásakor a képviselők egymást helyettesítő fogalmakként használták az „emberi alapjogok", „állampolgári jogok" és a „demokratikus szabadságjogok" kifejezéseket. A fogalom értelmezésének szükségessége egyik alkalommal sem vetődött fel a nemzetgyűlésben. A jogalkotók és jogtudósok három fő forrást tekintettek az emberi jogok jogi előzményének: az angol szabadságjogok kiterjesztése során alkotott jogi dokumentumokat, a függetlenné váló amerikai államok jognyilatkozatait és az emberi jogok francia deklarációját.[41]

A fogalmi meghatározás hiánya ellenére a nemzetgyűlés jól körülhatárolta az emberi és politikai jogokat. A viták során a képviselők állást foglaltak egy igen jelentős elvi kérdésben, nevezetesen, hogy korlátozhatnak-e bárkit is demokratikus szabadságjogainak gyakorlásában. Kéthly Anna már az 1946. évi I. tc. tárgyalásakor a weimari köztársaság példáján okulva felvetette, hogy a tör-

[37] PIL 283. f. 10/241.

[38] A közhivatalnok fogalmát az 1940:XVIII. tc. 3. §-a határozta meg, amelyet az 1946. évi törvény hatályban hagyott. Az 1940-től érvényben lévő meghatározás szerint: „A büntetőtörvények alkalmazása szempontjából az állam, a törvényhatóság vagy a község közigazgatási, igazságszolgáltatási, közoktatási, honvédelmi vagy gazdálkodási tennivalóinak teljesítésére, úgyszintén az állam, a törvényhatóság vagy a község intézeteiben, közintézményeiben, közműveiben vagy üzemeiben való működésre hivatalánál, szolgálatánál vagy különös megbízatásánál fogva köteles minden személyt - ideértve a m. kir. honvédségnek tényleges szolgálatot teljesítő minden tagját is - közhivatalnoknak kell tekinteni." A törvényjavaslat parlamenti vitáján elhangzottak hivatkozási jelzete: NN, 1-30. ülés. 1030-1034.

[39] Utalás itt a később hírhedtté vált 1947. évi VII. tc.-re.

[40] Ismereteim szerint erre a paragrafusra hivatkozva senki ellen nem indult eljárás.

[41] Szigeti-Takács, 1998, 246.

vény csak azoknak biztosíthatja a szabadságjogokat, akik nem használják őket a köztársaság megdöntésére.[42]

A nemzetgyűlésnek az alapjogokat érintő szabályzása példaértékű: két és fél évvel megelőzte az ENSZ *Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatát*, és hét évvel az ENSZ-nek a nők politikai jogairól született deklarációját.

A párizsi békekötés nemzetgyűlési ratifikálása alkalmából ismételten deklarálták az emberi jogok tiszteletben tartását. Vagyis azt, hogy Magyarország minden szükséges intézkedést megtesz azért, hogy a magyar fennhatóság alá tartozó személyeknek biztosítsa faji, nemi, nyelvi vagy vallási különbség nélkül az emberi jogok és az alapvető szabadságjogok élvezetét, beleértve a véleménynyilvánítás, a sajtó és közélet, a vallásgyakorlat, a politikai véleménynyilvánítás és a nyilvános gyülekezés szabadságát.[43]

A demokratikus vívmányok sorában szükségesnek tartom megemlíteni az *Egyes rangok és címek megszüntetéséről* rendelkező 1947. évi IV. törvényt,[44] amely megtiltotta a társadalmi megkülönböztetésre utaló címek használatát (mint főméltóságú, kegyelmes, nagyságos, nemzetes, tekintetes stb.). Ezen a ponton a törvény a nőkre is vonatkozik, mivel a férj után a feleségnek rang szerint kijáró megszólításokat is eltörölte. A törvény a későbbiekben csupán a tudományos és az egyházi címek viselését engedélyezte.

Bármennyire igyekezett is a jogalkotás kerülni a nemek szerinti diszkriminációt, mégis találunk olyan paragrafusokat, amelyekben a férj megfosztása jogaitól automatikusan vonatkozott a feleségre és a gyermekre is. Ilyen az állampolgárság többfordulós rendezése. Az 1948. évi XXVI. törvény rendelkezése szerint, ha a családapát állampolgárságától megfosztják, ez sújtja egész családját, feleségét, gyermekeit.[45] Ezt tovább fokozták az 1948. évi LX. törvényben azzal, hogy a feleséget és a gyermeket még akkor is megfosztották magyar állampolgárságától, ha különváltan éltek. Amikor az egyik képviselő a törvényjavaslat vitájában szóvá tette, hogy ez sérti a feleség és a gyermek jogait, Szabó Piroska (Magyar Dolgozók Pártja) a következő bekiabálással „szórakoztatta" a T. Házat: „Majd jobban megfontolja a fasiszta úr [hazája elhagyását], ha gyermekeiket is megfosztják állampolgárságuktól!"

[42] NN, 1–30. ülés. 280.

[43] 1947. évi XVIII. tv. *Magyar Törvénytár 1947.*, 142–178. Mindezt 1947 júliusában fogadta el a nemzetgyűlés, néhány hónappal Kovács Béla szovjetek általi elhurcolása és Nagy Ferenc miniszterelnök május végi lemondatása után. Sulyok Dezső mutatott rá a fenti cikkely és a valóság nagy ellentmondásaira. Sulyok szerint az emberi jogok és az alapvető szabadságjogok összessége „csak a magyar kormány fennhatósága alatt álló személyek egy bizonyos része számára van biztosítva. Feltétlenül biztosítva van a Magyar Kommunista Párt tagjai részére, bizonyos mértékig és bizonyos határok között biztosítva van a többi, kormányban részt vevő pártok részére, és egyáltalán nincs biztosítva, sőt határozottan el van vonva a demokratikus ellenzéki pártok és csoportok tagjaitól. Különösen vonatkozik ez a sajtó és közzététel és a nyilvános gyülekezés szabadságára, amelytől a demokratikus ellenzék már hosszabb idő óta meg van fosztva." NN, 133-148. ülés. 33.

[44] 1947. évi IV. tv. *Magyar Törvénytár 1947*, 6–8. A törvényjavaslatot a belügyminiszter 1946. október 4-én nyújtotta be, és december 17-én fogadta el a nemzetgyűlés.

[45] 1948. évi LX. tv. 17. §. 2. *Magyar Törvénytár 1948.*, 309.; *Országgyűlési Napló*, 91–113. ülés. 101.

Az országgyűlés 1949. augusztus 18-án elfogadta a Magyar Népköztársaság Alkotmányát.[46] Mint a cím is utal rá, a köztársasági államformát népköztársaságra változtatta; a módosítás szükségességét az ország gazdasági és társadalmi rendjében bekövetkezett változással indokolta. Megváltozott az indoklás fogalmi készlete, nyelvezete is: az új alaptörvény deklarálta, hogy a magyar nép a munkásosztály vezetésével, a Szovjetunióra támaszkodva megkezdte a szocializmus alapjainak lerakását, és az ország a népi demokrácia útján halad előre a szocializmus felé. Ennek vezető ereje a Magyar Dolgozók Pártja, ezzel megszűnt a többpártrendszer. Az alkotmány formailag meghagyta a hatalmi ágak elválasztásának klasszikus elvét. Az alapjogokat illetően megállapította, hogy a Magyar Népköztársaság polgárai a törvény előtt egyenlők, és egyenlő jogokat élveznek, továbbá a polgárok bármilyen hátrányos megkülönböztetését nemek, felekezetek vagy nemzetiségek szerint a törvény szigorúan bünteti [49. §]. Először mondják ki tételesen, hogy Magyarországon a nők a férfiakkal egyenlő jogokat élveznek [50. § (1)]. Az alkotmány deklarálta, hogy biztosítja a polgárok lelkiismereti szabadságát és a vallás szabad gyakorlásának jogát, a „dolgozók érdekeinek megfelelően" biztosítja a szólásszabadságot, a sajtószabadságot, a gyülekezési szabadságot, a társadalmi, gazdasági és kulturális tevékenység fejlesztése érdekében alkotmányosan biztosítja az egyesülési jogot (54–56. §). Még a tulajdont is védte abban az esetben, ha munkával szerezték, de kikötötte, hogy a magántulajdon és a magánkezdeményezés a köz érdekeit nem sértheti [8. § (1) és (2)].

Az 1949-es alkotmány szövegéből nem következik a későbbi diktatórikus rendszer bekövetkezése. Minden alkotmány és törvény annyit ér, amennyit sikerül belőle betartatni. Ha szigorúan az alkotmány szövegét elemezzük a politikai történésektől függetlenül, azt gondolhatnánk: egy korrekt államhatalmi és államigazgatási struktúra épült ki Magyarországon. Az MDP az alkotmány bevezetésekor kifejtett politikai propagandában nagyon büszkén sulykolta a közvéleménybe, mi a különbség a pártprogram és az alkotmány között: míg az első a jövőről, a tervekről beszél, addig a második a jelen állapotokat, a már elért eredményeket tükrözi – hirdették a propagandisták 1949-ben. Valószínűleg azonban az alkotmány is csak taktikai fogás volt a hatalom teljes megszerzéséhez, egy évvel később ugyanis a pártpropagandából már eltűnik a hivatkozás az alkotmányra, a benne megadott jogok gyakorlatilag csak nagyon korlátozottan működtek.

A büntető perrendtartásról szóló 1951. évi III. törvény említi először a nemek szerinti előnyben részesítést, mégpedig a halálbüntetés végrehajtása kapcsán: a teherben levő nővel a kegyelmezést megtagadó döntést közölni, és rajta a halálbüntetést végrehajtani felgyógyulása előtt nem szabad [239. § (6)].

[46] 1949. évi XX. tv. *Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye I. Törvények és törvényerejű rendeletek 1949.* A Minisztertanács Elnökének Hivatala, Budapest, 1950. 3–9.

Még Magyarország ENSZ-tagságát megelőzően került sor a nők politikai jogaira vonatkozó, New Yorkban 1952 végén elfogadott egyezmény kihirdetésére.[47] A törvény tételesen felsorolja, mi mindenben kell egyenjogúnak tekinteni a nőket a közügyekben való részvétel szempontjából. Ezek a következők:

1. A nők minden választáson a férfiakkal egyenlő feltételek mellett, minden megkülönböztetés nélkül szavazati joggal rendelkeznek.
2. Minden nyilvánosan választott, a hazai törvényhozásnak megfelelően alakult szervbe minden megkülönböztetés nélkül választhatók.
3. Minden megkülönböztetés nélkül azonos joguk lesz mindennemű közalkalmazotti állás betöltésére és köztevékenység gyakorlására.

A hazánk ENSZ-felvételét követő évben, az 1956. évi I. törvényben került sor az Egyesült Nemzetek Alapokmányának törvénybe iktatására. Mint már korábban említettük, ez a dokumentum elismerte az alapvető emberi jogokat, az emberi személyiség méltóságát és értékét, a férfiak és nők egyenjogúságát.

Az 1956-os forradalmat követő emigrációs hullám következtében került újra napirendre az állampolgárság szabályozása, illetve az állampolgárságtól való megfosztás kérdése. Ez a törvény humánusabban járt el az itthon maradt feleséggel és gyermekkel, mint az 1948-as szabályozások: a megfosztás hatálya csak akkor terjed ki rájuk is, ha ugyancsak külföldön tartózkodnak (1957. évi V. törvény).

1972-ben módosították az alkotmányt, de témánkat illetően csupán a korábbi gondolat megerősítése történt: „a Magyar Népköztársaságban a nők és a férfiak egyenlő jogokat élveznek" [1972. évi I. tv. 62. § (1)].

Ezután sokáig csönd következett: az 1982. évi. 10. törvényerejű rendelettel ratifikálták az ENSZ-nek a nők érdekében 1979-ben elfogadott, máig ható alapdokumentumát, az úgynevezett *CEDAW-egyezmény*t.[48] A dokumentum meghatározza, mit kell a „nőkkel szemben alkalmazott megkülönböztetés (diszkrimináció)" fogalmán érteni. Eszerint a diszkrimináció „a nemi hovatartozás miatti minden olyan megkülönböztetést, kizárást vagy korlátozást jelent, amelynek az a hatása vagy célja, hogy csorbítsa vagy megsemmisítse a politikai, gazdasági, társadalmi, kulturális, polgári vagy bármely más területen fennálló emberi jogoknak és alapvető szabadságjogoknak elismerését és megvalósítását a férfiak és a nők közötti egyenlőség vonatkozásában, a nők által való gyakorlatát, függetlenül családi állapotuktól".

Az egyezmény aláírásával Magyarország kötelezte magát, hogy minden megfelelő intézkedést megtesz az ország politikai és közéletében a nőkkel szemben

[47] 1955. évi 15. tvr., 1955. április 28. http://www.unhchr.ch/html/menu3/b/22.htm. A letöltés dátuma: 2005. február 11.

[48] *Egyezmény a nőkkel szemben alkalmazott hátrányos megkülönböztetések (diszkrimináció) minden formájának kiküszöböléséről* (Convention on Elimination of All Forms of Discrimination Against Women [CEDAW]). http://eir.library.utoronto.ca/whrr/display_annotation.cfm?ID=1&sister=utl. A letöltés dátuma: 2005. február 11.

alkalmazott megkülönböztetés megszüntetésére, továbbá vállalta - a férfiakéval azonos feltételek mellett -, hogy biztosítja a nők számára az alábbi jogokat:

a) minden választáson és népszavazáson szavazzanak, továbbá választhatók legyenek minden nyilvánosan választott testületbe történő választás során;
b) részt vegyenek a kormánypolitika kialakításában és annak végrehajtásában, valamint hogy közszolgálati tisztségeket tölthessenek be, és elláthassanak minden közéleti feladatot minden kormányzati szinten;
c) részt vegyenek az olyan nem állami szervezetek és egyesületek munkájában, amelyek az ország közéletének és politikai életének kérdéseivel foglalkoznak. Vállalta azt is, hogy a nők számára azonos feltételeket biztosít arra, hogy lehetőségük nyíljék kormányuk nemzetközi szintű képviseletére, valamint a nemzetközi szervezetek munkájában való részvételre (7. és 8. cikk).

Ismét hosszabb szünet után a rendszerváltás békés folyamatához hozzájárulva került sor 1989-ben két fontos jog, az egyesületi és a gyülekezési jog részletes szabályozására. Az 1989. évi II. törvény kimondja, hogy „az egyesülési jog mindenkit megillető alapvető szabadságjog, amelyet a Magyar Népköztársaság elismer, és biztosítja annak zavartalan gyakorlását. Az egyesülési jog alapján mindenkinek joga van arra, hogy másokkal szervezeteket, illetőleg közösségeket hozzon létre vagy azok tevékenységében részt vegyen." (1. §) Az 1989. évi III. törvény a gyülekezési jogról szól. Összhangban az alkotmány, valamint az ENSZ *Polgári és politikai jogok nemzetközi egységokmány*ának rendelkezéseivel kimondja, hogy a gyülekezési jog mindenkit megillető alapvető szabadságjog, amelyet a Magyar Népköztársaság elismer, és biztosítja zavartalan gyakorlását, valamint azt, hogy a gyülekezési jog gyakorlása keretében békés összejövetelek, felvonulások és tüntetések tarthatók, amelyeken a résztvevők szabadon kinyilváníthatják véleményüket (1. §).

Ugyancsak a fenti egyezségokmánnyal összhangban, az 1989. évi XXVIII. törvényben kapták meg az állampolgárok a külföldre utazás jogát és az útlevélhez való jogot, amelyet csak kivételesen, törvényben meghatározott esetekben lehet korlátozni. Majd az 1989. évi XXIX. törvény a ki- és bevándorlásról rendelkezett: szintén a nemzetközi egyezségokmánnyal összhangban kimondta, a magyar állampolgár alapvető joga, hogy lakóhelyét szabadon válassza meg, Magyarországról kivándoroljon és oda visszatérjen.

A korszak szempontjából az 1989. évi XXXI. törvényt tartom határnak, amely az alkotmány módosításáról rendelkezett, és Magyarország államformájaként ismét a köztársaságot határozza meg. A Magyar Köztársaság elismeri az ember sérthetetlen és elidegeníthetetlen alapvető jogait: tiszteletben tartásuk és védelmük az állam elsőrendű kötelessége. A törvény lefektette, hogy 1. alapvető jogokra és kötelességekre vonatkozó szabályokat kizárólag alkotmányerejű törvény állapíthat meg; 2 illetve ezek csak olyan korlátozásnak vethetők alá, amely az állam biztonsága, a belső rend, a közbiztonság, a közegészség, a közerkölcs

vagy mások alapvető jogainak és szabadságának a védelme érdekében szükséges. 3. Továbbá arról is rendelkezett, hogy az alapvető jogokat még rendkívüli állapot, szükségállapot vagy veszélyhelyzet idején sem lehet korlátozni vagy felfüggeszteni. Az 1946. évi I. törvény óta először deklarálták megkötés nélkül a köztulajdon és a magántulajdon egyenjogú szabadságát és védelmét, valamint a vállalkozás jogát és a verseny szabadságát [9. § (1) és (2)].

Egyéb jogok

Hogy egy rendszer hogyan kezeli a nők jogait, arról elég pontosan árulkodik a nők, illetve a gyermekek névviselésének szabályozása. Az 1952. évi családjogi törvény a házasságkötéskor a feleség számára biztosította a választás lehetőségét: vagy viseli tovább leánykori nevét, vagy férje nevét viseli a házassági viszonyra utaló toldással, amelyhez a maga nevét hozzákapcsolhatja. Ha kizárólag a maga nevét kívánta viselni, erre irányuló szándékát a házasságkötést megelőzően az anyakönyvvezetőnek be kell jelentenie. Továbbá a törvény rendelkezett arról az esetről is, ha a házasságot érvénytelenné nyilvánították vagy felbontották, akkor a nő volt férje nevét csak akkor viselhette, ha azt megelőzőleg is viselte, arra érdemtelenné nem vált, és ha erre a bíróság a házasságot érvénytelenítő vagy felbontó ítéletben kérelmére feljogosította [1952. évi IV. tv. 26. § (1) és (3)]. A rendelkezés szerint a gyermek – szüleinek megállapodása szerint – apjának vagy anyjának családi nevét viseli. Házasságban élő szülők gyermeke azonban anyjának családi nevét csak akkor viselheti, ha az anya kizárólag a maga nevét viseli (26. §). A házasságban élő szülők valamennyi közös gyermekének csak közös családi nevet lehet adni.

Egy 1955-ös minisztertanácsi rendelet értelmében a férj névváltoztatása automatikusan kiterjedt a feleségére is. Azonban a férjes, elvált vagy özvegy nő a házasságkötés révén szerzett nevét nem változtathatta meg.[49]

1982. évi 17. törvényerejű rendelet ezen annyiban módosított, hogy amennyiben a szülők a házasságkötés után nem viselnek közös házassági nevet, a házasságkötést megelőző eljárás során meg kell állapodniuk arról, hogy a házasságból származó gyermekek az apa vagy az anya családi nevét, vagy a mindkét szülő családi nevéből képzett, legfeljebb kéttagú családi nevet viselik. A megállapodást a házassági anyakönyv is tartalmazza. A gyermekek nevére vonatkozó megállapodás legkésőbb az első közös gyermek születésének anyakönyvezéséig módosítható [18. § (1)].

Fontosnak tartom megemlíteni az úgynevezett jogképesség nemre való tekintet nélküli deklarálását, amelyet a polgári törvénykönyv (1959. évi IV. tv.) szabályoz.

Jelentős körülmény, hogy az 1952. évi IV. törvény elvetette a válások elbírálásában a vétkességi elvet, és a házastársak jogait – többek között tulajdonjogait –

[49] 11/1955. (II. 20.) MT számú rendelet.

és kötelességeit is egyenlő alapokra helyezte. Majd főként a válások magas aránya vezetett az 1974. évi I. törvényhez, vagyis az 1952. évi családjogi törvény módosításához.

A RENDSZERVÁLTÁS UTÁNI SZABÁLYOZÁSOK (1990-2005)

1990-et követően már szinte alig találunk olyan szabályozást, amely az első generációs jogok témakörébe tartozna, s ennél is kevesebb, amely a nők jogait érinti. Ez arról tanúskodik, hogy a kodifikáció területén, amit lehetett, elvégezték a jogalkotók a megelőző évtizedekben. A jognak kifejezetten kevés területét szabályozzák először ebben az időszakban. Inkább az jellemző, hogy a már érvényes szabályozásokhoz tesznek kiegészítéseket. Az előbbire példa az 1992. évi XXIII. törvény a köztisztviselők jogállásáról, amely azonban nemre való tekintet nélkül szabályozza a közigazgatásban dolgozók munkáját. Az utóbbira pedig a magyar állampolgárságról szóló 1993. évi LV. törvény szolgál példaként, de ez sem tesz már nemek szerinti kitételt, házastársakról beszél nemektől függetlenül.

Az első generációs jogok szabályozásának nagyobb csoportját alkotja ebből az időszakból a nemzetközi szerződésekből adódó kötelezettségek becikkelyezése. Ennek keretében 1993-ban került sor az Európa Tanács Rómában, 1950. november 4-én elfogadott *Emberi jogok európai egyezményé*nek és nyolc kiegészítő jegyzőkönyvének kihirdetésére (1993. évi XXXI. tv.). Majd az 1994. évi LXXXVI. törvénnyel közzétették az újabb keletű kilencedik jegyzőkönyvet is, amely az Emberi Jogok Európai Bíróságához folyamodást szabályozza. Az *Emberi jogok európai egyezményé*nek 8. és 12. cikkelye értelmében a család a társadalom természetes és alapvető egysége, és joga van a társadalom és az állam védelmére. A házasságkötés szabadsága alapvető emberi jog. A házasságkötési korhatárt elérő férfiaknak és nőknek joguk van a szabad párválasztáson alapuló házasságkötésre és a családalapításra. Bár a házasság és a család intézménye az alkotmányban külön, nevesített védelmet élvez, ebben a törvényben ezt megerősítik. Az egyezmény alapján azt is leszögezik, hogy a házasság és a család intézményének alkotmányos védelme nem jár együtt a céljukat vesztett, teljesen és helyrehozhatatlanul megromlott házasságok felbontásának jogi megakadályozásával, illetőleg megnehezítésével.

Ezt követte a 2001. évi LX. törvény a nőkkel szembeni hátrányos megkülönböztetés minden formájának kiküszöböléséről, mely lényegében az 1979-ben, New Yorkban elfogadott *CEDAW-egyezmény* kiegészítő jegyzőkönyvének kihirdetése. Az egyezmény elítéli a nők hátrányos megkülönböztetését valamennyi formájában, és a szerződő felek megállapodnak abban, hogy minden alkalmas eszközzel és késedelem nélkül törekszenek megszüntetésére, megerősítve elkötelezettségüket, hogy biztosítják a nők számára valamennyi emberi jog és alapvető szabadságjog teljes, egyenlő élvezetét, és hatékony lépéseket tesznek ezen jogok és szabadságjogok megsértésének megelőzésére.

A 6/2003. (III. 7.) BM-rendelet az anyakönyvekről, a házasságkötési eljárásról és a névviselésről tette lehetővé, hogy a leendő férj is fölvehesse felesége családi nevét.

A MÁSODIK GENERÁCIÓS JOGOK SZABÁLYOZÁSA MAGYARORSZÁGON

HIÁNYPÓTLÓ TÖRVÉNYEK (1946-1948)

Az 1945-1948 közötti koalíciós parlamentek jogalkotói tevékenységének további jelentős állomásai azok a törvények, amelyekkel egyrészt a köztársaság demokratikus jellegét szándékoztak biztosítani, másrészt pedig a demokratikus jogokat kívánták szélesíteni.

A többpárti parlament és koalíciós kormányok minden rendelkezése egyenlő jogokat biztosított a nőknek és a férfiaknak, mégis maradt egy sor kérdés, amelynek megoldatlansága sértette a *nők egyenjogúságát*. A továbbtanulásban a nők elől még mindig el volt zárva egy sor fakultás, a pályaválasztásban az ügyvédi, ügyészi, bírói és rendőri pályák.

A nők elvi egyenjogúsításának szükségessége *Az emberi alapjogok hatályosabb védelméről* szóló törvény tárgyalásakor vetődött fel a parlamentben. Némethy Jenő párton kívüli képviselő hívta fel a figyelmet arra, hogy a nőket ebben az országban eddig mindig másodrendű lénynek tekintették, s ez sérti mind emberi, mind állampolgári jogaikat.

Az egyenlőtlenség felszámolásának első látványos lépése annak a törvénynek a megalkotása 1946 augusztusában, amely a nők számára a férfiakkal egyenlő feltételeket teremtett az egyetemi és főiskolai továbbtanulásban. A törvény következtében a hittudományi és a katonatiszti főiskolák kivételével minden felsőoktatási intézmény megnyitotta kapuit a női hallgatók előtt.[50]

Az előzményekhez hozzátartozik, hogy Magyarországon 1895-ig nők nem tanulhattak egyetemen, ekkor azonban Ferenc József egy királyi határozattal engedélyezte egyetemi képzésüket, de csupán a bölcsészkari, az orvosi és a gyógyszerészeti karokon.[51] Az első világháború végével, a rövid életű polgári demokratikus rendszernek köszönhetően, 1918 decemberében néhány hónapra megnyílt az összes világi egyetem a nők előtt Magyarországon. Az 1919-ben bekövetkezett politikai rendszerváltás azonban ismét kedvezőtlenül hatott egyetemi tanulmányaikra. Érdekes, hogy nincs olyan törvény ebből a korszakból, amely kimondta volna, hogy az egyetemi és főiskolai felvételben a nők és a férfiak között különbséget kell tenni. Hatályban volt azonban egy sor rendelet, amelyek mégis korlátozták a nők továbbtanulását. A 63.000/1927. VKM számú rendelet nem tette lehetővé a nők felvételét a jog- és államigazgatási szakokra, a Műegyetem mérnöki, gépészmérnöki és vegyészmérnöki osztályára, bánya-, kohó- és erdőmérnöki osztályára, továbbá az egyetemi közgazdaság-tudományi kar közgazdasági és közigazgatási, valamint külügyi szakosztályára. Korlátozta a nők felvételét a Műegyetem építészi és a közgazdaság-tudományi kar kereskedelmi szakosztályának kebelén működő kereskedelmi iskolai tanárképzőbe, sőt az agrártudományi egyetem állatorvosi osztályára sem vehettek fel női hall-

[50] 1946. évi XXII. tc. *Magyar Törvénytár 1946.*, 96-97.

[51] Lásd erről bővebben: Nagyné Szegvári-Ladányi, 1976.

gatókat. Ez a helyzet a háború után csak annyiban javult, hogy az 1945–1946-os tanévvel kezdődően a jogi egyetemek jog- és államtudományi karai korlátozás nélkül megnyitották kapuikat a női hallgatók előtt.[52]

1946 augusztusában a korlátozásokat felszámoó törvényjavaslat kormány elé terjesztése során Keresztury Dezső vallás- és közoktatási miniszter kifejtette: „E korlátozások megszüntetése kívánatos egyrészt a lakosság többségét kitevő nők érdekében, hogy ne maradjon meg az elégedetlenséget szító kisebbrendűségű érzetük, másrészt a köz érdekében, mely igényt tarthat minden tehetség és minden alkotóerő felhasználására."[53] Bárányos Károly közellátási miniszter szükségesnek tartotta elmondani, hogy „elvben nem lehet ellenezni" a javaslatot, de felhívta a figyelmet arra, hogy vannak megválaszolatlan kérdések. Azt állította, hogy ő sokat foglalkozott a témával, és tudja, hogy az államnak nagyon sok pénzébe, 10 000 pengőn felüli összegbe került egy-egy diplomás kiképzése. Szerinte „nem egészen közömbös például, hogy a nők esetleg olyan helyeket töltsenek be, ahol azután teljes értékű munkát nem fognak végezni. A nők nem feltétlenül alkalmasak minden tudományágra. Esetleg olyanok elől veszik el a lehetőséget, akiket jobban tud az állam használni. Ne következzék az be, hogy feleslegesen kitermelünk például állatorvosokat, és nem tudjuk őket használni ott, ahol szükség van rájuk."[54] Ez a megjegyzése vitát nem váltott ugyan ki, de érdekes a rá adott miniszteri válasz: „Azokon a szakokon, ahol teljes szabadságot élveznek, nem érdekes a kérdés. Így például a bölcsészeknél, jogászoknál" – mondta Keresztury, majd így folytatta: „Érdekes a kérdés, ahol zárt szám van. Itt már most is elő van írva a felvételi vizsga. Ezt a rendelkezést jövőre pontosan kidolgozzák, az egész szűrőszerkezetet megszervezik, nem elbocsátó igazolványokkal, hanem elővizsga után fogják felvenni a hallgatókat. Csak az egészen kivételes képességű nőket lehet oda felvenni, ahol zárt szám van."[55] És mindez a demokratikus kormány ülésén hangzott el! Ma már felháborítóan méltánytalan ez a diszkrimináció nemcsak a nőkkel szemben: a szakma lebecsülését is magában hordozza, hogy a férfiak közül a tehetségtelenek is érvényesülhetnek.

A parlamenti tárgyalás során már nem hangzottak el a fentiekhez hasonlók. Itt elsősorban a képviselőnők között váltott ki nagy visszhangot a jogaikat erősítő törvényjavaslat tárgyalása. A parasztpártiak kivételével – mivel nekik nem volt női képviselőjük – minden pártból és a pártonkívüliek nevében is nők szóltak hozzá a vitához. Az egyetlen férfi hozzászóló, Keresztury Dezső miniszter pedig nem volt képviselő.[56]

[52] INK 6660/1945. MT számú rendelet, 1945. augusztus 15.

[53] MOL XIX-A-83-a, 12. doboz. Az 1946. augusztus 23-i kormányülés jegyzőkönyve. 132. sz. 67–68.

[54] Uo. 8.

[55] Uo. A zárt szám azt jelentette, hogy a felvehető hallgatók létszámát tanévenként maximalizálják.

[56] Felszólalása élénk derültséget váltott ki, ugyanis a képviselőnőket hölgyeknek titulálta. Egy emancipált szociáldemokrata képviselőnő bekiabálva kijavította a miniszter szavait „képviselőtársakra". Keresztury a következőkkel replikázott: „Sajnos nem mondhatom, hogy képviselőtársaimnak, mert nem vagyok képviselő." NN, 31–50. ülés. 416–434.

A munkáspártok (MKP és SZDP) képviselőnői a törvényjavaslat méltatásában a hangsúlyt az esélyegyenlőségre tették, arra, hogy az elmúlt években a nők bebizonyították: minden területen megállják a helyüket. A polgári pártok képviselői, így Bajcsy-Zsilinszky Endréné (FKGP) arra hívta fel a figyelmet, hogy egy nőnek semmilyen körülmények között nem szabad elszakadnia nőiességétől, mert csak ezzel versenyképes, egyenjogú a férfi mellett. Enélkül - ahogyan ő fogalmaz - egy nő csupán „üres váza illata".

Veress Anna apáca, párton kívüli képviselő női elhivatottságról alkotott véleménye arra figyelmeztetett, hogy a képviselőnők sem egyformán értelmezik a női egyenjogúságot.[57]

A hozzászólók többsége megegyezett abban, hogy a család biztonságának megteremtése továbbra is a nő alapfeladatai közé tartozik, a családon kívüli egyéni kibontakozás lehetőségét azonban nem vitatták el tőle. Csupán Slachta Margit élt egy olyan javaslattal, amely választásra kényszerítette volna a nőket: vagy a család, és akkor nem vállalhat hivatalt; vagy a hivatás, és akkor a család örömétől fosztja meg magát, illetve családját is önmagától.

A koalíciós parlament törvényhozása kiterjedt a házasságon kívül született gyermekek jogállásának rendezésére, ami szintén elsősorban a nők helyzetén javított.[58]

A nők egyenjogúsítása 1948 novemberében folytatódott azáltal, hogy a papi hivatás kivételével lényegében minden munkakörben lehetővé tették a nők munkavállalását.[59] Ekkor már a koalíciós idők végén járunk, de a különböző pártállású képviselők parlamenti felszólalásai még mindig véleménykülönbségeket tükröznek. Az egyik vitapont a nyugat-európai nőmozgalmak megítélése volt. Pete Ferenc (DNP) képviselő nagy elismeréssel nyilatkozott róluk, míg a napirend előadója, Jóború Magda (MDP) feministának bélyegezte őket, mondván: nem a kapitalista társadalmi rend, hanem a férfiak ellen hirdetnek harcot.[60]

Pete Ferenc felszólalásában azt hangsúlyozta, hogy a nők munkába állása nem csupán egyenjogúság, hanem családok sokaságában szükség kérdése is, mivel egy kereset nem elég a család eltartására. Ezért teljesen jogosnak tartja, hogy ha már a nő arra kényszerül, hogy dolgozzon, a munkahelyen ne kerüljön a férfiakénál hátrányosabb helyzetbe. Hogy feladataikat jól elláthassák, Jóború Magda szociális védelmet kért asszonytársai számára.

A korabeli törvénykezésben találunk a nőket érintő paragrafusok között az előbbi két törvény szellemét sértő következetlenséget is.

[57] „Élethivatásunkból kifolyólag egészen más adottságoknak megfelelő elhelyezkedést igényelünk és akarunk az életben. Nem kívánunk a bányák mélyére leszállni, nem kívánunk a martinkohók mellé állni, és még kevésbé kívánunk gyilkos fegyverekkel fronton küzdeni. [...] Nem akarjuk az úgynevezett nemi felszabadítást, hanem amikor küzdünk a kettős erkölcs ellen, a férfiakat is arra az erkölcsi színvonalra szeretnénk felemelve látni, amelyet ma a nőktől megkívánunk." Uo. 423.

[58] 1946. évi XXIX. tc. *Magyar Törvénytár 1946*, 126-161.

[59] 1948. évi XLIII. tc. a nőkre nézve a közszolgálat körében és más életpályákon fennálló hátrányos helyzet megszüntetéséről. *Magyar Törvénytár 1948*, 239-241.

[60] *Az Országgyűlés Naplója (ON)*. Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság Könyvnyomdája, 1948, 61-90. ülés. 989-999.

A nők csupán egy szűk rétegét érintette „a volt rendi megkülönböztetésekből eredő egyes házassági vagyonjogi és öröklési jogi szabályok hatályának megszüntetéséről" rendelkező törvény,[61] amely történelmi adósságot törlesztett. A nemesi származású, a honorácior és a jászkun férjek ugyanis különleges jogokat élveztek: a házasság alatt szerzett vagyon a férjet illette meg, a feleségnek úgynevezett közszerzeményi igénye csak akkor lehetett, ha azt a házastársak házassági szerződésben kötötték ki. Az új törvény értelmében a házasság megszűnésekor mindkét felet a házasságban szerzett vagyonrész fele illette meg.

Említésre méltó törvényalkotó munkát végzett a parlament az úgynevezett másodgenerációs szabadságjogok: *a gazdasági, a szociális és a kulturális jogok* szabályozásában is. Az 1946. augusztus 6-án kihirdetett XIX. törvénycikkel hatályon kívül helyezte azokat a nagyrészt dualizmus korabeli jogszabályokat, amelyek a munkavállalók egyéni szabadságát, emberi méltóságát sértették. Olyan törvények sorozatát szüntették meg ezáltal, amelyek a cselédek, a napszámosok, a kubikosok, az erdőmunkások és az ipari munkások érdekeit sértették.[62]

Szintén ezt a jogalkotási tendenciát erősítette az ENSZ Nemzetközi Munkaügyi Szervezete alkotmánymódosításának elfogadása a nemzetgyűlésben.[63] E szervezet negyedszázados fennállása alatt a munkavállalók védelmét szolgáló egyezménytervezetek kidolgozásával foglalkozott. Így többek között a minimálbérek meghatározására, öregségi, rokkantsági segély biztosítására, anyavédelemre, a mezőgazdasági munkások védelmére tett a különböző nemzetek számára is elfogadható javaslatot. A törvényjavaslat vitájában a képviselők elsősorban azt méltatták, milyen nagy szükség van nemzetközi szociálpolitikára és munkavédelemre.[64] A kollektív szerződésekre vonatkozó szabályozás tartalmazta az „egyenlő munkáért egyenlő bért" elvét. A népjóléti miniszter rendeletei pedig külön szabályozták a női háztartási alkalmazottak munkakörét, munkabérét, munkaidejét és szabadságát.

Jelentős változáson ment keresztül a munkavállaló anyák jogainak szabályozása. Az 1884. évi XVII. tc., az Ipartörvény biztosított először Magyarországon a dolgozó nők számára négy hét szülési szabadságot (116. §). Ezt követően az 1927. évi XXI. tc. szabályozta és a következőképpen terjesztette ki a társadalombiztosítási ellátásban részesülő szülő nők jogait: a szülés előtti hat hétben terhességi segély, a szülést követő hat hétben pedig a gyermekágyi segély jár, a nő mindkettő alatt korábbi átlagkeresete 100%-ának megfelelő összeget kap. A segélyekre az jogosult, akinek (vagy férjének) a szülés előtti két évben legalább 10 hónapon át

[61] 1946. évi XII. tc. *Magyar Törvénytár 1946*, 44–47. A törvényjavaslatot 1946. május 14-én fogadta el a nemzetgyűlés. NN, 31–50. ülés. 129–131.

[62] 1946. évi XIX. tc. *Magyar Törvénytár 1946*, 76–82.

[63] 1947. évi VI. tc. *Magyar Törvénytár 1947*, 15–23. Magyarország 1921-ben lépett be a szervezetbe, és a második világháború kezdetén lépett ki. A szervezet alkotmánymódosításának törvényerőre emeléséről szóló javaslatot a külügyminiszter nyújtotta be 1946. április 30-án, a parlament május 14-én el is fogadta, de életbe csak szeptember 26-án lépett. Ehhez ugyanis az alapszabály azon feltételének kellett teljesülnie, hogy a szervezet tagállamainak legalább háromnegyed része törvényerőre emelje a módosítást.

[64] NN, 31–50. ülés. 125.

volt betegségi biztosítása.[65] Szoptatási segély járt továbbá a gyermekágyi segély megszűnését követő tizenkét héten át azon biztosított nőknek, akik gyermeküket maguk szoptatják (30. és 40. §). Ezek a rendelkezések a háború után is hatályban maradtak. Ezt követően a 8.880/1948. MT számú rendelet terjesztette ki az anya táppénzjogosultságát akkor, ha egy éven aluli beteg gyermekét gondozza.

A GAZDASÁGI ÉS A SZOCIÁLIS JOG (1949-1989)

Az ötvenes évek jogszabályai

Az 1949. évi alkotmány a következőképpen részletezi azt a tételt, hogy Magyarországon „a nők a férfiakkal egyenlő jogokat élveznek" [50. § (1)]: „A nők egyenjogúságát szolgálják: munkafeltételeiknek a férfiakéval azonos módon való biztosítása, a terhesség esetére a nőknek járó fizetett szabadság, az anyaság és a gyermek fokozott törvényes védelme, továbbá az anya- és a gyermekvédelmi intézmények rendszere." [50. § (2)] Az alábbi fejezetben azt vizsgáljuk, hogyan jelent meg ez a gondolat a szabályozás szintjén.

1951 januárjában jelent meg a munka törvénykönyve, amely az általános rendelkezésekben kinyilatkoztatja, hogy a nők a férfiakéval egyenlő munkafeltételek mellett dolgoznak, valamint hogy a törvény fokozottan védi a nőket és intézményesen gondoskodik a dolgozó anyákról.[66] A IX. fejezet egy részét a dolgozó nők védelmének szenteli. Általánosságban minden nőre vonatkoztatva kimondja, hogy a „dolgozó nőt nem szabad olyan munkára alkalmazni, amely testi alkatára tekintettel ránézve hátrányos következményekkel járhat". A szabályozás többi pontja a munkavállaló terhes nőre vonatkozik. Többek között megtiltja, hogy a terhesség hatodik hónapjától a szoptatás hatodik hónapjáig nehéz fizikai munkára, éjszakai műszakra vagy túlmunkára osszák be. A kismamát a terhesség hatodik hónapjától a szülés utáni harmadik hónapig tartó időszakban könnyebb munkára kell helyezni, ahol viszont nem kereshet kevesebbet, mint előző beosztásában, elbocsátani nem lehet. A szülés előtt és után összesen 12 hét szabadság illeti meg, rendellenes szülés esetén ez egy hónappal meghosszabbítható. A gyermek hat hónapos koráig az anyának naponta kétszer félóra, kilenc hónapos koráig pedig napi félóra szoptatási kedvezmény jár a munkaidőből. Ez azonban csak az iparban és a közszolgálatban dolgozó nőkre vonatkozott, a mezőgazdaságban dolgozókra csak 1955 júliusában terjesztették ki az anyasági segélyt.

Az 1950-es évek elején a gazdaság hadigazdaságra való átállítása motiválta a Népgazdasági Tanács 153/7/1951. számú, „A termelésben részt vevő nők számának emeléséről" rendelkező határozatát. Ez az első szabályozás, amely felhívja a figyelmet a női munkaerő fontosságára, és viszonylag részletesen rendelke-

[65] FERGE, 1986.

[66] 1951. évi 7. tvr. A mezőgazdaságiakra csak 1955 júliusában terjesztették ki az anyasági segélyt.

zik a nők munkakörülményeiről, képzésük távlatairól. A határozat bevezetője a növekvő munkaerő-szükséglettel indokolta a nők egyre fokozottabb bekapcsolását a termelésbe. Majd hozzátette: „Népi demokráciánk a nők részére teljes egyenjogúságot biztosít. Ezért lehetővé kell tenni, hogy a nők jogaikkal éljenek, és a férfiakkal azonos módon vegyék ki részüket a szocializmus építéséből."[67] A határozat szerint egy év alatt 120 000 nőt kellett bekapcsolni a fizetett munka világába. A sikeres megvalósítás érdekében a határozat kvótákat tartalmazott nemcsak a foglalkoztatás, hanem a szakképzés területén is. A szakmunkásképző tanfolyamokon a nők szükséges arányát általában 30–50%-ban, a gép- és traktorvezetői tanfolyamokon pedig 50%-ban állapította meg. Rendelkezett arról is, hogy az 1951-ben beiskolázandó 35 000 elsőéves ipari tanulóból 35% legyen leány; a feladat végrehajtását a Munkaerő Tartalékok Hivatalára bízta. A középvezetői utánpótlásra is gondolva kitért az ipari technikumokra, a szakérettségit adó tanfolyamokra. Az előbbinél 30, az utóbbinál 35%-ra emelte a nők részvételének szükséges arányát. A vallás- és közoktatási miniszter feladatává tette, hogy biztosítsa: a középiskolát végző lányok közül ugyanannyian tanuljanak tovább főiskolákon és egyetemeken, mint a fiúk. Külön hányadot állapított meg azokon a területeken, amelyeken a nők továbbtanulása a többi pályához képest csak később nyílt meg: a Műegyetemen és az agráregyetemeken beiskolázandó elsőéveseknek legalább 20, a közgazdasági egyetemeken és főiskolákon legalább 30%-a legyen nő.

Az általános irányelvek között szerepelt az a tétel, hogy a nőket minden munkakörben alkalmazni kell, kivéve azokat, amelyekre testalkatuknál fogva nem alkalmasak, de nem tért ki arra, mely foglalkozásokban nem ajánlja alkalmazni a nőket. A határozathoz csatolt melléklet azonban felsorolta azokat a munkaköröket, amelyekben a nők prioritást kell hogy élvezzenek: a vas- és gépiparban (gépmunkás, magkészítő, darus, tekercselő, hegesztő, fúrós, marós, esztergályos, lakatos, műszerész), a bányászatban (szállítógép- és rakodógép-kezelő, osztályozógép-kezelő), az építőiparban (kőműves, gépkezelő, vasbetonszerelő, szerelő-lakatos, villanyszerelő, festő, üvegező), a közlekedésben (gépkocsivezető, kalauz, forgalmista, távírász, pénztáros) és a mezőgazdaságban (traktorvezető, munkagépkezelő, tehenész, tejfeldolgozó) stb.

A határozat az általános elvek között fogalmazta meg, hogy biztosítani kell a dolgozó nők szakmai továbblépését, előmenetelét. Ezt erősítendő, felhívta az illetékes miniszterek figyelmét arra, hogy példaként állítva mások elé, emeljenek ki a szakmájukban jól dolgozó szakmunkásnőket. Szintén feladatul adta a minisztereknek, hogy tegyenek javaslatot néhány vállalatra, amelyeket a nők foglalkoztatása szempontjából mintaüzemmé lehetne fejleszteni, a széles nyilvánosság előtt népszerűsíteni.

A célok között szerepelt, hogy részben a munka-, részben pedig a szállásviszonyok javításával csökkenteni kell a női munkaerő hullámzásának mértékét.

[67] Uo. *Népgazdasági Tanács Határozatainak Tára*, 1951. május, 174–178.

A határozat korlátozta a női munkaerő elbocsátásának lehetőségét. Kimondta, ha egy munkahelyen elkerülhetetlenül szükséges a létszámleépítés, „az elbocsátandók általában olyan munkabíró fiatal férfiak közül kerüljenek ki, akiket más termelőmunkára lehet irányítani". Ugyanakkor egy szó sem vonatkozott arra, hogy az azonos szakmákban dolgozó nők és férfiak fizetése egyenlő legyen.

Az új női munkaerő bevonásnak előfeltételeiről szólva a két legfontosabb feladat maradt: a gyermekek elhelyezésének megteremtése és a háztartási munka megkönnyítése. Az első előterjesztéshez képest új gondolatként merült fel, hogy a 250-nél több nőt foglalkoztató üzemekben úgynevezett kisbölcsődéket kell létesíteni a kilenc hónapot be nem töltött gyermekek elhelyezésére, biztosítva, hogy a szoptatós anyák se essenek ki a munkából, de gyermeküket is el tudják látni. Ezeket az intézményeket az üzemek közelében nagyobb lakásokból, esetleg üzlethelyiségekből javasolta a határozat kialakítani. Az összes férőhely számát azonban így is csupán 9000-re tudták felemelni. A határozat olyan elvi döntés meghozatalára is vállalkozott, hogy amennyiben az óvodákban és bölcsődékben nem lesz elég férőhely, csak azokat a gyermekeket helyezhetik el, akiknek mindkét szülője dolgozik. Rendelkezett továbbá arról, hogy ezekben az intézményekben vezessék be az ügyeletet és a csúsztatott munkaidőt, javítsanak a közétkeztetés színvonalán, emeljék fel az óvónők számát, létesítsenek bentlakó gyermekotthonokat. Elrendelte továbbá, hogy az iskolai napközi otthonokban a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium gondoskodjon a nevelőmunka megjavításáról, valamint arról is, hogy a „politikailag és szakmailag nem megfelelő nevelők helyére állítson be megbízható munkaerőket".

A határozatnak a háztartási munkáról szóló része nem ment messzebbre a tervezeteknél: a belkereskedelmi és a könnyűipari miniszter, valamint az Országos Tervhivatal elnökének közös feladatává tette, hogy május 31-ig dolgozzanak ki részletes tervet „a munkába álló nők háztartási munkájának megkönnyítésére", az áruellátás javítására. A kor általános szemléletére jellemző a jogszabály címe, amely azt sugallja, hogy kifejezetten a nők háztartási munkáját kell megkönnyíteni, vagy másként fogalmazva: a háztartási munka nem független a társadalmi nemektől, továbbra is női munka marad.

A szabályozásra egy hónap múlva sor is került a Népgazdasági Tanács újabb határozatában.[68] A határozat egyrészt arról intézkedett, hogy a ruhaneműk mosását, javítását a korábbinál jóval fokozottabban intézményesítsék, másrészt arról, hogyan bővítsék ki és javítsák meg a Patyolat ruhatisztító és -mosó vállalat szolgáltatásait, hogyan tegyék alkalmassá a gyorsmosásra és a nagyüzemi módszerekkel végezhető vegytisztításra, valamint kelmefestésre a fővárosban és vidéken egyaránt. A vállalások idejét a következő kilenc hónap alatt két lépcsőben három hétről egy hétre szándékoztak csökkenteni, míg a teljesítményt egy év alatt napi 15 000 kg-ról 45 000 kg-ra tervezték növelni. (Ez azonban korántsem látszott egyszerű feladatnak, a Patyolat gépparkja ugyanis elöregedett,

[68] 234/11/1951. NT sz. határozat, A nők háztartási munkájának megkönnyítésére vonatkozó intézkedések. *Népgazdasági Tanács Határozatainak Tára*, 1951. június 22. 264–267.

a gépek többsége 30-35 éves volt.) A kapacitás növelése érdekében elrendelték – a honvédség kivételével – a közületek mosógépeinek nyilvántartását és minden ki nem használt kapacitás átadását a Patyolatnak, ahol egyúttal elrendelték a három műszakos munkarend bevezetését. A kohó- és gépipari minisztert utasították, hogy szerezze be a mosodai gépek szovjet típusainak dokumentációját és gyártási licencét. A gyártással a radiátorgyárat bízták meg. Ez azt jelentette, hogy az új profilt már a következő évi tervbe be kellett kalkulálni. A határozatban elrendelték a szolgáltatások árának csökkentését, különös tekintettel – a szinte megfizethetetlen – férfiingmosás, -vasalás díjára.

A ruhaneműk tisztítására, javítására különféle megoldásokat kerestek. Egyrészt a Patyolat feladatává tették, hogy a mosásra beadott ruhák javítását is végezzék el. Azt javasolták, hogy a mosóüzemek mellett állítsanak fel külön javítóműhelyeket, szerezzenek be használt varrógépeket, és foglalkoztassanak idős szabókat, varrónőket, esetleg menhelyi gondozottakat. Ezenkívül a fővárosban még 1951-ben kerületenként legalább egy-két ruhajavító műhely megnyitását írták elő azzal, hogy a kisebb javításokat, igazításokat még az ügyfél jelenlétében kell elvégezniük. Külön hangsúlyt fektettek arra, hogy a nagyobb üzemek és külterületi építkezések közelében legyenek felvevőhelyek. A Budapesti Városi Tanácsnak pedig azt a feladatot adták, hogy a nagyobb tisztasági fürdőkben vezessen be olyan szolgáltatást, hogy amíg a vendég fürdik, addig „a ruha- és fehérneműjét hozzák rendbe".

Vannak generációk, amelyek számára már bizarrul hatnak ezek a szolgáltatások. Szinte elképzelhetetlen, hogy a lakások többsége milyen alacsony komfortfokozatú volt, hogy még a városokra sem volt jellemző a fürdőszoba, hogy ennek pótlására külön üzletág, az úgynevezett tisztasági fürdő szolgált, ahol fürdőkádas fülkékben lehetett elvégezni a heti „nagy tisztálkodást". Ma már az is hihetetlennek tűnhet a fiatalabbak számára, hogy a kilyukadt zoknikat megstoppolták, a kikopott nadrágot és inget megfoltozták. És mennyi idejüket vette el ez a háziasszonyoknak!

A Népgazdasági Tanács határozatában az étkezéssel kapcsolatosan három kérdésre koncentráltak: az üzemi étkeztetés hálózatának bővítésére, a kész és félkész ételek nagyüzemi gyártására, illetve az élelmiszert árusító üzletek számának növelésére, az ellátásuk javítására. A vendéglátó-hálózatot utasították, hogy házias ételeket (pl. paprikás krumpli, főzelékek) is vegyenek be a kínálatba; szervezzék meg a heti és havi ebéd- és vacsora-előfizetés rendszerét. Azt is előírták, hogy kétféle ételtípusból lehessen választani: húsos ételt a zsír- és hús-jegy leadásával, és hústalan ételt pedig csak a zsírjegy leadásával.

Az Élelmezésügyi Minisztérium feladatává tették, hogy az irányítása alá tartozó konzervgyárakon keresztül javítsa a kész- és félkész ételek választékát, a gyártást már 1951 végéig fokozatosan futtassa fel. Ez érintette a hagyományos dobozos konzervipari termékeket, a mélyhűtött árukat, levesporokat, valamint a szárított gyümölcsöket és zöldségeket.

Az élelmiszerüzletek választékának növelése kapcsán például elrendelték az úgynevezett hideg ételek (húskrémek, halak, fasírozott, sült csirke) forgalma-

zását. Utasították a belkereskedelmi minisztert, hogy vizsgálja felül, van-e lehetőség arra, hogy a burgonyát és a különféle zöldségeket főzésre előkészített formában árusítsák, valamint hogy az üzletekben üzembe lehetne-e helyezni a konyhai műveleteket segítő kisgépeket úgy, hogy ezeket a vásárlók önköltségi áron vehessék igénybe.

A határozat harmadik részében a Népgazdasági Tanács Titkárságát utasították: két hónapon belül vizsgálja meg annak lehetőségét, hogyan lehetne a lakások takarítását nagyüzemi módon, takarítóvállalattal lebonyolítani. Elrendelték az olcsó porszívókölcsönzés rendszerének kialakítását, valamint az ingatlankezelő vállalatok kezelésébe tartozó nagyobb lakóházak számára a porszívóvásárlást, melyet a lakók bérleti díj ellenében kölcsönözhetnek.

Az Országos Tervhivatalnak a határozat azt adta feladatul, hogy tervutasításban tegye kötelezővé a nők háztartási munkáját megkönnyítő olcsó és sorozatban gyártható háztartási kisgépek (kisebb takarítógépek, egyszerű szerkezetű mosó- és mosogatógépek, darálók, passzírozók és hámozógépek) gyártását.

Mindehhez tudni kell, hogy a háztartásokra egyáltalán nem volt jellemző a gépesítettség, az üzletekből sokszor hosszabb időre még a legelemibb háztartási eszközök (főzőedény, mosófazék) is eltűntek, a Népgazdasági Tanács határozatában leírtak szinte utópiának tűnnek: úgy hozott rendelkezéssorozatot – egyébként a nők iránti szolidaritásból – a háztartási munka megkönnyítéséről, hogy nem rendelte hozzá a forrásokat. Talán szerencse, hogy nem hozták nyilvánosságra, mert az alapellátás hiányosságai, a szolgáltatások elégtelen mennyisége és minősége az ötvenes, de még a hatvanas éveknek is jellemző problémája volt.

Ugyanakkor a rendeletalkotók nem számoltak a családi hagyományokkal és a háztartások helyzetével. Tudniillik a hagyományos munkamegosztás szerint a dolgozó nőnek továbbra is kötelessége volt a háztartási munkák elvégzése: a főzés, mosás, takarítás, a gyermekekről való gondoskodás. A legtöbb helyen – különösen vidéken – még maguk az asszonyok is fenntartásokkal kezelték a gyerekek óvodába és bölcsődébe adását, a nagyüzemi étkeztetést vagy a Patyolat szolgáltatásainak igénybevételét.

A szociális jogok területén is folyt a szabályozás: még 1948-ban a gyermekvállalási kedv fokozására szabályozták a gyermek betegsége esetén az anyának járó táppénzt a gyermek egyéves koráig, amit ugyanolyan jogként definiáltak, mintha maga az anya lenne beteg. 1949-ben széles körben kiterjesztették a családi pótlékra jogosultak körét. Az 1.040/1949. (II. 1.). MT számú rendelet a gyermek születésekor 500 Ft-nyi anyasági segélyt állapított meg. A saját jogon nem biztosított anyák biztosított férjük után szerezték meg a jogosultságukat az anyasági segélyre, de ez csak 460 Ft volt. 1951 decemberében Budapesten és az iparvárosokban lehetővé tették a szoptatós anyáknak a kedvezményes árú utalványos tej, a bérből és fizetésből élő kismamáknak pedig ártámogatott pelenkák beszerzését.

Az 1953. február 8-án megjelent *Határozat az anya- és gyermekvédelem továbbfejlesztéséről* című dokumentum évtizedekre meghatározta a szülő- és dolgozó nők helyzetét. A hét részből álló intézkedéscsomag utolsó pontja születéssza-

bályozás ürügyén nyilvánosan meghirdette a magzatelhajtás elleni küzdelmet, szigorú büntetést ígérve mindenkinek, aki abortuszt hajt vagy hajtat végre.[69]

Az intézkedéscsomag népegészségügyi,[70] munkajogi és munkaügyi szempontból előrelépést jelentett. Részben a munka törvénykönyvében foglaltakat megerősítve, részben új gondolatokat felvetve igyekezett a dolgozó nőknek kedvezményeket biztosítani, a gyermekvállalás számára kedvező körülményeket teremteni. Az utóbbiak között találjuk az alábbi juttatásokat:

- a „dolgozó anyák" anyasági segélyét 500 Ft-ról 600 Ft-ra emelték, az első gyermek után 700 Ft-ra;
- a tsz-tagok számára bevezették az emelt szintű anyasági segélyt (1400 Ft), miután ők nem voltak jogosultak terhességi és gyermekágyi segélyre;
- az újszülöttek számára ingyenes csecsemőkelengyét biztosítottak 400 Ft értékben, amennyiben az anya terhessége idején legalább háromszor részt vett az előírt vizsgálatokon;
- megemelték a családi pótlék összegét: a harmadik gyermektől számítva 20%-kal.

Az anya- és gyermekvédelem fejlesztése érdekében kilátásba helyezték, hogy minden várandós anyát terhessége ideje alatt legalább háromszor ingyenes orvosi felülvizsgálatban kell részesíteni, először lehetőleg a terhesség harmadik hónapjának vége előtt, utoljára pedig a terhesség nyolcadik hónapjában.

A társadalombiztosításban saját maga vagy férje jogán részesülő nők intézeti szüléseinek költségeit teljes mértékben a társadalombiztosítási szervek viselték, a társadalombiztosításban nem részesülők pedig az ápolási díj felét, napi 10 Ft-ot fizettek.

A női munkavállalókat, illetve a munkában állók családtagjait a fenti jogokban az 1955. évi 39., a „dolgozók betegségi biztosítását" szabályozó törvényerejű rendelet megerősítette. Az egyedül álló anyák jogait annyival bővítette, hogy a gyermek kétéves koráig kiterjesztette a táppénzre jogosultságot maximum 60 napnyi időtartamra a gyermek betegsége idejére (11. §). Ezenkívül kiterjesztette a terhességi és gyermekágyi segélyre való jogosultságot: ha az anya a szülést megelőző két évben 270 napon át biztosított volt, akkor a segély összege korábbi átlagkeresetének 100%-a. Ez gyakorlatilag már 1927 óta így működött. Most ezen annyit változtattak a dolgozó nők javára, hogy ha valakinek csak 180 biztosított napja volt, akkor megkapta a fizetése 50%-át terhességi és gyermekágyi segély jogcímén. A SZOT 6/1955. (XII. 31.) számú szabályzata az első gyermek után 700, a további gyermekek után 600 Ft-ra emelte fel a dolgozó nőnek járó egyszeri anyasági segély összegét. Mindez minimum 270 nap előzetes biztosítási idő esetén volt így, 180 és 270 nap közötti biztosítási idő mellett ezen összegek fele járt.

[69] 1004/1953. (II. 8.) MT határozat. *Magyar Közlöny*, 1953. február 8. Az abortusz tilalmára vonatkozó részt külön fejezetben tárgyaljuk.

[70] Míg 1941 és 1950 között 1000 élve születésre 119, egyéves kora előtt meghalt csecsemő jutott, 1953-ban 71, 1954-ben 61, 1960-ban 48.

Az öregségi nyugdíj szabályozására 1954-ben került sor, mely gyakorlatilag majdnem egy fél évszázadra megállapította a nők és férfiak nyugdíjjogosultságának korhatárát: a nők ötvenöt éves kortól, a férfiak pedig hatvanadik évtől mehettek nyugdíjba. Ettől természetesen egyes foglalkozásokban voltak eltérések, illetve több esetben is racionalizálásra hivatkozva lehetővé tették az előnyugdíjazást.

Szabályozás a Kádár-korszakban

Az anyák társadalombiztosítási jogai lassan bővültek: az 1/1958. (II. 23.) SZOT számú szabályzat a mezőgazdaságban dolgozó biztosított nők anyasági segélyét minimum 270 nap előzetes biztosítási idő esetén az első gyermek után 2000, minden további gyermek után 1900 Ft-ban állapította meg. (Nekik viszont továbbra sem járt terhességi és gyermekágyi segély.) Majd az összegeket lassan tovább emelték: a 3/1962. (XII. 24.) SZOT-szabályzat már 2900 és 2800 Ft-ot említ.

Az 1960-as évek elején a fizetett munkát vállaló anyáknak még mindig gondot okozott a munkahely és a gyermeknevelés összeegyeztetése. Néhány könnyítés ebben az időszakban is született. Például a 46/1962. (XII. 24.) MT számú, a munka törvénykönyvét módosító rendelet szerint „nem lehet felmondással megszüntetni a munkaviszonyát annak a dolgozó nőnek, aki fizetés nélküli szabadságot gyermeke szoptatásának, illetve gondozásának biztosítására vett igénybe a fizetés nélküli szabadság tartama alatt és az azt követő 15 napon belül". Valamint a szülési szabadság alatt a kismamát nem lehetett azonnali hatályú elbocsátást kimondó fegyelmi határozattal elküldeni".

Az áttörést ezen a területen a gyermekgondozási segély - ismertebb nevén a gyes - bevezetése jelentette 1967-ben.[71] Ekkor az anyának a gyermek két és fél éves koráig járt havi 600 Ft (tsz-tagoknak 500 Ft). Mindenki jogosult volt ezt igénybe venni, aki a szülést megelőző 12 hónapban folyamatos munkaviszonnyal rendelkezett, vagy akinek a szülést megelőző másfél évben összesen legalább 12 hónap munkaviszonya volt. Igénybevételének ideje munkaviszonyban töltött időnek számított, és magát a segélyt a táppénz kifizetésére illetékes szerv folyósította. Az 5/1969. (I. 28.) Korm. rendeletben aztán a gyes igénybevételének lehetséges idejét a gyermek hároméves koráig kiterjesztették. (Bevezetésekor a gyes a világ leghosszabb időtartamú, legkedvezőbb gyermekgondozási segélye volt). A 11/1973. (XII. 23.) MüM-rendelet a gyes összegét felemelte: az első gyermek után 800 Ft, a második gyermek után 900 Ft a harmadik és minden további gyermek után 1000 Ft lett. Tsz-tagok 700, 800 és 900 Ft-ot kaptak.

A 12/1973. (XII. 23.) MüM-rendelet tovább növelte a juttatásokat: a 14 éven aluli gyermekek esetében az első gyermek után évente kettő, a második után öt, a harmadik és minden további után kilenc fizetett szabadnapot adott az anyáknak és a gyermekeiket egyedül nevelő apáknak.[72] A társadalombiztosításról szóló 1975. évi

[71] 3/1967. (I. 29.) Korm. rendelet.

[72] Ehhez a család- és népesedéspolitikai intézkedéscsomaghoz további rendeletek is hozzátartoztak: A 7/1971. (II. 8.) Korm., a 4/1971. (II. 8.) PM-ÉVM és a 7/1973. (I. 26.) PM-ÉVM rende-

II. törvény szerint az anya akkor is jogosult lett az anyasági segélyre, ha a gyes időszakában másik gyermeket szült. A gyermekvállalást a gyes „testre szabásával" is igyekeztek támogatni. A 10/1982. (IV. 16.) MT-rendelet szerint, ha a gyermek egyéves elmúlt, akkor az anya helyett az apa is mehet gyesre. A gyermek másfél éves korától szülője a gyes folyósítása alatt is vállalhat munkát, de csak legfeljebb napi 4 órában. A 6/1985. (I. 17.) MT-rendelet ezt úgy módosítja, hogy a gyes ideje alatti munkavállalás éves átlagban az éves törvényes munkaidőnek legfeljebb a fele lehet. Ez tehát legálissá tette a munkavállalás lehetőségét gyes idejében. Ezen utóbbi rendelettel a főiskolások és egyetemisták is jogosulttá váltak a gyes igénybevételére.[73]

A gyest elsősorban az alacsony iskolázottságú és keresetű nők választották. Azzal a szándékkal, hogy a közepes és magasabb iskolai végzettségűek és keresetűek gyermekvállalási feltételein is javítsanak, újabb intézkedés született. A 3/1985. (I. 17.) MT-rendelettel bevezették a gyermekgondozási díjat (gyed). A rendelet szerint ez a gyermek egyéves koráig jár. Az az anya jogosult rá, akinek a gyermek születését megelőző egy évben legalább 270 nap biztosítási ideje van. Tehát a jogosultsága azonos a terhességi és gyermekágyi segélyével. Összege és annak kiszámítási módja pedig azonos volt a táppénzével, amiről a 17/1975. (VI. 14.) MT-rendelet úgy intézkedik, hogy „ha a biztosítás megszakítás nélkül két év óta fennáll, a táppénz a napi átlagkereset hetvenöt, egyébként hatvanöt százaléka". Majd fokozatosan kiterjesztették a gyed igénybevételének lehetőségét előbb a gyermek másfél, majd kétéves koráig.[74]

Az 1013/1970. (V. 10.) kormányhatározat döntött a nők gazdasági és szociális helyzetének javításáról. Az előzményekhez hozzátartozik, hogy a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága megelőzően (1970. február 18-19-én) úgynevezett nőpolitikai irányelveket fogalmazott meg a nők munkahelyi munkafeltételeinek, szociális helyzetének, valamint életkörülményeinek megjavítására. Az ez alapján hozott kormányhatározat a vállalatok, intézmények vezetőit tette felelőssé „az egyenlő munkáért egyenlő bér" elvének megvalósításáért, a női dolgozók továbbképzéséért, a női vezetők számának emeléséért. A kormányhatározat külön kiemelte a gazdaság azon a területeit, amelyek túlnyomórészt nőket foglalkoztatnak: a művelődésügyet, az egészségügyet és a belkereskedelmet. Szóba került többek között a családos anyák szakképzésének, továbbképzésének támogatása is: a határozat lehetővé tette, hogy minderre munkaidőben kerüljön sor. Ezenkívül az éjszakai műszakban dolgozó nők munkakörülményeinek javítását is célul tűzte ki. Így például előírta a gyermeküket egyedül nevelő, illetve a többgyermekes anyák éjszakai beosztásban való foglalkoztatásának fokozatos csökkentését. Ugyanúgy, mint az ötvenes évek elején, most is szóba

letek szociálpolitikai lakásépítési kedvezményt nyújtottak a gyermeket nevelő fiatal pároknak (a törlesztéssel kapcsolatos kedvezmény a gyermekszámmal párhuzamosan növekedett). Lásd TÁRKÁNYI, 1999.

[73] Uo.

[74] 5/1986. (II. 27.) MT és 56/1987. (XI. 6.) MT-rendeletek.

került, hogyan lehet megkönnyíteni „a nők háztartási munkáját". Jellemző, hogy a szemléletben még semmi sem változott: a háztartási munka egyértelműen női munkának számított még a politikai döntéshozók köreiben is.

A RENDSZERVÁLTÁS UTÁNI SZABÁLYOZÁSOK (1990–2005)

Az 1990 utáni női munkavállalókat érintő szabályozások közül a legjelentősebbnek azt tekinthetjük, amelyben ismét deklarálták a férfi és női munkaerőnek egyenlő értékű munka esetén járó egyenlő díjazás elvét. Erre az alkotmány 1993. évi módosításakor került sor: „A Magyar Köztársaságban mindenkinek joga van a munkához, a munka és a foglalkozás szabad megválasztásához. Az egyenlő munkáért mindenkinek, bármilyen megkülönböztetés nélkül, egyenlő bérhez van joga." [70/B. § (1) és (2)] Ezt megerősítették a 2000. évi LVII. törvényben azáltal, hogy kihirdették a Nemzetközi Munkaügyi Konferencia 1951. évi 34. ülésszakán elfogadott 100. számú egyezményt. A munka törvénykönyvének 5. §-a is rögzíti a diszkrimináció általános tilalmát, illetve a 106/A. § (1) bekezdésében a férfiak és a nők egyenlő elbírálásának elvéről, valamint hátrányos megkülönböztetésének tilalmáról szól.

Az 1992. évi XXII. törvény kimondja, hogy nőt (és fiatalkorút) nem szabad olyan munkára alkalmazni, amely testi alkatára, illetve fejlettsége miatt rá hátrányos következményekkel járhat. Külön jogszabály határozza meg azokat a munkaköröket, amelyekben nő vagy fiatalkorú nem, vagy csak meghatározott munkafeltételek biztosítása esetén, illetve előzetes orvosi vizsgálat alapján foglalkoztatható.

Az európai uniós tagságunk és a kötelező jogharmonizáció eredményeként született meg az e témában készült eddigi legszélesebb jogokat biztosító 2003. évi CXXV. törvény az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról. Ez lehetővé teszi a jogalkalmazók számára az előnyben részesítést is, amennyiben az egy társadalmi csoport esélyegyenlőtlenségének felszámolására irányul [11. § (1)]. Ezenkívül az ötven főnél több munkavállalót foglalkoztató költségvetési szervek és többségi állami tulajdonban álló jogi személyek kötelesek esélyegyenlőségi tervet kidolgozni. Ez tartalmazza a munkáltatóval munkaviszonyban álló hátrányos helyzetű munkavállalói csoportok vállalaton belüli helyzetének elemzését, a munkáltatónak az esélyegyenlőség biztosítására vonatkozó intézkedéseit nemcsak anyagi, hanem munkavédelmi, képzési és egyéb szempontokból is. A rendelkezés megnevezi azokat a társadalmi csoportokat, amelyeket e tekintetben hátrányos helyzetűnek tart:

a) a nők,
b) a negyven évnél idősebb munkavállalók,
c) a romák,
d) a fogyatékossággal élő személyek, valamint
e) a két vagy több, tíz éven aluli gyermeket nevelő munkavállalók vagy tíz éven aluli gyermeket nevelő egyedülálló munkavállalók.

A hatályos magyar jog tehát garantálja a nemek közötti egyenlőség megvalósulását, és egyenlő bánásmódra kötelezi a munkaadókat. Van azonban gond is: éppen ehhez a törvényhez nem készült végrehajtási utasítás, és a bérek kérdésével sem foglalkozik külön részletező jogszabály annak ellenére, hogy az Európai Unió közösségi joga erre is kitér.

A rendszerváltás utáni első kormány két új anyasági támogatást vezetett be: a várandóssági pótlékot és a gyermeknevelési támogatást (gyet). Míg az előbbi célja az volt, hogy a kismamák jobb táplálkozásának elősegítésével hozzájáruljon a magzat egészséges fejlődéséhez, az utóbbi a nagycsaládosok támogatását jelentette. Az utóbbit bevezető 1993. évi III. törvény szerint gyermeknevelési támogatásra jogosult az az anya – illetve bizonyos esetekben az az apa –, aki a gyermek születését, örökbefogadását megelőzően 180 nap biztosítási idővel rendelkezik, és három vagy több, három és nyolc év közötti kiskorút nevel. A gyet összege megfelel a mindenkori nyugdíjminimumnak. A juttatás jövedelemtől is függő: a családban az egy főre eső jövedelem nem haladhatja meg az öregségi nyugdíjminimum háromszorosát.

A gyedet az 1995-ös kormányváltást követően – a megszorító intézkedéseket tartalmazó „Bokros-csomag" bevezetésével – szüntették meg, amikor a gazdaságpolitika alakítói úgy ítélték meg, hogy a stabilizációs politikának a családtámogatási rendszert is gyökeresen át kell alakítania. A gyes mértékét a jövedelem nagyságától tették függővé úgy, hogy egyetlen jövedelemhatárt állapítottak meg, amely megegyezett a családi pótlék esetében megállapított legmagasabb értékkel (19 500 Ft). A cél az volt, hogy a családtámogatási rendszert rászorultsági elv alapján építsék fel, és a forrásokat az alacsonyabb jövedelműek kapják meg. Az Alkotmánybíróság döntése alapján az eredeti elképzelést, hogy vagyoni tesztet vezessenek be, és a kétkeresős családokat automatikusan kizárják a családi pótlék rendszeréből – el kellett vetni. Három jövedelemsávot határoztak meg, melyeken belül egyre csökkenő összegű családi pótlék járt a gyermekek után. Alanyi jogon továbbra is járt a családi pótlék a három- és többgyermekes családok számára, valamint a tartósan beteg vagy fogyatékos gyermekek után.

A Bokros-csomag által bevezetett intézkedések körülbelül két és fél évig voltak hatályban. Újabb kormányváltást követően, 1999-től több lépésben történt meg az 1995 előtti családtámogatási rendszer restaurációja: alanyi jogúvá vált a családi pótlék, és megszűnt a gyesre való jogosultság jövedelemteszthez és előzetes munkaviszonyhoz kötése. 2000. január 1-jétől pedig ismét bevezették, igaz, maximális összegének jelentős korlátozásával, a gyedet.[75]

2007-ben a gyes összege azonos az öregségi nyugdíj legkisebb összegével, amelyből levonnak 8,5% nyugdíjjárulékot. Ez havi 25 800 Ft-ot, ikergyermek esetén 51 600 Ft-ot jelent. A gyes a szülés napjától igényelhető a gyermek hároméves koráig, illetve tartósan beteg vagy súlyosan fogyatékos gyermek tízéves koráig. A szülő (anya vagy apa) a gyermek egyéves koráig kereső tevékenységet nem folytathat, utána napi 8 órában is dolgozhat. A gyermek egyéves kora után

[75] Gábos András – Tóth István György: *A gyermekvállalás támogatásának gazdasági motívumai és hatásai.* http://www.c3.hu/scripta/szazadveg/19/gabtort.htm#fn0. A letöltés dátuma: 2005. február 20.

időbeli korlátozás nélkül elhelyezhető napközbeni ellátását biztosító intézményben; amennyiben a gyest nagyszülőnek fizetik ki, a gyermek napi 5 órában helyezhető el intézményben. Ha a szülő gyedre jogosult, akkor annak lejárta után igényelheti a gyest. A gyed a naptári átlagkereset 70%-a, maximum 87 000 Ft, a gyermek kétéves koráig. Nem alanyi jogon jár, biztosítási jogviszonyhoz kötött (8,5% nyugdíjjárulékot és szja-t vonnak belőle). A három vagy több kiskorút nevelő szülő, nevelőszülő vagy gyám gyermeknevelési támogatást (gyet) kap, amelynek összege azonos az öregségi nyugdíj mindenkori legkisebb összegével, azaz 25 800 Ft. A támogatás a legfiatalabb gyermek harmadik életévének betöltésétől a nyolcadik életévének betöltéséig jár. 2007. január 1-jétől a családi pótlék havi összege az 1998. évi LXXXIV. törvény alapján:

1. egygyermekes család esetén 11 700 forint,
2. egy gyermeket nevelő egyedülálló esetén 12 700 forint,
3. kétgyermekes család esetén gyermekenként 12 700 forint,
4. két gyermeket nevelő egyedülálló esetén gyermekenként 13 800 forint,
5. három- vagy többgyermekes család esetén gyermekenként 14 900 forint,
6. három vagy több gyermeket nevelő egyedülálló esetén gyermekenként 15 900 forint.

Az anyasággal kapcsolatban is születtek nemzetközi egyezmények. Erre a Nemzetközi Munkaügyi Konferencia 1952. évi 35. ülésszakán elfogadott, az anyaság védelméről szóló 103. számú egyezmény ratifikálásakor, a 2000. évi LVIII. törvényben került sor. A törvény vonatkozik minden gazdasági ágazatban foglalkoztatott nőre, ideértve az otthon bérért dolgozó (bedolgozás, távmunka) nőket is. A szabályozás gyakorlatilag a Magyarországon már régóta érvényes gyakorlatot erősíti meg, vagyis a terhes nők jogait a szülési szabadságra és a hozzá kapcsolódó szociális juttatásokra.

Az 1997. évi LXXXI. törvény felemelte a nyugdíjjogosultság korhatárát, de a rendelkezés szerint ez csak a 2009. január 1-jéig tartó időszakra érvényes. Hogy mi vonatkozik majd a 2009. január 1-je után nyugdíjba vonulókra, arról újabb törvénynek kell majd rendelkeznie. De addig is öregségi nyugdíjra az jogosult, aki a hatvankettedik életévét betölti, és legalább húsz év szolgálati idővel rendelkezik. Vagyis nőknél és férfiaknál egyaránt hatvankét évre emelte az igénybevétel korhatárát. A nőket azonban pozitív megkülönböztetésben részesíti, mert ötvenötről hatvankét évre fokozatosan emeli fel a korhatárt. Gyakorlatilag az 1947-ben született korosztály lesz az első, amely hatvankét éves korában fog nyugdíjba menni.

A NEGYEDIK GENERÁCIÓS JOGOK SZABÁLYOZÁSA MAGYARORSZÁGON

A negyedik generációs jogok csoportja az emberi jogok újrafogalmazásának szükségességét sugallja. A női jogok szempontjából a legfontosabb különbségnek az eddigiekhez képest azt találtam, hogy a jogok három generációja mindig a közszférára vonatkozott, soha nem érintette a magánteret, az otthonok bezárt ajtaján nem hatolhatott be. Ez meg is felel a magánjog nyugat-európai értelmezésének. A 20. század végi feminista mozgalmaknak köszönhetően azonban lassan bekerül a köztudatba, hogy a jogvédelem nem állhat meg a lakások ajtajánál, nem hunyhat szemet afelett, mi történik az otthonok falain belül. A magánszférában ugyanis semmi sem védi a nőt a férfiak, akár apa, akár férj hatalmától. Így került be a jogok negyedik generációjába az, hogy a nők ellen elkövetett erőszakot nemcsak akkor kell büntetni, ha a közéletben történt, hanem akkor is, ha családon belül, sőt lehetőleg olyan környezetet kell teremteni, ahol az erőszak elkövetésére nem kerülhet sor.

Mielőtt azonban bemutatnánk, hogyan áll a családon belül elkövetett erőszak jogi szabályozása Magyarországon, ebben a fejezetben is a történetiség elvét követjük. Először azt kísérjük végig, hogy a szintén ebbe a csoportba tartozó jogok mint a reprodukciós szándék szabadságának tiszteletben tartása vagy megsértése, valamint a kínzás minden fajtájának elítélése és a kínzás elleni tiltakozás joga hogyan működött az elmúlt hatvan évben a szabályozás szintjén.[76]

A NŐI TEST FELÜGYELETE ÉS A BÁNTALMAZÁS KEZELÉSE (1945–1989)

Örök vitának számít, hogy ki rendelkezik a női test felügyeletének jogával. A férfi, az állam, netán maga a nő? Ez a téma a mai napig felkorbácsolja a kedélyeket. A vita elsősorban arról szól, kinek van joga dönteni a nem kívánt terhesség sorsáról. Az állam beavatkozása a terhes nők életébe a dualizmus időszakára nyúlik vissza Magyarországon. Az 1878. évi V. törvény *(A magyar büntető törvénykönyv bűntettekről és vétségekről)* értelmében a magzatelhajtás bűncselekménynek számított majdnem nyolcvan éven át. A törvény szerint a terhes nő két-három, az orvos, a bába vagy egyéb személy pedig öt évig terjedő börtönnel volt büntethető magzatelhajtásért. Végrehajtási utasítás hiányában azonban a gyakorlat elég liberális volt: betegség esetén, amennyiben a terhes nő érdeke úgy kívánta, belgyógyász szakorvos véleményezése alapján bármely szülész-nőgyógyász szakorvos minden jogi következmény nélkül elvégezhette a terhesség megszakítását. A Kúria 1933-ban, a KBI/116/1933-as kúriai döntvénnyel szentesítette a kialakult joggyakorlatot. Ez azt jelentette, hogy a tehetősebbek magánklinikákon elvetet-

[76] *The right do development in a globalized world.* Human Rights Commission, 2004. *Statement on the Working Group on the Rights to Development.* February 9 to 20, 2004. Joint written statement submitted by CETIM and AAJ. UN symbol: E/CN.4/2004/WG.18/CRP.1. http://www.cetim.ch/en/interventions_details.php?iid=218. A letöltés dátuma: 2005. február 20.

hették nem kívánt terhességüket. De a többség számára továbbra is az illegális népi abortív technikák jelentették a megoldást.

1945. február 14-én a Budapesti Nemzeti Bizottság azonnali hatállyal felfüggesztette a korábbi magzatelhajtást szabályzó rendelkezéseket, ezzel ingyenessé és egészségügyi intézményben elvégzendővé tette az abortuszt. A hivatalos indoklás szerint erre azért volt szükség, hogy a rossz élelmezési és közegészségügyi viszonyok között az ostrom alatti nélkülözéstől legyengült nőket óvják, illetve az újszülöttek életét se kockáztassák.[77] A művi vetélés szabályozásának enyhítését valójában a szovjet hadsereg által 1945-ben elkövetett nagyszámú nemi erőszak következményeinek elhárítása kívánta meg.[78] Ezt követően 1951-ig jellemző volt a szabályozás bizonytalansága. Sem a koalíciós pártok, sem az MDP nem vállalta, illetve tudatosan kerülte az abortusz újraszabályozásakor szükségszerűen fellángoló belpolitikai csatározásokat.

A levéltári források alapján 1951 februárjától érezhető a szigorítás szándéka. Rákosi Mátyás Gerő Ernőnek ekkor írt feljegyzésében az anyasági jutalom tervezett bevezetése kapcsán azt javasolta, hogy már a hatodik gyerek után vezessék be a jutalmazást; indoka a következő volt: „Tekintve, hogy az abortusz ellen fel akarunk lépni." A népjóléti miniszter ekkor fogott hozzá a művi vetélések újraszabályozásának előkészítéséhez. 1951 júniusában a tervezetet véleményezésre megküldte a szülészkerületekbe az orvosoknak. Mind az orvosok, mind az igazságügy-minisztérium tiltakozik az ellen, hogy az abortáló nőt börtönnel szándékozik sújtani. Kormányzati szinten még halogatják ugyan a döntést, de a gyakorlatban már érezhető a szigorítás. 1952 tavaszán már zajlanak a sajtó által megszellőztetett kirakatperek művi abortuszt illegálisan végző orvosok és bábák ellen.

Végül 1952 júniusában az Egészségügyi Minisztérium a 81/34/1952. EüM számú utasítással módosította az érvényben lévő „megengedő" szabályozást. Tilossá válik az abortusz általában; két esetben van kivétel: ha a magzat előre láthatóan súlyosan károsodott, vagy ha az anya egészsége veszélyben forog. Tehát nem volt lehetőség az abortusz elvégzésére sem bűncselekmény (nemi erőszak, vérfertőzés), sem szociális indok (már sok gyermek, lakásgondok) esetén. De nem voltak tekintettel az anya korára sem. Az abortusz engedélyezése hosszadalmas és megalázó procedúra lett, amelyet párhuzamosan két szinten folytattak le.[79]

1953 januárjában köteleztek minden „intézményt és kapcsolatos személyt" a tudomásukra jutott terhességek bejelentésére,[80] majd még ugyanezen hónapban az orvosokat és a bábákat a méhűri beavatkozások jelentésére.[81] Valóságos nyomozási folyamatok kezdetét jelentették ezek az adminisztrációs kötelezettségek.

[77] Garancsi, 2001, 96.

[78] Pető, 2005.

[79] Palasik, 2004.

[80] 8100-1/1953. I. 15. EüM számú utasítás A terhességek kötelező bejelentéséről. MOL 276-96-3 EüM.

[81] 8100-2/1953. I. 15. EüM számú utasítás a Méhűri beavatkozás, valamint az elvetélés bejelentésének és nyilvántartásainak szabályozásáról. MOL XIX-C-2-d 1. doboz 81/75.

Méhűri beavatkozás után a kaparékot, elvetéléskor a petét vagy a magzatot minden esetben kórbonctani intézetbe kellett küldeni. Elvetélés gyanúja esetén az orvosnak hüvelyi tükörvizsgálatot kellett végeznie annak megállapítására, nem történt-e művi beavatkozás. Minden művi beavatkozást 24 órán belül jelenteni kellett a rendőrségen. Különösen vidéken építették ki gondosan a „figyelő rendszert": a járási orvosok és szülésznők minden vetélésről jelentést küldtek a megyei egészségügyi osztálynak, ahonnan az adatokat továbbították a járási rendőrségnek.[82]

A 9863/1953. IM II. számú igazságügy-miniszteri rendelet példátlan módon az abortőrt a magzatelhajtáson túl halmazati bűntettként veszélyeztetésért is bíróság elé állította. A halmazat ebben az esetben azt jelentette, hogy az élet és testi épség veszélyeztetésével is vádolták az abortuszt végzőket vagy végeztetőket.[83] Az orvosok tiltakoztak, hogy a magzatelhajtás eleve tartalmazza a testi épség veszélyeztetése kategóriát, nem kell külön büntetési tételt kiszabni rá, de hiába. A halmazati kategória alkalmazása tette lehetővé, hogy a büntető törvénykönyv módosítása nélkül akár hét és fél év is adható volt a magzatelhajtás alapesetéért. Rendszeresen ellenőrizték az ügyészeket, bírókat, nyomozókat, hogy kellő szigorral jártak-e el. És ami külön figyelmet érdemel: ezt a rendelkezéssorozatot sem hozták nyilvánosságra!

Az egész korszak csúcsát a születésszabályozás szempontjából a *Határozat az anya- és gyermekvédelem továbbfejlesztéséről* című - korábban más aspektusból már tárgyalt - dokumentum jelentette, amely 1953. február 8-án jelent meg a *Magyar Közlöny*ben.[84] A határozat már egyértelműen szigorú büntetést ígért mindenkinek, aki abortuszt hajt vagy hajtat végre. A terhesség megszakítását tizenhat betegségtípus esetén és csakis állami egészségügyi intézményben tette lehetővé. Érdekes azonban, hogy a rendelkezés nyilvánosságra hozatala nem a kampány kezdete volt, ahogy az tévesen él a köztudatban, hanem, mondhatni, a legszigorúbb időszak vége. 1953 áprilisában leváltották posztjáról Ratkó Anna egészségügyi minisztert, aki a határozatot jegyezte. 1953 júliusától pedig a Nagy Imre miniszterelnök nevével fémjelzett új szakasz politikája itt is tetten érhető volt: kezdetben inkább a gyakorlatban mutatható ki valamiféle lazulás, enyhítés, de a büntetőrendelkezések erélyes érvényesítését nem egyik pillanatról a másikra oldották fel. Az országos amnesztia nyomán sok magzatelhajtás miatt elítélt személy is kiszabadult.[85] 1953 decemberében Drexler Miklós egészségügyi miniszterhelyettes megbeszélést tartott az I. és II. fokú bizottságok vezetőivel. Ettől kezdve a bizottságok mérlegelték, és rendszerint elfogadták az egészségügyi indikációt. Szintén decemberben a Legfelsőbb Bíróság elvi döntést hozott arról, hogy „az önelhajtó nőket enyhébben kell büntetni, nevelő hatást kell érvényre juttatni".[86] A korábbinál jóval gyakrabban tartottak szociális okból indokoltnak terhességmegszakítást, ami tulajdonképpen az első lépcsőfok volt a liberalizálás

[82] Garancsi, 2001, 51.
[83] MOL 276-96-20, IGAZ.
[84] 1004/1953. (II. 8.) MT határozat. MOL 276-96-2 EüM.
[85] Köztük 674, a terhességét megszakító/megszakíttató asszony.
[86] MOL XIX-C-2-d 9. doboz.

felé. 1954 elején újabb enyhítéseket léptettek életbe, amelyek következtében az AB-bizottságok tagjai szabadabban, orvosi szemléletük alapján bírálhatták el az egyes eseteket. Majd a Legfelsőbb Bíróság elvi döntésében bírálta a jogellenes halmazatos ítéletek gyakorlatát. Az ítéletek kb. felét felfüggesztették. Mindennek hatására rohamosan emelkedett a bejelentett vetélések száma.

Alapvető változást a terhességmegszakítás ügyében az hozott, hogy a Szovjetunióban 1955 őszén újra széles körben engedélyezték az addig szigorúan büntetett kórházban végzett abortuszt. Miután a magyar politikai vezetés csak lassan követte a szovjetunióbeli enyhülési politikát, az új rendelet meghozatalára csak a következő év nyarán kerülhetett sor. 1956. június 3-án határozatilag[87] „eltörölték" az abortusz tilalmát. A terhességmegszakítást ettől fogva engedélyezték az anya betegsége vagy más, méltánylást érdemlő személyi vagy családi körülmény fennállása esetén, de még ezek hiányában is, amennyiben az anya ragaszkodott hozzá. A beavatkozás kizárólag gyógyintézetekben történhetett. A magzat 12 hetes koráig lehetett engedélyezni az abortuszt. A kérelmet AB-bizottság elé kellett terjeszteni.[88] A rendelet utasítást adott az abortuszellátás megszervezésére a kórházi és klinikai osztályokon, kijelölt szülőotthonokban. Összességében az engedélyezési eljárás egyszerűsödött, és megkezdték az AB-bizottságok decentralizálását is. Elutasító AB-bizottsági határozat esetén biztosítottak egyszeri jogorvoslati lehetőséget. Ettől kezdve a magzatelhajtás csak akkor volt büntetendő, ha nem legálisan végezték. A határozat a megelőzésre is gondolt: elrendelte a fogamzásgátló szerek gyártását és olcsó forgalmazását is.

A rendelet az 1973-as szigorításig volt érvényben, és lényegében teljes körű liberalizációt jelentett. Az 1040/1973. (X. 18.) minisztertanácsi határozat, majd az ennek nyomán született 4/1973. (XII. 1.) EüM-rendelet megnehezítette a terhességmegszakítást. Az abortuszt lehetővé tevő tíz okot viszonylag tágan határozták meg. Az AB-bizottságok ítélkezési gyakorlata azonban szigorodott. A megszakítás iránti kérelmet formanyomtatvány kitöltésével kellett elindítani, ami a nők egy részének önmagában is gondot okozott. Sok bizonytalan anya inkább megszülte gyermekét, mintsem a „bizottság" elé kerüljön, vagy netán az elsőfokú elutasítást követően ismét elölről kezdje a procedúrát. Mindez 1988-ig volt érvényben, amikor ismét enyhítettek az abortusz elvégzésének feltételein.[89]

A női test felügyelete témakörbe tartozik a prostitúció is. Magyarországon 1955. december 24-én hirdették ki az ENSZ-nek azt a New Yorkban, 1950. március 21-én keltezett egyezményét, amely a mai napig vissza-visszatérő vitát vált ki a közéletben. A nemzetközi egyezményben, amely az emberkereskedelem és mások prostituálásának az elutasításáról szól, a szerződő felek kötelezték magukat, hogy mindazokat megbüntetik, akik „más személy kéjelgésének kielégítésére" valakit prostitúció céljából megkerítenek, rábírnak, vagy elcsábítanak – még akkor is, ha a beleegyezésével történt a dolog.[90] Eszerint nem lehet fenntartani

[87] Az 1047/1956 (VI. 3.) MT-határozat.

[88] A tételes végrehajtási utasításról ezúttal gondoskodtak, három héttel később ugyanis már ki is adták a 2/1956. (VI. 24.) EüM-rendeletet.

[89] 76/1988. (XI. 3.) MT-rendelet a terhességmegszakításról.

[90] 1955. évi 34. törvényerejű rendelet.

bordélyházakat. A tiltást az egyezmény azzal indokolja, hogy a prostitúció és a vele járó emberkereskedelem az ember méltóságával összeegyeztethetetlen, és veszélyezteti az egyén, a család és a társadalom jövőjét.

A következő nemzetközi egyezmény, amelyhez Magyarország a témakörben csatlakozott, a rabszolgaság minden formájának elítélését mondta ki. Az eredeti nemzetközi egyezményt még 1926. szeptember 26-án írták alá Genfben, majd ezt kiegészítették előbb New Yorkban, 1953. december 7-én, majd ismét Genfben, 1956. szeptember 7-én. Az egyezmény elutasítja a szolgaság minden fajtáját, beleértve a rabszolgaságot, az „adósi" rabszolgaságot, a jobbágyságot. Külön paragrafus rendelkezik a nőkről, és kimondja, hogy meg kell szüntetni minden olyan intézményt vagy gyakorlatot, amelynél fogva:

- a nőt szülei, gyámja, családja, vagy bármely más személy vagy csoport pénzbeli vagy természetbeni juttatás fejében a visszautasítás jogának kizárásával eljegyezzenek vagy férjhez adjanak;
- a nőt férje, férjének családja más személynek átengedheti;
- a nőt férje halálával más személy örökölheti.

A korabeli hazai szabályozások hasonló, a nők személyi szabadságjogait sértő gyakorlatra már nem adtak ugyan lehetőséget, azonban az elvi deklaráción kívül gyakorlati jelentősége is volt: nem árt emlékeztetni és megerősíteni a társadalmat: a nő senkinek sem lehet tulajdona.

Magyarország viszonylag gyorsan csatlakozott a Strasbourgban, 1987. november 26-án kelt, a kínzás és az embertelen vagy megalázó bánásmód megelőzéséről szóló európai egyezményhez. Magyarországi kihirdetését az 1988. évi 3. törvényerejű rendelet tartalmazza. A jogszabálynak nincsenek kifejezetten nőkre vonatkozó paragrafusai, vagyis egyaránt vonatkozik férfira és nőre.

A RENDSZERVÁLTÁS UTÁNI SZABÁLYOZÁSOK (1990–2005)

A rendszerváltást követően az Országgyűlés az 1992. évi LXXIX. törvényben szabályozta újra az abortuszt. Kimondta, hogy a terhesség csak veszélyeztetettség esetén szakítható meg. A terhességmegszakítás korábban lehetséges tíz okát nyolcra redukálta. Ezek egyike az állapotos nő súlyos válsághelyzete. A jogszabály súlyos válsághelyzetnek tekinti, ha az anyát testi vagy lelki megrendülés éri, illetve az olyan helyzetet, ami társadalmi ellehetetlenülést okoz. A törvény tehát nem sorolja fel taxatíve a súlyos válsághelyzet eseteit, fennállását az azt elszenvedő nő állapíthatja meg körülményei mérlegelésével.

Megszűntek az abortuszbizottságok. A páciens terhességmegszakítás iránti kérelmét egy újonnan létrehozott intézmény, a Családvédelmi Szolgálat munkatársa előtt személyesen terjeszti elő, a terhességet megállapító szülész-nőgyógyász szakorvos által kiállított igazolás benyújtása mellett. Az engedélyt is ez a munkatárs adja meg, amellyel a terhes nőnek nyolc napon belül meg kell jelennie a terhességmegszakítást végző intézetben.

A fenti szabályozást a 2000. évi LXXXVII. törvényben liberalizálták. Azáltal, hogy a módosítás kimondta: a terhesség csak veszélyeztetettség, illetőleg az állapotos nő súlyos válsághelyzete esetén szakítható meg, a súlyos válsághelyzetet egyenrangúvá tették a veszélyeztetettséggel. Így a gyakorlatban megnövekedett az anya döntési lehetősége terhességéről. Viszont a módosítás előírja, hogy a terhes nő kétszer köteles megjelenni a Családvédelmi Szolgálatnál: az első tájékoztatás után három nap gondolkodási időt kap arra, hogy szándékát megváltoztassa. Ha a nő a terhesség megszakítása iránti szándékát fenntartja, ettől a naptól számított nyolc napon belül kell megjelennie az abortuszt elvégző egészségügyi intézményben.

A prostitúció kérdése a rendszerváltás után is újra előkerült. Hiába minden tiltás és elítélő nyilatkozat, a probléma léte és megoldatlansága egy sor feladatot vet fel minden, 1990 óta hatalmon lévő kormány számára. A 2271/1997. (IX. 11.) kormányhatározatot a prostitúció visszaszorítására irányuló intézkedésekről azzal a szándékkal hozták, hogy ugyan továbbra is betartva a nemzetközi szerződésből adódó kötelezettséget, Magyarország elítéli a prostitúciót, igyekszik megakadályozni minden formáját, azonban önmagában a tiltástól még nem szűnik meg. Ezért nem hunyva szemet a létező prostitúció felett, igyekszik ellenőrizhetővé tenni azt, kizárva az intézményes működtetés lehetőségét.

A Magyar Köztársaság parlamentje megerősítette a Strasbourgban 1987. november 26-án kelt nemzetközi egyezményt, amely a kínzás és az embertelen vagy megalázó bánásmód megelőzéséről szóló európai egyezmény kihirdetéséről rendelkezett. Előzménye, hogy az Európa Tanács egy bizottságot hozott létre, amely látogatások révén vizsgálja a szabadságuktól megfosztott személyekkel való bánásmódot, hogy erősítse védelmüket, ha szükséges, a kínzással és az embertelen vagy megalázó büntetésekkel szemben. A törvénynek külön a női foglyokra vonatkozó rendelkezése nincs.[91]

A negyedik generációs jogok csoportjában utolsóként tárgyaljuk azt, hogyan áll hazánkban a családon belüli erőszak kezelése. És miért vált „női joggá" a családon belüli erőszak elleni fellépés követelése? Azért, mert a legtöbb erőszakot a nők szenvedik el. A probléma felvetése is teljesen újszerű, először 2002. október 2-án - társadalmi nyomásra - az Országgyűlés mondta ki azt, hogy a családon belüli erőszak nem tekinthető magánügynek, a fellépés és védekezés ellene a mindenkit megillető emberi jogok közé tartozik. A képviselők pártoktól függetlenül támogatták azt a javaslatot, hogy a családon belüli erőszak visszaszorítása érdekében nemzeti stratégia kialakítására van szükség. Mindezt azzal indokolták, hogy a családon belüli erőszak nagymértékben van jelen a magyar társadalomban. Az élet, testi épség ellen irányuló támadás, a nemi erőszak áldozata a legtöbb esetben a kiszolgáltatott hozzátartozó. Ez azt jelenti, hogy Magyarországon hozzátartozója erőszakos magatartása következtében átlagosan minden harmadik napon meghal valaki; házastársa, élettársa (volt házastársa vagy élettársa) erőszakos magatartása következtében átlagosan minden héten meghal legalább egy nő; a családon belüli erőszak gyermekáldozatainak száma pedig

[91] 1995. évi III. törvény.

havonta legalább egy. Ilyen előzmények után született meg végül a 45/2003. (IV. 16.) országgyűlési határozat a családon belüli erőszak megelőzésére és hatékony kezelésére irányuló nemzeti stratégia kialakításáról. Ennek nagyon fontos rendelkezései között az Országgyűlés felkéri a kormányt, hogy a társadalmi szervezetek bevonásával 2004. március 31-ig dolgozza ki és terjessze az Országgyűlés elé az alábbi törvényjavaslatokat:

a) vezesse be az úgynevezett „távoltartó rendelkezést" a magyar jogba;
b) biztosítsa a családban (együtt élő vagy már szétvált családtagok között), közös háztartásban, egyéb intim, személyközi kapcsolaton belül, valamint intézményben együtt élők között elkövetett erőszak eseteiben a bíróságok és a hatóságok előtti a gyorsított eljárást;
c) erősítse meg a rendelkezésre álló tanúvédelmi szabályokat, illetőleg állapítson meg további tanúvédelmi szabályokat annak érdekében, hogy a törvény megfelelő hatékonysággal védje a családon belüli erőszak áldozatainak, illetőleg tanúinak a személyes biztonságát és emberi méltóságát tanúskodásuk esetén.

Ezek megvalósítására az Országgyűlés szinte kész cselekvési programot is vázolt a kormány számára. Ennek pontjai között találjuk a többek között a következőket:

- egyértelmű és egységes szabályokat kell alkotni, amelyeket a rendőrség, a gyermekvédelmi szervek, szociális intézmények, egészségügyi intézmények alkalmazni kötelesek családon belüli erőszak esetében;
- bővíteni és korszerűsíteni kell a biztonságos menedékház-hálózatot, valamint speciális áldozatvédelmi kríziskezelő központokat kell létesíteni az erőszak elől menekülő nők, gyermekek és más bántalmazott hozzátartozók számára;
- mindent meg kell tenni annak érdekében, hogy a családon belüli erőszakkal összefüggő hatósági eljárások során a bántalmazott családtagok életének, testi épségének és biztonságának védelme kiemelt célként érvényesüljön;
- a családon belüli erőszak áldozatai jogi tanácsadást, a hatóságok, a bíróságok előtti eljárásokban szakszerű jogi képviseletet kaphassanak;
- ki kell dolgozni egy komplex, az egész országra kiterjedő cselekvési programot, amely a családon belüli erőszak elleni fellépés során a szankcionálás mellett a megelőzésre és a védelemre koncentrál;
- meg kell szervezni a családon belüli erőszak megelőzésében és kezelésében érintett szakemberek felvilágosítását, folyamatos képzését;
- az illetékes állami szervek dolgozzák ki és alkalmazzák a családon belüli erőszakkal kapcsolatos célzott statisztikai adatgyűjtés elveit;
- a kormány indítson országos felvilágosító, köztudatformáló kampányt, amelynek célja, hogy a társadalom ne legyen közömbös a családon belüli erőszak semmilyen megnyilvánulásával szemben, az emberek ne tekintsék

magánügynek a családon belüli erőszakot, és rendelkezzenek megfelelő információval jogaikról és az elérhető segítő szolgáltatásokról.

Az országgyűlési határozat megszületése óta évek teltek el, de hatályos törvény helyett a születendő törvényjavaslatnak csupán kétféle szövegezése került nyilvánosságra. És azóta is változatlanul: Magyarországon minden harmadik napon meghal valaki családon belüli erőszak illetve partnerbántalmazás következtében. Ezek a halálesetek nem váratlanul, minden előzmény nélkül, derült égből villámcsapásként lesújtó tragédiák, hanem olyan folyamatok végpontjai, amelyek megállíthatók, megfékezhetők volának. Az ehhez szükséges jogszabályok megalkotása és a hatékony intézkedések megtétele a mindenkori törvényhozó és végrehajtó hatalom felelőssége.

*

A nők jogaiért folytatott küzdelmek szorosan összekapcsolódnak a nők munkába állásának elfogadottságával, a nők művelődéshez, iskoláztatáshoz való, valamint szociális jogainak elismerésével. A választójog megszerzése lehetővé tette a nők számára, hogy lépésről lépésre eljussanak a jogegyenlőségtől az esélyegyenlőségig. Legalábbis a papírforma szerint.

Hogy Magyarországon a jogok kiterjesztésének folyamata mikor, milyen politikai szándékot tükrözött; hogy az extenzív iparosítás, amelyben a női munkaerőre is szinte maximális mértékben szükség volt, mennyiben járult hozzá a jogok deklarálásához, esetleg érvényesítéséhez; hogy a születésszabályozásba történő durva állami beavatkozások mikor milyen érdeket szolgáltak; hogy a Kádár-korszakban a meghozott családsegítő intézkedések mennyiben járultak hozzá a hatalom legitimációjához; hogy a megadott jogok mennyiben segítették elő a nők egyenjogúvá válásának folyamatát; hogy mennyiben változtatták meg a magyar társadalom nemi szerepekkel kapcsolatos szemléletét, és maguknak a nőknek a hozzáállását jogaikhoz; hogy mennyire tudnak élni ezekkel a jogokkal – későbbi kutatásokra váró kérdések.

A nők a közéletben Magyarországon 1989-ig

SZAPOR JUDIT

A MAGÁNSZFÉRÁBÓL A POLITIKAI KÖZÉLETBE: A NŐI POLITIZÁLÁS TÖRTÉNETE A KEZDETEKTŐL 1945-IG

BEVEZETÉS: KORSZAKOLÁS ÉS DEFINÍCIÓK

E tanulmányvázlattal az a célom, hogy a kutatási program résztanulmányaihoz történeti hátteret, dimenziót szolgáltassak. Bár arra nem vállalkozhatom, hogy teljes képet adjak a témakör elmúlt 10-15 évben felhalmozott, szerteágazó magyarországi kutatásairól, ahol tudok, megpróbálok rámutatni azok legjelentősebb hiányaira és az elméleti továbblépés lehetséges irányaira. Végül, de nem utolsósorban megkísérlem felvázolni a kutatási program központi kategóriáinak lehetséges értelmezéseit. Elöljáróban néhány megjegyzést fűzök a magyarországi női politizálás korszakolásához és, ami ettől elválaszthatatlan, a női politizálás fogalmához. A magyar nőtörténetre vonatkozó irodalom szinte kivétel nélkül olyan periodizációt követ, amelyben a női politizálás korszakhatárai a magyar politikatörténet fordulópontjaihoz, a gazdasági és társadalmi modernizáció mérföldköveihez fűződnek. Ez érdekes módon szinte tökéletes átfedést mutat a századforduló magyarországi polgári nőmozgalom korszakfelosztásával, amely a „kezdetektől" 1867-ig, 1867-től 1896-ig, 1896-tól 1914–18-ig tartó, valamint 1919 utáni fő szakaszokról beszélt. A magyar polgári feministák által kialakított kronológia egyben arra is alkalmas volt, hogy hangsúlyozza a párhuzamot a polgári feministák által példaképnek tekintett nyugati burzsoá nőmozgalmakkal, s ezzel még hatásosabban legitimálja politikai létjogosultságukat. Érdekes megjegyezni, hogy hasonló módon a nemzetközi nőtörténeti és genderkutatások az európai nőmozgalmakat a nyugati eszmetörténet és az európai modern történelem fordulópontjaihoz kapcsolják. Ennek megfelelően a polgári nőmozgalmak „pedigréjét" a felvilágosodás filozófiájának az emberi jogok kiterjesztésén alapuló, majd a 19. század közepétől eluralkodó polgári liberális ideológia szellemére és követeléseire vezetik vissza. Ezen az általános megállapításon túl a nyugati nőtörténet különböző ágai és képviselői között az 1990-es évektől élénk vita zajlott (s máig sem dőlt teljesen el) a francia forradalom, valamint a napóleoni kor és törvényhozás okozta visszacsapás mértékéről és értékeléséről. Az amerikai nőtörténetben mára hivatalos dogmává merevült, s tankönyvekben unalomig ismételt nézet szerint a francia forradalom a kezdeti évek egalitariánus, a nők jogi helyzetét sok tekintetben liberalizáló, egyenlősítő intézkedéseit (a válás be-

vezetése, a törvénytelen gyermekek és anyjuk jogi védelme stb.) követően az úgynevezett „republikánus anyaság" mellett tette le a voksot, a nőket szinte teljesen kiszorította a politikai nyilvánosságból, és közéleti szerepüket kizárólag a gyermekek republikánus szellemű felnevelésére korlátozta. A napóleoni törvénykezés ezt az antiliberális trendet „véste kőbe" a nők jogi helyzetének patriarchális szellemű (újra)szabályozásával.[1] Ezzel szemben európai, főként francia nőtörténészek újabban arra figyelmeztetnek, hogy a fenti általánosító és negatív ítélet elhomályosítja a nők forradalom alatti politikai aktivitásának hosszú távú, pozitív hatását. A forradalmi és napóleoni törvénykezés részét alkotó „republikánus anyai" szerep már megfogalmazása idején ambivalens volt, hiszen az új, forradalmi republikánus állampolgárságért folyó harcban a férfiak számítottak a nők – korlátozott – támogatására. Így azután a forradalmi korszak végső soron nem eredményezte a francia nők teljes kizárását a politikai életből, csak a perifériára szorítását.[2]

A polgári liberális nőmozgalmakat megelőlegező két úttörő munkát (Olympe de Gouges: *Déclaration des Droits de la Femme et de la Citoyenne*, 1791 és Mary Wollstonecraft: *The Vindication of the Rights of Woman*, 1792) követő hosszú szünet után a francia forradalom egalitariánus szelleméhez visszanyúló polgári nőmozgalom csak a század közepén jelentkezett, az 1890-es évektől azonban Európa és a nyugati világ minden országában jelentős befolyásra tett szert. A nőmozgalmakat nemzeti viszonylatban tárgyaló nőtörténészek csak az 1980-as évektől kezdték felismerni a paradox jelenséget, a nyugat- és kelet-európai nőmozgalmak az egyes országok gazdasági és politikai fejlettségétől független, meglepő párhuzamait.[3] Egy még frissebb példa az a 2004-ben megjelent kötet, amely máig a legteljesebb áttekintést nyújtja az európai emancipációs nőmozgalmakról.[4] A kötet szerkesztői záró tanulmányukban a következő, négy szakaszból álló korszakolást javasolják: 1. a felvilágosodástól a francia forradalom és napóleoni korszak végéig; 2. a napóleoni jogalkotás által jelzett „visszacsapástól", mely a nők jogi és politikai mozgásterét korlátozta, a kezdeti nőmozgalmakig és helyükig a közép-, kelet- és dél-európai nemzeti mozgalmakban; 3. az 1860-as évektől 1890-ig (a szervezett nőmozgalmak kezdetéig), és végül 4. 1890-től a polgári emancipációs nőmozgalmak és nemzetközi szervezetek fénykora, amelynek az első világháború vetett véget.[5]

Ez a periodizáció – szándéka szerint – olyan általános, hogy bármelyik európai ország nőmozgalmával összeegyeztethetőnek kellene lennie. Hogy mégsem az, annak az az oka, hogy nem mindig vet számot a történelmi fejlődés helyi sajátosságaival, például azzal, hogy a felvilágosodás eszméi az egyes országokban különböző mértékben fonódtak össze a nemzeti megújulás ügyével, hogy nem minden érintett európai ország vezette be a napóleoni magánjogi kódexet, vagy

[1] Lásd például SMITH, 1989, 102–103, 120–122.

[2] GODINEU, 1993, 15–32. és SLEDZIEWSKI, 1993, 33–47.

[3] Linda Edmondson az elsők között regisztrálta, s próbálta megmagyarázni a jelenséget. EDMONDSON, 1984. 1.

[4] PALETSCHEK-PIETROW-ENNKER (eds.), 2004.

[5] Uo. 307–315.

hogy az 1848-as forradalom Franciaországban gyökeresen más célokat tűzött ki maga elé, mint mondjuk a magyar, olasz vagy cseh forradalom.

A magyar nők politizálásának előtörténetét és történetét célszerűbb egy olyan kronológiába ágyazni, amely egyaránt figyelembe veszi az újkori magyar történelem fordulópontjait (1848, 1867, 1914) és társadalomtörténeti trendjeit (modernizáció, foglalkoztatottság), a nők emancipációs, oktatási és politikai jogaiban beállt fontos változásait (például az 1895-ös miniszteri rendeletet, mely részlegesen megnyitotta a felsőoktatást előttük), és végül a magyarországi női szervezeti politizálás fejlődésének mérföldköveit (1896, 1904). Végül azon is érdemes elgondolkodni, hogy az így kialakított periodizáció főbb szakaszai: a kezdetektől 1896-ig, 1896-tól 1904-ig, 1904-től 1918-ig és 1919-től 1945-ig milyen átfedést mutatnak a nemzetközi, elsősorban nyugati nőmozgalom és női politizálás mára általánosan elfogadott korszakhatáraival. A fent említett, 2004-ben megjelent európai körkép az első olyan, viszonylag sikeres összehasonlító áttekintés, amely számot vet a nemzeti és nemzetközi trendek közti átfedésekkel, de alapvető különbségeivel is. Ennek fényében kell értékelni, hogy a magyar szakirodalom még mindig a polgári nőmozgalom által majd száz éve bevezetett (és szándéka szerint leplezetlenül a feministák önigazolását szolgáló) periodizációra épül. Ezen túl a legutóbbi időkig figyelmen kívül hagyta vagy legalábbis alábecsülte azokat a területeket – így például a hagyományos női szerepekhez kapcsolódó jótékonysági szervezetek tevékenységét –, melyek nem illettek bele az „alapítók" által képviselt és leírt „fővonalba".

Mint a fenti példa is illusztrálja, a női aktivizmus, politizálás periodizációja elválaszthatatlan a női politizálás mibenlétéről alkotott fogalmi rendszerünktől. Ez egészen a legutóbbi időkig ugyancsak a századforduló feminista irodalmának hagyományára épült, mely a női emancipációért vívott küzdelmet egyre szélesebb mederben folyó harcként ábrázolta. Ezt a harcot először a kulturális és oktatási jogok uralták, majd ezekhez csatlakoztak a foglalkoztatottsági és szakmai jogok követelései, s végül mindezek egyesültek, mintegy belefolytak a politikai jogok követelésének medrébe. Ez a teleologikus ideológia, mely eredetileg a feminista stratégiában egyre jobban eluralkodó választójogi harc elsődlegességét szándékozott igazolni, jól szolgálta a 20. század első másfél évtizedének polgári feminista politikai céljait. S mint látni fogjuk, rendkívül jól beleilleszthető volt mind a nemzetközi nőmozgalom, mind a magyar történelem kulcseseményeinek sorába. Kritikátlanul folytatódó alkalmazása azonban elleplezi a tényt, hogy a női politizálás eme követelései az elmúlt száz évben nemcsak egymásnak alárendelten, hanem egymás mellett, esetenként önállóan is folytatódtak. (A női politizálás több szinten való párhuzamos működésére jellemző példa az 1919 utáni magyarországi konzervatív nőmozgalom fellépése, s az a tény, hogy a női választójog kivívása után a mozgalom az oktatási jogok platformján szerveződött.)

A női politizálás utóbbi években megjelent magyarországi irodalma azonban immár nem független a nemzetközi áramlatoktól. A magyarországi nőtörténet és genderkutatás a közelmúltban érezhetően felgyorsult felzárkózása egyfelől rendkívül fontos funkciót tölt be, több évtizedes lemaradást pótol, másfelől azonban gyakran kitapintható fogalmi problémákkal, tisztázatlansággal küzd.

Ennek egyik oka talán abban lehet, hogy az utóbbi 30 év nyugati feminista, nőtörténeti és genderkutatásainak irányai és eredményei szinte egyszerre érték el Magyarországot, nem adva időt a beáramló, sokszor nyíltan ideologikus hatások megemésztésére. A következő, vázlatos áttekintés ebből az irodalomból az általam leghasználhatóbbnak ítélt kutatási irányokra s a női politizálás ezek által képviselt definícióira szorítkozik.

A nemzetközi irodalomban a hetvenes évektől először egy szűk politikai és intézménytörténeti szemlélet uralkodott, mely - érthetően - ellensúlyozni próbálta az addig a történettudományban uralkodó politikai és diplomáciatörténeti szemléletet. Az ez ellen fellépő kezdeti, militánsan feminista megközelítés teremtette meg a „history" ellensúlyaként artikulált „herstory"-t, mely a hatalom színfalai mögött, a híres férfi vezetők árnyékában operáló nők teljesítményeit ünnepelte, s a nők politikai szerepét főként a jogalkotásban és a választójogi harcban elért eredményekhez kötötte. A kiváló angol társadalomtörténész, Richard Evans okkal figyelmeztetett már a nyolcvanas évek közepén, hogy a nők politizálásának története figyelembe kellene hogy vegye a szűken vett intézményes kereteken túli, alternatív aktivitási formákat, például az oktatási és szakmai egyenjogúságért folytatott, gyakran intézményes kereteken kívül zajló tevékenységi formákat.[6] A magyarországi szakirodalomban ebből a szempontból a legértékesebb hozzájárulás Pető Andreától származik, aki kivételes elméleti érzékenységgel kutatja a magyarországi szakirodalomból fájdalmasan hiányzó konzervatív és szélsőjobboldali nőmozgalmakat, illetve a női politizálás és állampolgárság kereteinek változásait 1919 után.[7]

Egy viszonylag új, a nyolcvanas évek elejétől különösen az amerikai és brit nőtörténeti irodalomban teret hódító kutatási irány a francia forradalom és a „republikánus anyaság" angolszász megfelelőjét, a középosztálybeli nők háztartási és családi szerepekre való korlátozását *(the cult of domesticity)* vizsgálta. A nyolcvanas évekre már meginduló genderkutatások eredményeit felhasználva, ez az irányzat a nemeknek a politikai s magánéletbeli funkciók szerinti, az 1800-as évektől egyre inkább megszilárduló elkülönítését a „köz-" vagy „magánszféra" ellentétpárjával írta le. Az angol társadalomtörténet legjobb hagyományaira épülő munkák hangsúlyozták az angol vállalkozói középosztály döntő szerepét a köz- és magánszféra nemek szerinti elválasztásában, s rámutattak, hogy a „separate spheres" fogalmi rendszerében a középosztály felemelkedése a kezdetektől összefonódott a polgári, később viktoriánusnak keresztelt családmodell kialakulásával. Ez az irány ugyanakkor sikeresen lazította fel a megelőző, szűken értelmezett politika- és intézménytörténeti megközelítést, és mutatott rá a női aktivitás *(agency)* alternatíváira, lehetséges szintereire és formáira a családi élet és az ahhoz kötődő funkciók, így a jótékonysági és vallási alapon szerveződő nőszervezetek keretein belül.[8] Ezek a kutatási eredmények arra figyelmeztettek, hogy a patriarchális ideológia minden erőfeszítése ellenére sem tudta totálisan korlátozni a nők aktivitását, s csak egy általánosító, leegyszerűsítő szemlélet tesz

[6] Evans, 1987, 5.
[7] Lásd többek közt Pető, 1997b, 153–161.
[8] Lásd pl. Ryan, 1981; Hewitt, 1984.

egyenlőségjelet az ideológiában tükröződő „előírás" *(prescription)* és a nők valóságos helyzetének „leírása" *(description)* között. A legújabb irodalom általában szkeptikusabb vagy éppenséggel megkérdőjelezi a magán- és közszféra *(private/public)* ellentétének mindent eluraló jelentőségét. Ezzel szemben rámutat az angolszász nyelvterület és az ott befolyásos militáns protestáns vallási mozgalmak alapján levont következtetések korlátozott érvényességére, s a korábbinál árnyaltabban írja le az ellentétpár tényleges hatását a politikai és magánéletre.[9] Ugyanakkor nehéz lenne tagadni, hogy maga a terminológia (privát vagy magán-/nyilvános szféra) immár kitörölhetetlenül bevonult a történetírás és a mindennapi nyelv használatába. Végül megemlítendő az újabban történészek és politológusok által előszeretettel használt állampolgárság kategóriája, mely fogalmilag szélesebb alapokra helyezi a nők politikai jogokért folytatott küzdelmét.[10] A következő áttekintésben kritikailag elemzem a magyar szakirodalomban bevett hagyományos korszakolást, és ahol ezt a rendelkezésre álló kutatási adatok megengedik, a politizálás lehető legtágabb definícióját követem.

A KEZDETEKTŐL 1896-IG

Schwimmer Rózsa, a magyar polgári nőmozgalom vezetője *A magyar nőmozgalom régi dokumentumai* című kiadványhoz írott előszavában a nyugati polgári nőmozgalom eredettörténetének liberális hagyományához kapcsolódott, amikor a magyar nők egyenjogúságáért folytatott harc gyökereit a felvilágosodás ideológiájában és annak magyarországi megjelenésében vélte megtalálni.[11] Ehhez a nyugati hagyományhoz kapcsolta azután – a magyar polgári nőmozgalom korszerűségét bizonyító adalékként – a magyar rendi társadalom intézményét, a főúri özvegyek országgyűlési képviseleti jogának tényét, taktikusan elhallgatva, hogy ezt a jogot az 1848-as forradalmi jogalkotás megszüntette. Máday Andor jogprofesszor, az 1910-ben alakult Nők Választójogának Férfiligája meghatározó tagja 1913-ban megjelent vaskos kötetében, *A magyar nő jogai a múltban és jelenben* a fenti elveket átvéve rajzolta fel a magyar nőemancipáció „családfáját".[12] A nőemancipációs törekvéseket egyfelől a felvilágosodás és reformkor liberális hagyományához, másfelől az „ősi", feudális magyar joghoz kötötte.[13] Ez a mű alapozta meg egyúttal a magyar női politizálás történetének periodizációját is, melyet a felvilágosodás hazai úttörőinek írásai mellett a Hermina főhercegnő elnöklete alatt működő Pesti Jótékony Nőegyesület megalapítása (1817) is illusztrált. Máday az általa a magyar feminizmus második korszakának nevezett, 1825 és 1867 közötti időszak tárgyalásában kiemelkedő teret szentelt a reformkor férfi és maroknyi női úttörője munkásságának, köztük Karacsné Takács Éva és

[9] *Journal of Women's History*, 15.1 és 15.2; PETŐ–SZAPOR, 2004b, 172–182.
[10] PETŐ–SZAPOR, 2004a, 136–174.
[11] BÉDY-SCHWIMMER, 1907. 1–6.
[12] MÁDAY, 1913.
[13] Uo. 14. és 131.

Brunszvik Teréz működésének.[14] Az 1848–49-es forradalmi időszak tárgyalása mindössze két oldalra szorítkozik, ahol az 1848. évi választójogi törvényt Máday „jogfosztónak" minősíti ugyan, de érdekes módon elmulaszt párhuzamot vonni a francia forradalom nemesi jogokat megszüntető, egyben a nők jogait korlátozó gyakorlatával.

Az 1848. évi 4. és 5. tc. szerint „politikai jogélvezetet" ezentúl kizárólag férfiak gyakorolhattak, további lakhelyi, műveltségi és vagyoni cenzus által korlátozva. Ez a törvény vetett véget a Werbőczy *Hármaskönyvén* alapuló nemesi szokásjog uralmának, megszüntetve a nemes nők addigi közvetett, küldött által gyakorolt választójogát. Talán a szerző némileg szűk, jogi nézőpontjával magyarázható, hogy a magyar nemzeti ügy pantheonjának szokásos női szereplői, Teleki Blanka és Lővey Klára érdemeinek rövid említése mellett nem emlékezett meg a szabadságharc nem jelentéktelen számú női hőséről. Vagy arról lehet szó, hogy talán a feministákkal közösen kialakított politikai stratégia jegyében megpróbálta elterelni a figyelmet a nőmozgalom radikális oldaláról, s az ekkor már teljes gőzzel folyó választójogi kampány érdekében inkább a mozgalom nemzeti vonásait hangsúlyozta.

Máday szerint a következő korszak 1867-tel, a Veres Pálné alapította Országos Nőképző Egyesület megalapításával veszi kezdetét, és a nőnevelésért folyó harc ismertetése az 1895-ös miniszteri leirattal záródik, amely megnyitotta az egyetemek bölcsészeti, orvosi és gyógyszerészi karát a nők előtt. Az utolsó fejezet élénken tükrözi a könyv írásának pillanatát, az 1912-ben intenzíven folyó feminista választójogi kampány és a küszöbönálló, 1913-ban Budapesten tartandó International Woman Suffrage Alliance (IWSA) kongresszus optimista légkörét, amikor a női választójog korabeli aktivistái úgy érezték, céljuk karnyújtásnyira van. Az 1896-ot követő másfél évtized Máday leírásában egyfajta diadalmenet, melyet a nőknek a foglalkoztatottságban, a közép- és felsőoktatásban, az értelmiségi és hivatalnoki szakmákban a társadalom széles rétegeire kiterjedő jogi és politikai térnyerése jellemez. S ebben a megállíthatatlan, a természeti törvények erejével ható, vagy legalábbis ekképpen ábrázolt fejlődésben Máday harcostársai, a polgári feministák játsszák a főszerepet, különösen két szervezet révén. Az első a korszak elején, 1897-ben alakult, s hamarosan Schwimmer Rózsa vezetése alá kerülő Nőtisztviselők Országos Egyesülete, a második az 1904 utolsó napjaiban alapított Feministák Egyesülete; mindkettő vezető szerepet játszik majd a következő, a magyarországi polgári feminizmus fénykoraként jellemezhető korszakban.

Máday érthetően jóval kisebb figyelmet szentelt két, e szervezeti kereteken kívül eső jelenségnek. Felsorolta, de nem elemezte a női foglalkoztatottságban a korszakban beállt erőteljes változásokat, és röviden megemlítette, de nem részletezte a korszak kezdete előtt, alatt és után megszakítás nélkül működő hagyományos felekezeti és jótékonysági nőegyesületek működését. A Máday könyvének megjelenése óta eltelt 94 évben a magyar történetírás – elsősorban Gyáni Gábor révén – részben pótolta az első mulasztást, a női foglalkoztatottság fő irányának

[14] A korszak női irodalmának elemzését Fábri Anna végezte el. FÁBRI, 1996.

elemzését a gazdasági modernizáció összefüggésében.[15] Ugyanakkor szinte teljesen fehér foltot képvisel a gazdasági modernizáció fontos elemét képviselő, az 1870-es évektől kialakuló úgynevezett női szakmák, a tanítónők, távírdászok, gyors- és gépírónők társadalomtörténeti szempontú elemzése, illetve az e foglalkozási csoportok - 19. század végére már kialakulóban levő - érdekvédelmi szervezeteinek, intézményeinek kutatása. (Ezekhez tartozik többek között az 1884-ben alakult, a tanítónők képviseletét ellátó Mária Dorothea Egyesület, de alig tudunk valamit a Veres Pálné alapította Országos Nőképző Egyesület és a rá következő évben megnyitott mintatanodája, valamint az 1896-ban indított első leánygimnáziuma történetéről.)

Megalapítási évükön kívül alig ismerjük a polgárosodás társadalmi megalapozásában döntő szerepet játszó egyesületek egyharmadát alkotó nőegyesületek tevékenységi és hatókörét, befolyását. A Magyar Gazdasszonyok Országos Egyesülete (1861) és a Pesti Izraelita Nőegylet (1866) csak két példája a céljaikban és működési elveikben egymástól különböző szervezeteknek, melyek társadalmi hatóköréről még mindig rendkívül keveset tudunk.[16] Az előbbi, alapítóinak - két „nemzeti özvegy": Damjanich Jánosné és gróf Batthyány Lajosné - nevéből és státusából ítélve sikeresen kapcsolta össze a vesztes szabadságharc után a nemzeti ügyet a hagyományos jótékonysági feladatokkal.

A korszak vége felé megsokszorozódtak a felekezeti és foglalkozási alapon szerveződő egyesületek (mint az Országos Katolikus Nővédő Egyesület vagy a Művelt Nők Otthona Egyesület), amelyek kifejezetten azzal a céllal alakultak, hogy a gyakran vidékről származó, de városi környezetben élő tanítónői vagy hivatalnoki, fehérgalléros állásokban dolgozó, többnyire hajadon fiatal nőknek erkölcsi támaszt, szállást, társadalmilag elfogadott társaságot biztosítsanak. Enélkül nemcsak a kiegyezés utáni magyar társadalomról és annak modernizációjáról alkotott ismereteink maradnak hiányosak, de nem mérhetjük fel reálisan a következő korszakokban lejátszódó változásokat, átrendeződéseket sem.

A MAGYARORSZÁGI FEMINIZMUS ARANYKORA (1896-1914)

Az első világháború előtti nem egészen két évtizedben a nyugati mintára szerveződő polgári nőmozgalom, a Feministák Egyesülete, a Magyarországi Szociáldemokrata Párt és a szocialista szakszervezetek által képviselt ipari nőmunkások, valamint az 1896 óta korlátozott egyetemi felvételhez jutó új női értelmiségi réteg ugrásszerűen növelték a politikailag iskolázott és társadalmi-politikai szerepeket ambicionáló nők számát. A női politizálás magyarországi történetében egyedülálló ez az időszak, amikor - legalábbis a korabeli aktivisták tudatában - a magyar fejlődés szinte tökéletes szinkronban volt a nyugat-európaival. A for-

[15] Gyáni, 1987-88, 366-378.; Nagy Beáta, 1994. 155-175.

[16] Pajkossy, 2000. Ő mutat rá a polgári társadalom eme alapvető attribútumának kiegyezés utáni ugrásszerű növekedésére. Adatai szerint 1867 és 1878 között a polgári egyesületek száma négyszeresére, 2720-ra emelkedett. Jelen tanulmány befejezése után jelent meg Tóth Árpád, 2006. 147-172.

rások bőségén kívül talán ennek is köszönhető, hogy ez a korszak dicsekedhet a legrészletesebb és legfrissebb feldolgozásokkal. A teljesség igénye nélkül hivatkozom néhány alapvető tanulmányra: Karády Viktor feltárta a közép- és felsőoktatás felekezeti és nemek szerinti egyenlőtlenségeit,[17] a Nagy Beáta és S. Sárdi Margit szerkesztette *Szerep és alkotás* kötet javát alkotó rövid tanulmányok fényt vetettek a századforduló gazdag női irodalmára, képzomuvészeire, fényképészeire.[18] Susan Zimmermann megkísérelte új megvilágításba helyezni a korszak polgári feminista és szociáldemokrata női aktivistáinak konfliktusát.[19] A korszak értékelésének elengedhetetlen dokumentuma N. Szegvári Katalin és Ladányi Andor utolérhetetlenül részletes és megbízható, de fogalmi rendszerét tekintve már megírása idején elavult kötete a nők egyetemi oktatásáért folytatott küzdelemről.[20] Végül többek között a fentebb hivatkozott európai összehasonlító kötet egyik szerzőjeként magam is hozzájárultam a korszak nőmozgalmának kutatásához.[21]

A magyar női politizálás első hivatásos képviselői a Feministák Egyesületének vezetői voltak. A polgári feminizmus magyarországi úttörői, Schwimmer Rózsa és Glücklich Vilma 1904 nyarán a Magyar Nőtisztviselők Országos Egyesületének képviseletében utaztak Berlinbe, az International Council of Women, a nemzetközi nőmozgalom mérsékeltebb szervezetének konferenciájára. Hazatérve részt vettek az ICW magyar szakosztályának, a Magyarországi Nőegyesületek Szövetségének (MNOE) megszervezésében, amely gyakorlatilag az összes létező magyar nőszervezetet tömörítette soraiban, s a korszak hátralévő évtizedében minden valóságos befolyás nélkül fenntartotta jobbára formális működését. 1904 decemberében Glücklich Vilma elnökletével és Márkus Dezső kúriai bíró alelnökletével megalakult a Feministák Egyesülete, mely a háború kitöréséig „döntő befolyást gyakorol a magyar feminizmus fejlődésére és a nő jogai érdekében folyó propagandára".[22] A feministák végig szoros kapcsolatban maradtak az „anyaszervezettel", a Magyar Nőtisztviselők Országos Egyesületével. Ez a kapcsolat kiterjedt a feministák vezetőinek első nemzedékére, akik, mint Schwimmer és Glücklich, nagyrészt a nőtisztviselők soraiban mentek át a politikai tűzkeresztségen, s a korszak végéig tartó munkamegosztás a MNOE elsősorban gazdasági érdekvédelmét sikeresen illesztette be a feministák politikai programjába. Ehhez az 1870 körüli születésű, középiskolai, tanítónői vagy ritkábban egyetemi végzettséggel rendelkező, nagyrészt kispolgári és zsidó (bár esetenként dzsentri vagy éppen arisztokrata) származású, kisvárosi vagy budapesti garnitúrához azután 1910 körül társult a polgári feministák új, mintegy tíz évvel fiatalabb generációja. Ezt az egyetemekről frissen kikerült, intellektuális és

[17] KARÁDY, 1997, 57–74.

[18] KÁDÁR, 1997, 117–124. és E. CSORBA, 1997, 101–116.

[19] ZIMMERMANN, 1996, 57–93. és *Die Bessere Halfte? Frauenbewegungen und Frauenbestrebungen in Ungarn*. Promedia, Vienna, 1999.

[20] N. SZEGVÁRI–LADÁNYI, 1976.

[21] SZAPOR, 1984, 169–174.; Sisters or Foes: The Shifting Front Lines of the Hungarian Women's Movements, 1896–1918. In: PALETSCHEK–PIETROW-ENNKER (eds.), 2004, 189–205.; *„The Hungarian Pocahontas"* 2005. különösen a második fejezet.

[22] MÁDAY, 1913, 128.

politikai ambíciókkal megáldott új csoportot képviselte, többekkel együtt, Dienes Valéria és Polányi Laura, hogy csak két jól ismert nevet említsünk.

Bár a Feministák Egyesülete megalapítása percétől magára vállalta a nők osztályhelyzettől és foglalkozástól független képviseletét, a következő tíz év politikai harcainak dinamikája két alapvető és időnként nehezen szétválasztható kérdést vetett fel. Az egyik a polgári feministáknak a szocialista nőmozgalomhoz fűződő viszonyára vonatkozik, a másik a választójogi harc középpontba kerülésével kapcsolatos feminista program egyre jobban kikristályosodó belső ellentmondásait érinti. A Magyarországi Szociáldemokrata Párt megalakulásától kezdve feladatának tekintette a munkásnők szervezését és oktatását. 1903-tól az MSZDP programjában követelte a nők éjszakai munkájának tilalmát, s a pártvezetés felkérte legismertebb női aktivistáját, a kiváló szónoki tehetségéről ismert Gárdos Mariskát, hogy álljon élére a belügyminisztériumi engedéllyel létrehozott Magyarországi Munkásnőegyesületnek. A polgári feministák és a szocialista nőmunkások kapcsolatát az első évektől kezdve kölcsönös gyanakvás és vádaskodás jellemezte. Bár Gárdos Mariska és a kisszámú, esetenként a pártvezetők hozzátartozói közül kikerült szocialista női aktivisták (pl. Buchingerné Ladányi Szeréna, Mónusné Singer Flóra) gyakran összeütközésbe kerültek a szakszervezeti és pártvezetőség szűk látókörű vezetőivel, a szocialista nőmozgalom mindvégig a férfiak által vaskézzel vezetett szakszervezeti és pártmozgalom irányítása alatt maradt.

Az 1905-től megjelenő *Nőmunkás* egyre élesebben fordult az „úrinők," a dolgozó nők többségére nézve irreleváns mozgalmának minősített feministák vezetése ellen, amely lemondott a nőmunkások speciális sérelmeinek (mindenekelőtt az egyenlő munkáért egyenlő bért követelésének) nyílt hangoztatásáról, s a női politikai emancipáció elérését az általános (férfi) választójogért folytatott harc győzelmének reményébe vetette. A szocialisták és a polgári feministák ellenkező véleményt képviseltek a nők éjszakai munkájának korlátozásával kapcsolatban is. A feministák, akik amúgy is gyakran ingadoztak az egyenlőség és maternalisztikus alapú érvek között, 1910-ben a női munka eltiltásáról beterjesztett törvényjavaslat ellen foglaltak állást, még jobban elmérgesítve a szocialista nőmunkásokkal való kapcsolatukat.

A világháborút megelőző utolsó években a polgári feministák programja, mely korábban a cselédkérdéstől a szakmai érdekvédelemig, a prostitúció megoldásától a törvénytelen gyermekek jogvédelméig a nők jogi, oktatási és politikai érdekvédelmének szinte minden problémájára kiterjedt, végzetesen leszűkült. A női választójog követelése nemcsak egyre inkább alárendeltté tette a feministák eredetileg sokrétű és sokszínű reformprogramját, de egyre több kompromisszumra is kényszeríttette őket. A feminista sajtó és a nők választójogáért folyó propagandahadjárat érvelésében az alkalomtól és a címzettől függően váltakoztak nemzeti sajátosságokra apelláló szlogenek a nőmozgalom osztályjellegét bizonygató, pszeudomarxista érvekkel. A magyarországi választójogi harc 1912-es fellángolása idején a feministák a női választójog érdekében hajlandónak mutatkoztak lepaktálni a konzervatívokkal az általános, titkos választójog vagyoni és iskolázottsági alapon való korlátozására. Ez az egyik oka, hogy az

ingatag szövetség a magyar politikai élet baloldali, parlamenten kívüli politikai erői (a szociáldemokraták, a polgári radikálisok és a polgári feministák) között egyre kevésbé foglalta magában a feministákat. Ily módon a magyar feministák nemzetközi elismerését szimbolizáló esemény, az 1913-ban Budapesten rendezett International Women Suffrage Alliance (a nemzetközi nőmozgalom radikálisabb szárnyának szervezete) VII. kongresszusa a magyar polgári nőmozgalom fénykora utolsó, egyben pirruszi győzelmének bizonyult.

Mindez nem változtat a tényen, hogy a Feministák Egyesülete a magyarországi női politizálás első világháború előtti egyik legfőbb bázisa, iskolája volt. Az egyesület vezetői és tagjai felbecsülhetetlen tapasztalatokat szereztek egy országosan ismert szervezet vezetésében és működtetésében. Vezetőik pedig részt vettek a nemzetközi nőmozgalom háború előtti és alatti élénk nemzetközi kapcsolatrendszernek kiépítésében. Ennél sokkal nehezebb egyértelműen megállapítani a polgári feministák közvetlen hatását és hatókörét. A feministák saját nyilvántartása 1910-ben 700 tagot említ.[23] Susan Zimmermann tanulmánya a háború előtti taglétszámra alacsonyabb, 500 fős, a háború utolsó előtti évére viszont a feministák saját becslésére hivatkozva ennél jóval magasabb, közel 3000 fős tagságot feltételez.[24] A konzervatívok korabeli és későbbi érvét, hogy a baloldali - köztük a feminista - mozgalmak hatása túlnyomórészt a fővárosra szorítkozott, némileg igazolni látszik az az adat, hogy ebből a létszámból csak mintegy 750 tag tartozott az öt vidéki fiókszervezethez.[25] A szervezet valóságos hatását, a női politizálásra való hosszú távú kisugárzását és példáján keresztül a nyugat-európai modell vonzását rendkívül nehéz felbecsülni. A feministák visszatérő érvelése, hogy az általuk képviselt nyugati típusú nőmozgalom szervesen illeszkedik a magyar történelem rendi hagyományaiba, mindenesetre arról árulkodik, hogy milyen messzire voltak hajlandók elmenni, hogy elfogadtassák magukat a középosztály nőinek minden valószínűség szerint túlnyomóan közömbös vagy ellenséges tömegével. Hogy ez a taktika nem bizonyult túl sikeresnek, arra visszafelé következtethetünk abból a tényből, hogy 1919 után a feminista mozgalmat sikerült szinte teljesen a föld alá szorítani. S vajon igaza volt-e a *Függetlenség* cikkírója antiszemitizmust és konzervativizmust ötvöző véleményének, aki a feministák választójogi nagygyűléséről azt írja: mérget venne rá, hogy a jelen lévő hölgyek „95%-a izraelita vallású", akik a választójogot „a magyar nőkre akaratuk és határozott kívánságuk ellenére ráoktrojálják, erőszakolják, csak azért, mert ezt egy elenyésző kisebbség így kívánja".[26] Ahhoz, hogy ezt eldönthessük, s hogy pontosabb képünk legyen a feministák potenciális bázisáról, a középosztálybeli nők „csendes" tömegeiről és a növekvő tisztviselőnői réteg politikai ambícióiról vagy azok hiányáról, részletes tanulmányokra volna szükség, melyek felderítik a magyarországi polgárosodás fénykora konzervatív és liberális nőszervezeteinek, különösen a felekezeti alapokon szerveződő jóté-

[23] Jelentés az 1910. évi működésről. A Feministák Egyesületének iratai. Magyar Országos Levéltár (MOL) 999. font, 2. akta.

[24] ZIMMERMANN, 1997, 202–203.

[25] Uo. 203.

[26] *Függetlenség*, 1917. május 6.

konysági egyesületeknek a működését, hatókörét és tagságát. A politikatörténeti megközelítésen túl (bár kiindulásképpen erre is nagy szükség volna) különösen fontos lenne átfogó képet kapni eme hagyományos női szerepekre épülo civil szervezetek társadalmi vonzáskörérol és földrajzi eloszlásáról. S bár a fővárosról aránytalanul többet tudunk, mint a vidéki városokról, tudomásom szerint nem készült átfogó feldolgozás a háború előtti évtizedben a női szakembereknek a városi közigazgatásban, közegészségügyben és kulturális intézményekben kifejtett szerepéről sem. Ezek nélkül pedig nem alkothatunk teljesebb képet a magyar történelem egyetlen olyan korszakáról, amikor a női politizálás a nyugat-európai fejlődéshez legközelebbi pályán haladt.

A NŐI POLITIZÁLÁS VÁLTOZÓ KERETEI AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚTÓL 1919-IG

A világháború, a hadviselő országok mindegyikéhez hasonlóan, a Monarchia magyar felében is erőteljes változásokat eredményezett a nők életében és társadalmi szerepeiben. A háború félbeszakította a politikai élet normális működését. A kormány betiltott minden tüntetést és sztrájkot, és a megszigorított sajtótörvények minden bírálatot megakadályoztak a sajtóban. A politikai reform ügye, így a női választójog kérdése 1918-ig lekerült a napirendről. A polgári feminista és a női szocialista vezetők az elsők között voltak, akik szembeszállva a háború első évének militarista, nacionalista közhangulatával, fel mertek lépni a háború ellen. Schwimmer Rózsa, akit a háború kitörése Londonban ért, szinte azonnal szervezni kezdte a nemzetközi női békemozgalmat, amely az 1915-ös hágai konferencián egy fedél alatt tömörítette az ellenséges országok több mint ezer női aktivistáját.[27] A magyar és osztrák szociáldemokrata munkásnő-egyesületek pedig 1915 őszén felhívták a német szociáldemokrata pártot, hogy próbáljon nyomást gyakorolni a német kormányra a béke érdekében. 1917-től, az oroszországi februári forradalom után a feministák nyíltan visszatértek a választójog követeléséhez, érvelésükben a nyugati nőmozgalmakat követték, a háború éveiben felhalmozott gazdasági és erkölcsi „tőkére", elsősorban a nők gazdasági hozzájárulására, helytállására hivatkoztak.

A nőket érintő legfontosabb háborús változások ugyanis nem a politikai, hanem a gazdasági életben történtek. Az első totális háború nem korlátozódott a hadszíntérre, hanem drasztikusan átformálta a hadviselő országok hátországát, gazdasági életét is. A háború előtt a nők munkavállalásának kevés híve volt: a konzervatív politikusok és az egyházak szerint a nők elsődleges feladata a háztartás vezetése, a házasság ápolása és a gyereknevelés volt, a háztartáson kívüli munkájuk pedig a családi élet, a társadalom erkölcsi bázisának romlásához vezetne. Ez persze nem változtatott a tényen, hogy 1900 után a nők foglalkoztatottsága országosan már több mint 30 százalék, a fővárosban pedig 44 százalék

[27] WILTSHER, 1985.

fölött volt, s a következő évtizedben tovább emelkedett.[28] A szocialista munkásmozgalom, a szakszervezetek vezetői - bár elvben támogatták a nők jogi, politikai és gazdasági egyenlőségét - a gyakorlatban szükséges rosszként kezelték a nőmunkások létezését, tartva a konkurenciától, különösen a nők hagyományosan alacsonyabb béreinek hatásától.

Ahogy a háború első évében a katonai behívások hatására fokozatosan csökkent a férfi-munkanélküliség és nőtt a hadiipar kapacitása, egyre nagyobb számban vált szükségessé a nők munkába állása. A termelés minden ágában, beleértve a hagyományosan „férfias" nehézipart, nők léptek a frontra rendelt férfiak helyére. A korábbi konzervatív érvrendszer szerint „nőietlen" és „családromboló" szerepköröket és munkákat egyik napról a másikra egyszeriben a nők hazafias kötelességének nyilvánították. A nők gazdasági szerepe a háború alatt rendkívül megnőtt, egyes adatok szerint a női munkavállalók aránya az iparban a háború előtti 15 százalékról 1917-re 40 százalékra emelkedett.[29] Fizetésük azonban messze alatta maradt a hasonló munkát végző férfiakénak, de tiltakozni, sztrájkolni a represszív légkörben nem volt lehetőségük.

Gyáni Gábor és - a részben az ő adataira támaszkodó - Nagy Beáta a század első felének magyarországi és budapesti női foglalkoztatottságát vizsgáló tanulmányai nem szentelnek külön figyelmet a háború alatti változásoknak. Ennek oka valószínűleg az, hogy - a nyugat-európai foglalkoztatottsági adatokat vizsgáló történészekhez hasonlóan - a háború idejének változásait átmenetinek tekintik. Gyáni utal ugyan „az első világháborús évek [...] robbanásszerűen bővülő-táguló női munkaerő-keresletére",[30] és Nagy egy bekezdésben megemlíti az utolsó háborús év relatíve magas női munkaerő-kínálatát és -keresletét, de magyarázat nélkül hagyja a szöveg fölött közölt táblázatot, amely a háborús években csökkenő (!) ipari foglalkoztatottságot mutat, jelentős növekedést csak a tisztviselőnők körében regisztrálva. Hozzáteszi viszont, hogy a háború végeztével a nők nem adták át helyüket automatikusan a férfi munkakeresőknek, sőt még nagyobb tömegben jelennek meg a munkaerőpiacon.[31] További kutatások hiányában egyelőre megválaszolhatatlan kérdés, hogy a magyarországi helyzet miért és ténylegesen mennyire különbözött volna az Európában (Franciaország kivételével) és Észak-Amerikában az utóbbi tíz év kutatásai által részletesen feltárt és elemzett trendtől. Ott ugyanis a háború alatt, különösen az iparban jelentősen megnőtt női foglalkoztatottság a háborút közvetlenül követő években szinte azonnal a háború előtti szintre esett vissza, hogy azután a húszas évek közepétől visszatérjen a háború előtti trendhez.[32]

[28] NAGY Beáta, 1994, 159. Gyáni Gábor adatai alapján.

[29] ÁGOSTON Péterné: *A magyar szocialista nőmozgalom története.* Népszava, Budapest, 1947. 11. adatai feltehetően a szakszervezetek adatain alapulnak, s valószínűleg túloznak, de a növekedés ténye a nemzetközi adatok fényében nehezen vonható kétségbe.

[30] GYÁNI, 1987-88, 376.

[31] NAGY Beáta, 1994, 168.

[32] GREYZEL, 2002. jó összefoglalást nyújt az erre vonatkozó újabb irodalomról.

A hátország új feladatai közé tartozott a hadikórházak fenntartása, a sebesültek ellátása mint a kormány hatáskörébe tartozó funkciók, melyek ellátásában nagy szerepet játszottak a különösen az orvosok, gyógyszerészek és ápolók között egyre növekvő arányban képviselt nők. Ezt az állítást támasztják alá azok az adatok, amelyek a háborús években az egyetemi hallgatók között általában, de foleg az orvostan- és gyógyszerészhallgatók körében ugrásszerűen megsokasodott nőkről számolnak be. Ezeken a karokon a háború alatt a nőhallgatók aránya a háború előtti átlagosan 3-5 százalékról 30-40 százalékra nőtt.[33] A nők jelentős szerepet játszottak a gyermekcipőben járó szociálpolitika háború alatti nagykorúsodásában is. Ez a felelősségteljes, nagyfokú önállósággal járó munka sok nő számára jelentős változást hozott, egyúttal azonban hazafiasnak is minősült, és nem rugaszkodott messzire a hagyományos gondviselői női szerepektől. A katonafeleségek, a hadiözvegyek és -árvák ellátása, az újonnan munkába állt feleségek és anyák segítése, az egyre romló élelmiszer-ellátás rendkívüli nehézségeket teremtett, s felkészületlenül érte a kormányhivatalokat, a városi közigazgatást. Budapesten 1917-től mind sűrűbbek lettek a munkásasszonyok tiltakozó megmozdulásai, elsősorban a folyamatosan romló élelmiszer-ellátásra reagálva, s a városi hatóságok egyre inkább veszélyes politikai tényezőként számoltak velük.[34] Tudomásom szerint nem készült tanulmány a háború alatti női iparfelügyelőkről sem, pedig szerepük a nyugat-európai nőtörténeti irodalom szerint elválaszthatatlan a háború után fellendülő szociálpolitika fejlődésétől.[35]

A dualizmus romjain létrejövő 1918-as Károlyi-forradalmat követően a női politizálás keretei egy csapásra gyökeresen megváltoztak. 1918. november 23-án a népkormány első néptörvényében általános, titkos, 21 éven felüli férfiakra és 24 éven felüli nőkre kiterjedő választójogot rendelt el az alkotmányozó nemzetgyűlés megválasztására. Magyarországon nők első ízben a Tanácsköztársaság alatt, 1919 áprilisában tartott munkás- és katonatanácsi választásokon szavazhattak. Végül a tanácskormány bukása után a Friedrich-kormány 1919. november 17-i rendelete az általános, egyenlő, közvetlen, titkos választójogról a nőkre is kiterjedő választójogosultságának korhatárát a férfiakéval azonos 24 évben állapította meg, a nők esetében azonban írni-olvasni tudáshoz kötötte.

Az említett rendelkezések mindegyike – különböző okok miatt – a nők politikai jogait és a politikai életben való részvételét tekintve paradox helyzeteket teremtett. A Károlyi-kormány úttörő jelentőségű rendelkezése nem valósulhatott meg, mivel a Tanácsköztársaság hatalomra jutása miatt a nemzetgyűlési választásokra nem került sor. A Tanácsköztársaság rendelkezése viszont a szavazati jogosultságot szakszervezeti vagy párttagsághoz kötötte, és a választásokból a „nem proletárokat" kizárta.[36] A női választójogot a megelőző korszakban leghatározottabban képviselő polgári feministák többszörösen is paradox helyzetben találtak magukat. A Károlyi-kormány beváltotta ugyan a háború előtti magyar

[33] N. Szegvári-Ladányi, 1976, 56-57.
[34] Lásd pl. *Tanulmányok Budapest múltjából.* 1936. IV. köt., 361-363.
[35] Greyzel, 2002, 35-36.
[36] Erről lásd Pető-Szapor, 2004a, 142-143.

progresszió ígéretét, hogy ha hatalomra kerülnek, megvalósítják a nők politikai emancipációját (ebben valószínűleg közrejátszott Károlyinak a háború utolsó évében megerősödő személyes jó viszonya Schwimmerrel), de az adott körülmények között ez beteljesületlen ígéret maradt. Ugyanakkor legfőbb politikai céljuk teljesülése - a nyugat-európai nőmozgalmak többségéhez hasonlóan - kihúzta a talajt a polgári feministák lába alól, akik a továbbra is a választójogi harcra összpontosítottak. Az elkövetkező hónapok állandósult politikai krízise pedig aligha volt alkalmas egy új program kidolgozására. Ennek hiányában a Károlyi svájci nagykövetéként külföldön tartózkodó Schwimmer távollétében elméletileg amúgy is meggyöngült Feministák Egyesülete rövid idő alatt felmorzsolódott, végül vezetőinek nagy része a Tanácsköztársaság és a fehérterror elől emigrációba menekült. A megmaradt vezetőség kétségbeesett kísérlete, hogy a feministák pártokon felüli pozícióját fenntartsa, s azoktól független „elvi női politizálást" folytasson, meghiúsult, ahogy vezető gárdájuk és tagságuk elhagyta a süllyedő hajót, s a kommunistáktól a szerveződő ellenforradalmi pártokig a nyílt párt- és osztálypolitika mellett voksolt. Ennek a dinamikának egyik példája a polgári feministák egy csoportjának „dezertálása" és a Jászi-féle Polgári Radikális Párt színeiben, annak nőcsoportjaként választási hadjáratot folytató működése 1918 novembere és 1919 januárja között.[37] Érdemes lenne utánajárni a szociáldemokrata, kommunista és a szerveződő szélsőjobboldali pártok soraiban minden bizonnyal fellelhető politikusnők tevékenységének a forradalmi, illetve ellenforradalmi időszak alatt. Ennek eredménye azonban várhatóan nem módosítja majd a korszak női politizálás szempontjából való értékelését. Ez a törekvés a század eleji reményteljes kezdetek után egészében beteljesületlen ígéretekkel és a női emancipáció liberális programjának talajvesztésével zárult.

NŐK A POLITIKAI ÉLETBEN A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

A női emancipáció mérlege az 1919 utáni konzervatív átrendeződést követően első pillantásra nem volt egyértelműen negatív, hiszen a jogi és politikai egyenlőség területén a háború előtti helyzethez képest a magyar nők egyértelműen nyertek: a forradalmak utáni első parlamenti választásokon - bizonyos megszorításokkal - minden 24 éven felüli férfi és - még szigorúbb megszorításokkal - minden 24 éven felüli nő szavazhatott. A választásokon a pártok nem indítottak női jelölteket, az 1920-as pótválasztás során azonban bekerült a magyar parlamentbe az első nő, a KNEP színeiben megválasztott Slachta Margit a két világháború közötti korszak egyik legismertebb női politikusa.[38]

Ezzel egy időben azonban a kormányzat bevezette a hírhedt *numerus clausus* rendeletet, amely korlátozta a nők, majd a zsidó diákok részvételét a felsőoktatásban, visszavéve az 1896 utáni legkiemelkedőbb nőemancipációs vívmányt. Egy 1922-ben hozott rendelet pedig tovább szűkítette a választójogot, különösen

[37] Erről részletesebben l. Szapor, 2006, 254-277.
[38] Életútjáról lásd Balogh Margit 2000b.

negatívan érintve a nők részvételét.[39] A Horthy-korszak, egész fennállása alatt nemcsak a polgári liberális és baloldali politikai szervezetek működését korlátozta, de a nők politikai, gazdasági és oktatási jogait is. A polgári nőmozgalom osztozott a háború előtti progresszió sorsában, a politikai élet peremére vagy inkább a föld alá szorult. A korszak általános konzervatív politikai iránya a nőkkel szemben szabott társadalmi elvárásokban, a konzervatív női szerepek propagálásában is tükröződött, s a női foglalkoztatottság megállíthatatlanul növekvő trendje ellenére ezt a szemléletet tette uralkodóvá a közéletben és a korszak retorikájában. A neobarokk közéletet és sajtót a polgári liberális nőmozgalmak rovására szinte teljesen kisajátító konzervatív, keresztény, jobboldali nőmozgalmakat viszonylag jól ismerjük elsősorban Pető Andrea és Kovács M. Mária tanulmányaiból.[40] A korszak kisszámú női politikusáról is egyre több tanulmányt olvashatunk.[41] A kor két legismertebb parlamenti politikusnőjének, Slachta Margitnak és Kéthly Annának életútjára koncentráló írások azonban keveset árulnak el a korszak női politizálásának egyszerre kibővült és beszűkült mozgásteréről, s nem válaszolják meg a politikai élet strukturális elemeire, változásaira vonatkozó kérdéseket. Mi volt az egyes pártok választási és mindennapi politikai stratégiája, a női jelöltekkel és választókkal kapcsolatos elvi és gyakorlati állásfoglalása? Még fontosabb lenne a női választók arányának, választói viselkedésének, az egyes pártokhoz fűződő kapcsolatának feltérképezése. Mekkora volt a korszak egyetlen jelentős legális baloldali és genderszempontból progresszív hagyományt képviselő pártjának, a szociáldemokratáknak s a szakszervezeteknek a nőkre gyakorolt hatóköre? A szociáldemokrata és az illegális kommunista mozgalom értelmiségieket is mozgósító vonzerejének részei voltak-e a marxista ideológia és a marginalitás, illegalitás által kínált új, társadalmi nemek közti kapcsolatok és szerepek? A szociáldemokrata városi politizálásban köztudottan a szociálpolitikára koncentráló, abban jelentős szerepet játszó nőpolitikusok milyen mértékben képviselték a pártpolitikát és -irányt és/vagy a nyugat-európai típusú és éppen ebben az időszakban előtörő liberális és/vagy hagyományos női szerepekhez kötődő szociális politikát? A másik oldalról rendkívül fontos lenne feltárni a szélsőjobboldali pártok nőket mozgósító programjait, stratégiáit, női aktivistáinak szerepét.[42]

Még a korszak női politizálásának viszonylag legrészletesebben feltárt területén, a konzervatív nőmozgalmak irodalmában is lényeges kérdések maradnak megválaszolatlanul. Volt-e, s ha igen, milyen mértékű átfedés, kontinuitás az 1919 után szerveződő, s fokozatosan jobbra tolódó „magyar úrinőt"[43] képviselő

[39] A választójogi rendeleteknek a nőket arányukon felül érintő, drasztikusan korlátozó hatásáról lásd Palasik Mária e kötetben szereplő tanulmányát: *A nők a parlamentben.* Eszerint a választójog 1922-es rendeleti módosítása 40 százalékkal, vagyis kb. 570 ezerrel csökkentette a választásra jogosult nők arányát, illetve számát. Gyáni Gábor és Kövér György (1998, 335–336.) több mint egymilliós női szavazói deficitet említenek, ennek fényében túlzottnak tűnnek.

[40] Pető, 1997a, és Kovács M., 1994.

[41] Balogh Margit 2000b. és Kádár, 1994.

[42] Vonyó, 1997. és Pető Andrea legújabb kutatása a Szálasi-párt női aktivistáiról ebben az irányban jelent előrelépést.

[43] Pető, 1997a, 277.

Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége és a háború előtti, vallási és jótékonysági alapú nőszervezetek között? Hasonlóan, milyen mértékű volt a kontinuitás a háború előtti és utáni szakmai érdekképviseletet ellátó nőszervezetek között? S végül mennyire indokolt a polgári feminizmussal való kontinuitás teljes hiányában, azzal gyökeresen ellenkező célokért és társadalmi bázison szerveződő antiliberális, szélsőségesen nacionalista MANSZ-vezetőket a magyar feminizmus „második generációjának" tekinteni, ahogy Kovács M. Mária tette gyakran hivatkozott cikkében?[44] Az utóbbi példa különösen élesen illusztrálja azt a tényt, hogy a magyar történetírás hagyományos korszakolása és a nőtörténeti kutatások mindenáron való beillesztése ebbe a struktúrába nem feltétlenül és nem mindig kedvez a nőtörténeti és genderszempontú megközelítésnek. A magyarországi női politizálás megírandó történetének át kell lépnie a hagyományos kronológiai és módszertani határvonalakon, ha meg akarja válaszolni a fenti kérdéseket.

[44] Kovács M., 1994.

S. KOSZTRICZ ANNA

A NŐK MOBILITÁSÁNAK VIZSGÁLATA A PÁRT- ÉS AZ ÁLLAMI VEZETÉSBEN A MAGYAR DOLGOZÓK PÁRTJA KÁDERANYAGAI ALAPJÁN (1948–1956)

BEVEZETÉS

Az elmúlt hatvan év a magyar társadalom többszöri, gyors, történelmi változások által kikényszerített átrendeződésének korszaka. Ebben az időszakban teljes társadalmi rétegek tűntek el, és újak jelentek meg a történelmi változások, majd a tudatos állami politika, valamint a törvény-, rendelet- és jogszabályalkotás és egyéb intézkedések következtében. Dolgozatom célja adalékok szolgáltatása az 1948 és 1956 között lezajlott változások egy részletének tanulmányozásához, nevezetesen ahhoz, hogyan változott a nők helye a társadalmi munkamegosztásban, szerepe a közéletben, az újonnan kialakuló államigazgatásban, milyen szerephez jutottak a nők a Magyar Dolgozók Pártja vezetésében.

A Magyar Dolgozók Pártjának a Magyar Országos Levéltárban őrzött iratok[1] nemcsak a párt belső életének dokumentumai, hanem - részben minden egyes szerv jelentéstételi kötelezettsége, részben a mindenhol dolgozó politikai munkatársak által szolgáltatott információk, részben pedig a megbízott és a kéretlen jelentő emberek szorgalma folytán - a tömegszervezetek, a szakszervezetek, a kulturális élet, az oktatás, továbbá az állami élet egészére vonatkozó információkat tartalmaznak.

Az említett információk jelentős részét a párt- vagy állami szervek különböző szintjein dolgozó emberekről készített részletes jellemzések, kinevezésük vagy leváltásuk indoklásai teszik ki. Az iratok nagyon sok adatot szolgáltatnak a pozíciókra alkalmasnak/alkalmatlannak talált személyek származásáról, életútjáról, korábbi politikai tevékenységéről, képzettségéről, jelleméről, s hogy mely tulajdonságaik milyen súllyal estek latba további pályafutásukra nézve. Megtudható belőlük, hogy a származás és a politikai előélet függvénye volt, ki milyen lépcsőfokig juthatott el a párt- és állami szervezetek hierarchiájában.

A „nőkérdés" az MKP és az MDP politizálásában, politikai szóhasználatában, jelszavaiban és propagandájában kiemelt helyet foglalt el.[2] Hogy mi volt,

[1] M-KS 276. fond, időhatárai: 1948–1956.

[2] A magyar nők fokozott bekapcsolódásáról a politikai életbe lásd: Pető, 1998.

mi lehetett a deklarált mögött húzódó valódi politikai szándék, ehhez szolgálok néhány, a dokumentumok tömegéből kiszűrhető információval.

Tanulmányomban elemzem, hogy a Magyar Dolgozók Pártja hatalomra jutását követően a párton belül lezajlott „tisztogatás" hogyan érintette a nőket, milyen volt az újonnan létrehozott apparátusba bekerült nők helyzete 1948 és 1950 között, valamint kik voltak a legfelsőbb párt- és állami vezetésbe bekerült nők 1951 és 1956 között. Végezetül pedig bemutatom a párt új bürokrácia kiépítésére tett kísérletét, s hogy ebben milyen helyet foglaltak el a nők az „akadémiákon" és a Szovjetunióba küldött ösztöndíjasok között.

A NŐK A POLITIKAI ÉS ÁLLAMI VEZETÉS LEGFELSŐ KÖREIBEN

A Magyar Dolgozók Pártja által meghatározott történelmi korszakban (1948–1956) a legfelső párt- és állami vezetésbe csak nagyon szűk társadalmi körből kerülhettek be káderek. Minthogy az 1944 végén megalakult Magyar Kommunista Párt az egész magyar társadalom és állam átalakításának igényével lépett fel, a központi vezető szervek soraiba csak tökéletesen megbízhatónak ítélt emberek nyertek bebocsátást.

Alapvetően két társadalmi csoportból származtak azok, akik a pártban vezető, döntési pozícióba jutottak: egyik részük a párt Szovjetunióból hazakerült, rövidebb-hosszabb ideje a szovjet központi pártvezetés közelében, annak felügyelete alatt dolgozó pártkáderek közül került ki, akik komolyan készültek a hazatérésre és a hatalom megragadására. Velük együtt jöttek haza a feleségek is, akik közül többen részt vettek a 20. század eleji magyarországi kommunista szervezetek munkájában, és férjükkel kerültek ki a Szovjetunióba.

A vezetés legfelső körének másik csoportját a háború előtt és alatt itthon vagy nyugati emigrációban (is) élt kommunisták azon része alkotta, amelyet a szovjet vezetés és a Szovjetunióból hazatérő magyar kommunisták leginkább megbízhatónak ítéltek. (1944 végétől 1945 elejéig a Kommunista Pártnak két központi vezetősége működött: az egyik Szegeden, majd Debrecenben szervezte a párt újjáalakítását, és a Szovjetunióból hazatért vezetőkből állt,[3] a másik pedig a budapesti központ, amelynek tagjai a Magyarországon addig illegalitásban működő kommunisták voltak.[4])

A pártvezetésnek ez a kettőssége a párt egész működését végigkíséri, és az erős, központosított hatalom kiépítésének időszakában a vezető szervek választott testületeibe csak e két irányból lehetett bekerülni. Az apparátus alkalmazottainak esetében is nagyon erős szűrés működött, oda azonban szélesebb körből válogatott káderek is bejutottak.

Az 1948 nyarán megalakult Magyar Dolgozók Pártja egyik első lépése a párt sorainak megtisztítása volt a nem teljesen megbízhatónak ítélt tagjaitól. A Szer-

[3] Farkas Mihály, Gerő Ernő, Nagy Imre és Révai József.

[4] Apró Antal, Bartha Bertalan, Horváth Márton, Kállai Gyula, Kádár János, Kiss Károly, Kossa István, Kovács István, Péter Gábor, Vas Zoltán.

vezési Osztály 1948 augusztus 26-i ülése,[5] majd a Központi Vezetőség Káder-osztálya 1948 nyarától decemberéig sok száz ember kinevezésére vagy eltávolítására tett javaslatot. 1948-1949 fordulóján nagyon erőteljes tisztogatás zajlott le a pártban, mindenkit eltávolítottak az apparátusból, aki valamilyen okból nem felelt meg a párt által támasztott követelményeknek. A kinevezendők egy része kapott csak pártfeladatot, a többiek mindenfajta állami és tömegszervezeti funkcióba kerültek, a sajtóhoz, rádióhoz irányították őket.[6]

1949-ben részletes felmérés készült az országos pártközpont munkatársairól, vagyis az apparátusról.[7] A felmérés kiterjedt a pártközpont minden lehetséges dolgozójára, akiket négy kategóriába soroltak: politikai munkatársak, adminisztratív munkatársak, technikai munkatársak, továbbá a kisegítő, nem függetlenített aktívák, akik fizetést nem is kaptak.

Az első két említett kategória között - politikai munkatársak és adminisztratív dolgozók - a nők arányát tekintve igen jelentős különbség mutatkozik. Az egyes titkárok titkárságain (Rákosi Mátyás, Szakasits Árpád, Farkas Mihály, Kádár János, Marosán György, Révai József) csak férfiak voltak a politikai munkatársak, és csak nők az adminisztratívak.

Az MDP KV egyes osztályainak politikai munkatársai között a nők aránya 10 és 36 százalék között változott, úgy tűnik, a nagyobb tömegű adminisztratív feladatot ellátó osztályokon több nő dolgozott, mint az inkább közvetlen politikai munkát végzőkön. Az adminisztratív munkatársak többségében nők voltak, és csupán néhány férfit találhatunk közöttük. Ugyanez mondható el az aktívákról is: a legtöbbjük nő volt.

A felmérés megállapította: „A központi pártapparátus szociális összetétele nem felel meg a párt szociális összetételének, túlteng benne a kispolgári elem." Ennek oka az, hogy a háború alatt és után a kispolgári származásúak közül nagyon sokan fizikai munka vállalására kényszerültek, így aztán az újabb munkára jelentkezéskor korábbi foglalkozásként a „fizikai munkást" jelölhették meg.

Az említett statisztika elkészültekor felmérték a központi pártapparátus és az osztályok dolgozóinak származását és eredeti foglalkozását, majd a kapott eredmények ismeretében javaslatot tettek azokra, akiket 1948 végén, 1949 elején el kell távolítani a pártapparátusból. Az adminisztratív munkatársak közül, az említett okok miatt, az elbocsátandók - néhány kivétellel - mind nők voltak, a politikaiak közül kétszer annyi megbízhatatlan férfit bocsátottak el, mint nőt.

A Magyar Dolgozók Pártja levéltári fondjában, a Káder Osztály 416. őrzési egységében két, 1950 előtt készült lista is található a pártközpont munkatársairól,[8] 1949. május 25-i és 1949. június 20-i dátumozással. Ezek a listák a pártapparátus fizetett és nem választott dolgozóiról azért készültek, hogy a párt szűk vezetésének egészen pontos képe legyen az apparátus alkalmazottairól.

[5] M-KS 276. f. 53. cs. 7. ő. e. A Szervezési Osztály javaslata a párt szociális összetételének szabályozásáról, az osztályidegen elemek eltávolításáról, a tagjelöltek felvételének szigorításáról, a párttagok tagjelöltté történő visszaminősítéséről.

[6] M-KS 276. f. 90. cs. 27-28. ő. e., 137. ő. e.

[7] M-KS 276. f. 90. cs. 416. ő. e.

[8] M-KS 276. f. 90. cs. 416. ő. e. 2-10. és 80-85.

Ekkorra már lezajlottak az egyesítési kongresszust követő tisztogatások, a párt szűk vezető köre tisztában akart lenni azzal, hogy kikre bízta a párt vezetésének adminisztrációját.

A következőkben azt követjük nyomon, hogy a listán szereplő nők milyen magas pozícióba jutottak. Mindkét említett listán szerepel dr. Varga Edit (Kökény Mihályné), aki ekkor - mindkét jegyzék tanúsága szerint az MDP Államgazdasági Osztályán dolgozott (ezt megelőzően az Állampolitikai Osztály munkatársa volt), a későbbiekben pedig a Terv-, Pénzügyi és Kereskedelmi Osztály helyettes vezetője lett.[9] Férje, Kökény Mihály ekkor az Iparügyi Minisztérium csoportfőnöke, majd 1954-től a földművelésügyi miniszter helyettese lett. Mindketten a negyvenes évek óta vettek részt a munkásmozgalomban, és 1945 után nagy lendülettel láttak munkához a kommunista pártban.

A Külügyi Osztály politikai munkatársai között mindkét listán megtalálhatjuk Komjáth Aladárnét (Róna Irén),[10] aki 1919 óta vett részt a magyar munkásmozgalomban, a Tanácsköztársaság idején a Közoktatási Népbiztosságon dolgozott előadóként. A Tanácsköztársaság bukása után az emigrációt választó magyar kommunisták egyik szokásos útvonalát járta be: Olaszország, Ausztria, Németország, Svájc és Párizs. A második világháború idején részt vett a francia ellenállási mozgalomban, 1946-ban tért haza. Széles körű nemzetközi munkásmozgalmi tapasztalata és nyelvtudása folytán hazaérkezése után a párt nemzetközi kapcsolatainak bonyolításában vett részt: dolgozott a Pártközpont Külügyi Osztályán (osztályvezetőként), vezette a *Szabad Nép* külpolitikai rovatát, a Külügyi Főiskolán tanszékvezető főiskolai tanár volt, a főiskola feloszlása után a *Társadalmi Szemlé*hez került, amelynek 1957-től felelős szerkesztője lett.

A Külügyi Osztályon az említett mindkét lista szerint még egy nő dolgozott: Bebrits Anna (Schramm Gusztávné).[11] Bebrits Anna Bebrits Lajos, a későbbi közlekedés- és postaügyi miniszter (1955) lánya 1920-ban született, majd kétéves korában szüleivel az Egyesült Államokba került. Bebrits Lajos részt vett az ottani kommunista párt munkájában, amiért többször is letartóztatták, végül 1932-ben a Szovjetunióba települt át családjával. Bebrits Anna a moszkvai Idegen Nyelvek Főiskoláján tanult, majd dolgozott. 1945-ben férjével Prágába települt át, válása után, 1948-ban pedig visszatért Budapestre, ahol a Magyar Dolgozók Pártja Külügyi Osztályán dolgozott egészen 1955-ig - 1951 és 1953 között osztályvezetőként. 1955-től a *Szabad Nép*, majd a *Népszabadság* munkatársa lett.

Balog Éva (Betlen Oszkárné) az 1949. június 20-án keletkezett irat tanúsága szerint a Sajtó Osztály politikai munkatársa volt. Már a harmincas évek eleje óta részt vett a munkásmozgalomban, néhányszor letartóztatták, ezután 1937 és 1939 között Párizsban élt. Hazatérését követően ismét bekapcsolódott a párt munkájába, 1941-ben pedig illegalitásba vonult. 1945-től a párt különböző vezető szerveiben dolgozott (például a *Szabad Nép* levelezési osztályán), majd a Ganz Villanygyárba került gépmunkásnak. Itt MDP-alapszervi titkár lett, öt hónapos pártiskolát

[9] M-KS 276. f. 88. cs. 371. ő. e. 752.
[10] M-KS 276. f. 90. cs. 416. ő. e.
[11] Uo.

végzett. Ezután a II. kerületi pártbizottságon dolgozott agitációs-propaganda titkárként. 1954–55-ben férje pártmegbízatása folytán a család Romániában élt. 1955-ben tértek haza, ekkor egy ideig gyermeke betegeskedése miatt nem dolgozott, 1958-tól kezdve a Népművelési Intézet személyzeti előadója és a nemzetközi ügyek intézője. Férje, Betlen Oszkár a *Szabad Nép* főszerkesztője volt.

A májusi és a júniusi lista több ponton is jelentősen eltér egymástól. A május 25-i listán az Agitációs Osztály politikai munkatársainak névsorában szerepel Rajk Lászlóné neve, a június 22-i dátumú listán már nem.[12] Földi Julianna 1914-ben született, munkásszülők gyermeke. Az 1940-es években az illegális Kommunista Párt tagjaként börtönbe került, onnan Sopronkőhidára, majd a többi rabbal együtt gyalog vitték egészen Münchenig. Hazakerülve bekapcsolódott a Kommunista Párt munkájába, amely rövidesen történelmi feladattal bízta meg: ő lett a Magyar Nők Demokratikus Szövetségének első főtitkára. 1948. július 20-án átkerült a Magyar Dolgozók Pártja Propaganda Osztályára.[13] Rákosi Mátyás a Magyar Dolgozók Pártja Titkársága 1949. május 31-i ülésén jelentette be Rajk László letartóztatását. A férj letartóztatását követően néhány napon belül a feleség neve is eltűnt a központi pártszervek dolgozóinak névsorából.

Lakatos Éva, a Központi Vezetőség Agitációs Propaganda Osztályának munkatársa 1928 óta vett részt az illegális kommunista mozgalomban. Többször letartóztatták, végül 1935-ben – pártutasításra – a Szovjetunióba ment, ahol a Komintern Nőtitkárságán dolgozott, 1941-től pedig a Moszkvai Rádiónál. 1945-ben tért vissza Magyarországra, kezdetben a Budapesti Pártbizottság munkatársa volt, 1948-tól dolgozott az Agitációs Propaganda Osztályon, 1949-től országgyűlési képviselő is volt.

NŐK A PÁRT KÖZPONTI APPARÁTUSÁBAN (1951–1956)

Az MDP legfőbb, választott vezető és politikai irányító szervei közül a Magyar Dogozók Pártja Politikai Bizottságának, Titkárságának és Szervező Bizottságának a párt hatalomra jutásától bukásáig *nem volt nőtagja*.

Egészen másképp áll azonban a helyzet az apparátussal, vagyis a nem választott alkalmazottakkal.

Rákosi Mátyás titkárságának vezetője osztályvezetői beosztásban jó ideig nő, Simon Jolán (1908) volt. Simon Jolán kereskedelmi iskolát végzett, a MDP Káder Osztálya számára készült összesítés szerint alkalmazotti származású, már 1945 óta tagja volt a MKP-nak. Igyekezett ideológiai képzettségét is emelni, ezért három hónapos pártiskolai képzésen vett részt. 1945-től függetlenített pártfunkcionáriusként, 1949-től pedig a Magyar Dolgozók Pártja apparátusában dolgozott.[14] Hogy mennyire becsülték, munkáját milyen nagyon értékelték, tükrözi az a fizetési lista, amely szerint Simon Jolán fizetése jóval meghaladta a vele együtt

[12] Uo.
[13] M-KS 276. f. 55. cs. 10. ő. e.
[14] M-KS 276. f. 90./345. ő. e. 273.

dolgozókét (3570 Ft, a többiek fizetése egy kivétellel nem érte el a 2000 Ft-ot).[15] Simon Jolán férje Péter Gábor, az ÁVH vezetője volt, férje bukásával egy időben ő is elvesztette posztját (Péter Gábort 1953. január 3-án tartóztatták le, majd az év végén életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték. Az 1957-es perújrafelvétel és az újabb, 14 évi börtönbüntetést kirovó ítélet után 1960-ban szabadult). Simon Jolán, férje perének tizenhatodrendű vádlottja, az ítélet után húsz hónapot töltött börtönben, 1956 nyarán szabadult.

A Központi Vezetőség apparátusáról 1951-ben készült részletes statisztikai felmérés szerint[16] 13 nő dolgozott vezető beosztásban (de nem osztályvezetőként!), a vezető beosztású nők aránya az összes vezető 19,1 százaléka. A Központi Vezetőségben dolgozó nők többsége munkásszülőktől származott, eredeti foglalkozása szerint is munkás, s csak néhány alkalmazotti foglalkozású volt köztük. A beosztott munkatársak között a nők aránya jóval magasabb volt, mint a vezetők között: 208 férfi munkatárssal 113 nő dolgozott együtt.[17]

A Központi Vezetőség osztályain általában 20-30 százalékos volt a nők aránya. 1951-ben nem volt közöttük osztályvezető, sokan helyettes vezetői vagy alosztály-vezetői posztokon dolgoztak.

Apró Antalné (Kovács Klára)[18] az 1951-es dokumentum keletkezésének idejében a Káderosztály alosztályvezetője. Férje, Apró Antal 1938-tól a MÉMOSZ KV tagja volt, 1945 után a MKP Szakszervezeti Osztályának vezetője, 1948 és 1951 között a SZOT főtitkára. Később kis megszakítással az Elnöki Tanács tagja, emellett különböző miniszteri posztokat töltött be. Apró Antalné az 1930-as évektől részt vett a munkásmozgalomban, 1934 decemberében a párt utasítására kiment Moszkvába, és egy évig a Lenin-iskolán tanult. 1937-ben tért vissza Magyarországra. Ezt követően textilgyárakban dolgozott, 1943-tól illegalitásba vonult. A háború befejeztével függetlenített pártfunkcionárius lett, 1945 és 1947 között a Budapesti Pártbizottság, majd 1949-től 1952-ig az MDP KV Káderosztály Párt- és Tömegszervezeti Alosztály vezetője. 1952-től a XI. kerületi pártbizottság első titkára volt.

Farkas Vladimirné (Berei Vera[19] – Andics Erzsébet és Berei Andor lánya –, Farkas Mihály fiának felesége) az Államgazdasági Osztály politikai munkatársa, 1945-ben szüleivel együtt tért haza a Szovjetunióból. Ezt követően a Szövetséges Ellenőrző Bizottság mellett dolgozott, majd a TASZSZ budapesti munkatársa lett.

Szamueli Vera 1952-ben a MDP Nemzetközi Kapcsolatok Osztályának munkatársa. Szülei, Szamueli György és Szántó Elza az 1919 után letartóztatott magyar kommunisták azon csoportjához tartoztak, akiket 1922-ben, az első világháború idején kicseréltek a Szovjetunió területén hadifogságba esett magyar tisztekre, a család így kijutott a Szovjetunióba. (Szamueli Györgyöt ott 1937-ben letartóztatták, 1941-ben meghalt.)[20] Szamueli Vera 1928-ban, Moszkvában szüle-

[15] M-KS 276. f. 65. cs. 56. ő. e. 23. f.
[16] M-KS 276. f. 90. cs. 345. ő. e. 274.
[17] M-KS 276. f. 90. cs. 345. ő. e. 275.
[18] M-KS 276. f. 55./207., 208. ő. e.
[19] M-KS 276. f. 54./399. ő. e.
[20] M-KS 276. f. 54. cs. 84. ő. e.

tett, anyjával és öccsével 1947 augusztusában tért haza Magyarországra. Kezdetben a Magyarországi Szovjet Vállalatok Központjában mint könyvelő és tolmács dolgozott, majd a Magyar-Szovjet Társasághoz került lektornak.[21] 1949 óta a MDP Nemzetközi Kapcsolatok Osztályának munkatársa, 1956 után a MSZMP KB politikai munkatársa volt.[22]

Ilku Pálné (Szabán Piroska) 1950-től a Munkásmozgalmi Intézetben dolgozott politikai munkatársként. 1937-től kapcsolatban állt Schönherz Zoltánnal, 1938-ban lépett be a kommunista pártba. 1940-ben lebukott, de bizonyítékok hiányában szabadon engedték. 1945 tavaszától a debreceni pártközpontban dolgozott, pártiskolai előadó volt, majd a pécsi MNDSZ-csoport megszervezésén fáradozott. 1948-tól a Közoktatási Minisztérium párttitkára lett. Férje, Ilku Pál 1941 és 1944 között katona volt a keleti fronton, 1944 végén megszökött, és csatlakozott a partizánokhoz. 1945-től a pécsi városi pártbizottság titkára lett, 1948-tól a MDP KV Agitációs és Propaganda Osztályának osztályvezető-helyettese. 1949 és 1954 között a Magyar Néphadsereg politikai főcsoportfőnök-helyettese.

Az 1952-ben ismét elkészült statisztikai összesítés szerint az arányok nem különösebben változtak, vezető beosztásban 47 férfi és 14 nő dolgozott.[23] A beosztottak aránya: 179 férfi és 106 nő.

Ilyen felmérések évről évre készültek, a párt rendszeresen ellenőrizte, hogy a különböző szervek dolgozóközösségeinek társadalmi összetétele, a férfiak és nők aránya megfelel-e a kívánatosnak: a kapott eredményekről megállapították, hogy az előző éviekhez képest javulás tapasztalható e téren, viszont még igen sok a párt előtt álló tennivaló.

NŐK AZ ÁLLAMI VEZETÉS FELSŐ SZINTJEIN

Az 1948-tól 1956-ig terjedő időszakban két nő töltött be miniszteri, kettő pedig miniszterhelyettesi posztot Magyarországon.

Az első magyar miniszternő a történelemben Ratkó Anna (Bíró Károlyné) volt, aki 1949 és 1950 között a népjóléti, majd 1950 és 1953 között az egészségügyi tárca élén állt. A fiatal textilmunkásnő már 1924-ben belépett a Szociáldemokrata Pártba, 1927-től pedig a Kommunisták Magyarországi Pártjának tagja lett. 1945-től 1949-ig a Textilipari Dolgozók Szakszervezetének főtitkári és a SZOT alelnöki tisztét töltötte be. 1953 és 1956 között a SZOT titkára volt. Ratkó Anna neve fogalommá vált: miniszterségé idejét az életbe léptetett szigorú abortuszellenes intézkedések miatt „Ratkó-korszakként" emlegeti nemcsak a történetírás, hanem a köznapi szóhasználat is.

Ratkó Annát a párt kiválasztotta „az első magyar nőminiszter" szerepére; később sem került azonban ki a politikából és a közéletből: 1957 után a Textilipari Dolgozók Szakszervezetének elnöke lett egészen 1975-ig, tiszteletbeli örökös elnökké választásáig.

[21] M-KS 276. f. 88. cs. 370. ő. e.
[22] M-KS 288. f. 40. cs. 479. ő. e.
[23] M-KS 276. f. 88. cs. 370. ő. e.

Az MDP-korszakban négy további nő került miniszterhelyettesi vagy miniszteri pozícióba.

Nagy Józsefné (Szarka Jolán) pályája hasonló Ratkó Annáéhoz. Szegényparaszt-családból származott, hat elemit végzett, majd szövőnőként dolgozott. 1949-ben a Hazai Pamutszövő és az Óbudai Pamutipar vezérigazgatója lett. 1950-ben nevezték ki a Könnyűipari Minisztérium főosztályvezetőjének, 1952-ben személyzeti miniszterhelyettesének. 1952 augusztusától az Országos Tervhivatal elnökhelyettese. 1955-ben került a Könnyűipari Minisztérium élére, és ezt a pozíciót töltötte be kis megszakítással egészen 1971-ig. 1955-ös kinevezése idején a Közgazdasági Egyetem levelező hallgatója volt.

Jóború Magda 1954-től az oktatásügyi miniszter első helyettese. A második világháború előtt egyetemet végzett, tanári diplomát szerzett. 1947-től vett részt a mozgalmi munkában, 1947–48-ban az MKP országos nőtitkára, majd 1948–50-ben az MNDSZ főtitkárává választották. 1950-ben a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium politikai államtitkára, 1951-től miniszterhelyettes, 1954-től pedig az oktatási miniszter első helyettese lett.

Erdős Jánosné eredeti szakmája gyári munkás volt. 1945-ben a Közellátási Kormánybiztosságra, majd a MNDSZ Országos Központjába került. 1949-ben az Állami Ellenőrző Központ személyzeti osztályvezetője, 1951 szeptemberétől az ÁEK elnökhelyettese lett. Rövid ideig a Minisztertanács Hivatalában dolgozott, majd ismét az Állami Ellenőrzési Minisztérium miniszterhelyettese lett.

A felsoroltakon kívül igen magas állami pozícióba jutott még Gerő Ernőné (Fazekas Erzsébet), aki 1919 óta volt tagja a MKP-nak. Hosszú munkásmozgalmi múltra tekinthetett vissza, 1945-ben érkezett haza a Szovjetunióból, majd különböző állami szerveknél és a pártapparátusban dolgozott, 1955-től a Könnyűipari Minisztérium csoportfőnöke lett.

Andics Erzsébet a magyar tudományos és kulturális élet egyik meghatározó személyisége volt az ötvenes években és – igaz, egyre csökkenő mértékben – 1956 után is. A Tanácsköztársaság idején ifjúsági szervező és pártagitátor volt. A Tanácsköztársaság bukása után, 1921-ben az illegális kommunista mozgalom szervezésében való részvételéért letartóztatták, a rögtönítélő bíróság tizenöt évi fegyházbüntetésre ítélte. 1922-ben ő is csere útján került a Szovjetunióba, ahol rendkívül aktívan dolgozott a magyar emigráns csoport életének szervezésében. Az emigrációban végezte el tanulmányait, majd maga is tanított (1938 és 1941 között a Moszkvai Lomonoszov Egyetem magántanára, 1942 és 1945 között a magyar antifasiszta iskola tanára, később vezetője lett), 1945-ben tért vissza Magyarországra. 1945-től a pártiskola és a Pártfőiskola vezetője, közben pedig a Közgazdaságtudományi Egyetem Magyar- és Világtörténeti Tanszékének vezetője volt. 1949-től a Budapesti Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karán is tanít a Legújabbkori Történeti Tanszék tanáraként. 1953-tól az oktatási miniszter első helyettese, 1954-től az MDP KV Kulturális és Tudományos Osztályának vezetője. 1960-tól az ELTE Újkori Magyar Történeti Tanszékét vezette, és egészen a hetvenes évek végéig tanított az ELTE-n. Férje, Berei Andor, feleségéhez ha-

sonlóan 1948 és 1956 között az MDP KV tagja. 1948-tól a Külügyminisztérium politikai államtitkára, majd a külügyminiszter első helyettese, ezután az Országos Tervhivatal elnöke volt 1956 októberéig.

NŐK A BUDAPESTI ÉS A BUDAPESTI KERÜLETI PÁRTBIZOTTSÁGOKON

A Budapesti Pártbizottságon és a budapesti kerületi pártbizottságokon sok nő került vezető beosztásba az ötvenes években.

Csikesz Józsefné 1952 óta a Budapesti Pártbizottság titkára volt. 1945 előtt csak kisebb pártfeladatokat végzett, majd bekapcsolódott a XI. kerületi MNDSZ munkájába. Ezt követően a XI. kerületi pártbizottság nőtitkára, később káderese lett. 1948 januárjától a XI. kerületi pártbizottság titkára, az egyéves pártfőiskola elvégzése után, 1950-től a Budapesti Pártbizottság agitációs propaganda titkára, majd a pártbizottság titkára lett. 1951-től a Központi Vezetőség póttagja, 1953-tól pedig országgyűlési képviselő is lett,[24] továbbá az Országgyűlés Jogi, Igazgatási és Igazságügyi Bizottságának tagja.[25] Férje, Csikesz József a MDP Pártgazdasági és Ügykezelési Osztályának előadója.[26]

Nagy Mária 1950 és 1956 között a Budapesti Pártbizottság titkára. A második világháború előtt részt vett az ifjúmunkás-mozgalomban. A háború után gyári munkás volt: először üzemi bizottsági elnök, majd üzemszervező lett. 1949-től kerületi titkár, 1950-től a Budapesti Pártbizottság másodtitkára, egészen 1956-ig. 1951-ben a MDP KV tagjává is megválasztották.[27] Nagy Mária – már a Budapesti Pártbizottság titkáraként – elvégezte a SZKP Pártfőiskoláját, hazatérte után visszakerült eredeti beosztásába.[28]

Köböl Józsefné (Vigh Ilona) a háború befejeződése után a kommunista nőmozgalmat szervezte a VIII. kerületben az MNDSZ ügyvezetőjeként. 1951-től 1956-ig az V. kerületi pártbizottság titkára volt. Férje, Köböl József 1950 és 1954 között az Építők Szakszervezetének főtitkára, 1954-től 1956-ig a MDP KV Párt és Tömegszervezetek Osztályának osztályvezetője.

A már említett Apró Antalné 1952-től a XI. kerületi, Végh Józsefné pedig 1954-től a IV. kerületi pártbizottság titkára volt.

NŐK A MAGYAR DOLGOZÓK PÁRTJA KÖZPONTI VEZETŐSÉGÉBEN

A Központi Vezetőség tagjait a kongresszusok választották. Az 1948-tól 1956-ig terjedő időszakban három kongresszust tartottak: 1948-ban, 1951-ben és 1954-ben. A Központi Vezetőség tagjai sorába szinte kizárólag olyan nők kerül-

[24] M-KS 276. f. 88. cs. 370, ő. e.
[25] M-KS 276. f. 62. cs. 36. ő. e.
[26] M-KS 276. f. 88. cs. 370. ő. e., 90. cs. 345. ő. e. 243.
[27] M-KS 276. f. 62. cs. 34. ő. e., 36. ő. e.
[28] M-KS 276. f. 54. cs. 224. ő. e.

tek be, akik nevével egyéb párt-, közéleti és állami szervek vezetői vagy magas beosztású dolgozóinak ismertetésekor korábban már találkoztunk.[29] A legtöbbjük függetlenített dolgozóként párt- és állami szervekben, szakszervezetekben vagy társadalmi szervezetekben töltött be vezető funkciókat. Sokan régóta a szociáldemokrata vagy a kommunista párt magyarországi szervezeteinek, mások a szovjetunióbeli kommunista pártnak voltak tagjai. Többen közülük a Magyar Nők Demokratikus Szövetségében (vidéki, megyei szervekben) kerültek kapcsolatba a közéleti tevékenységgel (például Bottyánszky Pálné, Döbrentei Károlyné és mások), és az ott végzett munkájuk alapján figyeltek fel rájuk a párt vezetői.

1948-ban hat női rendes és négy póttag került be a Központi Vezetőségbe. A Magyar Dolgozók Pártja II. kongresszusának előkészítése idején Kovács István foglalkozott az újonnan megválasztandó Központi Vezetőség névsorának összeállításával. Több, egymástól csekély mértékben különböző javaslat készült, amelyek a párt különböző vezetőinek kezéhez jutottak el.[30] A kihagyásra vagy megválasztásra javasoltak felsorolásán túl Kovács István megjegyzéseket is fűz a névsorokhoz: „Fölmerült még esetleg kihagyásra Váczi Miklósné Sárfi Rózsi, de tekintettel arra, hogy amúgy sem nagy a nőknek a száma a KV-ben, javaslom bent hagyni." „A nők aránya a KV-ben keveset javult: a régi KV-ben hat elvtársnő volt, most nyolcat javaslok. A póttagok között volt négy, és javaslok ötöt. Így az elvtársnők száma az új KV-ben 13."[31] Ugyanebben a dokumentumban *(Adalék a Központi Vezetőségbe beválasztásra javasoltak kiválogatásának szempontjaihoz)* szerepel még egy felsorolás: „KV-tagnak vagy póttagnak javasolok még egy sztahanovista bányászt és egy jó tszcs-elnököt, akire javaslatot szombatig teszek. A KV-ben kevés a dolgozó paraszt, és jó lenne egy neves tudós is..." Végül a kilencventagú Központi Vezetőségbe 11 nőt választottak be: hat tagot és öt póttagot.

Az 1954. március 15-én a Politikai Bizottság számára a III. kongresszuson megválasztásra javasolt új Központi Vezetőség összetételéről készült tervezetben a kilencven tagból már csak hét nő szerepelt. Végül a PB-nek a nők közül hét rendes és két póttagja lett.[32]

A FLUKTUÁCIÓ

A Központi Vezetőség apparátusáról készült jegyzékeket tanulmányozva láthatjuk, hogy évről évre nagyon nagy volt a fluktuáció.

A Központi Vezetőség Irodájának dolgozóiról két egymást követő évben készült kimutatás szerint például 1951 és 1952 között az ott dolgozó 35 munkatársból 7 került máshová (a dolgozók 20 százaléka), a változás – egy kivétellel – nőket

[29] A kongresszusokon a Központi Vezetőség tagjaivá megválasztott nők névsora a függelékben olvasható.

[30] M-KS 276. f. 62. cs. 36. ő. e. (1951. február 8.); Rákosi Mátyás példánya, amelyet vissza is küldött Kovács Istvánnak, megjegyzésekkel látva el; M-KS 276. f. 65./8. ő. e. (1951. február 15.); Gerő Ernő példánya – a két dokumentum szövegében csekély az eltérés.

[31] M-KS 276. f. 62./56. ő. e.

[32] M-KS 276. f. 53. cs. 165. ő. e.

érintett.[33] Ugyanitt található egy kimutatás arról, hogy ki milyen okból van távol időlegesen.[34] A kimutatás élére a *Ki mikor fog szülni?* című rövid névjegyzék került, majd a szülési szabadságon levők felsorolása következik, ezután azok neve, akik kénytelenek gyermekük miatt korábban elmenni a munkából. Ha hozzájuk számoljuk az éppen egyetemre járó két nődolgozót is, a hiányzók száma eléri az iroda dolgozóinak felét. Feltételezhető, hogy a nőket érintő magas fluktuáció egyebek mellett arra is visszavezethető, hogy az anya ebben az időben nem kaphatott még fizetett ápolási szabadságot gyermeke betegsége esetén, így kénytelen volt felmondani, majd néhány hét elteltével másik munka után nézni.[35]

1955 májusában tájékoztató feljegyzés készült a Titkárság számára a Központi Vezetőség apparátusának összetételéről. E feljegyzés szerint „A nők száma az apparátusban megfelelő (31 százalék), de vezető beosztásban még mindig kevés a nő (15,4 százalék). A KV Irodán nagyon magas (43 százalék) a női munkatársak száma."[36]

Ez a dokumentum is foglalkozik a nagyarányú fluktuációval: „Az elmúlt évben eltávozott 86 munkatárs, tehát körülbelül az apparátus egynegyede megcserélődött. Ez a mozgás nem magyarázható a létszámcsökkentéssel, mert az apparátus összlétszáma ez idő alatt növekedett." A fluktuáció természetesen számtalan okkal magyarázható, de ezek közül nyilvánvalóan az a kényszermozgás az egyik, amelyre a nők családi problémáik, a gyermekneveléssel együtt járó gondok miatt kényszerültek.

AZ ÚJ ÉRTELMISÉG KÉPZÉSE

A dokumentumokból úgy tűnik, hogy amíg fel nem nőtt egy, az MDP kinevelte új generáció, az átképzett régi káderek is megfeleltek, eközben viszont mindent megtettek az új vezetőréteg kialakításáért, s e rétegből különös gondot fordítottak azokra, akikről úgy látták, hogy a párt központi apparátusának utánpótlásává válhatnak, tömegszervezeti funkcionáriusok vagy állami tisztviselők lehetnek.

Hogy az új állami hivatalnok- és pártfunkcionárius-réteg, az új műszaki értelmiség, az orvosok, jogászok és bölcsészek képzésének a párt mekkora figyelmet szentelt, lemérhető az egyetemi hallgatókról rendszeresen, akár évente többször is bekért jelentésekből és az úgynevezett káderjelentésekből. Minden hallgatóról részletes jellemzések készültek, melyekben a jellemzés készítői egyben javaslatot is tettek arra, milyen poszton volna jól felhasználható a jellemzett hallgató.[37]

[33] M-KS 276. f. 65. cs. 56. ő. e.

[34] Uo. 46.

[35] *Nők Lapja*, 1952., olvasói levelek.

[36] M-KS 276. f. 54. cs. 198. ő. e.

[37] M-KS 276. f. 53. cs. 55. ő. e. A Káderosztály 1950. évre szóló vezetőkáder-szükségleti terve az államigazgatási és gazdasági területen. Jelentés az 1950-ben végző egyetemi és főiskolai hallgatók elosztásáról. M-KS 276. f. 54. cs. 90. ő. e. Egyetemi hallgatók elosztása.

Az egyetemisták névsorait áttekintve megfigyelhető, hogy 1946-tól az egyetemekre beiratkozó lányok és asszonyok száma lassan emelkedik.[38] A növekedés számai persze erősen eltérnek a különböző egyetemeken és az egyetemi karokon is. A műszaki és közgazdasági egyetemre először kevés lány került be, majd az ötvenes években számuk lassan növekedni kezdett. Az orvosjelöltek között már a korszak elején is több lány volt, mint más egyetemek hallgatói között, és évről évre több orvosnő került ki az egyetemről. A bölcsészkar az ötvenes évek elején hallgatói és oktatói gárdáját tekintve is férfitöbbséggel rendelkezett.

A párt és az állam középvezetői pozícióiba, a bizalmi állásokba kerüléshez egyenes utat, nyílt pályát biztosított egy szovjetunióbeli felsőoktatási intézmény bármely szakának elvégzése.

ÖSZTÖNDÍJASOK A SZOVJETUNIÓBAN

A Szovjetunióba gondos válogatás után, a legmegbízhatóbb, származásukat tekintve legjobban megszűrt diákok – többségében fizikai munkások gyermekei – kerültek ki. A Szovjetunióban tanulók származás szerinti százalékos megoszlásának tükröznie kellett a magyar társadalom majdani kívánatos társadalmi összetételét: a Szovjetunióban tanuló diákok nagyjából fele munkás-, körülbelül negyede parasztszármazású, a maradék nagyjából 20-25 százalék ösztöndíjas kisiparos, értelmiségi, polgári szülők gyermeke volt.

Tanulmányi idejük alatt szigorúan ellenőrizték magatartásukat, politikai fejlődőképességüket. Az 1948-ban kiküldött évfolyam kiválogatása például igen gondatlanul történt: „a kinti magatartásuk alapján húsz hallgatót vissza kellett hívni, köztük nyolc főt kimondottan ellenséges magatartásért."[39] A kiküldött egyetemista (és kis részben ipari középiskolás) csoportokat[40] származás szerint gondosan kiválogatták.

Már 1946-tól tanultak magyar ösztöndíjasok a Szovjetunióban, de a VKM erről nem vezetett nyilvántartást, tehát pontosan nem tudható, hogy 1946–1947-ben hányan, milyen szakokon kezdték meg szovjetunióbeli tanulmányaikat.

1948-tól azonban a szovjet egyetemeken tanulók száma radikálisan megnőtt: a magyar hallgatók közül az 1946/47-es tanévben 2, az 1947/48-as tanévben 18, az 1948/49-es tanévben 100, az 1949/50-es tanévben pedig 387 fő tanult a Szovjetunióban.[41]

Az 1949/50-es évfolyam hallgatóinak fele mérnöknek készült, a többiek a következő szakmákat választották: pedagógus, agronómus, közgazdász. Mellettük csak kevés orvos, jogász és művész tanulhatott a szovjet egyetemeken.

A Szovjetunióban tanuló diákok körülbelül 20-25 százaléka lány volt (különböző egyetemeket tekintve ez a szám erős szóródást mutat).

[38] A változásokkal, amelyek következtében a nők nagy számban kerültek egyetemekre, foglalkozik N. Szegvári–Ladányi, 1976.

[39] M-KS 276. f. 90. cs. 96. ő. e. 73.

[40] M-KS 276. f. 90. cs. 96. ő. e. 75.

[41] M-KS 276. f. 90.cs. 96. ő. e.

A szovjetunióbeli tanulásnak persze szigorú feltételei voltak: alaposan informálódtak a jelölt környezetéről, életszemléletéről, marxista felkészültségéről, sokszor a provokatív kérdésektől sem riadtak vissza. Ezt az átvilágítást nevezték „káderezésnek". Azt is megpróbálták felmérni, hogy a fiatalok a mostohább és szigorúbb szovjetunióbeli körülmények között is megállják-e a helyüket.

A szovjet ösztöndíjasokat az egyetem elvégzése után itthon „elosztották", vagyis a róluk készült jellemzések és a betöltésre váró állások számának, helyének és bizalmi mivoltának ismeretében már hazaérkeztük előtt eldöntötték, hová kerüljenek az ifjú szakemberek. Az „elosztás" nem mindig működött zökkenőmentesen, természetesen nem mindenki akart a neki felajánlott állásban dolgozni.

Az egyetemi tanulmányaikat befejezve hazatérők nagy részére azonban biztos állások és bizalmi pozíciók vártak, ők lettek a párt bárhová helyezhető, teljesen megbízható ifjú szakembergárdája.

A Moszkvában tanuló magyar ösztöndíjasok 1949. évi listáján a munkásszármazású egyetemisták között (38-ból 10 lány) szerepel Zofián Ella.[42] Nevével egy 1952-ben készült listán *(Kimutatás a Szovjetunióban 1952–53-ban végzett és végző egyetemi hallgatókról)* találkozhatunk újra.[43] A kimutatás szerint Zofián Ella 1952-ben végzett munkásszármazású büntetőjogász. Vele kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy sok más, Szovjetunióban végzett társától eltérően az egyetem elvégzésekor „pártonkívüli" volt, rajta kívül a nyolcoldalas listán összesen hat további, vele egy időben végző hallgatónak volt hasonló státusa. Egy ugyanebben az őrzési egységben szereplő másik listán[44] a Szovjetunióban végzett jogászok neve mellett ceruzával készült bejegyzést olvashatunk, amelyből valószínűsíthető, hogy ezeket a hallgatókat a Népgazdasági Tanácshoz, az Igazságügyi Minisztériumba és az Eötvös Loránd Tudományegyetemre kívánta elhelyezni a párt. 1953-ban a Magyar Dolgozók Pártja Politikai Bizottságának ülésein az igazságügyet érintő napirendek tárgyalásakor Zofián Ella neve, bár Szofiánnak írva, ismét megjelenik a meghívottak között.[45]

SZAKMAI KÉPZÉS ÉS TOVÁBBKÉPZÉS ITTHON - AZ AKADÉMIÁK

Mire az első olyan évfolyamok kikerültek az egyetemekről, amelyeknek már a párt által meghatározott, a párt érdekeit szolgáló anyagot tanulták a hallgatók, legalább négy-öt év eltelt. Addig is szükség volt azonban párt- és kormányhű újságírókra, bírákra, ügyészekre, vállalatvezetőkre és gazdasági szakemberekre, közigazgatási apparátusra. Az egyértelmű párthűségen túl e pályákhoz tudásra, szakértelemre van szükség, amelyet csak többéves képzés nyújthat. Mivel a Magyar Dolgozók Pártja néhány éven belül le akarta cserélni a hatalomra jutása előtt diplomát szerzett szakembergárdát, létrehozták az *akadémiák* rendszerét.

[42] M-KS 276. f. 90. cs. 96. ő. e. 390.
[43] M-KS 276. f. 88. cs. 362. ő. e. 44.
[44] Tervezet a Szovjetunióban és a népi demokráciákban végzők elosztásáról. Uo. 8.
[45] M-KS 276. f. 53. cs. 126., 139. ő. e.

A különböző jellegű szakképesítést nyújtó akadémiákon az egyetemivel egyenértékűnek elismert végzettséget, és az ennek révén elérhető pozíciók betöltéséhez szükséges elméleti-politikai képzést szerezhették meg a hallgatók *egy év alatt* (az akadémiákon folyó képzés időtartama akadémiánként változott).

A különböző akadémiákra a felvétel követelményei a következők voltak: a jövendő hallgató megfelelő származása, a munkahely javaslata, a párt- és tömegszervezeti tagság.

1949-1950 táján többféle akadémia indult a felmerülő szakemberszükségletnek megfelelően.

A 4.181/1949. (VIII. 6.) korm. sz. rendelet hozta létre a büntetőbírói és államügyészi akadémiát. Az első évfolyam egy év múlva, 1950 nyarán, 93 fővel sikeresen befejezte tanulmányait. Már a Bírói és Ügyészi Akadémia 1949-es évfolyamára felvett 97 hallgató közül 17 nő volt, a felvett hallgatók 16 százaléka.[46]

Az akadémia a jövendő (itt ez az egy-két év múlva elérkező jövendőt jelenti) új jogásznemzedékét volt hivatva gyors tempóban felkészíteni a rá váró felelősségteljes munkára. „Az akadémia célja munkás- és parasztszármazású osztály- és párthű dolgozók kiképzése bírói és ügyészi munkára. Az igazságügyi apparátusban ilyen típusú dolgozók igen minimális számban vannak, ezért más, elsősorban termelésben dolgozók felé kell káderkutató munkánknak irányulni."[47]

A jövő jogásztársadalmának kiépítésében a következő követelményeket kellett figyelembe venni:

1. Biztosítani kell a munkásosztály vezető szerepét.
2. Emelni kell a nők arányát.
3. Az átlagos életkort 30 éven alulra kell leszorítani. Ezért a 23 és 35 éves korhatárt határoztak meg, csak kivételesen lehetett eltérni.
4. Kizárt párttagot nem lehet felvenni.
5. Megadni a lehetőséget megfelelő pártonkívüliek felvételére is.
6. Egy bizonyos politikai tájékozottság. Minimális marxista képzettség.
7. A párt, a munkásosztály ügyéhez való hűség.

Ugyanezen irategyüttesben található statisztikák alapján tudhatjuk, hogy például az első évfolyamon végző ügyészhallgatók 26 százaléka volt nő.[48] A következő évfolyamokon is hasonló volt a hallgatónők aránya. Az akadémián végzett hallgatók 1952-ben körülbelül a teljes igazságügyi apparátus 12 százalékát tették ki.[49]

A MDP Államgazdasági Osztálya 1949. március 16-án terjesztette a Titkárság elé egy ipari, kereskedelmi és pénzügyi akadémia létrehozásának tervét.[50] A hallgatóknak a tananyagot 18 hónap alatt kellett elsajátítaniuk.

[46] M-KS 276. f. 90. cs. 66. ő. e.
[47] M-KS 276. f. 96. cs. Igazságügyi Alosztály 6. ő. e. 1950.
[48] M-KS 276. f. 96. cs. 6. ő. e. Igazságügyi Alosztály
[49] M-KS 276. f. 54. cs. 160. ő. e.
[50] M-KS 276. f. 54. cs. 34. ő. e.

1949. május 18-án tárgyalta a MDP Titkársága az *Előterjesztést a Vállalatvezetői Akadémia felállítására.*[51] „Az Akadémia hivatva van a vállalatvezetőknek, valamint a gazdasági vezető szervekben dolgozó, illetve odaküldendő munkáskádereknek a vezető munkához szükséges politikai, gazdaságpolitikai és szakmai továbbképzést biztosítani."[52]

A Vállalatvezetői Akadémiának három tagozata volt: ipari, kereskedelmi és pénzügyi, mindhárom tagozat vezetőjéül (ez politikai megbízatás) férfit neveztek ki; az egyes tárgyak vezető tanárai között körülbelül 2:3 volt a férfi–nő arány. A szemináriumvezetők között a nők és férfiak száma nagyjából hasonló.

A szaktanárok között megközelítőleg egyenlő a férfiak és a nők száma (magyarnyelv- és számtantanár), sőt van, ahol (idegennyelv-oktatás) kétszer annyi nő dolgozott, mint férfi.

A Vállalatvezetői Akadémia kereskedelmi és pénzügyi tagozatának hallgatói között kis eltérésekkel 20 százalék a nőhallgatók aránya (ez egyben azt is jelenti, hogy a különböző, addigra megalakult nemzeti vállalatok vezetői közé is hasonló arányban kerülhettek nők). „A hallgatók döntő részének, különösen az ipar terén, a már vezető állásban levő munkások közül kell kikerülnie."[53]

Az Akadémia Ipari Tagozatánál (elektromos és hőenergia-ipari, építőanyagipari, építőipari, vas- és fém-tömegcikk, gépgyártási, élelmiszer-ipari, szervetlen vegyipari, szerves vegyipari, bányászati, kohász-hengermű tagozatok) teljesen más arányokkal találkozunk: ezekben az akadémiai csoportokban elhanyagolható a nők száma. A Textilipari Tagozaton viszont kiugróan magas a nők jelenléte: az 1949-es évfolyamon 30 hallgatóból 14 nő volt.

A Vállalatvezetői Akadémiáról készült statisztikai kimutatás szerint az ide bekerültek 55 százalékának elemi iskolai, 37 százalékának pedig 4-6 elvégzett középiskolai osztály volt a végzettsége. Mindannyian részt vettek már valamilyen szintű politikai képzésen. „Az Újságíró Akadémia feladata, hogy a magyar sajtó számára elméletileg képzett, megfelelő általános műveltséggel és szakmai tudással rendelkező új káderet neveljen. [...] A kommunista újságírók pártiskolára küldése és a szerkesztőségeken belül fokozott mértékben új gyakornokok beállítása mellett elengedhetetlenül szükséges, hogy a már meglévő fiatal újságírókádereket szilárd elméleti és szakmai alappal lássuk el, másrészt évente 40-50 megfelelően képzett új kádert adjunk a sajtó részére"[54] – fogalmazza meg az Újságíró Akadémia feladatát a Káderosztály számára készített feljegyzés.

Az egyetemekre felvételizőknek az egyetem által támasztott követelményeknek kellett megfelelniük, az akadémiákra azonban egyértelműen a párt irányelvei alapján válogatták ki a hallgatókat. A felvétel alapvető követelményei között a már meglévő általános műveltség és tudás keveset nyomott a latban. A társadalmi ranglétrán egyértelmű előrelépést jelentő pozíciók irányába tárt ajtót nyitó akadémiákra a párt munkásszármazású hallgatókat keresett, olyanokat, akik már tanúbizonyságát adták az új rendszer építése iránti elkötelezettségüknek.

[51] M-KS 276. f. 54. cs. 44. ő. e. 12–25.
[52] Uo.
[53] M-KS 276. f. 54. cs. 34. ő. e.
[54] M-KS 276. f. 90. cs. 96. ő. e.

A nők a különböző akadémiákra változó százalékos arányban, de egyre növekvő számban kerültek be hallgatóként.

Az akadémiák jelentősége néhány év múlva csökkent, egyrészt, mert addigra már az egyetemek is a Rákosi-rendszer számára megfelelő káderekét bocsátottak ki, másrészt az addigra kiképzett akadémistákkal együtt e szakemberek száma akkora volt, hogy megszűnt a megbízható káderek iránti tömeges igény.

Az akadémiákról került ki az ötvenes évek megbízható, csak a párthoz és az államhoz hű, szakmai tudásának óriási hiányait a párt ideológiájával pótló középvezetői réteget megalapozó csoport.

Az egy év alatt egyetemivel egyenértékűnek számító képzést nyújtó különféle akadémiákról kikerülő középkáderek 10-20 százaléka nő volt - ami az ipari szakemberek, a jogászok, az újságírók társadalmában jelentős változást hozott a nemek arányában.

Ekkoriban a nők alacsonyabb-magasabb posztokon vezető beosztásba kerülhettek, pozíciójukat meg is tudták őrizni, s bár sokan lemorzsolódtak, nem tudtak megbirkózni az új pozícióval járó nehézségekkel, sokan tovább képezték magukat, és a szocializmus későbbi éveiben a stabilitást biztosító középrétegek egyik meghatározó csoportjává váltak.

Az út, amelyet ezek a nők néhány év alatt megtettek, egészen rendkívüli volt, és karrierjük csak az ötvenes évek nyújtotta különleges lehetőségeknek volt köszönhető. Hiszen paraszt- és segédmunkáslányokból hirtelen mezőgazdasági üzemvezetők, gyárak, gyáregységek vezetői, az állami vezetés különböző szintjeinek káderei és különböző szintű pártvezetők lettek. A megfelelő előképzettséggel nem rendelkező, esetleg családos nőktől egy-egy ilyen akadémia elvégzése óriási erőfeszítéseket követelt. Mivel a végzett, majd az állami és gazdasági élet különböző területein elhelyezkedett volt akadémisták tisztában voltak vele, hogy a párt segítségével és a szocialista magyar állam által biztosított lehetőségek révén jutottak pozícióikba, mindent megtettek, hogy bizonyítsák rátermettségüket, s hogy megmutassák, megérdemelték a beléjük vetett bizalmat. A sikeres erőfeszítések tudata óriási önbizalmat kölcsönzött nekik, és átlendítette őket a nehézségeken.

ÖSSZEGZÉS

A legfelső párt- és állami vezetésbe bekerült néhány nő életpályájának áttekintése után több érdekes megállapítást tehetünk.

A MDP 1948 utáni nagyon erős központosító törekvése miatt a vezető párt-, állami és tömegszervezeti funkciókba csak a legmegbízhatóbb káderek kerülhettek be. A nők az ötvenes években ugyanolyan okoknál fogva voltak megbízhatók, mint a férfiak: ha a szovjetunióbeli emigrációból érkeztek haza, vagy ha évek óta bizonyíthatóan a magyarországi munkásmozgalom elismert résztvevői voltak. A nőkkel kapcsolatban még egy lehetőség számításba jöhetett: ha a fent említett kritériumoknak megfelelő férfi felesége vagy családtagja volt valaki.

Amint láttuk, a pártközpont munkatársnőinek kiterjedt csoportját egy közös vonás jellemzi: mindannyian rokoni kapcsolatban álltak a párt és az állam vala-

mely vezetőjével. Több példával is illusztrálható, hogy a férj vád alá kerülése és elítélése automatikusan a feleség elítélésével járt együtt.

1948-tól a párt tudatosan képezte és a párt- és állami szféra vezető pozícióiba helyezte az új káderekét. Ilyenformán olyan képzetlen, saját társadalmi rétegükből kiemelt, új pozíciójukban kapcsolatokkal és a szükséges ismeretekkel nem rendelkező nők kerültek vezető pozíciókba, akiknek egzisztenciája tökéletes párthűségük függvénye volt. Az említett nők közül sokan tudtak élni a kapott lehetőségekkel, és lassú, szívós munkával a legmagasabb pozíciókba is eljutottak, miközben tudásuk hiányosságait is igyekeztek pótolni. Ratkó Annát még bizonyíthatóan a párt választotta ki az első magyar miniszternő szerepére, Nagy Józsefné előrejutását azonban már - Ratkó Annához hasonlóan mélyről indulva - saját ereje, szívóssága és tehetsége tette lehetővé.

A korszak stabilizálódott, kialakult rendjében a fiatalemberek pontosan tudták, milyen képzési formák teszik majd lehetővé előrejutásukat és vezető pozíciókba kerülésüket: a szovjetunióbeli tanulás, egy hazai akadémia sikeres elvégzése, a különböző pártiskolák, pártfőiskolai képzések. A Rákosi-korszak második felében a különböző magasabb posztokon már megjelentek az említett képzéseket sikeresen részt vett fiatal nők, akik nem férjük révén, nem pártmúltjuk elismeréseként, hanem saját képzettségüknek és tehetségüknek köszönhetően kerültek a legfelső vezetésbe.

FÜGGELÉK

1. számú függelék. A nők a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségében, 1948–1956

Név	Régi párttag	KV tagja	Apparátus	Budapesti Pártbizottság	Miniszterek és -helyettesek	MNDSZ	Egyéb	Országgyűlési képviselő
Andics Erzsébet	MKP 1918	1948–1956	1954–1956: az MDP KV Tudományos és Kulturális Osztály vezetője		1953–1954: az oktatásügyi miniszter első helyettese		1946–1953: a Budapesti Pártfőiskola vezetője; 1948–1950 a Közgazd. Egyetem tanszékvezetője; 1950–1956: az Országos Béketanács elnöke, a Béke Világtanács Elnökségének tagja	1947–1956

1. számú függelék. Folytatás

Név	Régi párttag	KV tagja	Apparátus	Budapesti Pártbizottság	Miniszterek és -helyettesek	MNDSZ	Egyéb	Országgyűlési képviselő
Bottyánszky Pálné	SZDP 1926	1948–1954				Békéscsabai MNDSZ elnöke		1947–1956
Jóború Magda	MKP 1945	1948–1954			1950–1958: az oktatásügyi miniszter helyettese	1948–1950: MNDSZ főtitkára		1947–1953
Mónus Illésné	SZDP	1948–1951						1945–1951
Ratkó Anna	SZDP 1925	1948–1956			1949–1950: népjóléti miniszter; 1950–1953: egészségügyi miniszter		1945–1949: a Textilipari Dolgozók Szakszervezetének főtitkára; 1953–1956: a SZOT titkára	1945–1953
Döbrentei Károlyné	SZDP 1937, MKP 1944	1948–1951				1946–1948: az MNDSZ szervezési osztályának vezetője	1948–1950: Újpest polgármestere 1950-től: Fővárosi Tanács Lakásgazdálkodási Osztály vezetője	1945–1949
László Györgyné		1948–1951						
Sárfi Rózsi	MKP 1945	1948–1954					Az Orvos-egészségügyi Szakszervezet főtitkára	1949–1953

1. számú függelék. Folytatás

Név	Régi párttag	KV tagja	Apparátus	Budapesti Pártbizottság	Miniszterek és -helyettesek	MNDSZ	Egyéb	Országgyűlési képviselő
Váczi Miklósné		1948–1951		1945–1949: a XI. kerületi pártbizottság titkára				1949-től
Nagy Mária	MKP 1944	1950–1956		1949–1950: a IV. kerületi pártbizottság titkára; 1950-től: a Budapesti PB tagja			Szovjetunióban pártfőiskolai hallgató	1949–1953
Szász Ferencné	SZDP 1936	1948–1954					Műszaki Egyetem Marxizmus-leninizmus-Tanszékének adjunktusa	1949–1953
Vass Istvánné	SZDP 1939, MKP 1945	1951–1956				1950–1956: az MNDSZ főtitkára		1949–1980
Benke Valéria	SZDP 1941; MKP 1944	1951–1956				1948–1950: az MNDSZ Budapesti Bizottságának titkára	1951–1954: a Béketanács titkára; 1954–1956: a Magyar Rádió elnöke	1949–1971

1. számú függelék. Folytatás

Név	Régi párttag	KV tagja	Apparátus	Budapesti Pártbizottság	Miniszterek és -helyettesek	MNDSZ	Egyéb	Országgyűlési képviselő
Csikesz Józsefné	SZDP 1942, MKP 1945	1951–1956		1952–1964: a Budapesti PB titkára		1945: Budapest XI. kerületi MNDSZ elnöke 1949: Budapest XI. kerületi MDP szervezet titkára		1949–1971
Nagy Józsefné	MKP 1945	1951–1956			1955–1956: könnyűipari miniszter		1948–1949: több pamutipari gyár vezérigazgatója; 1952–1955: az Országos Tervhivatal elnökhelyettese	1949–1953, 1957–1967
Juhász Imréné	MDP 1938, MKP 1945	1954–1956					Szolnok megyei tanács elnöke	1953–1963

1. számú függelék. Folytatás

Név	Régi párttag	KV tagja	Apparátus	Budapesti Pártbizottság	Miniszterek és -helyettesek	MNDSZ	Egyéb	Országgyűlési képviselő
Vajdai Lajosné	MKP 1945	1954–1956	1949: MDP Országos Szervezési Osztály instruktora			1951: MNDSZ budapesti elnöke	1958-tól az Építésügyi Minisztérium Személyzeti Osztályának munkatársa, majd az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium Vezető-továbbképző Intézetének igazgatója	

2. számú függelék. A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségébe az I., II. és III. kongresszuson megválasztott nők[55]

I. kongresszus (1948. június 12–14.)	**II. kongresszus (1951. február 14.–március 2.)**	**III. kongresszus (1954. május 14–30.)**
Andics Erzsébet	Andics Erzsébet	Andics Erzsébet
Bottyánszky Pálné	Bottyánszky Pálné	Benke Valéria
Jóború Magda	Jóború Magda	Juhász Imréné
Mónus Illésné	Nagy Mária	Nagy Józsefné
Rattkó Anna	Ratkó Anna	Nagy Mária
Szász Ferencné	Szász Ferencné	Ratkó Anna
	Vass Istvánné	Vass Istvánné
Póttagok:	Póttagok:	Póttagok
Döbrentei Károlyné	Benke Valéria	Csikesz Józsefné
László Györgyné	Csikesz Józsefné	Vajdai Lajosné
Sárfi Rózsi	Döbrentei Károlyné	
Váczi (Wollner) Miklósné	Nagy Józsefné	
	Sárfi Rózsi	

[55] Forrás: *Pártkongresszusok és pártkonferenciák 1918–1980.* Kossuth Könyvkiadó, 1985.

SCHADT MÁRIA

STRUKTÚRA ÉS FUNKCIÓVÁLTOZÁSOK AZ MNDSZ-BEN 1950 ÉS 1953 KÖZÖTT

„Amikor rés támad a hatalmi rendszerekben, a nők igyekeznek ezen áttörni és 'szóhoz jutni'. A korszak elején sikerül hallatniuk hangjukat, aztán a helyzet kiéleződik, majd megszilárdul, a nők pedig visszaszorulnak, és a férfiak hatalma megerősödik." (Evelyne Sullerot, 1983, 474.)

BEVEZETÉS

Az 1947–1953 közötti évek politikai, gazdasági változásai jelentősen átalakították Magyarország társadalomszerkezetét, amivel párhuzamosan kiszélesedett a nők addig főleg tradicionális családi keretek között zajló élettörténete. A változások irányát a kommunista párt célkitűzései határozták meg, aminek egyik legfontosabb eleme a nemek közötti társadalmi viszonyok egyenlőségének megteremtése volt.

Az 1945 előtti Magyarországon annak ellenére, hogy a század elejétől folyamatosan emelkedett a nők aránya az oktatási intézmények különböző szintjein, és az aktív korú nők egyharmada keresőtevékenységet végzett, a nőkkel szembeni elvárások mégis a tradicionális szerepekhez kötődtek, sőt többségük továbbra is kirekesztett volt a politikai életből. Ebből következett, hogy azok az elképzelések, amelyeket a Magyar Kommunista Párt, majd a Magyar Dolgozók Pártja az 1940-es évek végén a nőkkel szemben megfogalmazott, drasztikus változásként voltak értelmezhetők. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy miként a társadalmi struktúrában bekövetkező változások, ugyanúgy a nőknek ebben a struktúrában átalakuló szerepei sem egy szerves változáshoz, hanem a történéseket ekkortól meghatározó, szovjet típusú szocialista modell mechanikus átvételéhez köthetők.

A Magyar Nők Demokratikus Szövetségének (MNDSZ)[1] történetén keresztül mutatom be azt, hogy a gazdasági és kulturális változások hatására miként változott a nők társadalmi hierarchiában elfoglalt helye, illetve azt, hogy az új politikai elit „beengedte-e" őket a hatalomba, megnyíltak-e a lehetőségek a nők politikai emancipációjára. A kérdés úgy is feltehető, vajon az MDP vezetőinek

[1] A Magyar Nők Demokratikus Szövetsége elnevezést 1944 decemberétől (Orosháza) használta az 1944. november elején, Szegeden megalakult Antifasiszta Dolgozó Nők Szövetsége. 1945. január 28-án Debrecenben az országos szervezet, február 18-án Budapesten az Országos Vezetőség alakult meg. Az MKP a kommunista nők aktív szervezőmunkáján keresztül érvényesítette akaratát. Mint arra Fái Boris is utalt visszaemlékezéseiben (Fái, 1965. 261.), ekkor még leplezni kellett az MKP befolyását. 1948. június 12–13., az MKP és a Szociáldemokrata Párt egyesülése, az MDP megalakulása után már nem volt szükség a párt befolyásának elleplezésére.

azon törekvései, hogy a nőket kimozdítsák addig „természetesnek" vélt szerepeikből, és bekapcsolják őket a társadalmi termelés menetébe, összekapcsolódott-e a hatalom megosztásának nemekre vonatkozó egyenlőségelvével.[2]

A korszak nőtörténetét elemezve megállapítható, hogy a nők társadalmi egyenlőségét hirdető politikai intézkedések következtében az iskolarendszer, az oktatás struktúrája, az átadott ismeretek és módszerek megváltozása arra irányult, hogy megszüntesse a nemek oktatásában addig meglevő különbségeket. Már az alapfokú oktatás fő célja és feladata az volt, hogy mindkét nem „a dolgozó nép hűséges fiává, a szocializmus építőjévé"[3] váljék. Mivel a jó munkaerővé váláshoz nem volt szükség a tradicionális női szerepekre, ezeket a tudáselemeket kiiktatták az iskolai ismeretek köréből. Ám az iskolai ismereteknek a munka világához kapcsolása, az azonos tudáskészlet a gyakorlatban mégsem teremtette meg a nők számára a férfiakkal azonos társadalmi és magánéleti lehetőségeket.

A nők többsége sokkal inkább külső kényszerként, semmint önmegvalósítási lehetőségként élte meg a tradicionális életkörülmények gyors megváltoztatására irányuló törekvéseket. A valóságot elleplező propaganda szintjén problémamentesnek tetsző átalakulások ellenére a nők a tradicionális- és az új szerepek ellentmondásaiban vergődtek. Ezekről a mai napig tovább élő, a nők „kettős teherviseléseként" emlegetett problémákról, mint az a korabeli, propagandacélokat szolgáló tömegtájékoztatási eszközök elemzéséből kiderült, még beszélni sem lehetett. Ugyancsak a „nem létező" problémák körébe tartozott, vagy a női egyenjogúság vívmányaként jelent meg a nők nem tradicionális foglalkozásokba irányítása. Az egyenlőségeszme felfogásának ezen eltorzulása a legtöbb esetben figyelmen kívül hagyta a nemek biológiai meghatározottságából következő társadalmi feladatokat is.[4] E problémák megoldásában az MNDSZ mint a női érdekeket megjelenítő szervezet jelentős szerepet játszhatott volna, ám ezzel ellentétes feladatot vállalva élen járt abban, hogy a pártvezetés elképzelését a nőknek közvetítse.

A pártvezetés nemcsak nem vett tudomást a nők különböző problémáiról, hanem a nőket mint csoportot is gyanúsan szemlélte. Elsősorban Rákosi nőkkel szembeni személyes bizalmatlansága határozta meg a nőkre vonatkozó pártpolitikát. Rákosi felhívta a figyelmet az elmaradott asszonyok felől fenyegető

[2] Az extenzív iparpolitika és a férfi munkaerő-tartalékok kimerülése miatt ideológiai és gazdasági kényszerré vált a nők fokozott bevonása a munkaerőpiacra. Dolgozatomnak nem központi témája a nők társadalmi munkavégzésbe mint jövedelemszerzésre irányuló tevékenységbe való bekapcsolódása, ezért a nők munkaerő-piaci változásait csak abban az esetben említem, amikor összekapcsolódott a hatalom és a nők érdekérvényesítésének lehetőségével.

[3] VKM 1220-10/1950. számú rendelete az általános iskola tantervének életbelépésekor.

[4] Mivel az erőszakolt modernizációs folyamatban az extenzív gazdasági fejlesztés keretén belül a kitűzött gazdaságpolitikai célok csak pótlólagos munkaerő-bevonással voltak megvalósíthatók, az MDP nőpolitikájában a nők mint munkaerő-tartalék is fontos szerepet játszottak. A munkaerő női utánpótlására annál is inkább szükség volt, mivel az ipari munka mint domináns megélhetési forrás nem a kommunista iparosítással vette kezdetét, hanem csak folytatódott a nagyjából a húszas években megindult tendencia. Az ötvenes évekre a férfi munkaerő-tartalékok már kimerültek, ezért csak a nők jöhettek számításba. A munkaerő iránti megnövekedett keresletet az is fokozta, hogy szovjet mintára nálunk is „...tipikus XIX. századi fejlődési modell szerint alakulnak a népesség gazdaságszerkezeti viszonyai". (GYÁNI, 1987–88, 555.)

veszélyre,[5] amely elhárítására a felvilágosítást, a magyarázást tartotta célravezetőnek. Mivel a nőket a férfiaktól eltérő lelkületűnek vélte, igen hatásosnak gondolta a családi otthon keretei között megtartott kisgyűléseket, hiszen így természetes életterükben maradhattak. „Ez kényelmes volt, nem kellett miatta az asszonyoknak átöltözködni, székeken, zsámolyokon ültek az asztal körül, volt, aki a csecsemőjét is magával hozta, vagy kávét ivott közben, s így közvetlenül mondhattuk el, mit akar pártunk, s válaszoltunk az ellenvetésekre, panaszokra."[6] A meggyőzésben alkalmazott módszer, a „közvetlenség" nem jelentett mást, mint a női lélek másságának egyértelmű beismerését. Rákosinak, akárcsak „legnagyobb tanítómesterének, Sztálinnak" a nemek társadalmi egyenlőségére vonatkozó elképzelése főleg formális elemekre épült. Rákosi a nemek egyenlőségének fontosságát taglaló beszédeiben a példákat a Szovjetunióban látottak szolgáltatták.[7]

Mivel a párt ideológiai és gazdasági céljai megvalósításához a nőkre főleg mint munkaerőre volt szükség, a férfiakéval azonos politikai és állampolgári jogok deklarálásával megszüntették a nemek között meglévő jogegyenlőtlenségeket.[8] Az 1945-ös választásokon elszenvedett vereség és az extenzív gazdaság munkaerőigénye meggyőzte a pártvezetést arról, hogy erősíteni kell a nők meggyőzésére irányuló propagandát. Rákosi már az Angyalföldön tartott nagygyűlésen 1947-ben egyenlőségjelet tett a nők társadalmi egyenlősége és a szocializmus között: „Túlzás nélkül el lehet mondani, hogy népi demokráciánk erejét, mint a meleget a hőmérőn, számszerűen le lehet olvasni arról a szerepről, melyet benne a nők visznek."[9]

Az 1945–1953 közötti időszakban a parlamenti képviselők között a női képviselők száma jelentősen nőtt, arányuk 1945-ben 3,8 százalék, 1947-ben 6,1 százalék, 1949-ben 18,4 százalék volt. A továbbiakban a női választók számának emelkedését a választásra jogosultság korhatárának 20-ról 18 évre való csökkentése (1953. évi II. törvény) is elősegítette. Az 1953–1958-as ciklusban a 298 parlamenti képviselő között 61 nő (20,4 százalék).[10] Az ötvenes évektől viszont már nem annyira a részvételi arány alacsony volta, hanem a parlamentáris demokrácia ellehetetlenülése hatott negatívan a nők politikai aktivitásának kibontakoztatására.[11]

[5] Rákosi, 1997, 213.

[6] Uo. 222.

[7] Rákosi a Szovjetunióban tapasztaltak alapján kijelentette, hogy a zsákhordás kivételével a mezőgazdasági munka elsősorban női munka, Cegléden a tehenészetben szóvá is tette „...hogy az orosz elvtársak nem győznek csodálkozni azon, hogyan engedhetünk férfiembert a tehén tőgyéhez, számukra ez olyan szokatlan, mintha azt látnák, hogy a férfi dagasztja a tésztát a konyhában". (Rákosi, 1952.)

[8] Az választójog kiterjesztése nem a kommunista párt érdeme volt, mivel a választójogi törvény alapján már 1945-ben biztosították, hogy a nők a férfiakkal azonos módon gyakorolhassák állampolgári jogaikat.

[9] Rákosi, 1997, 731.

[10] Lásd Palasik Mária kötetbeli tanulmányát: *A nők a parlamentben.*

[11] Annak ellenére, hogy az ötvenes évektől folyamatosan nőtt a nők számaránya a képviselők között, a nőpolitikusokkal szemben meglévő tradicionális beidegződések alig változtak. Ez azt

A politikai jogok gyakorlásának a választójog mellett legalább ugyanolyan fontos tényezője a választhatóság, vagyis az aktív politikai tevékenység esélyének biztosítása. Ennek lehetőségét a nők megjelenése teremthette volna meg a különböző szervezetekben (párt, állam, tömegszervezetek), a hierarchia magasabb szintjein. Mivel ebben az időszakban az egyes csoportok, egyének lehetőségeit meghatározta részvételük a politikai, indokolt a nők hatalomban való részvételét, társadalmi presztízsét abból a szempontból tanulmányozni, hogy ők maguk hol helyezkedtek el ebben a hierarchiában.

A nők politikai hierarchiában elfoglalt helyének, szerepének vizsgálatakor választásunk azért esett az MNDSZ-re, mert a hatalmat megtestesítő és az operatív munkát végző pártvezetésben, a Politikai Bizottságban (PB) és a Titkárságban a nők nem vettek részt.[12] Az MDP I. kongresszusán megválasztott Központi Vezetőség 66 tagja és 13 póttagja közül 6 rendes- és 4 póttag volt nő. A II. és III. kongresszuson a 71-71 KV-tagból 7-7, valamint a 19-19 póttagból 5 és 2 volt nő.[13] A pártkongresszusok küldöttei között sem érte el a nők aránya az egyharmadot, az elnökségekben még ennél is alacsonyabb számban - kevesebb mint 20 százalék - képviselték a női párttagokat. A legfelső pártvezetésnek a nők politikai tevékenységére vonatkozó attitűdjéről a számoknál többet árul el a nők kiválasztásának módja. Ezt egyrészt a formalitás,[14] másrészt az jellemezte, hogy „kijelölésükben" fontos szempont volt a „szocialista nőideál" megjelenítése, népszerűsítése.

Mivel a párt vezetése mind országos, mind helyi szinten paternalista, férfiak uralta szervezet volt, a nők politikai tevékenységének fő színterévé az MNDSZ válhatott volna, illetve innen nyílott lehetőségük továbblépni az államszocialista szervezeti hierarchiában jobban preferált intézmények felé.

A továbbiakban az elemzés azt vizsgálja, hogy a nőszervezet betölthetett-e szerepet a nők politikai emancipációjában. Kutatás tárgya még a nőszervezet funkcióinak változása, illetve a szervezetben tevékenykedő nők politikusi szerepeinek feltárása. Vizsgálódásunk kiterjedt a nőszervezetben tevékenykedő funkcionáriusok kiválasztására, képzésére és feladataira is.

---

jelenti, hogy a vizsgált korszakban nem a női politikusok presztízse, hanem formális részvétele növekedett csak.

[12] T. VARGA, 1998, 177-178. Annak ellenére, hogy a két kongresszus közötti időszakban a KV volt az MDP legmagasabb szerve, csak legitimálta a tényleges hatalommal rendelkezők - Rákosi, Gerő, Farkas Mihály, Révai - döntéseit.

[13] Andics Erzsébet és Ratkó Anna mindhárom alkalommal bekerült a KV tagjai közé. (*Pártkongresszusok és pártkonferenciák 1918-1980.* 57-71.)

[14] MOL 276. f. 54/132. Az 1951-es pártkongresszus elnökségébe beválasztandó tagok névsorát Kádár János terjesztette elő, a kilenc nő közül hatnak a neve már ismert volt. A hiányzó személyekre a következő javaslatot tette: „Még négy nőt kell az elnökségbe belevenni. Egy kitüntetett ifjúmunkásnőt, egy népviseletbe öltözött parasztlányt és kettő lányt a DISZ-ből." Az elnökségi tagok közé már beválasztották Andics Erzsébet egyetemi tanárt, a Béketanács elnökét, Nagy Istvánné szövőnőt, Nagy Mária Budapest II. kerület PB-titkárát, Ratkó Anna minisztert, Vass Istvánné MNDSZ-főtitkárt, Solymosi Józsefné tszcs-tagot.

AZ MNDSZ FUNKCIÓI ÉS SZERVEZETE

A Magyar Kommunista Párt kinyilvánított célja szerint az egységes nőszervezet létrehozásával azt akarta elkerülni, hogy a „nők politikai nevelése a pártok küzdelmének tárgya legyen, és ezzel jelentős tömegeik a jobboldal befolyása alá kerüljenek". A valóságban azonban már megalakulásakor a nők körében folytatott kommunista tevékenység „fedőszervének tervezték".[15] Ezzel akarták közömbösíteni a más jellegű ideológiák hatását, kivonva a más pártokban tevékenykedő női aktivistákat eredeti pártjuk befolyása alól.[16] A többi párt keretein belül tevékenykedő nők, például a Szociáldemokrata Párt Nőtagozata sem támogatta az egységes nőmozgalmat. A háború utáni első, Pécsett tartott nőkongresszusukon - egyetértve Kéthly Annával - a következő állásfoglalást fogadták el: „Mivel célunk elsősorban az asszonyok szocialistává nevelése, a többség által elfogadott határozat értelmében a Párt Nőmozgalma változatlanul politikai vonalon különállóan folytatja munkáját."[17]

A kommunista párt hatalmának folyamatos erősödése[18] 1949-re a többpártrendszer, a különböző mozgalmak és szervezetek (mindenféle női szerveződés) megszüntetéséhez vezetett.[19] Ennek következtében megszűnt a nők társadalmi és családi szerepeiről szóló mindenféle diskurzus. Azáltal, hogy a koalíciós pártok nőszervezeteit 1945-1948 között sikerült egyetlen szövetségbe tömöríteni, megtörték a sokszínűséget. Fokozatosan elhallgattatták a hagyományos értékek alapján szerveződő, a nők társadalmi és családi szerepeinek elsődlegességét hirdető csoportokat, értékeket. Azáltal, hogy az MNDSZ „transzmissziós" szerepet töltött be a párt és a tömegek között, az MDP nőpolitikájának tartalmi és formai elemei, vagyis a „példakép" Szovjetunió nőpolitikája határozta meg fő feladatait. Elsődleges céllá vált, „hogy a párt eszméit és akaratát átvigyék a lakosságnak a szervezet jellege szerint »megcélzott« rétegére".[20] Az addigi sokszínűség helyett az „új típusú nőideál", a szovjet nő[21] modellje vált követendő példává.

[15] Erről részletesebben PETŐ, 1998, 100. A tömegszervezetek, mint az MNDSZ is szervezkedési monopóliummal rendelkeztek: csak egyetlen nőszervezet létezett, jogilag autonóm, ám gyakorlatilag a párt dönt mindenről, működésének korlátait jól jellemzi: KORNAI, 1993, 71-72.

[16] Különösen a Keresztény Női Tábor vezetőjét, Slachta Margitot és vele együtt a katolikus egyház befolyását tartották veszélyesnek a női szavazókra.

[17] Baranya Megyei Levéltár: Titkári jelentés az első szabad szociáldemokrata nőkongresszusról. 1946, 2-3.

[18] A teljesség igénye nélkül, a változást alapvetően befolyásoló tényezők közül az 1947. szeptember végén a Kommunista Munkáspártok Tájékoztató Irodájának megalakulása említhető, ahol a Zsdanov referátumán alapuló nyilatkozat felszólította a szervezetbe tartozó kommunista pártokat, hogy országaikban vegyék át a hatalmat. GYARMATI, 1996, 165-166.

[19] A Belügyminisztérium Egyesületi Főosztályának dokumentumai szerint 1949-ig még számos nőegyesület szerepel a listán. PETŐ, 1998, 19-45., 180-183. Ezek működési lehetőségei az általunk vizsgált időszakban már ellehetetlenültek.

[20] KORNAI, 1993, 72.

[21] Annak ellenére, hogy a Szovjetunió különböző köztársaságaiban a történeti fejlődés és a hagyományok következtében egymástól teljesen eltérő sajátosságokkal rendelkező nők éltek, dolgozatunkban mégis a „szovjet nő" gyűjtőfogalmát használtuk, mivel a kommunista pártvezetés propagandájában mindig ez volt a hivatkozás: „Állítsuk mint ideált a nők elé a nehézségeket bát-

Annak ellenére, hogy alapszabálya szerint az MNDSZ a nők pártonkívüli szervezete volt, kinyilvánították, hogy a „Szövetség a MDP irányítása és útmutatása alapján mozgósítja a nőket a szocialista építőmunkában való részvételre, a Párt és kormányhatározatok végrehajtására, a békeharcos védelemre, arra, hogy gyermekeiket becsületesen helytálló, hazánkat szerető, a békéért odaadóan dolgozó emberekké neveljék. Küzd az üzemekben, földeken, tudományos intézetekben, többi munkahelyeken és otthonaikban dolgozó nők gazdasági, politikai és kulturális felemelkedéséért, azért, hogy asszonyaik és lányaik élni tudjanak egyenjogúságukkal. Segítségével ott áll az asszonyok, anyák, leányok mellett, hogy megkönnyítse és boldogabbá tegye a maguk, családjuk és gyermekeik életét. Munkájában a szovjet nők, a szovjet anyák példáját követi..."[22]

Az ötvenes évek elejétől a nőmozgalom legfontosabb feladata a nők termelőmunkába irányítása volt.[23] Tevékenységük ideológiai alapját, egyben fő hivatkozási pontját a nők egyenjogúsítása, társadalmi egyenlőségük férfiakkal azonos alapokra helyezése alkotta. Az egyenlőségfogalom a társadalmi gyakorlatban pedig egyet jelentett az addig csak férfiak által végzett foglalkozások kiterjesztésével a nőkre, valamint a tervteljesítések és túlteljesítések férfiakat megszégyenítő hajszolásával.

AZ MNDSZ ÜZEMI SZERVEZETEI

A dolgozó nők feletti kontroll intézményesítésének első lépéseként 1949. augusztus 8-án megalakították az MNDSZ üzemi csoportjait.[24] Létrehozásukat az indokolta, hogy ezeken keresztül a nők eredményesebben kapcsolódhattak be a munkaversenyekbe, nagyobb termelési eredmények növelésére ösztönözhették őket, elősegíthették politikai aktivizálásukat.

A nők politikai szerepvállalásának megerősítésére szükség is volt. Ezt Rákosi is hangsúlyozta, mivel szerinte a nők „még mindig elmaradtak a demokrácia általános fejlődése mögött". Némi önkritikát gyakorolva elismerte: „Négy esztendő alatt még a pártban sem tudtuk megvalósítani a nők igazi egyenjogúsítását [...] a nők pártunkban még mindig nem játsszák azt a szerepet, mely számukra a demokráciában elfoglalt jelentőségüknek megfelelne."[25] Ebben az időben a párttagok 30 százaléka volt nő, a vezetésben viszont jelentősen alulreprezentál-

---

ran vállaló nőket. Hozzuk fel példának a Szovjetunió hős asszonyait, akik háborúban és békés építő munkában megmutatták milyen erőtartalékok rejlenek a felszabadult asszonyokban..." PIL 276 f. 89/ 273. ő. e. 36.

[22] MOL 276. f. 88. 650. ő. e. 44-67. (1952. 05. 5.) Az MNDSZ 1949-es 408 ezres taglétszáma 1951 végére 743 ezerre emelkedett, pártonkívüli közülük körülbelül 60-65%.

[23] Ezzel elvesztette azt a szerepet, amelyet Sipos Levente a nőmozgalom tevékenységeként jellemzett: „1945 és 1947 között az MNDSZ történetének legkiemelkedőbb fejezete feltétlenül a szociálpolitikai és egészségügyi munka volt. A nők és anyák lelkialkatához eleve közel állott a nyomorúságos állapotban levő gyermekek, a rászoruló idősek, a nélkülöző családok felkarolása." Sipos, 1996, 326. Köszönet a szerzőnek, hogy tanulmányára felhívta a figyelmemet.

[24] MOL 276. f. 88/652. ő. e. 10. Az MNDSZ a Szervező Bizottság 1949. augusztus 8-i határozata alapján építette ki üzemi szervezeteit, összesen 1353-at.

[25] Rákosi, 1997, 703.

tak. Az okok között szerepet játszhatott az előítélet a politikus nőkkel szemben, ahogy erre Rákosi is felhívta a figyelmet, helytelen gyakorlatként ítélve meg azt, hogy a nőfunkcionáriusokkal szemben nagyobb követelményeket támasztottak, mint a férfiakkal szemben.

A női vezetők számának növekedését akadályozó és a funkcionáriusokkal szembeni előítéletes férfiattitűdök megváltozását elősegítő tradicionális gondolkodás kulturális beágyazottságát más tényezők is befolyásolták. Közéjük sorolható az MNDSZ kialakulásának története, azok a szervezeti átalakítások, amelyek „a párt ellenőrző és irányító munkája segítségével történtek": ezek inkább a bizalmatlanságon alapuló gyámkodásként jellemezhetők. A nőszervezetet vezető, abban tevékenykedő nők kiválasztása sem segítette a politikusnők presztízsét.

Az MNDSZ üzemi bizottságainak létrehozása kettős célt szolgált: egyrészt elősegítette az MDP gazdaságpolitikájának megvalósításához nélkülözhetetlen női munkaerő aktivitásának, termelékenységének fokozását, másrészt az aktivisták segítségével sikeresebben lehetett elvégezni az úgynevezett kampányfeladatokat (békekölcsönjegyzést, tanácsválasztásokhoz kapcsolódó agitációs munkákat stb.). Ugyanakkor az üzemi szervezetek munkája nemcsak a munkahelyeken dolgozó nőkre, hanem a lakóhelyeken dolgozó nőszövetségi munkatársak közreműködésével a háziasszonyokra is kiterjedt. Az iskoláskorú gyermekek szüleit a szülői értekezletekben aktívan közreműködő MNDSZ-aktivisták igyekeztek a párt politikájának megnyerni.[26]

Az 1949–1951 közötti évek történéseit összefoglalva megállapítható, hogy az MDP főleg a nőszervezet üzemi szervezetein keresztül akarta a nők feletti teljes kontrollt kiépíteni.

Az MNDSZ-alapszabályból egyértelműen kiolvasható, hogy céljai azonosak voltak a kommunista párt gazdasági és politikai céljaival, módszerei annak megvalósítására összpontosítottak. A szervezet vezetőségében folyamatosan növelték a párttagok arányát, vezetői közvetlen beszámolási kötelezettséggel a pártvezetésnek tartoztak, külön női érdekeket nem képviseltek,[27] sőt amikor ilyenek felszínre bukkantak, elmarasztalták őket. A nyilvánosság előtt mindez persze rejtve maradt.

Amennyiben mégis törekedtek a szervezeti függetlenség látszatának fenntartására, az politikai célokat, vagyis az országról kialakítandó pozitív képet szolgálta. Ezért tulajdonított Rákosi kezdetektől nagy jelentőséget különböző rendezvényeknek, mint például az 1948. november végén, Budapesten tartott Demokratikus Nők Világszövetsége II. kongresszusának. A békemozgalomban

[26] MOL 276. f. 88/646. ő. e. 4. „A szülői értekezletekre való mozgósítás, főképpen a pedagógusokon keresztül, a tanulók által történt. A Szülői munkaközösség elnöke felolvasta a Központ beszédvázlatát", amiből az is következik, hogy ezek előre eltervezett, mindenütt ugyanolyan koreográfia szerint, azonos tartalommal megtöltött rendezvények voltak.

[27] A Párt és Tömegszervezetek Osztálya folyamatosan értékelte, hogy az MNDSZ végrehajtotta-e a Politikai Bizottság határozatait, például: „A Politikai Bizottság határozatának több pontját, az MNDSZ még ez ideig nem hajtotta végre" (MOL 276. f. 88/ 646. ő. e. 105.) kezdetű mondatok egyértelműen bizonyítják állításunkat.

elsősorban nők vettek részt, így a kongresszus magyarországi megrendezése jól szolgálta a szocialista tábor vezető szerepének hangsúlyozását, az elért eredmények bemutatását: „Tekintsék meg üzemeinket és falvainkat, piacainkat és áruházainkat, politikai és társadalmi berendezkedésünket. Meg fognak győződni róla, hogy nálunk valóban egészséges népi demokrácia épül, hogy a nők egyenjogúsága nemcsak papíron, de egyre inkább az életben is megvalósul."[28]

AZ ÜZEMI SZERVEZETEK MEGSZÜNTETÉSE

Az MDP PB 1951. június 28-án második napirendi pontként megtárgyalta az MNDSZ tevékenységét. Az 1950 augusztus óta eltelt időszak értékeléséről készített jelentés előadója Vass Istvánné volt.[29] A PB a jelentést elfogadta, pozitívumként említve, hogy a nőszövetség közeledik ahhoz, hogy a párt számára transzmissziós szolgálatot teljesítsen, ugyanakkor a határozatában a meglévő hiányosságok megszüntetése érdekében további feladatokat jelölt meg.[30]

A KV Párt- és Tömegszervezetek Osztálya (PTO) az MNDSZ munkájának megítéléséhez kapcsolódó valódi attitűdjei a határozat szerkezetéből is kiolvashatók. Az elvégzett tevékenységek és a pozitív változások 21 sorban, míg a negatívumok 34 sorban olvashatók. Bár Vass Istvánné jelentését a nőszervezet munkájáról elfogadták, számos bírálatot fogalmaztak meg, külön kiemelték a nem megfelelő kommunikációt a különböző intézményekkel.[31] A hibák felsorolásából kiderült, hogy a taggyűléseken a vezetőség nem számolt be az elvégzett munkákról, munkaterve csak a központi utasítások szolgai másolására szorítkozott, nem fogalmaztak meg speciális, a nőszervezethez rendelhető feladatokat,[32] illetve a népszerűtlen feladatoktól visszarettentek. Kevésnek találták a pártoktatásban részt vevő vezetőségi tagok számát, akikből így csak alacsony színvonalú, nem megfelelően szervezett tömegoktatásra képes aktivisták válhatnak. Ugyanakkor felrótták nekik, hogy jellemző rájuk az „egyes nőtömegeket elérő szervezeti formák lebecsülése". További hibaként említették, hogy még mindig kevés teret engednek a pártonkívülieknek, ám ennél is nagyobb problémát jelentett, hogy nem sikerült jó viszonyt kialakítani a szakszervezettel és az ifjúsági szervezettel, a DISZ-szel.

A változtatásra tett javaslatokat 81 sorban, 5 pontban foglalták össze:

[28] Rákosi, 1997, 706.

[29] MOL 276. f. 53/78. ő. e. 15–20. Az 1951. június 26-i jelentés szerint (Vass Istvánné) az MNDSZ 5422 csoportjából 1228 üzemi, 3485 falusi, a taglétszám 750 ezer, 150 ezerrel több, mint egy éve. A 439 fő függetlenített apparátusi tag közül „201 munkás, 165 paraszt, 6 értelmiségi, 68 pedig kispolgár. A függetlenített funkcionáriusok közül 2 végzett 1 éves, 24 öt-hat hónapos, 107 kettő-három hónapos pártiskolát, 217 végzett MNDSZ-, 5 kultúriskolát."

[30] MOL 276. f. 53/78. ő. e. 21–24.

[31] MOL 276. f. 53/78. ő. e.

[32] Az említett hiányosságok a következők: nem védik megfelelően a nők jogait, nem harcolnak az egyenlőségükért, a jogaikat védő törvények betartásáért, nem elég hatékony a falusi nők bevonása a termelésbe, illetve a klerikális reakció elleni harc sem megfelelő.

1. javítani kell a nők körében a politikai nevelő munkát, a békeharcot;
2. fokozni kell a nők bekapcsolását a termelő munkába, ennek érdekében „a SZOT és az MNDSZ felső vezetése javítsa meg kapcsolatát";
3. az MNDSZ Központi Vezetősége fokozottabban segítse a falusi szervezetek munkáját, a mezőgazdaság szocialista átszervezését;
4. legyen harciasabb szellemű, főleg a nők jogait csorbító, illetve a népidemokrácia-ellenes megnyilvánulásokkal szemben: együttesen harcoljon az antiklerikális munka alóli kibújás megszüntetéséért és a vallási türelmetlenség ellen, nagyobb teret kell engedni a pártonkívülieknek, meg kell javítani a szakszervezettel, DISZ-szel való viszonyt - különösen az üzemekben;
5. a feladatok sikeres végrehajtása érdekében „a vezetőség javítsa meg a szociális összetételt, emelje a munkásnők számarányát" Ennek határidejét 1952. I. 15-ben jelölték meg.

Még ennek az évnek decemberében változásokat határoztak el az MNDSZ életében.[33] Az MDP Titkársága Vass Istvánné előterjesztésében december 19-én tárgyalt az MNDSZ üzemi szervezeteinek megszüntetéséről. A jel.entés szerint az átszervezés azért vált lehetővé, mert a párt, a szakszervezetek és a DISZ-szervezetek olyan mértékben megerősödtek, hogy a nők problémáival is megfelelően tudtak már foglalkozni. A széttagoltság elkerülésére[34] az előterjesztő javasolta, hogy vidéken és az állami gazdaságokban, valamint az építkezéseken az MNDSZ szüntesse meg szervezeteit. Ez alól kivételt képeztek a női szállás-helyekkel rendelkezők.

Javasolta továbbá, hogy az eddigi feladatokat a SZOT vegye át, mégpedig a szakszervezet üzemi bizottságaiba beállított nőfelelősök révén. Arról, hogy az átszervezés miért éppen az MNDSZ üzemi szervezeteit érintette, nem esett szó.

Ennek ellenére nem kétséges, hogy a pártvezetésnek a nőszervezet munkájával kapcsolatos elégedetlensége volt az oka az üzemi szervezetek megszüntetésének. A változtatás irányából is arra következtethetünk, hogy az MDP vezetősége nagyobb kontrollt akart gyakorolni a nőszervezet munkatársaira. A megszűnt MNDSZ-üzemi csoportok helyét a SZOT Titkársága mellett működő, 2-3 tagból álló, nőügyekkel foglalkozó csoport vette át, melynek vezetője tagja volt az MNDSZ Titkárságának. A csoport feladata az lett, hogy a szakszervezet előtt képviselje a nők problémáit, segítse a női teljesítmények növelését.[35] Az MNDSZ főtitkárhelyettesét viszont arra kötelezték, hogy a kölcsönös tapasztalatcsere céljából rendszeresen vegyen részt a SZOT elnökségi ülésein, így feltárhatja a dolgozó nők problémáit, valamint „egy-egy nagy akció során közösen mozgathatják őket".

A szervezeti változtatás tehát a nőszövetség politikai súlyának csökkenését, a szakszervezet alá rendelődését jelentette.

[33] MOL 276. f. 54/173. ő. e.
[34] MOL 276. f. 88/646. ő. e. 113.
[35] MOL 276. f. 88/652. 10.

Az MNDSZ legfontosabb feladata továbbra is a „nők mozgósítása"[36] volt, ám ezután elsősorban a falusi szervezetekre terjedt ki, és a párt parasztpolitikájának következetesebb végrehajtására, az aratás, a cséplés és a termésbetakarítás előkészítésére, illetve sikeres elvégzésére koncentrálódott. A városi szervezetek viszont azt kapták feladatul, hogy a háziasszonyokat vonják be a termelésbe, illetve a „csak feleségeket" segítsék férjük ösztönzésében a jobb termelési eredmények elérésére.[37]

A változtatás tényleges oka tehát az volt, hogy a pártvezetés a nőfunkcionáriusok többségét nem találta alkalmasnak a munkásnők körében végzendő tevékenységre.[38] Ezért a nőszervezetet a szakszervezet alá rendelték, folyamatosan csökkentve hatáskörét. Ettől kezdve az MNDSZ agitációs tevékenysége főleg a falusi csoportokra és a háziasszonyokra,[39] a termelőszövetkezetben, az állami gazdaságokban dolgozó férfiak feleségeire és családtagjaira, valamint az egyénileg dolgozó parasztasszonyokra koncentrálódott.

Az MNDSZ üzemi szervezetei viszonylag önállóan 1949. augusztus 8. és 1951. december 19. között működtek. Megalakításuk és megszüntetésük is a párt legfelső vezetésének és Rákosinak volt köszönhető: „Rákosi elvtárs figyelmeztetése és a Szervező Bizottság javaslata alapján Titkárságunk megvizsgálta az MNDSZ üzemi szervezeteinek eddigi munkáját"[40] – hangzott a hivatalos érvelés.

A megszüntetés menetét, illetve hatását az 1952. június 4-i jelentés tartalmazta, amelyet az MDP Titkársága 1952. VI. 11-én tárgyalt meg, Kristóf István, a SZOT főtitkára előterjesztésében.[41]

A főtitkári beszámoló megállapította, hogy az MNDSZ üzemi szervezeteinek megszűnésével nem következett be visszaesés a nődolgozókkal való foglalkozás, a nőknek a munkaversenybe való bevonása és a róluk való szociális gondoskodás terén. Mivel az MNDSZ-aktívákat egyrészt a szakszervezeti nőbizottságokban, másrészt a szakszervezeti munka különböző területein is „mozgósították", a jelentés szerint még nőtt is a nők aránya a szakszervezeti bizalmiak és az üzemi bizottsági tagok között.

Az újonnan létrejött szakszervezeti nőbizottságok első nagyobb feladatai – például a nemzetközi nőnapi ünnepségek megszervezése, az MNDSZ kongresszus előkészítése, gyermeknap, a fémgyűjtés, a békevédelmi találkozó előké-

[36] A korabeli kifejezés egyértelműen kifejezi az MDP/MNDSZ nőpolitikájának lényegét. Az, hogy a mozgósítás volt a lényeg, nem a nők képviselete, abban is megnyilvánult, hogy az üzemi MNDSZ szervezetek megszűnésével kivált 300 000 tag kollektívan, szimbolikus tagsági díjjal tagja maradt az MNDSZ-nek. Így elkerülhető volt, hogy a Nemzetközi Nőszövetség taglétszáma és az MNDSZ tekintélye csökkenjen. MOL 276. f. 88/652. 13–16.

[37] MOL 276. f. 88/652. 10.

[38] Az MNDSZ funkcionáriusainak gyenge teljesítménye a nagy fluktuációnak is köszönhető volt. Ha valaki megfelelő vezetői, szervezői személyiségjegyekkel rendelkezett, akkor könnyen átléphetett szakszervezeti és pártfunkcióba, amelyet magasabb presztízse a karriert elérni kívánó nők számára is kívánatosabbá tett.

[39] MOL 276. f. 89/273 ő. e. 10. „A fennálló munkaerőhiány leküzdésére a MNDSZ-csoportok végezzenek agitációs munkát azok felé az asszonyok felé, akik még nem vesznek részt a termelőmunkába."

[40] MOL 276. f. 54/173. ő. e. 68.

[41] MOL 274. f. 54/197. ő. e.

szítése - a jelentés szerint jól sikerültek. Főleg azokat az eredményeket emelték ki, amelyek összhangban álltak a párt célkitűzéseivel, mint például a Láng Gépgyár egyik női sztahanovistájának felajánlását, aki brigádjának nődolgozóit olyanokból válogatta össze, akik még nem érték el a 100 százalékos teljesítményt, az MNDSZ-kongresszus idejére viszont a brigádtagok - a *Nők Lapja* szerint - már 120 százalékot teljesítettek.

A főtitkári beszámoló további hibaként említette, hogy ezek a kezdeményezések nem terjedtek el szélesebb körben, valamint azt, hogy a legtöbb szervezetben főleg az egyéni sérelmek, problémák kerültek előtérbe. Az átszervezéskor további problémát okozott a férfiak nőbizottságokkal szemben megnyilvánuló negatív attitűdje, mivel egy-egy politikai munkatárs csak mellékesen, egyéb feladatai mellett foglalkozott ezekkel a bizottságokkal, illetve a helyi szakszervezetek üzemi bizottságainak elnökei sem látták világosan a nőbizottságok szerepét, feladatait, ezért lebecsülték az abban tevékenykedő nőket ahelyett, hogy megfelelő irányítást adtak volna nekik.

A Titkárság elfogadta a beszámolót, ugyanakkor 6 pontban határozta meg javaslatait a szakszervezeti nőbizottságok munkájának megjavítására.[42] A fokozottabb törődést a nőkkel, sajátos problémák megtárgyalását (előléptetésük, a terhes nők és kisgyermekes anyák védelme), illetve erőteljesebb bekapcsolásukat szorgalmazták a pártoktatásba. Formai átalakítást is végrehajtottak: a SZOT Szervezési Osztályán működő női alosztály helyett egy a nőbizottságokkal foglalkozó külön női osztály létrehozására tettek javaslatot, amelynek vezetője tanácskozási joggal tagja lett a SZOT Elnökségének és Titkárságának.

A változtatás inkább korlátozta, mint erősítette a nőszervezetnek a politikai hierarchiában elfoglalt helyét, mivel az addig függetlenített nőfelelősök ezután az üzemekben alárendelődtek a szakszervezet elnökének vagy titkárának.

Az üzemi szervezetek megszüntetése után fő feladat a „falusi munka és a városi terület erősítése"[43] lett. A Titkárság szerint az MNDSZ munkája javult a termelőszövetkezeti mozgalom erősítésében, a tagok szervezésében, a munkafegyelem megszilárdításában. Ugyancsak eredményeket értek el a „dolgozó nők családi problémáinak megoldásával", mivel szorgalmazták a gyermekelhelyezést segítő napközi otthoni hálózat bővítését, az intézmények nyitva tartásának meghosszabbítását.

Az, hogy a szervezeti átalakítások a felszínen miért tűntek problémamentesnek, az országban lezajló politikai változások - az MDP legfelső vezetésének hatalomkoncentrációja - és az egyre jobban eluralkodó félelem légkörének függvényében érthető csak meg.

Ennek a folyamatnak a kiteljesedésén keresztül értelmezhető csak a Titkárság 1952. március 26-i ülése is, amelyen megvitatták az MNDSZ III. kongresszusának téziseire tett javaslatok szövegét, amelyet szintén a SZOT-főtitkár terjesztett elő. A nőszövetség titkárának beszédtervezete a KV ülésein többször is

[42] MOL 278. f. 54/197. ő. e. 142-143.

[43] MOL 276. f. 88/656. ő. e. Feljegyzés a SZ. B. február 21-én hozott határozatának végrehajtásáról. Készítette az MNDSZ Országos Központ Titkársága, 1952. október 2.

szerepelt: a végleges szöveg megfelelő tartalmáért a KV illetékes tisztségviselője felelt.[44]

A beszámoló elkészülésének ismeretében nem meglepő, hogy a kongresszusi megnyitó csak az addig megtett út eredményeit hangsúlyozta, valamint a kongresszusra hárult az a feladat is, hogy a küldötteknek megmagyarázzák az üzemi MNDSZ-szervezetek megszüntetésének okait anélkül, hogy a nők termelésre ösztönzésének, a termelékenység növelésére irányuló célkitűzések sérüljenek. A Szovjetunió és a szovjet nők szerepének előtérbe állítása, a békekampány eredményeinek felsorolása mellett a beszéd külön kitért arra, hogy a béketábor nem a pacifizmussal, hanem csak harcos helytállással erősíthető. Ennek jegyében hangsúlyozták a kongresszuson a háborúban álló koreai nők hősi munkáját.

A kongresszus további céljai között szerepelt, hogy le kell számolni a maradi nézetekkel. Elítélték a hagyományos női szerepeket, mivel az visszatartotta a nőket a közélettől, a kultúrától, a tanulástól. Felhívták a nők figyelmét arra, hogy akkor tudják jól nevelni gyermekeiket, ha önmaguk is műveltek: olvasnak, színházba járnak, valamint részt vesznek a politikai életben.

A kongresszuson az MNDSZ tömegjellegének fokozásához felhasználták a nemzeti érzületet is. Az „együtt minden becsületes magyar nővel a békéért" szlogent a „minden rendes magyar nő, aki szereti hazáját, és dolgozni akar" jelmondatra cserélték. Ugyanakkor felhívták a küldöttek figyelmét arra, hogy „A magyar nők jogos örökösei a magyar történelem lánglelkű honleányainak, készek hazájuk megvédésére".[45]

A referátum egyik leglényegesebb mondanivalója, hogy a béketábor csak akkor marad fenn, ha a népek tartósan „a kezükbe veszik a béke ügyét", a megvalósításhoz minden nőt rá kell ébreszteni felelősségére. Az „osztályharc éleződése" tehát megkövetelte a nők „éberségének, harcosságának, bátorságának" növelését, így lehetett csak „Magyarország erős bástya a béke frontján. A paternalizmus megnyilvánulásaként értékelhető, hogy ezeket a változásokat sem önmaguknak köszönhették a nők. „A magyar nők fejlődését az segítette, hogy Rákosi elvtárs bátorítja és segíti őket", ezzel megvalósult „kettős felszabadulásuk", egyrészt „a tőke", másrészt „az otthoni elnyomás alól" - zengte a korabeli propaganda.[46] A változásokban a pártvezetőknek, személy szerint Rákosinak tulajdonított hatás az öntudatra ébredt új nőideál kialakulásában és a nők társadalmi helyzetének változásában mindvégig nagy hangsúlyt kapott.[47]

Az MNDSZ felépítését és működését érintő összes változás, amit az 1949 és 1953 közötti években végrehajtottak, lényegében korlátozta a nőszervezet önállóságát. A „párt mint idősebb nevelő jelenik meg", egyrészt megmondja, hogy mit

[44] MOL 276. f. 54/186. ő. e.

[45] MOL274. f. 88/650. 3.

[46] MOL 276. f. 54/186. ő. e. Ez a korabeli, „lépten-nyomon" idézett politikai szlogen Sztálinnak tulajdonítható (Harsányi Iván történészprofesszor szóbeli közlése).

[47] „Minden, ami új: gazdagítja az országot, könnyíti az életet, s mindezért a pártnak kell köszönetet mondani", állapította meg az 1950-es években készült tankönyvek anyagát elemezve a Kapitány szerzőpáros. KAPITÁNY–KAPITÁNY, 1983, 64. A korabeli sajtótermékek ismeretében nyilvánvalóvá válik, hogy megállapításuk a való élet eseményeivel kapcsolatban még fokozottabban érvényes.

kell tenni, másrészt itt is érvényesült az MDP-nek az a politikája, hogy a totális hatalom megőrzése érdekében kiiktatta „azokat a személyeket és szervezeteket, akik, illetve amelyek jelentős hatást gyakoroltak a politikára és a társadalom egészére".[48] Igaz ugyan, hogy ez a harc legélesebben és legkövetkezetesebben a párt vallás- és egyházellenességében nyilvánult meg, ám a nőszövetségen belül sem engedték semmilyen, a párt céljaitól eltérő külön érdek megjelenítését. A nőszervezet felső vezetésében ilyen törekvésekkel nem is találkozhatunk, mivel a nőmozgalomból az 1948-ban „megkezdődött tisztogatás"[49] hatására ekkorra már lényegében kikerültek azok a vezetők, akik az illegalitásban megedződve a női érdekek megjelenítésére képesek lettek volna.

Az MDP KV 1953. december 21-i határozata alapján készült el az Országos Nőkonferencia részletes terve. Cél a nők közötti politikai munka feladatainak meghatározása, a vezetőség kiegészítése „olyan nőkkel, akik munkájuk és tapasztalatuk alapján valóban képesek a nőmozgalom irányítására".[50]

A konferenciát 1954. január 30–31. között tartották, a megnyitóbeszédet Andics Erzsébet, a Nemzetközi Demokratikus Nőszövetség alelnöke tartotta. Mielőtt a konferencia értékelésére áttérnék, érdemes azokat a formai és tartalmi változásokat végigkísérni, amelyeket a pártvezetés az MNDSZ-ben végrehajtott.

KÍSÉRLETEK AZ MNDSZ MEGSZÜNTETVE MEGŐRZÉSÉRE

A pártvezetésnek a nőszervezet korlátozására irányuló törekvései nem értek véget az 1951. decemberi változtatásokkal - amelyek következtében a szervezet elvesztette 300 000 tagját[51] –, a további cél a totális pártirányítás volt.

Az MDP Központi Vezetőségének 1952. június 27–28-i határozata, a megváltozott politikai irányvonalat tükrözve, a „nők közötti politikai" tömegmunka javítására, „a párt és nők közötti kapcsolat szorosabbá tételére"[52] hívta fel a figyelmet.

Meglepő, hogy ennek jegyében 1953. május 21-én az MNDSZ Országos Központ Titkársága az MNDSZ-szervezetek megszüntetését javasolta.[53] Az indoklás szerint, mivel egyre több nő vesz részt a termelőmunkában, nevelésük, szakmai

[48] Ormos Mária megállapítása a totális rendszerek működésével kapcsolatban. In: *Törvénytelen szocializmus*. 1991. 8.

[49] Pető, 1998, 119–121. Azokról a már az illegalitásban is dolgozó kommunistákról van szó, akik nélkül az MNDSZ létre sem jöhetett volna.

[50] MOL 276. f. 54/282 ő. e. A küldöttek választása „alulról" felfelé történt", kiválasztásukban a magyar nők teljes körű reprezentálására törekedtek. „A felszólalások ne panaszok közvetítéséből, hibák felsorolásából álljanak, hanem elsősorban ahhoz mutassanak példákat, hogyan kell a jogos panaszokat, sérelmeket öntevékenyen, a helyi erők és eszközök felhasználásával orvosolni, a jó kezdeményezéseket felkarolni."

[51] MOL 276. f. 88/652. ő. e. Vass Istvánné feljegyzése. A megszűnt tagok között szerepeltek a posta, a tanácsok, az Állami Áruházak, a kórházak, a minisztériumok és a karhatalmi szervek nőszervezetei.

[52] MOL 276. f. 88/646. ő. e. KV Párt és Tömegszervezetek Osztálya: Hogyan vezessék a pártszervezetek az MNDSZ szervezeteket? És MOL 276. f. 88/652. ő. e.

[53] MOL 276. f. 88/657. ő. e. Javaslat az MNDSZ további munkájára.

képzésük, szervezeti irányításuk mindinkább a pártszervezetek és szakszervezetek feladata. Ezért már nem szükséges, hogy a nők külön szervezetbe tömörüljenek. A funkcionáriusokat elsősorban a pártapparátusban, illetve a szakszervezetekbe tervezték átirányítani.[54]

A PTO 1953. augusztus 2-i ülésén Kovács István összefoglalója[55] alapján megtárgyalták az MNDSZ munkáját. Valószínűleg az itt elhangzottak is közrejátszottak abban, hogy az MNDSZ Országos Központ Titkársága 1953. augusztus 22-én újra javasolta az MNDSZ és a szakszervezeti nőbizottságok megszűnését, ezzel egyidejűleg pedig az MDP Központi Vezetőség mellett működő önálló nőosztály megalakítását, amely közvetlenül a Titkárság alá tartozott volna.

A javaslatevők a Szovjetunióban tett látogatásuk tapasztalataira hivatkoztak, amit az előterjesztés címe is jelzett: *Előzetes javaslat a Szovjetunióban szerzett tapasztalatok alapján a nőmunka új formáira.*[56] Az Erdei Lászlóné által vezetett tíztagú küldöttség tájékozódott a „múltban folyó nőmunkáról", és megismerkedett „a nők között végzett politikai munka mai formáival".[57]

Az MNDSZ megszüntetésének szükségességét a következőkkel indokolták:

„A felszabadulás óta népi demokráciánk fejlődésével a párt helyes politikájának eredményeként a nők nagy lépést tettek előre. Komoly eredményeket értünk el a nők valóságos egyenjogúságának megvalósítása terén. Ma már a magyar nők nagy része a társadalmi és politikai élet aktív részesévé vált. A gazdasági, politikai, kulturális élet területein helyet kaptak a vezetésben. Növekedett társadalmi megbecsülésük. Emelkedett politikai, kulturális színvonaluk, érdeklődésük. Ezeknek az eredményeknek elérésében szerepe volt az MNDSZ munkájának is.

A felszabadulás után szükség volt központilag irányított külön nőmozgalomra. Azonban országunkban a nők között végbement fejlődés oda vezetett, hogy ma már külön női tömegszervezetre nincs szükség. Jelenleg a külön női tömegszervezet létezése elszigeteli a nőmunkát, akadályozza, hogy a nők között végzett politikai munka a párt és a különböző társadalmi és állami szervek munkájának szerves részévé váljon."[58]

A nők helyzetének további, a párt irányvonalának megfelelő alakítását a pártbizottságokon működő nőosztályok feladatává tették. Az MNDSZ megszűnésével egyidejűleg létre kívánták hozni a Magyar Nők Országos Tanácsát, amely a magyar nőket a Nemzetközi Demokratikus Nőszövetségben képviselte volna.[59]

[54] MOL 276. f. 88/652. ő. e. 1952. május 29. MNDSZ Országos Központ Titkársága egyrészt a pártban működő nőosztály, másrészt a Magyar Nők Országos Tanácsa létrehozásáról.

[55] MOL 276. f. 88/649. ő. e.

[56] MOL 276. f. 88/657. ő. e. „1934-ben egyes köztársaságok kivételével megszűntek a nők között végzett munka külön formái. [...] Az elvtársak elmondták, hogy ezekben a köztársaságokban is most térnek át a fejlettebb formákra [...] Ezeket a formákat mi utunk során közvetlenül tanulmányoztuk, és úgy látjuk, hogy ezek azok, amelyek a mi viszonyainkra is alkalmazhatók."

[57] MOL 276. f. 54/260. ő. e.

[58] MOL 276. f. 54/260. ő. e. 25.

[59] MOL 276. f. 54/260. ő. e. 26.

Az MNDSZ átszervezésének előkészítésével a KV Ács Lajost, Matusek Tivadart és Vass Istvánnét bízta meg, feladatuk az volt, hogy a megszüntetés módjáról három héten belül terjesszenek egy javaslatot a PB elé.

Az előterjesztők egy nagyobb kampánymunka keretében az Alkotmány ünnepét tartották volna alkalmasnak arra, hogy bejelentsék az MNDSZ-szervezetek megszüntetését. Augusztus 20-ra országos nőkonferenciát terveztek, kérve Rákosit, hogy „szóljon a magyar nőkhöz, és adjon útmutatást a nőmunka további feladataira". Kiadták az utasítást: „El kell kerülni az esetleges siránkozást az MNDSZ-szervezeteknél (ami főleg falun várható), és biztosítani kell, hogy a konferencia résztvevői legyenek az átállás lelkes hívei."[60] Az MNDSZ Titkársága, miközben saját megszüntetéséhez asszisztált, csak arra ügyelt, hogy a nőmozgalom átalakítása és maga az átszervezés minél zökkenőmentesebben történjék.

A pontos intézkedési tervet Kristóf Istvánnal, a SZOT főtitkárával kellett egyeztetni,[61] aki más véleményen volt, mint az MNDSZ vezetősége. Nem tartotta szükségesnek szakszervezeti nőbizottságok kialakítását a szakszervezeti mozgalmon belül, szerinte a nők helyzetének jobbítása az általános szakszervezeti munka megjavításán belül érhető el.[62]

A különböző dokumentumokból egyértelműen kiderül, hogy az MNDSZ vezetősége az általa vezetett nőszervezet megszüntetését is, akárcsak minden eddigi párthatározatot gyorsan, a felülről jövő elvárásoknak megfelelően akarta végrehajtani. Abban, hogy ez nem ment minden zökkenő nélkül, szerepe lehetett a DISZ Központi Vezetőségének[63] is, amely megkérdőjelezte a lebonyolítás átgondoltságát. Különösen az időpontot tartották korainak, és úgy vélték, hogy az „ilyen nagy nyilvános, Önfeloszlató Kongresszus politikailag nem jó hatást váltana ki".[64]

A Politikai Bizottság 1953. október 8-i ülésén negyedik napirendi pontként tárgyalta az MNDSZ megszüntetésére és a nők közötti további politikai munka formáira tett javaslatot[65] Vass Istvánné előterjesztésében. Végül a következő indokkal elvetették a megszüntetésre vonatkozó javaslatot: az „MNDSZ megszüntetése a jelen helyzetben politikailag sem helyes. Nem erősítené, hanem gyengítené a párt és a női tömegek kapcsolatát." Létrehoztak egy héttagú bizottságot, hogy az elhangzott vita alapján dolgozzon ki javaslatot a nők közötti politikai munka megújítására, elemzésére. Az elkészült javaslatot a PB 1953. november 5-én tárgyalta.[66] Míg a párt „helyes politikájának" pozitív hatását a nők életére

[60] MOL 276. f. 88/652. ő. e. 29.

[61] MOL 276. f. 54/260. ő. e.

[62] MOL 276. f. 88/652. ő. e. 34.

[63] Harsányi Iván történész véleménye szerint az MNDSZ mellett kiállva saját jövőjükért is tettek. A levelet MDP KV vezetőségébe, Ács Lajosnak küldték. MOL 276. f. 88/ 652. ő. e. 46–47.

[64] MOL 276. f. 88/652. ő. e. 47.

[65] MOL 276. 53. 14. ő e

[66] MOL 276. 53. ő. e. I. köt., 145. Előterjesztő Vass Istvánné volt. Arról, hogy milyen fontos a „nőkkel való kapcsolat megerősítése, kiszélesítése, megszilárdítása", a hozzászólók névsora – Szűcs Lajos, Kristóf István, Ács Lajos, Gerő Ernő, Farkas Mihály és Rákosi Mátyás – is meggyőzhet bennünket. Az állásfoglalás-tervezet több példányban készült el, a fejlécen az MNDSZ, MDP

a jegyzőkönyvben hét sorban taglalták, addig az MNDSZ ebben játszott szerepére két sorban tértek ki. Ugyanakkor a nőszervezet „komoly" hiányosságainak felsorolása 32 sorban fért csak el.

Az MNDSZ vezetőségét az a kritika érte, hogy nem tudta elég hatékonyan érvényesíteni a párt politikáját, nem erősítette megfelelően a párt és a nők közötti kapcsolatot, illetve „nem tekintették fő feladatnak a nők Alkotmányban rögzített jogainak érvényesítését, a nőket érintő problémákra nem figyeltek, nem jelezték a Központi Vezetőségnek".[67] Hibaként említették az üzemi szervezetek megszüntetését is, mintha erről a döntés lehetősége a nőszervezetnél lett volna! Meghatározták az MNDSZ munkájának fő tartalmát, amelyben a „mozgósítson", „harcoljon", „kísérje figyelemmel", „törődjön többet", „széles körű társadalmi ellenőrzés" szavak szerepeltek a legnagyobb gyakorisággal. A munka megjavítását szolgáló szervezeti intézkedések között a kötöttségek fellazítása,[68] a tagkönyvcsere, a megszüntetett szervezetek újra létrehozása[69] javaslatok szerepeltek.

Nem valószínű, hogy az MDP Politikai Bizottságának javaslata, jóváhagyása nélkül az MNDSZ vezetősége javasolta volna önmaga megszüntetését, az MDP PB novemberi ülésén mégis elutasította azt. A határozatban az eredmények mellett elemezték a hibákat, illetve meghatározták a nőszervezet munkájának új tartalmát.[70] Ez utóbbi az MNDSZ vezetőségével szembeni negatív kritikaként értelmezhető.

A szervezeti intézkedések végrehajtásának üteme három alapvető feladatot jelölt meg:

1. a falusi szervezetek megerősítését;
2. a megszűnt üzemi szervezetek egy éven belüli visszaállítását;
3. és mint legközelebbi feladatot az 1954 januárjának második felében összehívandó Országos Nőkonferenciát.

A tennivalók között elsősorban ez utóbbival kapcsolatos feladatok szerepeltek. A konferencia célját a nők közötti politikai munka további javításában, valamint az alkalmas vezetők kiválasztásában jelölték meg.[71] Annak ellenére, hogy

---

KV, illetve PTO szerepel, az 1953. november 3-án készült példányt Daczó József és Vass Istvánné írta alá (MOL 276 f. 53/145. ő. e.). Az első oldalon Rákosi elvtárs és Ács Lajos felírat található. Végleges változat november 12. (MOL 896. f. 11/207. ő. e.)

[67] MOL 276. f. 53/154. ő. e. III. köt., 102-104.

[68] „El kell törölni a belépési nyilatkozatot, a taggyűlést, a választmányokat és a havi tagdíjat. (Az MNDSZ adjon ki új tagkönyvet, amelyért a belépő csekély összeget fizet. Évente egyszer, március 8-án, a Nemzetközi Nőnap alkalmából az MNDSZ bocsásson ki emlékbélyeget 2-5 forintos címletekben, ez egyben az egész évi tagdíjat is jelentse.)" MOL 276. 53/54. ő. e. 124.

[69] MOL 276. f. 88/657. ő. e. „A nőmunka szélesebb alapokra való helyezése szükségessé teszi, hogy az üzemekben, a hivatalokban, a termelőszövetkezetekben és az állami gazdaságokban az MNDSZ szervezeteket újra létrehozzuk." 100.

[70] MOL 276. f. 88/657. 96-102. Eredmények: 15 sor; a hibák és a hibák okainak felsorolása: 60 sor.

[71] MOL 276. f. 54/282. ő. e.

nemcsak az MNDSZ, hanem az „egész magyar nők konferenciáját" akarták megrendezni, a konferencia formai megtervezése, a költségvetés megállapítása, a küldötteknek alkalmas személyek kontrollálása, vagyis lényegében minden a budapesti és a megyei pártbizottságok jóváhagyásával történhetett csak meg. A totális kontroll abban is megnyilvánult, hogy a nőszövetség titkára által felolvasandó referátumot a pártvezetőség többször is átjavította.[72]

A névváltoztatás és az MNDSZ radikális átalakítását elutasító határozat ellenére (a nőszervezet csak 1957-től használta az MNOT nevet), a nőszervezet funkcióit és feladatait meghatározó tartalmi változások már 1953-tól nyomon követhetők. Ettől kezdve az MNDSZ elsődleges feladata a kapcsolattartás a nemzetközi nőszervezetekkel, a tájékozódás más országok asszonyainak életéről és a *Nők Lapja* munkájának irányítása, ez utóbbit a MDP KV folyamatosan ellenőrizte, megtárgyalta, és határozataiban a lap szerkesztőbizottságát politikamentességéért elítélte.

A változások az MNDSZ-en belül, akárcsak a Szovjetunióban, nem a nőszövetség tagjainak kezdeményezésére jöttek létre: a nők csak végrehajtói voltak a férfiakból álló, paternalista pártvezetés elképzeléseinek. A magyar pártvezetés nőpolitikájában is hűen másolta a sztálini elveket.[73] Az MDP úgy akarta a nőszervezetben dolgozó káderek munkájának színvonalát emelni, hogy a szervezethez tartozás presztízse egyúttal nem növekedhetett, épp ellenkezőleg: a „kötöttségek fellazítása" után mindenki számára elérhetővé, ezáltal súlytalanná tette a tagsági viszonyt. Ez is arra utal, hogy a pártvezetésnek nem emancipált nőpolitikusokra, hanem szorgalmas végrehajtókra volt szüksége.

A patriarchális szemlélet megnyilvánulásának tekinthető, hogy az 1954. januári Országos Nőkonferencia referátumának vázlatát Komócsin Zoltán és Vass Istvánné közösen szignálta.

Az eredmények értékelése a következőkre terjedt ki:

1. nők társadalmi szférában való részvételének, megbecsülésének növekedése: egyenlő munkáért egyenlő bér, nem tradicionális női foglalkozásokban (vas- és fémipar, nyomdaipar) a női foglalkoztatottak arányának alakulása, sztahanovisták;
2. a nők súlya a politikai életben;
3. a kultúra és a műveltségi terén elért eredmények;
4. társadalmi megbecsültségük növekedésével párhuzamosan alakuló családi presztízs (1953. február 8-i határozat az anya- és gyermekvédelemről).

[72] A konferencia megszervezésével, a referátummal kapcsolatos javítások a következő dokumentumokban követhetők nyomon: MOL 276. f. 54/282, valamint 276. f. 54/288 ő. e.

[73] Ha az MNDSZ szervezeti felépítésében feltárt változásokat összevetjük a Dolgozó Munkás Paraszt Nők Tagozata (ZSENOTGYEL) 1919–1929 közötti történetével, megszüntetésének módjával, valamint a szovjet nőtanácsok, nőszervezetek 1929–1953 közötti helyzetével, akkor a magyarországi változásokban egyértelműen hasonló történéseket tapasztalhatunk. A szovjet nőmozgalom történetéről kiváló tudományos munkák jelentek meg, például: ATKINSON–DALLIN–LAPIDUS (eds.), 1977; HOLLAND 1985; BUCKLEY, 1989.

Az értékelés olyan pozitívumokat sorolt fel, amelyek csak a pártpropagandában léteztek, a társadalmi gyakorlatban épp az ellenkezőjük volt tapasztalható.

A nehézségek között „a nők gyorsabb fejlődése útjában álló legfőbb akadályokat" sorolták fel: a háztartás, a család ellátásának gondjait, különösen a falvakban még meglévő előítéletet, ahol a „nődolgozó még mindig lebecsülés, gúny tárgya".

A problémák megoldásában, a nők háztartási munkáját megkönnyítő dolgok megteremtésében hangsúlyozták az állami szervek és a szakszervezetek felelősségét. Ugyanakkor nem felejtették el tudatosítani, hogy a „magyar nők fejlődésüket, társadalmi megbecsülésüket elsősorban a pártnak köszönhetik".

A pártvezetés továbbra is ambivalensen viszonyult az MNDSZ munkájának megítéléséhez. Miközben megállapították, hogy jelentős politikai, gazdasági karrier felé indította el a nőket, negatívumként említették meg, hogy a célok elérése érdekében a nőszervezet nem tett meg minden tőle telhetőt. Hibaként utaltak az érdekvédelem elhanyagolására, emellett azt is felrótták, hogy nem jelezték határozottan a hiányosságokat a pártnak. A legellentmondásosabb megállapítás a problémák kialakulásához vezető út vizsgálatakor, hogy: „nem voltak az üzemekben, hivatalokban, termelőszövetkezetekben, állami gazdaságokban MNDSZ-szervezetek", mintha az 1951. végi megszüntetésük nem a legfelső pártvezetés határozata alapján történt volna, mint ahogy ismételt létrehozásukra is a pártvezetés tett javaslatot.

Az MNDSZ szervezeti átalakításának különböző módjai és a személyi állomány állandó megváltoztatására irányuló kísérletek egyértelműen azt jelzik, hogy az MDP legfelső vezetése azon kívül, hogy a nőket céljai érdekében „mozgósítani" kívánta, nem gondolta komolyan esélyegyenlőségük, politikai képviseletük megteremtésének biztosítását.

NŐSZÖVETSÉGI FUNKCIONÁRIUSOK[74]

A nőszervezet funkció- és struktúraváltozását elemezve megállapítható, hogy az MNDSZ nem volt alkalmas intézményes terep a politikusi szerepek megtanulására, gyakorlására. A szövetség eredeti elképzelései szerint feladatai közé az egészségügyi-szociális, a kulturális és a politikai felvilágosító, nevelőmunkák, ezek a tradicionális női tevékenységek tartoztak. Ez abból következhetett, hogy a feladatok meghatározásakor kezdetben a nőszervezet elődeinek tekinthető, ideológiailag heterogén pártok nőképviselői is részt vettek a program kialakításában. Ugyanakkor 1948-tól a hangsúly egyre inkább áttolódott a kommunista párt politikájának feltétel nélküli érvényesítésére. Ezt a feladatot azok a nők tudták teljesíteni, akik hajlandók voltak a pártvezetőség határozatait végrehajtani. Ennek érdekében meg kellett változtatni a nőszervezet vezetőségének össze-

[74] Az MNDSZ irányító szerve a hetente ülésező Titkárság volt, tagjaink felét választották, felét kooptálták. Az MNDSZ apparátusai: szervezési, népművelési, káder-, külügyi és gazdasági osztályok. Ezenkívül megyei, járási titkárság, valamint helyi vezetőség működött, ők alkották a káderállományt: többségüket nem választották, hanem kinevezték.

tételét. A hivatalos indok a proletariátus vezető szerepének biztosítása volt.[75] A személycserékről az MDP Titkársága csak 1949. július 29-i ülésén tárgyalt először,[76] noha Rákosi ennek fontosságát már a márciusi KV-ülésen felvetette, mivel a megfelelő női káderállományon keresztül akarták hatékonyabban bevonni a nőket az ország „építésébe".

A munkásszármazású nőszövetségi funkcionáriusok számarányának növelése a jelentések szerint „tervszerűen folyik elsősorban a dunántúli megyékben, ahol a legtöbb a tennivaló". 1949 őszére a párt politikájának következetes megvalósításával a szociális összetétel megfelelően átalakult. A munkásszármazásúak aránya 33-ról 55 százalékra növekedett, míg a paraszt származásúak aránya nem változott, 21 százalék maradt. A változás leginkább a polgári és értelmiségi származásúakat érintette, számuk 46-ról 23 százalékra csökkent. Az új vezetők többsége a nagyüzemi munkásnők közül került ki. A túlkapásokra abból következtethetünk, hogy a Titkárság felhívta a figyelmet a hibák kiküszöbölésére, illetve nehezményezte, hogy a parasztasszonyoknál a „szociális összetétel" megváltoztatása, a kiválasztás túl mechanikusan történt.[77]

A pártvezetés többször tárgyalt a megfelelő szociális összetétel biztosításáról. Az 1952. december 18-i jelentés az 1951/52-es év káderfejlesztési tervet értékelte. Kovács István összefoglalója az 1952. augusztus 2-i,[78] a Párt- és Tömegszervezetek Osztályán tartott értekezlet anyagára épült. Kovács hangoztatta, hogy az MNDSZ káderállományának megváltoztatásában további sikereket értek el. Ekkor a 429 függetlenített MNDSZ-funkcionárius 40 százaléka ipari munkás, 19,3 százalék mezőgazdasági munkás,[79] 12,5 százalék tszcs-tag, 2,1 százalék egyénileg dolgozó paraszt (7 holdon aluli), 25,2 százalék alkalmazott és be nem sorolt egyéb foglalkozású, míg 0,9 százalék értelmiségi.

Az adatok arról árulkodnak, hogy a „szociális összetétel" megváltoztatása túl jól sikerült. Kovács István a következőkre hívta fel a figyelmet: „Az értelmiségi asszonyokkal kapcsolatban attól tartok, hogy átestünk a ló másik oldalára, mert volt idő, amikor az MNDSZ vezetőségében túl sok volt az értelmiségi asszony, jelenleg pedig alig van."[80] Megoldásként a tanítónők fokozott beszervezését ajánlotta, akikkel „csatát nyerne" a nőszervezet. Az MNDSZ vezetősége, mivel ekkor már főleg munkáskáderekből állt, nem szívesen engedett be tagjai közé értelmiségi nőket, ahogy az értelmiségi nők sem keresték a kapcsolatot a nőszervezettel. Kovács az ebből eredő veszélyt abban látta, hogy „a legtöbb értelmiségi férfi felesége nem dolgozik, és ezek a nők befolyásolják férjüket." Ugyanakkor utalt az értelmiségi nőkre vonatkoztatott negatív attitűdökre is: „Gyakran előítéletek miatt nem foglalkozunk velük (pl.: festett körmű stb.) Feltétlenül be kell

[75] MOL 276. f. 54/56. ő. e.

[76] MOL 276. f. 54/260. ő. e.

[77] MOL 276. f. 54/260. ő. e.

[78] Az MNDSZ káderállománya átszervezésének vizsgálatában, ha nincs más hivatkozás, a következő levéltári dokumentumokra támaszkodtam: 276. f. 88/659. ő. e.; 276. f. 88/649. ő. e.

[79] Az állami gazdaságokban dolgozó, mezőgazdasági munkát végzők a munkásosztályhoz tartoztak; a megkülönböztetés azért fontos, mert a juttatásokban és a felsőbb pártvezetés megítélésében is előnyöket élveztek.

[80] MOL 276. f. 88/649. 8.

vonni az MNDSZ vezetőségekbe 1-2 olyan embert, aki tényleg értelmiségi. Ezek tudnak előadásokat tartani, szempontok szerint meg tudnak mindent magyarázni, van tekintélyük a faluban, városon egyaránt."[81] Erre a tekintélyre szükség lett volna, mivel még az MNDSZ vezetősége is elismerte a műveltségbeli hiányosságokat, megállapítva a következőket: „Igen alacsony az általános műveltségi színvonal az egész apparátusban. A vezetésben 44%-nak van 8 eleminél kevesebb iskolája, a központi apparátus munkatársai közül 57%-nak, a megyei titkárok közül 79%-nak, megyei munkatársak és járási titkárok közül 84%-nak." A káderállomány műveltségének emelésében a funkcionáriusok nem követték Kovács István útmutatását, továbbra is a munkásnők pártiskolai beiskolázására, vezetői kiemelésére törekedtek.

A pártiskolák fontosságával mindenki egyetértett, a legfontosabb indokot is - minden kétséget kizáróan - Kovács István fogalmazta meg: „Míg az MNDSZ létezni fog addig feladata, hogy segítsen a pártnak kinevelni városokban és falun a női kádereket, hogy minél több fejlett női kádere legyen a pártnak. Pártunknak mindig rengeteg káderre volt, van és lesz szüksége. Ha nem oldjuk meg, hogy a vezetésbe mind nagyobb számba kerüljenek be nők, akkor egy esetleges háborúban nagy bajok lennének, ezért kell most elkezdeni a nők bevonását, nevelését, hogy akkor tapasztalt nőket lehessen beállítani." A megfelelően képzett női káderekre egy esetleges háborúban mint második vonalra lett volna szükség, akik képesek a küzdőtérre távozott pártfunkcionáriusok helyettesítésére.

Összefoglalva: a nők tehát nemcsak a munka frontján jelentettek rugalmas munkaerő-tartalékot, hanem jobb híján, a pártpolitika továbbvitele érdekében, háborúk idején mint megfelelően kiképzett vezetők is szóba jöhettek volna. Ugyanakkor a káderré válás gyakorlata azáltal, hogy a nőszervezet funkcionáriusainak műveltsége az átlagnál is alacsonyabb volt, napjainkig tovább élő negatív attitűdöt alakított ki a politikai szerepet vállaló nőkkel szemben.

A FUNKCIONÁRIUSOK OKTATÁSA

A nőszövetség vezető apparátusát alkotó munkatársak képzésében fontos szempont volt, hogy ne szakítsák ki őket az üzem életéből, „éppen ellenkezőleg, minél több asszonyt mozgósítsunk, hogy az elmaradottabbakat képessé tegyük az üzem életébe[n] való aktív részvételre".[82] A kiemelt munkásnők nem voltak irigylésre méltó helyzetben, a tervteljesítés mellett a béke védelmére is „bevetették" őket. A békeharc az ötvenes évek elején „az egyre élesedő nemzetközi helyzet" miatt fokozatosan összekapcsolódott a pacifizmus[83] elleni harccal,

[81] MOL 276. f. 88/649. ő. e. 8–9.

[82] MOL 276. f. 88/649. ő. e.

[83] MOL 276. f. 89/ 273. ő. e. A Népművelési Osztály *Agitációs szempontok a pacifizmus elleni harc vitelére* címmel 1951. szeptember 29-én tézissort készített, hogy kifejlesszék a nőkben a „harcos békeakaratot, azt, hogy ha kell, fegyverrel is megvédjék békénket, ötéves tervünket, rendszerünket". A pacifizmus elleni harc azon alapult, hogy az erős béketábor ellenére a béke végleges győzelméért napról napra fokozni kell a harcot. A nők szerepe ebben azért nagyon fontos, mert a

amely elég bonyolult feladat elé állította a képzetlen aktívákat. A „soha többé háborút" nézetének hangoztatói ellen főleg a hadianyagot előállító gyárakban kellett fellépniük, illetve feladataik közé tartozott a gyermekeiket féltő anyák szemléletének megváltoztatása is: arra kellett törekedniük, hogy az anyák megtiszteltetésnek érezzék, ha gyermekükből katona lesz.

Az MDP Titkársága folyamatosan értékelte az oktatással megbízott munkatársak teljesítményét, a jelentések legtöbbször a hibákról szóltak. Sérelmezték, hogy a gyengén képzett tömegszervezeti oktatók maguk sem képesek megbirkózni a nehéz anyaggal. Az értékelés szerint a színvonalában alacsony képzés, a nem megnyugtató vezetői képességek lehetőséget nyújtanak „az ellenség számára, amely ügyködését nagymértékben erre a területre helyezte át, hogy a tömegszervezeti propaganda kereteit a saját céljaira használja ki".[84] Pedig az MNDSZ-ben folyamatosan bővítették az oktatásban részt vevők számát. A mintegy 1000 asszonykörben 19 000 személyt, 15 000 olvasókörben 46 000 nőt oktattak; az 1950–1953 közötti években, más oktatási formákkal együtt összesen 175 000 fő vett részt szervezett oktatásban.[85]

A hibák kijavításának érdekében az MNDSZ-iskolákat pártiskolákká alakították, az oktatás módszere és a tanítandó anyag a párt ideológiai követelményeinek megfelelően egységesült.[86] Az oktatást ellenőrző referensek jelentéseiből következtethetünk a szemináriumok tananyagára: „Milyen feladatok vannak a pártépítés terén? Hogyan jöttek létre a népi demokráciák, mik a sajátosságaik? [...] az agrárproletár a munkásosztályhoz, vagy a dolgozó parasztsághoz tartozik-e? [...] tanácsok, tervgazdálkodás stb."[87]

Az MNDSZ megyei titkári értekezletein is téma volt az alacsony műveltségi színvonal emelése,[88] a párttal való kapcsolat erősítése. A kudarc oka egyrészt, hogy a funkcionáriusok alkalmatlanok voltak a pártvezetők által elvárt célok megvalósítására, másrészt legtöbbször a pártszervezetek vezetőinek segítségére sem nagyon támaszkodhattak.[89] Ezért a pártvezetés arra kényszerült, hogy ál-

---

„Grősz és társaihoz hasonló ellenségei a népnek elsősorban az asszonyokon keresztül igyekeztek támadni, arra számítanak, hogy a nők elmaradottabbak, tudatlanabbak, hogy könnyen be lehet csapni őket". 43–49.

[84] MOL 276. f. 54/58. ő. e. Az oktatás változó időtartamú: 3–6, hetes, illetve 3–6 hónapos. Elsődleges célja: „A káderek eszmei, politikai színvonalának további emelése [...] el kell érni, hogy minden megyei és kerületi titkár elvégezze a Párt 5 hónapos iskoláját, [...] járási titkárok legalább 10%-a az 5 hónapos pártiskolát. Az MNDSZ-káderek pártoktatásban való részvétele mellett követelményként állítsuk fel [...] funkcionáriusok a 8 általános iskolának megfelelő képesítést szerezzenek."

[85] MOL 276. f. 54/58. ő. e.

[86] MOL 276. f. 54/58. ő. e. 41–43.

[87] MOL 276. f. 89/97. ő. e. 336–337.

[88] Az MNDSZ apparátusának műveltségi színvonalát összehasonlítva a nők iskolai végzettségével (*KSH Adatgyűjtemény*, 1977. 25.) jutottunk erre a következtetésre.

[89] MOL 276. f. 88/306. ő. e. Az érdektelenség, ám sokszor a megvetés is jellemző volt a helyi pártvezetésre. Nem fogadták a hozzájuk forduló funkcionáriusokat: „a tömegszervezetekért már úgyis kapott, és nem érdekli a munkája. Ezenkívül azt is mondta, hogy takarodjon ki az elvtársnő. [...] helyiség igénylésénél azt felelte, hogy jöjjenek össze az utcán a lámpa alatt, Koreában sem tudnak kényelmesen elhelyezkedni az emberek. [...] nem fogadta őket egyszer sem, hivatkozva

landóan szűkítse, illetve más intézménybe integrálja az MNDSZ-ben dolgozók feladatkörét.

Felmerülhet a kérdés, vajon nem a nőszervezet funkcionáriusainak túlzott önállósági törekvései vezettek a pártvezetőség korlátozó intézkedéseihez? A különböző átszervezések kapcsán az MNDSZ vezetősége által az MDP Titkárságára írt levelek alapján a kérdésre egyértelmű nemmel válaszolhatunk.[90]

Az MNDSZ funkcionáriusainak önmagukról készített jelentései összegyűjtve a PTO Szakszervezeti Alosztályához kerültek, a belőlük levont következtetéseket a Politikai Bizottság elé továbbították. A PB-üléseken ezek alapján értékelték a káderek munkáját, és döntöttek arról, ki milyen feladatok ellátására alkalmas. Ugyanakkor a jelentések visszajelzésként is szolgáltak a különböző párthatározatok fogadtatásáról a munkások körében.

A levéltári anyagok között találhatók „feljelentésként" jellemezhető feljegyzések is, melyek a „klerikális reakció munkájáról", a „Titóista kémbanda elleni gyűlöletről" és arról szóltak, hogy a külföldi ellenség „a hazai reakciósokkal szövetkezve milyen aljas módon akarta megakadályozni a mi békés építésünket, és elrabolni szabadságunkat".[91]

Ezek a hangulatjelentések a párt/állami vezetés minden intézkedésének végrehajtásával kapcsolatban megjelentek, mint például a normarendezés, békekölcsönjegyzés, az új közellátási rendelet. A jelentések ténye a pártvezetésnek azt jelezte, hogy „nőnevelőink az ellenség leleplezésében már értek el eredményeket".[92]

Az „eredmények" közül néhány bemutatásával érzékeltettük, milyen elvárásoknak kellett megfelelniük azoknak, akik a korabeli hatalmi hierarchiában vezető szerepre törekedtek.

A funkcionáriusok ügybuzgalma a levéltárban olvasható számtalan jelentés szerint[93] beváltotta a hozzájuk fűzött reményeket, hiszen a beépülés a párt vezető szerepének megőrzése érdekében mindenütt jelen volt, mint ahogy a feljelentések és a mindenáron való ellenségkeresés, ezzel párhuzamosan a bűnbakképzés sem ment ritkaságszámba. A jelenség a politikai szerepet vállaló nők korabeli és későbbi megítélése szempontjából nyerhet mélyebb értelmet. Azáltal,

---

elfoglaltságára, [...] amikor az asszonyok lelkesen készültek kultúrmunkával és az utolsó pillanatban nem engedte őket szerepelni."

[90] MOL 276. f. 88/652. 12. az MNDSZ üzemi, hivatali és karhatalmi szervezeteinek megszüntetése kapcsán Vass Istvánné Titkárságnak küldött levele is egyértelműen igazolja állításunkat. Mindössze csak azt nem tartaná helyesnek, ha a megszűnések következtében 300 000-rel csökkenne a taglétszám, főleg azért nem, mert így a Nemzetközi Nőszövetség taglétszáma is ugyanennyivel csökkenne, valamint az MNDSZ tekintélyének is ártana. Javaslata egy teljesen formális kollektív tagság, amely semmiféle kötelezettséggel, még minimális tagdíjfizetéssel sem járna.

[91] MOL 276 f. 88/657. ő. e.

[92] MOL 276. f. 88/654. ő. e. Az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy ez az ellenségkép és az ellene folytatott harc csak a felső pártvezetésnek szánt jelentésekben egyértelmű. A Baranya megyei Pártbizottság 1952. február 15-i ülésen készített jegyzőkönyve is arról győzött meg bennünket, hogy még megyei szinten is volt bizonytalanság. BML 323 f. 5. ő. e. 8.

[93] MOL 276. f. 88/655. ő. e.

hogy a nőszervezet funkcionáriusai az MDP „ellenség elleni következetes harcában" éveken keresztül - tudatosan vagy tudattalanul - a „besúgó" szerepét is vállalták, megerősítette a nőszervezettel szembeni negatív attitűdöket.

ÖSSZEGZÉS

Míg az 1950-es években a nők keresőtevékenysége és művelődési lehetőségei a politikai-gazdasági változások következtében egyre jobban kibontakozhattak, addig a korszakra vonatkozó eddigi ismereteink alapján megállapítható, hogy mind a magánszféra, mind a foglalkozási szerkezet továbbra is megőrizte paternalisztikus jellegét. A magánszféra ezzel párhuzamosan, legalábbis a politikai szlogenek szintjén, le is értékelődött.[94]

A nők politikai emancipációjának nem kedvezett a szovjet mintát követő államszocialista rendszer. Az MNDSZ mint egyetlen nőszervezet egyrészt nem tölthetett be érdekérvényesítő funkciót a nők körében, mivel tevékenységére negatív hatást gyakorolt az a kommunista ideológia és politikai akarat, amely a nemek társadalmi egyenlőségét mint a szocialista társadalom immanens sajátosságát hirdette. Ennek következtében nem jöhetett létre a nők valóságos érdekképviseletét vállaló csoport, épp ellenkezőleg, a „nőpolitikát megjelenítő nőfunkcionáriusok" munkája ismeretében valószínűsíthető, hogy ők inkább gátjai, mintsem elősegítői voltak a női politikusok pozitív társadalmi megítélésének. A kommunista párt felső vezetésének a nők társadalmi egyenlőségét hirdető jelszavai mögött meghúzódó valódi célok továbbá azt bizonyították, hogy a nők érdekei, mint minden más partikuláris érdek, feláldozhatók vagy alárendelhetők az általános célnak. Ezért a nők valódi problémáinak megjelenítése a politikai szférában és képviselete a nőszövetségen keresztül ellehetetlenült vagy fel sem merült.[95]

Az elemzések alapján az is megállapítható, hogy az MDP, a nemek társadalmi egyenlőségének fontosságát hangoztató ideológiája ellenére, a gyakorlatban egyáltalán nem törekedett a nők valódi esélyegyenlőségének megteremtésére. Jóllehet a kommunista ideológia a nők és férfiak társadalmi egyenlőségének megteremtését legitimációs érvként is használta, és a pártvezetők számos intézkedésükkel kapcsolatban erre hivatkoztak, a nemek közötti egyenlőséget csak formálisnak tartották, sőt megnyilvánulásaikból az is kiderül, hogy néha még le is nézték a nőket.

[94] A közszférában vállalt feladataikkal párhuzamosan nem következett be fordulat a családi munkamegosztásban, ezért a nők mindennapjait legjobban a kettős teherviselésből adódó nehézségek keserítették meg.

[95] Sajátos módon ez a negatív attitűd máig tovább él a politika pártok többségének nőkre vonatkoztatott tevékenységében. Evelyne Sullerot dolgozatom elején idézett megállapítása, a nők és a hatalom viszonyáról, a mai napig igaznak tekinthető. Le Roy-Ladurie-Sullerot-Perrot-Aron, 1983, 457-482.

SCHADT MÁRIA

NŐI VEZETŐK A KÁDÁR-KORSZAKBAN

KIVÁLASZTÓDÁS ÉS KARRIER

BEVEZETÉS

A *Struktúra és funkcióváltozások az MNDSZ-ben 1950 és 1953 között című* tanulmányomban azt elemeztem, hogy az államszocialista rendszer kialakulásával párhuzamosan milyen szervezeti keretek között adódott mód a nők politikai emancipációjára. A nőszövetség tevékenységének feltárásakor azokra a tényezőkre koncentráltam, amelyek lehetőségeket vagy korlátokat jelentettek a nők politikai szerepvállalásának növekedésében.

Az MDP pártpolitikája mind formailag, mind tartalmában alapvetően meghatározta a nőszervezet tevékenységét. A strukturális átalakulások pozitív hatással voltak a nők oktatására, foglalkoztatási lehetőségeik bővülésére, ezáltal kiszélesedtek társadalmi szerepeik, ugyanakkor a hangzatos jelszavak ellenére sem segítették a nők politikai emancipációját. Az MNDSZ történetének 1950 és 1953 közötti elemzéséből egyértelműen kiderült, hogy a nőszervezet sajátos szerveződésének következtében nem lehetett a nők politikai emancipációjának megvalósítója.

A kérdés a továbbiakban az, hogy 1956 után az MSZMP milyen szerepet szánt a Magyar Nők Országos Tanácsának (MNOT) abban, hogy a nők bekapcsolódhassanak a szélesen értelmezett politikusi pályába. A kérdés úgy is feltehető, hogy a pártvezetés nőpolitikája hozzájárult-e ahhoz, hogy a nők számára azonos esélyek teremtődjenek meg a politikusi szerepek betöltésére.

A kérdés megválaszolásához - az intézményrendszer elemzése mellett - szükséges a politizáló nők karrierjének, az egyéni életutak alakulásának a feltárása is. Az életútkutatást az indokolja, hogy kevés ismerettel rendelkezünk arról, miként befolyásolták a valóságban a nemek közötti társadalmi viszonyok alakulását az 1950-es évektől kezdődő politikai és gazdasági változások, és milyen hatással voltak a férfi és női szerepek kölcsönhatásban történő változásaira.[1]

A nők élettörténetét egy hosszabb (az 1953–1989 közötti) időintervallumban vizsgáltam, törekedve azoknak az ellentmondásoknak a feltárására, amelyek a

[1] KELLY-GADOL, 1993, 139–153.

nők párthatározatokban megfogalmazott lehetőségei és az egyéni politikai karrierek között feszültek. Különböző politikai, társadalmi életpályát bejárt nőkkel készítettem életútinterjút. Mivel az életútkutatásban nélkülözhetetlen az interdiszciplináris megközelítés, az egyéni életutak csomópontjait összevetettem a családi történésekkel és a történeti idő szintjeivel.[2]

Jóllehet a második világháborút követő politikai és strukturális változások elvileg a férfiakkal azonos esélylehetőségeket teremtették meg a nők számára, megvalósulásuk a társadalmi gyakorlatban számos nehézségbe ütközött. Ez a megállapítás különösen a politikai szférára volt igaz. A számos valós vagy látszólagos kísérleten túl, a nők többsége napjainkig „ki van zárva az agoráról",[3] politikusi szerepeik még ma is inkább különleges, mint természetes megnyilvánulásnak számítanak.

AZ MSZMP IDEIGLENES KÖZPONTI BIZOTTSÁGA 1957. ÁPRILIS 13-I ÜLÉSE

Az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottsága már 1957. április 13-án tárgyalt a nőmozgalom helyzetéről.[4] Visszatekintve az eddig megtett útra, a pártvezetés jelentős szerepet tulajdonított az MNDSZ-nek a nők politikai szerepekre való felkészítésében, ugyanakkor bírálta a nőszervezetet amiatt, hogy a párt politikájának eltorzulása idején túlsúlyba kerültek az állami és gazdasági feladatok, elhanyagolták „a sajátos nőmozgalmi teendőket: a család, a gyermek, a nők jogainak védelme rovására. A nőmozgalom tömegbázisa leszűkült, sőt egyes – középparaszt, vallásos, értelmiségi – nőrétegektől elszigetelődött."[5] A határozatban megállapították, hogy miközben az 1953-as politikai változások a nőmozgalomra is pozitív hatást gyakoroltak, azokat a gyakorlatban nem követték alapvető változások. A nőmozgalom további gyengülését okozta, hogy 1956 tavaszán beolvasztották a Hazafias Népfrontba.

[2] Az utóbbi időben a nők munkavégzésével, oktatásával kapcsolatban számos kiváló monográfia, tanulmány született, ugyanakkor az államszocialista időszakban politikai szerepeket vállaló nők bemutatása még várat magára. Egy ilyen kutatás jelentőségét az adja, hogy a 20. század második felében a politikai, gazdasági és társadalmi átalakulások kétszer is – az ötvenes, majd a kilencvenes években – jelentősen átalakították a nők társadalmi struktúrában elfoglalt helyét, és a köz- és magánszférában is megváltoztatták a nőkkel szembeni elvárásokat. Ahhoz, hogy megérthessük, miért a hatalmi szférában, a döntéshozatal területén értek el legkevésbé sikereket a nők, ismerni kell az ezen a területen megtett utat.

[3] „Kizárni a nőt az agoráról, illetve minden olyan nyilvános helyről, ahol az emberi lét legkomolyabbnak tartott játékai folynak, vagyis a politika meg a háború helyszínéről, nos, mindez annyi, mint megtiltani neki, hogy valaha is elsajátíthassa azokat a képességeket, (...(arra késztethetnék, hogy összemérje erejét, vagyis rivalizáljon a férfiakkal." BOURDIEU, 2000, 30.

[4] Az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottságának határozata a nőmozgalomról. In: *Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1956–62.* Kossuth Kiadó, Budapest, 1964. 60–62.

[5] Az MDP KV 1953. novemberi (november 4.) határozata pozitív irányú volt, ám végrehajtása nem hozott alapvető változást. MNDSZ a mechanikus, a pártszervezetekhez hasonló formális működésével, túlzott szervezeti követeléseivel inkább riasztotta, mint vonzotta a nők tömegeit.

Pozitívumként emelték ki, hogy 1956. november 4-e után a nőmozgalmak aktivistái felső irányítás nélküli, önálló nőszervezeteket hoztak létre. A határozatban kinyilvánították, szükséges, hogy a nőmozgalom ismét önálló mozgalomként működjék Magyar Nők Országos Tanácsa néven. Ugyanakkor a feladatok meghatározásával, azaz a politikai jelleg hangsúlyozásával, és azzal, hogy elsődleges célként a párt és a kormány politikájának érvényre juttatását jelölték meg, beszűkítették a szervezet lehetőségeit. A pártpolitika következetes képviselete mellett további feladatként a család, a gyermek, az anya és a női jogvédelem figyelemmel kísérését, az aktuális problémák megoldásának segítését, a nők politikai és kulturális nevelését jelölték meg, külön hangsúlyozva a munkásasszonyok körében végzendő tömegmunkát.

A Központi Bizottság nagyobb erkölcsi és politikai támogatást, elvi irányítást és ellenőrzést ígért a nőmozgalom megújításában, ugyanakkor a megvalósítás felelőssége a KB Párt- és Tömegszervezeti Osztályára (PTO) és a helyi pártszervezetek titkáraira hárult.

Az MNOT - sokszor csak nőtanácsként említve - további feladatait és felépítését a következőkben jelölték meg:

Az MNOT tartson fenn szoros kapcsolatot az állami szervekkel, ugyanakkor ezek vonják be a nőtanácsot a nőket érintő törvények, rendeletek, intézkedések és tervezetek kidolgozásába.

A nőmozgalom váljék szervezett mozgalommá, a mozgósítás alapja ne az utasítás, hanem a meggyőzés legyen.

Az egységes nőmozgalom közvetlen irányítását az MNOT végezte országos, megyei, városi, kerületi, járási, falusi és termelőszövetkezeti szervezetein keresztül. A szakszervezetekben és a termelőszövetkezetekben végzett nőmunkát nem tekintették külön mozgalomnak.

A nőmozgalom országos vezető szervét, az MNOT-ot az országos kongresszus választotta meg, munkájában részt vettek a HNF, a SZOT, az Országos Termelőszövetkezeti Tanács, a SZÖVOSZ és az ifjúsági szövetség képviselői. A szűkebb vezető testület az MNOT-ból választott végrehajtó bizottság lett. A vezetés kiszélesítése érdekében az MSZMP PB a további javaslatot tette: az elnök mellett 4-5 alelnököt válasszanak, akik munkájukat társadalmi feladatként végezzék, az operatív munkákat a függetlenített titkár és helyettese lássa el.

MSZMP KB POLITIKAI BIZOTTSÁGA 1964. NOVEMBER 3-I HATÁROZATA

A nőmozgalom helyzetének következő értékelését és feladatainak meghatározását az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1964. november 3-i határozata tartalmazta.[6]

[6] Az MSZMP Központi Bizottsága Politikai Bizottságának határozata a nőmozgalom helyzetéről és feladatairól. 83–86.

Jelentős eredményként értékelték, hogy növekedett a bérből és fizetésből élők között a nők aránya, a jelentés szerint az ipari dolgozók 38,5, a tsz-tagok 38,5 százaléka volt nő.[7]

Miközben megállapították annak helyességét, hogy az MSZMP KB 1957-es határozata alapján önálló mozgalmi formában irányítja a nőmozgalmat, egyúttal hangsúlyozták, hogy a továbbiakban a fő figyelem a falura, illetve a termelőszövetkezetekben dolgozó nőkre kell hogy irányuljon.[8]

Mivel a nőtanácsok munkájában a tanulást, a művelődést elősegítő, a családés jogvédelmi tevékenységek, tehát tipikusan a hagyományos női szerepek körébe tartozó feladatok kerültek előtérbe, megállapítható, hogy a nőszervezet nem biztosított lehetőséget a tradicionális tevékenységi körből való kiemelkedésre. Kivételt jelentettek a nemzetközi kapcsolatokban megnyilvánuló politikai tevékenységek: az MNOT 84 ország nőszervezetével tartott fenn kapcsolatot.

A pártvezetés egyértelműen érzékelte, és ezt a határozatban ki is nyilvánította, hogy a nemek esélyegyenlőségének megteremtésében kevés eredményt értek el. A nehézségek között a férfiak és nők közötti bérkülönbségeket, valamint a nők előrejutásától való idegenkedést sorolták fel. A negatívumok között külön kiemelték, hogy a tradíciók visszahúzó hatása még azokkal az 1957-ben megválasztott nőtanácsi tagokkal kapcsolatban is előfordult, akik hivatottak lennének a hagyományos értékrendszert lebontani. A nőszervezet képviselőivel szemben megfogalmazott további kritika az értelmetlen, semmitmondó, formális ülések elburjánzása volt, ezek a negatívumok különösen a budapesti összejöveteleket jellemezték.

A fenti problémák miatt felmerült a kérdés: „szükség van-e önálló nőmozgalomra?"[9] A független nőmozgalom megszüntetésének gondolata nem először vetődött fel a nőszervezet megalakulása óta. Ám míg most az elszigetelődés veszélyeire, az intézmény és a benne tevékenykedő nők nem megfelelő felkészültségére, addig a nőmozgalom megszüntetésére tett első kísérlet időpontjában, 1953-ban „a nők között végbement fejlődés"[10] pozitívumaira helyezték a hangsúlyt.

A pártvezetés végül úgy döntött, hogy a jelenben még nem nélkülözhető az önálló nőmozgalom, ám társadalmi jellegét szélesíteni kell, főleg azért, hogy csökkenjen a nőkkel szemben megnyilvánuló tradicionális és előítéletes beállítódás. Ugyanakkor akárcsak az 1950-es években, differenciáltan fogalmazták meg a városi és falusi nőkre irányuló feladatokat. Míg az MNOT városi, főleg

[7] A KSH adatai szerint 1960-ban az aktív korú (15–54 év közötti) nők 49,9%-a, 1970-ben 63,7%-a, 1980-ban pedig 70,7%-a volt kereső, ez az adott évben foglalkoztatottak 31,9, 41,1 és 43,4%-át jelentette. (1960., 1970., 1980. évi népszámlálási adatok.)

[8] Az MSZMP Központi Bizottsága Politikai Bizottságának határozata... 86. Az MNOT önálló mozgalmi formában, 3000 falusi és városi nőtanács, 1500 termelőszövetkezeti nőbizottság, 500 ezer társadalmi aktíva (70% pártonkívüli) segítségével végzi tevékenységét. „A községi nőtanácsok, illetve termelőszövetkezeti nőbizottságok a nők munkára való mozgósításával segítik a termelés fellendülését, a termelőszövetkezetek a háztáji gazdaságok árutermelésének növelését."

[9] Uo. 88. Az indoklásban az szerepelt, hogy a nők körében végzett politikai munka nemcsak a nőmozgalom, hanem valamennyi társadalmi és tömegszervezet feladata.

[10] MOL 276. f. 54/260. ő. e. 25.

budapesti tevékenységével kapcsolatban szükségesnek tartották, hogy új módszereket dolgozzanak ki, addig a falusi nőket illetően maradt a párthatározatok megismertetéséhez kapcsolódó propagandatevékenység,[11] illetve a kapcsolattartás a Nemzetközi Demokratikus Nőszövetséggel.

AZ MSZMP KB POLITIKAI BIZOTTSÁGA 1970. FEBRUÁR 18-19-I ÜLÉSE

Az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1970. február 18-19-i üléséről kiadott közlemény szerint a KB megvitatta a nők politikai, gazdasági, szociális helyzetét, és megállapította a további feladatokat.[12] A kibővített ülésen a MNOT tanácsának képviselői is részt vettek.

A KB határozata és állásfoglalása alapján a nőkérdést a társadalom általános törvényszerűségeivel összefüggésben, osztályproblémaként kell vizsgálni, mivel a nők mindenkori politikai, társadalmi, szociális és kulturális helyzete szorosan összefügg:

1. a hatalmi viszonyokkal;
2. a fennálló állami és társadalmi rend politikai állapotával;
3. a gazdasági fejlettségével;
4. egyenjogúsításuk összefügg a munkásosztály és az egész dolgozó társadalom felszabadításával.

Megállapították, hogy a társadalom fejlődésével kölcsönhatásban végbemenő emancipáció által már biztosítottak a nemek között az egyenlő politikai jogok, a munkához való egyenlő jogok, illetve az azonos művelődésre való jogok. Ugyanakkor az elvek gyakorlati megvalósulása az ötvenes években nem történt meg, mivel a rendszer ellentmondásai a „nőkérdés kezelésére" is hatással voltak. Visszautaltak az MDP vezetésének hibás értékelésére, ami rendezettnek, illetve „megoldottnak"[13] tekintette a nőemancipáció ügyét, ennek következtében csökkentették az erőfeszítést a nők sajátos problémáinak megoldására.

Az MSZMP vezetősége ugyanolyan ambivalensen viszonyult a női emancipáció kérdésköréhez, mint az általuk bírált és a hibákért felelőssé tett MDP-vezetőség. Elismerték ugyan, hogy a nőszervezet a „párt hűséges politikai segítőtársa volt a társadalmi haladásért, a proletárdiktatúra kivívásáért, a szocialista iparo-

[11] A nőmozgalom legfontosabb feladata továbbra is, hogy segítse a párt- és kormányhatározatok érvényre juttatását a nők körében, tevékenységének középpontjában a falu, a termelés, a falusi nők általános műveltségének, szakmai színvonalának emelése álljon: a fiatal falusi nők helyi lehetőségeinek, a társadalmi életben nagyobb szerepének biztosítása.

[12] Az MSZMP Központi Bizottságának állásfoglalása és határozata a nők politikai, gazdasági, szociális helyzetéről és további feladatokról. 525–544.

[13] A nemek közötti esélyegyenlőség társadalmi gyakorlatban való megvalósulásának elhanyagolása egyenesen következett a sztálini nőpolitika következetes másolásából. Erről a témáról bővebben lásd a *The Stalin Years: The Woman Question Is Solved* című fejezetet, in: BUCKLEY, 1989. 108–138.

sításért, a munkáshatalom megvédéséért, a mezőgazdaság szocialista átszervezéséért, egyidejűleg a nők egyenjogúságáért, életkörülményeik megjavításáért vívott harcban",[14] de azért, hogy a nők egyenjogúságáért vívott erőfeszítések még nem befejezettek, főleg magukat a nőket hibáztatták.

A nők jogainak teljes érvényesülését, a velük szemben megnyilvánuló maradi, tradicionális szemlélet továbbélését egyrészt a gazdasági lehetőségek viszonylagos elmaradottságára vezették vissza, másrészt szubjektív tényezőkre, ezen belül pedig a legfőbb akadályként a nők általános és politikai műveltségének színvonalát, közéleti aktivitásuk és érdeklődésük hiányosságát nevezték meg. Tehát amikor felhívták a figyelmet a nőkkel szemben még mindig megnyilvánuló előítéletekre, ezek megnyilvánulásait éppen a nőkben találták meg.

Miközben az MSZMP legfelső vezetése felhívta a figyelmet arra, hogy a női egyenlőség kérdéskörével kapcsolatban számolni kell a nők kettős elfoglaltságával, fel sem merült bennük, hogy maguk is az előítéletes gondolkodás foglyai. Egyfelől „természetesnek" vélték az otthoni feladatok és a gyermeknevelés nemek szerinti megosztását, másfelől ugyancsak „természetesnek" vették az ebből következő, a nők számára hátrányos kettős teherviselést.[15] A keresőtevékenység és a családi feladatok szétválasztása, az utóbbinak a női tevékenységek körébe utalása egyértelműen az előítéletes gondolkodás mély társadalmi beágyazottságára utal, amely alól a férfiakból álló legfelső pártvezetőség sem volt kivétel. A marxista pártok, így az MSZMP mély feminizmusellenessége is segítette elleplezni azt az ambivalenciát, amelynek szemléletes leírása Bourdieu-nél olvasható: „bizony könnyen megtörténhetett az elemzővel, hogy miközben azt hiszi, világosan érti, miről van szó, valójában csak az igazolás szándéka vezérli, még ha nem is tud róla, és a szenzációs felismerések, amelyeket a vizsgált csoport előfeltevéseiről és előítéleteiről közöl, tulajdonképpen azonosak a tulajdon gondolkodásában érvényesülő előfeltevésekkel és előítéletekkel."[16]

Az otthoni feladatok megítélésében, a terhek könnyítéséről való gondolkodásban, a gyermeknevelés kérdéskörében a „természetinek feltüntetett" társadalmi szerepek gátolták az államszocialista időszakban a női emancipáció problémakörének valós elemzését és feltárását. Így legtöbbször formális megoldások születtek, amelyek csak esetlegesen javíthattak a nők „kettős teherviselésén".

[14] Az MSZMP Központi Bizottságának állásfoglalása és határozata a nők politikai, gazdasági, szociális helyzetéről és további feladatokról. 526.

[15] Amennyiben Marxnak és Engelsnek a nemek egyenlőségére vonatkozó elméletei nemcsak hivatkozási alapot jelentettek volna a magukat marxistának valló pártok ideológiáiban, akkor ez a nőkre vonatkoztatott „természetesség" megkérdőjeleződött volna. A klasszikusok munkáikban nemcsak a munkások tőkések általi kizsákmányolásáról, hanem a nők családban elfoglalt hátrányos helyzetéről is írtak: „A korabeli család tehát a polgári társadalom többsége számára hátrányokat hordozott; a vagyonnal rendelkező nők a polgári családmodell és a kettős nemi erkölcs alávetettségében éltek, míg munkásnőtársaik egyrészt a tőkének alávetett termelési viszonyok, másrészt a családszerkezet nemekre vonatkozó egyenlőtlen terheit is cipelték. [...] Azáltal, hogy az új társadalmi formációban a háztartás ismét közüggyé válik, megszünteti a nő háztartási cseléd státusát, felszabadítja az otthoni kényszermunka alól, és a társadalmi fejlődés aktív közreműködőjévé teszi." *Marx–Engels Művei*. 1965. 64.

[16] Bourdieu, 2000, 7.

A „társadalmi összefogás kell a nők helyzetének javításáért" szlogen nem sok jóval kecsegtetett, egyrészt túl általános ahhoz, hogy valódi problémamegoldás kapcsolódjon hozzá, másrészt éppen a hierarchiában magasabban elhelyezkedő férfiaktól nem várható el, hogy önként lemondjanak viszonylag előnyösebb pozícióikról.

Az MSZMP vezetése a nők hátrányos helyzetét nem az egyenlőtlenségeket előidéző okokból kiindulva vizsgálta, hanem csak az okozat szintjén. Miközben megállapították, hogy a nők világnézeti fejlődése, iskolázottsága, marxista műveltsége növekedett, felrótták nekik, hogy még mindig elmaradnak a lehetőségeiktől,[17] ám említést sem tettek a társadalmi nemi szerepek tradicionális beágyazottságáról, ami jelentős kiindulási hátrányt jelentett a nőknek. Előítélet-mentes gondolkodásuk igazolására leszögezték: „ez nem a nők kisebb képességéből fakad, hanem a társadalomban elfoglalt helyzetükkel, sajátos kötelezettségeikkel függ össze." A megállapítás szövegkörnyezetének elemzéséből ezzel szemben nem a nemek képességbeli egyenlőségének elismerésére, hanem az előítéletesség elleplezésének törekvésére következtethetünk. A nemek között meglévő társadalmi hierarchiát a pártvezetők olyan távolságtartással kezelték, mintha az részben nem a pártállam működési mechanizmusának következménye lett volna, mintha nem a pártvezetés befolyásolhatta volna leghatásosabban a nők és férfiak közötti egyenlőtlen viszonyok alakulását.[18]

A status quo fennmaradását erősítette az is, hogy a pártvezetés nőkre vonatkozó megállapításai sztereotípiákra épültek, ugyanakkor ezt a nyilatkozók maguk nem érzékelték.

A rejtett előítéletesség megnyilvánulásai a következő megállapításokból is kiolvashatók: „míg a felszabadulás után elsősorban érzelmileg, ösztönösen, ma már egyre inkább tudatos, meggyőződéses hívei a rendszernek", vagy a sajátos helyzetüknél fogva (értsd: nőknek születtek!) az életszínvonal alakulása, a szolgáltatások, a város- és községpolitika, az iskolapolitika érdekli őket. Politikai aktivitás számos példája ellenére[19] jelentős közöttük a politikailag közömbösek száma, jobban terjednek közöttük a rémhírek, hat az egzisztenciális félelem, a kiszolgáltatottság érzése, ami passzivitásban, kritikátlanságban jut kifejezésre. Ez utóbbi megállapítás a nők alkalmatlanságát támasztotta alá a politikusi szerepvállalásra.

Bírálták a nők körében még mindig nagyobb arányban fellelhető tradicionális értékrendszert. Ezt a köztük végzett politikai munka elégtelenségére vezették vissza, ezért annak továbbfejlesztését tűzték ki célul. Irányának meghatározásához szükségesnek tartották a meglévő hiányosságok feltárását, azaz:

[17] 1969-1970-ben szervezett pártoktatásban tanulók 27,8%-a, az elméleti konferencián tanulók 35%-a volt nő.

[18] „Az állam tehát részben tükrözi, részben pedig segíti a társadalmi nemek közti különböző kapcsolatok és a társadalmi nemek közti egyenlőtlenségek kialakulását. Az állami gyakorlat létrehozza és legitimálja a társadalmi nemek közti megosztottságot, és részben az állam szülte törvények és magándiskurzusok határozzák meg a társadalmi nemi identitásokat is." Waylen, 2003, 21.

[19] A nőtanácsokban 50 000 nő volt, a párttagok 23,4%-a (1959-ben 22,1%), a szakszervezetek aktivistáinak 41,9%-a, a népfrontbizottsági tagok 23%-a, az országgyűlési képviselők 19,4%-a (növekedés 10 év alatt 1%), a tanácstagok 18,2%-a nő, (a növekedés 10 év alatt 6%).

- nem elég következetes, folyamatos és intézményes a foglalkozás a nők sajátos kérdéseivel (nem kielégítő a harc a közgondolkodás konzervativizmusa ellen);
- lekicsinylő magatartás jellemzi a kispolgári életszemlélet képviselőit, akik számára a nő hivatása egyenlő a családdal és gyermekekkel. Ez a mentalitás ugyanakkor sokszor az elégedetlenség kiindulópontjaként jelenik meg: „Adjanak több fizetést a férjnek, hogy eltarthassa a feleségét, családját."

A határozatban leszögezték, hogy a párton belül sem egységes az egyenjogúság elvi és politikai értelmezése:

- nem történik rendszeres és tudatos erőfeszítés, hogy a nők mindenütt ott legyenek a közéletben, a politikai szervezetekben, az állami, a társadalmi, a gazdasági és a kulturális élet irányításában, a vezetésben;[20]
- szigorúbb a megítélésük, többet kell bizonyítaniuk, mint a férfiaknak, az anyaság hátrányként szerepel.[21]

Az előítéletek a nők funkciókba való megválasztásában is jelentkeztek: a budapesti, megyei, kerületi, járási, városi pártbizottságok első titkárai között mindössze hat nő található.

A pártszervezetek különböző szintjein a nők körében folytatott politikai tevékenység reszortfeladattá vált. A KB értékelése szerint a párt magasabb szintű szervezetei pozitív munkát végeztek, míg a középszinten már nem biztosították maradéktalanul az elvek végrehajtását. Legjobban az alapszervezeteket marasztalták el, azok törődtek a legkevésbé a nőmunka kérdéseivel. Megállapították: „Megalapozott és helyes volt a pártnak azon állásfoglalása, amely a fejlődés egy bizonyos időszakában a nők között végzett munkát, annak szervezeti irányítását, koordinálását a Magyar Nők Országos Tanácsára bízta. [...] A politikai munkával szemben támasztott nagyobb elvárások is azt igénylik, hogy az elvi-politikai irányítás mellett a koordináló, a szervező, a végrehajtást ellenőrző munka súlypontja is a pártba helyeződjék, [...] A nőkérdéssel való foglalkozás a pártmunka szerves része kell hogy legyen."[22] A következtetések félelmetesen hasonlítottak az 1957-ben még erősen bírált 1950-es évek intézkedéseihez.[23]

[20] Felsőfokú végzettséggel 1960-ban a nők 9%-a, 1970-ben 11,4%-a, 1973-ban 12,7%-a rendelkezett. *KSH Adatgyűjtemény a kereső nőkről.* 1977. 21.

[21] Annak ellenére, hogy a nők gazdasági, társadalmi szerepei jelentősen átalakultak, csak kevéssé csökkentek a tradicionális feladataikkal szembeni elvárások. A házimunkák, gyermeknevelés, vagyis a családdal kapcsolatos feladatok egyrészt továbbra is a nőkre hárultak, másrészt ezek még a legfelső pártvezetés számára is „természetesnek" tűntek. Ennek következtében alig történtek erőfeszítések a magánháztartások szolgáltatásainak társadalmasítására, annak ellenére, hogy ezek hiánya gátolta a nők tényleges társadalmi egyenlősége megvalósulásának lehetőségeit.

[22] *A MSZMP határozatai és dokumentumai 1967–70.* 529–530. (Kiemelés tőlem – S. M.)

[23] Többek között az MDP Központi Vezetősége 1952. június 27–28-i határozata a *„nők közötti politikai"* tömegmunka javítására és *„a párt és nők közötti kapcsolat szorosabbá tételére"* (MOL 276. f. 88/646. ő. e.)

Azáltal, hogy 1968-ban a keresőképes nők 65 százaléka volt foglalkoztatott, növekedett a szakszervezetek jelentősége a nők életlehetőségeinek biztosításában. Annak ellenére, hogy a kollektív szerződések megkötésekor, az egyenlő bérezés elvének betartásakor jelentős feladat hárult a szakszervezeti bizottságokra, az elvek végrehajtásánál számtalan hiányosság volt tapasztalható. „Nem lépnek fel a politikai munka eszközeivel azon téves, konzervatív nézetekkel szemben, melyek lényegében a női egyenjogúság elve ellen irányulnak. A folyamatos munka szervezetileg sem megoldott [...] Sok szakszervezeti bizottság - helytelenül - megszüntette a nőbizottságát."[24]

A hatvanas években a középfokú oktatás expanziójával ebben az iskolatípusban jelentősen emelkedett a nők aránya, ennek következményeként a KISZ-tagok majdnem fele, 43,8 százalék volt nő. A pártvezetés egyre nagyobb szerepet szánt az ifjúsági szervezetnek a szocialista családeszmény kialakításában.

Annak ellenére, hogy a munkaképes korú nők között még körülbelül 850–900 ezer volt a háziasszony, a keresőtevékenységet folytató nők gazdasági függetlensége hatással volt a családon belül is a nemek közötti viszonyok átalakulására. Ennek következtében folyamatosan emelkedett a válások száma, 1970-ben a dolgozó nők 17 százaléka volt egyedüli családfenntartó.

A párthatározat az eredmények mellett azokra az ellentmondásokra is felhívta a figyelmet, amelyek jelentősen hozzájárultak a nők hátrányainak újratermelődéséhez. A felsorolt hiányosságok közül elsőként a nők keresetének férfiakétól való elmaradását említették. Ezt egyrészt a paternalista családeszmény fennmaradására vezették vissza, ahol a nő nem családfenntartó,[25] másrészt az alacsonyabb jövedelmeket azzal indokolták, hogy a nők a feminizált foglalkozásokban helyezkednek el. A határozat jobbító megállapításai is sztereotípiákat vagy előítéletes gondolkodást tükröztek. Visszatérő megállapítás volt, hogy a nők alacsonyabb képzettségűek, többségük nem szívesen változtat munkahelyet, családi körülményeik miatt nem is változtathatnak, amivel viszont a munkahelyek vissza is élnek.

A nők munkavállalásának nehézségei között objektív akadályokat is felsoroltak: a szociális létesítmények nem követik a létszámnövekedést, nagy számban dolgoznak egészségre ártalmas munkahelyeken.

A pártvezetés a nők családi helyzetének változásáról az időmérleg-vizsgálatok[26] által bizonyított egyenlőtlenségekkel ellentétes következtetéseket vont le. Egyrészt megállapították, hogy „a kereső nő egyenjogúsága a családban is előbbre tart", ám ezzel párhuzamosan felfedték a hiányosságokat is „ugyan-

[24] *A MSZMP határozatai és dokumentumai 1967–70.* 531. (Kiemelés tőlem – S. M.)

[25] Annak ellenére, hogy a férfiak családfőfunkciójához kapcsolt előnyöket az 1953. január 1-jén életbe lépett családjogi törvény (1952: IV.) megszüntette („a szocialista házasság két szabad és egyenlő ember kölcsönös vonzalmára alapított közösség"), a társadalmi gyakorlatban a nemek közötti viszonyok alig változtak.

[26] A Központi Statisztikai Hivatal 1963, 1976–1977., 1986–87. évi országos reprezentatív időmérleg-vizsgálatai szerint a nők háromszor-négyszer annyi időt töltöttek háztartási munkával, mint a férfiak, és annak ellenére, hogy a keresőtevékenységgel töltött idejük alacsonyabb volt, mint a férfiaké, a jelentős háztartási többletmunka miatt a létfenntartással kapcsolatos terhekből jobban kivették a részüket. Andorka, 2006, 545–565.

akkor kevesebb a szabadidő, [...] elvárás a házimunka elvégzésére, úgy, mintha nem is dolgozna. [...] Kevés a bölcsőde, napközi, óvoda, élelmiszerüzlet és az ellátás elégtelen."[27] Az ellentmondásos tartalmú megállapítások közlésekor a pártvezetőség felelősségének kérdése fel sem merült.

Összegzésként megállapítható, hogy a KB határozatai általánosak, minden konkrét helyzetelemzést nélkülöztek, amit az alábbi jelentés is igazol:

- az elmúlt 25 év a nők életében is jelentős változásokat hozott;
- a nőkérdésben elért eredmények összefonódtak a pártnak a szocializmusért vívott harcával, a párt fontosnak tartotta, hogy az aktivisták a jövőben is szívvel-lélekkel vegyenek részt a nőkérdés megoldásában;
- a nők egyenjogúsításáért kifejtett erőfeszítések nem befejezettek, tudatosan számolni kell a nők kettős elfoglaltságával, az ebből eredő régebbi és újabb gondjaikkal.

Ugyanakkor ezeknek a „gondoknak" a gyökerei sem tisztázódtak, jóllehet számos, a nemek társadalmi és magánéleti szerepeit különböző aspektusból megközelítő tudományos munka is rendelkezésre állt.[28]

A kedvező irányú változáshoz a követendő vezetési és szervezési elvek megvalósítását tartották fontosnak: az elvi-politikai munka irányítását, a nők gondjainak megoldását célzó határozatok végrehajtásának ellenőrzését és koordinálását a pártszervezetek, illetve a mindennapi pártmunka részeivé kell tenni. A pártirányítás a különböző szervezetekben dolgozó kommunistákon keresztül történjék. Egyedül az MNOT átformálására jelöltek ki konkrét, megoldandó feladatot; a nőszervezet átalakítását 1970 végére tervezték, célul tűzték ki integrálását a különböző tömegszervezetek és mozgalmak már működő nőbizottságaiba.

A döntéseket befolyásoló szervezetekben szélesíteni akarták a nőbizottságok tevékenységét.

Biztosítani akarták, hogy a nőket érintő kérdésekben nélkülük sehol se dönthessenek, ezzel párhuzamosan célul tűzték ki az egyenlő elbírálás elvének meg-

[27] *A MSZMP határozatai és dokumentumai 1967–70.* 535. (Kiemelés tőlem – S. M.)

[28] Lásd például az MTA Szociológiai Kutató Intézetének 1969-ben végzett életmódkutatását Békés megyében, vagy Ferge Zsuzsa és Turgonyi Júlia *Az ipari munkásnők munka- és életkörülményeiről* 1969-ben megjelentetett kutatását, vagy a Lőcsei Pál szerkesztette kötet 1971-ben. Nem valószínű, hogy a pártvezetés akár a felsoroltakat, vagy a polgári társadalmaknak az 1960-as évek végéig uralkodó, a nemek társadalmi munkamegosztásának biológiai meghatározottságát előfeltételként elfogadó elméleteit – amelyek közül talán legjelentősebb Parsons–Bales 1955-ben kiadott tanulmánya – ismerte volna. A párt nőpolitikájában nyoma sincs a marxi–engelsi hagyományokból táplálkozó elméleteknek sem. Például August Bebel éppen a háztartási munkák egyenlőtlenséget hordozó szerepéről írt *A nő és a szocializmus* című munkájában, megállapította, azáltal, hogy a nők feladatává tették a „házi tűzhely melegségének az őrzésé"-t, ezzel párhuzamosan a férfiak házon kívül végzett produktív munkájával szemben le is értékelték azt. Munkája annak ellenére reflektálatlan maradt, hogy a Kossuth Kiadónál 1957-ben megjelent kötet már az ötödik kiadás volt Magyarországon. Az MSZMP vezetősége nőpolitikájában a nemek közötti társadalmi egyenlőtlenségek magyarázatakor inkább a tradicionális és polgári elméletek mentén érvelt. Nem a munkák differenciálódásában, hanem a „biológiai" szerepekhez kapcsolható elvárásokban keresték az egyenlőtlenségek alapját.

valósulását, illetve azt, hogy az anyaság ne legyen hátrány. A pártban nőfelelősök rendszerét tervezték működtetni. Hangsúlyozták, hogy a legfelső vezetésben jó példával kell elöl járni, hogy a nők „nagyobb számban, bátrabban vegyenek részt a vezető testületek munkájában, döntés-előkészítésben, -meghozatalban".[29]

Az MNOT átformálása nem jelentette az MNOT mint országos testület önállóságának felszámolását, mivel az a párt irányítása alatt továbbra is önállóan működött. Feladata: a nőkérdés napirenden tartása, javaslatok kidolgozása a párt és az állam vezető szervei számára, állásfoglalás kül- és belpolitikai kérdésekben, konzultációs kapcsolat a területi nőbizottságokkal.[30]

A *Nők Lapja* továbbra is az MNOT kiadásában jelent meg. A SZOT, a Hazafias Népfront, a szövetkezetek különböző szintjein létre kellett hozni a nőbizottságok egységes rendszerét.[31]

A KB-nak 1970. július 30-ig kellett kidolgoznia az új szervezeti és vezetési módszereket a párthatározatok végrehajtását szolgáló kormányhatározat 1013/1970. (V. 10.)[32] alapján.

A nőszervezet pártirányításában a folyamatosságot - amint arra a pártdokumentumok elemzése alapján következtethetünk - a formális megoldások jelentették. Ugyancsak folyamatosság jellemzi a nőszervezet vezetését is. A harminckét év alatt a Magyar Nők Országos Tanácsának mindössze három elnöke volt: Vass Istvánné (Metzker Erzsébet) 1957-ig, Erdei Lászlóné 1957 és 1980, Duschek Lajosné[33] pedig 1980 és 1989 között.

Az MSZMP 1975-ös programnyilatkozata, *A párt feladatai a társadalmi viszonyok fejlesztésében* alcím alatt a nők társadalmi helyzetéről a következő megállapításokat tette: „Társadalmunk megszabadította a nőket a kiszolgáltatottság súlyos terhétől, és megnyitotta számukra az utat az egyenjogúsághoz. Az állampolgári jogok, a foglalkoztatottság területén, a közéleti tevékenységben, a kulturális és a családi viszonyokban történelmi jelentőségű előrehaladás történt. Ennek ellenére még sokat kell tenni a nők teljes egyenjogúságának érvényre juttatásáért. A továbblépés iránya: *a nők fokozódó részvétele a társadalmilag szervezett munkában*, szakmai és általános műveltségük emelése, valamint a *vezető funkciók betöltésében és a bérezésben* még fennálló hátrányuk megszüntetése. Különösen sok a teendő *a nők családon belüli helyzetével kapcsolatos maradi szemlélet megvál-*

[29] MSZMP KB pártépítési munkaközössége 1971. június 28-án vitatta meg a nőpolitikai kérdéseket. *Dokumentumok a nők gazdasági és szociális helyzetének megjavításáról.* 1971. 103–113.

[30] Országos Nőkonferencia 1971. október 29–30. MNOT - Kossuth, 1972. 29–30.

[31] A KB határozatának megfelelően megalakultak a nőbizottságok a SZOT, a KISZ, a Hazafias Népfront, a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa, az OKISZ, az ÁFÉSZ mellett. Ez 1970 végére 1880 nőbizottságot jelentett, elnökei és titkárai tagjai voltak az adott szintű népfrontbizottságok elnökségének, legtöbb helyen alelnöki tisztséget töltenek be, a HNF Országos Elnöksége mellett is nőbizottság működött.

[32] Pozitív változások, 1971 tavaszi országgyűlési választásokon 84 nő került be a parlamentbe, a megyei szintű tanácsokban a nők aránya 28%, a Fővárosi Tanácsban 45,3%. A helyi tanácsok vb-tagjainak 15,2%-a, a fővárosi kerületi vb-k titkárainak 63,6%-a nő, községekben 33%. *Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1967-1970.* 544.

[33] Az MSZMP XI. kongresszusa 1975. márciusában a KB-taggá választotta.

toztatásában. A nők teljes egyenjogúsága össztársadalmi érdek, a szocialista társadalom fejlettségének egyik ismérve."[34]

MSZMP XII. kongresszusa megállapításai között a következők olvashatók: „Javítani kell a *nők* egyenlő esélyeinek *érvényesülését* elősegítő gazdasági, kulturális, tudati és jogi feltételeket."[35]

A NŐSZÖVETSÉG MEGÚJULÁSA, FOLYAMATOSSÁG VAGY ÚJRAKEZDÉS

A nőszövetség megújulására, a változtatásra az 1989. június 24–25-re összehívott nőkonferencián nyílott lehetőség. „Magunk jutottunk arra a felismerésre, hogy a jelenlegi szerveződési forma sem szűkebb, sem tágabb igények kielégítését sem szolgálja már."[36] Duschek Lajosné elnök szóbeli kiegészítője folytatta az elmúlt negyven év hagyományát, amennyiben a nőszervezet vezetősége önmagát okolta a hibákért: „a családok, nők helyzetének romlásáért mi is hibásak vagyunk. Részesei voltunk annak a mechanizmusnak, amely az országot ilyen nehéz helyzetbe sodorta."[37] Ugyanakkor megemlítette, hogy az MSZMP KB 1970-es határozata az MNOT-nak csak a megfigyelő szerepét szánta. Álláspontja szerint a nőemancipáció a nők kettős hivatásának harmonizálását jelenti, amelynek megteremtéséért még dolgozni kell.

Az MSZMP országos nőfelelőse felvetette a nőszövetség létének szükségességét, amelyre rögtön nemleges választ is adott, véleménye szerint az *„befejezte történelmi küldetését".*[38] A küldöttek többségének elképzeléseit Turgonyi Júlia fogalmazta meg: „Létre akarunk hozni egy nőszövetséget, amely alulról építkezik, beleilleszkedik az önkormányzati rendszerbe." Feltételként jelölte meg a vezetés választás útján történő legitimációját.

A kétnapos konferencián végül viták kereszttüzében megszűnt az MNOT, és Magyar Nők Szövetsége (MNSZ) néven új nőszervezet alakult. A 459 érvényes szavazatból dr. Asbóthné Thorma Juditra 197-en szavaztak, s így a legtöbb szavazattal ő lett az új társadalmi elnök. A nőszervezet jövőjével kapcsolatban bizakodón nyilatkozott, mivel úgy gondolta, hogy noha az „1970-es nőpolitikai határozat után szétverték az élő nőmozgalmat, az részben átmentődött, átszivárgott a Hazafias Népfrontba". Egyik legfontosabb feladatnak a kezdeményezések bátorítását tartotta, véleménye szerint szükség van a nők politikai szerepének kiszélesítésére.

[34] *Pártkongresszusok és pártkonferenciák 1918–1980.* 1985. 219. (Kiemelés tőlem – S. M.)

[35] Uo. 123.

[36] Jegyzőkönyv a IV. Országos Nőkonferenciáról. Dr. Kankucsi Gabriella MNOT-alelnök bevezetője. Kézirat, 2.

[37] Uo. 24. Amennyiben más hivatkozás nincs, a további idézetek is ebből a kéziratból valók.

[38] Jegyzőkönyv... 162.

ÉLETÚTINTERJÚK POLITIKUSI SZEREPEKET BETÖLTÖTT NŐKKEL

A nők politikai mobilitásának vizsgálata interdiszciplináris megközelítésben, az egyéni, családi és a történeti idő együttes szintjein elemezhető csak. Az egyéni cselekedetek motivációi egyrészt attól függnek, hogy bizonyos történeti események milyen életkorban érték az egyént, másrészt milyen szocializációs minták, értékek alakították személyiségét.

A kutatás kvalitatív jellegéből következik, hogy az életútelemzésekben az egyéni és történeti életút összefüggéseinek feltárására törekedtem. A párthatározatok, a nőkre vonatkozó törvények és rendeletek, a levéltári dokumentumok mellett a nőkről készült tanulmányok és az önéletrajzi írások másodelemzését is elvégeztem.

A különböző életkorú nők életútjának összehasonlításakor a gazdasági, politikai és társadalmi változások lehetőségeket és korlátokat is jelenthetnek egy-egy időszakban. Az egyéni életutak rekonstruálásával feltárul a politikai, gazdasági és társadalmi események hatása a politizáló nők életére, a nők szélesen értelmezett politikai szerepvállalásának alakulására, emellett arra is választ kapunk, hogy a politikai és társadalmi szervezetekben tevékenykedő nők – mint ideálok – hatottak-e, és ha igen, milyen mértékben a nemek közötti viszonyok alakulására. Vagyis befolyásolták-e a köz- és magánszférában a férfi- és női szerepek változásait.

AZ ÉLETÚTINTERJÚK TAPASZTALATAI

Kiválasztott interjúalanyaim közül kettőnek a tevékenysége az MNDSZ/MNOT működésének egész időszakát lefedi: egyikük ott volt az MNDSZ debreceni megalakulásánál, míg másikuk a MNOT utolsó kongresszusán kapott megbízatást arra, hogy az újonnan megalakuló Magyar Nők Szövetségének elnöke legyen. Kettejük élete jól dokumentált: az egyik írja, és folytatásokban közli is életútját, míg másik interjúalanyom konferenciákon tart előadásokat, s mint a rendszerváltás után újjáalakult nőszervezet elnöke a tömegtájékoztatáson keresztül is nyilvánosságot kap. Harmadik interjúalanyom, a hatvanas évektől a nyolcvanas évek közepéig, az iparból a pártvezetésbe, a politikai karrierbe vezető életutat járta be.

N. S.-né 1925-ben született ikertestvérével együtt, a családban már volt két fiúgyermek. Anyai nagyszülei a Debrecen környéki tanyavilágban gazdálkodtak. Magasabb társadalmi helyzetüket jól mutatja, hogy télen nem a tanyán, hanem debreceni házukban laktak. Édesanyja a hat gyermekből ötödikként született. Az atyai nagyszülők is a tanyavilágban gazdálkodtak. Három gyermekük közül egy lány volt, míg a megkérdezett apja és bátyja 20-20 hold földet örökölt. Az apa, fiatalabb öcsként ígéretet tett szüleinek testvére földjének megváltására, amit az 1920-as években csak jelentős bankkölcsönnel tudott teljesíteni. Interjúalanyom szerint a visszafizetés érdekében végzett kimerítő munka okozta apja korai, 1931-ben bekövetkezett halálát. Az anya a négy gyermekkel egyedül ma-

radt. Hogy a rengeteg adósságtól megszabaduljon, bérbe adta a 45 holdat, és beköltözött Debrecenbe. A városba költözés mellett anyja vallásossága befolyásolta jelentősen interjúalanyom életét. A családon a református egyház közössége segített, a gyermekek „szívesen jártak a Szenczy Molnár Albert elnevezésű egyházi kórus próbáira",[39] így fiatalok körében tölthették szabadidejüket, és jó tanárok oktatták őket. A két lány közös könyvből tanult, és 50 százalékos tandíjmentességet kapott.

A mozgalmi élethez - ami interjúalanyom életében jelentős tényezővé vált - szintén a vallás révén csatlakoztak. „Révész püspök felesége, Éva néni,[40] aki énektanárunk volt, megszállott Kodály-rajongó volt. Kodály és Bartók szelleme az 1936-os években indult el, jártunk kórusba, és megszerettük a népdalt, és nagy SDG-sek [Soli Deo Glória a református egyház ifjúsági szervezete - S. M.] lettünk. Minden vasárnap délelőttünket egy ilyen SDG-s szervezetben töltöttük. 6-8-10 prepa jött el (tanítójelölt, tanítóképzős), az egyház helyiséget adott." A négy polgári elvégzése után (1939/1940-es tanév) az igazgatónő javasolta, hogy a lányok tanítónőnek tanuljanak, mivel végig jeles tanulók voltak, és ha tanulnak, továbbra is megkaphatták volna az 50 százalékos támogatást.

Anyjuk aggódott, mi lesz belőlük négy év tanulás után, miből fognak megélni, mivel ekkor is öt főt kellett eltartania az udvari kis ház lakbéréből, és a bérbe adott föld után kapott természetbeni juttatásból (tej, túró búza, disznóvágás). A pénztelenség és a diplomás tanítónők bizonytalan elhelyezkedési lehetőségei miatt interjúalanyom leánytestvérével együtt egy akkor egészen új képzésben, a kétéves titkárnőképzőben kezdte meg tanulmányait (1940/1941-es tanév), ám az új képzés csak egy évig működött. „Egy év ment csak le, gépírás, gyorsírás, gyermeknevelés, szabás, főzés, kiskert, veteményezés, most is megvannak a füzeteim, a terítéstől a kenyérdagasztásig mindent megtanítottak nekünk ott."

A gyermekkor tehát a szegénység miatt fegyelmezett tanulással telt el, ugyanakkor a szegénység gátat jelentett a továbbtanulásban. A református egyház közösségformáló és kultúraátadó szerepe olyan személyiséggé formálta interjúalanyomat, aki egyszerre volt érzékeny a társadalmi egyenlőtlenségek felismerésére és a népi kultúra befogadására.

Debrecen nagy kulturális, irodalmi központ volt. Interjúalanyom zenei tehetséggel rendelkező vadászkürtös bátyja számtalanszor hozott jegyeket koncertekre és irodalmi estekre a Déri Múzeumba. Finn nyelvtudását is neki köszönheti, mivel testvére nyolc évig levelezett egy finn leánnyal németül, „ez lett a finn érdeklődésünk alapja, elkezdtünk finnül tanulni", könyvből. 1941-ben finnül írt levelet, melyet 1976-ban finnországi találkozásukkor levelezőpartnere még mindig őrzött, és megmutatott neki.

[39] Nagy Sándorné, 2003, 69–78.

[40] Révész Imréné énektanár Bartók-Kodály-módszerekkel szerettette meg a népdalokat tanítványaival, így a 13 éves Szilágyi ikrekkel is. Emellett életmódmintát is adott: „...igen nagy hatást tett ránk. Lakásuk tágas, napfényes volt. A pompás berendezés, hajlított stílbútorok, fénylő parkett számomra tündérvilágnak tetszett. A három Révész lány emancipált szellemben élt, nevelkedett. A szülők haladó gondolkodása, Éva néni szokványostól eltérő magatartása, öltözködése, tanítványaival való kapcsolatai különleges színfoltja volt Debrecennek." Nagy Sándorné, 2003.

A népi írókat olvasva tudta meg, hogy van egy másik társadalom is, ahol az emberek tradicionális kötöttségek között élnek. Testvéreivel együtt az akkori szociológusok (inkább az 1936–38 között készült szociográfiák - S. M.) munkáiból ismerték meg a városi és a falusi szegényeket - bár ezzel nem lettek baloldali szervezet tagjai, „csak világosfejű, érett szellemiségiek". Idősebb bátyja két évig Pesten élt: a népi írók, József Attila szeretete tőle származik (ő hozta haza a verseskötéteket, az első Cserépfalvi-kiadást még most is őrzi). Mindkét bátyja meghalt a második világháborúban.

Interjúalanyom 1941. július 5-én kezdett dolgozni. 13 hónapig számlázó volt egy nagykereskedésben. Ezután négy hónapig egy úridivat-cégnél mint könyvelő és eladó dolgozott, 1943 januárja és 1945. április 27-e között pedig a debreceni 1. Számú Postahivatalban ideiglenes postatiszt volt.

Ikertestvérével együtt továbbra is tevékenyen részt vettek a SDG-összejöveteleken. 1942 tavaszán a cselédlánykörben minden vasárnap délelőtt 30-40 cseléd-lánynak tanítottak népdalokat: „Tanítottuk és tanultuk is ezeket a szép dalokat, mondtuk, hogy Margitnak és Rózának szólítsanak bennünket, de a világért sem, csak kisasszonyoknak hívtak bennünket. [...] azt hitték, hogy mi kommunisták vagyunk, máskülönben hogy lehet, hogy két ilyen polgári úri kisasszony ide jönne a cselédlányok közé." Ezek a tapasztalatok alapozták meg későbbi világnézetét, a kiszolgáltatottság elleni harcát: ez az időszak „az egész személyiségemben hallatlan alapokat nyújtott, főleg amikor Szatmár-Bereg megyébe kerültünk, ez a világ megelevenedett ott előttünk."

A postán dolgozott, amikor a második világháború vége felé orosz katonák felszabadították Debrecent. 1944. november végén munkája során kirendelték az Ideiglenes Nemzeti Kormány épületébe telefonközpontos szolgálatra. Úgy érzékelte, hogy a történelmi változások közvetlen közelébe került. „Ott ismerkedtünk meg az új társadalmi rend kialakulásával, a földosztással, Nagy Imre mint földművelődésügyi miniszter, meg Dálnoki Miklós Béla miniszterelnök személyesen ott lakott, a különböző pártok, szocdem, kisgazdapárti stb. képviselői voltak jelen."

Itt a postán ismerkedett meg „kommunista detektívekkel", akik ott szolgáltak az ideiglenes kormány épületében, előtte sohasem hallott a marxizmusról, leninizmusról. „Akkor indult meg a Madisz, oda bevontak bennünket, attól kezdve oda is jártunk szabad időnkben. [...] Amikor az MKP-nak megindult az Ilku Pál vezette szemináriuma, mivel a későbbi oktatási miniszter Debrecenből indult, össze akartuk egyeztetni a munkaidőnkkel, hogy mi azon részt vehessünk, de a »C« szolgálat nem egyezett bele." Mivel a három műszak miatt nem járhattak az esti kurzusokra, eljött a postától. Úgy gondolta, hogy most nem a posta, hanem a földosztás az érdekes! 19 éves volt, amikor kapcsolatba került a madiszos[41] fiatalokkal, teherautókkal járta velük a vidéket, amit nagyon szeretett. Munkát is ők szereztek neki. „A madiszosok azt mondták, adnak majd feladatot, és bevittek engem az Arany János utcai pártszékházba, ott kerestek egy gyorsírni tudó

[41] Kommunista fiatalok kezdeményezésére 1944 őszétől a felszabaduló területeken alakult meg a Magyar Ifjúság Demokratikus Szövetsége (MADISZ), első elnöke Szabó Zoltán író. (2005. január 28-án ünnepelték a megalakulás 50. évfordulóját.)

irodavezetőt. Az a Szabó István, aki később magas rangú katonai altábornagy is lett, Esztergom, Párkány környékéről jött, mint a férjem. Kipróbált, és megfeleltem, ott dolgoztam 1945 tavaszán, későbbi férjem akkor jött meg Moszkvából, 9 hónapos partizánélet után." Egy munkahelyen dolgozott a későbbi férjével, aki 13 évvel volt idősebb nála, „megszeretett, én is megkedveltem, mondtam, hogy nem akarok férjhez menni, tanulni akartam, majd tanulsz azután, válaszolta, ő 33, én 20 éves voltam, amikor összeházasodtunk, mindig oda mentem, ahova őt dobálták."

N. S.-né életútjában Mátészalka, Berettyóújfalu, Eger, Pécs, Argentína játszott meghatározó szerepet. Az 1945. augusztus 18-án megkötött házasság jelentősen megváltoztatta az életét. Ettől kezdve sorsa fordulópontjait férje határozta meg, aki egy Szlovákiából származó bányászcsalád spanyol polgárháborút is megjárt fia. 1945 végén Szatmár-Bereg megyébe költöztek, Mátészalkára. Az esküvő után mindketten két hónapos pártiskolára kerültek, a férj Budapestre, a feleség Debrecenbe (férj és feleség nem mehetett együtt). „Nagyon nehezen hagytam el Debrecent, mert én akkor a debreceni pártbizottságon néhány hónap alatt politikai munkás lettem, az irodavezetői, gépírói munkát már korábban átadtam, és nőfelelős lettem."

1947. május 11-től az MNDSZ megyei titkára lett, kinevezéséről így emlékezik: „Előzőleg felhívott engem a mátészalkai káderes, Kárpáti József (nemzetközi brigadista, spanyolos, a párommal harcolt 1938-39-ben a spanyol brigádban), és kérdezte, hogy Margit, akarod-e a nőmunkádat folytatni? MNDSZ-t szervezzünk, legyen egy jó titkárunk. Szeptember-május között elválasztottam a gyermeket, elvállaltam, találtunk egy fiatal lányt mindenesnek, aki több éven keresztül ott volt, és segített nekem."[42] 1948-ban férjével együtt kitüntették, a férj a Munka Érdemérem arany, ő az ezüst fokozatát kapta. Az 1949-es országgyűlési választásokon pótképviselővé választották.

1949 júniusától 1950 márciusáig Berettyóújfalun laktak, az MNDSZ Országos Szervezési Osztályának instruktora lett.[43] 116 falu tartozott hozzá: „bejelöltem a térképen, és úgy mentem el 4-5 napra. Átmentem egyik faluból a másikba 6-8 kilométert gyalogoltam, segítőt is kértem, akik segítettek nekem, és meséltek a tájról, beleszerelmesedtem az egész Szatmár megyei tájba."

Az MNDSZ országos vezetőségével jó viszonyt alakított ki, ugyanakkor úgy érezte, hogy túl sokat követeltek: „Minden hétfőn Budapestre kellett menni, nem volt emberi, hajnali 2-kor kellett kelni, hogy fel tudjak jutni Mátészalkáról, a másik öt napon pedig a megyét járni." Álláspontja szerint a „pestiek" azt sem tudták, hogy a megyében micsoda embertelen körülmények között közlekedtek.

[42] „Az én személyiségem fejlődésében ez a három év gyakorlat, az emberekkel való foglalkozás olyan praxist alakított ki, megtanultam kiállni, beszélni. Amikor én elmentem falura, akkor először megkerestem az értelmiségi asszonyokat, a pedagógusok jól fogadtak, az emberekben a háború után egy csodálatos összefogás érzése volt, a gyógyszerésznék, a papnék, a jegyzők feleségei között. Elsősorban a párttitkárokhoz mentem természetesen."

[43] Bihar megye élére mint MKP-titkárt jelölték a férjét, Berettyóújfalu székhellyel: „ide kért engem a Sárfi Rózsi, hogy berettyóújfalui lévén vállaljak instruktori posztot." Ezt a levelet máig megőrizte, lásd a mellékletben.

Véleménye megegyezik az MDP KB-nak az MNDSZ budapesti vezetését érintő, a formalitást és a túlzó elvárásokat elítélő bírálataival. Amikor terhessége miatt már nem tudott dolgozni, elbocsátották. „Férjem, eltátotta a száját, nem biztosítottak munkát, [...] férjem segítségével a *Bihari Néplap* újságíró-gyakornoka lettem, beállítottak engem, és írtam a vezércikkeket."

1950. március 20-tól Egerbe költöztek. A férje megyei titkár, majd „különféle okok miatt elvált a pártapparátustól", és az állami gazdaságok igazgatója lett, interjúalanyom pedig 1950–1951 között a Heves Megyei Békebizottság titkára. 1950 márciusában megszületett második gyermeke, egy kislány.

1947–1951 között az MNDSZ-ben különféle feladatokkal bízták meg, a tevékenységek nem saját választás eredményeként, hanem a férj gyakori áthelyezésének következtében változtak. Interjúalanyom ennek ellenére mindig lelkesedéssel dolgozott, sikeresnek érezte magát.

Férjét 1951-ben Baranya megyébe helyezték,[44] ennek következtében lett 1951–1955 között a Baranya Megyei Békebizottság titkára.

1955–1957 között férje Argentínában teljesített diplomáciai szolgálatot: tanácsos, majd 1956. június 22-től követ volt, de 1957. május 11-én hazarendelték. Elutazásuk szétszakította a családot, ebből a távoli országból kétévenként lehetett csak hazajönni. A lányukat vihették magukkal, míg a 9 éves fiúnak maradnia kellett. Interjúalanyom elmondása szerint kapitalista országba nem lehetett iskoláskorút kivinni. Úgy emlékszik, hogy amikor ezt megtudták, meg is bánták, hogy elvállalták a feladatot: „A szívem majd megszakadt."

N. S.-né saját életpályáján adódó lehetőségeit mindig alárendelte férje karrierjének. Lemondott a tanulásról, a debreceni magas presztízsű állásról, gyakran és egyre rosszabb körülmények közé költöztek. Ugyanakkor ez az önfeláldozás természetes volt számára, mivel gyermekkorától ezt tapasztalta otthon is. A „ráosztott nőmunkákat" lelkiismeretesen, a református iskolában és nőszervezetben megtanult segíteni akarással látta el. A mozgalmi feladatok sokszor a gyermekeivel való foglalkozástól vontak el időt: „Nekem mindig lelkiismeret-furdalásom volt, hogy az anyaság vagy a munka, hogy lehet összeegyeztetni, viszont én soha nem voltam otthon ülő, állandóan munkás, dolgozó ember voltam, posta, irodalom, zene, anyám megtanított mindenre, csodálatos laskatésztát készítettem, naplót vezettem Argentínában."

Argentínában elsősorban feleség és családanya, de néhány órában a követségen is dolgozott. Elfoglaltságát tudatosan tervezte meg, spanyolnyelv-tanulás, kapcsolatok ápolása stb. Naplójába a következőket írta: „Diplomáciai munkám folyamatos. A napokban a cseh és a román követ feleségét látogattam meg. [...] A héten viszontlátogatott Kosztylev asszony, szovjet nagykövetné. Előzőleg nagyon átgondoltam, miről fogok vele társalogni, s tanultam hozzá az új szavakat. Hasznos segítség volt. Egy-két mondatot, kínáló szót oroszul is mondtam, s en-

[44] „Egyszer azt mondták a férjemnek, menj át Baranyába, mert ott is nagy a zűr az állami gazdaságok élén, csinálj egy kis rendet, de csak átmenetileg. A megyei első titkár az a Szikra Sándor volt, aki nekünk régi kedves barátunk volt, pártinstruktorként lejárt Szabolcsba, addig beszélt, míg lecsalta Baranyába. A maga felesége a megyei béketitkári posztját itt folytassa Baranyában."

nek láthatóan igen megörült. [...] Magdikánk eldalolta a »Dunyuska« című orosz gyermekdalt."[45]

1957 végén érkeztek vissza Pécsre. Interjúalanyomat az Országos Nőtanács Baranya megyei központja, illetve a Szakszervezetek Oktatási Központjának Pécsi Tagozata alkalmazta. Az utóbbinál hat szakosztály tartozott hozzá, például a pedagógia, a pszichológia, a fejlődéslélektan. Ekkor jött rá, hogy a tanulást nem kellett volna abbahagyni. Sokféle feladatot vállalt, naponta a pártiskolán délelőtt asszonytornát szervezett, kultúrfelelős volt, „a brigádvezetőknek az üzemi demokrácia alapjait tanítottam".[46]

Ekkor már nem vállalt feladatot az MNOT-ban, mivel csak reprezentatív nőmozgalomnak tartotta, úgy érezte, nem osztottak rá komoly munkákat, az akkori vezető, Rameisliné[47] postásnak akarta használni.

Nőmozgalmi múltjából az MNDSZ-es időkre, a színjátszómozgalomra, a népdalkörökre emlékszik vissza legszívesebben, arra, amikor sok száz ember előtt beszélt szabadon, „szép és őszinte szavakkal", érdekes élményeket élt meg, elmondása szerint máig emlegetik, és emlékeznek rá.

Legjobban azt sajnálja, hogy nem tanult tovább.[48] Jelentkezett esti gimnáziumba: „Benke Valéria írta, nem járulnak hozzá, esti egyetem akkor van, amikor békegyűlés, nem lehet együtt a kettő, autodidakta maradtam." Úgy érzi, hibát követett el, erőszakosabbnak kellett volna lennie: „Ha négykézláb is, de el kellett volna mennem érettségi nélkül egyetemre, mehettem volna! Nem lett volna szabad ezt az adut kiadni a kezemből."[49] Az egyetemi képzés helyett a Marxizmus–Leninizmus Esti Egyetem hároméves alap- és kétéves szakosító filozófia, politikai gazdaságtan, népművelő képzéseit végezte el.[50]

Amire büszke, az a kultúrához való viszonya és műveltsége. A kultúra szeretetére még édesanyja nevelte: együtt tanult a gyermekeivel, és mindent megtanult, amit nekik kellett. „A Veres Péter írásait is olvasom, látható, hogy mit tud az ember önmagából kihozni, ha tudatosan önmagát hozza, azt tanulja, ami tetszik, megtudja, amit nem tud, hova nyúljon." A szellemi elfoglaltság mellett a testét is karbantartja: nyolcvanévesen kerti munkát végez. Büszke arra, hogy „szabad előadóvá, minden egyetem nélkül kutató munkássá, tele célkitűzéssel vált azzá, amivé" lett.

[45] Nagy Sándorné, 2005, 15.

[46] Nagy Sándorné, 1971.

[47] Rameisl Ferencné a Szakszervezetek Baranya Megyei Tanácsa titkára.

[48] „Dél-Amerikából hazaírtam, hogy tanulni szeretnék, a pestiek főiskolákon tanultak anélkül, hogy érettségijük lett volna. Írtam Ilku Pálnak, hogy tanulhassak spanyol és történelem szakon. Kint külön tanárra költöttünk, rengeteg pénzbe került, heti 2, majd 3 óra, mások nem tanultak, (...(akármilyen nehéz is volt, rávettem a páromat. Soha nem volt erőssége a szellemi tevékenység, mivel kisebbségi iskolába járt."

[49] A szakérettségi, az új, középiskolát nem végzett káderek számára tette lehetővé 1948-tól az egyetemi és főiskolai továbbtanulást. Az 1949/1950-es és 1955/1956-os tanévek között 32 616 szakérettségis egyetemi hallgató tanult a magyar egyetemeken. Valuch, 2001, 126.

[50] Marxizmus–Leninizmus Esti Egyetemek a megyei, városi pártbizottságok szervezésében működtek. Az általános képzés három-, a szakosító képzés két évig tartott. Ez utóbbi elvégzése után főiskolai végzettséggel egyenértékű diploma járt.

1974-ben kezdeményezte a Magyar-Finn Baráti Kör (Pécsi Magyar-Finn Társaság elődje) megalakítását, 1992-ben a Pécsi Magyar-Spanyol Társaságot, 2000-ben a Népi Írók Baráti Társaságát alapította meg.

1984-ben családmonográfiát írt az életéről, amit a Hazafias Népfront és a Történelmi Társulat által kiírt pályázaton 1985-ben első díjjal jutalmaztak, pénzjutalmat is kapott, de neki főleg az erkölcsi elismerés számított. Jelenleg - 2007 tavaszán - mint életében mindenkor, férje határozza meg mindennapi elfoglaltságát: most nagybeteg férje ápolása a legfontosabb feladata. Az otthonról hozott vallásos, tradicionális értékrendszer, a református iskolában elsajátított értékek a másokért való önfeláldozást természetessé tették számára. Annak ellenére, hogy húszéves korától lehetősége adódott különböző mozgalmi és politikusi pályákon az érvényesülésre, ezt alárendelte férje karrierjének. Életét mindvégig a közösségért végzett munka, mások segítése és a kulturális értékek szeretete, ápolása, az ennek érdekében kifejtett aktivitás tette és teszi ma is teljessé. Élettörténete, noha nem átlagos életút, tipikusan női, egy olyan hierarchiában bontakozik ki, ahol a saját karrier, az előrelépés (mobilitás) csak másodlagos. Nem a társadalmi szférában elnyerhető előnyök, hanem a család, azon belül is főleg a férj pályafutását segítő feleség szerepe került előtérbe. Életútja során azok az elvárások, értékek a meghatározók, amelyek a korai szocializációval rögzültek. A nőmozgalomhoz való viszonya is addig pozitív, amíg az általa vallott értékek szerint cselekedhetett, aktivitása, társadalmi problémák iránti érzékenysége, férje veterán múltja eleve alkalmatlanná tették a jelentős politikai tisztséget betöltő, megbízható „káderfunkciókra". [51]

L. 1937-ben született Budapesten, Kőbányán. Gyermekkorában néptanító apja volt a példaképe, aki egész nap körülvette magát szegény gyermekekkel, még az ebédjét is odaadta nekik, vagy hazavitte megetetni őket. Ezt a közösségért való áldozatvállalást Tatán, a piarista tanítóképzőben tanulta. Interjúalanyom így emlékszik erre: „Nekem mindig csak egy cipőm volt, anyám odavolt, de a másodikat apám már mindig odaadta valakinek. Apám tanított meg arra, hogy másokkal törődni kell, nem volt tökéletes, de a gyermekeknek jó példakép volt." Az elemit abban az iskolában - Kőbányán - végezte, ahol apja tanított, aki nagyon szigorú volt vele, meglátása szerint zsenit akart belőle nevelni.

1952-től egy olyan gimnáziumban tanult, ahol egy volt vöröskatona volt az igazgató. Ezt húsz évvel később tudta meg, de ennek tulajdonítja, hogy az igazgató a lányoktól is elvárta, hogy politikailag is képezzék magukat, olvassanak újságot. Visszaemlékezése szerint a Zrínyi Ilona Gimnáziumban jó tanárok voltak, szigorú nevelést és széles körű humán tudást kaptak: az Operába, a Nemzeti Színházba jártak, sokat olvastak.[52] Különösen a matematika érdekelte. Jó tanuló volt, ugyanakkor sikereit kevésbé magának, inkább a jó tanároknak tulajdonítja. A közgazdasági szakközépiskolában is könnyen tanult „nem azért, mert okos

[51] A káderkiválasztás módjáról bővebben olvashatunk GYARMATI, 1998, 176-186.

[52] A gimnázium szigorú elvárásai, a műveltséghez való pozitív attitűd későbbi életét is meghatározza: „Saját unokáimat is erre tanítom: egy vers nemcsak pár sor, hanem szélesebb tudást ad, mint a könyv."

voltam [...] mai napig hálás vagyok a pedagógusaimnak, mert mindent, amit elértem az életemben, ők alapozták meg". Igazgatójának elvárásai különös hatással voltak rá, ez összefügghetett az akkor már nem velük élő apa emlékével is.

Apai ráhatás az is, hogy „a közösségért tenni kell". Ez akkor a DISZ-ben végzett munkában nyilvánult meg. Egyetemre, matematika szakra szeretett volna menni, mivel azonban nem volt pénzük, lemondott róla. Rossz anyagi helyzetük a szülők válásának, és az apa második házasságából származó sok gyermeknek volt köszönhető. A középiskola befejezése után egy héttel már csecsemőgondozó (Állami Gondozóintézet, Solymár). Eleinte két műszakban dolgozott, amikor három műszakba tették, otthagyta az állást: nem tudta összeegyeztetni a tanulással, amit mindenképpen folytatni szeretett volna. Az iskolában ő tudta legjobban a biológiát, az orvos javasolta, hogy legyen gyerekorvos, ám orvosképzés nem volt estin, a nappali képzést pedig anyagi körülményei nem tették lehetővé, így erről le kellett mondania.

Annak ellenére, hogy hivatásának tartotta a gyerekekkel való foglalkozást, diszpécserként egy öntödében helyezkedett el. Az érettségi előnyt jelentett számára. Már a beszélgetésre alaposan felkészült, mint kiderült, teljesen feleslegesen: az „elbeszélgetés előtt elővettem az érettségi tételeket, ám csak azt kérdezték, tudok-e sakkozni". Férfiak közé került anyagnormásként: a gépek anyagnormáját, az idomok anyagköltségét kellett kiszámolnia. Visszaemlékezése szerint a legnehezebb az első egy hónap volt, mivel mindennek utána kellett néznie. Egy, addig a férfiak privilégiumaként nyilvántartott munkahelyen teljesített kiválóan. Ahhoz, hogy gyártástechnológus legyen, a gépiparban kellett tovább tanulnia, de a különbözetivel letett vizsga nem jelentett gondot számára. „Amikor elvégeztem, azt mondta az igazgató, nem is gondolta, hogy nő létemre ezt elvégzem." Nagyon erősen él benne a nemek egyenlőségének tudata, szerinte a gyengeség, az erő nem társítható különböző nemekhez: „a férfiak között is van gyenge meg erős, fiatal és öreg. Mindig azt mondtam a nőknek, hogy akinek nincs önbizalma, az menjen a férfiak közé dolgozni, és akkor rájönnek, hogy ugyanolyanok, mint ők! Erősek, gyengék [...] mindig azt mondtam nekik, hogy »az ész nem a nadrággal jár«, ők azt hitték! Sokat tanultam köztük, az idősebb kollégák nem tudtak már úgy számolni, mindig hozzám fordultak, »mutasd meg ezt, mutasd meg azt«, és csináld meg ezt, azt. Mindent megcsináltam és mindent megtanultam."

Sokat kellett vidékre járnia, mivel ekkor kezdődött a melléküzemágak kitelepítése, vagyis a decentralizáció. „A főnököm olyanokkal bízott meg, amihez sokkal magasabb iskolai végzettségre lett volna szükség, elvárta tőlem, hogy megcsináljam, azért is megcsináltam éjjel, szombat-vasárnap, pedig akkor már férjhez mentem."

1961-ben ment férjhez, két gyermeke született – másfél év korkülönbséggel –, egy fiú és egy lány, nevelésüket, otthoni munkáját nem segítette senki. Úgy emlékszik vissza, hogy nem volt könnyű helyzete, először az anyjánál laktak, majd szövetkezeti lakást vásároltak, azt is neki kellett fizetnie. Közben képezte magát műszaki vonalon, ugyanakkor az üzemben párttitkárrá választották. Nem mindennapi feladat volt nő létére a gépgyártásban alapszervezeti titkárnak lenni.

Komolyan vette a feladatot, ezért sokat járt az emberek közé, hogy megismerje őket és a munkájukat. A pártmunka mellett a műszaki szakmában is helyt akart állni. Mindig maximális teljesítményre törekedett, a szakmájában és a pártfeladatok ellátásában is. Tehát cselekedeteit a minden helyzetben való helytállás, és nem a hatalom irányította: „Látom, hogy forog a gépe cefetül, de nem megy semmi sem, mikor szóvá tettem azt mondta: látszik, hogy nő, nem látja, hogy forog a gép, mondom az esztergályosnak, látom, és azt is, hogy egy fél forgács sem megy le." Mint normaellenőr komolyan vette a munkáját, nem engedte magát félrevezetni, amire jó példa az alábbi történet: „Látom, minden egyes sajtolásnál tisztítja az eszközt, tudtam, ezt nem így kell, hanem bizonyos szériaszám után, azt mondja a végén, na mennyi a norma, négy perc, de én csak kettőt adtam rá, a miért kérdésre a válaszom: láttam, hogy fele gőzzel dolgozott."

Ehhez hasonló eseteket említett a műszaki pályán eltöltött vezetői életéből, nagyon szerette ezt a munkát, akkor is visszavágyott, amikor később függetlenített párttitkár lett: „Szerettem az üzembe lemenni, felvettem a köpenyt, a kohászat, a gépgyártás nagyon érdekelt, mindig járkáltam az emberek között. Az emberek ismertek, tiszteltek azért a munkáért, amit végeztem."

A gyakorlati életben adódó problémák megoldását többre tartotta, mint a „kiüresedett" elméletet, úgy vélte, hogy Lenin-idézetekkel a munkásemberek között nem sok eredményt lehet elérni, konkrétan, röviden, a lényeget és az igazat kell mondani, el kell hitetni, azt, amit mond.

1977 és 1985 között 15 évig volt a nagyvállalat függetlenített párttitkára. 1977-ben „felfelé avanzsált, aki előttem volt függetlenített". Az alapszervhez nemcsak az öntödei, hanem tíz más egység, köztük a vezérigazgatóság is hozzátartozott. A párttitkár koordinációs jogkörrel rendelkezett, ezeknek az alapszervezeteknek nem volt külön felsőbb szervük, mindenki idetartozott. Nő létére a vállalati hierarchia legfelső szintjére került, előtte ezt a pozíciót mindig férfiak töltötték be. „Nyilvánvaló, az egész társaság, kíváncsi volt, ki lehet ez a nő. Egy nő, mondtam a titkárnőnek: mondd meg nekik, nekem is két fülem, egy orrom van, abban különbözök, hogy három férfit kiteszek!" Ugyanakkor azt is elismerte, hogy a csere anyagilag nem volt kifizetődő, a műszaki munkáért, az újításokért, szabadalmaként többet kapott: „Mikor megválasztottak függetlenített párttitkárnak, lecsökkent a fizetés, a fővárosi kerület határozta meg a fizetést. Az volt az elv, hogy egy jó szakmunkásnál ne keressen többet a párttitkár, ezt jól meg kellett gondolni, mivel két gyermekem volt. De én hittem abban, amit csinálok!"

Az, hogy megpróbált megfelelni a kádermunka követelményeinek, magánéleti problémákat okozott, amire a házassága is majdnem ráment. Egyrészt felerősítette a nem hagyományos szerepmegosztásból adódó különbségeket: „Férjem is ott dolgozott, nem volt velem egy politikai véleményen, otthon nem is politizáltunk". Emellett sokat kellett vidékre utaznia. Tehát tipikus férfias munkaerő-piaci helyzetben, munkamegosztásban kellett helytállnia – távol az otthontól, rugalmas munkaidőben –, így a hagyományos női és feleségszerepek ellátása nehézségekbe ütközött számára. Ennek ellenére büszke volt magára: „Férfiakkal voltam körülvéve, az egységnél is csak férfiak voltak, nem is gondolták, hogy egy NŐVEL ilyen jól tudnak dolgozni."

1985-ben bekerült a budapesti pártközpontba, ez a feladat nagyon érdekelte, együttműködő, ugyanakkor szuverén egyéniségként tevékenykedő pártmunkásként jellemezte önmagát: „Én mindig azt a módszert követtem, hogy sose az számított, amit a vezetőség mondott, minden egység döntését ismertem, párt, KISZ, szakszervezet, konzultáltam velük, egyeztettem arról, hogy nekik mi a jó. Például: káderkinevezés, nem értettem egyet, hogy felülről eldöntsék, kivel kell dolgozni, hanem azt kérdeztem, kivel akarnak együtt dolgozni. Ezért mindig konzultáltam velük, megszokták, megértették, és sokat segítettek a munkámban." Vezetőként az együttműködésre való hajlandóság, és nem a hatalomból eredő tekintélyelvűség jellemezte. Amikor a vállalatot érintő kérdésekben határozatot vagy döntéseket hozott, mindig a konkrét helyzet, a valóság számított nála. Vezetési stílusára a közvetlenség és a példamutatás volt jellemző, még a társadalmi munkákban is úgy érezte, példát kell mutatnia. „Barátság park építésénél – Kőbányán – fogtam a lapátot, az ablakból nevettek, hogy nő létemre cipelem a maltert. Sok lehetőség volt a segítésre, a tanács lakáslehetőséget adott, bizottságot alakítottam, ki alkalmas arra, hogy kapjon, ki tudja legfőképpen kifizetni. Mivel a szakszervezeti ülés központi irányítással működött, ha valamit el akartak érni, akkor elmondták nekem, és ha egyetértettem vele, akkor elmentem az ülésükre, és én szólaltam fel először." Az emberek érdekében tevékenykedő vezetőként jellemezte magát, aki hatalmát arra használta, hogy segítsen az embereken. Mindig naprakész információval rendelkezett, nem szerette az üres szólamokat, mivel mindennek utánajárt, nem lehetett félrevezetni, egyúttal másoktól is ezt várta el.[53] „Egyszer azt kérdezte tőlem az egyik vezető, hogyhogy én mindent tudok. Ha te is lemennél az emberek közé, utánanéznél a dolgoknak, te is tudnád – válaszoltam."

Ez a vezetési módszer sok energiát igényelt, ám számára ez ugyanolyan természetes volt, mint a példamutatás és a fedhetetlenség. „Az ivást is szóvá tettem mindenkinél. Egyszer az egyik munkás azt mondta, hogy magamnak osztom szét a legjobb lakást. Ekkor elvittem a saját lakásomba, ami másfél szoba volt, két gyermekkel, sötét konyha. Nem akarta elhinni, azt mondtam neki: most visszamegy, és elmondja a többieknek."

Arra a kérdésre, hogy hol tanulta a vezetési módszereket, azt felelte: sehol. Az iskolában tapasztaltak és a gyakorlat együtt alakította ki széles látókörét. Ugyanakkor mindig felkészült, érdekelték az új dolgok.[54] A KEB tagjának lenni megtiszteltetést jelentett számára, ezzel együtt lehetőséget az országos ügyekbe való betekintésre.

Elismerte, hogy őt is érték kudarcok: „Sírva fakadtam, amikor nem látta senki..."

[53] „Bérfejlesztés, kitől vegyünk le, [...] ha így csináljuk, ez lesz, ha így akkor pedig ez, engem nem lehetett átvágni. Emlékeztem, hogy X. Y. három éve is ugyanazt magyarázta, mondtam neki, hogy így nem megy, hogy kiveszi a fiókjából azt a papírját, amin még a számok is a három évvel előbbiek."

[54] „Kell egy készség, például a sorrendiség felállításában, megvolt a lehetőségem. Az összefüggések meglátásához, kézség kell, de a gyakorlat is számít, a sorrendiség, a profi politikusnak látnia kell előre a lépéseket, fel kell építenie, amit el akar érni."

Szép élményei is vezetői sikereiből fakadtak, nagyon fontos volt számára, hogy elismerjék. Úgy érzi, munkatársaival sikerült megfelelő viszonyt kialakítania annak ellenére, hogy nem mindig egyezett a véleményük. Főleg a személyközi kapcsolatok domináltak számára: „Műszakiként jártam az üzemben, volt egy ember, nem volt iskolázott, mindig összevesztünk, minősítéskor megmondtam a hibáit, nem szerette a párttagokat, közben a fia iskolát végzett, és idekerült. Amikor elment nyugdíjba, odajött hozzám, és azt mondta: magára bízom a fiamat, csináljon belőle embert."

Másik fontos elvárása az volt, hogy ne nőként, hanem a szakmáját magas szinten művelő szakemberként kezeljék: „A főnök megbízott egy festéstechnológia kidolgozásával, értek hozzá, vagy nem, nem érdekelte. Bemegyek az üzembe, nagy csarnok volt, jött a festők csoportvezetője, és kiabált: »Ez a nő, ez akar engem megtanítani, azt, aki már 1945-ben a hidakat festettem?«, és ordítva kirohant a csarnokból. Rájöttem, hogy ez volt a hibája, olyan új technológia volt, amit már nem ismert régi mesterként." Büszkén említette, hogy ez az ember, amikor elment nyugdíjba, odament hozzá és elmondta neki, hogy tartozik egy vallomással, ilyen jó technológusnőt, mint ő, nem ismer. Vezetőként, miközben az egyik legfontosabb feladatának a dolgozók munkalehetőségeinek biztosítását tartotta, sohasem tett különbséget nők és férfiak között: „Nálam a nők is tanultak, de iskola után visszajöttek, hogy befejezzék a munkát, ha volt jutalom, kortól függetlenül, ki mit csinál, az kapott, aki vállalta a túlmunkát. [...] Ha idősebb jött reklamálni, hogy ő már milyen régen itt dolgozik, azt mondtam, a fizetésedben benne van a kor, a túlmunkáért jár a jutalom."

A középiskolában tanultakat, azokat az elvárásokat, amelyeknek ott meg kellett felelni a munkások között is kamatoztatta, megtanította nekik, hogyan kell beszámolót készíteni, „Elvártam, hogy legalább három sort írjanak, elbeszélgettem velük." A pártmunkában ezzel szemben többre tartotta a meggyőződést a formalitásoknál, átlátta, hogy ki milyen feladatra alkalmas. „Volt egy öreg bácsi négy elemivel, akit párttitkárrá választottak. Egy másik munkás megkérdezte tőlem, hogy van az, hogy ő az én párttitkárom, aki négy elemit végzett, én, aki egyetemet meg marxista egyetemet is végeztem, nem vagyok vezető. Mondtam neki, azért, mert ő szívből, meggyőződésből csinálja, te pedig nem, nem érzed, nem azonosulsz vele, nekem olyan kell a munkások közé, mint ő."

Arra a kérdésre, hogy volt-e a hierarchia a pártapparátus és a gazdasági élet területén dolgozók között, illetve hogy érzett-e megkülönböztetést a férfiak és nők között, nemmel válaszolt. „Nem voltam alárendelve, 1985-ben mondogatta az igazgató, hogy maradjak, mondtam neki, én veled nem értek egyet, háromszoros pénzt ígért, nem tudtam vele dolgozni, ezért elmentem." Meggyőződése, hogy őt mindig a tudása alapján becsülték: „Amikor gazdasági részen voltam, tudásom alapján egyenrangú voltam, sokat segítettek, tudtam, ha elvárnak valamit tőlem, akkor azt nekem meg kell tennem. Volt úgy, hogy éjszaka készültem, a család aludt, egy szobában laktunk, volt egy kis rajztáblám, rajta lámpa, nem éreztem, hogy ez rossz lenne. Szépen neveltem a gyerekeket, nem mindig voltam velük, de tudták, hogy figyelek rájuk." Büszke arra, hogy gyermekei örökölték tőle a munka szeretetét (kertész üzemmérnök fiú, pedagógus lány), tisz-

tességgel dolgoznak, soha nem is volt velük komolyabb gond, mindegyik tudta a kötelességét.

Sok terhet elbíró, folyamatosan fejlődő embernek tartja magát, akit a munka mindig megtalált, és minél többet dolgozott, annál szélesebb ismeretekre tett szert. Kritikus a mai fiatalokkal szemben: „A mai férfi és női vezetőknél elég csak a szakmai tudás, szélesebb értelemben mit jelent az, hogy vezető, azt nem tudják, nekem nagyon sok év kellett, hogy megtanuljam, mit jelent az, hogy vezető. Én öreg vagyok, a munka mégis mindig megtalál, míg a fiatalok panaszkodnak, hogy nem adnak a vezetők feladatokat. Kérdezem, lent voltál már az üzemben, körülnéztél már, hogy mit kell csinálni, azt várta csak, hogy valaki megbízza a nagy feladatokkal."

Kritikusan emlékszik vissza azokra az időkre, amikor maga is vezetői funkciót töltött be. Főleg a felelősök hozzá nem értését kritizálja, szerinte a hozzáértés hiánya és a nemtörődömség miatt sokszor nem éltek a felkínált lehetőségekkel.[55]

1980 és 1985 között az MSZMP KB Központi Ellenőrző Bizottság tagjává választották - ez társadalmi megbízatás volt. Kiválasztását nagy megtiszteltetésnek tartotta. Nem tudta, hogy a pártkongresszusra miért hívták be, azt hitte, hogy azért, mert az 50 legnagyobb vállalat titkárait hívták be. Egyszer hallotta, hogy érdeklődtek utána, „Senki egy büdös szót nem szólt. Lement a jelölőgyűlés, bejött egy ember, és mondta: X. Y. KB-tag, én meg KEB-tag vagyok. Azt sem tudtam, mi az a KEB. Bruttyó János - nagyon szerettem, nemcsak a személyes dolgokat, hanem a hátteret is ismerte - volt a KEB elnöke, jött értem a Volga, ekkor ültem először ilyenbe. Az tetszett, hogy névről ismert, arra kért, az üzemekből azt a tapasztalatot hozzam, ami a termelésből jön."

Interjúalanyom Kádár Jánosról tisztelettel beszélt, tetszett neki az a körültekintés, amivel az ügyeket kezelte: „Volt egy fegyelmi, nemcsak arról beszélt, hogy X. Y.-nak volt egy fegyelmije, hanem azt is, hogy mi volt a hiányosság, mik a tendenciák, a folyamatok. [...] Egyszer beszéltem Kádárral, azt kérdezte: Na mi van az iparban?"

Nagyon szerette ezt a munkát, a KEB testületi tagjai nagy tudásúak voltak, tisztességes és nem részrehajló emberek, azért is szeretett ott dolgozni, mert nagy tapasztalatokat szerzett.

Egy alkalommal éreztem, hogy magával szemben is kritikus. Az igazgatónak kinevezendő személy hirtelen halálakor beleegyezett az új vezető kinevezésébe, annak ellenére, hogy alkalmatlannak tartotta a feladatra. Igaz, ez arra az idő-

[55] „Sosem értettem azzal az iparpolitikával egyet, amelyet nálunk is tapasztaltam, valamit el kellett végezni, nem vállalta a vezető, mivel nagyon sok munka volt vele, de sok pénz is lett volna. Nem igaz, hogy nem lehetett volna mondani, ez a te profilod, tőled várom el! Jó export jött volna be, mindent megadott volna a vezető, de nem vállalkoztak, hogy megoldják a problémát, ezért elvitték a munkát. Abban az időszakban mindent meg lehetett volna csinálni, az 1970-es, 1980-as években - az előző időszakot nem tudom - tudás és hozzáértés kellett volna, pénz is volt hozzá." Kifogásolja, hogy a nyereséges vállalatot „szétszedték", a nyereséget szétosztották. Azelőtt az volt a divat, hogy összeraktuk, most az, hogy szétszedjük, nem akartam elhinni. A vidéki egységeknél felemás volt a kép, 1982/83-ban leányvállalatok önállósága volt a cél, ne függjenek egy vízfejtől. Szerinte a koncentrációnak is volt előnye, több lábon álló volt nálunk a termelés.

szakra esett, amikor már eldöntötte, hogy bemegy a központi pártapparátusba dolgozni: „1985-ben a választások után úgy gondoltam, hogy ott több hasznot hajtok, én is már felneveltem egy fiatal gárdát, az új igazgatót nem szerettem, ő olyan volt, akinek maga felé hajlott a keze, mivel más nem volt, a választást én is támogattam, de nem akartam vele dolgozni."

Interjúalanyom 1985 és 1989 között a Budapesti Pártbizottságon dolgozott a gazdasági osztályon, ekkor került sor a nyugdíjazására. Ám 1991-ig még mérlegképes könyvelő volt a Köztársaság téren - szükség volt a szakértelmére.

Mivel nem szakadt el soha a szakmától, szívesen vállalta ezt a feladatot, anyagilag is jól jött, mivel 1989-ben 10 ezer forinttal ment nyugdíjba. A KB megszűnése után az MSZP-nél volt munkaügyis. Megemlítette, hogy kevesen hitték el, az apparátusban milyen alacsonyak voltak a bérek az iparághoz képes, ugyanakkor jutalom sem volt.

Tehetséges, tipikusan jó pártmunkásnak tartotta magát: „Teljesen mindegy volt, hova küldenek, mivel foglalkoznak, le tudtam szűrni a tapasztalatokat, a gyakorlat sokat jelentett, el is mentem szívesen, átláttam, hogy mi a helyzet." Nő létére - ezt ő hangsúlyozta - ezer ember előtt is képes volt beszédet mondani, „amit én mondtam, úgy is gondoltam, hogy igazam van, másokat is meg akartam győzni". Soha nem volt problémája a kapcsolatteremtéssel, bárkivel könnyen megértette magát.

Elmondása szerint sohasem szeretett tétlenül élni, mindig napi 10-16 órát dolgozott, az interjúkészítés idején - 68 évesen - is. Ugyanakkor nem a pénz, a gazdagság volt számára a fontos, „csak azért, hogy több legyek, előrelépjek, nem csináltam semmit, szegény is maradtam, ám van még kedvem dolgozni. Nem jelentett semmit a gazdagság, nem ez volt a cél, nem is vittem semmire, volt egy rossz kocsim, egy Trabant".

Alapelve volt, hogy egy párttagnak többet kell dolgoznia, nem lehet mellébeszélnie, különösen a fizikai dolgozók között: „Nincs mellébeszélés, a szellemi munkahely az más, ott jobban élhettek az ideológiával." Nem véletlen, hogy amikor meg akarták buktatni, a párton kívüli munkások álltak mellé. Az emberek megítélésében nem az számított, hogy párttag-e valaki, hanem az elvégzett munka.

Nagyon kritikus volt a pártfunkcionáriusok munkájának megítélésében. Amikor a Budapesti Pártbizottságon dolgozott, azt tapasztalta, hogy a központból kiküldött személyek többsége papírból olvas fel, nem reagál az elhangzottakra, az egyik kutatóintézetben a párton kívüli vezetőt tartotta a legkreatívabbnak. Megjegyezte: „Ez volt 1988-ban a pártkongresszuson is!"[56]

Kritikus azzal a módszerrel, ahogy 1956 átértékelése megtörtént.[57] Azt tartotta hibának, hogy a központból nem mentek le megnyugtatni a munkásokat: „Én beleszőttem az ő munkájukat, könnyes volt a szemük, a központból nem jött le senki, nem történt semmi, csak elmeséltem az ő nagyszerűségüket."

[56] 1988. május 20-22-én, az MSZMP országos értekezletén, amikor Kádár János helyett Grósz Károlyt választották a párt főtitkárává.

[57] 1989. január 28. Pozsgay Imre rádiónyilatkozata.

Szerinte a párttagság nagy többsége becsületes volt, ugyanakkor nem tartotta jónak a párt káderpolitikáját: nagyon sok szakember volt, de nem merítettek belőlük, nem mentek az emberek közé, a más véleményeken el kellett volna gondolkodniuk.

Mivel interjúalanyom az általa vallott vezetői követelményeknek próbált megfelelni, nem volt képes elfogadni a hierarchiában való alárendelődést, ám ennek ellenére életútja az államszocialista viszonyok között sikeresnek mondható. Az életpálya megtörése is elsősorban az 1989-es történeti eseményekre vezethető vissza.

A.-né T. J. 1930-ban született, de rögtön hozzáteszi: „Mindig megkérdezik, ez biztos?" Interjúalanyom ugyanis jóval fiatalabbnak látszik koránál. Szülei tisztviselők voltak, középiskolai végzettséggel. Édesanyja magántisztviselő volt az Egyesült Izzóban, onnan is ment nyugdíjba, attól az íróasztaltól, ahol 45 évig dolgozott. Interjúalanyom úgy érzi, viszonylag ragaszkodó környezetből jött.

Édesapja korán, ötéves korában meghalt. Ekkor édesanyja nyomban feladta a függetlenségét, és visszaköltözött a szüleihez, ahol még ott élt a három húga, akik nem mentek férjhez, ám mindannyian tanultak, és a saját keresetükből éltek. „Ez érdekes miliő és szituáció volt számomra, Újpesten laktunk egy családi házas környezetben, öt nővel éltem együtt."

Újpest ekkor fejlődő megyei jogú város volt, jó kulturális háttérrel, itt járt iskolába. Mindenki természetesnek tartotta a családban, hogy a gyermeknek jól kell tanulnia: „Mindig mondták, elvárás volt, ennek gyerekkorom óta igyekeztem megfelelni, mondták, hogy téged édesanyád egyedül nevel." Újpesten járt nyolcosztályos gimnáziumba, amelynek igen jó hírneve volt, a második világháború alatt is a tanulás volt az első. Interjúalanyom kiválóan tanult.

Véleménye szerint későbbi életét is nagyban befolyásolta, hogy egy önmagát eltartani képes női környezetben nőtt fel. Nagynénjei nem mentek férjhez, a családon belül kellett az elvárásoknak megfelelni, ahol jól érezte magát. Az 1948/49-es tanévben érettségizett, a gimnázium után a Pázmány Péter Tudományegyetem jogi karára vették fel 1948-ban. Tisztviselő anyja nem befolyásolta tanulmányait, jó bizonyítványa volt. Az egyetem első évfolyamán nem érezte jól magát. Száraznak, unalmasnak érezte a tananyagot, nem talált benne semmi érdekeset. A nyári szünetben elővette a matematikakönyveket, és a Budapesti Műszaki Egyetem matematika szakára jelentkezett (1951), pedig a jogon az első éves vizsgákat teljesítette. „A felvételinél a későbbi matematikaprofesszorom volt a vizsgabiztos, elvont dolgokról beszélgettünk, amikor a bizottság egyik tagja feltette a kérdést, tudok-e esztergálni. A professzor azt mondta: ne fáradjanak, a kisasszony itt fogja kezdeni a következő tanévet. Szerencsésen el is végeztem, és gépészmérnöki diplomát szereztem." Emlékezete szerint a kétszázas létszámból ketten voltak lányok, de a másik időközben eltűnt, a jogon tíz lány tanult az évfolyamon.

A második tanév után, 1953-ban hozzáment az egyik évfolyamtársához, a következő tanév után, 1954-ben megszületett egyetlen gyermeke, egy fiú. Első férje Kolozsvárott szerezte a diplomáját, s hogy elfogadják, néhány tárgyat magya-

rul is el kellett végeznie, így ismerkedtek meg az évfolyamon. Interjúalanyom a gyermekvállalás miatt egy évvel később fejezte be az egyetemet, 1957. áprilisban diplomázott a BME Gépészmérnöki Karán.

Nem volt igénye semmilyen csoporthoz kapcsolódni, de ideje sem volt, napi három órát utazott.

Az Egyesült Izzóban az ott dolgozó édesanyja révén kapott munkát. A vezetés tradicionális értékeket vallott, megbecsülték a törzsgárdát, segítették a régi dolgozókat. Nem volt fényes élet, de nem volt nyomorban része. 1956-ig szerszám- és géptervező feladatokat látott el, érdekes volt. 1956-ban elköltöztek a szülői házból, s így megszakadtak kapcsolatai az Egyesült Izzóval. Férje a MOM-ban dolgozott, s mivel a gyerekkel sok volt a teendő, ő maga a Magyar Tudományos Akadémia Kutatási Eszközöket Kivitelező Vállalatánál helyezkedett el. Változatos, színes mérnöki feladatot kapott: az egyik nap mozdonyt tervezett, a másikon óraművet, ezen a munkahelyen csaknem tíz évet töltött el.

Ez az idő arra adott lehetőséget, hogy sokféle munkával ismerkedjen meg, ezért ezeket az éveket hasznosnak tartotta. 1966 és 1970 között a lágymányosi dohánygyár műszaki fejlesztési osztályán géptervezési munkákkal foglalkozott.

1971-től a hűtőiparban fejlesztőmérnök, élelmiszer-ipari (gyorsfagyasztott) termékek exportképes csomagolási rendszerének kialakításával foglalkozik. 1975-től a Magyar Hűtőipari Vállalat budapesti gyárának igazgatója. Sok szakmai anyagot publikált.

Az első házassága nem sikerült, a kudarc okát abban látta, hogy a kolozsvári miliőből kikerült férj nem tudott felülemelkedni menekültstátusán. A Bolyai Egyetem elvégzése ellenére volt benne valami mellőzöttségérzés. A házasság 1957/58-ban ment tönkre. Férje nem akart a gyerekkel foglalkozni. Ezért gyermekét egyedül nevelte, mégsem érezte úgy, hogy egyedülálló anya, hiszen ő is független nők között nevelkedett: az anyai minta meghatározó volt számára.

A szakmai sikert fontosnak tartotta: „Próbáltam felülvizsgálni magamban, hogy valamiben speciálisan jó legyek." A nőkérdés 1975-től foglalkoztatta, először a Vasas Szakszervezetnél kérdezték tőle, nem akarna-e fiatal mérnöknőként nőkérdéssel foglalkozni. Úgy döntött, hogy van annyi felesleges energiája, hogy elvállalja.

Második, szülész-nőgyógyász férjének szintén ez volt a második házassága, és neki is volt egy majdnem hasonló korú gyermeke. 1965-ben Újpesten, másfél év ismeretség után házasodtak össze. Az első házasság kudarcaiból tanulva megtervezték az életüket: „Amikor összeházasodtunk, éppen az előző rossz példák miatt elhatároztuk, hogy mi a fontos, mi nem, ami fontos, azt a jövedelemtöbbletünkből megvásároltuk. Fizettünk annak, aki takarított, mosott, még sütött is. Gyönyörű időszak volt. Ami nem fontos, azt nem lehetett szóvá tenni, hogy miért nincs megcsinálva, azt észlelni lehetett, be lehetett hozni a létrát, le lehetett szedni a függönyt, be lehetett tenni a mosógépbe, de nem lehetett mondani, hogy drágám, milyen kosz van, csináld meg!"

Nevetségesnek tartotta volna, hogy egy főorvosnak azt mondja, takarítson, mert tegnap ő csinálta. Erről szó sem volt, ahogy mondta, a szögek szidolozása

nem volt fontos. 32 évig, férje haláláig éltek veszekedéstől mentesen, nem ők takarítottak, azt meg kellett fizetni, természetes, hogy ezért áldozatokat hoztak: „Nem is esett nehezünkre, nem volt hétvégi telkünk, autónk is csak később, amikor a férjem beteg lett. A fizetésünkből az életünket vettük meg." Nő létére önmaga tervezhette meg az életét, csak amikor a fia bevonult katonának, akkor derült ki, hogy férje gondolkodott egy másik gyermeken is.

Az életét alapvetően meghatározta, amikor átlépett az élelmiszeriparba. Élelmiszer-ipari-csomagolástechnikai főmérnökként fölfele ívelő pályát futott be. Jól beleillett a terveibe, mivel mint mérnököt a gépek érdekelték, nőként pedig a végtermék, a gyorsfagyasztott élelmiszer. Akár a dohányiparban, itt is a feladat összetettsége izgatta, a cél egy csomagolóbázis kialakítása volt, ami garantálta az élelmiszerek hűtését, raktározását, szállíthatóságát. Nagyon szép feladatnak tartotta, és nagyon szívesen végezte ezt a munkát.

1975-ig főmérnökként dolgozott a csomagolástechnikai részen. Amikor nyugdíjazás miatt megüresedett a Magyar Hűtőipari Vállalat budapesti gyárának igazgatói széke, a vezérigazgató kérdésére, hogy nem volna-e kedve a IX. kerületi központban igazgatóként dolgozni, 24 órai gondolkodási időt kért.

A férje is biztatta, hogy vállalja el: „Azt mondja, ezeknek van eszük, ez neked való feladat. Mondtam, hogy soha életemben nem csináltam. Nem tudom, mit kell csinálni, majd meglátod, mondta." Férje haláláig támogatta munkájában, az egymás iránti kölcsönös megbecsülés sokat segített abban, hogy munkáját felelősséggel végezhesse.[58] Nem került olyan helyzetbe, hogy engedményeket kellett volna tennie, kölcsönösen segítették egymást. „Örültem, hogy orvosfeleség vagyok, neki is fel kellett kelni változatos időkben, felkeltem, elkészítettem a reggelit, tiszta inget stb., örültem, hogy ő életeket segített világra, amellett én élhetek, és jó a státusom."

A megelőző munkahelyén a munkatársak nem tartották rossznak a női vezetőt, a döntéshozók között tízből ketten nők voltak. Amíg be nem került a IX. kerületbe, addig eszébe sem jutott, hogy mint nőnek másféle elvárásoknak kell megfelelnie.

Egészen más helyzetet tapasztalt a IX. kerületben. A rakodómunkások szállítómunkások, gépházban dolgozók előítéletesek voltak a női vezetővel szemben. „C" véleménye szerint a negatív megítéléssel a tisztviselőréteg is átitatódott, a kezdeti időszakban ezért számtalan konfliktusa támadt. Amikor beiktatták, a vezérigazgató elvitte bemutatni, volt, aki így reagált: „Ide női igazgatót ugyan be nem hoz, nekünk női igazgató nem kell, jó nekünk X. Y. elvtárs" - egy, a párt által kinevezett személyre utalt ezzel. A vezérigazgatótól nem sok segítséget kapott, nem állt ki mellette, inkább meghátrált. A IX. kerületnek nő volt a párttitkára, interjúalanyom úgy gondolta, talán benne lesz megértés, ám szerinte éppen ő indított hadjáratot ellene: „Azt hittem, hogy ezt nem fogom kibírni, lehet, hogy úgy gondolta, hogy ő most megmutatja, én vagyok az igazgató, de ő meg a pártitkár." Mivel „ezt a közeget" nem ismerte, fél évig borzalmasan érez-

[58] „Tanítani kellene, hogy kell egymást megbecsülni, biztatni. Nekem nem volt elképzelésem a házaséletről, édesanyám mindent egyedül végzett, ezt nekem úgy kellett kitalálnom."

te magát, ugyanakkor az igazgatói teendőit becsületesen ellátta. Úgy tapasztalta, hogy a gyár dolgozóit is megosztotta a párttitkár és a közte lévő konfliktus, elkezdődött a méricskélés, hogy amit a pártitkár mond, azt kell-e követni, vagy amit ő kért. A problémák megbeszélésére összehívott értekezlet sem hozott sikert. „A pártitkárnő iszonyatos energiával olyan dolgokat művelt - vezetői értekezleten akartam beszélni ezekről a kérdésekről, hogy meg kellene szüntetni ezeket a visszásságokat –, durr bevágta az ajtót, megkérdezte: »Na emberek, hogy vagytok ti megelégedve azzal az igazgatóval, akit a nyakatokra ültettek?«" A saját problémái mellett az egyes vezetési szinteken is akadtak gondok. A „szakszervezet a párttal szemben többletjogokat vindikált magának", mire mindennel tisztába jött, kezdte megismerni a gyáron belüli erővonalakat, elég sok idő eltelt, egy 500 fős intézményt nehezen lehetett átlátni. Interjúalanyom maga is megijedt: „Néha felhívtam a férjem, hogy el tud-e tartani, mert akkor hazamegyek. El tud tartani, de csak maradjak, mert őt nem zavarja, hogy bajok vannak, azt meg kell oldani."

Visszaemlékezve az akkori időkre és problémákra, úgy érzi, hogy tanulságos lecke volt számára.

1975 és 1989 között, tizenöt éven át volt igazgató, onnan ment nyugdíjba. Sikerként könyvelte el, hogy a párttitkár - már más, mint akivel konfliktusa volt - kérlelte, ne menjen nyugdíjba.

Igazgatóvá kinevezése az államszocialista időszakban több szempontból is jelentős karriernek számít, mivel a nők a vezetők között alulreprezentáltak, ami fokozottan érvényes a műszaki foglalkozásúak körére.[59]

45 éves, amikor igazgató lett, de mint műszaki területen dolgozó nő, ezt megelőzően is sokat foglalkozott a nők helyzetével: „Kevés mérnöknő szaladgált az országban, ha rátaláltak valakire, az akkor bekerült a névsorba, sok meghívót kaptam." Tagja volt az országos nőtanácsnak (MNOT), amely véleménye szerint reprezentatív szervezet volt, 40 hivatalnok dolgozott függetlenként. Igazgatóként nagyobb lehetősége nyílt a közvetlenül a nőket érintő kérdésekkel foglalkozni, mivel sok nő – több mint 30 százalék – dolgozott a vállalatnál csomagolói, adminisztrációs munkakörben. Véleménye szerint a férfi rakodómunkások, sofőrök több szempontból is előnyösebb helyzetben voltak náluk.

Elhibázottnak tartotta az 1970-es párthatározatot, amely „a nőkérdést beletolta a Hazafias Népfrontba". Ő is bekerült a HNF országos elnökségébe: társadalmi munkában a nőtagozat vezetője lett. A különböző országok nőszervezetei közötti kapcsolattartásban is sok külügyi feladatot végzett, úgy gondolták, hogy a magyar reprezentációt ellátó nők beszéljenek nyelvet, ne tolmáccsal kelljen közvetíteni.[60]

[59] A gazdasági és politikai funkciókat egybevetve a 33 140 főből csak 17,9% a női vezető. „A számtalan nőpolitikai határozat ellenére tíz év alatt (1973–1983) a nők részaránya a kádergarnitúrán belül mindössze 3,4%-kal emelkedett. A káderbürokrácia egyes csoportjai között azonban jelentős különbségek voltak a nemek megoszlásában." VIDA, 1998, 204.

[60] A gimnáziumban, ahol érettségizett, jól tanították a nyelveket. Interjúalanyom német, angol nyelven jól, olaszul kevésbé jól, de beszélt. Férje is több nyelvet beszélő ember volt, ezért az idegen nyelvű kommunikáció természetes volt számukra.

A nőkérdéssel a népfronton belül annak megszűntéig foglalkozott, végig a nőtagozat vezetőjeként tevékenykedett, vagy ahogy megjegyezte, „szerepelt". Nem a nőtanácsban dolgozott, ám jól ismert mindenkit, mivel a választási bizottság egyik elnöke volt. Úgy véli, nem sikeres, hanem hasznos emberként tevékenykedett! Inkább szeretettel próbálta az elvárások teljesítésére rábírni az embereket: „Nőként más stílust képviseltem, mivel a Népfront nagyon férfias szervezet volt." A nők, akik itt tevékenykedtek, vagy nagyon virilisek,[61] vagy nagyon ambiciózusak voltak, egyéni karrierjük számított, hogy továbblépjenek a hierarchiában. Interjúalanyom meggyőződése, sikereit anélkül érte el, hogy nőiességét feladta volna, ezt egyrészt a magas színtű műveltségére, másrészt a kommunikációs készségére vezeti vissza: „Volt egy megfelelő szintű műveltségem. Különböző emberekkel találkoztam - művezetők, pénzügyi szakemberek [...], veszprémi református püspök, a Nemzeti Bank elnöke, az akkoriban nagyon fejlődő fóti gyermekváros igazgatója -, mindenkivel volt valami beszélnivalóm."

A más típusú gazdaságfelfogás, a gyár bővítése arra az elhatározásra juttatták, hogy az 1989-es gazdasági, politikai változások időszakában nyugdíjba vonuljon. Aktivitása ezután a nők társadalmi, politikai szerepvállalásának elősegítésére koncentrálódott.[62] „Az üresedés, az igazgatói állás lehetősége gyorsan elterjedt, én pedig péntek délután otthon bejelentettem, hogy beadtam a felmondásomat. Férjem nem fogadta jól, ő már nyugdíjas volt, ám a magánrendelése megmaradt, abban mint szülész dolgozott. Még azon a hétvégén, vasárnap rosszul érezte magát, de nem akart ágyban maradni, mégis be kellett vinni a kórházba. Nem voltam felkészülve a halálára, rám szakadt az a magányosság, amit soha nem éreztem, egyik kötöttségből a másikba léptem át, mindig volt, akivel megbeszélhettem azt, ami fontos volt. A születésnapomon temettük el a férjemet."

1989 elején, amikor férje, aki mindig biztos támaszt jelentett számára, meghalt,[63] nagy fájdalmat érzett, de közéleti aktivitása továbbra is megmaradt. Sőt a váratlan haláleset is meghatározó sorsa további alakulásában, ám a változások igazi okai az 1989-es évekhez köthető politikai-gazdasági átalakulások voltak.

1988-ban a társasági törvény lehetővé tette társaságok alakítását, ez egy elektromérnök kollégájával együtt - „jó barátok voltunk" - arra serkentette, hogy próbáljanak meg szabad nőszervezetet alapítani. Értelmiségi és vállalkozó nők bejelentett szervezetére gondoltak, a tagságot száz főben limitálták, pillanatok alatt összejött a létszám. A nőszervezet feladatainak meghatározásában a nőkkel

[61] A férfiak által uralt politikai mezőben sikert csak az a nő érhetett el, aki maga is férfiasan viselkedett. Annak ellenére, hogy a nemek biológiai megkülönböztetése ebben az időszakban tabutémának számított, egyrészt előnyt, másrészt negatív megítélést vont maga után a nők „férfias" magatartása.

[62] „1989-ben 59 éves voltam, úgy döntöttem, nem tanulok újat, bejelentettem a vezérigazgatónak: áprilisban, a születésnapom környékén nyugdíjba akarok menni. Először 60 éves korig akartam maradni, még öt évvel azelőtt is, ám ekkor úgy gondoltam, nem ízléses, hogy 60 évesen is én legyek az igazgató, az új helyzet bevezetésekor."

[63] „13 év korkülönbség volt köztük, egészséges ember volt, míg váratlanul, az 1980-as évek elején volt egy infarktusa, helyrehozták, dolgozott tovább, ha nem is olyan intenzitással."

való törődés mellett a „nyugati felfogású feminizmusból" indultak ki, amely az akkori országos nőtanács működésébe nem fért bele.

Az akkori MNOT-elnök aggódott az új kezdeményezés miatt, pedig ekkor még nem akartak az országos nőtanács ellenpontjai lenni; azt akarták felmérni, hogyan gondolkodnak a nők.

Az egész életútinterjúból kiviláglik, hogy interjúalanyom – bár látszólag támaszkodott a férjére, többször hivatkozott arra, hogy férje komoly támasza volt, a munkahelyi előmenetelében is segítette – döntéseit mindig egyedül hozta meg. Így volt ez a gyermekvállalással, az egyetem- és munkahelyválasztással is, sőt nyugdíjba vonulását is utólag közölte vele. Halott férje tárgyi emlékeitől is ilyen józan megfontolással szakadt el.[64]

„Volt egy lakásom, egy leépülőben lévő népfront és a be nem fejezett változások, 1989 nyara volt." Ekkor kapott meghívót az Országos Nőtanács tisztújító gyűlésére,[65] a kétnapos konferenciára körülbelül 600 fős női csapat jött össze. H. É., az MSZMP országos nőfelelőse képviselte a párt nőpolitikai irányelveit a konferencián. „Első nap Duschekné lemondott, elmondta a szokványos beszédét, a függetlenített tisztviselők, akik nyugdíjkor körül voltak, nyugdíjba akartak menni, a ház negyven alkalmazottjából húsz tudta, hogy ezt a menekülési utat kell választania."

Az összes megye, nőképviselői jelen voltak – interjúalanyom jól ismerte őket, mivel a népfronttevékenység a megyékre épült. Az akkor alakuló pártok nőfelelősei – mint például Petrasovics Anna – is részt vettek a gyűlésen. Nagyon vegyes elképzelésekkel érkeztek a képviselettel megbízottak.

A közönség nem érdeklődött aziránt, mi legyen az első napi beszámolók után, inkább kérdések merültek fel. „Egyben mindenki egyetértett, hogy változások várhatók, biztos, hogy a nők magukra maradnak, mivel olyan változások sohasem voltak, hogy a nők jól járjanak." A felszólalások átnyúltak a következő reggelre is. Mivel a vidékieket egy helyen szállásolták el, megegyeztek abban, hogyan képzelik a folytatást. Olyan szervezetben gondolkodtak, amelyben megőrizhetik függetlenségüket (ernyőszervezet legyen, igaz, a szó még nem volt közismert), olyan kis létszámú szervezetet akartak, amely minden kapcsolatot működtetni tud számukra. A kormányzattal, a nemzetközi szervezetekkel megerősödött vidéki szervezetként akartak együttműködni, de igényelték a nőszervezet mint központ segítségét is. Azt is előnyösnek gondolták, ha helyben teremtik meg működési költségeiket. Mivel a Népfrontnak mindenütt voltak helyi szervezetei, rajtuk keresztül akarták megszervezni önmagukat. Ebből interjúalanyom arra következtetett, hogy a nőszervezetek megelőzték az önkormány-

[64] „Holmijait valamilyen rendezettségben tovább kellene adni, az elfoglalt egy hétig. [...] Kihúzódott a talpam alól a talaj, tétova, hozzám nem illő érzéseim voltak, amikor hazamentem, kinyitom az ajtót, ott volt a fotel, [...] felrémlett előttem, hogy mit csináljak, két éven belül időszerű lett volna egy renoválás, én azonban ekkor megcsináltattam, egyszemélyes lakást rendeztem be. Rádöbbentem arra, hogy ez az én egyszemélyes életem, ehhez alakítottam a változtatásokat, az öreg autót eladtam, vettem egy újat."

[65] Az események leírása e tanulmányban, *A nőszövetség megújulása, folyamatosság vagy újrakezdés* alfejezetben olvasható.

zatok kialakulását, illetve hogy a nők önmaguk akarták megszervezni magukat, mint például: „A lakitelki nőcsoport két ága, a 100 fős nőkórus, összeszervezkedtek a füzesgyarmati kórussal, eszméletlenül tudják élni a maguk életét, sok szeretetet kapok máig tőlük."

Az MNOT megszűnésével egyidejűleg létrehozták a Magyar Nők Szövetségét (MNSZ),[66] nagy többséggel interjúalanyomat választották alapító elnökévé az 5-6 elnökjelölt közül. Jelenleg is ő látja el az elnöki feladatokat, azóta hatszor választották újra.

Interjúalanyom a foglalkozási karrier után jelentős politikai karriert ért el. Ezt nyilvánvalóan annak köszönheti, hogy a megelőző időszakban, az 1980-as évek közepétől egyre aktívabban kapcsolódott be a nőpolitikába. 1986 és 1995 között az ENSZ nők státusával foglalkozó bizottságában vett részt. A másik fontos dolog, amire büszke, a Magyar Női Akadémia[67] létrehozása, amely nemcsak a keresőtevékenységet folytatók, hanem azok számára is ismereteket nyújt, akik otthon szeretnének gyereket nevelni, háztartást vezetni. Fontos számára, hogy a társadalomban tudatosuljon: a nők otthoni munkája nem ingyenmunka, hanem pénzben kifejezhető értéke van, amit a nők a gyermekek felnevelésébe fektetnek.

Amikor a MNOT megszűnt, és jogutódjaként megalakult a Magyar Nők Szövetsége, interjúalanyomnak fogalma sem volt róla, hogy mit fog csinálni. Hozzá tartozott a *Nők Lapja* egész vezérkara, a Hírlapkiadón keresztül 7-10 millió Ft volt ebből a bevétel. Levédette a címlapot, végül több vitás adásvételi ügy után az eszmei értékét 20 millióért el lehetett adni, a befolyt összegből kezdték működtetni a Magyar Női Akadémiát.

Úgy érzi, hogy mióta a közgyűlésen megválasztották, „az egész életem rajta van, a Nőszövetség bel- és külhoni elfogadtatásán". A külföldi kapcsolatok építésének fontosságát számára az is jelzi, hogy 1985 óta rendszeresen, azt megelőzően időszakosan részese volt az ENSZ-bizottság nők státusával foglalkozó minden ülésének, ez jelentős segítséget jelent a munkájában. „Én tíz éven keresztül mindig ott voltam Bécsben,[68] közben New York lett a székhely, oda is elmentem, tájékozott voltam ezeknek a konferenciáknak az előkészítéséről, a közbeeső időről, működéséről, hatásairól, megvalósításról, nem hiszem, hogy valaki annyira átlátta volna, mint én, megismerkedtem a világ összes jelentős nőszervezet-veze-

[66] A Magyar Nők Szövetsége honlapján a következő olvasható „A Magyar Nők Szövetsége politikai pártoktól független társadalmi szervezet, amely az esélyegyenlőség érvényesítését, a nők jogainak, érdekeinek védelmét tűzte ki céljául. Szervezetünk 45 tagszervezetével, 10 000 tagjával az ország egyik legnagyobb ernyőszervezete. Az évek során jelentős nemzetközi tekintélyre tett szert. 1991-óta tagja a Nemzetközi Nőtanácsnak (ICW), valamint az ICW Európai Regionális Központjának (ECICW)."

[67] Általános képzést ad, kétszemeszteres, posztgraduális képzési formában. „Mi az, ami az adott emberhez legjobban illik?", „hogyan menjen a szószékig? mivel kezdje a beszédét? hogyan mozgassa (vagy ne) a kezét? a lábát? Kommunikatív embereket képezünk. Évente 20-30 nő él a lehetőséggel, hogy részt vegyen a képzésünkön."

[68] „Bécsbe könnyen ki lehet menni, nyelvi problémáim nincsenek, meg tudom írni a beszámolót, nem voltunk tagok a bizottságban, csak megfigyelői státust kaptunk, és borzasztóan örültek nekem a misszióvezetők, meg van oldva egy olyan probléma, amivel ők mindig küszködtek."

tőjével. Nairobiban Tyereskova volt a díszvendég. Magyarországgal kapcsolatos fontos kérdésben hozzám jött mindenki, mivel ismertek Bécsből, hallották, amit mondtam. Egymás mellett ültünk: Irak, Izrael (az abécérend miatt) képviselőivel, mind a két szervezet képviselője ma is barátom. Az izraeliekkel szoros barátság alakult ki."

Nagyrészt neki köszönhető, hogy a Magyar Nők Szövetségét 1990. március elején teljes jogú tagként felvették a Nemzetközi Nőtanácsba, egy „olyan nagy nemzetközi nőszervezetbe, amelyre évekkel kell kandidálni. A belga Magyar Nők Szövetsége többször is járt nálunk, ő ajánlott bennünket". Mivel a szervezetnek nem volt pénze a tagdíjra, a norvég kormány állta a költségeket mint az első kelet-közép-európai blokkból érkező tagszervezetnek. „Ezzel a segítséggel Bankokban fogadhattam a jókívánságokat. Magyarország az 1890 óta működő nőszervezet tagja lett, ma is tagja vagyunk az európai regionális szervezetének, amelynek kétszer két évig voltam az alelnöke." A legnagyobb nehézséget az jelenti, hogy tagdíjat (1000 eurót) kell fizetni a nemzeti civil alapnak, illetve az európai regionális szervezetnek, volt, hogy ezt saját zsebéből fizette ki. Úgy gondolja, ha az alelnökséget elfogadta, azt nem mondhatta, hogy nem fizetünk tagdíjat. „Szabály, hogy egy országból csak egy szervezetet vesznek fel. Ők idehoznak konferenciákat – már háromszor voltak itt –, elismerést is kaptunk, hogy fenn tudunk maradni." Keserűen jegyezte meg, hogy sajnos éppen a sikereikkel vonták magukra az összes többi nőszervezet haragját.

A nőszövetség szigorú alapszabállyal és működési szabályzattal rendelkezik, a szervezetek az elnökségi üléseken számolnak be tevékenységükről. Az elnök évente köteles beszámolni. A 30-40 egymástól független, jól működő szervezet körülbelül 10 ezer fős létszámmal működik, a minimális tagdíj egy dollár körül van. Be lehet lépni egyéni és pártoló tagként is. Mivel a házat fenn kell tartani (Andrássy út 124.), számtalan pályázaton vesznek részt.

Arra a kérdésre, hogy visszatekintve mi az, amit másként tenne vezetőként egy „férfias" szakmában, mi segítette abban, hogy elfogadják, illetve az előző tapasztalatoknak hasznát veszi-e nőszövetségi elnökként, a következőket válaszolta: „Valószínűleg kialakult bennem igazgatói működésem alatt, hogy jobb vezetőnek lenni, mint vezetettnek. Nem törekedtem, nem kértem, hanem kaptam a megbízatásokat, nem a hatalom érdekelt, hanem a dolgokért való tenni akarás. A hatalom nem illik bele abba a kategóriába, amelyben én tevékenykedni tudok. Igyekszem megismerkedni azzal, amit tenni kell, és a legoptimálisabb, a legtöbb ember számára jó megoldás keresése érdekel."

Többször hangsúlyozta, hogy nem a hatalom, hanem a másokért végzett tevékenység motiválja cselekedeteit. Az emberek és problémáik érdeklik a legjobban: „Az nekem sohasem teher, ha valakit meg kell hallgatni, le kell ülni, meg kell beszélni, addig én tényleg figyelek, sosem mondom, hogy menjen máshova. Megpróbálok koncentrálni, a gyerekeimmel, az unokáimmal is így voltam." Úgy érzi, hogy mindig sokat vártak, és most is sokat várnak tőle.

Sokszor olyan problémákkal foglalkozik, amelyeket a vidéki szervezeteknek maguknak kellene megoldaniuk. Mielőtt elmegy valahova, végiggondolja a problémákat. Mindig így készült fel a megbeszélésekre. Ugyanakkor nem túlzóan

szerény: „Hazudnék, ha azt mondanám, hogy bizonyos dolgok nem esnek jól, a nemzetközi kapcsolatoknál is váltások után új nagykövetek úgy jöttek, hogy tudták a nevemet, és rajta vagyok a protokoll-listán. [...] Ezek azok a jutalmak, visszaigazolások, hogy megfelelsz, helyeden vagy, nem kell kapaszkodni."[69]

Jelenleg az a legfontosabb számára, hogy nagyon jól képzett emberek jussanak a politikába, ezért tartják fenn a nőakadémiát. Sok nő élte meg a több mint tizenöt év alatt, hogy állami háttér nélkül is kapcsolatokat lehet építeni. Munkáját a vele szembeni előítéletes gondolkodás nehezíti. Egyesek rögeszmésen ragaszkodnak ahhoz, hogy a MNSZ folytatása az MNOT-nak, főleg a székház miatt. A másik, amiért ezt feltételezik, a baloldalisága; úgy gondolják, azzal meg lehet sérteni, hogy erősen baloldali jelzőt ragasztanak rá.[70] Teljesen hidegen hagyja, ki milyen oldalon van, ha nem használ. Nem akar barátkozni senkivel, főleg politikussal nem, az ő létük – véleménye szerint – sokkal bizonytalanabb, akkor is, ha „jól megszedték magukat". A legnagyobb problémát abban látja, hogy egyik párt sem figyel a nők ügyére, és a nőszövetség arra van predesztinálva, hogy amíg ez meg nem változik, folyamatosan napirenden tartsa a nők ügyét. Sem ő, sem a férje soha nem volt párttag:[71] „Nem voltam olyan kísértéseknek kitéve, hogy térden állva könyörögjenek nekem. Parlamenti helyet már ajánlottak, nagyon gáláns és jó listán, az első hat között, többször is." Nem gondolja, hogy ha elfogadná, többet tudna tenni a nők ügyében: „Azt látom, hogy egyik képviselő sem tud semmit sem tenni. A pénz addig érdekel, amíg elfogadható életlehetőséget biztosít. Nem leszek szebb, fiatalabb, okosabb, miért alkudjak meg valamivel, amit eddig nem tettem. Nekem az egyházakkal sincs jó viszonyom, pontosabban nincs viszonyom. Anakronisztikus dolog a túlvilágban hinni, ha hinni akarsz valamiben, akkor mindent meg tudsz oldani itt."

Interjúalanyom életútját összefoglaló mondataiból nagyon határozott, megbízható egyéniségre következtethetünk. Határozottsága – és másik két interjúalanyomtól eltérő életútja – egyrészt középosztálybeli származásának, másrészt egyetemi végzettségének, és annak is köszönhető, amit az édesapja halála utáni, csak nőkből álló független közösségben megtanult.

[69] Például, amikor a Hilary Clinton idejött vizitelni, az amerikai nagykövet asszony tizenkét nőt, köztük engem kért fel, hogy mondjam el, mielőtt bármi kérdés elhangozna, hogy Magyarországon nem 1989 közepén történt a rendszerváltás, hanem előtte milyen gondolkodásbeli események, történetek vittek abba az irányba, ami a vértelen forradalomhoz vezetett. Ott a kép a vitrinben. Jön a kubai, az indiai nagykövet, az izraeli nagykövet, Pekingben ott voltam a világkonferencián. Kínai nagykövetségnél nem múlik el rendezvény, hogy meg ne hívnának."

[70] „Magyarországon látjuk, hogy milyen a baloldal. Kérdezem tőled, egy nőszervezet, amelynek az egész koncepciója a szociális kérdések, a nők elnyomásának, a nőkérdésnek a megoldása, ne legyen baloldali?"

[71] „Az előző rendszerben is furcsának tartottam, hogy párttagnak kellett lenni, holott az nem egy párt volt, hanem egy diktatúra. Én tizenéves voltam a Hitler egész regnálása alatt, én azt ésszel értettem, hogy ezekben az őrületekben nem tudok eltűrni olyan hatalmi beavatkozásokat, amelyek az én fejem fölött zajlanak azoknak a kárára, akiket én szeretek, ez még engem is preszszionál."

ÖSSZEGZÉS

Az életútelemzések alapján megállapítható, hogy interjúalanyaim nem átlagos, hanem magas munkahelyi, politikai vagy társadalmi pozíciót betöltött emberek. Mindegyikük életében meghatározó, hogy olyan családban nevelkedtek, ahol az apa korai halála vagy a válás miatt nem domináltak a tradicionális/patriarchális szerepek. A saját családban - első interjúalanyom kivételével - szintén ezt a mintát követték. Életük nagy része foglalkozásuk köré szerveződött, ennek feltételeit a házasság felbontásával, illetve a második házasságban hasonló elképzeléseket valló férjjel lehetett megvalósítani.

Annak ellenére, hogy karrierük sikeres volt, ugyanakkor mindegyikük tapasztalta, hogy a köz- és magánszféra elvárásai csaknem összeegyeztethetetlenek, illetve a politikai szférában a nőknek sokkal nehezebb érvényesülniük. Az államszocializmus egyenlőséget hirdető ideológiája ellenére a nemek közötti viszonyok a 20. század vége felé is hierarchiára épültek. A közszereplést vállaló nők élete nehezebb, konfliktusokkal terheltebb volt, ám ezt belenyugvással vették tudomásul. Interjúalanyom szavaival a sikeres nők „virilisekké" váltak, a családi problémák alárendelődtek a közfeladatok ellátásának.

Ez abból is következett, hogy az MSZMP nőpolitikájában a „nők ügye" csak mint társadalompolitikai cél kapott jelentőséget (munkavállalás, abortuszrendelet, gyes, gyed), ugyanakkor a valós társadalmi esélyek megvalósítására kevésbé törekedtek. Nem alakult ki kölcsönösség a nők politikai, gazdasági, társadalmi szférákba való bekapcsolódásának mértéke és érdekeiknek ezen folyamatokban való megjelenése között. Nem alakultak ki stratégiák, amelyek intézményes módon csökkenthették volna a tradicionális elvárásokat, a nemekre vonatkozó sztereotípiák továbbélését, így ezek továbbra is hozzájárultak a nők hátrányos helyzetét újratermelő egyenlőtlenségekhez.

PALASIK MÁRIA

A NŐK A PARLAMENTBEN (1920–1990)

KÉRDÉSFELVETÉSEK

Tegyük láthatóvá a nőket a történelemben! Ahol szerepük különválasztható a férfiakétól, ott válasszuk el, és mutassuk be – született meg az elvárás a 20. század hetvenes éveiben előbb az amerikai, majd a nyugat-európai történetírásban, az 1968-as társadalmi mozgalmak által elindított folyamat egyik eredményeként. A másik hozadék az volt, hogy létjogosultságot nyertek a nőtudományok, és az azokat kutató és oktató women's studies központok, amelyek megindították a harcot azért, hogy a nőnek tárgyként való megjelenése a tudományos vizsgálatokban elfogadott tudományos diszciplínává váljék.[1] A nők láthatóvá tétele a történelemben azonban sokkal nehezebbnek bizonyult, mint kezdetben gondolni lehetett. Hamar kiderült, hogy kevés hozzá az elhatározás és a jó szándék. Az évezredeken keresztül végzett hagyományos női tevékenységek – a háztartásvezetés, a gyermekszülés és -nevelés, az idősek gondozása – ugyanis nem hagytak maguk után klasszikus értelemben vett forrásokat, történeti fejlődésük részleteiről keveset tudunk. Az emberiség történetének pedig az a része, amely kitermelte az írott és tárgyi emlékeket, gyakorlatilag a politikatörténethez, vagyis a „politikacsináló" férfiakhoz kötődik. Tehát szinte magától adódott, hogy az ezekből a forrásokból megírt történelem a férfiak története lett. Épp ezért a történetírás férfiközpontú keretein belül kellett feltérképezni, megalapozni és rendszerezni az elérhető tudásanyagot, amelynek általánosításából már fel lehetett építeni az elméletet. Jacques Revel egy 1992-ben készült elemzésében azonban bemutatta, hogy ez a tudásanyag végesnek mutatkozik; csak ott lehetett láthatóvá tenni a nőket, ahol valóban jelen voltak[2] mint feleségek (többnyire híres emberek oldalán), királynők vagy uralkodók feleségei, kedvesei, esetleg bábák vagy kurtizánok, netalán a francia forradalom kofaasszonyai.

Ha lassan is, de megszülettek az első jelentős eredmények. Híres nőkről szóló életrajzok láttak napvilágot, illetve a női léthez kapcsolódó intézménytörténeti

[1] A folyamatról, hogyan vált tudománnyá a nőtörténetírás lásd: Pető, 2003a, 515–531.; Pető 2000, 211–219.

[2] Revel, 1992, 90–106.

munkák születtek egyletekről, iskolákról, és jelentős szerepet kapott a nők választójogi harcának, a hozzá kapcsolódó szervezeteknek a bemutatása. A hetvenes évektől a nőtudomány nagy utat tett meg: a társadalmi nemekre érzékeny történetírás egyre inkább normává válik a tudományt művelők körében.

A magyarországi helyzetről Pető Andrea ad összefoglalót:[3] kiemeli az eredményeket, és vázolja a hiányosságokat. Az eredmények között sorolja fel az életrajzokat, az egyes kérdések feldolgozására tett kísérleteket - a női munkavállalás, a házasság és a család történeti jellemzői -, valamint azt, hogy mennyire fontos a tematikus nőtörténeti konferenciákon elhangzott előadások tanulmánykötetekben való megjelentetése.

Amikor a magyar képviselőnők parlamenti szereplésével kezdtem foglalkozni, meglepődtem, hogy mennyire járatlan útra tévedtem. Az 1920 és 1990 közötti időszak vizsgálatát tűztem ki célul: az első nőképviselő, Slachta Margit megjelenésétől a parlamentben egészen az 1989-es rendszerváltást előkészítő folyamatokig. A szakirodalmat áttekintve kétfajta tanulmányt találtam a témával kapcsolatban: a nők választójogi küzdelmeiről szóló írásokat,[4] és az életrajzokat, de ezek száma is minimális. Ráadásul többnyire ugyanarról a néhány személyről szólnak, és közös jellemzőjük, hogy az életút feldolgozása során a parlamenti képviselőség többnyire csak „mellesleg" kerül szóba.[5] Érdemi elemzés a női képviselők munkájáról nincs, leszámítva *A jogállam megteremtésének kísérlete és kudarca* című könyvem[6] egyik alfejezetében *(Hiánypótló törvények és az ún. másodgenerációs szabadságjogok)* tett kísérletemet, illetve *Nők és nőkről a koalíciós parlamentben* című írásomat, azonban ezek is nagyon szűk időintervallumról és behatárolt témáról szólnak.[7]

Ez a hiány azért különösen meglepő, mert a képviselőnők soha nem tartoztak a láthatatlan történelmi személyiségek közé, sőt munkásságuk a történelem főáramának, a férfiközpontú politikatörténetnek a része. Fellépésük, nézeteik, konfliktustűrő és -megoldó képességük mind jól nyomon követhető, a parlamenti felszólalások ugyanis hiánytalanul olvashatók az országgyűlési/nemzetgyűlési naplókban, illetve a beterjesztések, interpellációk, bizottsági anyagok többsége is teljesen publikus, különösebb erőfeszítés nélkül hozzáférhető.

A másik szembeötlő vonás, hogy bármennyire feldolgozottnak tűnik is a korszakban a választások története, a választásokról szóló megjelent elemzések nem térnek ki a nőkre mint választási tényezőkre.[8] A választójog nőkre vonatkozó szabályozását a legtöbb elemzés még érinti ugyan, de azt, hogy ez mikor hány női választót jelentett, hogy ebből hányan éltek a rájuk ruházott joggal, már nem vizsgálják. Talán kivétel ezalól az 1945. november 4-i nemzetgyűlési választások, amikor először vált lehetővé az általános, egyenlő és titkos választá-

[3] Pető, 2003a, 526-529.

[4] Pető-Szapor, 2004a, 148.; Simándi, 1998, 94-115.; N. Szegvári, 1981.; Bobula, 1937.

[5] Strasseinreiter Erzsébet 2005, 195-207.; Balogh Margit 2000b, 229-239.; Balogh Margit 2000a, 27-38.; Mona, 1997.

[6] Palasik, 2000, 129-136.

[7] *Ring*, 1990/13. 4-5.

[8] *Parlamenti képviselő választások 1920-1990.*; Hubai, 2001.

sok lebonyolítása Magyarországon, és a nők először kaptak a férfiakéval egyenlő jogokat e tekintetben. Erről szólva az elemzők témánkra vonatkozóan azt szokták kiemelni, hogy ezt a választást a női szavazatok döntötték el a Független Kisgazdapárt javára.

Vajon a statisztikáink miért nem érzékenyek a társadalmi nemek láthatóvá tételére? Arról pedig soha semmilyen adatbázis nem készült, hogy az egyes ciklusokban a képviselők között hány nő foglalt helyet. A legjobb esetben a mandátumot nyert képviselők felsorolásával találkozhatunk, és aki nagyon kíváncsi, megszámolhatja, hogy az adott periódus mandátumai közül hányat birtokoltak a nők. De ezt is csupán 1920 és 1949 között végezhetjük el, a következő – több korszakot felölelő – ötven évre már ilyet sem találunk.[9] Az egypártrendszer parlamentjei sem a Rákosi-, sem a Kádár-korszakban, sem a rendszerváltás után nem keltették fel a tudományos kutatók érdeklődését.

Pedig számos kérdés megválaszolatlan a témával kapcsolatban. Azon túl, hogy szükség van a pontos statisztikai adatokra, olyan érdemi válaszokat kellene tudni adni, amelyek hozzájárulhatnának 20. századi történelmünk egy újabb hámrétegének felfejtéséhez, egyben mintát kínálhatnának politizáló nőknek és női politikusoknak egyaránt.

A számos megválaszolandó kérdés közül érdemes volna megvizsgálni a következőket:

- Hogyan hatott a női képviselők jelenléte a parlamentben a különböző korszakokban?
- Kimutatható-e eltérő reagálás a korszak felvetette problémákra a női és a férfi képviselők között, vagy a különbözőségek csak az ideológiai töréspontok mentén húzódnak?
- Vállalták-e a női képviselők a nők gondjait, problémáit a parlamentben?
- Van-e stíluskülönbség a képviselők beszéde, szóhasználata között nemük szerint?
- Vannak-e tipikusan nők és tipikusan férfiak által felvetett témák a parlamentben?
- Mennyire rendszerfüggők vagy épp rendszertől függetlenek a nők által felvett témák?
- Mennyire befolyásolták a női képviselők a parlamenti döntéshozatal mechanizmusát?
- A nemzetgyűlési naplók megörökítette képviselői bekiabálások segítségével érdemes volna elemezni a férfi képviselők képviselőnőkről alkotott képét. Vajon mennyit változott az ezt illető politikai kultúra a parlamentben a tárgyalt hetven évben?

[9] Kivétel ezalól Koncz Katalin Nők a parlamentben – a változás iránya című tanulmánya (2002, 960.), amely a rendszerváltozás utáni helyzetet elemzi ugyan, de közread egy táblázatot az 1945 és 2002 közötti képviselőnők számáról. Ezek az adatok viszont nem egyeznek az általam összeszámoltakkal.

Ezenkívül ajánlatos volna azt is megvizsgálni, hogyan működött a pártok belső mechanizmusa, hogyan tolerálták vagy - ritkábban - támogatták a női jelölt állítását, illetve az egyes választási kampányokban hogyan kezelték a női jelölteket.

A feltett kérdések politikai rendszerektől, sőt állíthatom, a parlamenti berendezkedés típusától és jellegétől is függetlenek. Természetesen a válaszokat várhatóan differenciálja majd, hogy milyen rendszer szabta meg a beszéd és a cselekvés mozgásterét.

A kérdések sorát bizonyára lehetne folytatni, ám lehetőségeim korlátaira tekintettel most csak néhány kérdés megválaszolására vállalkozom. Tanulmányom első részében azt szeretném pótolni, ami az eddigi statisztikákból kimaradt, vagyis megjeleníteni az egyes történelmi korokban a női képviselőket, felhívva a figyelmet a korszak idevonatkozó sajátosságaira. Ebben a részben azonban vállalnom kell a témából adódó egyenetlenséget. Míg ugyanis a képviselőnők száma csekély volt, érdemes felvillantani jellemző személyiségjegyeiket.[10] A 1945-öt követő években azonban - a korábbiakhoz képest tömeges parlamenti megjelenésük miatt - ezen tanulmány keretei között erre már nincs lehetőség.

A fent vázolt nehézségek ellenére mégis ez a könnyebbik feladat a kutató számára. A tanulmány második részében megkísérlem korszakok szerint feltérképezni a női képviselők hozzászólásait: mikor milyen témákban hallatták szavukat? Majd a témák közül kiválasztok különböző csoportokat. A kiemeléseket az alábbi szempontok szerint teszem: az első csoportban végigkísérem, hogy a különböző korokban hogyan foglaltak állást a női képviselők a tipikusan nőinek besorolható, a nők életét érintő témákban. A második csoportban az adott kor felvetéseiből következő témákat tekintem át, azt vizsgálva, hogy ezekre milyen női válaszok születtek. A harmadik csoportba olyan ügyeket válogattam, amelyekben a női képviselő tipikusan férfitémának tartott kérdésben mint szakértő kapott szót a parlamentben.

TÉNYEK ÉS ADATOK A NŐI KÉPVISELŐKRŐL AZ EGYES TÖRTÉNELMI KORSZAKOKBAN

A történelmi korok felosztásában a politikatörténet által elfogadott korszakolást vettem alapul. Első korszaknak számítom az 1920 és 1944 közötti időszakot, amelyet a női parlamenti politizálás úttörő korszakának tartok egy autoriter politikai rendszer keretei közepette. Ezután a második világháborút lezáró, átmeneti korszak következett - az Ideiglenes Nemzetgyűlés időszaka. A második korszaknak az 1945. november 4. és 1949. május 15. közötti időt tekintem, amelynek 1947 júniusáig tartó szakaszában lehetőség nyílt egy demokratikus plurális rendszer keretein belüli politizálás elsajátítására. Ahogy a demokratikus berendezkedés intézményeinek esélyei szűkültek, úgy csorbult a palament hatásköre is. A ko-

[10] Ezt azért is meg kell tennem, mert még a szakmai közélet is keveset tud ezekről az asszonyokról. Például Vonyó József Női szerepek a Nemzeti Egység Pártjában (1932-1939) című tanulmányában említést sem tesz a párt képviselőnőjéről, Melczer Lilláról (Vonyó, 1997, 279-290.).

rábbi korszakokra jellemző érdektagoltság lassan eltűnt, és 1949 májusától gyakorlatilag a Magyar Dolgozók Pártja és holdudvara kerülhetett be a parlamentbe. A bekövetkező egypártrendszer azonban mégsem homogén. Az 1949 és 1990 közötti harmadik korszak is belső szakaszokra osztható: egy 1949-től 1956-ig és egy 1958-tól 1990-ig tartóra, illetve a kettőt összekötő 1956 és 1958 közötti átmeneti periódusra.

A KEZDETEKRŐL (1920–1944)

Az 1920 és 1944 közötti időszakban összesen öt női képviselő került be a parlamentbe, közülük a harmincas éveket felölelő két ciklusban három nő is helyet foglalt az Országgyűlésben. Ez volt a csúcs, ám a két időpont között női képviselő nélkül soha nem állt fel egyetlen ciklus sem. Éppen azért, mert kevesen voltak, és mert úttörő szerepet játszottak, történetük pedig egyedi, az ő képviselőségük történetével részletesebben foglalkozom.

Az első képviselőnő, Slachta Margit az 1920. március 25–26-án megtartott időközi választáson nyert parlamenti mandátumot, 36 éves korában. Budapest I. választókerületében indította a kormányzó Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártja; az eredménnyel három férfit utasított maga mögé, köztük a korábbi népegészségügyi minisztert, Csilléry Andrást (1919. augusztus 15. - szeptember 24.). Ekkor a 164 tagú nemzetgyűlésben ő volt az egyetlen női képviselő, de az arány tovább romlott, amikor a románoktól, majd a szerbektől felszabadult területeken is megtartották a választásokat: akkor 219 képviselő között volt egyedüli nő. A nemzetgyűlés Munkásügyi bizottságának volt tagja. A közjót szolgáló tettvágy által motivált Slachta már 1918-tól a Keresztényszociális Néppárt tagja, 1918. október 26-tól pedig a párt női tagozatát, a Keresztény Női Tábort vezette. A Szociális Missziótársulat keresztény feminizmust hirdető missziós nővére volt, azaz egy világi és szerzetesi élet között álló egyházszervezet tagja. A parlamentben a férfi politikustársak lassan megtanulták tisztelni: észrevették, hogy nem lehet rajta gúnyolódni, vagy fölényeskedni vele. Művelt, szociálisan érzékeny nő volt, akiről hamarosan elterjedt: „Egyetlen férfi van a parlamentben: Slachta Margit." Ez persze egyszerre lehet elismerés és gúny is. Ebben a két évben 28 beszédet tartott, és 67 tágabb problémakört érintett.[11] A parlamentnek ez a ciklusa 1922. február 16-án feloszlott, Slachta azonban a Missziótársulat főnöknőjétől nem kapott engedélyt, hogy a következő választásokon is induljon. 1923-ban megalapította ugyan „saját" Szociális Testvérek Társaságát, de az országos politikába évtizedeken át nem tért vissza. Majd 1945-ben találkozunk vele újra a nemzetgyűlésben.

Kéthly Anna a magyar parlament legtöbb ciklusban megválasztott női képviselője: 1922-től 1948 áprilisáig minden ciklusban ott találjuk, és ebből 1922-től 1931-ig, mintegy tíz éven át egyetlen nőképviselő a 245 fős Országgyűlésben, illetve az 1927-től ismét kétkamarássá vált parlament képviselőházában. Leszá-

[11] Balogh Margit, 2000b, 232.

mítva az 1944. március 19-i német megszállást követő időszakot, amikor illegalitásba vonult, minden ciklus aktív résztvevője. 1922-ben, 1926-ban és 1935-ben a budai, 1931-ben a szegedi, 1939-ben az észak-pesti választókerületet képviselte. Hosszú működése alatt több parlamenti bizottságnak is tagja volt: többek között a Zárszámadó bizottságnak, a Múzeumi bizottságnak, a Közoktatásügyi bizottságnak. Amikor először választották meg, az akkor 33 éves, több nyelven kitűnően beszélő asszony - szakképesítését tekintve gyors- és gépíró, illetve könyvelő - már országosan ismert politikusa a Magyarországi Szociáldemokrata Pártnak. Az 1922 és 1944 közötti évek egyik legtekintélyesebb, köztiszteletben álló parlamenti képviselője: közel ezer felszólalása is igazolja ezt.[12]

Kéthly Anna mellett 1931-ben tűnt fel a második nőképviselő a parlamentben, báró Orosdy Fülöpné (Herzog Margit). Bár az új képviselőház nyitóülését 1931. július 20-án tartották, őt csak december 1-jén igazolta az igazolási állandó bizottság.[13] Orosdyné ellen ugyanis vitéz Mikolay József alsózsunyi lakos és társai panaszt adtak be, és a Közigazgatási Bíróság - őt véglegesen igazolva - ekkorra szüntette meg az eljárást. Megválasztása nagy politikai visszhangot keltett, mert a szécsényi kerületben a hivatalos kormánypárti jelöltet, az előző ciklus kerületi képviselőjét, Krudy Ferencet utasította maga mögé 20 szavazattal. A kormánypártiak nehezen viselték, hogy egy asszony vitte el a mandátumot, ezért próbálkoztak politikai támadással ellene.

Orosdy Fülöpné 56 éves özvegyasszony volt, aki miután fiát a világháborúban elvesztette, karitatív tevékenységnek szentelte életét. Damjanich utcai palotájában 30 ágyas hadikórházat rendezett be, a birtokán pedig - a háborúban sebesült katonák egzisztenciájáról gondoskodandó - rokkanttelepet létesített. Bekapcsolódva a Vörös Kereszt Egylet munkájába, érdeklődése egyre inkább a szociális kérdések felé fordult. A leánykorában franciaországi és angliai intézetekben nevelkedő Orosdyné az országgyűlési választásokon pártonkívüliként, kereszténységszociális programmal lépett fel. Képviselővé választása után azonban csatlakozott az ellenzéki Keresztény Gazdasági és Szociális Párthoz. Ezen a cikluson kívül többször nem volt képviselő. Parlamenti munkája során ötször szólalt fel: háromszor interpellációt terjesztett be, kétszer pedig törvényjavaslat tárgyalásához szólt hozzá.[14]

Ugyanezen ciklusban, 1932. november 29-én hívták be Melczer Lillát, a galgócbogdányi választókerületben az időközi választásokon megválasztott képviselőt. Az ekkor 42 éves asszony ezután három cikluson keresztül megszakítás nélkül tagja volt a képviselőháznak, a kormánypártot képviselte (1932: Egységes Párt, 1935: Nemzeti Egység Pártja, 1939: Magyar Élet Pártja). Férjétől, Hunkár Béla veszprémi főispántól 1918-ban elvált, és három gyermekével alsókékedi birtokára költözött, átvette annak gazdasági vezetését. Az eredetileg állami felsőbb leányiskolát végzett, angolul, németül és franciául beszélő garbócbogdányi asszony az 1931. évi országgyűlési választásokon az abaújvári választókerület fel-

[12] Róla is elterjedt a mondás: „egyetlen férfi van a magyar parlamentben - az is nő." KÁDÁR Zsuzsa, 2000, 242.

[13] *Képviselőházi Napló*, 1931. 30. ülés.

[14] *Magyar országgyűlési almanach*, 1931, 220.

kérésére egységespárti programmal vállalt képviselőjelöltséget, ekkor azonban 15 szavazattal kisebbségben maradt. Hívei petícióval támadták meg a mandátumot, 1932 novemberében új választás kiírására került sor, amelyet megnyert. Tizenkét éves parlamenti működése alatt tagja volt a Társadalompolitikai, a Gazdasági, a Közoktatásügyi és a Naplóbíráló bizottságnak. Számos parlamenti felszólalás fűződik hozzá: egy részük - a képviselőházi napló megjegyzései szerint - mind a kormánypárt, mind az ellenzék tetszését kiváltotta. A konzervatív nőmozgalom ismert alakja volt, több szervezetben pozíciót töltött be.[15]

Az 1935–1939 közötti ciklusban szintén három női képviselő volt a 245 fős képviselőházban. Kéthly Anna és Melczer Lilla mellett Toperczer Ákosné (Hagara Róza) nevével találkozhatunk, akit eredetileg pótképviselőnek választottak, majd Wolff Károly halálát követően hívták be a parlamentbe: 1936. december 2-án a 165. ülésen igazolta őt az Állandó igazoló bizottság. Az ekkor 57 éves asszony, Toperczer Ákos egykori államtitkár özvegye, 1919 után lépett közéleti pályára. A keresztény nemzeti gondolat jegyében, Wolff Károly felhívására szervezte meg a fővárosi asszonytársadalmat és alapította meg a Keresztény Magyar Nagyasszonyok Pártszövetségét. Mint a székesfővárosi törvényhatósági bizottság kereszténypárti tagja, élénk tevékenységet fejtett ki a szociális, gyermek- és nővédelmi problémák megoldása ügyében. Munkásságának elismeréséül a fővárosi közgyűlés 1931-ben a törvényhatósági bizottság örökös tagjává választotta.[16]

Az 1939–1944 közötti ciklusban a képviselők száma 260 főre emelkedett, de közülük csupán két nő volt: Kéthly Anna és Melczer Lilla. Melczer azonban ebben a ciklusban sokat betegeskedett, több alkalommal kért a T. Háztól betegszabadságot gyógykezeltetése miatt. Valószínűleg ezzel magyarázható az is, hogy ezekben az években nincs nyoma parlamenti megszólalásának.

Az 1920 és 1944 közötti időszakban 792 törvényt hozott a parlament, tehát az interpellációkat figyelmen kívül hagyva legkevesebb ennyiféle témához szólhattak hozzá a képviselőnők (is).

AZ ÁTMENETI KORSZAK (1944. DECEMBER 21. - 1945. NOVEMBER 4.)

A Budapestről december 1-jén Sopronba áttelepült - a képviselő- és a felsőház megcsappant számú tagjaiból alakult - nyilas Törvényhozók Nemzeti Szövetsége még 1945. április elejéig működött. Az ország németektől felszabadított részén viszont az antifasiszta erők döntöttek egy új jogforrást teremtő hatalom létrehozásáról, amely képes szembefordulni Németországgal, és fegyverszünetet kötni a szövetséges hatalmakkal. Ennek szándékával hívták össze Debrecenben az Ideiglenes Nemzetgyűlés első ülését december 21–22-re: az ismert háborús

[15] Alelnöke volt a Kenyérkereső Nők Országos Szövetségének és a Nőegyletek Magyar Munkásvédő Egyesületének, társelnöke a Pro Hungaria Nők Világszövetségének, ügyvezető elnöke a Családvédelmi Szövetségnek és nemzetközi titkára az Önálló Hivatású Nők Szövetségének. *Országgyűlési almanach az 1939–1944. évi országgyűlésről*, 1940, 256–257.

[16] *Keresztény Magyar Közéleti Almanach.* Második kötet. Pátria Irodalmi Vállalat és Nyomdai Részvénytársaság, Budapest, 1949.

körülmények miatt szovjet segédlettel és irányítással 44 településről 230 küldöttet sikerült összegyűjteni.[17] Az Ideiglenes Nemzetgyűlést megalakulásakor a legtöbb településen népgyűlési szavazással vagy közfelkiáltással megválasztott küldöttek alkották. Ekkor összesen két nőt delegáltak a testületbe: Andics Erzsébet egyetemi magántanár Pécs, Rácz Zoltánné gimnáziumi matematika-tanárnő pedig Miskolc és a MOKÁN Komité[18] küldötte volt. Mindketten a Magyar Kommunista Pártot képviselték. A decemberi ülésszakon azonban csak Rácz Zoltánné foglalt helyet az Ideiglenes Nemzetgyűlésben. Andics Erzsébet ugyanis csak 1945 januárjában tért haza 1922 óta tartó szovjetunióbeli emigrációjából.

Amint az ország megszűnt hadszíntér lenni, két fordulóban egészítették ki az ideiglenes törvényhozó testületet. A továbbiakban már nem vették igénybe a falusi ősgyűlésekre hasonlító fórum közvetítő szerepét, a pártok megegyeztek a további mandátumok elosztásában. Az így 498 főre duzzadt Ideiglenes Nemzetgyűlésben 1945 júniusára összesen 12 női képviselő (2,5 százalék) foglalt helyet: 1-1 fő a Független Kisgazdapártból (Bajcsy-Zsilinszky Endréné) és a Nemzeti Parasztpártból (Majláth Jolán), 5-5 fő a Magyar Kommunista Pártból (Andics Erzsébet, Döbrentei Károlyné, Ratkó Anna, Rácz Zoltánné, Szabó Piroska) és a Szociáldemokrata Pártból (Botyánszki Pálné, Kéthly Anna, Mónus Illésné, Pollák Ferencné, Török Júlia). A pártok által ekkor delegált képviselőnők nem voltak ismeretlenek a demokratikus közvélemény számára. A törvényhatósági bizottságokban, a nőmozgalomban vagy az ellenállási mozgalomban szereztek maguknak tekintélyt. Bajcsy-Zsilinszky Endréné kivételnek számított: őt férje emlékére, tiszteletére delegálta pártja, de az FKGP Országos Intézőbizottságába is beválasztották, és vezető szerepet játszott a párt női szervezetében is. Mónus Illésné és Majláth Jolán (Erdei Ferenc felesége) férje ismert politikus volt, mégis saját jogon, egyéni érdemeik alapján esett rájuk pártjuk választása - bár lehet, hogy Mónusné megválasztásában a férjének emléke előtti tisztelgés is szerepet játszott.

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés összesen két ülésszakot tartott és tizenegy törvényt alkotott.

A MÁSODIK KORSZAK (1945. NOVEMBER 4. - 1949. MÁJUS 15.)

Az 1945. november 4-i választások eredményeként létrejött 421 fős nemzetgyűlésben a ciklus végéig, 1947 augusztusáig 16 (3,8 százalék) női képviselő foglalt helyet: az MKP részéről csupán 4 (0,95 százalék), az SZDP-ből 6 (1,4 százalék), az FKGP-ből pedig 5 (1,0 százalék). A parasztpártnak nem volt női képviselője.

[17] Az Ideiglenes Nemzetgyűlést sok bírálat érte - éppen születésének körülményei miatt. A korabeli rendkívüli viszonyok között azonban egy kifosztott, katonailag megszállt országban, ahol a közlekedés és a tömegkommunikációs eszközök nem működtek, képtelenség lett volna általános választásokat számon kérni.

[18] Az Északi-középhegységben működő partizáncsoport a második világháborúban. Rácz Zoltánné az MKP-nak, majd az MDP-nek és végül az MSZMP-nek 1987-ig tagja volt ugyan, de a politikai közéletben később nem játszott aktív szerepet.

A Polgári Demokrata Párt listáján, de párton kívüli képviselőként Slachta Margit került be huszonhárom év után újra a törvényhozásba. 1946 januárjától már hivatalosan is párton kívüli képviselőként tartották számon. Vagyis a parlamentben helyet foglaló öt pártból négynek, majd 1946 januárjától háromnak volt női képviselője. Az MKP képviselői között nem találkozunk új névvel, maradtak a régiek közül Andics, Döbrenteiné, Ratkó és Szabó Piroska. Az SZDP-ben a régiek közül maradt Botyánszkiné, Kéthly, Mónusné és Török Júlia, míg újonnan érkezett Hajdú Ernőné és Nemes Júlia. A kisgazdák képviseletében Bajcsy-Zsilinszkiynén kívül ott találjuk Stühmerné Oberschall Ilmát; a párt nőszervezetének vezetőjét, Tildy Zoltánnét; Veress Annát, a Keresztény Női Tábor fővárosi szervezetének vezetőjét, valamint Thúróczy Gézánét, akit egy férfi képviselőtársa lemondása után, 1946. december 17-én hívtak be képviselőnek. Tildyné – férje köztársasági elnökké való választása után –, 1946. február 5-én lemondott a mandátumáról. Stühmerné Oberschall Ilmát és Veress Annát az FKGP Elnöki Tanácsa 1946. március 12-én tizennyolc képviselőtársukkal együtt kizárta a pártból, de a mandátumot megtarthatták. Stühmernét a Magyar Szabadságpárt képviselőjeként, míg Veress Annát párton kívüli képviselőként tartották számon.

Az 1947. augusztus 31-i országgyűlési választásokon induló tíz párt közül ötnek lett női képviselője. A kiosztott 411 mandátum közül 25-öt (6,1 százalék) kaptak női képviselők. Slachta Margit immáron saját pártja, a Keresztény Női Tábor jelöltjeként indulhatott, és nyert újra mandátumot. Majláth Jolán pótképviselőként a Nemzeti Parasztpárt egyetlen női képviselője lett, 1949. január 18-án hívták be a parlamentbe egy megüresedett képviselői helyre. A kisgazdapártnak viszont ebben a ciklusban már nem volt női képviselője, de az újonnan alakult, rövid életű Magyar Függetlenségi Pártban 2 női képviselő is mandátumot nyert. A legtöbb képviselőnővel most is, mint eddig bármikor, a Szociáldemokrata Párt rendelkezett: 12-en foglaltak helyet a párt frakciójában. A kommunista párt 9-re növelte a női képviselők számát. Ez volt az első ciklus, amikor olyan nőképviselők is bekerültek a parlamentbe, akik nem rendelkeztek még a párton belül sem nagyobb ismertséggel. Ez azonban áll a férfi képviselőkre is.

A két ciklusban összesen 146 törvény született.

AZ EGYPÁRTRENDSZER ELSŐ SZAKASZA (1949–1956) ÉS A MÁSODIK ÁTMENETI KORASZAK (1956. NOVEMBER 4. – 1958)

Az 1947-es parlament a négyéves ciklus helyett csupán 19 hónapig működött. 1949-re a magyar politikai közéletből gyakorlatilag eltűntek a pártok: egyforma sors várt mind a koalíciós, mind a polgári ellenzéki pártokra, még ha lojálisak voltak is a hatalmon lévőkkel. 1948 júniusában megszűnt az SZDP is: akik tagjai közül hajlandók voltak az együttműködésre, az MKP-ból és SZDP-ből egyesült Magyar Dolgozók Pártját képviselték. A hatalmi monopóliumot szerzett MDP szerette volna legalizálni erőfölényét. Ezért került sor idő előtt az 1949. május 15-i országgyűlési választásokra: a jelöltek már nem is a pártok színeiben indultak, hanem a Magyar Függetlenségi Népfront listáján. A megválasztott képvise-

lők 70 százaléka az MDP-hez tartozott. Ugyanakkor a parlament már nem volt a döntéshozatal fő fóruma, szerepe minimálisra csökkent. Az 1949. évi alkotmány formailag meghagyta a hatalmi ágak szétválasztását: továbbra is volt parlament, kormány és bíróságok, a gyakorlatban azonban minden hatalom a Magyar Dolgozók Pártja, majd a Magyar Szocialista Munkáspárt vezető szerveinek kezében koncentrálódott. Kiépült egy kettős struktúra: a párt lett a kezdeményező, irányító és ellenőrző szerv, a törvényhozás, a végrehajtás és a közigazgatás pedig csak közvetíthette a párt akaratát.[19] Az Országgyűlés 1949-ben még 25 alkalommal ülésezett, majd egészen 1988-ig már csak évente évszakonként két-három napra hívták össze, és feladata csak abból állt, hogy érdemi vita nélkül rábólintson a párt kezdeményezéseire. A rendszeres törvényhozó munkát az Elnöki Tanács által kibocsátott törvényerejű rendeletekkel pótolták, melyeket vita nélkül hagyott jóvá a parlament. Még 1949-ben 28 törvényt hozott az Országgyűlés, majd 1958-ig még összesen 32-t, 1958 és 1985 között pedig 127-et. A tárgyalt időszak utolsó öt évében ismét megnőtt a törvényhozás szerepe: 1985 és 1990 között 132 törvény született.

1949-től a képviselők neve mellett feltüntetett foglalkozások arról tanúskodnak, hogy közöttük – és így a női képviselők között is – minimálisra csökkent a diplomások aránya. Az 1949–1953-as ciklusban öt képviselő neve mellett áll értelmiségi foglalkozás. Bár a koalíciós időkből még találunk ismerős neveket, egyre több az ismeretlen, többnyire földműves és munkás megjelölésű képviselőnő. Ettől kezdve a parlament bizonyos kvóták szerint működött: összetételében tekintettel kellett lenni a nemre, korra, foglalkozásra, valamint a településtípusra.

Az 1949–1953 közötti ciklusban a 402 képviselő közül 74 volt nő (18,4 százalék).[20] Közülük hat képviselőt ciklus közben hívtak be: ötöt férfi és egyet női képviselő helyére. A női képviselők számának ilyen arányú növekedése annak tudható be, hogy a bekövetkező proletárdiktatúrában az egyik gyakran hangoztatott elv a nők és férfiak egyenjogúsága volt. Ha nőktől a férfiakéval egyenlő teljesítményeket vártak el a mindennapi munkában és helytállásban, akkor a jogokban is szükség volt az egyenlőség deklarálására. Ennek az egyik reprezentatív színtere a parlament lehetett.

Az 1953. májusi 15-i országgyűlési választásokon 298 képviselőt választottak, és ismét magas volt a női képviselők száma, de nem érte el az előző ciklusét. A 61 nő közül (20,4 százalék) 22-en voltak az előző ciklusban is képviselők. A 13 értelmiségi többsége tanár. Eredetileg a ciklus 1957. május 17-ig tartott volna, azonban a forradalom, illetve leverése miatt a választásokat elhalasztották, és a ciklus hosszát kitolták másfél évvel. Mindezt az Országgyűlés 1957. május 9–11-i ülésszakán el is fogadták, de a képviselők soraiban tisztogatásokat végeztek, többen pedig önként mondtak le mandátumukról. Ez azt jelentette, hogy összesen 29 képviselő távozott 1957-ben a parlamentből; helyükre egyszerűen behívtak újakat, akik a Magyar Szocialista Munkáspárt feltétlen híveinek bizonyultak.

[19] Palasik 2000, 311–314.

[20] Az 1949 és 1990 közötti megválasztott képviselők összesített listáját Hubai László saját kutatásaiból bocsátotta rendelkezésemre. Ennek segítségével állítottam össze ciklusonként a képviselőnők listáit.

A 62 nőképviselő közül 4-en adták vissza a mandátumukat 1957. május 9-én – a forradalom utáni első parlamenti ülésen –, a Rákosi-rendszerhez szorosan kötődő Andics Erzsébetet pedig, aki moszkvai emigrációban tartózkodott, megfosztották mandátumától. Az parlamentből ekkor kikerült öt nő mandátumain három férfi és két nő osztozott. Ugyanekkor négy távozó férfi képviselő helyére nőket hívtak be.

AZ EGYPÁRTRENDSZER MÁSODIK SZAKASZA (1958-1990)

Az 1958. november 16. és 1963. február 24. közötti ciklusban a 338 képviselőből 55 nőt tart számon a statisztika (16,3 százalék). Közülük 28 képviselő volt már tagja valamelyik előző ciklusnak. A ciklus közben egy női képviselő mondott le mandátumáról, helyette 1961. október 7-én férfit hívtak be.

Ebben a ciklusban is ott találjuk a nevek mellett a foglalkozás megjelölését. Az előző két ciklushoz képest most jóval kevesebb a munkás és paraszt megjelölés, és a képviselőnők között találhatunk például két vállalatigazgatót, egy vállalati középvezetőt, egy iskolaigazgatót, több tanárt és tanítót, vagyis láthatóan – még ha erősen korlátozott számban is – ismét visszatértek a diplomások és a gazdasági vezetők a parlamentbe.

Az 1963. február 24. és 1967. március 19. közötti ciklusban a 340 fős parlamentben összesen 62 volt nő (18,2 százalék). Közülük 33-an az előző ciklusnak is tagjai voltak. A ciklus közben lemondott három férfi képviselő helyére nőket hívtak be. Foglalkozásukat tekintve ismét nőtt az értelmiségiek száma: az első ízben megválasztott nőképviselők közül 20 volt értelmiségi foglalkozású. Ez valószínűleg szemléletváltást jelent, mert így összesen 27 olyan képviselőnő volt a parlamentben, akiről foglalkozása alapján egyértelműen meg tudjuk állapítani, hogy értelmiségiek voltak.[21]

1967. március 19. és 1971. április 25. között a 349 mandátumból 68-at birtokoltak nők (19,5 százalék). Ez addig az egyetlen ciklus, amelyben időközben nem hívtak be női képviselőt a parlamentbe, és távozás sem történt. Közülük 31-en voltak valamelyik – többségében az előző – ciklusban is képviselők. A 38 újonnan választott női képviselő többsége – 24 fő – értelmiségi; összesítve a 69 képviselőnőből 41 értelmiségi foglalkozású. Soha ennyi tanár, mérnök, orvos, vállalatvezető nem volt a nőképviselők között korábban, mint ebben a négy évben.

Az 1971. április 25. és 1975. június 15. közötti időszakban a 352 képviselőből 85 nő (24,1 százalék). Közülük 47-en voltak valamelyik – többségében az előző – ciklusban is képviselők. Ilyen mértékű újraválasztás még egy ciklusban sem fordult elő. A 47 újonnan választott képviselőnő közül 18 értelmiségi foglalkozású, míg a régiek közül 29 értelmiségi foglalkozásút választottak újra. Ez azt is jelenti, hogy bár az értelmiségiek aránya az újonnan megválasztottak között valamelyest csökkent, együttesen mégis a képviselőnők több mint felét tették ki.

[21] Ezenkívül még lehetett értelmiségi a szakszervezeti vezetők, járási és megyei tanácsi vezetők, illetve a pártfunkcionáriusok között is; ez a megállapítás vonatkozik a későbbi ciklusokra is.

A munkások száma viszont az először bekerültek között nőtt: az 1949–1953-as időszak óta ekkor a legnagyobb. Ebben a ciklusban időközben két esetben is nő lépett férfi képviselő helyébe.

1975-ben az addigi négyéves ciklusokat ötévesre változtatták. 1975. június 15. és 1980. június 8. között a szintén 352 képviselőből 100 volt nő (28,4 százalék). A ciklus folyamán egy elhunyt képviselőnő – Radics Győzőné – helyébe férfit hívtak be, viszont egy fordított eset is történt. A 101 képviselőből 49 már tagja volt legalább egy előző ciklusnak. Az első ízben megválasztott 52 képviselőből 26 volt értelmiségi foglalkozású, így számuk a női képviselőkön belül összesen 49-re emelkedett.

Az 1980. június 8. és 1985. június 8. közötti ciklus 387 képviselőjéből 105 volt nő (27,1 százalék). Ez mind ez ideig rekordnak számít a magyar parlamentek történetében. Csúcsot döntött a 62 újraválasztott képviselőnő száma is. A 44 első alkalommal megválasztott képviselőnőből 15 volt értelmiségi foglalkozású. Ezzel az értelmiségi nők száma 41-re változott, vagyis – mind abszolút számukat, mind arányukat tekintve – csökkent az előző cikluséhoz képest. Ebben a ciklusban is történt halálozás: Vass Istvánné 1980 szeptemberében bekövetkező halála után helyére férfi képviselőt hívtak be.

A rendszerváltást megelőző utolsó, 1985. június 8. és 1990. március 25. közötti parlamenti ciklus 387 képviselőjéből 89 volt a nő (23 százalék). Az előző ciklusokhoz képest bekövetkező csökkenést az ekkor bevezetett kettős jelöltállítás következményének tartották. Az új választójogi törvény szerint a 352 egyéni választókerületből megválasztott képviselők mellé országos lajstromról még 35 képviselőt lehetett beküldeni a parlamentbe.[22] Ez utóbbin egyetlen nőjelölt szerepelt: Duschek Lajosné, a Magyar Nők Országos Tanácsa delegáltjaként. A törvény bevezette a pótképviselői intézményt: a képviselőjelölt, megszerezve az érvényes szavazatok egynegyedét, pótképviselői megbízatást kapott. Ez utóbbit 11 nő szerezte meg, 2 kap majd közülük valójában mandátumot.

Az egyéni választókerületben megválasztott képviselőnők közül 44-en már valamelyik előző ciklusban is képviselők voltak. Itt sajnos nem áll rendelkezésre a foglalkozások megjelölésének teljes listája, a hiányos adatok azonban arra engednek következtetni, hogy a diplomások aránya itt is jelentős.

A törvény lehetővé tette a képviselők visszahívását is. Ennek és a bekövetkező rendszerváltás előszelének hatására egyetlen ciklusban sem volt olyan fluktuáció a parlamentben, mint ebben az utolsóban. Egy képviselőnő még 1986 októberében lemondott, de helyére szintén nőt hívtak be. Majd 1989-ben változások sora következett be: három képviselőnő mondott le a mandátumáról. Közülük kettő helyére szintén nőt hívtak be, míg egy mandátumot a férfi képviselő lemondása után a pótképviselőnő kapott meg.

[22] Hubai, 2005.

A képviselőnők száma és aránya, 1920–1990

Év	Képviselők		
	Összes (fő)	Nők (fő)	Nők (%)
1920–1921. november	164	1	0,6
1921. november	219	1	0,5
1922–1926	245	1	0,4
1926–1931	245	1	0,4
1931–1935	245	3	1,2
1935–1939	245	3	1,2
1939–1944	260	2	0,8
1944. december 21.	230	2	0,9
1945. június	498	12	2,5
1945. november 4.	421	16	3,8
1947–1949	411	25	6,1
1949–1953	402	74	18,4
1953–1958	298	61	20,4
1958–1963	338	55	16,3
1963–1967	340	62	18,2
1967–1971	349	68	19,5
1971–1975	352	85	24,1
1975–1980	352	100	28,4
1980–1985	387	105	27,1
1985–1990	387	89	23,0

A NŐI BESZÉD TÁRGYA A PARLAMENTBEN

A KÉPVISELŐNŐK HOZZÁSZÓLÁSAINAK TIPOLÓGIÁJA

Az országgyűlési naplók alapján elmondhatjuk, hogy a tárgyalt hetven évben még a parlamentben is sztereotípiaként kezelték azt, hogy a nők elsősorban a szociális kérdésekhez, az oktatáshoz és az egészségügyhöz értenek. Tény azonban, hogy az e tárgyú képviselőnői megszólalások a hetven év alatt az összes többinek legalább a felét teszik ki. Pedig a beskatulyázás ellen már Slachta Margit felemelte szavát. Beszámolt arról, mennyire meglepődött, amikor bizottsági tárgyaláson képviselőtársai egyből az anya- és csecsemővédelmi kérdéseket „tolták oda" neki. Kifejtette, hogy sem ez, sem általában a szociálpolitikai kérdések nem állnak távol tőle, de hogy ezt a problémakört érdemben tudják kezelni, tisztában kell lennie a rendelkezésre álló eszközökkel. Kifejtette, hogy ennek kapcsán el

kell mélyülnie a gazdasági és a pénzügyi kérdésekben, és felhívta a figyelmet, hogy téves az a gondolkodásmód, amely abból indul ki, hogy a nő csak a nőket érintő kérdésekben nyilváníthat véleményt, tanúsíthat szakértelmet.[23]

A képviselőnők nem is engedték beszorítani magukat a nőiesnek vélt témákba, hozzászólásaik tematikája minden korszakban igen gazdag. Természetesen 1945-ig – alacsony számuk miatt – felszólalásaik kevesebb témát érintenek. De ha például Kéthly Anna ekkor elmondott beszédeit, interpellációit elemezzük, az egyik legtöbbet szereplő képviselőről azt mondhatjuk, alig van téma, amihez nem szólt hozzá. Felszólalásai, akár költségvetési tételeket vitatnak, akár a trianoni béke keltette érzéseket elemzik, mindig nagy szakmai felkészültségről tesznek tanúbizonyságot.

Majd ahogyan a negyvenes évek második felében növekedni kezd a képviselőnők száma, az általuk felvetett kérdések skálája is bővül. Ekkor már nemcsak néhányan színesítik a plenáris üléseket, hanem egyre természetesebb lesz, hogy gyakrabban kérnek szót a női képviselők is. 1920 és 1949 között a többpárti parlament témajegyzéke igen változatos. A teljesség igénye nélkül néhány téma, amelyben a képviselőnők kifejtették véleményüket: a törpebirtokosok gazdaságainak kiegészítése, a hadikölcsönjegyzés sorsa, az infláció, a munkanélküliség, az állami bankfelügyelet hatásköre, a párizsi béke, a németek kitelepítése, közellátási zavarok, a Kossuth-díj alapítása, a háborús gyermekjátékok gyártásának betiltása, a magyar állampolgárságtól történő megfosztás. A női felszólalások pedig nem csupán a szakmai hozzáértést bizonyítják, hanem tükrözik a világnézetet, politikai állásfoglalást – akárcsak a férfi képviselők felszólalásai.

1949-ben megváltozott a helyzet és a stílus is. Az érdemi vita eltűnt a parlamentből. Ám ebben a korszakban is szót kaptak a női képviselők, bár többnyire előre leosztott szerepekben – de ez a férfi képviselőket ugyanúgy érintette. Annak ellenére azonban, hogy a hivatalos pártpolitikával ellentétes irányzatot nem képviselhettek, mégis voltak köztük, akik megtalálták a módját az egyéni vélemény kifejezésének. Az 1949 és 1958 közötti két ciklusban inkább a tipikusnak mondható női témákhoz – közoktatás, népművelés, élelmezés, munkavédelem – szóltak hozzá, majd a paletta bővült a könnyűiparral, a közigazgatással és a népi ellenőrzéssel. De találkozhatunk a külpolitikát érintő felszólalással is.

1958-tól valami új, figyelemre méltó folyamat kezdődik. A női képviselők kezdenek szakértőként felszólalni a parlamentben. Ez összefüggésben lehet azzal, hogy mindvégig növekszik köztük a diplomások, orvosok, mérnökök, tanárok és vállalatvezetők aránya, akik egyre gyakrabban foglalnak érdemben állást fontos szakmai kérdésekben. Bár a parlament döntéshozó szerepe változatlanul másodlagos, mégis úgy tekinthetjük, hogy megjelenhetnek benne az egyes régiók (vidékek és városok, valamint a főváros) gondjai, az Országgyűlés az érdekartikuláció és bizonyos esetekben az érdekütköztetés fórumául szolgál. A képviselőnők mind magabiztosabban szólnak hozzá a mezőgazdaság, az erdő- és vadgazdaság, a talajerózió elleni védelem, a posta és távközlés, az emberi környezet védelme, a közúti járműfejlesztési program végrehajtásának helyzete, a

[23] 1921. december 28. a nemzetgyűlés 277. ülése. *Nemzetgyűlés naplója*, 160.

találmányok szabadalmi oltalma, a vegyi hulladékok szabadon való égetése, a veszélyes hulladékok kezelése, a telefonhálózat bővítése, a magyar ipar védelme, a település- és városfejlesztési kérdések, a Ferihegyi repülőtér környékének zajvédelme, a közutak állapotának problémája, a bős-nagymarosi beruházás, a honvédelem és az adózás kérdéseihez.

A tárgyalt korszak utolsó ciklusának utolsó tizenöt hónapjában teljesen megváltozott a parlamenti munkastílus és a hangnem. Természetesen ott találhatjuk a képviselőnőket az 1989–1990. évi rendszerváltás demokratikus kereteinek megformálásánál, a többpártrendszerre való békés átmenetet, illetve a demokratikus köztársaság alapjait biztosító törvények megfogalmazásánál.[24] A törvényhozás ismét felértékelődött, több törvény született, mint a korábbi ciklusban, és megformálásukban teljes aktivitással vettek részt a nők.[25] Ez az időszak külön elemzést érdemelne, mert ilyen nagy számban és ilyen hatékonyan sem ezelőtt, sem ezután – sem azóta – nem vettek részt a képviselőnők a parlament munkájában.

A következő alfejezetekben igyekszem a képviselőnők beszédeit témák szerint csoportosítani. Az egyes témákon belül azokat a felszólalásokat emelem ki, amelyeket témájuknál és stílusuknál fogva eredetinek vélek, vagy szellemiségük kívánja a megkülönböztető figyelmet. Így – bár indokolni szándékozom csoportosításaimat –kiemeléseim valószínűleg szubjektívek lesznek.

A NŐK ÉRDEKKÉPVISELETE A PARLAMENTBEN

Nyilvánvaló, hogy a képviselőnők – ciklustól és politikai rendszertől függetlenül – sokkal gyakrabban szóltak a parlamentben a nők helyzetének javítása érdekében, mint férfitársaik. Érintették a nők politikai jogait, gazdasági helyzetét, munkakörülményeit, a hármas teherből – háztartás, gyermeknevelés és munkavállalás – adódó speciális gondjait, a női és férfikeresetek közötti különbséget a férfiak javára, a nők képzését, az anyasággal járó gondjaikat a terhességtől a gyermekek iskoláztatásáig stb. Az alábbiakban olyan témákat elemzek, amelyeket a képviselőnők vetettek fel a nők helyzetének javítása érdekében.

[24] 1989. évi I. törvény az alkotmány módosításáról, 1989. évi II. törvény az egyesülési jogról, 1989. évi III. törvény a gyülekezési jogról, 1989. évi VII. törvény a sztrájkról, 1989. évi XI. törvény az országgyűlési képviselők és a tanácstagok választásáról szóló 1983. évi III. törvény módosításáról, 1989. évi XIII. törvény a gazdálkodó szervezetek és a gazdasági társaságok átalakulásáról, 1989. évi XIV. törvény az állami vállalatokról szóló 1977. évi VI. törvény módosításáról, 1989. évi XXVIII. törvény a külföldre utazásról és az útlevélről, 1989. évi XXIX. törvény a ki- és bevándorlásról, 1989. évi XXXIII. törvény a pártok működéséről és gazdálkodásáról, 1989. évi XXXIV. törvény az országgyűlési képviselők választásáról, 1989. évi XXXV. törvény a köztársasági elnök választásáról, 1989. évi XXXVI. törvény az 1956-os népfelkeléssel összefüggő elítélések orvoslásáról, 1990. évi XI. törvény a sajtóról szóló 1986. évi II. törvény módosításáról, 1990. évi XXVI. törvény az 1945 és 1963 közötti törvénysértő elítélések semmissé nyilvánításáról, 1990. évi XXVII. törvény a magyar állampolgárságtól megfosztó határozatok hatályának megszűnéséről.

[25] 1985 és 1990 között összesen 132 törvény született, és ebből 1989-ben 58, 1990-ben, a ciklus végéig pedig 27.

A legelső az általános választójog kérdése. Mind Slachta Margit, mind Kéthly Anna következetesen kiállt mellette. Slachta keményen bírálta Bethlen István miniszterelnöknek a választójog szűkítésére tett javaslatát, és harcolt azért, hogy meg kell adni - hagyni - a nőknek mind az aktív, mind a passzív választójogát.[26]

Kéthly összetettebben vizsgálta a kérdést: ő nemtől függetlenül egyaránt kiállt az általános, tikos és egyenlő választójogért. Bírálta a Bethlen-féle 2200/1922. ME számú rendeletet, amely csupán a 30. életévüket betöltött nőknek adott választójogot, de még ezt is az elemi népiskola hatodik osztályának sikeres elvégzéséhez kötötte. Szerinte ez kifejezetten a szegény munkás- és parasztasszonyok érdekeit sérti. Felvetette a kormányzat felelősségét abban, amiért ezek a nők nem szerezhették meg a választójoghoz szükséges iskolai végzettséget. Majd kifejtette, hogy ez csupán a népoktatási törvény és végrehajtásának kérdése, amit hosszú távon igenis meg kell oldani.[27] (A választójog Kéthly által képviselt rendezését majd az Ideiglenes Nemzetgyűlés oldja meg, de éppen abban a vitában nincs nőfelszólaló.)

A nők politikai jogaiért szállt síkra Orosdy Fülöpné a közigazgatás rendezéséről szóló törvényjavaslathoz tett hozzászólásában. Igazságtalannak tartotta, hogy azok a nők, akik virilis jogon tagjai a képviselő-testületeknek, jogaikat csak férfi megbízott útján gyakorolhatják. Kifejtette, hogy miután a nők aktív és passzív választójoggal rendelkeznek, nemcsak sérelmes, hanem célszerűtlen is ezt a régi gyakorlatot fenntartani. Hozzáfűzte: esetleg éppen azt zárják el jogainak gyakorlásától, aki a községnek kenyeret ad.[28]

Toperczer Ákosné 1938-ban nővédő tanács felállítására tett javaslatot. Tudja, mondta, hogy nem lehet kamarát nemi alapon szervezni, mégis szükség volna egy országos hatókörű nővédő szervezetre, amelyben különféle szakosztályok foglalkoznának a nők problémáival. Majd kitágítva a kérdést, arról beszélt, hogy nincsenek olyan hivatalos szakértők, akikhez a nők gondjaikkal bizalommal fordulhatnának tanácsért.[29] 1939 januárjában felolvasta a parlamentben a tárgyban a miniszterelnökhöz írt beadványát. Eszerint: „A tanács a kormány felhívására nővédelmi ügyekben véleményt mond, javaslatokat terjeszt elő, és felhívásra nővédelmi kormányhatósági intézkedések megtervezésében és végrehajtásában közreműködik."[30]

Melczer Lilla is a virilista nők jogaiért szólt első alkalommal a parlamentben. Szerinte a nőkre a közéletben szükség van, különböző területeken pótolták már

[26] A nők választójogának hazai történetéről lásd a kötetben Palasik Mária *A női egyenjogúság jogi szabályozása Magyarországon a 20. század második felében* című tanulmányát. Slachta e tárgyban kifejtett beszédét 1921. december 28-án, a nemzetgyűlés 177. ülésén mondta el. *Nemzetgyűlési napló*, 162.

[27] 1925. május 27., a nemzetgyűlés 417. ülése. *Nemzetgyűlés naplója*, 240–241.

[28] 1933. március 1., az Országgyűlés képviselőházának 154. ülése. *Nemzetgyűlés naplója*, 417.

[29] 1938. június 2., az Országgyűlés képviselőházának 322. ülése. *Nemzetgyűlés naplója*, 288.

[30] 1939. január 18., az Országgyűlés képviselőházának 362. ülése. *Nemzetgyűlés naplója*, 278. A tanács felállítására nem került sor.

a férfiakat. Szóvá tette, ahogyan sok férfi felsóhajt: „Hát bizony, miért is adtuk meg nekik ezeket a jogokat? - tanulhat, lehet orvos, ügyvéd, polgármester, miniszter is akár..." Ez derültséget váltott ki a Ház soraiban."[31]

A két háború között minden képviselőnő kiállt a nők szociális és gazdasági jogaiért. Slachta Margit már az 1920. április 23-án tartott parlamenti szűzbeszédében azt javasolta, hogy módosítsák a munkásnőkre vonatkozó törvényeket, alkalmazzanak női iparfelügyelőket, biztosítsák az anyaság védelmét, és adjanak az ipari munkásságnak évente kétheti fizetett szabadságot.[32]

Kéthly Anna többször, mindegyik ciklusban visszatérve a témára, szót emelt azért, hogy a törvényhozás javítson a dolgozó nők különböző csoportjainak helyzetén. Ezek közül kiemelkedik az 1928. évi V., az iparban, valamint némely más vállalatban foglalkoztatott gyermekek, fiatalkorúak és nők védelméről szóló törvénycikk tárgyalásakor elmondott beszéde. Keményen vádolta a társadalmat, amely sokszor negatív erkölcsi ítéletet mond a dolgozó nő felett. Ebben a felszólalásában azoknak a nőknek az érdekeit képviselte, akik gazdasági kényszerből kénytelenek fizetett munkát vállalni, mert különben a családjuk nem tud megélni.

A feladat az - vázolta -, hogy megteremtsék a nő számára annak feltételeit, hogy ember és nő lehessen. Szerinte a nő háromszoros rabszolgája a termelésnek. Majd hozzáfűzte: „Nem gondolok természetesen a díszpávára, hanem az összehasonlíthatatlanul nagyobb számban élő, küzdő, dolgozó és szenvedő asszonyra, mert mint kenyérkereső, mint háztartást vezető és mint anya háromszoros minőségben van kizsákmányolva és rabszolgasorban." Egyaránt bírálta a kisipart és a nagyipart: teljes az egyetértés közöttük abban, hogy gyermekeket és nőket alkalmazni a rezsiköltség csökkentését és a termelési költségek bérszázalékának gyakorlatilag nullára redukálását jelenti. A gondok enyhítéséhez államilag irányított és finanszírozott szociálpolitikára és a népoktatásban részt vevő gyermekek korhatárának felemelésére van szükség, mondta. Felvetette a dolgozó nők szülés előtti gondozásának és szülés utáni védelmének szükségét.[33]

Orosdy Fülöpné szintén parlamenti szűzbeszédében foglalkozott a hadiözvegyek nyomorúságos helyzetével és az ápolónők munkakörülményeivel, valamint munkájuk megbecsülésének hiányával: 30 órai folyamatos munkát követelnek tőlük, ugyanakkor a fizetésük nem éri el a létminimumot.[34]

Melczer Lilla hosszan foglalkozott azokkal az igazságtalanságokkal, amelyek a gazdasági válság következtében fellépő munkanélküliség kapcsán a nőket különösen érintették. „Most kénytelen vagyok felhívni az igen t. belügyminiszter úrnak és az összkormánynak a figyelmét még egy dologra, mégpedig a dolgozó nők mai helyzetére, illetőleg arra a lelkiismeretlen, sőt mondhatnám, arra a férfiatlan hajszára, amelynek ma ezek a nők - általában a női munka - egyes szervezetek és egyének részéről ki van téve" - kezdte beszédét. Kifejtette: „Mi

[31] 1933. március 2., az Országgyűlés képviselőházának 155. ülése. *Nemzetgyűlés naplója*, 482–483.

[32] 1920. április 23., a nemzetgyűlés 33. ülése. *Nemzetgyűlés naplója*, 189. és Balogh, 2000a, 231.

[33] 1927. november 27., az Országgyűlés képviselőházának 90. ülése. *Nemzetgyűlés naplója*, 398–401.

[34] 1932. április 6., az Országgyűlés képviselőházának 61. ülése. *Nemzetgyűlés naplója*, 188–190.

nem akarjuk elvenni a férfiak kenyerét, mi csak a férfi mellett akarunk dolgozni, minden téren egyenrangú segítőtársai akarunk lenni, és ki akarjuk egészíteni az ő munkájukat." Majd a nők családi állapotát szóba hozva arról a társadalmi elvárásról beszélt, hogy „a nő menjen férjhez". Azt taglalta, hogy ő is ezt tartja a leghelyesebbnek, legtermészetesebbnek, de hozzátette: az a baj, hogy a statisztikai adatok szerint több a nő, mint a férfi. Vagyis hiába akar minden nő férjhez menni, nem tud. „Ha ezek a nők tisztességesek szeretnének maradni, kénytelenek hivatalt vállalni, tanítóként, tanárként, üzletekben helyezkednek el" - érvelt a női munkavállalás mellett. Példát az Országház gyakorlatából hozott: húsz kőfaragó férfi között dolgozik egy kőfaragó nő, aki képzőművészeti főiskolát végzett, de munkát nem találva, beállt a férfiak közé kőfaragónak, napi kilenc órát dolgozik, és a legjobbak között van a teljesítménye. „Az egyik névtelen hős a sok közül. De hány lány van, aki eltartja szüleit, neveli testvéreit? A dolgozó nők megállják a helyüket, mondhatom, néha talán jobban, mint sok férfi" - hangoztatta. Ezt követően azt tette szóvá, hogy abból a 60-80-100 pengőből, amennyi fizetést a nők kapnak, a fiatalemberek nemigen tudnának családot alapítani - ezzel utalt a női fizetések alacsony voltára is. Majd azt bizonygatta, hogy a „20. században a munkát nem aszerint osztályozzák, hogy milyen ruhában jár az a dolgozó polgár, szoknyában, avagy nadrágban. (Úgy van! Úgy van! A bal oldalon.) Ma a munka minőségét nézik, és ha az a munka jó, korrekt és pontos, éppúgy meg kell becsülni, ha nő csinálja, mintha férfi csinálná."

Megismételte, hogy a nő legfőbb hivatásnak a családalapítást véli, de a női munka amellett szól, hogy szerényebb fizetések esetén a két kereset éppen lehetővé teszi azt - mondta. Majd azzal érvelt, hogy a lány azért is dolgozik, hogy kelengyéje legyen, mert enélkül még kevesebb esélye van férjhez menni - „a mesebeli hercegek, akik a Hamupipőkéket veszik feleségül, csak Álomországban vannak" - zárta a gondolatot. Beszéde végén megjegyezte: lehetetlen helyzet, hogy a nőket az ipari, kereskedelmi és nehezebb szabadpályára irányítsák csak azért, hogy a „férfiak beüljenek a kényelmesebb tisztviselői állásokba".[35]

Két év múlva azonban Melczer már árnyaltabban fogalmazott a női munkáról a munkanélküliséggel összefüggésben. Azt a javaslatot terjesztette be, hogy amennyiben egy nő dolgozik, és közben férjhez megy, de a férje munkanélküli, akkor a férj dolgozzon tovább, az ő nyugdíjába számolják bele az asszony szolgálati éveit. Ha válásra kerülne a sor, az a fél tarthatná meg az állást, akit a bíróság ártatlannak mond ki a válásban. Ugyanakkor a szociáldemokraták elképzelését erősítette: ha már a nő arra kényszerül, hogy dolgozzon, munkáját ne lehessen alacsonyabban megfizetni, mint a férfimunkát.[36] A parlament 1928-ban törvényt fogadott el a női munka védelméről, ez azonban a bérezés elveire alig tért ki.[37]

Toperczer Ákosné is első országgyűlési fellépésében (1937-ben) érintette a munkanélküliség kapcsán a nők helyzetét. Az értelmiségi ifjúság könyörög,

[35] 1934. május 23., az Országgyűlés képviselőházának 281. ülése. *Nemzetgyűlés naplója*, 157–159.

[36] 1936. május 5., az Országgyűlés képviselőházának 123. ülése. *Nemzetgyűlés naplója*, 176–181.

[37] 1928: V. tc. az iparban, valamint némely más vállalatban foglalkoztatott gyermekek, fiatalkorúak és nők védelméről. *Magyar törvénytár*. Franklin Társulat, Budapest, 1929, 230–247.

hogy helyezzék el gázóra-leolvasónak, villamoskalauznak - de így másoktól, a szerényebb képességűektől veszik el a kenyérkereseti lehetőséget, mondta. Idézi a közvéleményt, amely azt tartja: „A lányok menjenek férjhez!" Felhívta a figyelmet, hogy ez nem csupán a nők szándékán múlik. A statisztikai adatokat hívta segítségül: Budapesten a legutóbbi népszámlálási adatok alapján kilencvenezerrel több a nő, mint a férfi. Mi történjék velük? - kérdezte. Feltétlenül meg kell keresniük a megélhetőségi költségüket, és „levezetni azt a beteg konkurenciát, amely ma a nő- és férfitársadalom kenyéririgységében fennáll" - adta meg a választ. Szerinte a nők elhelyezkedésének tág tere van: „a doktorkisasszonytól kezdve az utolsó szegény dajkáig" megtalálhatják helyüket „egy boldogabb jövőben".[38] Két hónappal később ismét visszatért a témára, mivel nagy arányban tovább folyt a nők leépítése a munkahelyekről. Most már sokkal részletesebben idézte a statisztikai adatokat. Budapest példáján összehasonlította, hogy az összlakosságban, illetve azon belül a munkavállalók között milyen a férfiak és a nők aránya. Eszerint 1935-ben a főváros területén (az akkori 14 kerületben) 486 606 férfi és 573 825 nő élt. Közülük 376 144 a kereső, és 110 121 az eltartott férfi; 234 121 a kereső, 339 704 az eltartott nő. A dolgozó nők kategóriáján belül valamivel több mint hatvanezer fő a női háztartási alkalmazottak száma. Tehát igen széles az a réteg, amelynek a gondjaival foglalkozni kell. Azt javasolta, ha a szociális gondozást országos szinten kiépítenék, az hosszú távon megoldás lehetne a női munkanélküliség felszámolására. Ő az, aki elsőként hívta fel a figyelmet arra a gyakorlatra, hogy a nők közül csak a jeles minősítésűeket veszik fel az egyetemekre, míg a férfiak közül a gyengébbeket is.[39]

Toperczerné egy évvel később ismét felvetette a kérdést. Ezúttal országos adatokat hozott: Magyarország kilencmilliónyi lakosából 188 100 fővel több nő él, mint férfi. Hozzávette ehhez az özvegyeket és hajadonokat, és az adatokat összegezve arra a következtetésre jutott, hogy azok a nők, akik házasságon kívül kénytelenek élni, sokkal többen vannak, mint amit a statisztika kimutat. Szerinte semmiféle szervezet nem védi ennek a rétegnek az érdekeit, és javasolta ennek orvoslását.[40]

Egy fél évvel később a plenáris ülésen ismét szóba hozta a női munka leértékelését. „A társadalom [...] állandóan értékel, nemcsak a nőről való egyéni felfogásában, nemcsak a szüntelenül megjelenő mosoly képében, hanem értékel akkor is, amikor konkrétumokkal áll szemben, amikor választania kell sokszor egy kiváló nő és talán egy gyengébb végzettségű férfi között. Vannak foglalkozási ágak, [...] ahol a nő kiváló, kitűnő tudományos munkásságot fejt ki, a rangsorban mögötte lévő második, harmadik férfi nem fejtette ki az előírt tudományos munkálkodást, és ennek ellenére a nő nem lép elő, hanem a mögötte lévő férfi pretereálja. Ez minden vonalon így megy." Szerinte a kormánynak megvannak az eszközei, hogy véget vessen ennek a folyamatnak: „Tudja meg ország-világ, hogy nálunk a női munkát ezután értékelni fogják, és ha nem akar-

[38] 1937. február 24., az Országgyűlés képviselőházának 189. ülése. *Nemzetgyűlés naplója*, 509.
[39] 1937. május 5., az Országgyűlés képviselőházának 208. ülése. *Nemzetgyűlés naplója*, 587.
[40] 1938. június 2., az Országgyűlés képviselőházának 322. ülése. *Nemzetgyűlés naplója*, 288.

ják a nőt valahová bebocsátani, akkor inkább ne bocsássák be, mintsem később kikergessék onnan."[41]

1945–1990

1945 után a nők-férfiak közötti egyenlőtlenség felszámolásának első látványos lépése – az általános, egyenlő és titkos választójog bevezetésén túl – annak a törvénynek a megalkotása 1946 augusztusában, amely a nők számára a férfiakkal egyenlő feltételeket teremtett az egyetemi és főiskolai továbbtanulásban, s amelynek következtében a hittudományi és a katonatiszti főiskolák kivételével minden felsőoktatási intézmény megnyitotta kapuit a nőhallgatók előtt.[42]

A magyar parlamentek történetében ez az első olyan törvényjavaslat-tárgyalás, amelyben csupán a képviselőnők szólaltak meg. A parasztpártiak kivételével – mivel nekik nem volt női képviselőjük – minden pártból és a párton kívüliek nevében is nők szóltak hozzá a vitához. Az egyetlen férfi hozzászóló, Keresztury Dezső vallás- és közoktatásügyi miniszter pedig nem volt képviselő.

A munkáspártok képviselőnői a törvényjavaslat méltatásában a hangsúlyt az esélyegyenlőségre tették, arra, hogy az elmúlt években a nők bebizonyították: minden területen megállják a helyüket.

Veress Anna apáca, párton kívüli képviselő női elhivatottságról alkotott véleménye figyelmeztetett arra, hogy a képviselőnők sem egyformán értelmezik a női egyenjogúságot: „Élethivatásunkból kifolyólag egészen más adottságoknak megfelelő elhelyezkedést igényelünk és akarunk az életben. Nem kívánunk a bányák mélyére leszállni, nem kívánunk a martinkohók mellé állni, és még kevésbé kívánunk gyilkos fegyverekkel fronton küzdeni [...] Nem akarjuk az úgynevezett nemi felszabadítást, hanem amikor küzdünk a kettős erkölcs ellen, a férfiakat is arra az erkölcsi színvonalra szeretnénk felemelve látni, amelyet ma a nőktől megkívánunk", mondta.[43]

A hozzászólók többsége megegyezett abban, hogy a család biztonságának megteremtése továbbra is a nő alapvető feladatai közé tartozik, a családon kívüli egyéni kibontakozás lehetőségét azonban nem vitatták el tőle. Csupán Slachta Margit élt egy olyan javaslattal, amely választásra kényszerítette volna a nőket: vagy a család, és akkor nem vállalhat hivatalt; vagy a hivatás, és akkor a család örömétől fosztja meg magát.

A nők egyenjogúsítása majd 1948 novemberében folytatódik azáltal, hogy a papi hivatal kivételével lényegében minden munkakörben lehetővé tették a nők munkavállalását.[44] Ekkor már a koalíciós idők végén járunk, de a különböző pártállású képviselők parlamenti felszólalásai még mindig véleménykülönbségeket tükröznek. Érdekes, hogy a törvény előterjesztőjének, Jóború Magdának férfi vi-

[41] 1938. december 19., a nemzetgyűlés 356. ülése. *Nemzetgyűlés naplója*, 179. (Pretereál: latin szó, jelentése mellőz, elmellőz.)

[42] 1946. XXII. tc. *Magyar Törvénytár, 1946*, 96–97.

[43] Uo. 423.

[44] 1948. XLIII. tc. *Magyar Törvénytár 1948. évi törvénycikkek*. Franklin Társulat, Budapest, é. n., 239–241.

tapartnere akadt. Az egyik vitapont a nyugat-európai nőmozgalmak megítélése volt. Az egyik ellenzéki férfi képviselő, Pete Ferenc (Demokrata Néppárt) nagy elismeréssel nyilatkozott róluk, míg a napirend előadója, Jóború Magda (Magyar Dolgozók Pártja) feministának bélyegezte őket, mondván: nem a kapitalista társadalmi rend, hanem a férfiak ellen hirdetnek harcot.[45]

Pete Ferenc felszólalásában azt hangsúlyozta, hogy a nők munkába állása nem csupán egyenjogúság, hanem családok sokaságában szükség kérdése is, mivel egy kereset nem elég a család eltartására. Ezért teljesen jogosnak tartja: ha már a nő arra kényszerül, hogy dolgozzon, a munkahelyeken ne kerüljön a férfiaknál hátrányosabb helyzetbe. Hogy feladataikat jól elláthassák, Jóború Magda szociális védelmet kért asszonytársai számára.

Ezután a női témák évekig nem kaptak hangot a parlamentben. A nők széles rétegeit érintő szabályozások – mint a nők tömeges munkába állítása vagy az abortusz tilalma – mind rendeleti úton születtek, és még csak mód sem volt arra, hogy akárcsak egy interpelláció erejéig szóba hozzák őket a parlamentben. Ezalól csupán néhány felszólalás a kivétel. Az egyik Sárfi Rózsinak egy 1955-ös felszólalása, amely az anya- és csecsemővédelmet érintette, de ő sem beszélhetett a gondokról, viszont le kellett rónia a kötelező tiszteletkört a párt és a kormány e tárgyban hozott intézkedései előtt. Egy másik felszólaló képes volt azt állítani, hogy „amíg a múltban rendszeres volt a női munkaerő alacsonyabb díjazása, a nők kiszolgáltatottsága, addig napjainkban ez már ismeretlen fogalom. Egyenlő munkáért egyenlő bért kapunk."[46]

Talán egyedül Vass Istvánnénak, a Magyar Nők Demokratikus Szövetsége korábbi elnökének felszólalása tér el ettől. Ő merészelt arról beszélni, hogy a mindennapok gondjai jobban ránehezednek a nőkre, mint a férfiakra. Ezek egyikeként a lakáshiányt említette. Majd kitért arra, hogy a nők gyakorlatilag minden téren helytállnak, mégis nagyon nehéz őket bevonni a közéletbe. Ennek egyik okát abban látta, hogy a nőkkel szemben az az irreális elvárás, hogy nem hibázhatnak: „Ha egy nő munka közben valami hibát követ el, bajt zúdít szegény az egész női nemre. Ott már többé hallani sem akarnak arról, hogy ugyanoda nő kerüljön. De ha egy másik poszton egy férfi nem végzi el helyesen a munkáját, vagy akár öt-hat férfi is, természetesnek veszik, hogy a hetedik is férfi legyen. Még sosem hallottuk azt, hogy ide már nem állítunk többet férfit...", panaszolta.[47]

1958 végétől, úgy tűnik, valamelyest változott a helyzet, és azon a szinten, amelyen Vass Istvánné fel merte vetni a problémákat, már követői is akadtak. Krizsanyik Jánosné azt panaszolta, hogy Balassagyarmaton és Salgótarjánban a nők számára nincs elég munkahely. Majd folytatva a sort azt ecsetelte, hogy „nincs minden rendben a nők vezetésbe történő bevonásával sem. Azt mi jól tudjuk, hogy a nőknek van még bőségesen pótolnivalójuk az általános művelt-

[45] 1948. november 26., az Országgyűlés 88. ülése. A törvényjavaslat parlamenti vitáján elhangzottak hivatkozási jelzete: *Az Országgyűlés Naplója* (a továbbiakban *ON*). Budapest, Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársaság Könyvnyomdája, 1948, 61–90. ülés. 989–999.

[46] Tenczer Béláné, 1958. június 20., az Országgyűlés 50. ülése. *ON*, 2676.

[47] 1958. szeptember 26., az Országgyűlés 51. ülése. *ON*, 2764.

ség, a szakmai képzés tekintetében. Ezzel együtt úgy gondolom, ma is jóval több azoknak a nőknek a száma, akiket vezető beosztásban lehetne foglalkoztatni..."[48]

Szabics Istvánné a termelőszövetkezetekben dolgozó nők helyzetének javítása érdekében szólalt fel. Elmondta, hogy 1960 nyarán a téeszekben a tagok 24 százaléka volt nő (54 250 tagból). Felpanaszolta a férfiak szemléletét: az asszonyok a munkából kivehetik a részüket, de a munkájuk megbecsülésével nincs minden rendben. A 13 000 nő közül csupán 130–140 visel valamilyen vezető beosztást.[49]

Dr. Novák Pálné elismeréssel szólt az 1967-ben 3/1967. (I. 29.) Korm. rendelettel bevezetett meghosszabbított szülési szabadságról és a gyermekgondozási segélyről, azonban szóvá tette, hogy gyes lejárta után még számos gondja van az anyáknak. Ezért felvetette: szükség volna, hogy biztosítsák a négyórás vagy részidős foglalkoztatás lehetőségét annak, aki ezt szeretné, és azokban a szakmákban, ahol ez megoldható.[50]

Varga Tiborné az MSZMP KB 1970-es nőpolitikai határozata kapcsán hozta szóba a nők egyenjogúságát. Arról beszélt, hogy a nők egyenjogúságáért tett erőfeszítéseket nem tekinthetik befejezettnek mindaddig, amíg a társadalom szemlélete nem változik. Felpanaszolta a női és férfikeresetek közötti különbségeket, amelyek szerinte még egyenlő munkavégzés esetében is fennállnak. Ezt Nógrád megyei statisztikai adatokkal bizonyította: 1968 szeptemberében a férfiak átlagkeresete 2242 forint, a nőké 1387 forint volt. Mindez annak ellenére van így, hogy a bérpolitika nem tesz különbséget a két nem bérezése között, állította. „Sajnos még mindig olyan szemlélet uralkodik, hogy a férfi a családfenntartó", mondta. A vezető posztokon sem talált mindent rendben. Az adott munkahelyen foglalkoztatott női munkaerő arányában kellene a nőknek a vezető helyeket betölteniük. Még azokon a területeken is, ahol a nők aránya meghaladja a 70 százalékot (közigazgatás, oktatás, népművelés), a vezetők aránya csupán 23,7%. Szerinte a nők is szerepet játszanak ebben, mert sokan vannak közöttük, akik nem szívesen vállalnak vezetői beosztást, mert félnek a felelősségtől, a nagyobb megterheléstől, a „hosszadalmas esti értekezletektől". De legfőbb akadálynak a nőkre háruló háztartást, gyermeknevelést tartotta, és a szolgáltatások nem elégséges színvonalát, amivel a háztartási munka egy részét le lehetne venni az asszonyok válláról.[51]

Milován Ildikó 1973-ban szintén a női és férfimunkáért fizetett bérek egyenlőtlenségét tette szóvá. A vegyipari dolgozók béréről készült felmérés alapján megállapítja, hiába hatályos az *egyenlő munkáért egyenlő bért* elve, a gyakorlatban továbbra is hátrányos a nők bérezése a férfiakéval szemben. Hivatkozott egy friss statisztikai felmérésre, amely során 18 000 dolgozó bérét vizsgálták, akik közül 7700 nő volt. Az eredmény tanulságos: 112 férfinak és 815 nőnek 1000 és 1500 forint között, 3229 férfinak és 546 nőnek 2500 és 3000 forint között, 2016

[48] 1959. február 19., az Országgyűlés 3. ülése. *ON*, 132–133.
[49] 1960. december 8., az Országgyűlés 15. ülése. *ON*, 890.
[50] 1967. július 13., az Országgyűlés 3. ülése. *ON*, 120.
[51] 1970. március 5., az Országgyűlés 32. ülése. *ON*, 2527.

férfinak és 106 nőnek pedig 3500 és 4000 forint között volt a keresete. A legmagasabb fizetési kategóriába, 3500 és 4000 forint közé 932 férfi és csupán 19 nő került. Másképpen fogalmazva: a képviselőnő azt sérelmezte, hogy az 1000 és 1500 forint között keresők 88 százaléka, a 2500 és 3000 forint között keresőknek már csak 14,6 százaléka, a 3500 és 4000 forint között keresőknek pedig csupán 2 százaléka nő.[52]

Később még néhány ülésen szóba kerültek a női érdekek a tudatos családtervezés, majd a családjog tárgyalása kapcsán, azonban érdekes módon ezek nem tartalmaznak kritikai elemeket, nem ütnek meg egyéni hangnemet, hanem a működő politikai gyakorlatot helyeslik.[53] Pedig az 1040/1973. (X. 18.) minisztertanácsi határozat, majd az ennek nyomán született 4/1973. (XII. 1.) EüM-rendelet megnehezítette a terhességmegszakítást, bizonyosan lett volna hozzátennivalójuk a női képviselőknek is, ha parlament elé kerülhetett volna a téma. Csak a szigorítás bevezetése után másfél évtizeddel merészelte ezt szóba hozni Kovács Lászlóné, akinek 1988-as interpellációját a női érdekeket szem előtt tartó hozzászólások között az utolsó említésre méltónak tartom. A nők reprodukcióról való döntési joga mellett kiállva azt kérte, a parlament találja meg a módját, hogyan lehetne az abortuszbizottságokat megszüntetni, és „a terhességmegszakítás engedélyezését más, az egyén szabadságjogait, az egészségi és a népességi szempontokat egyaránt figyelembe vevő módszereket kidolgozni". Felhívta a figyelmet arra, hogy az abortuszbizottságok munkája formális, számos esetben megalázó, sérti a nők személyiségi jogait.[54]

A KÉPVISELŐNŐK KÉRDÉSEI ÉS VÁLASZAI A KOR PROBLÉMÁIRA

A következő alfejezettel az a célom, hogy bemutassam a női érzékenységet és harcosságot, azt, hogy az adott korszak politikai problémái, legjellemzőbb vagy legérdekesebb vitái hogyan tükröződnek vissza a női diskurzusban. Egyúttal érzékeltetni szándékozom a női következetességet és érzékenységet is. A teljességre természetesen itt sem vállalkozom, de szeretném a női szereplés minél tágabb skáláját szemléltetni.

Az első világháborút követő infláció ellen a törvényhozás is igyekezett fellépni. Ennek jegyében született az 1920. évi XV. törvénycikk az árdrágító visszaélésekről. A törvény a közszükségleti cikkeket a hatósági árnál magasabb áron értékesítők ellen alkalmazandó intézkedések között megemlíti a botbüntetés le-

[52] 1973. március 22., az Országgyűlés 18. ülése. *ON*, 1393.

[53] 1979. szeptember 26., Gulyás Emilné (*ON*, 2206.), 1983. március 24., Rőder Edit (*ON*, 1216–1220.), Bozsó Jánosné, Sebesi Lászlóné, Dobos Józsefné, Kosztolánczi Jánosné, Léderné dr. Faragó Margit, dr. Csehák Judit felszólalásai 1986. október 23. (*ON*, 638–672.).

[54] 1988. március172. az Országgyűlés 24. ülése. *ON*, 1931–1932. Az ún. Ratkó-korszak gyakorlatilag teljes abortusztilalma után 1956 és 1973 között liberális születésszabályozás volt érvényben, majd ezután hivatkozva az évi több mint 200 000 terhességmegszakításra, visszakozás történt, ismét szigorították az abortusz végrehajthatóságának lehetőségét. Talán éppen a felszólalónak és Csehák Judit miniszter személyének köszönhetően is a terhességmegszakításról szóló 76/1988. (XI. 3.) MT-rendelet valamelyest könnyített a nők helyzetén.

hetőségét. (Vagyis: „Árdrágító visszaélés bűntette miatt öt évig terjedhető börtönnel és ötszázezer koronáig terjedhető pénzbüntetéssel büntetendő, ha az árdrágítást közvetítő követte el, s ha az felnőtt, 10-25-ig terjedhető botbüntetéssel, ha fiatalkorú, 5-25-ig terjedhető vesszőbüntetéssel büntetendő..."). A törvényjavaslat vitájában Slachta Margit a javaslatot támogatva azt kérte, hogy a botbüntetést terjesszék ki a nőkre is. Javaslatát azzal indokolta, hogy ha ezt nem teszik meg, „arra a meglepő eredményre fogunk jutni, hogy az összes láncolásokat és árdrágításokat nem a férfi, hanem a nő csinálja". Mindenestre furcsa, hogy a 20. század elején még ilyen elavult büntetésnemben egyáltalán gondolkozhattak a képviselők.[55]

Slachta Margit a Habsburg-ház trónfosztását tárgyaló 1921. november 5-i vitában azt fejtegette, hogy a nemzetgyűlésnek nincs joga egy kétoldalú szerződést egyoldalúan felbontani.[56] Majd egy negyedszázaddal később a köztársasági államformát tárgyaló nemzetgyűlési vitában gyakorlatilag egyedül maradt, és a képviselők között nagy ellenszenvet váltott ki a Habsburg-ház és a Monarchia védelmezésével. Azt javasolta, hogy a döntést az államformáról halasszák el, és hagyják a békekötés utáni népszavazásra.[57] Kéthly Anna viszont ugyanebben a vitában feltette a kérdést: „Ki marad meg a királyság propagálójának? A földjét, a gazdasági hatalmát, politikai befolyását veszített uralkodó osztály, amely huszonhat esztendőn keresztül megakadályozta a magyar népet abban, hogy jogaihoz hozzájuthasson." Előrelátóan felvetette, hogy a köztársaság csak azoknak biztosíthatja a szabadságjogokat, akik azokat nem fordítják a köztársaság megdöntésére.[58]

Kéthly Anna 1926-ban a leventeoktatás szelleme ellen emelt szót. „Az a rendszer, ahogy most csinálják ezt az úgynevezett sportolást, nem csinál egyebet, mint felekezeti és nemzetiségi jelszavak alatt éket ver az állampolgárok közé. Felekezeti és pártjelszavak alatt egymás ellen uszítani próbálja azokat a magyar állampolgárokat, akik még megmaradtak ebben a csonka Magyarországban..." Arra figyelmeztetett, hogy ez sérti a trianoni békemegállapodást, és nemzetközi retorziót vonhat maga után.[59]

Orosdy Fülöpné 1934. november 14-én azért intézett interpellációt a belügyminiszterhez, mert pártjának, az ellenzéki Keresztény Gazdasági és Szociális Pártnak a szécsényi kerületben összehívott két, szabályosan bejelentett és engedélyezett gyűlését a hatósági szervek megakadályozták. Elmondta, hogy a szécsényi Népházban tartott gyűlésen, az ő beszámolóját félbeszakítva, megjelent egy csendőr őrmester, és felszólította, hagyják el a termet, vonuljanak ki a nyílt térre, ha nem, köteles karhatalmat igénybe venni. Ő és a hallgatóság tiltakozott,

[55] 1920. június 18., a nemzetgyűlés 63. ülése. Nemzetgyűlés naplója, 1920-21, III. kötet, 461-463. 1945-ben egy újságíró kérdésére válaszolva hibásnak találta ezt az álláspontját, belátva, mennyire visszaélhet a hatalom az ilyen büntetéssel, és az árdrágításokat sem lehet ily módon megakadályozni. *Demokrácia*, 1945. október 21.

[56] 1921. november 5., a nemzetgyűlés 260. ülése. *Nemzetgyűlés naplója*, 145.

[57] 1946. január 31., *Nemzetgyűlési Napló*, a nemzetgyűlés 12. ülése. 297-314.

[58] 1946. január 30., *Nemzetgyűlési Napló*, a nemzetgyűlés 11. ülése. 279-280.

[59] 1926. május 14., a nemzetgyűlés 551. ülése. *Nemzetgyűlés naplója*, 256.

mire elhangzott a „Szuronyt fel! Hátra arc! Tölts!" vezényszó, és nyolc csendőr szuronyt szegezve a nép ellen fordult. Orosdyné kifogásolta a gyülekezési szabadság megsértését, és hogy az intézkedés főszolgabírói utasításra történt. Keresztes Fischer Ferenc belügyminiszter a következőket válaszolta: „Egészen őszintén és lojálisan ki kell itt jelentenem, hogy ebben a két esetben az illetékes főszolgabíró tényleg hibát követett el." Majd hozzáfűzte: „Egyelőre késik a megdorgálása, mert attól a tudattól, hogy hibát követett el, aznap éjjel szélütést kapott, élet-halál között van." De a válasz nem elégítette ki az interpellálót.[60]

1935 májusában Melczer Lilla arra hívta fel a kormány figyelmét, hogy a gazdasági válságból való kilábalás módja nem csak az értékesítés megszervezése. A kormánynak minden szükséges intézkedést meg kell tennie a gazdák szakképzésére és ezáltal a termelés költségeinek leszorítására. Ennek keretéül a majdnem minden községben meglévő téli mezőgazdasági tanfolyamot és az iskolán kívüli népoktatást ajánlotta. Hibának tartotta, hogy sok helyen vasárnap délután tartják a képzéseket, amikor a gazdák pihennének. Azt indítványozta, tegyék át őket szombaton 18 óra utáni időpontra. Az állam küldje ki a faluba azokat a szakképzett embereket, akik a tanfolyamokat meg tudják tartani, és tanácsokat tudnak adni a mindennapi gazdálkodásban: kártevők irtásában, az elemi károk elleni védekezésben - ezek az emberek mintegy tanácsadó szolgálatként is segíthetnék a falvak lakosságát.

Felvetette továbbá a gazdaadósságok általános rendezését tekintet nélkül az eladósodottság mértékére, majd a falusi szegénység gondjaira próbált enyhítő intézkedéseket javasolni. Van olyan réteg, mondta, amely karácsonytól húsvétig nem lát kenyeret: „Vannak családok, ahol a négyéves gyermek nem ismeri, mi a cipő, mert még cipő sohasem volt a lábán, és nagyon sok olyan hat-nyolc gyermekes család van, amelynek egy, legfeljebb két pár cipője van, úgyhogy az iskolába is csak felváltva mehetnek, és boldogok, ha két-három szem krumpli jut mindegyiknek ebédre. Ilyen állapotok vannak a mezőgazdasági munkások körében." Súlyosbítja a nyomorukat, hogy „ha a családfő nagy keservesen keres egy mázsa gabonát, és azt elviszi a malomba őrölni, abból nemcsak a magas őrlési vámot kell megadnia, hanem meg kell fizetnie a lisztforgalmi adót is, ami a lisztet borzasztóan megdrágítja. Mert a 16 pengős búza a legjobb esetben is 20 és fél pengőbe kerül. Ez az adónem a legszegényebbeket sújtja a legjobban." Együttesen kéri a pénzügy- és a földművelésügyi minisztert, hogy ezt a munkásréteget tekintsék őstermelőnek, és engedjék el legalább a lisztforgalmi adót.[61]

Kéthly Anna tiltakozott az első zsidótörvényként ismertté vált 1938. évi XV. törvénycikk tárgyalásakor, amely 20 százalékra korlátozta a sajtó-, az ügyvédi, a mérnöki és az orvosi kamara zsidó tagjainak számát. A törvényjavaslatot úgy minősíti, mint amely megrendíti a társadalmi igazságosságot, a jogegyenlőtlenséggel együtt a társadalmi igazságtalanságot is törvénybe iktatva. Felhívta a figyelmet arra, hogy a zsidókérdésnek kormányzati eszközként való előrán-

[60] 1934. november 14., az Országgyűlés képviselőházának 299. ülése. *Nemzetgyűlés naplója*, 103.

[61] 1935. május 20., az Országgyűlés képviselőházának 15. ülése. *Nemzetgyűlés naplója*, 253–255.

gatása mindig olyan kormányzati bűnöket leplez, olyan kormányzati mulasztásokat akar kivonni a társadalom figyelme alól, amelyek különben az érdeklődés középpontjában állnának. Érvelését két csoportra osztotta: az egyikben a zsidóság elleni vádakat vetette el, a másikban pedig a zsidótörvénnyel elérhető gazdasági hatást kérdőjelezte meg. Az elsővel kapcsolatban megállapította, hogy a zsidóságot ért vádakkal szemben nem lehet védekezni, mint ahogy a bárány sem tud védekezni az ellen a vád ellen, hogy felzavarja a farkas vizét, jóllehet a víz folyása alatt áll – hozta az ismert példát. A gazdasággal kapcsolatban pedig arra hívta fel a figyelmet, hogy mivel nincs elég munkahely és jogbiztonság, bármikor kiterjeszthetik a diszkriminációt más ágazatokra is – mint ahogy ez később meg is történt.[62]

Az 1945 utáni korszakban Slachta Margitnak voltak sajátos felvetései a kor problémáira. Többször szólt a hitoktatás és a vallásos nevelés érdekében, a határokon kívül rekedt magyarság és a kis nemzetek jogairól, ellenezte az egyházi iskolák államosítását. 1948. június 16-án szenvedélyes beszédet mondott az egyházi iskolák államosításáról szóló törvénytervezet tárgyalásakor. Miután a parlament megszavazta a törvényjavaslatot, az ülést bezáró *Himnusz* éneklésekor Slachta tüntetően ülve maradt. Ezért a tettéért a Mentelmi bizottság kétszer hat hónapra kizárta az Országgyűlés munkájából.[63] Ezután már nem is vehetett részt a törvényhozás munkájában.

Az 1950-es években nehezen lelni önálló hangot a parlamentben. Nagy Imre kormányprogramjának meghirdetése után azonban érzékelni némi változást. Ennek egyik első jele Juhász Imréné, Szolnok megye tanácselnökének felszólalása, aki önkritikusan a közigazgatásban meglévő bürokrácia ellen hirdetett harcot. Kifogásolta, hogy ugyanabban a kérdésben különböző időpontokban egymásnak ellentmondó utasítások érkeznek a helyi tanácsokhoz, ahol azután nem tudják, hogy melyik szerint intézkedjenek. Ezt a gyakorlatot meg kell szüntetni – fejtette ki véleményét.[64]

Ugyanezt a szellemiséget tükrözte Csikesz Józsefnénak, az MDP Budapesti Bizottsága titkárának felszólalása is 1956. augusztus 1-jén. Ő azt nehezményezte, hogy a munkavédelmi berendezések elhanyagolása miatt a munkásokat gyakran éri baleset az üzemekben. Önkritikusan vallotta, hogy mindaddig nem tudták elérni, hogy az igazgatók pontosan megállapítsák a felelősséget a balesetek okának felderítésekor. Leggyakrabban a dolgozókra szándékoznak áthárítani a felelősséget azzal az egyszerű indokkal, hogy nem tartották be a szükséges óvintézkedéseket. Felvetette, ha nem csupán üres szólam az, hogy a legfőbb érték az ember, akkor ezen sürgősen változtatni kell.[65]

Izsák Júlia már az 1956-os forradalom után – igaz, még az 1957. májusi ülésszakon – engedett meg magának kritikai hangot. Az áruellátás hiányosságait bírálta, azt, hogy még Budapesten is gond van, sok élelmiszerboltba 10-11 óra

[62] 1938. május 12., az Országgyűlés képviselőházának 311. ülése. *Nemzetgyűlés naplója*, 555–560.

[63] BALOGH, 2000a, 236.

[64] 1954. január 23., az Országgyűlés 5. ülése. *ON*, 174.

[65] 1956. augusztus 1., az Országgyűlés 34. ülése. *ON*, 1466.

előtt nem érkezik friss tej és kenyér. Este pedig, amikor a dolgozó nő hazafelé tart a munkából, már zárva vannak az üzletek. De probléma ez a háziasszonyok számára is, akiknek kétszer-háromszor is el kell szaladniuk a boltba naponta, ha valamihez hozzá akarnak jutni. Burkoltan beszélt a hiánycikk-gazdálkodásról, amely arra teremt lehetőséget, hogy egyes termékeket pult alól, felárral, feketén adjanak el. Felvetette, hogy szigorúan büntetni kell a rejtett árdrágítókat (lásd Slachta hasonló hozzászólását 1920. június 18-án), és azt is, ha a szükségesnél nagyobb mértékben, önkényesen emelnek árat. Példát is hozott: egy hónappal azelőtt a karton női kötény - ami abban az időben a női otthoni ruhatár alapvető darabja - ára 30-35 forint volt, amit azóta 50-55 forintra emeltek fel. „Kiket sújtanak vele? A dolgozó asszonyokat! - summázta az ítéletét.[66]

Pankovits Józsefné 1961-ben azt nehezményezte, hogy a községfejlesztés állami forrásai csökkentek: 1960-ban a lakossági befizetések minden 100 forintja után még 87 forint volt az állami támogatás, ez azonban 1961-ben 48 forintra csökkent. Ezért Bács-Kiskun megye több községében is le kellett állítani a megkezdett beruházásokat. Ezt helytelenítette, és azzal utasította el ezt a gyakorlatot, hogy az állagmegóvás és a felvonulási munkák megdrágítják a költségeket. Nem tartotta helyesnek a csökkenő állami beruházásokat sem: enyhíteni kellene a tanteremhiányt, több utat és vízvezetéket kellene építeni - fejtette ki. Azt kérte, hogy állami szinten a községpolitikát kezeljék súlyának megfelelően.[67]

Hasonló témában gyakorol kritikát Kántor Lajosné is öt évvel később. Bár ő óvatosabb: azzal kezdi, hogy a vízvezeték-építés és a csatornázás terén jelentős fejlődés zajlott az 1945 és 1965 közötti időszakban Ez azonban nem követte az ipar- és a mezőgazdasági fejlesztések ütemét, így jelentős az elmaradás. Adatokat sorolt: Magyarországon az összlakosság 40 százaléka részesül közműves ivóvízellátásban, míg Romániában 49 százaléka, Angliában pedig 96 százaléka. Vagyis nyugati összehasonlítást merészelt tenni! Ennél sokkal rosszabbnak ítélte a csatornázottság s a szennyvíztisztítás helyzetét. Az utóbbi csupán 25 százalékos, ami azt jelenti, hogy a legtöbb esetben a szennyvíz tisztítatlanul kerül a települések nyílt árkaiba. Sürgette a regionális vízmű- és csatornaépítés állami támogatását.[68]

Szemerits Ferencné - miközben a mezőgazdasági termelőszövetkezetekről szóló törvényjavaslatot tárgyalta a parlament - hozzászólásában éltette a törvényjavaslatot, majd egy hirtelen fordulattal közölte, hogy napirenden kívül kíván szólni. Ekkor azon idős termelőszövetkezeti tagok problémáját vázolta, akik nem kaptak nyugdíjat, csak 260 forint úgynevezett öregségi járulékot. Ha fizettek volna havi 27 forint nyugdíjjárulékot, tíz év után nyugdíjra lettek volna jogosultak. Ezt azonban a többségük nem tette, mert nem kaptak megfelelő tájékoztatást. De sokan idős koruk ellenére még aktívan dolgoznak a téeszben, mégsem kaphatták meg a 260 forintos öregségi járulékot, mert a rendelkezések szerint egy családban csak egy személy jogosult rá. Azt javasolta, orvosolják

[66] 1957. június 5., az Országgyűlés 38. ülése. *ON*, 1976.
[67] 1961. február 22., az Országgyűlés 17. ülése. *ON*, 1016.
[68] 1966. január 28., az Országgyűlés 22. ülése. *ON*, 1575-1576.

ezeket a sérelmeket, és tegyék lehetővé az elmaradt havi nyugdíjjárulék utólagos befizetését.[69]

Többen foglalkoztak az 1968-ban bevezetett új gazdasági mechanizmus tapasztalataival[70] és a hibákkal, az áruhiánnyal.[71]

A környezetvédelem többször is foglalkoztatta a képviselőket. Dr. Radnay Éva, foglalkozása szerint orvos már 1976-ban arra az ellentmondásra hívta fel a figyelmet, hogy pazarolják a természeti forrásokat. Hozzátette: ami az anyagi javak felhalmozását, a technika fejlődését és az ember kiszolgáltatottságának csökkenését jelenti a természet erőivel szemben az egyik oldalon, az a másik oldalon deficitként jelentkezik: pazaroljuk az emberi létezés természeti feltételeihez rendelkezésre álló készleteket, vagyis szennyezzük a levegőt, a talajt és a vizeinket.[72] 1981-ben dr. Rőder Edit ügyvéd odáig merészkedett, hogy kijelentette: „A környezeti ártalom okozása nem bocsánatos bűn. Akinek a hatalom a kezébe van adva, annak érvényesíteni kell azt a hatalmat, amelyet a jogszabály alapján neki adtunk. Talán az elkövetkező időszakban továbbfejlesztjük ennek a hatalomnak a gyakorlását. Mert ha egy embert meg lehet büntetni azért, mert egy másiknak az egészségét, testi épségét megkárosította, akkor miért nem lehet megbüntetni azokat, akik tízezreket meg az országot teszik tönkre? Ne csak pénzbüntetésre ítéljük a sok esetben immár bűncselekményt elkövetőket, mert hiszen azt is állami pénzből fizetik. Miért hoztuk a törvényt? Nem azért, hogy végrehajtsuk?"[73]

Dobos Ferencné volt az első képviselőnő, aki az interpellációjára adott miniszteri választ nem fogadta el. A Ferihegyi repülőtér övezetében élők érdekében a zajártalom csökkentéséért szólalt föl. Azt sérelmezte, hogy bár nagy ütemben halad a repülőtér bővítése – ekkor folyt a Ferihegy 2A beruházás –, elmaradnak a környezet- és zajvédelmi beruházások.[74]

„FÉRFITÉMÁK" A KÉPVISELŐNŐK INTERPRETÁCIÓJÁBAN

Az alkoholfogyasztás ártalmassága többször szóba került a parlamentben. 1921-ben a szesz jövedéki adójának tárgyalása során Slachta Margit tartott alkoholellenes beszédet, amelyben szakmailag jól felkészülve igyekezett az alkohol kártékony hatásait ecsetelni. Férfias érveket hozott a túlzó alkoholfogyasztással szemben. Elsők között említette, hogy részben ezzel lehet magyarázni azt, hogy a hadköteles korosztályban csökken a katonai szolgálatra alkalmasnak minősítettek száma itthon és külföldön egyaránt. Szakirodalomra hivatkozva azt ecse-

[69] 1967. szeptember 28., az Országgyűlés 6. ülése. *ON*, 410.

[70] Szviridov Ivánné, 1968. július 11., az Országgyűlés 13. ülése. *ON*, 1027–1031.

[71] Rujsz Lászlóné, 1969. december 11., az Országgyűlés 29. ülése. *ON*, 2351–2354.

[72] Ahhoz képest, hogy a Római Klub *A növekedés határai (The Limits To Growth)* című publikációja – amely meghatározó volt a környezettudatosság fejlődésében, illetve a fenntarthatóság, a fenntartható fejlődés szempontjából, talán a legfontosabb dokumentum – 1972-ben jelent meg, és az ún. Brundtland Bizottság jelentése, *Közös jövőnk* címmel csak 1987-ben látott napvilágot, a képviselőnő nagyon felelősen gondolkodott. 1976. március 19., az Országgyűlés 8. ülése. *ON*, 459.

[73] 1987. december 17., az Országgyűlés 22. ülése. *ON*, 1763–1764.

[74] 1981. október 9., az Országgyűlés 10. ülése. *ON*, 590.

telte, hogy 1892-ben Magyarországon a hadköteles korosztálynak 22 százaléka volt alkalmas katonának, míg Svédországban az antialkoholista mozgalom 1881 és 1890 között kifejtett tevékenységének hatására 64,54 százalékról 80 százalékra nőtt a katonai szolgálatra alkalmasak száma. Javaslatot tett arra, hogy pálinkamérésekben a nőknek és a 20 év alatti férfiaknak tilos legyen szeszes italt felszolgálni, illetve az ilyen helyiségekben ne lehessen nőket alkalmazni, mert - érvelése szerint - itt a nőket „teljes erkölcsi lejtőre állítják".[75] Kiegészítő indítványát nem fogadta el a parlament.

Az 1927. évi XXXIII., *az ifjúság védelméről szeszes italok kiszolgáltatása és szórakozóhelyek látogatása terén* című törvénycikk tárgyalásakor Kéthly Anna emelt szót az alkohol szabályozatlan fogyasztása ellen. Vázolta, hogy milyen kapcsolatban áll egymással az alkoholizmus és a bűnözés, illetve a betegségek okozói között is első helyen szerepel az alkoholfogyasztás. Szóvá tette azt a helytelen gyakorlatot, hogy a munkásnegyedekben minden sarkon kocsma található, és hogy ezek fizetés- és az azt követő ünnepnapokon zsúfolásig tömve vannak munkásemberekkel. Ilyenkor dupla személyzet dolgozik, hogy győzzék a kiszolgálást. „Sokan nemcsak az eszüket és egészségüket isszák el ott, hanem a pénzüket is [...] Itt azután nincs mérsékelt ivás, mert nincs az a lelkierő, amely a megálláshoz szükséges volna. Ide viszi, ha alkalma van rá, a munkást nyomorúsága is, komisz lakása, rongyos ruhája, elégtelen keresete is, mert azt mondja: mert ha már megélni nem lehet belőle, legalább hadd veszek rajta egypár kellemes órát magamnak." Indítványozta, hogy az ünnepnapokat megelőző hétköznapok délutánjától az ünnepnapot követő hétköznapok reggeléig terjedő időszakban törvényben tiltsák meg a szeszes italok kiszolgálását. Ezenkívül pedig csak 21. életévét betöltötteket lehessen szeszes itallal kiszolgálni.[76] A képviselőház azonban egyik javaslatát sem fogadta el.

Slachta Margit nagyfokú szociális érzékenységről tett tanúbizonyságot. Különféle javaslatokkal állt elő abból a szándékból, hogy a főváros szegényügyi kiadásait eredményesebben lehessen finanszírozni. Egyikkel-másikkal súrolta a férfi képviselők türelmének határát, mert odáig ment, hogy a lóverseny és a fogadóirodák működését is érintette. Többek között arra tett javaslatot, hogy a budapesti versenyfogadások adóját felemeljék másfélről két százalékra.[77] Ugyanezt indítványozta a bukmékerirodák esetében is.[78] Pár hónappal később felvetette, hogy a Magyarországra befektetési szándékkal érkező tőkét adóztassák meg, és a bevételt fordítsák azt államilag finanszírozott kislakások építésére.

Legalább huszonöt éven át a külpolitika is férfitémának számított a parlamentben. Orosdy Fülöpné a költségvetés tárgyában folyó részletes vitában szólt hozzá külpolitikai témához 1934 májusában. Beszéde zavaros: kapcsolatba hozta a trianoni béke revízióját, a Szent Korona-tant és a Monarchia által képviselt gazdasági egység helyreállítását. Mindez szerinte úgy lehetséges, hogy a fran-

[75] 1921. március 1., a nemzetgyűlés 156. ülése. *Nemzetgyűlés naplója*, 294.

[76] 1927. október 28., az Országgyűlés képviselőházának 82. ülése. *Nemzetgyűlés naplója*, 205–209.

[77] 1921. március 19., a nemzetgyűlés 169. ülése. *Nemzetgyűlés naplója*, 103.

[78] 1921. július 29., a nemzetgyűlés 239. ülése. *Nemzetgyűlés naplója*, 233.

ciákat meg kell nyerni a magyar ügynek, és a lengyel barátságra nagyobb hangsúlyt kell helyezni.[79]

Melczer Lilla többször foglalkozott a vadkárok megakadályozásával: az 1934. évi erdőtörvény, majd az 1935/36. évi költségvetés és végezetül az 1936/37. évi költségvetés tárgyalásakor. A vadkárok megakadályozására javasolja, hogy állítsák vissza a korábban érvényben lévő vadászati időszakot. Arra hivatkozik, hogy a legnagyobb kárt a vadak ősszel okozzák a kukoricásban, a répaföldeken és a burgonyatermésben, illetve az őszi vetésekben. Ezt sokszor a szegény emberek földje szenvedi el, akiknek nincs pénzük arra, hogy tavasszal új vetőmagot vásároljanak. Szabályozzák újra a vadászati jogot, javasolta.[80]

A háború utáni parlamentekből – úgy tűnik – eltűntek a „férfitémák" a képviselőnők felszólalásaiból. És amikor az ötvenes évek második felében visszatérnek, már minőségi átalakulás és szemléletváltás következik be az Országgyűlésben és a társadalomban egyaránt. A központilag sugallt, a munka világára formálisan érvényes nemek közötti egyenjogúság „betört" a törvényhozásba is. Ennek következtében azok a témák, amelyek felvetését korábban a férfi képviselők privilégiumának tartották, minden további nélkül megjelennek a képviselőnők hozzászólásaiban is.

Az ilyen jellegű hozzászólások körében úttörőnek mondhatjuk Wolf Johannáét 1954-ben. Az épülő Sztálinváros főépítésze (és az első építészmérnöknők egyike Magyarországon) az építőipar előtti feladatokat ecsetelve nagyvonalú tervekről beszélt, a vasbeton-előregyártás jövőjéről és funkciójáról, a minőség megkövetelésérő az építőiparban, az ágazat túlzott adminisztrációjáról.[81] Az építőipar még egy évtizeddel azelőtt is „férfitémának" számított, és a nők csupán annyiban érintették, amennyiben felhívták a figyelmet, hogy több lakást kell építeni. De ugyanezt mondhatjuk el a vadgazdálkodásról, a gázkitermelésről, az alumíniumgyártásról, a talajerózióról, a szénbányászat jövőjéről, a műtrágyagyártásról szóló felszólalásokról is.[82] A nők egy-egy téma hiteles szakértőivé váltak, és ilyen minőségükben képviselőként gyakran kaptak szót a parlamentben.

ÖSSZEGZÉS

A feldolgozott hetven évben a női politizálás gyökeres változáson ment át. Igaz, a parlamenti terep ennek csak egyik színtere, de a politikai színterek között az egyik legfontosabbnak mondható. Ez még az 1949 és 1989 közötti időszakra is áll: bár nagyon korlátozott keretek között, de az egyéni lehetőségek kibontakoz-

[79] 1934. május 16., az Országgyűlés képviselőházának 278. ülése. *Nemzetgyűlés naplója*, 470–473.

[80] 1937. május 31., az Országgyűlés képviselőházának 221. ülése. *Nemzetgyűlés naplója*, 34.

[81] 1954. január 22., az Országgyűlés 4. ülése. *ON*, 70–80.

[82] Kókai Jánosné a vadgazdálkodásról, 1961. december 16.; Placskó Jánosné a gázkitermelésről, 1963. március 26.; Kerkay Andorné, az alumíniumgyártás problémáiról, 1963. október 25.; Krizsanyik Jánosné a talajerózióról, 1963. október 26.; Salamon Hugóné a szénbányászat jövőjéről, 1973. március 29.; Pályi Sándorné a mezőgazdaság igényeinek jobban megfelelő műtrágya gyártásáról, 1975. szeptember 25.

tatására a parlament alkalmas volt. Aki ezzel élni tudott, karriert építhetett a korabeli fogalmak szerint. Figyelemre méltó, ahogyan az első képviselőnők - a mögöttük álló pártoktól és ideológiáktól függetlenül - megteremtették a női politizálás kereteit, és elfogadtatták létjogosultságát. Majd megfigyelhettük, hogyan nőtt a képviselőnők száma az időben, és hogyan bővültek az általuk felvetett kérdések és témakörök a felsőfokú végzettségű nők számának növekedésével párhuzamosan.

Végigolvasva a hetven év parlamenti felszólalásait még egy érdekes következtetésre juthatunk. Az időben előrehaladva egyre csökken a felszólaló nők női mivoltán ironizáló férfibekiabálások száma, majd a 1980-as években ezek szinte teljesen meg is szűntek. Ez azért érdemel különös figyelmet, mert a rendszerváltás utáni parlamenti ciklusokban a képviselőnőknek szinte mindent elölről kellett kezdeniük:[83] kevesen kerültek be az Országgyűlésbe, és máig hallani férfi képviselőktől a nőket sértő bekiabáló megjegyzést. A kutató munkáját ez persze színesíti, de a társadalmi gyakorlatért mindenképpen kár.

[83] Lásd Fésüs Ágnes - Palasik Mária kötetbeli *A nők a törvényhozás és a végrehajtás legmagasabb szintjén* című közös tanulmányát!

A nők a közéletben Magyarországon a rendszerváltás után

GARANCSI GYÖRGYI

A NŐKÉRDÉS A PÁRTOK POLITIKÁJÁBAN

A NŐPOLITIKAI DISKURZUS LÉTÉNEK INDOKOLTSÁGA

A pártállami korszak második felében állandósult nőpolitikai diskurzus fennmaradása annak egyenes következménye, hogy „...sokfajta hátrányt szenvedő alanya a nő – mégpedig munkamegosztásban elfoglalt helyzetéből következően, a reá halmozottan háruló funkciók miatt."[1] Az idők folyamán tartósnak bizonyult tehát a diskurzus *tárgya* – nem így a téma *megközelítésmódja:* a kérdéskör kezdeti, szerepelméleti megközelítését a későbbiekben a konfliktuselméleti szemlélet váltotta fel a szociológiában, a kibontakozófélben lévő gender study területén.

Ez a *társadalomtudományok*ban megnyilvánuló problémaérzékenység, mint általában, ezúttal is előtte járt a *társadalompolitiká*nak – a mai pártprogramok vagy csak érintőlegesen, vagy egyáltalán nem térnek ki a szóban forgó ellentmondásokra. Sem a praxis (a közvélemény-kutató intézetek általában csekély különbségeket észleltek a nemenkénti pártpreferenciák terén), sem pedig a pártstratégiák nem segítették elő a nőkérdés koncepciózus átgondolását.

ELŐZMÉNYEK: A NŐKÉRDÉS A RENDSZERVÁLTÁST MEGELŐZŐEN

Magyarországon a nőkérdés soha nem volt a társadalompolitika lényeges része – az ez ügyben született pártállami kormányzati döntések a mindenkori hatalom gazdasági, foglalkoztatási vagy népesedési céljainak megvalósulási formái voltak. 1990 után, az egypártrendszer letűntével fordulatra kerülhetett volna sor e téren is, a politikai pártok azonban nem ismerték fel ennek jelentőségét, még a választási küzdelemben sem – a rendszerváltás utáni első szabad választáskor a parlamentbe jutásért egymással versengő, mintegy ötven párt nem tartotta fontosnak, hogy önálló nőpolitikai programot dolgozzon ki, kísérletet sem tettek a női választók megnyerésére. Az a tizenhét évvel ezelőtti, sommás megállapítás azonban,

[1] KONCZ, 1985.

mely szerint „a női érdekek sehol, semmilyen csatornán nem folynak be a politikai küzdőtérre",[2] ma már nem állja meg a helyét.

Az államszocializmus viszonyai közepette a gazdasági és politikai szándékok egyértelműen determinálták a népolitikai döntéseket: „...a kettős szerep ellátása nem szabad választás, hanem kemény gazdasági kényszer következménye volt."[3] Az ötvenes, korai hatvanas évek propagált nőideálja az emancipált dolgozó nő volt, mivel az erőltetett ütemű iparosításhoz a rendszernek szüksége volt képzetlen, alacsony bérű munkaerőtömegre is, így ugrásszerűen megnőtt a nők foglalkoztatottsági aránya. A hatalom egyrészt egyenlő félként tüntette fel a nőt (egyértelműen erre lehetett ugyanis következtetni a kétkeresős családmodellből), másrészt viszont szociális intézkedéseivel a konzervatív férfi–nő modellt közvetítve azt sugallta, hogy a családi élet és a gyermeknevelés – csak a nők terhei.

A hatvanas évek első harmadától fordulat állt be a népolitikában: a „szocializmus természetétől idegen" munkanélküliség elkerülésére a gyes intézményének bevezetésével előbb kisebb, majd idővel – a nagy létszámú Ratkó-évjáratok szülőképes korba lépésével – nagyobb női munkaerőtömegeket vontak ki a munkaerőpiacról. Ez, a tradicionális nemi szerepeket újólag konzerváló államhatalmi lépés tulajdonképpen a korábban már emancipált nő ismételt száműzését jelentette a háztartás berkeibe – ráadásul a folyamatot felcímkézve egy demagóg, családbarátnak mutatkozni kívánó ideológiával. Néhány évvel a gyes bevezetését követően, „1967 táján véglegessé és dominánssá vált az a beszédmód, mellyel az államszocialista politikai és modernizációs projekt visszavonta a női emancipáció ígéretét és feltételeit"[4] – ez az antimodernista intézkedéscsomag volt azután az úgynevezett *gyes-diskurzus* tárgya: a gyes (majd a gyed is) összességében – kétségtelen előnyeik ellenére –visszalépést jelentettek a tradicionális női szerepek irányába. Az életpálya megszakítása miatt ugyanis akadályokat gördítettek a nők szakmai előmenetelének útjába, konzerválták meglévő munkaerő-piaci hátrányaikat (javadalmazás, szakmai továbbképzés-előrelépés, vezetővé válás stb.)

A rendszerváltást közvetlenül megelőző évekre mindazonáltal összességében sok tekintetben javult a nők helyzete, noha a mögöttes politikai szándék következetlen volt: nem volt módszeresen kidolgozott és véghezvitt baloldali család- és népolitika, illetve a magánszférában erősödött a konzervativizmus, mivel alapvetően a konzervatív keresztény családi normák követését sugallták a szociálpolitikai intézkedések. A meglévő eredmények megőrzése miatt, valamint ebből fakadóan legitimációs célokból a hatalom idealizálni kezdte a családot – egyrészt direkt eszközökkel (az anyák otthon maradását ösztönző szociális ellátásokkal), másrészt pedig indirekt módon, tabutémák fenntartásával (például családon belüli erőszak, homoszexualitás stb.)

[2] Koncz, 1990.
[3] Uo.
[4] Adamik, 2000.

A PÁRTPROGRAMOK NŐKÉPE KAPCSÁN FELMERÜLŐ KÉRDÉSEK

Az elemzői szándék arra irányult, hogy a címben jelzett kérdéskört a 2006-os országgyűlési választásokat megelőzően közzétett öt pártprogram (Fidesz-Magyar Polgári Szövetség, Kereszténydemokrata Néppárt, Magyar Demokrata Fórum, Magyar Szocialista Párt, Szabad Demokraták Szövetsége) alapján megvizsgálja. Annak ellenére, hogy nem egy párt rendelkezik nőtagozattal is, célkitűzéseik, esetleges programjaik nem tanulmányozhatók - honlapjaikon nem teszik közzé azokat. (Koncz Katalin szerint ennek oka az, hogy jelenleg Magyarországon „a nőszervezetek nem gyakorolnak érdemleges hatást a pártpolitikára. A mozgalom gyakori betegsége, hogy az aktív mag sokat dolgozik, és úgy véli, hogy munkája eredményes, miközben az érintettek ebből semmit sem, vagy csak keveset érzékelnek.")

A pártprogramok áttekintésekor a következő szempontok voltak (lettek volna) elsődlegesek:

- Mely pártprogramokban jelenik meg a „nőkérdés" primer módon a női jogok érvényesülésének kérdéseként, melyekben össztársadalmi érdekként, és melyekben a kettő egységeként? Továbbra is érvényesül-e az a tendencia, hogy a „nőkérdés" nem politikai cél, hanem - politikai eszköz? Van-e olyan párt, amelynek programjában a nő önálló entitásként jelenik meg?
- Változott-e egy-egy párt „hivatalos" nőképe aszerint, hogy kormány- vagy ellenzéki pozícióba került-e éppen?
- Kirajzolódni látszik-e egy, kormányzati ciklusokon át, tendenciaszerűen kibontakozó, modernizációs nőpolitikai fejlődési irány?
- Elérte-e a rendszerváltás utáni pártok egyikét-másikát az újfeminizmus szemléletmódja (vagyis a *különböző, de mégis egyenlő* alapvetésen nyugvó megközelítés, miszerint nem utolérni kell a férfiakat, hanem - a másság tényeit elfogadva, a különbségeket figyelembe véve - valódi egyenjogúságot elérni (például munkavállalás - női módon)?
- Mi jellemzi a konzervatív, a liberális és a szocialista (szociáldemokrata irányba tartó) pártok nőképét, milyen értékeket, tulajdonságokat hangsúlyoznak? Tekintély- vagy szabadságelven alapulnak-e megközelítéseik? Csak a nők kötelességeivel, feladataival kapcsolatos kormányzati teendőket hangsúlyozzák-e, avagy életük egyéb aspektusait is?
- Hatással volt-e az egyes pártok nőpolitikájára az ország EU-csatlakozása? (A kérdéskörnek ez a vetülete annál fontosabb, mivel a 2004-es belépés óta egyre élesebben vetődik fel lemaradásunk az uniós átlagtól ebben a vonatkozásban. Például amellett, hogy az Európai Unió országai közül Magyarországon van a legerősebb összefüggés a nők gazdasági aktivitása és gyerekvállalása között, Európában a munkavállaló nők közül a magyarok fordítják a legtöbb időt a jövedelemszerző munkára,[5] ráadásul a háztartási

[5] EUROSTAT, 2004.

munkák 80 százalékát akkor is ők végzik, ha magasabb presztízsű, nagyobb időráfordítást igénylő munkájuk van, mint házas- vagy élettársuknak.)

A KUTATÁS KÖRÉBE BEVONT PARLAMENTI PÁRTOK NÉHÁNY GAZDASÁG- ÉS TÁRSADALOMPOLITIKAI JELLEMZŐJE, A „NŐKÉRDÉS" KEZELÉSÉT BEFOLYÁSOLÓ ÉRTÉKTÉTELEZÉSEIK

A „nőkérdést" az egyes pártok sajátos szemléletmódjuk alapján különféleképpen közelítik meg. Eltérő attitűdjeik mögött - Fricz Tamás megfogalmazásával élve - „szociokulturális eredetű szemléleti, beállítódásbeli tagoltság húzódik meg", ami a felszínen formális ideológiai tagoltságban ölt testet.[6] A nőkérdés kapcsán hangoztatott irányelvek - és még inkább az a tény, hogy mennyire tartják a szóban forgó kérdéskört fajsúlyosnak - a pártok ideológiai és értékválasztását tükrözik. A pártprogramokon alapuló vizsgálat körébe bevont jobboldali parlamenti pártok közül az MDF-et és a KNDP-t a rendszerváltás óta mindvégig a konzervativizmus jellemezte, a Fidesz/Fidesz-MPSZ pedig a megalakulását követő 15 éven belül a pragmatizmustól és liberalizmustól a konzervativizmusig jutott el. A baloldali ágensek közül a liberális SZDSZ és a szocialista, kvázi-szociáldemokrata MSZP pártdokumentumainak elemzését végeztem el.

Az a pártokat tagoló ideológiai kiindulópont, hogy az egyén vagy a nemzet-e a centrális jelentőségű entitás, vagyis hogy mi jellemzi az egyes pártok nézetrendszere szerint az egyén és a nemzet kapcsolatát, vízválasztó a nőpolitika szempontjából is. A pártoknak a nők társadalmi szerepeiről vallott nézeteit ugyanis alapvetően meghatározza, hogy a közös értékrendű, kultúrájú, céltételezésű nemzetet tartják-e elsődlegesnek, avagy éppen fordítva: a (nemzetalkotó) egyének sokaságát.

Ugyancsak fontos szempont az is, hogy milyen társadalmi integrációs eszközökön, intézményeken alapulva látják érvényesíthetőnek az egyes pártok említett céljaikat - mit tartanak a társadalom „kötőanyagának", és ebből következően melyek a nőkre háruló feladatok.

A FŐBB TAPASZTALATOK

1. A 2006-os választási pártdokumentumok tanulmányozásának legprimerebb tapasztalata, hogy a téma *meglehetősen mellőzött, különösen a „hagyományos" jobboldali pártok esetében* (Fidesz, KDNP, MDF). Semmiképpen sem állítható, hogy a nőkérdés egyike lenne a pártok alapvető társadalompolitikai, programjukat döntő módon befolyásoló toposzainak.

Az eredeti elemzői szándék a forrásanyagok[7] direkt (utalások a női társadalmi szerepekre) és indirekt (szociálpolitikai, foglalkoztatáspolitikai intézkedéstervek)

[6] Fricz, 1993.

[7] Fidesz-Magyar Polgári Szövetség: *A Cselekvő Nemzet Programja.*
Kereszténydemokrata Néppárt: *Hitel, bizalommal, őszintén hazánkért, nemzetünkért. (A KDNP politikájának alapelvei.)*

vetületeinek vizsgálata volt annak érdekében, hogy feltáruljon a nőkérdés párttagoltságú kezelése - a dokumentumok megismerését követően azonban azzal kellett szembesülni, hogy a nőkérdés a pártprogramokban többnyire marginális jelentőségű. A szakirodalom (Lovenduski) ennek a jelenségnek a magyarázatát abban látja, hogy a nőkérdés csak akkor emelődik fel a pártpolitika szintjére, ha a pártok valamilyen oknál fogva erre rákényszerülnek. (Ilyen helyzet volt például a pártállam idején: a női életsorsok százezreibe durván beavatkozó Ratkó-korszakbeli, kriminalizált születésszabályozás a rendszer legitimálását szolgálta, abból az axiómaként kezelt tételezésből kiindulva, hogy a születések számának emelkedése az állampolgárok elégedettségét jelző egyértelmű visszaigazolás volna - az államhatalom számára... Újabb két évtized múlva a gyes rendszerének bevezetése ismét nem „önmagáért való" volt - valós oka a munkaerő-túlkínálat csökkentése, kézben tartása a teljes foglalkoztatottsággal hivalkodó rendszer számára.)

A pártprogramok ezen hiányosságait Koncz Katalin[8] annak az - általa *kumulatív*nak nevezett - folyamatnak az elmaradásában, pontosabban: késlekedésében jelölte meg, melynek főbb lépései a következők: a nők nagyobb arányú beáramlása a pártokba és vezetői testületeikbe; a női igények megfogalmazódása, majd beemelése a pártprogramokba; a programpontok (legalább részleges) megvalósulása; a kedvező tapasztalatok nyomán újabb igények generálódása; azok pártprogramokbeli megjelenítése a már megteremtődött hatalom és befolyás révén.

A 2006-os választást megelőzően publikált programokban tehát - eltekintve az SZDSZ-étől - alig van nyoma a női értékeknek és érdekeknek.

2. Miközben a gyermekvállalást befolyásoló tényezők szerepének megítélésében paradigmaváltás következett be (míg a korábbiakban általánosan elfogadott nézet volt, hogy a gyermekellátási intézménystruktúra, valamint a női munkavállalás konkrét feltételei, így például a munkaidő, a távmunka és a részmunka lehetőségének megteremtése stb. hatnak legerősebben a gyermekvállalási kedvre), az újabb, nagy mintás felméréseken alapuló tanulmányok arról számolnak be, hogy a makrokörnyezeti feltételrendszernél fontosabbá váltak a mikrokörnyezeti feltételek: a családon belüli munkamegosztás. Ez utóbbiban viszont csak egy fontos és társadalmi szinten befolyásolható fejlődés eredményeképpen lehetne előrébb lépni, vagyis *megszabadulni a konzervatív nemiszerep-felfogástól.* (Ennek idealisztikus megfogalmazásával találkozhatunk az MDF programadó nyilatkozatában: „Az MDF úgy gondolja, hogy a nemek közötti egyenlőséget csak úgy teremthetjük meg, ha a nők és a férfiak tandemként együtt, egymást segítik."[9]) Az idevonatkozó sztereotip gondolkodás felszámolását és szilárd jogi normák kialakítását egyedül az SZDSZ érzi fontos feladatnak: „A mai jogi intézményrend-

MDF: *A normális Magyarországért. (Az MDF választási programja.)*
MSZP: *Erős köztársaság, sikeres Magyarország. (Az MSZP választási programja.)*
SZDSZ: *Szabadság, verseny, szolidaritás 2006–2010. (Az SZDSZ választási programja.)*

[8] Koncz, é. n. [2006].

[9] *A normális Magyarországért. (Az MDF választási programja.)*

szerből a nők szempontjai kimaradnak. A meglévő törvényeket át kell alakítani, az újakat úgy kell megalkotni, hogy mindkét nem szempontjai érvényesüljenek bennük. [...] Felvilágosító kampányokra van szükség. A sztereotípiamentesség legyen a tankönyvek akkreditációjában szempont, amit a pedagógusképzésben is érvényesíteni kell."[10]

Többnyire tehát a pártdokumentumok nem térnek ki a konzervatív nemiszerep-felfogással való szakításra, de hasonlóképp a családi munkamegosztásnak egy másik, speciális, nagy jelentőségű vonatkozására sem - nevezetesen arra, hogy *a gyermekek jelentős része csonka családban nő fel, amelyben túlnyomórészt a nők a családfenntartók.*

3. A pártprogramok témakörünket illető, igencsak szórványosnak minősíthető megnyilatkozásai különböznek a tekintetben, hogy melyik utat választották (ha egyáltalán választották): „Mi a célravezető: *ha az idealisztikus (jövőben elérendő) helyzetből kiindulva hozunk politikai döntéseket,* pl. az apák gyermekgondozásának megkönnyítése, *vagy ha a realitásból, a jelen helyzetből kiindulva – természetesen szigorúan átmeneti jelleggel – olyan politikát folytatunk, amely a hagyományok miatt nagyobb hátrányt szenvedő nőknek segít elsősorban?* [...] fennáll a veszély, hogy ezek a nőket célzó intézkedések esetleg rögzítik a két nem képviselőit hagyományos szerepeikben."[11] A pártok többsége esetében a programokban elvétve szereplő, idevonatkozó célkitűzések az utóbbi csoportba tartoznak - az SZDSZ az egyetlen, amely a másik alternatívát (is) képviseli. Példaként álljon itt a keresztény-demokrata program egy részlete: *„...a gyermeknevelléssel kapcsolatos – főleg az édesanyákat terhelő* – többlet-feladatokat a társadalom hasznos munkavégzésként ismerje el..."

4. A nők társadalmi szerepkörei - mint társadalmi konstrukciók - a pártideológiák és a mögöttük meghúzódó értékrendszerek, normák függvényei. Társadalmi eredetük következtében állandó változásban vannak (mint például a *korai* Fidesz, illetve a későbbi Fidesz–Magyar Polgári Szövetség különféle korszakainak nőképe is mutatja). A pártok többsége esetében például úgy tűnik - az államszocialista korszakhoz hasonlóan, bár más ideológiába burkolózva –, *továbbra is a mindenkori gazdasági és nemzetpolitikai érdekek befolyásolják a nőkre aktuálisan kiosztott társadalmi szerepköröket.*

5. A programok csekély számú nőpolitikai vonatkozására továbbra is inkább a *szeparált, mint az integrált témák*[12] *jelenléte a jellemző,* vagyis a nőkhöz kapcsolt problémák - beleértve a bűntudatkeltést (abortusz, alacsony népszaporulat, a családok kohéziós erejének gyengülése stb.). A konzervatív pártok programjai alapján úgy tűnik, az ügyeknek továbbra is van nemük, így például alapvetően

[10] *Szabadság, verseny, szolidaritás 2006-2010. (Az SZDSZ választási programja.)*

[11] Borbíró Fanni–Juhász Borbála–Nagy Beáta – Pál Kata: *Férfibeszéd: családról és munkáról.* A FIONA Alapítvány tanulmánya. 2007. http://ahet.ro/dossziek/no--es-gyermekjogok/ferfibeszed.-a-fiona-alapitvany-tanulmanya-1606-101.htm A letöltés ideje 2007. április 29.

[12] Pető Andrea distinkciói.

a *nő*höz társított fogalomként jelenik meg maga a *család* is. Hiába van szó az egyik legjelentősebb társadalmi alrendszerről, a kontextus - szinte pártsemleges módon - közel azonos a különféle politikai programokban: mintha a család terheit egyedül csak a nőknek kellene viselniük... Elenyésző mértékű azoknak az utalásoknak a száma, amelyek szerint a gyermeknevelés, a háztartási munka tehertételei nemcsak társadalmasíthatók, hanem a családokon belül a jelenleginél eredményesebb módon is megoszthatók lehetnének, és ehhez - a skandináv modellhez hasonlóan (például a gyesből több hónap - kötelező jelleggel - az apát illeti) - kormányzati szintű szociálpolitikai intézkedések adhatnának keretet. (Az időmérleg-kutatások sajnálatos módon azt mutatják, hogy noha az összes, úgynevezett társadalmilag kötött időt tekintve naponta csak fél-egy órával „vezetnek" a nők, a háztartási munka terén napi négy óra az átlagos teljesítményük, szemben a férfiak egy órájával.[13])

A kérdéskör ilyen megközelítésének egyenes következménye lehet, hogy *az esélyegyenlőségi konnotációjú nőkérdés többnyire szociális kérdések mezében tűnik fel.*

6. *A nő mint önálló entitás csupán az SZDSZ* (itt a legkövetkezetesebben) *és az MSZP nőpolitikájában jelenik meg.* Az SZDSZ programja az egyetlen, amely kellő figyelmet szentel az idevonatkozó, változtatásra szoruló társadalmi attitűdöknek is: „Az előítéletek irányította gondolkodástól szenved mindenki, akit a társadalom »másnak«[14] minősít, és ezért büntet: a nők, a romák, a fogyatékkal élők, a középkorúnál idősebbek..."

7. A nők családi-háztartási és társadalmi-közéleti, kettős szerepvállalására vonatkozóan a *hagyományos konzervatív pártok esetében ugyanazzal az alternatíva nélküli, direktívaszerű megközelítési móddal* állunk szemben, mint ami a pártállami korszakban is tapasztalható volt: kinyilatkoztatás egy egyedül követendőnek tekinthető eszményképről. Különböző kidolgozottsággal és gyakorisággal, de pártprogramjaikban az SZDSZ, az MSZP és az utóbbi években (újra) a Fidesz is próbálkozik női életpálya-alternatívák kereteinek felvázolására (részmunkaidős foglalkoztatás, felsőfokú képzés a gyes és a gyed évei alatt stb.): „Még 2006-ban megalkotjuk a Nemzeti Családtámogatási Programot. E programmal [...] garantáljuk *az édesanyák számára, hogy ne kelljen választaniuk karrier és család között.*"[15]

8. A nők - férfiakénál sokrétűbb - társadalmi szerepvállalását (egyedüli vagy részbeni családfenntartóként a munkaerőpiac alanyai, a családi közösségek összetartói, a következő nemzedékek életre hozói és nevelésükben alapvető szerepet játszó gondozói, valamint a közélet esetleges szereplői) elősegítő összhang megteremtésére azonban (ami a fentiekben ismertetett szerepelvárások tisztázását követő lépés kellene hogy legyen) kevés nyom utal a programokban. *Továbbra sincs áttörés* - még programszinten sem - *a nőket körülvevő és korlátozó mikro és makro társadalmi és gazdasági környezet követelményeinek, lehetőségeinek, adottságai-*

[13] Andorka, 2006.

[14] *Szabadság, verseny, szolidaritás 2006–2010. (Az SZDSZ választási programja.)*

[15] *A Cselekvő Nemzet Programja.* (Fidesz-MPSZ.)

nak összehangolására, ami pedig, miként azt a skandináv modell bebizonyította, a „nőkérdés" megoldásához közeledést jelentheti.

9. Ami pedig a pragmatikus népolitikát illeti: a parlamenti pártok programjaiban *szinte nyoma sincs a két nem közötti, életmódbeli* (például genderspecifikus időmérleg-tendenciák, bizonyos pszichés betegségekre való hajlamosság stb.), *illetve az eltérő életmódokból következő állami, kormányzati teendőknek, és ezek híján a nő a társadalom nagy teherbírású, végletekig terhelhető tagjaként tűnik fel.* Egyetlen idevonatkozó említés található a tanulmányozott pártdokumentumokban: az SZDSZ-program az alkoholizmus kérdésköre kapcsán kitért a női szenvedélybetegek arányára is.

A nőspecifikus életmód egy vonatkozását említik a programok, ha említik egyáltalán. Néhány pártprogramban (Fidesz–MPSZ, MDF, SZDSZ) feltűnik a munkavállalásban megmutatkozó sajátos igény, például ilyen a Fidesz–MPSZ ígérete: „...a mai, családellenes munkaerőpiacon [...] megötszörözzük a gyermeket nevelők számára elérhető, részmunkaidőben és távmunkával betölthető munkahelyek számát." Hasonlóképpen nem mindegyik pártprogram utal a nők speciális életszakaszaiból eredő törvényalkotói, állami feladatokra. Ilyen például az MDF programjában a következő: „A munkáltatók ösztönzésével és szankcionálásával biztosítani kell a gyermekgondozási szabadság után a munkába visszatérés lehetőségét."[16] Vagy az MSZP választási programjában: „A sajátos élethelyzetben levőket rugalmas foglalkoztatási formákkal, szolgáltatásokkal, helybe vitt információkkal segítjük. Kiemelten támogatjuk [...] a gyermekgondozás után munkába állókat. [...] Ugyanezt a célt szolgálja a speciális foglalkoztatási és átképzési programok beindítása a különböző helyzetben élő nőknek."[17]

*

2007 elején a kép lehangoló: semmi jel nem mutat arra, hogy a pártok programjaikban érdemben foglalkoznának azzal, hogy a nőknek megadott esélyt hogyan lehet megvalósítani a gyakorlatban, a mindennapokban. Egyelőre távol állnak még attól, hogy a politizálás minden szintjén beszámítsák a társadalmi nemek sajátos érdekeit, hogy az esélyegyenlőség kérdését horizontálisan kezeljék.

[16] *A normális Magyarországért.* (MDF, választási program, 2006.)
[17] *Erős köztársaság, sikeres Magyarország.* (Választási program, MSZP, 2006.)

FÉSÜS ÁGNES - PALASIK MÁRIA

A NŐK A TÖRVÉNYHOZÁS ÉS A VÉGREHAJTÁS LEGMAGASABB SZINTJÉN

BEVEZETŐ

Kutatásainkat a rendszerváltástól a 2006 májusáig tartó időintervallumra vonatkozóan végeztük. Abba igyekeztünk betekintést nyerni, hogy valójában milyen szerep jut a politikai döntéshozatal legmagasabb szintjén a nőknek Magyarországon. Ez a kérdés nagyon aktuális, hiszen már az ENSZ 1995. évi pekingi világkonferenciáján elfogadott cselekvési terv is minimálisan 30, majd hosszú távon 50 százalékra javasolta bővíteni a nők részvételi arányát a politikai döntéshozatalban. Az Európai Unió „gender mainsteaming" programjában szintén fontos célkitűzés a nők közéleti szerepvállalásának növelése. Kutatásainknak alapvetően két fő irányát jelöltük ki. Egyrészről vizsgáltuk a nők számát és részvételi arányát a parlamentben az egyes ciklusokban, másrészt igyekeztünk kideríteni, hogy a jelenléten túl mennyire voltak aktívak a képviselőnők a parlament mindennapi munkájában, és vajon mérhető-e ennek a hatása. Végezetül azt tanulmányoztuk, mennyire voltak reprezentálva a nők a rendszerváltás utáni kormányokban.

Női politikusok, politikusnők megjelenítése sablonos és ráadásul nem eléggé vállalt téma a médiában, de valószínű, hogy a visszatérő sztereotip megfogalmazások miatt a kevés is soknak tűnik. Ezzel a kérdéssel foglalkozik Margit Patrícia is tanulmányában.[1] Kutatása során olyan nyilatkozatokkal szembesült, amelyek rávilágítanak arra, hogy a nőkérdés megjelenítésének gyakorisága menynyire látszat csupán a valós helyzethez képest. Abból a tényből indul ki, hogy a női politikusok a médiában csak elenyészően ritkán tűntek fel, holott valós részvételük a politikában sokkal jelentősebb. Vizsgálódásainak alapját az a mármár közhelynek számító megállapítás adja, amely szerint ennek oka az, hogy a nők nincsenek döntéshozó pozíciókban, illetve „a nők a társadalmi hierarchia alacsonyabb szintjén állnak, alacsony presztízsű funkciókat töltenek be, ezért megszólaltatásuk nem lehet egy napilap feladata".[2] Erről a véleményről a szerző megállapítja, hogy tévedés, ráadásul nem is kicsi. A valós okot sokkal mélyeb-

[1] MARGIT, 2002, 81-99.
[2] Uo.

ben, abban látja, hogy leginkább a szerkesztők, újságírók (újságírónők) között csekély a lelkesedés az úgynevezett női témák iránt. Ezek szerint nem a „hírt adó", hanem a „közvetítő" oldallal van baj. Ez a probléma természetesen nem ilyen egyszerű. Egy nagyon erős hagyomány megváltoztatása minden résztvevő számára komoly erőfeszítéseket kíván, és csak lassan vezet eredményre. Időről időre megjelennek olyan írások, amelyekben általánosságban foglalkoznak a női politikusokkal - még ha egyes személyekről beszélnek is, a stílus és a cím gyakran általánosító. Ennek megtörésére jó lehetőséget kínálnak az internetes fórumok, amelyek betekintést nyújtanak abba, hogy egy témáról milyen keretek között lehet beszélgetést folytatni. Sajnos a nők közéleti szerepvállalása viszonylag kis réteget foglalkoztató kérdés. Éppen ezért a téma magával hozza a teljes gender- és feminista problémakör kliséit még az érdeklődök között is.

A *Magyar Hírlap* 2002-ben megjelent *Magyar Politikusnők - jobb- és baloldalon is egyre több kellene belőlük?*[3] című cikkében öt politikusnő beszél a jellemzően női tulajdonságok előnyeiről, a vezetői alkalmasságról, a nehézségekről, a diszkriminációról és a családi háttérről. Azért emeltük ki ezt az írást, mert mindaz megtalálható benne, amiről a nők, a politika és a feminizmus kapcsán beszélni lehet. Az írás megfelel a nők közéleti szerepével kapcsolatos társadalmi kliséknek. A kiválasztott öt meghatározó politikusnő különböző alkatokat, szereptípusokat képvisel. Az eltérések azonban nem elsősorban a megnyilatkozásokból válnak egyértelművé, hanem a felkért divatszakértő adja azt a segítséget, amelylyel az olvasó - meglévő háttértudásával együtt - könnyedén megalkothatja a kategóriákat. „Lamperth Mónika - A nő, akiről az ész jut először az eszembe, és az öltözködése is olyan, mintha egy titkos férfiklub tagja lenne. [vagy] Dávid Ibolya - Temperamentumos, vitázni kész, precíz, nőies politikus. Az elmúlt négy év megkeményítette. [vagy] G. Nagyné Maczó Ágnes - Anyatigris, állandó készenlétben áll. [vagy] Kóródi Mária - Ősi, keleti kultúrák vonzásában élő, modern városi nő. [vagy pedig] Csehák Judit - Halk szavú, udvarias, finom, de kemény kritikus."[4] Emellett ami az egyes riportrészletekben elhangzik, sokkal inkább az egységes nőkép meglétét erősíti. Azaz a női kompromisszumkészség, a megosztott figyelem és a türelem azok a tulajdonságok, amelyeket valamennyi megkérdezett kiemel, ezzel megkérdőjelezhetetlen érvényességet szerezve ezeknek az elgondolásoknak. A képességek mellett a legmeghatározóbb mondat mind az öt politikusnőnél a családra vonatkozik, arra utalva, hogy az ő sikerük nem kis mértékben a férj segítőkészségén múlott:

„Szerencsés ember vagyok, férjem - aki egyébként sikeres a maga munkájában - mindenben segít és támogat."[5]

„Én szerencsés helyzetben vagyok, a családom minden segítséget megad a munkámhoz."[6]

„Abszolút biztos családi háttérre van szükség ehhez a munkához."[7]

[3] *Magyar Hírlap*, 2002. június 28. Szarka Klára (szerk.)
[4] Uo. Hogyan látja Zoób Kati divattervező?
[5] Uo. Lamperth Mónika.
[6] Uo. Kóródi Mária.
[7] Uo. Mátrai Mária.

„Azért, mert fiatal, nemzetileg elkötelezett, többgyermekes édesanyaként, fölvállaltam a magyarságomat a politikai közéletben."[8]

„A gyerekek hamarabb lettek önállóak, a férjemre pedig sokkal több hárult otthon."[9]

Ezek a mondatok felfoghatók olyan gesztusként, amely bárkitől, akár egy díjátadó gálán is elhangozhat, ám ez az a pont, ahol az interpretálás során az olvasó nem függetlenítődik attól, hogy a beszélő neme nő. Egyrészt lényegtelen információról van szó, másrészt viszont arról, hogy ha egy nő a közéletben tevékenykedik, elkerülhetetlenül meg kell felelnie a hagyományoknak. Ez az azonosulás és elfogadás nélkülözhetetlen a döntéshozatal, illetve a verbális meggyőzés során, vagyis éppen azokban a helyzetekben, amelyeket vizsgálunk.

A KÉPVISELŐNŐK SZÁMA A RENDSZERVÁLTÁS ÓTA

A következőkben azt mutatjuk be, hogy miként változott a nők száma és aránya a parlamenti képviselők között pártok és ciklusok szerinti lebontásban. Végignézve az egyes ciklusok adatait a legszembetűnőbb a tendencia hiánya, inkább a ciklusok közti ingadozás a jellemző. A rendszerváltás utáni első, 1990-es és a sorrendben utolsó, 2006-os országgyűlési választások adatait összehasonlítva mindössze 3 százalékos emelkedés mutatható ki a nők arányában. Az 1990. évi adatokat tekintve kiindulópontnak azt mondhatjuk, hogy a növekedés majdnem

1. táblázat. Összesített táblázat a képviselőnők arányáról[10]

Pártok/időpontok	1990–1994	1994–1998	1998–2002	2002–2006	2006–
EKGP	5,6%	–	–	–	–
Fidesz	6,5%	4,1%	6,9%	5,4%	7,8%
FKGP	3,4%	6,1%	4,6%	–	–
KDNP	2,4%	2,3%	–	–	8,7%
MDF	4,3%	12,9%	6,1%	7,6%	9,1%
MIÉP	0,0%	–	3,6%	–	–
MSZP	12,1%	10,4%	10,7%	12,6%	13,2%
SZDSZ	10,3%	21,2%	12,5%	12,5%	10,0%
Független	13,9%	8,5%	7,5%	–	–
Összes %	*7,3%*	*12,1%*	*8,4%*	*9,1%*	*10,6%*
Nő/Összes (N)	*28/386*	*43/386*	*32/386*	*35/386*	*41/386*

[8] Uo. G. Nagyné Maczó Ágnes.

[9] Uo. Dávid Ibolya.

[10] Az összes választásokra vonatkozó táblázatot az Országgyűlés honlapján (www.mkogy.hu) található adatok alapján állítottuk össze. A ciklus kezdetének és végének adatait átlagoltuk. A részletes adatok megtekinthetők a *Függelék*ben. A letöltés ideje 2007. március 25.

5 százalékos 1994-ben, és csupán 1,1 százalékos 1998-ban. De ha az 1994-es és az 1998-as adatokat egymáshoz viszonyítjuk, akkor 3,7 százalékos csökkenést regisztrálhatunk. Sőt megállapíthatjuk, hogy a nők aránya a parlamentben soha sem volt olyan magas a rendszerváltás óta, mint 1994-ben. Az 1998-as nagy visszaeséstől viszont látható egy pozitív irányú elmozdulás, ennek hatása azonban inkább lélektani, mint tényleges.

A táblázatból kitűnik, hogy a 2006-os választáson parlamentbe került pártok közül a Fideszben alacsonyabb, míg az MSZP-ben és SZDSZ-ben nagyobb a nők aránya a többi párthoz képest.[11] Ez az MSZP-ben elsősorban a jelöltállításnál bevezetett minimum 20 százalékos kvótarendszernek köszönhető. De ugyanakkor azt is meg kell jegyezni, hogy az 1990. évi választáson mind a Fidesz, mind az MSZP parlamenti képviselőcsoportjába nagyobb arányban kerültek be a nők, mint 2006-ban.

Ennek következménye, hogy nemzetközi összehasonlításban Magyarország nagyon rossz helyezéssel rendelkezik. Az Interparlamentáris Unió adatbázisa szerint, amely 189 ország parlamenti statisztikai adatait tartalmazza, és amelyet havonta frissítenek, hazánk a 2007. február végi adatok alapján a 96. helyen állt. Az Európai Unió tagállamaival összehasonlítva sem jobb a helyzet: a 25 ország listájában a 24. helyen állunk, csupán Máltát utasítjuk magunk mögé.

A nemzetközi gyakorlat azt mutatja, hogy a tendenciát hosszú távon a kvótarendszer bevezetésével lehet megfordítani. A kvóta felvetődése Magyarországon azonban mind a mai napig komoly ellenállást vált ki a pártok többségében. Részben ennek is következménye, hogy a képviselőjelölt-állításban sincs áttörés, sőt míg 2002-ben a jelöltek 17,8 százaléka volt nő, 2006-ban csupán 16,7 százaléka az. Például az országos listát állító pártok közül az MSZP egyéni jelöltjeinek 22,2, az SZDSZ egyéni jelöltjeinek 15,9, míg a Fidesz egyéni jelöltjeinek 4,5 százaléka volt nő.[12] Mindez azt is előrevetíti, hogy míg a jelöltállításban átütő változás nem történik, addig nincs remény arra, hogy az Európai Unióban elvárt normáknak megfelelően 30 százalékra növekedjék a képviselőnők aránya a magyar parlamentben.

A kvótarendszer megkérdőjelezése azt is eredményezi, hogy szinte minden újabb nő betöltötte tisztség kapcsán felvetik ugyanazokat a kérdéseket: valóban ő volt-e a legmegfelelőbb személy, avagy a kvótaszám miatt volt szükséges a jelölése? Például Gy. Németh Erzsébet frakcióvezető-helyettes jelölésekor azt nyilatkozta, hogy megválasztásában az egyik szempont az volt, hogy nő, mivel: „Mostanában a szocialista politikában a nők előtérbe kerültek."[13] Az arányok változtatása a nők javára csak az első lépést jelenti. Az igazán fontos kérdés az, hogy valójában mekkora részt, milyen befolyást képviselnek a politikusnők a döntéshozatalban. Ezt a problémát veti föl Lévai Katalin és Kiss Róbert *Nők*

[11] A képviselők pártok és nemek szerinti megoszlását és a ciklusokon belüli mozgását lásd a *Függelék* táblázataiban!

[12] Lásd részletesen Koncz, é. n. [2006], 38–46.

[13] *Nemek és hangnemek – Gy. Németh Erzsébet a politikai színekről.* MSZP honlapja, Hírek rovat, 2002. július 25.

2. *táblázat.* A nemzeti parlamentek képviselőinek nemek szerinti megoszlása az EU-ban[14]

189 ország közötti rangsora	Helyezés az EU-s rangsorban	Ország	Az utolsó választás dátuma	A képviselők összlétszáma	A női képviselők száma	A női képviselők aránya
2.	1.	Svédország	2006. 09.	349	165	47,3
4.	2.	Finnország	2003. 03.	200	76	38,0
6.	3.	Dánia	2005. 02.	179	66	36,9
7.	4.	Hollandia	2006. 11.	150	55	36,7
8.	5.	Spanyolország	2004. 03.	350	126	36,0
11.	6.	Belgium	2003. 05.	150	52	34,7
14.	7.	Ausztria	2006. 10.	183	59	32,2
15.	8.	Németország	2005. 09.	614	194	31,6
32.	9.	Litvánia	2004. 10.	141	35	24,8
38.	10.	Luxemburg	2004. 06.	60	14	23,3
42.	11.	Bulgária	2005. 06.	240	53	22,1
47.	12.	Portugália	2005. 02.	230	49	21,3
49.	13.	Lengyelország	2005. 09.	460	94	20,4
52.	14.	Szlovákia	2006. 06.	150	30	20,0
53.	15.	Nagy-Britannia	2005. 05.	646	127	19,7
57.	16.	Litvánia	2006. 10.	100	19	19,0
58.	17.	Észtország	2003. 03.	101	19	18,8
64.	18.	Olaszország	2006. 04.	630	109	17,3
70.	19.	Csehország	2006. 06.	200	31	15,5
77.	20.	Ciprus	2006. 05.	56	8	14,3
83.	21.	Görögország	2004. 03.	300	39	13,0
87.	22.	Franciaország	2002. 06.	574	70	12,2
91.	23.	Románia	2004. 11.	331	37	11,2
96.	*24.*	*Magyarország*	*2006. 04.*	*386*	*40*	*10,4*
101.	25.	Málta	2003. 04.	65	6	9,2

a közéletben című tanulmánya.[15] Arra élezik ki a problémát, hogy szerintük akkor beszélhetünk valódi hatékonyságról, ha a mandátumukat legalább részben a nemüknek köszönhetik a nők. Talán ezzel el is érkeztünk ahhoz a kérdés-

[14] Az Interparlamentáris Unió rangsora a nemzeti parlamentek 2007. február 28-i adatközlése alapján http://www.ipu.org/wmn-e/arc/classif280207.htm. A letöltés dátuma: 2007. április 19. Az adatok a két házzal rendelkező parlamentek esetében az alsó- vagy képviselőház adatait tartalmazzák.

[15] Lévai-Kiss, 1999.

hez, melyre a különböző feminista irányzatok is más-más választ adnak, és ezt elemzésünk során igyekszünk is szem előtt tartani. A kérdés tehát az, hogy vajon egy nő érvényesüléséhez miként járul hozzá a neme. Ha ugyanis elvárás az, hogy a megválasztásban szerepet játsszon a jelölt női mivolta, az egyrészt előnyben részesítést feltételez, másrészt egyértelműsít olyan társadalmi nemek szerinti eltéréseket, amelyek megléte kétségtelen, de erősítésük nem feltétlenül szükséges. Ezzel arra a sokat vitatott kérdésre utalunk, hogy léteznek-e úgynevezett „női értékek," illetve ezek szignifikáns különbségként jelennek-e meg a politikában. Továbbá az ilyen különbségek hangsúlyozása nem kívánt általánosításhoz vezethet. Dr. Gurmai Zita, az Európai Parlament Nőjogi és Esélyegyenlőségi Bizottságának alelnöke szerint a nők magasabb aránya önmagában nem érdem, „csak akkor lesz valóban az, ha az ország egésze számára fontos témákat képviselnek, és érnek el ezekben eredményeket."[16] Sándor Klára (SZDSZ) arra az újságírói kérdésre, hogy miért kell több nő a parlamentbe, egyszerűen csak annyit válaszolt: „Azért kell több nő a törvényhozásba, mert nincs elég." Majd hozzáfűzte: „Ahol növekszik a nők száma a parlamentben, ott csökken a korrupció... A nők kapcsolathálózata más, mint a férfiaké. Ők nincsenek benne az exkollégiumi, bográcsozós, csajozós, sörözős, focizós közösségekben, nem ott politizálnak, kötnek alkukat és szövetségeket. A mostani az első olyan ciklus [az utalás a 2002–2006-os ciklusra vonatkozik - P. M.], amelyben nők komoly kormányzati és közjogi pozíciót kaptak - ez az MSZP érdeme. Az SZDSZ kezdeményezéseire a Fidesz azt mondja, csak »kampánytémává silányítjuk« a nők esélyegyenlőségét, s ebből nem kérnek. Érthető: ők változatlanul a konzervatív értékrendet sulykolják. Mi meg azt mondjuk, hogy fel kell végre szabadítani a nőket az éppen a konzervatív értékrend miatt létező alávetett helyzetből."[17]

Tehát továbbra is nyitott a kérdés: vajon mi az, ami inkább célra vezető, ha a nők általános problémákat karolnak föl, vagy pedig ha kifejezetten női témákat képviselnek. Lévai Katalin arra hívja fel a figyelmet, hogy „ott lett kétnemű a politikai rendszer, ahol a politikusnők kifejezetten a női jogok, az ún. női témák érvényesítését állították politikai érvrendszerük középpontjába."[18] Az első esetben valószínűbb, hogy az érvényesülés útja az alkalmazkodás a maszkulin játékszabályokhoz, míg a női témák esetében nagyobb a lehetőség a keretek önálló kialakítására.

A KÉPVISELŐNŐK A PARLAMENT ÁLLANDÓ BIZOTTSÁGAIBAN

Arról, hogy a fent vázolt két út közül melyik érvényesül Magyarországon, képet adhat annak a vizsgálata, hogy a különböző bizottságokban milyen a nők aránya, illetve a parlamenti fórumokon milyen gyakran és milyen témában emelkednek szólásra. A bizottsági eloszlás pontos száma nehezen határozható meg,

[16] GURMAI Zita, dr.: *Tudatformálás európai szinten.* MSZP-honlap, Hírek rovat 2004. június 25.
[17] *168 óra.* 2005. november 18.
[18] LÉVAI, 2000, 63.

mivel egy képviselő egy időszakon belül felváltva több bizottságnak is tagja lehet, másrészt egy cikluson belül sem állandó a bizottságok felépítése, a tagok között nagy a fluktuáció.[19] Ezek az adatok külön-külön is érdekesek, de összevetve még több információt nyújtanak. Az egyes ciklusok közötti százalékos különbségek nem követik az összképviselői arányváltozásokat. Például a képviselőnők aránya 1990-ben 7,3 százalék volt, ugyanekkor a bizottsági helyek 7,6%-át kapták meg. 1994-ben volt a legmagasabb (12,1 százalék) a képviselőnők aránya, ekkor a bizottsági helyek 11 százalékát birtokolták. 1998-ban viszont a nők parlamenti 8,3 százalékos arányához képest a bizottsági helyek 7,95 százalékával rendelkeztek. 2002-ben sem javult a helyzet: a képviselők 9,1 százaléka a bizottsági helyek 9 százalékát foglalta el. 2006-ban a bizottságokban 10,36 százalékos a nők részvételi aránya.

A *Függelék* táblázataiban kiemeltük azokat a bizottságokat, amelyekben általában magasabb a nők aránya. Ebből bizonyos tendenciák kiolvashatók, és láthatók olyan ingadozások is, amelyek arra utalnak, hogy nincs semmiféle prekoncepció, sem pedig kvóta a tagság nemek szerinti összetételét illetően. Általában magasabb – legalábbis sosem túl alacsony – a nők aránya az egészségügyi bizottságban, a szociális és családügyi bizottságban, az oktatási és tudományos bizottságban, az alkotmány- és igazságügyi bizottságban, a kulturális bizottságban, valamint a foglalkoztatási és munkaügyi bizottságban. További információt nyújt az is, hogy a gazdasági és a mezőgazdasági bizottságban általában nagyon alacsony a nők aránya. Felhívjuk a figyelmet, hogy ezeknél az adatoknál a százalékos értékelés félrevezető lehet, ugyanis kis számokról lévén szó, ha csak egy fővel is változik a bizottság összetétele, az statisztikailag komoly százalékpontos különbséget eredményez, miközben látványos változást jelent.

Mint láthattuk, a bizottságokban a nők aránya közelít a parlamenti arányokhoz. A bizottsági elnöki posztokról viszont megállapíthatjuk, hogy a parlamenti rézvételi arányuknál alacsonyabb százalékban kapták meg a női képviselők ezt a tisztséget. 1990 és 2002 között ciklusonként csupán egy-egy állandó bizottság élén állt nő: dr. Dávid Ibolya az ügyrendi, dr. Csehák Judit a szociális és egészségügyi, Kósáné dr. Kovács Magda az emberi jogi, kisebbségi és vallásügyi bizottság élén. 2002 és 2006 között viszont hárman is voltak: dr. Csiha Judit állt az ügyrendi, a dr. Mátrai Márta a szociális és családügyi, valamint dr. Vojnik Mária az egészségügyi bizottság élén. Elgondolkodtató azonban, hogy 2006 májusában egyetlen állandó bizottság élén sem állt nő. Az egyes bizottságok a ciklusok során változnak a nők arányát tekintve, de ez a változás a nagy tendenciát nem érinti. A bizottságok jellege szerinti megosztás alapvetően nem változott, és ez alátámasztja azt a feltevésünket, hogy bizonyos témák: szociális ügyek, egészségügy, oktatás, munkaügy, kommunikáció – erőteljesebben vonzzák (igénylik és elfogadják) a női politikust, mint a többi. Erre igyekeznek olyan semleges választ adni a médiában, amely tulajdonképpen magára a női politikusra, sőt a „nőre" ad sztereotípiát (például a nő-női politikus megértő, konfliktuskezelő...).

[19] Ezért a *Függelék*ben közölt ezzel kapcsolatos adatok kismértékben változhattak a ciklus során.

Ebből a szempontból érdekes, hogy az egyes politikusnők önmagukról milyen képet adnak, illetve hagynak kialakulni.

Az Országgyűlés több al-, eseti, illetve vizsgálóbizottságot is működtet ciklusonként. Ezek vezetésére a nők ritkábban kapnak megbízást.[20]

NŐK AZ ORSZÁGGYŰLÉS TISZTVISELŐI KÖZÖTT

Az Országgyűlés tisztségviselői közé az elnök, az alelnökök és a jegyzők tartoznak. Őket az Országgyűlés saját tagjai közül titkos szavazással választja – az elnöki és az alelnöki tisztség minden más munkaviszonnyal összeférhetetlen. Az 1990–1994 közötti ciklusban egyetlen nőtagja sem volt az elnökségnek, míg a 17 jegyzőből három volt nő. 1994-ben és 1998-ban férfit, 2002-ben és 2006-ban nőt választottak elnökké: a házelnök mindkét utolsó ciklusban Szili Katalin (MSZP). 1994–1998 között a hat alelnökből kettő volt nő: dr. Kóródi Mária (SZDSZ) és G. Nagyné dr. Maczó Ágnes (FKGP), míg a következő ciklusban háromból egy, Szili Katalin (MSZP).[21] 2002 és 2006 között a női házelnök mellett még egy alelnökké is nőt választottak az ötből, dr. Dávid Ibolyát. Az 2006-ban megválasztott Országgyűlés tisztviselői közül az öt elnökhelyettes mind férfi. Ugyanekkor az Országgyűlés tíz jegyzőjéből egy a nő, Béki Gabriella (SZDSZ). Ezek az adatok összhangban vannak azzal a megállapítással, mely szerint „közeledve a hatalmi centrum felé, egyre csökken a női jelenlét".

A Magyar Országgyűlés munkáját a Házbizottság koordinálja, amelynek tagjai a házelnök, az alelnökök és a frakcióvezetők. Szavazati joggal csak a frakcióvezetők – akadályoztatásuk esetén megbízottjuk – rendelkeznek.[22] Így a frakcióvezetők szerepe különösen felértékelődik. 2006-ban az öt parlamenti párt közül csupán az MSZP-nek van női frakcióvezetője Lendvai Ildikó személyében, aki egymás után a második ciklusban tölti be ezt a tisztséget. A rendszerváltás óta rajta kívül egyetlen frakciónak sem volt nő a vezetője.

KÉPVISELŐNŐK AKTIVITÁSA AZ IROMÁNYOK ÉS FELSZÓLALÁSOK ALAPJÁN

A következőkben két ciklus – az 1998–2002-es és a 2002–2006-os – alapján azt vizsgáljuk, miként oszlik meg a parlamenten belüli aktivitás a nők és a férfiak között, illetve hogyan „teljesítenek" a nők parlamenti arányukhoz képest hozzá

[20] Koncz, é. n. [2006], 65.

[21] A közölt számok azt tartalmazzák, összesen hány ember töltötte be a tisztet az adott ciklusban. 1990-ben és 1994-ben az Országgyűlés három alelnököt és nyolc jegyzőt, 1998-ban három alelnököt és tíz jegyzőt, míg 2002-ben és 2006-ban öt alelnököt és tíz jegyzőt választott.

[22] Az Országgyűlés 1990-ben a Házbizottság alapvető feladataként a következőket jelölte: az Országgyűlés folyamatos működésének biztosítása, az ülések napirendjének kidolgozása, a törvényjavaslatok és egyéb indítványok bizottsági tárgyalásának előkészítése, az Országgyűlést érintő legfontosabb személyi döntések előzetes egyeztetése. A Házbizottság tesz javaslatot például arra, hogy az Országgyűlés mely előterjesztéseket mikor és hogyan tárgyaljon meg.

3. *táblázat.* A nők aránya az irományok benyújtói között[23]

Iromány típusa	1998-2002	2002-2006
Azonnali kérdés	10,0%	6,8%
Interpelláció	10,7%	5,9%
Törvényjavaslat (nő + miniszteri poszton nő)	13,0%	2,6%

4. *táblázat.* A nők és férfiak által közösen benyújtott irományok aránya

Iromány típusa	1998-2002	2002-2006
Azonnali kérdés	0,0%	0,2%
Interpelláció	1,0%	0,5%
Törvényjavaslat	11,5%	7,4%

szólásaik és beadott irományaik[24] tükrében. Ezt két irányból közelítetjük meg. Először azt számoltuk össze, hogy az irományok közül (azonnali kérdések, törvényjavaslatok és interpellációk) az egyes személyek, illetve a férfiak és nők átlagosan hány darabot készítettek. Végezetül a felszólalásaik száma alapján soroltuk be a képviselőket, vizsgálva a felszólalásaik számát, idejét és típusát.

A fenti táblázatokból kitűnik, hogy az irományok készítésében részt vett nők aránya az első elemzett ciklusban kicsit magasabb, a másodikban pedig jelentősen alacsonyabb, mint a nők aránya a parlamenten belül. Tényként állapítható meg, de magyarázatot nem tudunk hozzáfűzni, hogy a 2002–2006-os ciklusban miért csökkent drámaian a nők által benyújtott minden típusú irományok száma. Az is szembetűnő, hogy a férfiak és nők által közösen benyújtott irományok a törvényjavaslatokra jellemzőek. Ennek természetesen technikai okai is vannak, de épp ezért az első elemzett ciklusban az önállóan beterjesztett törvényjavaslatok között a 13 százalékos női arány magasnak mondható, ha pedig a „közös" javaslatokat is hozzáadjuk ehhez (11,5 százalék), kiderül, hogy a döntést előkészítő és befolyásoló munkában a nők jóval parlamenti részarányuk felett, 24,5 százalékban vettek részt ekkor. Viszont a következő ciklusban az önállóan

[23] Az adatokat a Magyar Országgyűlés honlapja alapján számítottuk: www.mkogy.hu. A letöltés ideje 2007. március 25.

[24] Az Országgyűlésben hagyományosan iránynak nevezik a tárgyalás alá vont iratot, amelyet folyó sorszámozással iktatnak. Az irományok és a plenáris ülésekről készült szó szerinti jegyzőkönyvek (naplók) együtt teszik megismerhetővé az Országgyűlés munkáját. A parlamenti köznyelvben az indítványokat és az irományokat azonos fogalomnak tekintik. Az irományok döntő többségét az indítványok teszik ki. Az indítványok olyan irományok, amelyeket az Országgyűlés megtárgyal, s többnyire dönt is róluk. http://www.mkogy.hu/irom37/iromanyok.htm. A letöltés ideje 2007. március 25.

5. táblázat. Az öt legtöbbet felszólaló férfi képviselő 1998–2002

Sorrend	Képviselő	Felszólalások száma	Felszólalások ideje	Önálló indítvány	Nem önálló	A*	H*	I*	J	K*	Km*	P. NY.*	P. V.*	T*
1	Bauer Tamás (SZDSZ)	1059	74:22:07	180	219	87	169	50	58	2	10	0	20	601
2	Keller László (MSZP)	680	41:44:05	666	192	34	72	27	26	7	0	0	12	524
3	Lezsák Sándor (MDF)	522	34:50:52	108	258	17	60	70	29	31	0	0	9	322
4	Varga Mihály (Fidesz)	501	28:51:28	0	0	129	27	68	3	27	0	0	10	194
5	Göndör István (MSZP)	492	25:32:45	37	739	10	63	19	27	0	0	0	9	387
	Átlag	*650,8*	*41:04:15*	*198,2*	*281,6*	*55,4*	*78,2*	*46,8*	*28,6*	*13,4*	2	*0*	*12*	*405,6*

6. táblázat. Az öt legtöbbet felszólaló női képviselő 1998–2002

Sorrend	Képviselő	Felszólalások száma	Felszólalások ideje	Önálló indítvány	Nem önálló	A*	H*	I*	J*	Ks*	Km*	P. Ny.*	P. V.*	T*
8	Béki Gabriella (SZDSZ)	354	29:23:29	71	309	14	42	41	6	11	0	0	6	235
17	Dr. Vojnik Mária (MSZP)	240	18:28:22	19	375	10	15	6	3	0	0	0	3	205
21	Dr. Gidai Erzsébet (MIÉP)	202	14:31:04	34	26	38	31	20	24	3	0	0	6	101
34	Dr. Dávid Ibolya (MDF)	157	12:30:11	0	0	21	17	5	9	2	0	0	9	57
46	Dr. Kóródi Mária (SZDSZ)	150	11:30:24	79	87	23	23	27	2	3	16	0	1	48
	Átlag	*220,6*	*17:16:42*	*40,6*	*159,4*	*21,2*	*25,6*	*19,8*	*8,8*	*3,8*	*3,2*	*0*	*5*	*129,2*

7. táblázat. Az öt legtöbbet felszólalt férfi képviselő 2002–2006

Sorrend	Képviselő	Felszólalások száma	Felszólalások ideje	Önálló indítvány	Nem önálló	A*	H*	I*	J*	K*	Km*	P. NY.*	P. V.*	T*
1	Dr. Szabó Zoltán (MSZP)	629	27:03:40	16	478	6	125	4	35	0	0	0	34	458
2	Dr. Veres János (MSZP)	559	30:30:31	8	115	110	30	1	1	23	0	0	35	258
3	Pettkó András (MDF)	517	24:49:07	150	325	88	64	24	32	33	0	0	8	305
4	Göndör István (MSZP)	456	21:08:52	43	273	3	70	3	4	1	1	0	21	334
5	Dr. Németh Imre (MSZP)	418	22:00:30	0	22	179	25	86	12	32	0	0	6	99
	Összesen	*515,8*	*25:06:32*	*43,4*	*242,6*	*77,2*	*62,8*	*23,6*	*16,8*	*17,8*	*0,2*	*0*	*20,8*	*290,8*

8. táblázat. Az öt legtöbbet felszólalt női képviselő 2002–2006

Sorrend	Képviselő	Felszólalások száma	Felszólalások ideje	Önálló indítvány	Nem önálló	A*	H*	I*	J*	Ks*	Km*	P. Ny.*	P. V.*	T*
9	Dr. Lamperth Mónika (MSZP)	391	21:59:31	0	0	137	36	51	4	22	0	0	5	102
17	Béki Gabriella (SZDSZ)	322	26:00:33	82	218	34	49	2	12	44	0	0	24	218
25	Dr. Vojnik Mária (MSZP)	252	14:33:25	10	74	44	16	7	3	30	0	0	27	105
54	Dr. Mátrai Márta (Fidesz)	175	8:32:46	108	158	12	40	14	0	1	0	0	11	97
62	Bernáth Ildikó (Fidesz)	160	10:10:06	122	170	19	15	10	5	2	0	0	13	99
	Összesítés	*260*	*16:15:16*	*64,4*	*124*	*49,2*	*31,2*	*16,8*	*4,8*	*19,8*	*0*	*0*	*16*	*124,2*

* *Jelmagyarázat:* A: azonnali kérdés – H: határozati javaslat – I: interpelláció – J: jelentés – Ks: kérdés – Km: kérelem – P. Ny.: politikai nyilatkozattervezet – P. V.: politikai vita – T.: törvényjavaslat

9. táblázat. A felszólalások számának és idejének átlaga 2002–2006

	Sorszámok átlaga	Felszólalások száma	Felszólalások ideje
Férfiak	213,8	77,0	12:34:59
Nők	198,8	74,3	12:22:45

és a közösen beterjesztett irományok aránya jelentősen csökkent, de együttesen még így is 10 százalékot tett ki.

A törvényjavaslatok magas száma félrevezető lehet, mivel ezek nem jelennek meg közvetlenül az ülésnapokon. Az aktivitás éppen ezért jobban mérhető a felszólalásokkal, illetve a közvetlenebb irományokkal, úgymint az interpellációval és az azonnali kérdéssel. Az 1998–2002-es ciklust vizsgálva megállapíthatjuk, hogy az első öt leggyakrabban felszólaló képviselő között nincs nő. A női ranglistát ebben a ciklusban Béki Gabriella (SZDSZ) vezeti 354 felszólalással,[25] aki az összesített listában[26] a 8. leggyakrabban felszólaló képviselő volt. Őt követi dr. Vojnik Mária (MSZP) 240 felszólalással, aki az összesített lista 17. helyén található. A női lista ötödik helyezettje, dr. Kóródi Mária (SZDSZ) 150 felszólalásával 46. az összesített listán, míg a férfilista 5. helyezettje, Göndör István (MSZP) 492 felszólalást tudhat magáénak.

Az összesítésben meglepő következtetésre jutunk. 1998 és 2002 között a 32 női képviselő átlagban 66,4-szer szólalt fel a parlamentben. Hozzászólásuk átlagos ideje 9,56 perc volt. Míg egy férfi képviselő átlagosan 65,8-szer szólalt föl, hozzászólásuk átlagosan 12,54 percig tartott.

A 2002–2006-os ciklust megvizsgálva a következő tényeket állapíthatjuk meg. A női ranglistát dr. Lampert Mónika (MSZP) vezeti 391 felszólalással,[27] aki az összesített listában a 8. leggyakrabban felszólaló képviselő volt. Őt követi Béki Gabriella 322 felszólalással, ezzel ő az összesített lista 17. helyén található. A női lista 5. helyezettje, Bernáth Ildikó (Fidesz) 160 felszólalásával 62. az összesített listán, míg a férfilista ötödik helyezettje, dr. Németh Imre (MSZP) 418 felszólalást tudhat magáénak. Ebben a ciklusban a 35 női képviselő átlagban 74,3-szer szólalt fel a parlamentben. Hozzászólásuk átlagos ideje 12,22 perc volt. Míg egy férfi képviselő átlagosan 77-szer szólalt föl, hozzászólása átlagosan 12,34 percig tartott. Vagyis a két ciklus tapasztalatai alapján megállapíthatjuk, hogy a nők a parlamenti arányukhoz képest jól szerepeltek a felszólalásokban, az első elemzett ciklusban valamivel többször, a másodikban pedig valamivel kevesebbszer jelentkeztek felszólalásra, mint a férfiak – természetesen a férfiak felszólalásainak számát is a parlamenti arányukhoz viszonyítjuk. A hozzászólások időtar-

[25] Az összehasonlítás kedvéért: ebben a ciklusban a leggyakrabban felszólaló képviselő 1059 felszólalással Bauer Tamás (SZDSZ) volt.

[26] A két ciklusra vonatkozó összesített listákat a *Függelék*ben közöljük.

[27] Az összehasonlítás kedvéért: ebben a ciklusban a leggyakrabban felszólaló képviselő 629 felszólalással dr. Szabó Zoltán (MSZP) volt.

tamát vizsgálva azt mondhatjuk, nem igaz az a sztereotípia, hogy a nők többet beszélnek, ugyanis mindkét ciklusban a nők hozzászólásai rövidebb ideig tartottak, mint a férfiakéi.

A táblázatok másik része arra vonatkozik, hogy a „sok" felszólalás mellett az irományok hogyan oszlanak meg típus szerint. Az önálló indítványokat illetően a nők vezetnek, ellenben a férfi képviselők több nem önálló indítványt adtak be. Ennek a nagy különbségnek az okát a típusok eltérő jellegében kell keresni. A nem önálló indítványok sokkal formálisabb kategóriát alkotnak (például bizottsági ajánlás, egységes javaslat, pontosítás), éppen ezért az önálló indítványok sokkal inkább egyedi - gyakrabban egyéni - produktumok.

A táblázatok készítéséhez öt iromány típust vizsgáltunk, spontaneitásában az azonnali kérdés vezet, míg a határozati javaslat, valamint a törvényjavaslat beterjesztése kizárja a spontaneitást. Ez utóbbit már elemeztük az előző táblázatokban. Az azonnali kérdés azért különleges, mert a tárgy megjelölésén túl nincs írásban megfogalmazott szövege, a legspontánabb parlamenti műfaj, így a legközelebb áll a párbeszédhez, még ha a válasznak, viszontválasznak szabályozott kerete van is. Úgy tetszik, a képviselőnők ebben a műfajban szerepeltek a leggyengébben. Az interpelláció a képviselői jogállás jellegzetes intézménye. A parlamenti jog eljárásjogilag kidolgozottabb - a kérdésnél - „erősebb" fegyvere, lényeges kelléke a miniszteri választ elfogadó vagy elutasító parlamenti határozat. Címzetti köre lényegében a végrehajtó hatalomra (a kormányra) korlátozódik. A két ciklust összehasonlítva a beterjesztett interpellációkból nem tudtunk a nemek szerinti bontásból eredő következtetéseket levonni. Tény, hogy az első elemzett ciklusban a nők, a másodikban pedig a férfiak éltek inkább az interpelláció lehetőségével.

POLITIKUSNŐK A KORMÁNYBAN

Az 1990-es rendszerváltás óta a kormányokat összevetve 2007. április 24-ig tizennégy minisztérium élén állt nő. Közülük dr. Lampert Mónika szocialista párti politikus viseli a leghosszabb ideje a tisztét - vagy másként fogalmazva: ő töltötte el eddig a leghosszabb időt a kormányokban. 2002 májusa és 2006 októbere között belügyminiszter volt - az első nő, aki betöltötte ezt a pozíciót Magyarországon, majd 2006 júniusától, a Belügyminisztérium kettéválasztása után az Önkormányzati és Területfejlesztési Minisztérium élére került. Vagyis 2006-ban kezdte a második ciklusát. A legtöbb tárcát dr. Göncz Kinga (pártonkívüli) töltötte be: ő 2004 júniusában került be a kormányba: közel négy hónapig volt esélyegyenlőségi tárca nélküli miniszter, majd a kormány átszervezését követően az Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi minisztériumot vezette a ciklus végéig. 2006 júniusában külügyminiszter lett, ő Magyarország első női külügyminisztere.

Az Antall-kormánynak egyetlen női minisztere volt, dr. Botos Katalin (MDF) tárca nélküli miniszter 1990. május 23-tól 1992. január 23-ig. Utána a ciklusban

már sem az Antall-, sem az azt felváltó Boross-kormányban nem volt női miniszter.

A Horn-kormányban két nő miniszter fordult meg: dr. Csiha Judit (MSZP) és Kósáné dr. Kovács Magda (MSZP). Az utóbbi munkaügyi miniszterként 1994 júliusától 1995. október végéig vett részt a kormány munkájában. Csiha Judit viszont privatizációért felelős tárca nélküli miniszterként 1996. október végétől a ciklus végéig, 1998 júliusáig tevékenykedett. Ez azt is jelenti, hogy a Horn-kormánynak egy éven át nem volt női minisztere.

Az 1998 júliusában hivatalba lépő Orbán-kormánynak egyetlen női minisztere volt: dr. Dávid Ibolya (MDF), aki a cikluson át igazságügy-miniszter volt.

A női miniszterek száma és aránya a 2002 májusában felálló Medgyessy-kormányban a legmagasabb, amelyben összesítve négy női minisztert találunk dr. Csehák Judit, dr. Kóródi Mária, dr. Lévai Katalin (MSZP) és a már említett dr. Lampert Mónika személyében. Egyszerre háromnál többen azonban sohasem töltötték be a posztot: Csehák Judit (MSZP) 2003 szeptemberéig egészségügyi, szociális és családügyi miniszter; Kóródi Mária 2003 májusáig állt a Környezetvédelmi és Vízügyi Minisztérium élén; Lévai Katalin pedig 2003. május 19-től 2004. június 13-ig esélyegyenlőségi tárca nélküli miniszter, s az Európai Parlament képviselőjévé választva mondott le tisztéről.

A 2004. szeptember 30-án hivatalba lépő Gyurcsány-kormányban Összesen két miniszternő volt - Göncz Kinga és Lampert Mónika. A 2006 júniusában hivatalba lépő második Gyurcsány-kormányban ugyancsak ők ketten képviselik a nőket.

Ha azt vizsgáljuk meg, hogy a nők milyen jellegű tárcák vezetését kapták meg a kormányban, cáfolnunk kell a sztereotípiákat. Például soha nem állt női miniszter az oktatási tárca élén. Nemzetközi összehasonlításban pedig azt mondhatjuk, a világban egyáltalán nem tipikus, hogy a nők olyan „kemény" területeket irányítsanak, mint a belügy, a külügy, az igazságügy, a környezetvédelem vagy a privatizáció.

Nemzetközi összehasonlításban Magyarországon az egyes kormányokban a nők száma és aránya messze mögötte marad az európai átlagnak. Az Antall-kormányban a 23 miniszterből csak egy volt nő - 4,3 százalék –, az is csak 13 hónapig. Utána nulla százalék a nők aránya. A Horn-kormány 15 miniszteréből kettő volt nő, de nem egy időben töltötték be a posztot - így arányuk 6,6 százalék. Volt egy év, amikor ebben a kormányban sem volt női miniszter. Az Orbán-kormány 18 miniszteréből egy nő volt, ez 5,5 százalékot jelent. Az alakuló Medgyessy-kormány 18 miniszteréből három volt nő - 16,6 százalék, de a kormány szeptemberi leváltásakor csak egy nő van a kabinetben - így az arány újra 5,5 százalék. Mind az első, mind a második Gyurcsány-kormány 18 miniszteréből kettő a nő - arányuk az elsőben 11,1 százalék, a másodikban 15,4 százalék, mivel a kormány összlétszáma 13-ra csökkent. 2007. április 23-án a magyar kormány nemek szerinti összetételében is pozitív fordulat történt: a lemondott egészségügyi miniszter helyére a tárca addigi államtitkárát, Horváth Ágnest nevezték ki. Így a nők száma háromra, míg aránya 23 százalékra emelkedett.

Ezek az adatsorok nemzetközi összehasonlításban azt jelentik, hogy a női miniszterek aránya a rendszerváltás óta jóval alatta marad mind az európai, mind a világátlagnak. Az 2007. áprilisi állapotokat vizsgálva összevetettük néhány ország kormányokra vonatkozó adatait: Finnországban 12 nő (60 százalék) és nyolc férfi; Spanyolországban nyolc nő (47 százalék) és kilenc férfi; Norvégiában 9 nő (45 százalék) és 11 férfi; Hollandiában 4 nő (44,4 százalék) és 5 férfi; Svédországban 9 nő (40,9 százalék) és 13 férfi; Ausztriában 5 nő (38,5 százalék) és 8 férfi; az Egyesült Királyságban 8 nő (34,7 százalék) és 15 férfi; Dániában 6 nő (31 százalék) és 13 férfi; Németországban 6 nő (26 százalék) és 10 férfi; Kanadában 7 nő (21 százalék) és 25 férfi; Franciaországban 9 nő (20 százalék) és 34 férfi; Írországban 3 nő (20 százalék) és 12 férfi; az Egyesült Államokban 3 nő (15 százalék) és 17 férfi; Görögországban 2 nő (4,5 százalék) és 44 férfi van a kormányban.[28]

Visszatérve a bevezető gondolatokhoz, összefoglalóan megállapíthatjuk, a nők alulreprezentáltsága a médiában és ezáltal a parlamenti és a kormánybeli aktivitásukról kialakuló-kialakult kép nincs összhangban a valós helyzettel, ellenben a számok mégis választ adnak arra, hogy részvételük miért kap kisebb nyilvánosságot. A nők ugyanis inkább a kevéssé reprezentatív műfajokban aktívabbak. Szerepük a döntések kimenetelét, a döntést befolyásoló képességüket illetően ezekből az adatokból még nem állapítható meg, tartalmi elemzésre van szükség ahhoz, hogy a számok ne csupán mechanikusak legyenek, továbbá a különbözőségek „nemi" jellege igazolható vagy elvethető legyen.

Ami a számokat illeti: reménnyel tölthet el bennünket a jövőre nézve, hogy a 2004. júniusi európai parlamenti választásokon a 24 magyar képviselőből 9 nő, vagyis arányuk 37,5 százalék, magasabb, mint a nők aránya az EP-ben, amely éppen meghaladja a 30 százalékos kritikus tömeget.

[28] http://www.guide2womenleaders.com/situation_in_2007.htm A letöltés dátuma 2007. április 23. Az Ausztriára vonatkozó adatok lelőhelye: http://www.bka.gv.at/site/5394/default.aspx. A letöltés dátuma: 2007. április 29.

FÜGGELÉK[29]

Függelék 1. táblázat. A nők száma és aránya a parlamentben pártok szerint az 1990–1994-es ciklus elején

Párt	Összes mandátum 1990. 05. 23.	A nők száma 1990. 05. 23.	A nők aránya százalékban 1990. 05. 23.
EKGP	0	0	0,0%
Fidesz	22	2	9,1%
FKGP	44	3	6,8%
KDNP	21	1	4,8%
MDF	165	8	4,8%
MIÉP	0	0	0,0%
MSZP	33	5	15,2%
SZDSZ	94	8	8,5%
Független	7	1	14,3%
Összesen:	*386*	*28*	*7,3%*

Függelék 2. táblázat. A nők száma és aránya a parlamentben pártok szerint az 1990–1994-es ciklus végén

Párt	Összes mandátum 1994. 06. 26.	A nők száma 1994. 06. 26.	A nők aránya százalékban 1994. 06. 26.
EKGP	36	4	11,1%
Fidesz	26	1	3,8%
FKGP	0	0	0,0%
KDNP	23	0	0,0%
MDF	135	5	3,7%
MIÉP	12	0	0,0%
MSZP	33	3	9,1%
SZDSZ	83	10	12,0%
Független	37	5	13,5%
Összesen:	*385*	*28*	*7,3%*

[29] Az összes táblázatot az Országgyűlés honlapján (www.mkogy.hu) található adatok alapján állítottuk össze. A letöltés ideje 2007. március 25.

Függelék 3. táblázat. A nők száma és aránya a parlamentben pártok szerint az 1994–1998-as ciklus elején

Párt	Összes mandátum 1994. 07. 15.	A nők száma 1994. 07. 15.	A nők aránya százalékban 1994. 07. 15.
Fidesz-MPP	20	1	5,0%
FKGP	26	2	7,7%
KDNP	22	1	4,5%
MDF	38	6	15,8%
MSZP	209	22	10,5%
SZDSZ	70	11	15,7%
Független	1	0	0,0%
Összesen:	*386*	*43*	*11,1%*

Függelék 4. táblázat. A nők száma és aránya a parlamentben pártok szerint az 1994–1998-as ciklus végén

Párt	Összes mandátum 1998. 06. 15.	A nők száma 1998. 06. 15.	A nők aránya százalékban 1998. 06. 15.
Fidesz-MPP	32	1	3,1%
FKGP	22	1	4,5%
KDNP	0	0	0,0%
MDF	20	2	10,0%
MSZP	204	21	10,3%
Néppárt-MDNP	15	4	26,7%
SZDSZ	65	11	16,9%
Független	23	3	13,0%
Összesen:	*381*	*43*	*11,3%*

Függelék 5. táblázat. A nők száma és aránya a parlamentben pártok szerint az 1998–2002-es ciklus elején

Párt	Összes mandátum 1998. 07. 08.	A nők száma 1998. 07. 08.	A nők aránya százalékban 1998. 07. 08.
Fidesz	148	10	6,8%
FKGP	48	3	6,3%
MDF	17	1	5,9%
MIÉP	14	1	7,1%
MSZP	134	14	10,4%
SZDSZ	24	3	12,5%
Független	1	0	0,0%
Összesen:	*386*	*32*	*8,3%*

Függelék 6. táblázat. A nők száma és aránya a parlamentben pártok szerint az 1998–2002-es ciklus végén

Párt	Összes mandátum 2002. 05. 13.	A nők száma 2002. 05. 13.	A nők aránya százalékban 2002. 05. 13.
Fidesz	143	10	7,0%
FKGP	33	1	3,0%
MDF	16	1	6,3%
MIÉP	12	0	0,0%
MSZP	136	15	11,0%
SZDSZ	24	3	12,5%
Független	20	3	15,0%
Összesen:	*384*	*33*	*8,6%*

Függelék 7. táblázat. A nők száma és aránya a parlamentben pártok szerint a 2002–2006-os ciklus elején

Párt	Összes mandátum 2002. 05. 15	A nők száma 2002. 05. 15	A nők aránya százalékban 2002. 05. 15
Fidesz	164	9	5,5%
MDF	24	1	4,2%
MSZP	178	23	12,9%
SZDSZ	20	2	10,0%
Összesen:	*386*	*35*	*9,1%*

Függelék 8. táblázat. A nők száma és aránya a parlamentben pártok szerint a 2002–2006-os ciklus végén

Párt	Összes mandátum 2006. 03. 31.	A nők száma 2006. 03. 31.	A nők aránya százalékban 2006. 03. 31.
Fidesz	168	9	5,4%
MDF	9	1	11,1%
MSZP	178	22	12,4%
SZDSZ	20	3	15,0%
Független	11	0	0,0%
Összesen:	*386*	*35*	*9,1%*

Függelék 9. táblázat. A nők száma és aránya a parlamentben pártok szerint a 2006-os választásokat követően

Párt	Összes mandátum 2006. 06. 09.	A nők száma 2006. 06. 09.	A nők aránya százalékban 2006. 06. 09.
Fidesz	141	11	7,8%
KDNP	23	2	8,7%
MDF	11	1	9,1%
MSZP	190	25	13,2%
SZDSZ	20	2	10,0%
Független	1	0	0,0%
Összesen:	*386*	*41*	*10,6%*

Függelék 10. táblázat. A nők az Országgyűlés állandó bizottságaiban (1990)[30]

1990. 05. 03	Tagok száma	Nők száma	Nők aránya
Alkotmányügyi, törvény-előkészítő és igazságügyi bizottság	26	2	7,69%
Gazdasági bizottság	26	1	3,85%
Költségvetési, adó- és pénzügyi bizottság	26	2	7,69%
Szociális, családvédelmi és egészségügyi bizottság	26	3	11,54%
Emberi jogi, kisebbségi és vallásügyi bizottság	25	1	4,00%
Kulturális, tudományos, felsőoktatási, televízió-, rádió- és sajtóbizottság	25	3	12,00%
Honvédelmi bizottság	24	0	0,00%
Költségvetési, adó- és pénzügyi bizottság	26	2	7,69%
Környezetvédelmi bizottság	23	1	4,35%
Külügyi bizottság	23	0	0,00%
Mentelmi, összeférhetetlenségi és mandátumvizsgáló bizottság	12	1	8,33%
Nemzetbiztonsági bizottság	13	0	0,00%
Önkormányzati, közigazgatási, belbiztonsági és rendőrségi bizottság	25	3	12,00%
Ügyrendi bizottság	14	2	14,29%
Választási és mandátumvizsgáló bizottság	12	2	16,67%
Összesen	*326*	*23*	*7,06%*

[30] Az adott ciklusban az egyes bizottságoknál nem az egyes bizottságok létszámát tüntettük föl, hanem a ciklusban ott előforduló képviselők számát.

Függelék 11. táblázat. A nők az Országgyűlés állandó bizottságaiban (1994)

1994. 06. 30	Tagok száma	Nők száma	Nők aránya
Alkotmány- és igazságügyi bizottság	27	2	7%
Gazdasági bizottság	27	1	4%
Mezőgazdasági bizottság	27	1	4%
Költségvetési és pénzügyi bizottság	27	4	15%
Külügyi bizottság	27	1	4%
Önkormányzati és rendészeti bizottság	27	5	19%
Európai integrációs ügyek bizottsága	15	0	0%
Emberi jogi, kisebbségi és vallásügyi bizottság	19	5	26%
Honvédelmi bizottság	19	0	0%
Környezetvédelmi bizottság	19	0	0%
Kulturális és sajtóbizottság	19	5	26%
Szociális és egészségügyi bizottság	19	6	32%
Oktatási, tudományos, ifjúsági és sportbizottság	19	2	11%
Foglalkoztatási és munkaügyi bizottság	13	3	23%
Számvevőszéki bizottság	13	1	8%
Nemzetbiztonsági bizottság	9	1	11%
Mentelmi, összeférhetetlenségi és mandátumvizsgáló bizottság	8	1	13%
Összesen	*334*	*38*	*11%*

Függelék 12. táblázat. A nők az Országgyűlés állandó bizottságaiban (1998)

1998. 06. 25	Tagok száma	Nők száma	Nők aránya
Alkotmány- és igazságügyi bizottság (30 fő)	30	4	13,33%
Egészségügyi és szociális bizottság	21	6	28,57%
Emberi jogi, kisebbségi és vallásügyi bizottság	21	2	9,52%
Európai integrációs ügyek bizottsága	26	2	7,69%
Foglalkoztatási és munkaügyi bizottság	21	3	14,29%
Gazdasági bizottság	30	2	6,67%
Honvédelmi bizottság	21	1	4,76%
Idegenforgalmi bizottság	21	1	4,76%
Ifjúsági és sportbizottság	21	0	0,00%
Költségvetési és pénzügyi bizottság	30	0	0,00%
Környezetvédelmi bizottság	21	1	4,76%
Kulturális és sajtóbizottság	21	4	19,05%
Külügyi bizottság	26	1	3,85%
Összesen	*23,84*	*2,07*	*9, 01%*

Függelék 13. táblázat. A nők az Országgyűlés állandó bizottságaiban (2002)

2002. 05. 15	Tagok száma	Nők száma	Nők aránya
Alkotmány- és igazságügyi bizottság	28	2	7%
Önkormányzati bizottság	22	2	9%
Külügyi bizottság	22	1	5%
Honvédelmi bizottság	21	2	10%
Költségvetési és pénzügyi bizottság	28	0	0%
Gazdasági bizottság	28	1	4%
Szociális és családügyi bizottság	22	9	41%
Környezetvédelmi bizottság	21	0	0%
Kulturális és sajtóbizottság	21	3	14%
Emberi jogi, kisebbségi és vallásügyi bizottság	21	2	10%
Mentelmi és összeférhetetlenségi és mandátumvizsgáló bizottság	10	0	0%
Rendészeti bizottság	22	2	9%
Egészségügyi bizottság	22	5	23%
Területfejlesztési bizottság	21	1	5%
Ifjúság- és sportbizottság	21	0	0%
Állami Számvevőszék alelnökét jelölő bizottság	11	0	0%
Idegenforgalmi bizottság	21	1	5%
Informatikai és távközlési bizottság	11	1	9%
Mezőgazdasági bizottság	22	0	0%
Oktatási és tudományos bizottság	21	2	10%
Európai ügyek bizottsága	21	2	10%
Ügyrendi bizottság	11	1	9%
Nemzetbiztonsági bizottság	11	0	0%
Számvevőszéki bizottság	11	0	0%
Foglalkoztatási és munkaügyi bizottság	22	7	32%
Összesen	*492*	*44*	*9%*

Függelék 14. táblázat. A nők az Országgyűlés állandó bizottságaiban (2006)

2006. 05. 30	Tagok száma	Nők száma	Nők aránya
Alkotmányügyi, igazságügyi és ügyrendi bizottság	29	4	13,79%
Egészségügyi bizottság	23	7	30,43%
Emberi jogi, kisebbségi, civil- és vallásügyi bizottság	19	3	15,79%
Európai ügyek bizottsága	20	2	10,00%
Foglalkoztatási és munkaügyi bizottság	19	2	10,53%
Gazdasági és informatikai bizottság	29	1	3,45%
Honvédelmi és rendészeti bizottság	17	1	5,88%
Ifjúsági, szociális és családügyi bizottság	29	7	24,14%
Költségvetési, pénzügyi és számvevőszéki bizottság	29	1	3,45%
Környezetvédelmi bizottság	19	1	5,26%
Kulturális és sajtóbizottság	19	3	15,79%
Külügyi és határon túli magyarok bizottsága	20	1	5,00%
Mentelmi, összeférhetetlenségi és mandátumvizsgáló bizottság	10	1	10,00%
Mezőgazdasági bizottság	22	0	0,00%
Nemzetbiztonsági bizottság	11	0	0,00%
Oktatási és tudományos bizottság	23	5	21,74%
Önkormányzati és területfejlesztési bizottság	29	0	0,00%
Sport- és turisztikai bizottság	19	1	5,26%
Összesen	*386*	*40*	*10,36%*

Függelék 15. táblázat. A férfi képviselők rangsora a felszólalások száma szerint, 1998–2002

Legtöbbször felszólalt képviselők technikai felszólalások nélkül			
	Férfiak	Felszólalások száma	Felszólalások összideje (óó:pp:mp)
1	Bauer Tamás (SZDSZ)	1059	74:22:07
2	Keller László (MSZP)	680	41:44:05
3	Lezsák Sándor (MDF)	522	34:50:52
4	Varga Mihály (Fidesz)	501	28:51:28
5	Göndör István (MSZP)	492	25:32:45
6	Dr. Takács Imre (MSZP)	458	23:37:39
7	Dr. Lentner Csaba (MIÉP)	355	30:07:36
9	Balczó Zoltán (MIÉP)	297	18:47:21
10	Dr. Torgyán József (FKGP)	293	22:13:23
11	Kovács Kálmán (SZDSZ)	283	17:14:58
12	Mécs Imre (SZDSZ)	268	23:31:38
13	Dr. Csáky András (MDF)	261	17:07:44
14	Dr. Fenyvessy Zoltán (MIÉP)	260	23:20:08
15	Hegyi Gyula (MSZP)	252	12:24:34
16	Dr. Kökény Mihály (MSZP)	243	15:50:50
18	Dr. Fónagy János (Fidesz)	222	10:56:33
19	Dr. Turi-Kovács Béla (FKGP)	222	16:56:09
20	Dr. Horváth János (Fidesz)	208	15:47:56
22	Glattfelder Béla (Fidesz)	197	12:03:58
23	Vincze László (FKGP)	197	11:00:24
24	Dr. Kis Zoltán (SZDSZ)	194	16:01:09
25	Szalay Gábor (SZDSZ)	194	13:49:38
26	Dr. Horváth Zsolt (Fidesz)	191	7:48:44
27	Mádi László (Fidesz)	182	8:48:12
28	Dr. Salamon László (Fidesz)	182	12:04:26
29	Dr. Szentgyörgyvölgyi Péter (FKGP)	175	15:13:41
30	Dr. Orbán Viktor (Fidesz)	166	16:26:16
31	Dr. Veres János (MSZP)	163	8:19:10
32	Tállai András (Fidesz)	161	10:06:08
33	Kovács Tibor (MSZP)	158	9:01:05

Függelék 15. táblázat. Folytatás

Legtöbbször felszólalt képviselők technikai felszólalások nélkül			
	Férfiak	Felszólalások száma	Felszólalások összideje (óó:pp:mp)
35	Németh Zsolt (Fidesz)	157	9:06:52
36	Dr. Orosz Sándor (MSZP)	157	11:59:56
37	Font Sándor (MDF)	155	14:04:47
38	Kékkői Zoltán József (FKGP)	155	10:46:44
39	Dr. Kelemen András (MDF)	153	7:59:09
40	Zsikla Győző (FKGP)	153	6:30:58
41	Kuncze Gábor (SZDSZ)	152	13:53:39
42	Farkas Imre (MSZP)	151	11:52:59
43	Kiss Andor (MIÉP)	151	8:50:32
44	Dr. Pap János (Fidesz)	151	8:49:21
45	Dr. Gógl Árpád (Fidesz)	150	9:06:10
47	Révész Máriusz (Fidesz)	149	7:17:09
48	Csurka István (MIÉP)	148	13:07:41
49	Dr. Wiener György (MSZP)	146	12:34:56
50	Dr. Lotz Károly (SZDSZ)	145	10:54:58
51	Erkel Tibor (MIÉP)	143	13:08:09
52	Dr. Hack Péter (SZDSZ)	139	14:35:23
53	Perlaki Jenő (Fidesz)	139	11:44:46
54	Dr. Surján László (Fidesz)	137	8:16:21
55	Várhegyi Attila (Fidesz)	129	6:33:27
57	Tóth András (MSZP)	127	8:32:17
58	Karakas János (MSZP)	126	6:47:56
59	Rozgonyi Ernő (MIÉP)	126	12:43:12
60	Dr. Németh Imre (MSZP)	122	9:11:38
61	Csizmár Gábor (MSZP)	121	8:21:07
62	Jauernik István (MSZP)	118	9:09:03
63	Dr. Nagy Sándor (MSZP)	117	8:23:50
64	Dr. Répássy Róbert (Fidesz)	116	6:08:57
66	Pozsgai Balázs (MSZP)	111	6:28:57
67	Dr. Hegedűs Mihály (FKGP)	109	8:27:26

Függelék 15. táblázat. Folytatás

Legtöbbször felszólalt képviselők technikai felszólalások nélkül			
	Férfiak	Felszólalások száma	Felszólalások összideje (óó:pp:mp)
68	Dr. Rubovszky György (Fidesz)	108	4:47:05
69	Dr. Dán János (FKGP)	107	6:56:14
70	Francz Rezső (MSZP)	107	5:29:42
71	Balsay István (Fidesz)	106	6:44:53
72	Dr. Gémesi György (MDF)	104	8:27:10
73	Dr. Toller László (MSZP)	104	4:51:10
74	Tóth Imre (FKGP)	103	7:14:34
75	Dr. Fazekas Sándor (Fidesz)	102	5:25:44
76	Dr. Gyimesi József (Fidesz)	102	9:12:58
77	Tardos Márton (SZDSZ)	101	10:40:16
78	Bánki Erik (Fidesz)	100	6:01:56
79	Dr. Hargitai János (Fidesz)	100	6:44:57
80	Dr. Szabadi Béla (FKGP)	100	6:50:37
81	Dr. Pető Iván (SZDSZ)	99	6:20:29
82	Dr. Hankó Faragó Miklós (SZDSZ)	98	10:27:41
84	Ékes József (MDF)	96	5:14:35
85	Dr. Szabó János (FKGP)	96	6:13:38
86	Burány Sándor (MSZP)	95	5:46:03
87	Dr. Őry Csaba (Fidesz)	94	4:50:56
88	Dr. Csákabonyi Balázs (MSZP)	93	6:36:44
91	Danka Lajos (FKGP)	92	5:45:01
92	Dr. Fodor Gábor (SZDSZ)	92	7:21:33
93	Sasvári Szilárd (Fidesz)	91	4:57:41
94	Vancsik Zoltán (MSZP)	91	4:11:50
95	Kertész István (MSZP)	90	7:26:02
96	Dr. Weszelovszky Zoltán (Fidesz)	89	7:35:40
97	Babák Mihály (Fidesz)	88	3:36:11
98	Dr. Csapody Miklós (MDF)	88	6:09:16
99	Dr. Isépy Tamás (Fidesz)	88	6:27:14
100	Bajor Tibor (MSZP)	85	3:41:03
101	Dr. Géczi József Alajos (MSZP)	84	4:09:15

Függelék 15. táblázat. Folytatás

Legtöbbször felszólalt képviselők technikai felszólalások nélkül			
	Férfiak	Felszólalások száma	Felszólalások összideje (óó:pp:mp)
102	Dr. Kovács Zoltán (Fidesz)	84	4:52:09
103	Dr. Schvarcz Tibor (MSZP)	84	6:16:07
104	Kovács László (MSZP)	82	7:11:03
105	Dr. Simicskó István (Fidesz)	81	4:39:07
106	Dr. Szájer József (Fidesz)	80	6:08:33
107	Dr. Frajna Imre (Fidesz)	78	4:15:45
108	Harrach Péter (Fidesz)	77	6:51:17
109	Kapronczi Mihály (MIÉP)	77	6:45:45
110	Pál Béla (MSZP)	77	4:16:16
111	Dr. Szabó Zoltán (MSZP)	77	4:30:16
112	Csatári József (FKGP)	76	5:02:33
113	Szabados Tamás (MSZP)	76	5:29:04
114	Dr. Varga István (MDF)	76	5:34:43
115	Dr. Szent-Iványi István (SZDSZ)	75	5:59:05
116	Dr. Szanyi Tibor (MSZP)	74	4:09:27
117	Juhász Ferenc (MSZP)	73	4:35:13
118	Pokorni Zoltán (Fidesz)	73	6:46:46
119	Dr. Juharos Róbert (Fidesz)	71	5:40:11
120	Dr. Világosi Gábor (SZDSZ)	71	4:33:16
121	Borkó Károly (Fidesz)	70	3:12:14
122	Ivanics István (Fidesz)	70	4:21:41
123	Kósa Lajos (Fidesz)	70	4:51:53
124	Dr. Latorcai János (Fidesz)	69	4:33:50
125	Dr. Pósán László (Fidesz)	69	3:11:26
126	Horváth Béla (FKGP)	68	5:22:40
127	ifj Hegedűs Loránt (MIÉP)	67	4:54:04
128	Horn Gábor (SZDSZ)	66	5:38:44
129	Dr. Pokol Béla (FKGP)	66	5:54:52
130	Herényi Károly (MDF)	65	5:36:50
131	Körömi Attila (Fidesz)	65	3:48:02
132	Zakó László (FKGP)	65	5:11:23
133	Bársony András (MSZP)	64	3:52:38
134	Dr. Bazsa György (MSZP)	64	5:02:12

Függelék 15. táblázat. Folytatás

Legtöbbször felszólalt képviselők technikai felszólalások nélkül			
	Férfiak	Felszólalások száma	Felszólalások összideje (óó:pp:mp)
135	Dr. Bognár László (MIÉP)	64	4:22:51
136	Mádai Péter (SZDSZ)	64	2:49:30
137	Dr. Balsai István (MDF)	63	5:54:20
138	Lányi Zsolt (FKGP)	63	4:45:11
139	Dr. Eörsi Mátyás (SZDSZ)	62	2:51:10
141	Dr. Avarkeszi Dezső (MSZP)	61	4:26:52
142	Dr. Szekeres Imre (MSZP)	61	3:23:27
143	Dr. Vastagh Pál (MSZP)	60	4:43:17
145	Molnár Róbert (FKGP)	59	2:29:01
146	Tóth István (Fidesz)	59	3:17:25
147	Dr. Füle István (MSZP)	58	2:30:36
148	Dr. Szakács Imre (Fidesz)	58	2:55:01
150	Dr. Baráth Etele (MSZP)	56	4:09:17
151	Farkas Sándor (Fidesz)	56	3:56:31
152	Kiss Péter (MSZP)	56	3:25:06
153	Balla György (Fidesz)	55	2:26:36
154	Domokos László (Fidesz)	55	4:22:57
155	Filló Pál (MSZP)	55	2:58:38
156	Dr. Horváth Balázs (MDF)	55	5:44:10
157	Tóth Károly (MSZP)	55	3:11:23
158	Dr. Bánk Attila (FKGP)	54	2:32:49
159	Dr. Jánosi György (MSZP)	54	4:35:50
160	Molnár Gyula (MSZP)	54	3:38:33
161	Dr. Varga László (Fidesz)	54	3:19:08
162	Dr. Bakonyi Tibor (MSZP)	53	3:50:19
163	Dr. Medgyasszay László (MDF)	53	3:57:40
164	Sági József (Fidesz)	53	3:37:48
165	Márton Attila (Fidesz)	52	3:25:15
166	Dr. Braun Márton (Fidesz)	51	3:57:02

Függelék 15. táblázat. Folytatás

Legtöbbször felszólalt képviselők technikai felszólalások nélkül			
	Férfiak	Felszólalások száma	Felszólalások összideje (óó:pp:mp)
168	Kosztolányi Dénes (Fidesz)	51	3:42:05
169	Nyitray András (Fidesz)	51	2:39:32
170	Németh Zsolt (MDF)	50	5:51:52
171	Lenártek András (Fidesz)	49	3:28:46
172	Molnár László (FKGP)	49	3:28:31
174	Csige József (MSZP)	48	2:44:02
175	Simon József (MSZP)	48	2:49:28
176	Dr. Vidoven Árpád (Fidesz)	48	2:14:01
177	Dr. Kiss Gábor (MSZP)	47	4:02:00
178	Dr. Solymosi József (MSZP)	47	3:10:34
181	Dr. Csúcs László (FKGP)	46	8:12:03
182	Dr. Dancsó József (Fidesz)	46	3:45:26
183	Dr. Deutsch Tamás (Fidesz)	45	5:01:24
185	Dr. Kurucsai Csaba (FKGP)	45	4:21:43
186	Horváth László (Fidesz)	44	2:24:16
187	Dr. Mánya Kristóf (Fidesz)	44	3:00:50
188	Dr. Boros Imre (FKGP)	43	3:08:26
189	Keleti György (MSZP)	43	2:50:31
190	Dr. Martonosi György (Fidesz)	43	2:03:02
191	Nikolits István (MSZP)	43	3:07:11
192	Pásztohy András (MSZP)	43	3:21:32
193	Rogán Antal (Fidesz)	43	3:34:22
194	Dr. Tímár György (FKGP)	43	2:50:22
195	Iváncsik Imre (MSZP)	42	2:37:32
196	Dr. Kávássy Sándor (FKGP)	42	1:39:03
197	Tóth András (Fidesz)	42	2:24:10
198	Ughy Attila (Fidesz)	42	2:29:23
199	Dr. Gál Zoltán (MSZP)	41	4:46:28
200	Halász János (Fidesz)	41	3:10:42
201	Juhász Gábor (MSZP)	41	3:17:35

Függelék 15. táblázat. Folytatás

Legtöbbször felszólalt képviselők technikai felszólalások nélkül			
	Férfiak	Felszólalások száma	Felszólalások összideje (óó:pp:mp)
202	Szabó Lukács (független)	41	2:23:48
203	Dr. Bartha László (Fidesz)	40	2:26:11
205	Dr. Dornbach Alajos (SZDSZ)	39	2:32:49
206	Dr. Homoki János (FKGP)	39	2:29:03
207	Tóth Sándor (MSZP)	39	2:21:50
208	Dr. Kövér László (Fidesz)	38	1:58:36
209	Balogh László (MDF)	37	2:21:16
210	Dr. Czira Szabolcs (FKGP)	37	1:22:41
211	Hadházy Sándor (Fidesz)	37	2:04:18
213	Lasztovicza Jenő (Fidesz)	36	1:50:14
214	Gyimóthy Géza (FKGP)	35	2:22:27
215	Podolák György (MSZP)	35	2:53:51
216	Dr. Sáling József (MSZP)	35	2:56:07
217	Dr. Sümeghy Csaba (Fidesz)	35	2:34:35
218	Szászfalvi László (MDF)	35	4:16:54
219	Járvás István (Fidesz)	34	2:00:30
220	Dr. Karl Imre (MSZP)	34	2:36:52
221	Dr. Sándor László (MSZP)	34	2:33:02
222	Arnóth Sándor (Fidesz)	32	1:28:55
223	Donáth László (MSZP)	32	2:42:13
224	Hanó Miklós (FKGP)	32	1:39:23
225	Kádas Mihály (Fidesz)	32	1:46:36
226	Dr. Tabajdi Csaba (MSZP)	32	3:41:54
227	Barkóczy Gellért (FKGP)	31	1:26:52
228	Dr. Katona Béla (MSZP)	31	1:59:20
229	Dr. Orosházi György (FKGP)	31.	1:24:25
230	Dr. Szabó József Andor (Fidesz)	31	1:27:52
231	Üszögi-Bleyer Jenő (MSZP)	31	1:13:18
232	Dr. Házas József (MSZP)	30	1:48:40
234	Lévai Tibor (Fidesz)	30	2:03:09

Függelék 15. táblázat. Folytatás

Legtöbbször felszólalt képviselők technikai felszólalások nélkül			
	Férfiak	Felszólalások száma	Felszólalások összideje (óó:pp:mp)
235	Mayer Bertalan (MSZP)	30	2:31:19
236	Zsigó Róbert (Fidesz)	30	1:44:12
237	Rigler Zoltán (Fidesz)	29	1:33:43
238	Dr. Wekler Ferenc (SZDSZ)	29	2:28:32
239	Atyánszky György (FKGP)	28	2:30:06
241	Dr. Sáringer Gyula Ede (Fidesz)	28	1:49:07
242	Dr. Simon Miklós (FKGP)	28	1:44:26
243	Ecsődi László (MSZP)	27	1:29:44
244	Szabó Lukács (MIÉP)	27	1:22:30
245	Zuschlag János László (MSZP)	27	1:22:50
246	Szabó Imre (MSZP)	26	1:24:16
247	Homa János (Fidesz)	25	1:34:51
248	Lázár Mózes (Fidesz)	25	1:15:09
249	Dr. Tompa Sándor (MSZP)	25	1:52:44
250	Dr. Balogh László (MSZP)	24	2:47:54
251	Fritz Péter (MSZP)	24	2:31:12
252	Dr. Hörcsik Richard (Fidesz)	24	2:06:12
253	Sibak András (MSZP)	24	1:24:28
254	Szabó István (Fidesz)	24	1:31:39
255	Herbály Imre (MSZP)	23	1:37:08
257	Dr. Vitányi István (Fidesz)	23	2:08:49
258	Czerván György (Fidesz)	22	1:26:33
259	Gyapay Zoltán (Fidesz)	22	1:11:02
260	Hajdu László (MSZP)	22	1:08:21
261	Dr. Bóka István (Fidesz)	21	1:34:00
263	Láyer József (Fidesz)	20	1:13:29
264	Polonyi Kornél (Fidesz)	20	1:18:19
265	Végh László (Fidesz)	20	1:12:24
266	Fodor Sándor (MSZP)	19	1:05:22
267	Dr. Kerényi János (Fidesz)	19	57:10:00

Függelék 15. táblázat. Folytatás

Legtöbbször felszólalt képviselők technikai felszólalások nélkül			
	Férfiak	Felszólalások száma	Felszólalások összideje (óó:pp:mp)
268	Dr. Baja Ferenc (MSZP)	18	2:49:29
269	Balogh József (FKGP)	18	53:07:00
270	Dögei Imre (FKGP)	18	1:42:07
271	Endre Sándor (Fidesz)	18	41:13:00
272	Nógrádi László (Fidesz)	18	1:09:37
273	Oszlár Albert (Fidesz)	18	35:35:00
274	Zatykó János (MSZP)	18	42:17:00
275	Dr. Ábrahám János (MSZP)	17	2:43:51
276	Bebes István (Fidesz)	17	1:05:28
277	Molnár Oszkár (Fidesz)	17	47:10:00
278	Dr. Nagy Gábor Tamás (Fidesz)	17	1:20:29
279	Dr. Pusztai Gyula (MSZP)	17	54:44:00
280	Balla Mihály (Fidesz)	16	57:50:00
281	Czoma Kálmán (FKGP)	16	34:21:00
282	Gyürk András (Fidesz)	16	55:13:00
283	Koncz Ferenc (Fidesz)	16	1:09:13
284	Potápi Árpád (Fidesz)	16	56:46:00
285	Rockenbauer Zoltán (Fidesz)	16	1:04:42
286	Dr. Vágvölgyi János (MSZP)	16	1:27:10
287	Várkonyi András (Fidesz)	16	41:21:00
288	Benedek Mihály (MSZP)	15	42:04:00
290	Dr. Illés Zoltán (Fidesz)	15	1:03:18
291	Ivanics Ferenc (Fidesz)	15	47:00:00
293	Korózs Lajos (MSZP)	15	1:07:18
294	Kovács Ferenc (Fidesz)	15	1:11:29
295	Lakatos András (MSZP)	15	1:03:55
296	Molnár Albert (MSZP)	15	1:13:54
297	Molnár László (független)	15	42:43:00
298	Szabó György (MSZP)	15	56:01:00
299	Páva Zoltán (MSZP)	14	50:07:00
300	Pogácsás Tibor (Fidesz)	14	45:05:00

Függelék 15. táblázat. Folytatás

Legtöbbször felszólalt képviselők technikai felszólalások nélkül			
	Férfiak	Felszólalások száma	Felszólalások összideje (óó:pp:mp)
303	Dr. Zongor Gábor (MSZP)	14	42:05:00
304	Bodzás Ferenc Árpád (MSZP)	13	1:07:23
305	Dr. Dorkota Lajos (Fidesz)	13	40:09:00
306	Dr. Faragó Péter (MSZP)	13	38:48:00
307	István József (FKGP)	13	57:46:00
309	Dr. Szűrös Mátyás (MSZP)	13	33:59:00
310	Tóth András (MSZP)	13	55:10:00
311	Dr. Buza Attila Zoltán (Fidesz)	12	1:29:17
312	Iványi Gábor (SZDSZ)	12	57:24:00
313	Dr. Nemcsók János (MSZP)	12	48:19:00
314	Dr. Ódor Ferenc (Fidesz)	12	40:29:00
315	Pallag László (FKGP)	12	1:51:28
316	Rajcsányi Péter Kálmán (Fidesz)	12	49:15:00
317	Dr. Suchman Tamás (MSZP)	12	27:55:00
318	Tóth Ferenc (Fidesz)	12	25:11:00
319	Gráf József (MSZP)	11	37:34:00
320	Dr. Kupa Mihály (független)	11	1:00:14
321	Dr. Soós Győző (MSZP)	11	1:14:27
322	Básthy Tamás (Fidesz)	10	47:38:00
323	Dr. Bernáth Varga Balázs (FKGP)	10	44:52:00
324	Búsi Lajos (Fidesz)	10	31:10:00
325	Fehérvári Tamás (Fidesz)	10	42:49:00
326	Gyimesi István (Fidesz)	10	25:37:00
327	Dr. Helmeczy László (Fidesz)	10	58:07:00
328	Dr. Koleszár Lajos (MSZP)	10	49:59:00
329	Nagyiványi Zoltán (MSZP)	10	26:15:00
330	Szita Károly (Fidesz)	10	29:07:00
331	Szűcs Lajos (Fidesz)	10	52:31:00
332	Tóbiás József (MSZP)	10	1:00:06
333	Zakó László (független)	10	30:52:00
334	Dr. Bogdán Emil (MIÉP)	9	23:01
335	Cseh Sándor (MIÉP)	9	41:48:00

Függelék 15. táblázat. Folytatás

Legtöbbször felszólalt képviselők technikai felszólalások nélkül			
	Férfiak	Felszólalások száma	Felszólalások összideje (óó:pp:mp)
336	Gubicza Tibor (Fidesz)	9	19:23
337	Dr. Györkös Péter (Fidesz)	9	25:21:00
339	Dr. Molnár János (MSZP)	9	28:16:00
340	Pancza István (FKGP)	9	1:09:57
341	Ruchti Róbert (Fidesz)	9	47:48:00
342	Dr. Serfőző András (MSZP)	9	1:09:02
343	Székely Zoltán (FKGP)	9	43:45:00
345	Becsó Zsolt (Fidesz)	8	42:15:00
346	Birkás Tivadar (Fidesz)	8	11:43
347	Dr. Gyuricza Béla (Fidesz)	8	1:08:47
348	Kozma Péter (Fidesz)	8	20:36
349	Dr. Magyar Bálint (SZDSZ)	8	1:16:31
350	Dr. Szabó Attila (független)	8	20:13
351	Dr. Szalay István (MSZP)	8	29:56:00
352	Szili Sándor (MSZP)	8	27:51:00
353	Szinyei András (Fidesz)	8	43:55:00
354	Tokár István (MSZP)	8	31:28:00
355	Tóth Gábor (Fidesz)	8	14:50
356	Dr. Áder János (Fidesz)	7	21:11
357	Imre Zsolt (Fidesz)	7	42:06:00
359	Kocsi László (MSZP)	7	29:18:00
360	Dr. Rákos Tibor (Fidesz)	7	28:54:00
361	Tirts Tamás (Fidesz)	7	30:29:00
362	Dr. Fenyvesi Máté (FKGP)	6	12:24
363	Dr. Kálmán András (MSZP)	6	27:03:00
364	Schalkhammer Antal (MSZP)	6	48:29:00
365	Schmidt Ferenc (Fidesz)	6	29:13:00
366	Dr. Várhelyi András (FKGP)	6	51:47:00
367	Antalóczy Attila (MSZP)	5	19:50
368	Godó Lajos (MSZP)	5	35:34:00

Függelék 15. táblázat. Folytatás

Legtöbbször felszólalt képviselők technikai felszólalások nélkül			
	Férfiak	Felszólalások száma	Felszólalások összideje (óó:pp:mp)
369	Horn Gyula (MSZP)	5	1:07:53
372	Molnár Róbert (Fidesz)	5	22:39
373	Molnár Róbert (független)	5	13:22
374	Pánczél Károly (Fidesz)	5	30:56:00
375	Pápai Mihály (FKGP)	5	19:03
376	Puch László (MSZP)	5	29:20:00
377	Ágota Gábor (Fidesz)	4	5:34
378	Gyimóthy Géza (független)	4	8:14
379	Kósa Ferenc (MSZP)	4	24:56:00
380	Lengyel János (FKGP)	4	14:26
381	Lévai Ferenc (MSZP)	4	16:29
382	Paszternák László (MSZP)	4	17:19
383	Vitányi Iván (MSZP)	4	34:27:00
384	Boldvai László (MSZP)	3	32:22:00
385	Dr. Demszky Gábor (SZDSZ)	3	24:40:00
386	Dr. Helmeczy László (független)	3	9:51
387	Herbst János (Fidesz)	3	15:30
388	Pusztai Csaba (MSZP)	3	16:52
389	Dr. Rapcsák András (Fidesz)	3	9:38
390	Szabó Ferenc (Fidesz)	3	17:31
391	Dr. Zilahi József (MDF)	3	27:12:00
392	Czoma Kálmán (független)	2	4:31
393	Érsek Zsolt (MSZP)	2	3:11
394	Dr. Koczka Csaba (Fidesz)	2	29:30:00
395	Lányi Zsolt (független)	2	4:15
396	Szabó Vilmos (MSZP)	2	8:11
397	Zsikla Győző (független)	2	7:22
398	Balogh Gyula (FKGP)	1	1:08
399	Csintalan Sándor (MSZP)	1	10:30
400	Dr. Csúcs László (független)	1	7:17
401	Hiesz György (MSZP)	1	9:02
402	Dr. Jakus Zoltán (MSZP)	1	5:36

Függelék 15. táblázat. Folytatás

Legtöbbször felszólalt képviselők technikai felszólalások nélkül			
	Férfiak	Felszólalások száma	Felszólalások összideje (óó:pp:mp)
404	Dr. Szabó Attila (Fidesz)	1	0:29
405	Székely Zoltán (független)	1	4:19
406	Szilágyi Péter (MSZP)	1	5:24
407	Dr. Tamás Károly (FKGP)	1	6:00
408	Zakó László (MIÉP)	1	2:13
		65,8	*12:54:32*

16. táblázat. A női képviselők rangsora a felszólalások száma szerint, 1998–2002

Legtöbbször felszólalt női képviselők technikai felszólalások nélkül			
	Nők	Felszólalások száma	Felszólalások összideje (óó:pp:mp)
8	Béki Gabriella (SZDSZ)	354	29:23:29
17	Dr. Vojnik Mária (MSZP)	240	18:28:22
21	Dr. Gidai Erzsébet (MIÉP)	202	14:31:04
34	Dr. Dávid Ibolya (MDF)	157	12:30:11
46	Dr. Kóródi Mária (SZDSZ)	150	11:30:24
56	Dr. Lamperth Mónika (MSZP)	127	8:40:24
65	T. Asztalos Ildikó (SZDSZ)	112	7:24:40
83	Bernáth Ildikó (Fidesz)	97	7:14:17
89	Kósáné dr. Kovács Magda (MSZP)	93	7:47:15
90	Szabó Sándorné (MSZP)	93	7:47:54
140	Dr. Selmeczi Gabriella (Fidesz)	62	3:28:35
144	Dr. Mátrai Márta (Fidesz)	59	3:56:50
149	Lendvai Ildikó (MSZP)	57	3:11:18
167	Herczog Edit (MSZP)	51	2:03:21
173	Dr. Boda Ilona (FKGP)	48	4:17:39
179	Steinerné Vasvári Éva (Fidesz)	47	2:52:52
180	Szalai Annamária (Fidesz)	47	2:53:28
184	Koltai Ildikó (Fidesz)	45	2:28:19
204	Csabai Lászlóné (MSZP)	39	2:32:22
212	Koppánné dr. Kertész Margit (FKGP)	36	4:22:44

Függelék 16. táblázat. Folytatás

Legtöbbször felszólalt női képviselők technikai felszólalások nélkül			
	Nők	Felszólalások száma	Felszólalások összideje (óó:pp:mp)
233	Dr. Juhászné Lévai Katalin (MSZP)	30	1:45:33
240	Dr. Csiha Judit (MSZP)	28	2:34:36
256	Dr. Szili Katalin (MSZP)	23	1:33:37
262	Kristyánné Aknai Erzsébet (MSZP)	20	1:03:27
289	Gyárfás Ildikó (MSZP)	15	1:18:36
292	Dr. Kiszely Katalin (FKGP)	15	3:26:55
301	Vargáné Kerékgyártó Ildikó (MSZP)	14	46:17:00
302	Vígh Ilona (Fidesz)	14	1:08:04
308	Dr. Szabó Erika (Fidesz)	13	1:07:05
338	Hortobágyi Krisztina (Fidesz)	9	35:21:00
344	Dr. Torgyán Józsefné Cseh Mária (FKGP)	9	50:40:00
358	Jakab Róbertné (MSZP)	7	1:01:27
370	Hortobágyi Krisztina (MSZP)	5	15:23
371	Dr. Mikes Éva (Fidesz)	5	23:50
403	Dr. Kiszely Katalin (Fidesz)	1	4:16
		66,4	*9:56:55*

Függelék 17. táblázat. A férfi képviselők rangsora a felszólalások száma szerint, 2002–2006

	Férfiak	Felszólalások száma	Felszólalások összideje (óó:pp:mp)
1	Dr. Szabó Zoltán (MSZP)	629	27:03:40
2	Dr. Veres János (MSZP)	559	30:30:31
3	Pettkó András (MDF)	517	24:49:07
4	Göndör István (MSZP)	456	21:08:52
5	Dr. Németh Imre (MSZP)	418	22:00:30
6	Lezsák Sándor (MDF)	411	25:15:06
7	Herényi Károly (MDF)	396	35:28:07
8	Sisák Imre János (MDF)	393	23:26:53
10	Dr. Csáky András (MDF)	371	25:01:06
11	Dr. Pap János (Fidesz)	370	22:33:37
12	Szalay Gábor (SZDSZ)	367	28:06:39

Függelék 17. táblázat. Folytatás

	Férfiak	Felszólalások száma	Felszólalások összideje (óó:pp:mp)
13	Domokos László (Fidesz)	337	18:59:00
14	Dr. Horváth János (Fidesz)	333	26:16:27
15	Arató Gergely (MSZP)	325	14:17:14
16	Dr. Hankó Faragó Miklós (SZDSZ)	324	28:17:29
18	Kékkői Zoltán József (Fidesz)	322	22:34:56
19	Font Sándor (MDF)	312	20:47:14
20	Gusztos Péter (SZDSZ)	310	19:37:08
21	Tállai András (Fidesz)	302	17:31:31
22	Dr. Répássy Róbert (Fidesz)	296	12:46:59
23	Lengyel Zoltán (Fidesz)	291	12:44:20
24	Szijjártó Péter (Fidesz)	290	13:42:10
26	Babák Mihály (Fidesz)	248	9:02:21
27	Keller László (MSZP)	248	14:31:42
28	Kuncze Gábor (SZDSZ)	243	23:44:27
29	Dr. Szanyi Tibor (MSZP)	241	12:15:33
30	Soltész Miklós (Fidesz)	235	11:09:42
31	Dr. Salamon László (Fidesz)	232	16:49:26
32	Tatai-Tóth András (MSZP)	232	10:28:01
33	Mécs Imre (SZDSZ)	230	19:12:02
34	Dr. Pósán László (Fidesz)	230	9:45:50
35	Ékes József (MDF)	229	11:48:35
36	Karsai Péter (MDF)	222	13:50:10
37	Jauernik István (MSZP)	217	12:04:45
38	Kosztolányi Dénes (Fidesz)	214	15:55:53
39	Molnár Albert (MSZP)	214	12:32:42
40	Dr. Kis Zoltán (SZDSZ)	213	18:39:51
41	Varga Mihály (Fidesz)	213	19:21:58
42	Dr. Kökény Mihály (MSZP)	210	9:52:23
43	Gőgös Zoltán (MSZP)	208	10:18:24
44	Tóth István (Fidesz)	203	11:03:20
45	Pásztohy András (MSZP)	201	11:58:21
46	Gúr Nándor (MSZP)	198	9:27:33

Függelék 17. táblázat. Folytatás

	Férfiak	Felszólalások száma	Felszólalások összideje (óó:pp:mp)
47	Révész Máriusz (Fidesz)	198	8:34:46
48	Csizmár Gábor (MSZP)	190	13:00:31
49	Juhász Gábor (MSZP)	186	8:41:23
50	Burány Sándor (MSZP)	183	10:34:57
51	Farkas Imre (MSZP)	180	11:07:19
52	Halász János (Fidesz)	180	10:22:44
53	Dr. Kovács Zoltán (Fidesz)	178	10:25:51
55	Dr. Fónagy János (Fidesz)	174	10:53:12
56	Kovács Tibor (MSZP)	173	9:03:34
57	Dr. Orosz Sándor (MSZP)	170	11:13:59
58	Pál Tibor (MSZP)	167	9:27:19
59	Lezsák Sándor (független)	166	10:38:06
60	Dr. Medgyessy Péter (MSZP)	165	9:05:03
61	Dr. Wiener György (MSZP)	163	14:01:41
63	Ékes József (független)	157	9:15:34
64	Dr. Hargitai János (Fidesz)	157	10:33:43
66	Kárpáti Zsuzsa (MSZP)	153	8:34:14
67	Dr. Gógl Árpád (Fidesz)	152	8:21:29
68	Dr. Csapody Miklós (MDF)	151	8:14:04
69	Kovács László (MSZP)	146	10:27:42
70	Dr. Gémesi György (MDF)	145	10:15:11
71	Dr. Áder János (Fidesz)	143	13:49:12
72	Dr. Eörsi Mátyás (SZDSZ)	143	11:09:10
73	Balsay István (Fidesz)	139	8:34:03
74	Mádi László (Fidesz)	137	6:21:35
75	Korózs Lajos (MSZP)	136	8:43:08
76	Karakas János (MSZP)	134	6:38:37
77	Kiss Péter (MSZP)	129	7:42:59
78	Lasztovicza Jenő (Fidesz)	129	5:39:39
79	Demeter Ervin (Fidesz)	128	7:23:05
80	Vincze László (Fidesz)	126	5:23:04

Függelék 17. táblázat. Folytatás

	Férfiak	Felszólalások száma	Felszólalások összideje (óó:pp:mp)
81	Ivanics Ferenc (Fidesz)	122	6:36:08
82	Gulyás József (SZDSZ)	121	7:02:18
83	Szabó Lajos (MSZP)	121	7:50:28
84	Dr. Józsa István (MSZP)	120	8:00:40
85	Ivanics István (Fidesz)	119	8:46:59
86	Dr. Turi-Kovács Béla (Fidesz)	116	6:54:24
87	Kovács Kálmán (SZDSZ)	115	7:08:44
88	Lázár Mózes (Fidesz)	113	5:43:26
89	Szabados Tamás (MSZP)	113	5:51:35
90	Pánczél Károly (Fidesz)	111	5:47:06
91	Bánki Erik (Fidesz)	110	5:46:46
92	Balla György (Fidesz)	109	5:20:49
94	Tóth Sándor (MSZP)	109	7:08:53
96	Török Zsolt (MSZP)	106	5:10:13
98	Dr. Simicskó István (Fidesz)	105	6:14:51
99	Dr. Kontrát Károly (Fidesz)	104	5:58:03
100	Dr. Kékesi Tibor (MSZP)	103	8:51:22
101	Dr. Magda Sándor (MSZP)	101	6:09:11
102	Juhász Ferenc (MSZP)	100	5:53:23
103	Márton Attila (Fidesz)	100	6:10:52
104	Podolák György (MSZP)	100	6:44:37
105	Dr. Magyar Bálint (SZDSZ)	99	7:25:40
106	Endre Sándor (Fidesz)	98	6:37:00
107	Dr. Pető Iván (SZDSZ)	98	9:11:40
108	Dr. Hiller István (MSZP)	97	5:48:04
109	Nógrádi Zoltán (Fidesz)	96	5:09:47
110	Tóth Imre (Fidesz)	95	4:17:50
111	Borkó Károly (Fidesz)	94	3:53:39
112	Dr. Bőhm András (SZDSZ)	93	9:39:46
113	Iváncsik Imre (MSZP)	91	6:55:59
114	Rogán Antal (Fidesz)	91	3:52:06

Függelék 17. táblázat. Folytatás

	Férfiak	Felszólalások száma	Felszólalások összideje (óó:pp:mp)
115	Dr. Toller László (MSZP)	90	4:01:08
116	Dr. Csákabonyi Balázs (MSZP)	89	6:39:48
117	Dr. Géczi József Alajos (MSZP)	88	4:06:59
118	Gráf József (MSZP)	88	4:42:49
119	Hadházy Sándor (Fidesz)	88	4:42:22
120	Dr. Kolber István (MSZP)	87	5:37:22
121	Dr. Fodor Gábor (SZDSZ)	85	8:59:26
122	Manninger Jenő (Fidesz)	84	3:20:21
123	Sági József (Fidesz)	84	6:10:17
124	Erdős Norbert (Fidesz)	83	4:53:22
125	Harrach Péter (Fidesz)	83	6:37:58
126	Dr. Őry Csaba (Fidesz)	83	4:19:37
127	Pichler Imre László (MDF)	82	4:28:46
128	Arnóth Sándor (Fidesz)	81	3:27:38
129	Dr. Schvarcz Tibor (MSZP)	81	5:38:05
130	Dr. Avarkeszi Dezső (MSZP)	80	6:29:42
131	Kósa Lajos (Fidesz)	79	4:34:16
132	Németh Zsolt (Fidesz)	79	7:43:06
133	Dr. Világosi Gábor (SZDSZ)	78	3:18:43
135	Dr. Latorcai János (Fidesz)	76	4:13:11
136	Dr. Gyimesi József (Fidesz)	75	6:20:54
137	Keleti György (MSZP)	74	5:29:38
138	Nyitray András (Fidesz)	74	5:47:45
139	Dr. Balogh Miklós (MSZP)	72	4:21:30
140	Fülöp István (MDF)	71	3:19:23
141	Dr. Baráth Etele (MSZP)	70	5:19:40
142	Dr. Szentgyörgyvölgyi Péter (Fidesz)	70	7:03:13
143	Dr. Bóka István (Fidesz)	68	4:00:25
145	Simon Gábor (MSZP)	68	3:26:07
146	Szalay Ferenc (Fidesz)	67	2:49:58
147	Dr. Szekeres Imre (MSZP)	65	3:23:07
148	Tóth Gyula (MSZP)	65	3:16:54

Függelék 17. táblázat. Folytatás

	Férfiak	Felszólalások száma	Felszólalások összideje (óó:pp:mp)
149	Ecsődi László (MSZP)	64	2:25:13
150	Szűcs Lajos (Fidesz)	64	3:21:19
151	Balogh László (MDF)	63	4:27:58
152	Élő Norbert (MSZP)	63	2:18:19
153	Dr. Frajna Imre (Fidesz)	63	2:27:28
154	Mesterházy Attila (MSZP)	63	3:58:09
156	Becsó Zsolt (Fidesz)	62	2:52:11
157	Csabai Lászlóné (MSZP)	62	3:34:40
158	Filló Pál (MSZP)	61	3:42:02
159	Dr. Gál Zoltán (MSZP)	61	4:22:20
160	Glattfelder Béla (Fidesz)	60	4:27:57
161	Szabó István (Fidesz)	60	4:07:07
162	Kocsis Róbert (Fidesz)	59	3:21:38
163	Németh Zsolt (MDF)	59	3:54:23
164	Dr. Bartha László (Fidesz)	58	3:33:48
167	Jüttner Csaba (SZDSZ)	57	2:51:41
170	Pokorni Zoltán (Fidesz)	56	7:16:19
171	Varga László (MSZP)	56	3:57:03
172	Hegyi Gyula (MSZP)	55	3:07:30
173	Dr. Martonosi György (Fidesz)	55	1:57:32
175	Dr. Illés Zoltán (Fidesz)	54	2:32:19
177	Pál Béla (MSZP)	54	2:26:36
178	Körömi Attila (Fidesz)	53	3:10:02
179	Lenártek András (Fidesz)	53	3:17:48
180	Püski András (MDF)	53	4:04:53
181	Dr. Dancsó József (Fidesz)	52	4:45:36
182	Kocsi László (MSZP)	51	3:34:08
183	Molnár László (MSZP)	51	3:10:56
184	Rózsa Endre (MSZP)	51	3:49:10

Függelék 17. táblázat. Folytatás

	Férfiak	Felszólalások száma	Felszólalások összideje (óó:pp:mp)
185	Dr. Dobó László (Fidesz)	50	2:57:49
186	Dr. Garai István Levente (MSZP)	50	2:23:33
187	Dr. Horváth Zsolt (Fidesz)	50	2:06:41
188	Járvás István (Fidesz)	50	2:57:50
189	Körömi Attila (független)	50	3:56:14
190	Birkás Tivadar (Fidesz)	49	1:51:06
191	Horváth Csaba (MSZP)	49	2:55:43
192	Dr. Nagy Gábor Tamás (Fidesz)	49	3:59:22
193	Farkas Sándor (Fidesz)	48	3:11:38
195	Tóth András (Fidesz)	48	2:32:52
196	Deák András (Fidesz)	47	2:31:44
197	Stolár Mihály (Fidesz)	47	2:36:12
198	Dr. Vastagh Pál (MSZP)	47	4:17:16
199	Dr. Medgyasszay László (MDF)	46	3:51:53
200	Parragh Dénes (Fidesz)	46	2:45:59
202	Teleki László (MSZP)	45	2:20:23
203	Dr. Katona Béla (MSZP)	44	3:24:48
204	Dr. Vitányi István (Fidesz)	44	2:33:00
205	Font Sándor (Fidesz)	43	2:54:02
206	Dr. Füle István (MSZP)	43	1:44:16
207	Tóth András (MSZP)	43	2:38:45
208	Dr. Gruber Attila (Fidesz)	42	1:59:59
209	Dr. Weszelovszky Zoltán (Fidesz)	42	3:06:44
210	Csampa Zsolt (MDF)	41	1:27:18
212	Homa János (Fidesz)	40	3:25:55
213	Dr. Hörcsik Richard (Fidesz)	40	3:04:54
214	Dr. Jánosi György (MSZP)	40	2:54:41
215	Dr. Kozma József (MSZP)	40	2:08:48
216	Szászfalvi László (MDF)	40	4:48:45
217	Szitka Péter (MSZP)	40	1:50:23
218	Dr. Tóth József (MSZP)	40	1:12:39

Függelék 17. táblázat. Folytatás

	Férfiak	Felszólalások száma	Felszólalások összideje (óó:pp:mp)
219	Dr. Balsai István (MDF)	39	3:10:12
220	Dr. Szakács Imre (Fidesz)	39	1:40:33
221	Balogh József (Fidesz)	37	2:37:44
222	Kuzma László (Fidesz)	37	2:17:34
223	Godó Lajos (MSZP)	36	1:56:38
224	Dr. Horváth Balázs (MDF)	36	2:05:50
225	Dr. Deutsch Tamás (Fidesz)	35	2:26:52
226	Dr. Nyul István (MSZP)	35	1:50:17
227	Dr. Ódor Ferenc (Fidesz)	35	1:49:53
230	Farkas Flórián (Fidesz)	34	1:16:13
231	Imre Zsolt (Fidesz)	34	2:39:32
232	Dr. Nyitrai Zsolt (Fidesz)	34	1:17:08
233	Papp József (MSZP)	34	1:47:05
234	Dr. Surján László (Fidesz)	34	1:40:38
235	Dr. Gedei József (MSZP)	33	1:02:48
238	Varju László (MSZP)	33	1:24:44
239	Czerván György (Fidesz)	32	2:11:29
241	Dr. Mester László (MSZP)	31	1:30:23
242	Urbán Árpád (MSZP)	31	1:20:20
243	Herbály Imre (MSZP)	30	1:04:13
245	Kovács Ferenc (Fidesz)	30	1:13:13
246	Pálfi István (Fidesz)	30	1:49:11
247	Dr. Papcsák Ferenc (Fidesz)	30	1:35:29
248	Dr. Szent-Iványi István (SZDSZ)	30	3:53:55
249	Dr. Tompa Sándor (MSZP)	30	1:26:38
250	Tóth Károly (MSZP)	30	1:38:58
251	Végh László (Fidesz)	30	1:04:35
252	Font Sándor (független)	29	1:42:24
253	Földesi Zoltán (MSZP)	29	1:35:55
254	Márfai Péter (MSZP)	29	1:00:31

Függelék 17. táblázat. Folytatás

	Férfiak	Felszólalások száma	Felszólalások összideje (óó:pp:mp)
255	Molnár Gyula (MSZP)	29	1:56:55
256	Dr. Nagy Sándor (MSZP)	29	2:47:26
257	Dr. Szabó József Andor (Fidesz)	29	2:15:54
259	Koncz Ferenc (Fidesz)	28	1:00:27
260	Tóth Ferenc (Fidesz)	28	1:33:31
261	Dr. Tóth István (MSZP)	28	1:15:54
262	Dr. Wekler Ferenc (SZDSZ)	28	2:36:38
263	Balla Mihály (Fidesz)	27	1:08:50
264	Dr. Dorkota Lajos (Fidesz)	27	1:22:07
265	Hárs Gábor (MSZP)	27	1:12:16
266	Dr. Rákos Tibor (Fidesz)	27	2:03:03
267	Hajdu László (MSZP)	26	1:21:21
268	Sós Tamás (MSZP)	26	1:38:01
269	Dr. Sümeghy Csaba (Fidesz)	26	1:59:03
270	Molnár József (MSZP)	25	1:49:28
272	Gulyás László (MSZP)	24	48:35:00
273	Dr. Kékes Ferenc (MSZP)	24	1:12:25
274	Boldvai László (MSZP)	23	1:35:03
275	Dr. Boros Imre (független)	23	1:19:48
276	Dr. Czinege Imre (MSZP)	23	1:13:14
277	Gyapay Zoltán (Fidesz)	23	1:55:47
279	Kis Péter (MSZP)	23	1:04:45
280	Nagy Jenő (MSZP)	23	1:06:10
282	Wintermantel Zsolt (Fidesz)	23	1:10:06
283	Zuschlag János László (MSZP)	23	1:19:08
284	Kapás Zsolt (MSZP)	22	1:32:04
285	Dr. Kelemen András (MDF)	22	1:29:42
286	Dr. Gyimesi Endre (Fidesz)	21	54:38:00
287	Nagy Kálmán (Fidesz)	21	1:05:39
288	Dr. Serfőző András (MSZP)	21	1:45:22

Függelék 17. táblázat. Folytatás

	Férfiak	Felszólalások száma	Felszólalások összideje (óó:pp:mp)
289	Németh Zsolt (független)	21	1:37:17
290	Zsigó Róbert (Fidesz)	21	1:14:28
291	Cseresnyés Péter (Fidesz)	20	1:05:01
292	Csontos János (MSZP)	20	40:24:00
293	Dr. Kerényi János (Fidesz)	20	38:35:00
294	Dr. Vidoven Árpád (Fidesz)	20	1:38:44
295	Dr. Botka László (MSZP)	19	59:56:00
296	Dr. Hende Csaba (MDF)	19	1:39:56
297	Kósa Ferenc (MSZP)	19	2:23:14
298	Potápi Árpád (Fidesz)	19	59:11:00
299	Dr. Rubovszky György (Fidesz)	19	1:20:50
300	Dr. Szájer József (Fidesz)	19	2:31:24
301	Ágota Gábor (Fidesz)	18	46:30:00
302	Bebes István (Fidesz)	18	50:19:00
303	Dr. Boros Imre (MDF)	18	59:04:00
304	Dr. Faragó Péter (MSZP)	18	39:49:00
306	Dr. Karsai József (MSZP)	18	1:18:20
307	Páva Zoltán (MSZP)	18	41:17:00
308	Dr. Ujhelyi István (MSZP)	18	1:23:01
309	Balogh József (MSZP)	17	1:25:32
310	Dr. Dávid Gyula (MSZP)	17	53:21:00
311	Dr. Kelemen András (független)	17	50:23:00
312	Kiss Attila (Fidesz)	17	1:21:00
313	Dr. Kovács László (MSZP)	17	1:49:43
314	Molnár Oszkár (Fidesz)	17	38:47:00
315	Dr. Simon Miklós (Fidesz)	17	52:11:00
316	Vári Gyula (MSZP)	17	41:14:00
317	Búsi Lajos (Fidesz)	16	55:00:00
318	Dr. Baja Ferenc (MSZP)	15	38:52:00
319	Dr. Braun Márton (Fidesz)	15	1:01:05
320	Erdész Zoltán (Fidesz)	15	38:24:00
322	Koltai Tamás (Fidesz)	15	28:15:00

Függelék 17. táblázat. Folytatás

	Férfiak	Felszólalások száma	Felszólalások összideje (óó:pp:mp)
323	Kránitz László (MSZP)	15	57:25:00
325	Dr. Bagó Zoltán (Fidesz)	14	24:59:00
326	Dr. Balogh László (MSZP)	14	1:12:30
328	Dr. Isépy Tamás (Fidesz)	14	1:28:49
329	Nyakó István (MSZP)	14	26:06:00
330	Dr. Balsai István (Fidesz)	13	33:12:00
331	Gál J. Zoltán (MSZP)	13	37:04:00
332	Szabados Ákos (MSZP)	13	41:36:00
333	Dr. Tabajdi Csaba (MSZP)	13	1:38:58
334	Dr. Bakonyi Tibor (MSZP)	12	1:10:00
335	Donáth László (MSZP)	12	1:11:04
336	Dr. Fenyvesi Máté (Fidesz)	12	40:16:00
337	Dr. Nagy Imre (MSZP)	12	31:55:00
338	Németh Szilárd (Fidesz)	12	42:47:00
339	Pichler Imre László (Fidesz)	12	34:59:00
340	Pogácsás Tibor (Fidesz)	12	39:43:00
341	Stipkovits Pál (MSZP)	12	31:35:00
342	Bán Imre (MSZP)	11	35:25:00
343	Gazda László (MSZP)	11	47:44:00
344	Gazdag János (MSZP)	11	50:47:00
345	Schmidt Ferenc (Fidesz)	11	35:35:00
346	Tasó László (Fidesz)	11	30:20:00
347	Tirts Tamás (Fidesz)	11	29:57:00
348	Dr. Varga László (Fidesz)	11	39:38:00
349	Warvasovszky Tihamér (MSZP)	11	21:27
350	Laboda Gábor (MSZP)	10	35:01:00
351	Dr. Semjén Zsolt (Fidesz)	10	26:10:00
352	Dr. Soós Győző (MSZP)	10	1:09:10
353	Szabó György (MSZP)	10	1:21:49
354	Szita Károly (Fidesz)	10	27:38:00
355	Básthy Tamás (Fidesz)	9	47:11:00
356	Csige Tamás (MSZP)	9	20:48

Függelék 17. táblázat. Folytatás

	Férfiak	Felszólalások száma	Felszólalások összideje (óó:pp:mp)
357	Dr. Czira Szabolcs (Fidesz)	9	18:00
358	Firtl Mátyás (Fidesz)	9	35:59:00
359	Dr. Kapolyi László (MSZP)	9	23:08
360	Láyer József (Fidesz)	9	35:02:00
361	Lénárt László (MSZP)	9	39:10:00
362	Dr. Kövér László (Fidesz)	8	43:42:00
363	Lengyel János (Fidesz)	8	27:13:00
364	Nógrádi László (Fidesz)	8	22:44
365	Dr. Orbán Viktor (Fidesz)	8	37:36:00
366	Puch László (MSZP)	8	28:20:00
367	Szabó József (MSZP)	8	25:54:00
368	Szabó Vilmos (MSZP)	8	47:21:00
369	Dr. Bóth János (MSZP)	7	24:42:00
370	Fedor Vilmos (MSZP)	7	19:19
371	Gyürk András (Fidesz)	7	39:44:00
372	Horn Gábor (SZDSZ)	7	57:50:00
373	Dr. Ipkovich György (MSZP)	7	15:32
374	Káli Sándor (MSZP)	7	12:23
375	Lázár János (Fidesz)	7	19:54
376	Dr. Simon Gábor (MSZP)	7	58:29:00
377	Szászfalvi László (Fidesz)	7	13:10
378	Varga József (Fidesz)	7	17:46
379	Dr. Csicsay Claudius Iván (MSZP)	6	25:40:00
380	Garamvölgyi György (Fidesz)	6	18:28
381	Móring József Attila (Fidesz)	6	18:33
382	Puszta Béla (MSZP)	6	15:09
383	Tóbiás József (MSZP)	6	23:30
384	Vitányi Iván (MSZP)	6	29:03:00
385	Fehérvári Tamás (Fidesz)	5	28:31:00
386	Dr. Gyimesi József (MDF)	5	17:57
387	Dr. Pusztai Gyula (MSZP)	5	10:53
388	Szabó Gyula (MSZP)	5	14:54
389	Szászfalvi László (független)	5	9:51

Függelék 17. táblázat. Folytatás

	Férfiak	Felszólalások száma	Felszólalások összideje (óó:pp:mp)
391	Alföldi Albert (MSZP)	4	20:54
392	Érsek Zsolt (MSZP)	4	9:39
393	Fetser János (MSZP)	4	10:20
395	Horn Gyula (MSZP)	4	52:39:00
396	Dr. Karakó László (Fidesz)	4	14:15
397	Dr. Nagy Andor (Fidesz)	4	28:50:00
398	Rácz Róbert (Fidesz)	4	7:06
399	Dr. Tittmann János (MSZP)	4	24:19:00
400	Tóth Gábor (Fidesz)	4	7:17
401	Vadász István (MSZP)	4	24:59:00
402	Balogh Gyula (független)	3	15:38
403	Cserna Gábor (Fidesz)	3	9:40
404	Fülöp István (Fidesz)	3	10:17
405	Hagyó Miklós (MSZP)	3	6:42
406	Dr. Kálmán András (MSZP)	3	15:44
407	Kozma Péter (Fidesz)	3	6:37
408	Mandur László (MSZP)	3	24:52:00
409	Rockenbauer Zoltán (Fidesz)	3	13:10
410	Dr. Tiba István (Fidesz)	3	9:43
411	Várhegyi Attila (Fidesz)	3	18:08
412	Zatykó János (MSZP)	3	6:52
413	Balogh László (független)	2	2:05
414	Doszpot Péter (MSZP)	2	0:32
415	Fazakas Szabolcs (MSZP)	2	9:01
416	Fülöp István (független)	2	11:19
417	Dr. Gyimesi József (független)	2	7:23
418	Dr. Kelemen András (Fidesz)	2	4:50
420	Zwack Péter (SZDSZ)	2	6:51
421	Csampa Zsolt (független)	1	9:42
422	Horváth László (Fidesz)	1	7:34
423	Dr. Steiner Pál (MSZP)	1	5:16
424	Szabó Imre (MSZP)	1	4:56
		77,0	*12:34*

Függelék 18. táblázat. A női képviselők rangsora a felszólalások száma szerint, 2002–2006

	Nők	Felszólalások száma	Felszólalások összideje (óó:pp:mp)
9	Dr. Lamperth Mónika (MSZP)	391	21:59:31
17	Béki Gabriella (SZDSZ)	322	26:00:33
25	Dr. Vojnik Mária (MSZP)	252	14:33:25
54	Dr. Mátrai Márta (Fidesz)	175	8:32:46
62	Bernáth Ildikó (Fidesz)	160	10:10:06
65	Devánszkiné dr. Molnár Katalin (MSZP)	154	9:44:47
93	Dr. Dávid Ibolya (MDF)	109	10:21:53
95	Dr. Vidorné dr. Szabó Györgyi (MSZP)	108	5:20:39
97	Dr. Selmeczi Gabriella (Fidesz)	105	5:10:08
134	Dr. Csehák Judit (MSZP)	76	7:04:09
144	Dr. Mézes Éva (SZDSZ)	68	4:14:30
155	Dr. Vadai Ágnes (MSZP)	63	3:02:11
165	Dr. Kóródi Mária (SZDSZ)	58	4:18:59
166	Dr. Szabó Erika (Fidesz)	58	2:50:05
168	Németh Erika (MSZP)	57	4:21:27
169	Lendvai Ildikó (MSZP)	56	6:57:48
174	Szalai Annamária (Fidesz)	55	3:21:43
176	Dr. Mikes Éva (Fidesz)	54	5:10:58
194	Kósáné dr. Kovács Magda (MSZP)	48	4:15:28
201	Gy. Németh Erzsébet (MSZP)	45	2:11:35
211	Halmai Gáborné (MSZP)	40	2:43:07
228	Steinerné Vasvári Éva (Fidesz)	35	1:41:52
229	Dr. Csiha Judit (MSZP)	34	1:47:21
236	Horváthné Stukics Erzsébet (Fidesz)	33	1:14:44
237	Dr. Juhos Katalin (Fidesz)	33	1:35:10
240	Vígh Ilona (Fidesz)	32	2:00:53
244	Dr. Juhászné Lévai Katalin (MSZP)	30	1:50:21
258	Botka Lajosné (MSZP)	28	1:10:09
271	Fogarasiné Deák Valéria (MSZP)	24	2:06:39
278	Herczog Edit (MSZP)	23	50:23:00
281	Vargáné Kerékgyártó Ildikó (MSZP)	23	48:36:00
305	Dr. Horváth Klára (MSZP)	18	40:00:00
321	Dr. Gurmai Zita (MSZP)	15	36:01:00
324	Szűcs Erika (MSZP)	15	1:04:31

Függelék 18. táblázat. Folytatás

	Nők	Felszólalások száma	Felszólalások összideje (óó:pp:mp)
327	Dr. Havas Szófia (MSZP)	14	55:00:00
390	Dr. Szili Katalin (MSZP)	5	27:37:00
394	Gyárfás Ildikó (MSZP)	4	27:12:00
419	Nagy Nóra (MSZP)	2	8:38
		74,3	*12:22:45*

FÉSÜS ÁGNES

KÜLÖNBÖZŐSÉG VAGY HIERARCHIA

FÉRFI- ÉS NŐI TÉMÁK A MAGYAR PARLAMENTBEN

Tanulmányomban a politikai diskurzus témáinak és a politikusok által használt nyelvnek a vizsgálatát tűztem ki célul. A rendszerváltás utáni időszak országgyűlési naplóit és a bizottságok irományait olvasva, néhány kérdés - például az abortusz és a sorkatonai szolgálat eltörlése - különösen érdekesnek mutatkozott abból a szempontból, hogy a két nem milyen aktivitással vett részt a folyó vitában, amely mindkét nemet más-más szempontból, de különösen érinti. Ezek mellett úgy tűnt, a nyugdíjkorhatár felemeléséről és a gyermekgondozási díjról, valamint az esélyegyenlőségi törvényről folytatott vitával érdemes a társadalmi nemek szempontjából foglalkozni, már csak azért is, mert az eddigi tapasztalatok azt mutatták, hogy jellegzetesen politikusnők által felkarolt témákról van szó.[1] Vizsgáltam továbbá a parlamenti párbeszédet néhány férfiasnak tekintett kérdésben is, mint például a horgászat. Ezek a témák tulajdonképpen felkínálják magukat, hiszen a legkézenfekvőbb a beszédpozíciót ilyen metadiszkurzív helyzetben vizsgálni. Az elemzés lehetséges veszélyei is éppen ebből a nyilvánvaló helyzetéből fakadnak, de ezekre részletesen kitérek a tanulmány során.

Amikor az elhangzott parlamenti felszólalásokat mint szöveget vagy mint egy diskurzus elemeit értelmezem, két nagyon különböző munkamódszert kell használnom. A személytelen statisztikát kell az egyéni politikai szerepvállalással vegyíteni. A megfigyelések megmutathatják, hogy az egyes kérdésekben állásfoglalók között mekkora a nők aránya, de csupán konkrétan, az egyes beszédeket olvasva, vizsgálva lehet véleményt alkotni arról, hogy ezeknek a megszólalásoknak mekkora a valós súlyuk. Ugyanez az ambivalencia érvényes akkor is, ha a kérdés az, hogy kimutathatók-e releváns eltérések a női és férfi beszédmód között. Mielőtt a különbözőségekről beszélnénk, felhívom a figyelmet arra a jelenségre, hogy általában úgy érezzük: nagyon hasonlóan beszélnek a nők és a férfiak. Ennek egyik oka a megszokás, azazhogy az elvárásoknak való megfele-

[1] A férfiak és nők közötti különbségek a döntéshozatal tartalmát, illetve prioritásait illetően is megmutatkoznak, amelyek a két nem eltérő érdekeiből, háttereiből és munkavégzési szerepeiből adódnak. A nők hajlamosak prioritást adni a szociális kérdéseknek, mint amilyen a társadalmi biztonság, a nemzeti egészségvédelem és a gyermekjóléti témakörök. KARAM–LOVENDUSKI, 1998.

lést nem eltérésként érzékeljük. A változás és mai értékelésünk szempontjai történelmi folyamatokban kereshetők. A negatív kép pozitívvá változtatása hosszú folyamat. Meg kellett változtatni a társadalomban kialakult ítéleteket arról, hogyan viselkednek helyesen a nők, és hogyan a férfiak. A nők hangsúlyozni kezdték az olyan sztereotip női tulajdonságokat, mint az érzékenység, a gondoskodás, az együttérzés értéktelítettsége, ugyanakkor kiemelték, hogy a hagyományosan férfiakhoz köthető jellemzők, mint az agresszió és erőszakosság, nem mindig hasznosak a társadalom számára. A nyelvhasználat vizsgálatában ez a tendencia elsősorban a diskurzuselemzés területén figyelhető meg. A szociolingvisták a nők kooperatívabb, együttműködőbb szövegalkotó tulajdonságát szembeállították a férfiak hierarchikusabb nyelvi viselkedésével. Megállapították, hogy míg a férfiak versengése a szó feletti uralomért az asszertív nyelvi viselkedés példája, addig a nők inkább egymást támogatják az interakcióban, kevesebbet vágnak egymás szavába, hozzáadnak egymás megszólalásához, nem pedig lerombolják azokat. A nők beszédstílusuk, nyelvhasználatuk értékeire hívták fel a figyelmet, és a vegyes nemű interakciókban már nem vették át a férfiakra jellemző interakciós sajátosságokat. A nemek közötti nyelvhasználati különbségek tükrözik az egymástól eltérő szubkultúrákat. Az eltérések a csoporthoz tartozás nyelvi kifejezései, a női és férfiidentitás megőrzésének eszközei.

A férfiak és nők különbözősége a kezdetektől érdekelte a tudományok emberét. A szociolingvisztika csak az 1960-as évek óta foglalkozik ugyan azzal, hogy a társadalom nemek szerinti tagolódásának milyen nyelvhasználati következményei vannak, de már korai forrásokban, például a barokk irodalomban is találunk olyan megjegyzéseket, melyek az író – többnyire férfi – véleményét mutatják a férfiak és a nők eltérő nyelvhasználatáról. A naplókban, levelekben, versekben, elbeszélésekben stb. megbújó véleményeket még nem támasztja alá semmilyen nyelvi tény, nyelvi adat. Ahogy a korai grammatikusokra, még a szociolingvisztika kezdeti időszakára is jellemző, hogy a női nyelvhasználat leírása csak a szerzőben kialakult benyomást, nem pedig a valós nyelvhasználatot tükrözte.

Amennyiben a nőkkel és férfiakkal kapcsolatos előítéletekre szocializálódunk, a női és férfibeszéddel kapcsolatban is ezt tesszük. A nemek közti különbözőségek megértését nagymértékben befolyásolják azok a kulturális mítoszok, amelyeket már gyermekkorunkban magunkba szívunk. A közhiedelem sztereotípiái nagy szerepet kaptak a női nyelvhasználat első leírásaiban. A férfiak és nők egymáshoz való viszonyát, így a női nyelvhasználatot is, évszázadokon keresztül férfiak szemével bírálták. A férfiak határozták meg, hogy mi a nők szerepe a társadalomban, ők írták elő, hogy mi a helyes női – többek között nyelvi – viselkedés.

Ha megkíséreljük összehasonlítani a nők és a férfiak nyelvhasználatát, a következtetések levonásában nehézséget jelent, hogy az egyes megnyilatkozások nem tartalmazzák a beszélőre vonatkozó valamennyi jellemzőt. A másik nehézség a szituációbaágyazottság. Politikai beszédek esetében a megfigyelői paradoxon hagyományos módon nem jelenik meg, de sajátságos formában mégis jelen van. Nyilván nem lehet szó a beszélőre gyakorolt közvetlen befolyásról, az

interpretáció személyessége mégis hasonló hatást érhet el. Az androcentrikus szabály szerint a szerző mindig úgy ítéli meg a férfiak nyelvi viselkedését, hogy az megfeleljen véleményének a nyelvileg elvárhatóról és kívánatosról, ugyanakkor minden olyan nyelvi változásért, amelyet a szerző negatívnak és elítélendőnek tart, a nőket hibáztatja.[2] A nők beszéde általánosságban közelebb van a sztenderdhez, mint a férfiaké,[3] ami viszont a közéleti beszédek esetében kevéssé figyelhető meg. Ilyen szinten a különbözőség kiegyenlítődik, és ez nem csak az előre megírt beszédekre vonatkozik.

Sok nyelvész szerint különbség van a két nem mondatszerkesztése között is. Míg a férfiakra jobbára az alárendelések használata jellemző, addig a nők inkább mellérendelő mondatokat alkotnak. A közhiedelem sztereotípiái szerint a nők sokkal többet beszélnek, mint a férfiak. A beszédmennyiséggel kapcsolatban azonban a kutatások megállapították, hogy a vegyes nemű interakciókban valójában a férfiak beszélnek többet. Ha pedig ezt a politika színterére vonatkoztatjuk, akkor kitűnik, hogy egyrészt sem abban a tekintetben nem igaz, hogy a nők többször kérnének szót, sem pedig abban, hogy hosszabban beszélnének, bár ez a kép olyan tekintetben torz, hogy nem kötetlen beszédről van szó, hanem általában pontos időkerethez kell igazodni.

A tanulmányban a rendelkezésemre álló írott szövegeket elemezve a bizottsági és plenáris üléseken elhangzott beszédek és viták alapján igyekszem a képviselők által használt nyelvezetre vonatkozó következtetéseket levonni.

AZ ESÉLYEGYENLŐSÉGI TÖRVÉNY VITÁJA

Az említett kérdéskörök közül a legaktuálisabbal - mármint időben a legközelebbivel - kezdem. 2003 őszén zajlott az esélyegyenlőségi törvény[4] vitája a parlamentben. A törvény jellegzetessége - értelmezés kérdése, hogy előnye vagy hátránya -, hogy lehetőség szerint a problémakör valamennyi szegmensét érinti, és ennek következményeként a külső szemlélő számára nagyon különböző jelenségek kerülnek azonos elbírálás alá. Az alkalmazás során ebből adódhatnak problémák - bár a precizitás és alkalmazhatóság alapvető követelmény -, mégis a törvény legnagyobb előnye az artikuláció, az, hogy az esélyegyenlőség nem mint távlati cél vagy magasztos gondolat, hanem mint a hétköznapok része jelenik meg.

Az esélyegyenlőségi törvény születését megelőzően létrehozták az Esélyegyenlőségi Kormányhivatalt,[5] élén dr. Lévai Katalinnal, továbbá az Országgyűlés emberi jogi és kisebbségi bizottságán belül az esélyegyenlőségi albizottságot. Ez utóbbi létrejöttében is fontos szerepe volt dr. Lévai Katalinnak, az ő meghallgatása[6] után döntött a bizottság az albizottság felállításáról.

[2] Coates–Cameron, 1989, 15.
[3] Uo. 11.
[4] 2003. évi CXXV. törvény az egyenlő bánásmódról és az esélyegyenlőség előmozdításáról.
[5] Alapító okirat: 2004. január 1.
[6] 2003. június 2.

Az esélyegyenlőségi albizottság két ülésén foglalkozott érdemben a törvényjavaslattal. 2003. október 20-án dr. Papp Imre (az Igazságügyi Minisztérium részéről) *Egyenlő bánásmód – esélyegyenlőség?* címmel a törvény benyújtását megelőző társadalmi párbeszéd tapasztalatairól számolt be. Dr. Papp Imre gondolata elsősorban dr. Lévai Katalin december 1-jei esélyegyenlőségi programról ugyanitt tartott beszédének a tükrében válik lényegessé.

A két beszédet elsősorban a gyakorlathoz fűződő viszonya különbözteti meg. Ennek egyik oka, hogy a programról más-más időaspektusban számolnak be, másrészt viszont Papp Imrénél és Lévai Katalinnál a szavak és a valóság kapcsolata alapvetően eltérő. Papp Imre beszédében fogalmak mentén haladt – úgymint megkülönböztetés, zaklatás, jogellenes elkülönítés, megtorlás, avagy a megtorlásra adott utasítás –, pontosan definiálva azokat a lépéseket, amelyek majd a törvény részét alkothatják: például „fogalmakat kívántunk adni [...] ezek olyan kőkemény közjogi fogalmak, amelyek értelmezéséről szól majd életünk".[7] A hallgató számára biztonságot nyújt annak képzete, hogy a definiáltság által világos és átlátható lesz a rendszer. Lévai Katalin egészen más retorikával ért el hasonló hatást az albizottság december 1-jei ülésén. Az ő beszámolójában szinte kézzelfogható maga a cselekvés. A fogalmi tisztázás helyett már pontosan körülhatárolt tettek vannak, amelyek referenciája kétségtelen, ugyanakkor ahhoz, hogy az albizottsági ülésen súlya legyen az elmondottaknak, szükség van szimbólumokra. Jelen esetben a „fehér szalagra", melyet Lévai Katalin az erőszakmentesség jelképeként hozott be és osztott szét a jelenlevőknek. (Külön érdekes, hogy december 1-je éppen az AIDS-ellenes világnap is – amire Lévai Katalin nem gondolt –, így sok képviselőn már eleve piros szalag volt.) A fehér szalag mint az elmondottakat erősítő fizikai jelenlét a későbbiekben Donáth László által válik a diskurzus részévé. Az egyértelmű jelentésű fehér szalagot kontextualizálja, igyekszik a fehér szín összes – vallási, kultúrtörténeti – konnotációját (karácsony, húsvét, menyasszony, öröm, megbékélés) összeszedni, ezekkel könnyedén képes átemelni a gyakorlatról való beszédet egy szintén megoldáscentrikus, de elméletibb síkra.

A szavakról szóló vita azonban itt nem ér véget. A törvény elnevezése elsőrendű kérdéssé vált, és nem csupán az albizottságban. A parlament plenáris ülésén Donáth László, Szászfalvi László (MDF), valamint Farkas Flórián (Fidesz) vetette fel,[8] hogy nagyon fontos a törvény elnevezése, mert az esélyegyenlőség nem azonos a jogegyenlőséggel. Továbbá, hogy kisebb a megvalósítás esélye, ha ugyanannak a feladatnak különböző fórumokon más csomagolásban más nevet adunk. Így válik az elnevezés cselekedetté. Austin és Searle után érdemes a politikai megnyilatkozásokra is úgy tekinteni, mint amelyek beszédaktusként[9] funkcionálnak. Ha elfogadjuk T. Dijk állítását, hogy a társadalmi tudatformák

[7] Dr. Papp Imre, esélyegyenlőségi albizottság ülése, 2003. október 20.

[8] 2003. őszi ülésszak 111. ülésnap.

[9] Nyelvi nyilatkozat mint szociális cselekvés végrehajtása adott szituatív kontextusban, ezáltal a kommunikációs partnerek között kétoldalú kapcsolatok alakulnak ki, melyek meghatározzák a közlési szintet, például kérdés, parancs, figyelmeztetés, jóváhagyás stb.

az irányított diskurzusstruktúrákból származnak,[10] akkor a törvény mögött álló ideológiával nagyon komolyan kell számolni, mint ahogy azzal is, hogy a beszélve cselekvő ember (így akár egy politikai beszélő ágense is) nincs kívül saját szövegein: „beszédeivel együtt olyan valóságot alkot, amelyben alany és tárgy, objektív és szubjektív, megnevező és megnevezett összetartoznak."[11] Egy szó jelentése nem más, mint használata a nyelvben, a törvény megnevezése (esélyegyenlőség) részben elveszíti általánosságát, és egyedi referenciája lesz. A törvény megalkotói nem csupán állami szintre emelték a kérdést, de létre is hozták azt a jelentéskört, amelyet - a továbbiakban - az esélyegyenlőség fogalmán lehet, kell érteni. Ez a folyamat attól érdekes, hogy a kész (készülő) törvényszöveg hogyan irányítja a gondolkodást a tárgykörben, az egyes képviselők által kiragadott részek milyen viszonyban vannak a teljes törvény kontextusával.

A plenáris üléseken az esélyegyenlőségi törvényjavaslatot 2003. október 20. és december 15. között tárgyalták. Vitájában összesen 94 képviselő szólalt fel, közülük 36 nő. Bár a törvény szövegének nagyon kis százalékát teszi ki a nemekkel kapcsolatos kérdéskör, a vitában mégis viszonylag jelentős hangsúlyt kapott. Ennek egyik oka az előterjesztő, Lévai Katalin irányadó beszéde, melyben részletesen foglalkozott a nők helyzetével. Lévai a saját pályáján tökéletesen testesíti meg azt a politikusnő-ideált, amelyet korábbi könyvében[12] felvázolt. Tudatosan a női témákat képviseli, és beszédeinek felépítésével ösztönzi a többi nőt is arra, hogy ugyanezt tegyék. Igyekszik a képviselőtársak és a közvélemény figyelmét felhívni ezekre a kérdésekre.

A másik ok talán nehezebben azonosítható, de az előfordulások számát tekintve érdekes. A női felszólalók közül, alátámasztva érveiket, többen hivatkoztak nemükre. Az azonosulás ebben az esetben „könnyű", a beszélőnek egy lehetséges szerepet kell felmutatnia - ezt elsősorban az abortuszvitával összehasonlítva említem meg, ahol az azonosulás valamilyen formája ugyancsak kézenfekvő lenne, mégsem igen van rá példa; ennek okaival később foglalkozom.

Az esélyegyenlőségi törvényről szóló vita viszonylag rövid idő alatt lezajlott, de a felszólalók utaltak[13] az előkészítési folyamatokra, részben a rendszerváltás utáni valamennyi ciklust egyfajta előkészületként értékelve. A kérdés fontosságát tehát nem vitatták, de a döntés meghozatalát sokan késleltették volna a már említett „túlzsúfoltság" miatt; ez azonban háttérbe szorult a megoldáskeresés mellett. A vita négy fő - és további egy átfogó - téma, a fogyatékosokat és a nőket érő diszkrimináció, a területi és az etnikai megkülönböztetés, valamint a mindegyik területet egységesen érintő költségvetési probléma köré csoportosult. Közülük elsősorban a nők helyzetére kitérő beszédekkel foglalkozom.

A vitában - mint említettem - többen is éltek azzal a retorikai lehetőséggel, hogy egyes szám első személyben mint nő szólaljanak meg. Németh Erika[14] beszédében fokozatosan halad az általános érdekektől az egyéni felé, s így

[10] Van Dijk, 2000, 453.
[11] Szabó, 2003, 8.
[12] Lévai, 2000.
[13] Pl. Lévai Katalin, 112. ülésnap, 61. felszólalás; Németh Erika, 111. ülésnap, 35. felszólalás.
[14] Németh Erika (MSZP), 111. ülésnap.

észrevétlenül válik hatáselemmé női mivolta. Eleinte az összes hallgatóhoz szól („mindenkinek van életkora"), utána ennek az általános névmásnak a nőkre vonatkozó közös ismereteire hivatkozik, majd rátér a személyes vonatkozásra. Az ezt követő többes szám első személy használata nagy ugrás, ismét a Tisztelt Ház lesz az alany, de úgy, hogy a nők megkülönböztetett szerephez jutottak. A nemiségnek ilyen finomságú felhasználását a férfiaknál nem tapasztaltam.

A beszélőnek a beszéd tárgyával vállalt azonossága csak addig elfogadható, amíg maga a beszélő teremti meg, nem pedig más beszédekben történik. A törvényhozás szempontjából a vita egyik lényegtelen elemére utalok, amely azonban ráirányítja a figyelmet a kérdés aktualitására. Bernáth Ildikó[15] a reklámokban szexuális tárgyként bemutatott nőkép veszélyeiről beszélt. Göndör István[16] felszólalásában erre reagálva mondta: „képviselő asszony, ünnepélyesen kijelentem, hogy soha nem fogom szexuális tárgynak tekinteni. [...] Bocsánatot kérek, nem bántó szándékkal mondtam, ön használta azt a kifejezést, hogy a férfiak döntő többsége a nőket annak tekinti. Ezért mondtam, én tisztelem önt, és nem tekintem annak."[17] Az irónia a beszélő intenciójától függetlenül működik. A hatáselemnek szánt mondat vaskos humorrá, sértéssé válik. Ennek nemcsak a kifejezés poliszémiája az oka, hanem az is, hogy egy ilyen erős szexuális utalás elhangzása (megértése) elképzelhető ebben a közegben, még ha nem elfogadható is, ahogy erre Kósa Lajos (Fidesz) fel is hívja a figyelmet.

Habár a nemi diszkrimináció formái komolyan foglalkoztatták a vita résztvevőit, érdemi diskurzus nem alakult ki a kérdésről: a szövegek inkább csak elmentek egymás mellett, együttesen nem léptek túl alapvető kliséken, még a kölcsönösen felsorakoztatott statisztikák ellenére sem. A nehézséget továbbra is a téma alacsonyabb presztízse jelentette, azaz a fogyatékosok kérdése komolyabb figyelmet igényelt. „És most térjünk a tényekre, a fogyatékosokra."[18] Ez a mondat nem közvetlenül a nők diszkriminációjának említése után hangzott ugyan el, mégis jelzi azt a vélekedést, hogy ezen problémák azonos szintű említése lehetetlen.

Lévai Katalin állításához – a nőknek fel kell karolniuk a női témákat – visszatérve úgy tűnik, ebben a vitában elősegítették, hogy a nőkkel szembeni diszkrimináció kérdését nem lehet mellőzni a közbeszédből. A probléma elismerése önmagában is komoly lépés, de a férfiak többsége nem reagált a felvetett gondolatokra. Összességében a vita viszonylag nyugodtan zajlott le, de azért jól érzékelhetők az eltérő vélemények – elsősorban az előnyben részesítés kérdésében.

[15] Bernáth Ildikó (Fidesz), 111. ülésnap.
[16] Göndör István (MSZP), 111. ülésnap.
[17] Göndör István (MSZP), 111. ülésnap.
[18] Soltész Miklós (MSZP), 111. ülésnap.

AZ ABORTUSZTÖRVÉNY VITÁI

Az abortusz kérdésében a rendszerváltás óta két nagy vita zajlott le a parlamentben: 1992-ben, amikor megalkották az új törvényt, és 2000-ben, amikor törvénymódosításra került sor. Nehéz dolog ebben a vitában a beszédek tartalmát együtt kezelni az elokúcióval (kifejtés, illetve stílus), pedig éppen a tematikailag erősen meghatározott szövegek mutathatnának rá megfogalmazóik felfogására. A feministákat ért vádpontoknak akkor lehet leginkább „megfelelni", ha nemtől függetlenül egységes álláspontot feltételezünk. Könnyű, ámde tudománytalan és félrevezető lenne csupán arra koncentrálni a megfigyelést, hogy egy adott férfi vagy nő melyik javaslatot támogatja. Várni azt, hogy a nők a nőkért állnak ki - vagy épp a magzatért - hamis eredményre vezet, de a dokumentumok ismeretében azt mondhatjuk, hogy nincs ilyen megoszlás. Elsősorban nem azért, mert erre nincs igény vagy szándék - bár ezzel a kérdéssel sem lényegtelen foglalkozni -, hanem mert a döntés erkölcsi, világnézeti meggyőződésen alapul, melyben a nemi identitás szerepét csupán áttételesen találhatnánk meg.[19]

A téma térben kiszélesedik, nem marad a parlamentben - retorikai szinten sem. Így a diskurzus egy politikai-társadalmi térbe nyílik, ahol a megértés fokozottan csak az adott részdiskurzusokon belüli elfogadást jelenti. Illuzórikus elképzelés tehát, hogy a nagy tendenciák kimutathatók a nemekkel kapcsolatos kérdést illetően.

Az 1992-es abortusztörvényről szóló vitában 1992. október 12-től december 14-ig 64-en szólaltak meg: köztük 17 nő, azaz körülbelül 27 százalék. Ez az arány akkor tekinthető magasnak, ha a nők parlamenti arányához, illetve más témák adataihoz hasonlítjuk a számokat, továbbá ha figyelembe vesszük, hogy többségében különböző személyekről van szó, nem pedig néhány nő többszöri felszólalásáról.

A probléma bonyolult, de viszonylag jól körülhatárolt. A parlamentnek a társadalmat nagyon megosztó kérdésben kellett érdemi döntést hoznia, különös tekintettel a határidőre. Az Alkotmánybíróság ugyanis 1992. december 31-i hatállyal érvénytelenítette[20] a korábbi vonatkozó törvényt, és új törvény hiányában attól a naptól kezdve valamennyi abortusz bűncselekménynek számított volna. A törvény szükségessége és sürgőssége tehát nem volt vita tárgya, a tartalma annál inkább. A kormány két szélsőséges álláspontot, két - A és B - törvényjavaslatot fogalmazott meg és terjesztett elfogadásra a bizottságok, majd a parlament elé. Tartózkodva attól, hogy a megoldást értékeljem, megemlítem, hogy

[19] A társadalmi nemek kérdése mellett ez a téma jó terepet biztosítana az egyes pártok nyelvhasználatának vizsgálatára is, de ez egy egészen más kutatást igényelne.

[20] 64/1991. (XII. 17.) AB-határozat. Közzétéve a *Magyar Közlöny* 1991. évi 139. számában. Az Alkotmánybíróság megállapítja, hogy a terhesség megszakítására vonatkozó szabályok rendeleti meghatározása alkotmányellenes. Ezért az egészségügyről szóló 1972. évi II. törvény 29. § (4) bekezdésének első mondatát, amely szerint „A terhesség megszakításának csak jogszabályban meghatározott esetekben és rendelkezések szerint van helye", valamint ugyanezen törvény 87. § (2) bekezdését, továbbá a terhességmegszakításról szóló 76/1988. (XI. 3.) MT-rendeletet és az annak végrehajtására kiadott 15/1988. (XII. 15.) SZEM-rendeletet alkotmányellenesnek mondja ki, és 1992. december 31-i hatállyal megsemmisíti.

a társadalom megosztottságának megfelelően mindkét szélsőséget, mind a nagyon szigorú A, mind a liberális B variációt sokan támogatták.

Lévai Katalin *A magyarországi feminizmusról*[21] írott munkájában szintén foglalkozik az abortuszvitával. Más országok hasonló vitáival összevetve a legélesebb különbségnek azt tartja, hogy nálunk a döntéshozatalban alig vettek részt nők. A közel 27%-os részvétel, mint említettem, csak más témákhoz képest viszonylag magas arány. Arról azonban nincs adatom, hogy a tényleges döntéshozatalt mennyiben befolyásolták a nők. A továbbiakban ennek megfejtésére teszek kísérletet.

Egy fiktív beszéd az abortuszról - miközben állásfoglalásában is kétirányú lehet - két alapvető retorikát követhet: hivatkozhat közvélemény-kutatásokra és adatokra, vagy a beszélő személyiségét is bevonva (ethé) érzelmi meggyőzésre törekedhet. A politikai személyesség és személytelenség megítélése változó, az viszont tagadhatatlan, hogy az állampolgár a politikán leginkább „konkrét emberek valóságos beszédét és cselekvését, meghatározott személyek közéleti mozgását érti".[22] Bármennyire közhelyszerűen hangzik is, rendkívül lényeges, hogy a nyelvben a személy és a szám használata nem mindig egyértelmű. A beszélő saját személyét több ponton is elhelyezheti a beszédben, továbbá gyakran a referencia tisztázatlansága adja azt a többletet, amely segít a cél elérésében. Mint említettem, a női beszédet nagyobb arányban jellemzi az érzelmi fűtöttség és a személyesség. Mindez azért lényeges, mert nem mutatható ki, hogy a nők számszerűsíthetően többször hivatkoznának az „én"-re, illetve az igazán lényeges inkább az, hogy milyen kép alakul ki erről az „én"-ről. A „kérem önöket" vagy „azt gondolom" formula egyaránt előtérbe helyezi a beszélő individuumot, általánossága miatt azonban egyik sem túl figyelemfelkeltő, így mindkét nem használatában gyakran előfordul. Az olyan megfogalmazások viszont, mint „szeretnék hinni benne, őszintén bízom benne",[23] vagy: „én a gyakorlat oldaláról közelítem meg a kérdést",[24] már sokkal erősebben hívják föl a figyelmet használójukra, egyben utalnak a beszélő magabiztosságára, mivel feltételezik, hogy a hallgató számára ő értéket képvisel. Ez az „érték" azonban a retorika során módszeresen ki is építhető. Ilyen törekvéseket viszont gyakrabban találni férfi képviselőknél. Természetesen nem kész módszerről beszélek, hanem a beszéd olyan elemeiről, amelyek kialakítanak egy közös „mi"-t, a beszélő és a hallgató közösségét. „Az abortusz jogi szabályozásakor gondolkodásunk kiindulópontja megszabja, hogy milyen végkövetkeztetéshez jutunk."[25] Adott esetben a többes szám referenciája egy pártok feletti, szolidáris, józan döntéshozó. Hasonló jellegűnek tűnik a következő mondat is: „Addig is lázálmok helyett járjunk a realitások talaján, s olyan törvényt fogadjunk el, amelyet a magyar lakosság, a hazánkban élő nők és férfiak egyaránt várnak tőlünk."[26] A többes szám első személy referenciája

[21] Lévai, 2005, 178-181.
[22] Szabó, 2003. 166.
[23] Béki Gabriella (SZDSZ), 1992. 74. ülésnap, 264. felszólalás.
[24] Pusztai Erzsébet (MDF), 1992. október 19.
[25] Surján László (KDNP), 1992. október 13.
[26] Fodor Gábor (Fidesz), 1992. október 13.

megegyezik ugyan, de a felszólító mód távolabbra helyezi a kommunikáció szereplőit. A közös felelősség jelenik meg G. Nagyné dr. Maczó Ágnes beszédében is: „Köttetett béke a halállal, nagy szégyenünk iszonyú. S amit nem végzett el fegyver, [...] elvégzik most a szikék, nikkelkanalak, csipeszek, s elvégzi a nép."[27] A száraz racionalitás helyett itt a patetikus hangvétel brutális vizuális képnek teszi részesévé a hallgatót. Ennél a dinamizmusnál azonban a nők általában egy konkrétabb többes szám első személyt használnak, amelynek címzettje például a saját frakció vagy az adott bizottság. Ez nem jelenti azt, hogy a női retorika mellőzné a többes szám első személy hallgatólagos közösségét: „azt gondolom, e vita során is vannak olyan kérdések, amelyekről egyformán vélekedhetünk [...]. Ha ebben a vita elején meg tudunk egyezni, akkor nem lesz nehéz dolgunk, hogy olyan törvényt fogadjunk el, amelyet a magyar társadalom tőlünk megkíván"[28] - mondta felszólalásában Rózsa Edit. Ő is a teljes parlamentet teszi mondata alanyává, mégis sokkal lágyabb kötelességről van szó. Inkább kérés ez, kompromisszumkeresés, mint parancs, jelzi ezt a *vélekedhetünk* feltételessége is.

Miközben a beszélő bizonyos csoportokkal közösséget vállal, az első személy használata mellett ott van a harmadik, aki egyrészt személytelen, másrészt mégis pontosan determinált. A téma fő érdekeltjeiről, a nőkről van szó. Érdekes kérdés, hogy vajon a női képviselők ugyanolyan pozíciót jelölnek-e ki maguknak a „nőkhöz" képest, mint a férfiak. Itt válik igazán jelentőssé a beszélő neme. A téma nehézsége miatt tulajdonképpen egyetlen nő sem vállalja még a nyelvi azonosságot sem az érintett nőkkel. Ellenben nagyon különböző hatást vált ki, ha nő, vagy ha férfi beszél a „nők"-ről. „A nő természeténél fogva életadásra hivatott, és nem a megfogamzott élet kioltására."[29] „Nekem nincs jogom arra, hogy az ő [nők, anyák] jogaikat egyáltalán befolyásoljam vagy korlátozzam."[30] Bár mindkét férfi megszólalónál egyértelmű a szembenállás az érintettekkel, két teljesen különböző formáról van szó. A természetre hivatkozva általános erkölcsi elvek tudatában kerül a beszélő a „másik oldalra", miközben nincs is megszólított. Ellenben a „nekem nincs jogom arra, hogy az ő jogaikat... befolyásoljam" megfogalmazás egyértelműen kijelöli a szemben álló feleket, ahol a beszélő mint jelölt, éppen azért, mert férfi, több konnotációt is hordoz. Egyrészt a társadalom elítélő szerepét testesíti meg, másrészt a kívülálló pozíciója is az övé, legalábbis a mondat ezen első fele ezt sugallja. Pontosan e hatás miatt válik olyan élessé a folytatás, amely megmutatja, miért nincs joga a korlátozásra: „hiszen nekik sincs joguk arra, hogy az életet megszakítsák".[31] A beszélő - nem állítom, hogy tudatos intenció áll mögötte - épít a hallgatóság azon reakciójára, hogy ez a gondolat, melyet ő „erős" kijelentésként kezel, evidenciaként él bennük.

A következő idézet azt hivatott érzékeltetni, mennyire tud érvényes lenni, ha egy nő a nemétől függetlenül igyekszik beszélni. „Mert tisztelt kormányzati képviselők! A magyar nők szeretnek szülni. Szeretik gyerekeiket, boldogan

[27] G. Nagyné dr. Maczó Ágnes (MDF), 1992. október 13.
[28] Rózsa Edit (SZDSZ), 1992. október 13.
[29] Kováts László (FKGP), 1992. október 13.
[30] Pap András (MDF), 1992. december 14.
[31] Pap András (MDF), 1992. december 14.

szülnek, boldogan szoptatnak és babáznak. [...] Tudják önök, hogy mi mindenre képes egy nő azért, hogy gyereke legyen?"[32] A nők mint messzi társadalmi csoport tűnik fel, amelyről a beszélő többletinformációval rendelkezik ugyan, de ez inkább statisztikai eredményként jelenik meg, nem személyes élményként;[33] a hitelessége mégis azáltal teremtődik meg, hogy nő mondja. Éppen úgy, mint az előző beszéd - Pap András - esetében, létezik egy konszenzus arról, hogy a nemeknek milyen kollektív tudatuk lehet, s ez jelenleg az, hogy a nők anyaság utáni vágya megkérdőjelezhetetlen igazság, és főleg csak nők által érthető, de számukra feltétlenül. Erre utal az utolsó mondat, amelynek egyaránt megszólítottjai női és férfi képviselők. Ugyanaz a kérdés más-más jelentést hordoz a két csoport számára, ellenben nem lehet egyértelműen szétválasztani a grammatikai és a retorikai[34] jelentést, sőt e kettő együttes jelenléte, az eldönthetetlenség váltja ki a kívánt hatást. Ezt a megszólítottságot a többi képviselő is érzi; nem véletlen, hogy a viszonylag nyugodt vitát épp itt zavarják meg közbeszólásokkal. Egyik oldalról Rajkai Zsolt kiabálja be: „És hogy ne legyen?" [mármint mire képes a nő, hogy ne legyen gyereke?]. Ezt követően pedig Hodosán Róza egy még nyersebb megjegyzést kiabál be: „Hányszor szültél?" Habár az írott változatban a bekiabálások címzettje nincs megnevezve, mégis egyértelmű, hogy ez a mondat Rajkai Zsoltnak szólt. Ha egy nőnek kiabáltak volna be ilyet, az elfogadhatatlan intimitás lenne, így azonban „csupán" súrolja a megengedhetetlenség határát. Az azonban nyilvánvaló, hogy ezt a kérdést csak nő teheti fel.

Ennek a jellegzetes megszólítási helyzetnek a fordított változata jelenik meg Schiffer János felszólalásában. Az abortuszt választó nők mellett állást foglalva a férfi felelősségére hívja fel a figyelmet, pontosabban arra, hogy ezt a kérdést korábban vita nélkül utasították el. „De uraim, itt szemben önök nem voltak hajlandók ezt a javaslatot napirendre se tűzni [...] csak a többség hatalmával szavazták le ezt a kérdést [...]. Döntésüknek számomra - nem véletlenül mondtam, hogy uraim, hölgyekre ez nem vonatkozik - az volt az üzenete, hogy nem akarták a törvény előtti egyenlőséget, az egyenlő felelősséget viselni."[35] Nem szokványos szövegről van szó, a teljes vitában egyedülálló ez a retorika: Schiffer János a férfi képviselőket mint közösséget szólítja meg, de főleg a közös bűn az, ami által összetartoznak. A gondolatmenet elején a férfi úgy jelenik meg, mint tettestárs az abortuszban, és a megszólítás által a javaslatot elutasítók - azaz a

[32] Büky Dorottya (SZDSZ), 1992. november 3.

[33] „A nőknek nincs joguk sírni, ez csupán a férfiak privilégiuma. Egy férfi képviselőnek, még ha miniszter is, megengedett, hogy sírjon. Ez normális. Ezt nem érzelmi kirohanásként értékelik, hanem intelligenciaként. Egyszerűen normális. De a nőknek nem megengedhető, hogy gyengék legyenek, hogy sírjanak, hogy kimutassák az érzelmeiket, mivel olyan időket élünk, amikor politikusként a férfiaknál »férfibbnak« kell lenni." Shawa, Rawya: MP Palestine, In: Women in Parliament: Beyond Numbers. http://archive.idea.int/women/parl/ch2d.htm. A letöltés dátuma 2007. 04. 20.

[34] Hasonló történik itt, mint amiről Paul de Man ír *Szemiológia és retorika* című tanulmányában, azzal a különbséggel, hogy míg a *Mi a különbség?* kérdés két jelentése időlegesen sem választható szét, addig ez esetben a két jelentés, bár nem nélkülözheti egymást, de lehetséges külön-külön vizsgálni őket. De Man, Paul 1999. 21.

[35] Schiffer János (MSZP), 1992. december 14.

férfi képviselők - szintén tettestárssá válnak. A felszólaló a nőkről leveszi a felelősséget, nem azért, mert tudja, hogy ők a javaslat mellett lettek volna, hanem mert ők nem lehetnek ennek a kollektív bűnösségnek a résztvevői.

Ez a negatív „férfimegközelítés" egyedülálló a vitasorozatban, ennek azonban ellentmondani látszik egy másik beszéd, amely úgy indul, mintha a beszélő férfi saját nemének kritikáját mondaná: „A hölgyek általában - és joggal - sok rosszat mondanak a férfiakról - főleg a feministák -, de meg kell mondanom, így is naivak, és nem ismerik a férfiak valódi aljasságát."[36] Idáig úgy tűnik, „valami nagy leleplezés készül", de már itt is érdemes megfigyelni mind a naivságra, mind pedig a feministákra tett utalást. A továbbiakban ez fokozódik: a beszélő férfi mondandója innentől érvényes, hiszen jó szándéka bizonyított, sőt még az együttérzést is megkapja, hiszen: „Hosszú ideig belső családunkban én voltam az egyetlen férfi [...] és mindig úgy éreztem, hogy én vagyok a feminista, a nő jogainak valódi előharcosa, és én sokkal inkább vagyok az, mint az úgynevezett feministák."[37] A kijelentés hitelessége nem kétséges, pontosabban lényegtelen abból a szempontból, hogy a pozitívumokat a „feministákkal" szemben kell hangsúlyoznia. Ebben szerepe van annak a - sok cikk és nyilvános fórum ellenére - létező téves elképzelésnek a feministákról, amely megnehezít valamennyi „genderérzékeny"[38] megközelítésmódot.

A kommunikáció valós és megkonstruált szereplői tovább szaporodtak a vita során: korábbiak, a felszólaló képviselők, meggyőzendő képviselők, felelősen döntő Országgyűlés, gyilkosok és magzatvédők, nők, férfiak és anyák mellé felsorakozik maga a magzat is. „Végül az utolsó szó jogán kapjon lehetőséget a magzat véleménye kifejtésére. A most hallható 8 hetes és 2 napos magzati szívdobogás jusson mindannyiunk eszébe, amikor döntünk a magzat sorsáról. Azt mondja, mondj igent az életre!" - fejezte be felszólalását Fodor András Attila.[39] Érdekes, hogy éppen egy férfi közvetíti a magzat „szavait". Kétségtelen, hogy a hatáskeltés a cél, így nem is érdemes túlértékelni ezt az eszközt.

Várható, hogy sok képviselő a vádak felől közelít a kérdéshez, amelyet az ókori szakkönyvek óta a meggyőzés, a düh és fájdalom irányából elfogadott és „ajánlott" megközelíteni. Mivel valamennyi párt kinyilvánította, hogy ebben a kérdésben nem szándékoznak egységes álláspontot kialakítani, többé-kevésbé egyéni megítélés alá esik, ki hogyan dönt, ezért is lehet alkalmas ez a meggyőzési mód. Ennek ellenére - talán épp azért, mert magas intenzitásával hamar fásulttá teszi a hallgatóságot - kevesen alkalmazzák beszédjük vezérfonalául. Maczó Ágnes beszédét már idéztem, amelyben a vizualitásnak komoly szerep jut. Ezt megelőzően egy szimbólumokat halmozó, anyakultuszt erősítő bevezető hangzott el, melyben az irodalmi és történelmi neveknek egyaránt fontos szerep jutott. Ez utóbbiak az elfogadottságot erősítik, érvényt szereznek a mondandó-

[36] Szentágothai János (MDF), 1992. október 19.

[37] Szentágothai János (MDF), 1992. október 19.

[38] Az a következetesen „nemekre érzékeny" *(gender sensitive)* megközelítésmód, amellyel élek, annyira szokatlan Magyarországon, hogy nyomban azonosítják a feminizmussal. Lévai, 2000, 197.

[39] MDF, 1992. október 23.

nak. Mécs Imre kemény, de oktató hangú beszéde egész más tónusú, eszköze képiség helyett a tudomány.

Mindkét beszéd - Maczó Ágnesé és Mécs Imréé - nyíltan abortuszellenes. „Tragédia, hogy ennek a lénynek az elpusztítását nem gonosz és idegen erő kezdeményezi, hanem az az emberi személy, akihez a legközelebb áll, akihez a legjobban hasonlít, akinek a teljes biológiai, lelki és érzelmi felépítése éppen az ő védelmére van kitalálva, akinek minden sejtje és biológiai folyamata az ő fogadására van beprogramozva; az a személy akarja elpusztítani, aki a legjobban tudná szeretni, akinek csakis szeretnie volna szabad."[40] A mellérendelő szintagmák sora az ismétlésekkel erőteljesen sulykolja az ismert információt, igyekszik új meggyőzőerőként a hallgatóra zúdítani ezt az érzést. Egyetlen alapismeret tények sokaságává válik, melyek a természet és erkölcs alapigazságaiként mutatkoznak.

A gyakorlat és a valóság viszonya az abortusz kérdésében is változó megítélésű. A törvény a nyelvnek, a szövegnek sajátos formája. A mindennapi gyakorlat során szét szokás választani a beszédet és a cselekedetet, holott nagyon sokszor akár egybe is eshetnek. Amikor beszélünk, a megnyilatkozás és a cselekedetek viszonyát illetően minimum háromféleképp[41] szólalunk meg. A törvényalkotás szempontjából a nyelvnek a perlokúciós tartalmát kell szem előtt tartani, azaz a szavakkal cselekedeteket hajtunk végre, és ennek hatása van. Ezek természetesen finom különbségtételek, mégis lényegesek. A következő idézet közvetve ennek fontosságára világít rá: „A megtermékenyülés utáni állapotot a magyar nyelv kétféleképpen nevezi meg: terhes állapotként és áldott állapotként. Meggyőződésünk szerint e terhes állapotból törvényi tiltással nem lehet áldott állapotot csinálni, legfeljebb tragédiák sorozatát."[42] A beszélő a helyzet nyelvi meghatározottságát mutatja be, illetve azt, hogy a „törvényi szó" hogyan befolyásolja az egyén helyzetét. A törvény nyelvi léte más szempontból is nagyon lényeges, hiszen a későbbi vitás kérdések eldöntésében komoly szerepe lehet akár egyetlen jelzőnek is. Az általános, elvi meggyőzések elsősorban a plenáris ülések „színpadán" zajlanak. A bizottsági üléseken általában kisebb részletek megvitatásával foglalkoznak, így a fogalmazásbeli pontosítások is elsősorban itt történnek.

Az abortusztörvénnyel két bizottság foglalkozott: az Országgyűlés szociális, családvédelmi és egészségügyi bizottsága, valamint az alkotmányügyi, törvény-előkészítő és igazságügyi bizottság. A kevesebb résztvevő miatt a nő-férfi arányok eltolódtak - jelen esetben a nők javára. A bizottságoknak két feladatuk volt, egyrészt megszavazni mindkét javaslat plenáris ülésre kerülését, másrészt a részletekbe menő szakmai viták lefolytatása. Ez részben megvalósult, de gyakran érezhető volt a nyílt ülések hatalmi diskurzusa. Az alkotmányügyi

[40] Mécs Imre (SZDSZ), 1999. október 19.

[41] A beszédaktusoknak három csoportja különböztethető meg: lokúció, illokúció és perlokúció. A lokúció a nyelvtanilag értelmezhető hangsor, ehhez kapcsolódik az illokúció, amely azt a cselekvést jelöli, amit a lokúcióval megteszünk. A perlokúció pedig a beszélőnek a hallgatóra tett hatását jelöli. A beszédaktus-elmélet kidolgozójának Austin tekinthető. (Austin, 1990)

[42] Rózsa Edit (SZDSZ), 1992. október 13.

bizottságban alapvetően az általános vitára bocsátás formai követelményeivel foglalkoztak, míg a szociális bizottság szakmai vitája is tűnhetett formai kötözködésnek, de ahogy a későbbi törvénymódosításból is kiderült, jóval több volt annál. A terhes nő „súlyos válsághelyzetét" érinti a kérdés, azazhogy a válsághelyzet önmagában leírja-e a helyzetet, illetve a „súlyos" mint jogi kategória megállja-e a helyét. A megítélés nem nemi alapon oszlik meg, hiszen Szelényi Zsuzsa szerint „a válsághelyzet megítélése az állapotos nő joga, nincs szükség a »súlyos« szóra".[43] Pusztai Erzsébet viszont a szó fontos jelzésértékét emeli ki. Ugyanekkor Székelyhidi Lászlóval, Kátay Zoltánnal és Kis Gyula elnökkel szemben az elbíráláskor mindketten elsősorban az adott helyzetet veszik alapul, és kevésbé magukat a szavakat.

A bizottsági viták most említett része azért is lényeges, mert a törvény 1999-es módosításának az ezzel kapcsolatos probléma a kiindulópontja. A módosításra több okból is égető szükség volt. Egyrészt 1992-höz képest jelentős változások történtek az egészségügyben, a támogatási rendszerben és nem utolsósorban a társadalomban, másrészt az Alkotmánybíróság megállapította, hogy a „Magzatvédelmi törvény 12. § (6) bekezdése és az e törvény végrehajtásáról szóló 32/1992. (XII. 23.) NM-rendelet 9. § (3) bekezdése alkotmányellenes. Ezért e rendelkezéseket az Alkotmánybíróság 2000. június 30. napjával megsemmisíti."[44]

Tehát a vita alapja ismét az alkotmányellenesség, akárcsak 1992-ben. Ebből akár az is következhetne, hogy egy viszonylag gyorsan megoldható problémáról van szó. A 2000. március 21-i és április 12-i általános vitában még érződött a törekvés, hogy a képviselők csak egy behatárolt területen mozogjanak. „A vezérszónoklatok során Béki Gabriella képviselőtársunk figyelmeztetett minket arra, hogy ha lehetséges, a vitában ne nyissuk fel újra az alapkérdéseket. Hiszen az Alkotmánybíróság nem kérdőjelezte meg, hogy a nő súlyos válsághelyzete alkotmányosan megalapozhatja a terhesség megszakítását. A döntés, amely előttünk áll, a válsághelyzet kezelésével kapcsolatos, a válsághelyzet fogalmának értelmezésével, illetve azt a kötelezettséget rója a törvényhozóra, hogy az állam életvédelmi kötelezettségének érvényesítésére találja meg a megfelelő jogi megfogalmazást."[45] A figyelmeztetésnek azonban nincs eredménye, ezt mutatja a felszólalók száma is. A vita során többségében azok az érvek hangzottak el, amelyek nyolc évvel korábban, azzal a különbséggel, hogy most valamennyi érvnek a válsághelyzet fogalmához kellett kapcsolódnia. Az arányokat tekintve – nem szignifikánsan –, de rosszabb a helyzet: csupán 25%-ban szólaltak fel nők.

Lévai Katalin[46] alapvető különbségnek találja a két vita (1992-es és 2000-es) között a pártok szerinti megosztottságot. Nem arról van szó, hogy nyolc év alatt esetleg jelentős nézetbeli változások történtek volna, csupán arról, hogy 1992-ben a parlamentet az akkori vita alapvetően nem pártok szerint osztotta meg, még ha „az akkori kormánykoalíció pártjaiban (MDF–FKGP–KDNP) voltak olyan

[43] Szelényi Zsuzsa, Szociális és családügyi bizottság, 1992. november 19.

[44] 48/1998. (XI. 23.) AB-határozat. Közzétéve a *Magyar Közlöny* 1998. évi 105. számában. *AB közlöny*, VII. évf. 11. szám.

[45] Kósáné Kovács Magda (MSZP), 2000. 04. 12.

[46] Lévai, 2005, 179–181.

képviselők, akik a nők önrendelkezési jogát kívánták háttérbe szorítani a magzat érdekeihez képest."[47] Habár az ezredfordulón zajló vita során sem az ellenzék és a kormány állt szemben egymással, az MSZP és az SZDSZ szembekerült a MIÉP és az MDF állásfoglalásaival. Éppen ezért – és az évek alatt sokat változó politikai beszédmód miatt is – számomra úgy tűnt, hogy 2000-ben az abortusz sokkal erőteljesebben hatalmi kérdés volt, mint 1992-ben, amikor még „kiforratlanabb" volt a közvélemény.

A SORKATONAI SZOLGÁLATTAL KAPCSOLATOS VITÁK

A sorkatonai szolgálat hosszáról, illetve megszüntetéséről szóló parlamenti vita felépítése egészen más jellegű, mint az abortuszkérdésé volt. A törvény első változatai a rendszerváltás utáni első kormány idején születtek, majd a kérdés újra meg újra napirendre került: a sorkatonaság idejének csökkentésével, illetve megszüntetésével 1990 és 2004 között 11 ízben foglalkoztak. Közben a lehetőségek, a nemzetközi és hazai elvárások, igények is sokat változtak. Ami viszont változatlan, hogy ez a kérdés mindvégig férfiak által preferált téma maradt. Miközben az abortusszal kapcsolatban a nők parlamenti arányához képest jóval több (27 százalék körüli) képviselőnő szólalt meg, a hadkötelezettség kérdésére ez fordítottan igaz: 1 százalék körüli a női felszólalók száma. A következőben azt vizsgálom, mitől válik kizáróvá a nők számára ez a diskurzus.

A kérdésnek alapvetően két szintjét lehet megkülönböztetni. Az elsőt talán a látható nyílt szintnek nevezném, s ez az, amelyet mind a választópolgár, mind pedig a közélet érzékel. Ha durván fogalmaznánk, akkor ez a közöny vagy az érdektelenség szintje. A beszéd hiánya ugyanis nem feltétlenül értékelődik valódi hiányként, problémaként, sőt akár természetesnek tűnhet. Mivel a honvédelmi bizottságban igen alacsony a nők száma (az első ciklusban nem is volt benne nő), a vitákból kezdetben többnyire kimaradtak a nők, így például a bizottsági eredmények ismertetésében sem igen vehettek részt.

1990-ben már az első vitanapon[48] elhangzott az a mondat, amely kimondatlanul az egész témát végigkíséri: „...én nem vagyok szakértője katonai kérdéseknek."[49] Nem nyelvi jelentősége van ennek a kijelentésnek, habár a politikai beszéd során az ilyen típusú bevezető általában komoly indítványok vagy meggyőző szándékú beszédek előtt hangzik el, mint megelőző bocsánatkérés és a kompetencia helyett a jó szándék biztosítása. Itt azonban nem erről van szó, sokkal inkább a hallgatás magyarázatáról. Az a bevésődött kép, hogy a férfiak nem értenek a gyerekekhez, sokkal kevésbé tartja magát, mint az, hogy a nők nem értenek a háborúhoz, tehát ebben az irányban lassabban törlődik a konvenció. A felszólaló férfiak nagy része sem katonai szakember – legalábbis képzettsége szerint –, csupán férfi, és ennélfogva általában volt katona. Nem véletlen hát, hogy a vita során az ellentétek ellenére kialakul valamiféle közösség, amelynek

[47] Uo. 15.
[48] 1990. október 16.
[49] Csehák Judit (MSZP), 1990. október 16.

tagjait a „közös emlékek" tartják össze. Amíg az abortusz kapcsán az érzelmi azonosulás nem volt kívánatos, itt szinte elengedhetetlen, függetlenül attól, melyik évben került terítékre a kérdés: „Régebben az volt a szép a katonaságban, hogy bevonultunk, katonák, bevonult az érettségizett ember, bevonult a hatelemis ember, bevonult a nyolc általánost végzett ember, fölvette a katonaruháját, és egyformák voltunk, bajtársak voltunk, szerettük egymást."[50]

„Nekem is volt katona fiam, meg van is."[51]

„Ő [Gyuricza Béla] volt katona, és mint köztudott, tábornokként fejezte be pályafutását, a szaktudást azt hiszem, mindnyájan tisztelhetjük benne. Ugyanakkor hadd mondjak egy véleményt katonaként - mint aki elviselte a kiképzést az akkori úgynevezett jó világban."[52]

„Hogy én is történelmi visszatekintéssel éljek: én három évvel kezdtem a katonai szolgálatot [...] a világon semmi értelme nem volt."[53]

„Én is Kalocsán voltam egyébként katona, [...] megtanultunk káromkodni..."[54]

A képviselők saját emlékeiket tényként idézik. Nyilvánvaló, hogy ebbe a „beszélgetésbe" kívülállók nem szállhatnak be. A katonaság közös élménye a nyelvhasználatot is befolyásolja: „Katonás kifejezéssel élve, tehát jelentem, a feltételek adottak."[55] Közvetetten ide sorolható Mádai Péternek az a mondata, melyben „szám-, illetve nézetháborúnak" értékeli a vitát.[56]

A tizenegy év alatt nagyon kevés nő szólalt meg ebben a kérdésben, de emellett az is érdekes, hogy egy ilyen témában a nőiség egyáltalán megjelenhet-e. Pragmatikus szinten ez azt jelentené, hogy elegendő súlyt kapnának-e azok az elvek, amelyeket nők mondanának ki. Én azonban ennél kézzelfoghatóbb válaszra gondoltam. Nemcsak egy ilyen kutatás kapcsán kerül előtérbe, hogy a nők a katonaságból ki vannak zárva. Hosszú éveken - évszázadokon keresztül - a kérdés lehetősége sem volt meg, utána pedig jól ismert közhelyek uralkodtak valós gondolkodás helyett: a férfiaknak katonának kell menni, a nők pedig szülnek. A nemi lét negatívumaiként tüntették fel ezeket az élethelyzeteket. A magyar döntéshozatalban nem merült fel komolyan a nők kötelező katonai szolgálatának lehetősége, sőt inkább mint fenyegetés vagy mint szörnyű rémkép vetődött fel: „1990-ben Mécs Imre képviselőtársam még a nők sorkatonai szolgálatát szorgalmazta, és tulajdonképpen azt szerette volna, hogy a nők is sorkatonai szolgálatot teljesítsenek. »Sérti az állampolgárok jogegyenlőségét, hogy a nőkre nem vonatkozik a hadkötelezettség.«"[57] Mátrai Márta ezeket a mondatokat vádként hozta föl, és valóban, ebben a formában nem is lehetne másként értékelni. Mécs Imre a válaszban felidézi a szöveg eredeti kontextusát, amely elveszi a

[50] Lányi Zsolt (FKGP), 1996. február 13.
[51] Gyuricza Béla (Fidesz), 1996. június 16.
[52] Ecsődi László (MSZP), 1996. június 16.
[53] Lányi Zsolt (FKGP), 1997. június 23.
[54] Avarkeszi Dezső (MSZP), 2000. június 19.
[55] Fodor István (független), 1996. június 16.
[56] Mádai Péter (SZDSZ), 2000. június. 19.
[57] Mátrai Márta (Fidesz), 2000. június 19.

mondottak élét.[58] Ugyanezen a vitanapon Szanyi Tibor is a nők katonai szolgálatáról beszél: „A magyar hadsereg hivatásos állományában örvendetes módon egyre több hölgy talál magának hivatásszerűen feladatot. Azt gondolom, ha a nők profi katonáknak jók, akkor nem tudom, miért kell megkérdőjelezni, hogy amatőr katonáknak miért ne lennének jók. Ez szerintem szelekció kérdése."[59] A kérdés már nem csupán fizikai terhelhetőségről szól. A hadsereg alapideológiája, a hazafiasság tanítása merül fel érvként, „mi az a hazafias nevelés, amiből a lakosság fele eleve ki van szorítva - most a hölgyekre gondolok".[60] Habár a nap folyamán még néhányszor előkerül a nők katonai szolgálata, de inkább mint kivétel és mint már létező választás. Végeredményben ez a kérdés nem válik beszédtémává - eltekintve Mátrai Mártáétól - női hozzászólás nincs is a kérdésben.

Eddig azokról a pontokról volt szó, ahol a nők háttérben maradtak. Ellenpéldákat - a már említett alacsony számok miatt - nehéz találni. A kialakult politikusnői képnek megfelelően a nők elsősorban a sorkatonaság szociális és lelkiismereti kérdéseivel foglalkoztak. Azaz leginkább a katonaság elkerülésének legális - és szükséges - módozatait igyekeztek átláthatóbbá és emberségesebbé tenni. Még az 1993-as vitában Rózsa Edit[61] négy képviselőtársnőjével „családbarát" módosító indítványt nyújtott be. Habár a szolgálathalasztás lehetőségeit mások is érintették a vitában, az ő felvetésük sem Für Lajos december 7-i értékelésében, sem pedig a határozathozatal tételei között nem szerepel - bár a mellőzöttségnek valószínűleg formális okai voltak.

A másik nők által preferált kérdés: a sorkatonaság polgári szolgálattal helyettesíthetősége. A kényes pont annak eldöntése, hogy ki az, akinek megengedhető a választás, illetve milyen esetekben tagadható meg.[62] Ha megfelelt a hagyományoknak a témán belül a szociális kérdések felkarolása, az erkölcsi, lelkiismereti kérdés talán még inkább megfelel - ahogy ennek az előzményei a 19. század óta kimutathatók.

Miközben ebben a vitában a gyakran hangoztatott „női szociális érzék" háttérbe szorult - a téma miatt háttérbe kellett szorulnia -, az 1996-os nyugdíjreform küzdelmeiben látványosan előkerült.

[58] „Ott az első megjegyzésem az volt, miért nincsenek itt a hadkötelezettséget ellenzők, hiszen akkor tudnánk tárgyilagosan tárgyalni. Utána volt egy megjegyzésem, amikor azt mondtam, hogy amennyiben új alkotmányt hozunk létre, akkor át kellene gondolni a hadkötelezettséget, hiszen ez egyoldalúan fiatal férfiak egy részét érinti. Ugyanakkor rengeteg szociális gondunk van, és a fiatal hölgyek ezekben segítenének; tehát a polgári szolgálathoz hasonlót, ezt mondtam el, a szociális gondokban, nagycsaládosok segítése, és így tovább. Ezzel jelezni akartam, hogy itt valami baj van az egyenlő teherviseléssel, és semmiképp sem akartam, hogy a hölgyeket behívják katonának." Mécs Imre (SZDSZ), 2000. június 19.

[59] Szanyi Tibor (MSZP), 2000. június 19.

[60] Uo. uő.

[61] Rózsa Edit (SZDSZ), 1993. november 24.

[62] Elsősorban 1990. október 20-i ülés eseményeire gondolok, ahol Kutrucz Katalin és Szelényi Zsuzsa lelkiismereti bizottságokkal kapcsolatban szólaltak fel.

A NYUGDÍJREFORM TÁRGYALÁSA

A nyugdíjrendszer átalakítása is többször került napirendre a rendszerváltás óta. Az elemzés során az 1996-os nyugdíjreform előkészítésére koncentráltam: ekkor történtek érdemi változások mind a rendszer struktúráját, mind pedig a korhatárt illetően. Elsősorban a korhatár felemelésével kapcsolatos vitanapokat vizsgáltam közelebbről. A fontosabb vitanapok – a felszólaló nők számának feltüntetésével – a következők voltak:

1996. 05. 28. – megkezdődik az általános vita (15 férfi/7 nő);
1996. 06. 12. – az általános vita lezárva (10 férfi/1 nő);
1996. 06. 17. – részletes vitára bocsátás;
1996. 06. 18. – megkezdődik a részletes vita, a részletes vita lezárása (9 férfi/5 nő).

A női részvétel tehát a vita során összesen 35% körüli volt, ami a többi vizsgált vitához képest magasnak mondható. A kérdés alapvetően két területre osztható fel. Az egyik a nyugdíjrendszer általános reformja, amelyben kulcskérdés az infláció követésének szükségessége, illetve a nyugdíj összegének legalább kismértékű emelésével a méltóbb körülmények megteremtése az idősek számára. A másik a nyugdíjkorhatár felemeléséről szóló vita. Az általános kérdések részben igen erős szociális érzékenységet kívánnak, részben nagyon jó kommunikációt a különböző társadalmi csoportok közti szakadék áthidalására, továbbá pénzügyi problémáról van szó, amelynek megoldása gazdasági racionalitást kíván. Ezért érthető, hogy a vita során nagyobb hangsúly helyeződik ezekre a pontokra, kissé háttérbe szorítva például a nők – mint részprobléma – nyugdíjkorhatár-emelésének nehézségeit.

A felszólalók alapvetően két csoportba sorolhatók annak alapján, hogy beszédükben mit hangsúlyoznak inkább: magának a nyugdíjrendszernek a tulajdonságait, mint például Szabó György: („Olyan betegségtől szenved a mai nyugdíjrendszerünk, amely sürgős gyógyításra vár. [...] Most a jövő foglyai vagyunk. Nincs még tíz évünk egy nehéz, de kikerülhetetlen döntés meghozatalára."[63]), avagy az emberek jelenlegi vagy jövőbeni rendszerrel kapcsolatos érzéseinek igyekeznek nyilvánosságot adni: („Természetesen rossz politikai üzenete is lehet egy ilyen rendszernek, hogyha nem magyarázzuk meg az embereknek, hiszen mikor azt mondjuk, [...] azok, akik nem tudnak belépni az új rendszerbe, úgy érzik, hogy otthagytuk őket egy igazán már meg nem reformálható rendszerben."[64])

„Bizalmatlan a járulékfizető dolgozó, hiszen úgy érzi, hogy majdnem semmi összefüggés nincs az általa befizetett járulék és a majdan elvárt nyugdíja között. [...] És azt gondolom, hogy elsősorban, bár utoljára említem, maga a nyugdíjas is bizalmatlan ezzel a rendszerrel kapcsolatban."[65] Sok felszólaló beszédében

[63] Szabó György (MSZP, népjóléti miniszter), 1996. 05. 08.
[64] Csehák Judit (MSZP), 1996. 05. 08.
[65] Gaál Gyula (SZDSZ), 1996. 05. 08.

hangzik el érvként, hogy a nyugdíj azért működhet, mert feltételezi a szolidaritást az egyes emberek és a korosztályok között. Ehhez képest Szilágyiné Császár Terézia a nyugdíj mögötti elvről beszél, az említett alapon épp az ellenkező következtetésre jutva: „A generációk közötti szolidaritás közvetlen formáit a társadalombiztosítás rendszere veszi át, és elmosódik az a teljesen nyilvánvaló kapcsolat, hogy minden egyes generáció felelős az őt felnevelőkért, az őt majdan eltartókért."[66]

Habár a képviselőnő nem állítja, hogy a nyugdíj „káros" intézmény lenne, mégis az illuzórikus egyéni felelősségvállalás képét mutatja föl. A valós lehetőségektől való eltávolodás egyébként nem jellemző a vita résztvevőire, és különösen nem jellemző a nőkre, a felszólalásokban sokkal inkább a tények, a pontos adatok és a felmérések kapnak helyet. „Mi az, mi is az a felosztó-kirovó nyugdíjrendszer – ugye, milyen szörnyen hangzik? –, amilyen ez a miénk is? Még néhány beszédes szám a nyugdíjkiadásokról. A nyugdíjasok száma 1990-től – forintban kifejezett értékben – 2,9-szeresére nőtt. Az egy nyugdíjasra jutó havi nettó nyugdíjkiadás 1995-ben 16 ezer 30 forint volt; 2,4-szerese az 1990. évi összegnek. A fogyasztói árak viszont ez idő alatt több mint háromszorosukra emelkedtek, így az egy nyugdíjasra jutó nyugdíj reálértéke öt év alatt 23 százalékkal csökkent. Ez a csökkenés 1987 és 1991 között 16 százalék körüli volt; ez már akkor is magas volt."[67]

Gondolhatnánk, hogy a vita szélsőséges elképzelésektől mentessége a nagyszámú női résztvevőnek is köszönhető. E feltételezés mögött azonban nincsen bizonyíték, a viszonylagos nyugodtság alapja inkább a kérdésben általánosan meglévő tényközpontúság lehet. A közvélemény felháborodása és értetlensége nem a szélsőséges megoldások felé, hanem az elfogadhatóbb átmenet irányába vitte a vitát. Ennek ellenére komoly feszültségek érezhetők, amelyek általában nem mutatnak túl a pártok közötti alapkonfliktuson. A következő idézet egy ilyen helyzetet mutat be. Bár az egyik résztvevő nő, még sincs megkülönböztetett bánásmód.

Pusztai Erzsébet: „És most azt is elmondom, képviselőtársaim, hogy mi lenne az igazi megoldás. *(Közbeszólás az MSZP padsoraiból: Ez az!)* Pontosan erről van szó!"

Egy másik példából pedig az látszik, milyen stiláris értéke van a megszólításnak. „A chilei nyugdíjrendszer nem ismeréséről Pusztai képviselőtársunk tanúbizonyságot tett, de ez nem befolyásolja azt, hogy mi Magyarországon ma milyen reformokban gondolkodunk."[68] Ungár Klára utalt Pusztai Erzsébet szavaira az előző mondatban. Az általánosan elfogadott megszólításban – és ez az, ami általában tapasztalható – benne van a képviselő neme, nők esetében jelölten, férfiak esetében pedig a jelölés hiánya által. A jelöletlenség nők esetében egyelőre még nyersnek, keménynek hangzik.

Az általános témák mellett a további vitanapokon hangot kaptak speciálisan nőket érintő problémák is, például, hogy a gyermeknevelés jár-e korkedvez-

[66] Szilágyiné Császár Terézia (KDNP), 1996. 05. 08.
[67] Sarkadiné Lukovics Éva (SZDSZ), 1996. 05. 08.
[68] Ungár Klára (SZDSZ), 1996. 05. 08.

ménnyel, avagy beleszámít-e a szolgálati időbe.[69] Ezen kérdések körül nem alakult ki vita, úgy tűnik, azért nem, mert a résztvevők egyetértettek az elvekben. Az egyetértés azonban sokszor gátlón hathat a beszéd hiánya által. Egy olyan megállapításra, mint a következő, semmiféle ellenvetés sem hangzik el: „Én azt javaslom, képviselőtársaim, hogy a korhatáremelés szélesebb ívű elhúzását, nagyobb fokozatosságát fogadják el mind a férfiak, mind a nők esetében. És ekkor a nyugdíjrendszer átalakításának folyamatára kevesebb feszültséggel lényegesen több idő van. Jobban figyelembe veszi a társadalmi körülményeket, jobban figyelembe veszi az embereket, akiknek fel kell készülniük a változásokra, és idő kell hozzá, hogy erre felkészülhessenek."[70]

A 1996. évi LIX. törvénybe ez az átmenet került bele, azaz nyolc éven keresztül folyamatos növelést valósítottak meg. A képviselőnők felszólalásaiban elhangzó gondolatoknak talán ebben a vitában volt a legnagyobb jelentőségük, azaz a legnagyobb arányban váltak a végleges módosítás részévé.

A GYERMEKGONDOZÁSI DÍJ BEVEZETÉSÉVEL ÖSSZEFÜGGŐ TÖRVÉNYMÓDOSÍTÁSOK TÁRGYALÁSA

A törvénymódosítás tárgyalására 1999-ben került sor. Az általános és a részletes vitában összesen 115-en szólaltak fel, köztük 23 nő (20 százalék). Ha női témát keresünk, újra és újra a népességfogyáshoz jutunk el. Pontosabban a különböző kérdések politikai érvanyagában megkerülhetetlen, hogy minden döntés kihatással legyen a népességváltozásra. Különösen fontos ez az abortusztörvény, a nyugdíj és a gyermekgondozási díj vitája kapcsán. Az utóbbi a Bokros-csomag áldozata lett,[71] majd a kormányváltást követően vetődött fel az ismételt bevezetés gondolata: „A népességfogyás - bár döntően a rendkívül kedvezőtlen halálozási arány miatt - mára már olyan mértéket ért el, amely az ország, a nemzet jövője szempontjából is súlyos következményekkel járhat. Ezért a kormánynak nem titkolt szándéka, hogy az ellátás visszaállításával alapvetően a születések számának növekedését is befolyásolni kívánja. A gyermekgondozási díj ismételt bevezetésével azonban nem kampányt kívánunk kezdeményezni, hanem meg akarjuk erősíteni az állampolgárok hitét a családban, a gyermekekben, és rajtuk

[69] „Nem tudom megmondani, hogy hány százezer asszony - és itt a nőkről szeretnék beszélni - az, akinek nem volt lehetősége korábban megszerezni ezt a magas szolgálati időt. Akár mert gyermeket nevelt, akár mert olyan régióban élt, ahol nem álltak már a korábbi évtizedekben sem rendelkezésre megfelelő munkahelyek. Maradt csak a mezőgazdaság, ahol viszont nem lehetett - legfeljebb csak részmunkaidős - munkaviszonyt létesíteni. A második az, amelyikről egy kicsit hosszabban szeretnék szólni, mégpedig a gyermekeket szülő, vagy én támogatok olyan javaslatot, hogy gyermekeket felnevelő édesanyák, fölmerült a bizottságban a gondolat, hogy gyermekét egyedül felnevelő apák is kaphassanak korkedvezményt, avagy szolgálati időt. Én a szolgálati idő beszámítása mellett tenném le a voksomat." Szilágyiné Császár Terézia (KDNP), 1999. 06. 12.

[70] Pusztai Erzsébet (MDNP), 1996. 06. 18.

[71] Lásd erről Palasik Mária *A női egyenjogúság szabályozása Magyarországon a 20. század második felében* című tanulmányát.

keresztül a jövőben" - érvelt a gyed mellett Harrach Péter szociális és családügyi miniszter.[72]

A vita során a hangsúlyok eltolódtak a mélyebb kérdések felé: a nők munkaerő-piaci lehetőségei irányába. Szabó Sándorné vetette fel, hogy a gyed ideiglenesen sem oldja meg a legtöbb család anyagi helyzetét, a munkába való visszatérés nehézsége miatt ez keveseknek jelent megoldást: „Úgy gondolom, hogy a foglalkoztatottság és a nők gyes, illetve gyed utáni munkahelyre történő visszakerülése sokkal zökkenőmentesebb volt, mint ma. És ezt az elképzelt családot, akiről ön beszél, tisztelt képviselőtársam, azt hiszem, jó pár szakmában vagy hivatásban nem tudja nekem bemutatni, mert nagyon sok helyütt a nők féltik az állásukat" - fejtette ki a plenáris ülésen.[73] Habár nő vetette fel a problémát, nem maradt mellőzött kérdés, hanem reakciók sorát indította el: „Még egyetlen gondolat erejéig visszatérnék Szabó képviselő asszony mondatára. Egy nagyon fontos kérdésre hívta fel a figyelmet, ez pedig az, hogy ma a gyermekvállalással a nők esetleg a munkaerő-piaci elhelyezkedésüket bizonyos értelemben kockáztatják. Ám ezt nem a gyed hivatott megoldani" - reagált egy kormánypárti képviselő.[74]

A nyugdíjreform vitáján kívül valamennyi témára jellemező volt, hogy a felszólalók személyes tapasztalatokra hivatkoztak. Ebben a kérdésben is megtalálhatók azok a szubjektív elemek, amelyek többségében annak alátámasztásául szolgálnak, hogy a gyermekvállalás és a gyes, gyed nem állnak lineáris viszonyban – ennek kimutatása évekkel később statisztikai tényanyagként jelent meg.[75] A személyes elemek megjelenítésére álljanak itt a következő példák: „Azért vagyok kicsit érdekelt ebben a kérdésben, mert három lányom van, és van köztük olyan, aki 27 éves, tehát nagyjából ismerem a mindennapok gondjait";[76] vagy „Több vezérszónok hozzászólásában utalást hallottunk arra, hogy mennyire fogy Magyarország népessége. Igyekszem ezzel ellentétesen dolgozni, ugyanis fiatal korom ellenére feleségemmel együtt öt gyermeket nevelünk."[77] Ehhez a „vallomáshoz" hozzátartozik a reakció is: *(Taps a kormányzó pártok, valamint a MIÉP padsoraiban. – Közbeszólások: Bravó!)* „A másik, én is hadd mondjam el: amikor döntöttünk a három gyerek mellett, nem a családi pótlék, a gyes vagy a gyed miatt döntöttünk, hanem azért, mert így döntöttünk a feleségemmel, és tudom, hogy mit jelent családi pótlék nélkül nevelni a három gyereket, de újra vállalnánk, ha kellene."[78]

A vita során ellenzéki oldalról többen is kitértek arra, hogy a gyed csak egy koherens családpolitikán belül tekinthető jónak vagy rossznak. Kiderült azonban, hogy a család definíciója körül problémák vannak. Éles vita alakult ki arról,

[72] Harrach Péter (Fidesz), 1999. 06. 14.

[73] Szabó Sándorné (MSZP), 1999. 06. 21.

[74] Horváth Zsolt (Fidesz), 1999. 06. 21.

[75] Gábor András - Tóth István György: A gyermekvállalás támogatásának gazdasági motívumai és hatásai. In Népesedés és népességpolitika. Szerk. Cseh-Szombathy László, Tóth Pál Péter, Századvég Kiadó, Budapest, 2001.

[76] Gógl Árpád (Fidesz), 1999. 09. 06.

[77] Tóth András (Fidesz), 1999. 06. 14.

[78] Göndör István (MSZP), 1999. 06. 14.

hogy a gyermek és a család milyen viszonyban állnak - illetve kellene hogy álljanak - egymással. Horváth Zsolt, Bauer Tamás és Hende Csaba vitatkozott arról, hogy a parlamentben elhangozhat-e olyan kijelentés, miszerint az a követendő, hogy házasságban élő pár neveljen gyereket. „Azt gondolom, az állam, az állam képviselője, a kormány, az országgyűlési képviselő nem mondhatja azt, hogy az a követendő. Azt döntsék el ők! *(Szabó Sándorné: Így van!)* Ők döntsék el!"[79] Ritka és épp ezért figyelemre méltó, amikor egy képviselőnő kiabál közbe a felszólalásba, lényeges az is, hogy éppen ennél a résznél. Egy másik reagálása szerint: „Ha a képviselő úr a jegyzőkönyvet visszaolvassa, én elmondtam, hogy szerintem az a követendő, ha az emberek családban, teljes családban vállalkoznak a gyermek felnevelésére. A képviselő asszony bólogatását is láttam, amikor én ezt két részletre is bontottam. Azt mondtam, hogy én annak örülök jobban, hogyha házassági kötelékkel szentesített ez az együttélés, de természetesen - képviselő asszony, benne van a jegyzőkönyvben, legyen kedves, olvassa majd el - elfogadom én azt is, ha két ember megállapodásán alapul ez a közösség. *(Dr. Vojnik Mária és Szabó Sándorné bólogat: Persze!)*"[80]

EGYÉB FÉRFITÉMÁK

Azért ezt a megkülönböztető címet választottam, mert úgy tűnik, az alábbiakban felsorolt témákban a képviselőnők nem igazán aktívak. Ha az előző témákban a 27-35 százalékos női részvételt - amely a nőképviselők összarányának háromszorosa - kevésnek tartjuk, arányukat a most következő - nem nemzeti horderejű, de mégis fontos - vitákban kifejezetten alacsonynak mondhatjuk.

A megvizsgált témák, valamint a parlamenti vita során a nők és a férfiak felszólalásának száma a következőképpen alakult:

- a Magyar Honvédség alegységei légvédelmi rakéta éleslövészetéről a Lengyel Köztársaságban[81] (5 férfi);
- a fegyveres erők részletes bontású létszámáról[82] (15 férfi);
- a polgári védelemről[83] (2 nő/20 férfi);
- a hadköteles katonák szolgálati viszonyáról[84] (2 nő/43 férfi);
- az atomenergiáról[85] (1 nő/31 férfi);
- a bányászatról szóló 1993. évi XLVIII. törvény módosításáról[86] (2 nő/15 férfi);
- a szerencsejáték szervezéséről szóló 1991. évi XXXIV. tv. módosításáról[87] (9 férfi);

[79] Bauer Tamás (SZDSZ), 1999. 06. 21.
[80] Horváth Zsolt (Fidesz), 1999. 06. 21.
[81] 1995. 03. 28.
[82] 1995. 05. 22., 06. 13., 06. 21., 06. 26.
[83] 1996. 02. 20., 03. 05., 03. 11., 04. 15., 04. 23.
[84] 1996. 02. 20., 02. 26., 05. 07., 05. 14.
[85] 1996. 09. 30., 10. 09., 10. 15., 11. 26., 12. 03., 12. 10.
[86] 1992. 12. 16., 1997. 02. 03., 02. 17., 02. 25., 03. 04., 03. 11.
[87] 1997. 09. 30., 1997. 10. 07., 1997. 10. 14.

- a halászatról és a horgászatról[88] (1 nő/39 férfi);
- a termőföldről szóló 1994. évi LV. törvény módosításáról[89] (3 nő/132 férfi);
- a kockázati tőkebefektetésekről, a kockázati tőketársaságokról, valamint kockázati tőkealapokról[90] (16 férfi).

Az adatok alapján úgy tűnik, ezek erőteljesen férfitémák, továbbá ez sokkal markánsabban érződik, mint a nők szerepe a női témákban. Valójában könnyebb megállapítani, hogy mi inkább női téma, mint hogy mi férfitéma. Az utóbbi ugyanis nehezen választható el a semleges kérdésektől.[91] A számok véletlen alakulásából könnyen lehet téves következtetést levonni. Annyi azért megállapítható, hogy a konvenciók alapján kiválasztott témák, amelyeket férfiasnak gondoltam, a számokkal bizonyítják feltevésemet, és ha ez talán téves is, az ellenkezőjére nem volt példa. Tehát egyetlen esetben sem derült ki, hogy jóval nagyobb lenne a felszólaló nők száma, mint az elvárások.

A fordított értékelés rendkívül nehéz. A jel hiányát felfedezni sokkal nehezebb, mint meglétét kutatni. A jellegzetes férfitémákkal az a baj, hogy egyrészt más sztereotípiák alapján választódnak ki, mint a női témák, másrészt nehéz határvonalat húzni a férfi- és a semleges témák között. A megközelítés történhet arányok alapján, de ez nem létező következetességet hívna létre. Azaz kényelmes volna azt mondani, hogy férfitéma az, ahol közel 0 százalék a felszólaló nők aránya, és semleges, ahol 20 százalék és 0 százalék között van. De hát ez a bizonyítás teljes megfordítása lenne. Az eddigi számok azt mutatták ugyan, hogy a nemi jellegzetességet felmutató témák a felszólalások tekintetében is informatívak, mégis a kérdés továbbra is az kell, hogy maradjon, hogy ez az arány mindig ennyire egyértelmű-e, vagy sokkal inkább kvalitatív jegyek a meghatározók. Ennek tükrében a választott viták nem igazán adnak segítséget. Ha ugyanis nincs összehasonlítási lehetőség, nincs mihez képest nézni a férfi képviselők felszólalásait. Nagyjából ilyen eset a termőföldvédelmi törvény is, amely végigkíséri a rendszerváltás utáni valamennyi Országgyűlés tevékenységét. Lényegi kérdés, amelyben tükröződik a pártok állásfoglalása sok más témakörrel kapcsolatosan is. Hatalmas anyagról van szó, viszont alig találni női hozzászólót a kérdéshez, holott jelen vannak azok a társadalmi, gazdasági problémák is, melyekhez egyéb témák esetében számos nő szólt hozzá.

[88] 1997. 02. 17., 1997. 03. 03., 1997. 03. 10., 1997. 04. 08., 1997. 04. 29., 1997. 05. 13.

[89] 1997. 07. 24.

[90] 1998. 02. 09., 1998. 02. 16., 1998. .02. 23., 1998. 03. 02., 1998. 03. 10.

[91] A férfiak uralják a politikai arénát, ők formálják a politikai játszmák szabályait, és ők definiálják az értékelési standardokat. Továbbá a politikai élet a férfinormák és -értékek szerint szerveződik, sőt gyakran a férfi életstílusához alkalmazkodik. Például a politikai modell győztes–vesztes szituációra épül, a versenyzést, konfrontációt részesíti előnyben az együttműködéshez, konszenzusépítéshez képest. Ez a környezet idegen a nőktől, mind a természetüktől, mind a tapasztalataiktól. Ennek a férfidominanciájú modellnek a következménye, hogy a nők úgy egészében visszautasítják a politikát, vagy visszautasítják a férfistílusú politizálást. Így, ha a nők részt vesznek is a politikában, kis számban teszik. Masculine Model of Politics. *Women in Parliament: Beyond Numbers.* http://archive.idea.int/women/parl/ch2b.htm. A letöltés dátuma 2007. 04. 20.

A hétköznapi megítélés szerint tipikusan férfiakat érdeklő kérdés a horgászat és a szerencsejáték, a számok ezt alá is támasztják. A kevés női hozzászólás oka ismét a személyes viszonyulás lehet, mely alkalmi közösségformáló erőként hat. Ez a vallomásos jelleg mindkét témában jellemző: „Megpróbálok egy kicsit részletesebben beszélni erről, nem tagadván még a nyilvánosság előtt sem, hogy játékos is vagyok ezekben az ügyekben *(Dr. Kertész Zoltán tapsol)*, mint ahogy sokan közülünk természetesen a parlamentben az ilyen megengedett szerencsejátékok úzői vagyunk."[92]

Vagy egy másik felszólaló személyes megközelítése így hangzik: „De hát akik régebben ismernek, azok nagyon jól tudják azt, hogy hosszú évek óta egyik fontos szórakozásom, hobbim, hogy úgy mondjam, nagy szerelmem a horgászat. S ebből kifolyólag nagyon örültem annak, amikor már az előző ciklusban sikerült megszerveznünk a horgász képviselők csapatát, amely csapattal elég szép sikereket értünk el, és 1994-től megszerveztük itt, az Országgyűlésben a horgász képviselők baráti körét, amelynek közel 30 parlamenti képviselő a tagja, a különböző frakciókból, szinte valamennyi pártból. Ezt a kis baráti kört én irányítom, szervezem. Nagyon örülök annak, hogy sikerült találnunk egy olyan foglalatosságot, amelyben félre tudjuk tenni a pártok közötti vitát, és amikor elmegyünk a vízpartra, akkor tulajdonképpen nyugodtan mondhatom, hogy baráti kötelékek is összefűznek bennünket, függetlenül attól, hogy ki melyik frakciónak a tagja."[93]

A másik oldalról pedig épp ennek a személyes élménynek a hiánya zárja ki a nőket ezekből a vitákból, legalábbis a mentegetőzés elengedhetetlen része a beszédüknek, akárcsak több esetben a sorkatonaság megszüntetésének vitájában is. „Nem vagyok a halászok képviselői baráti körének tagja... *(Mészáros Béla: Horgászok...!)* Nem, a halászokénak nem vagyok tagja, mint ahogy Filló Pál a horgászokénak. Éppen ezért magáról a törvényjavaslatról szeretnék beszélni, és nemcsak a horgászok érdekeiről. Képviselőtársam, ugye nem haragszik, hogy ezt megjegyeztem. *(Filló Pál: Miért haragudnék?)*"[94]

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmány *Különbözőség vagy hierarchia* címével azt próbáltam megvilágítani, hogy a férfi és női képviselők között megtalálható nyelvi különbözőségek, sztereotípiák, amelyek szinte minden hasonló témájú fórumon elhangzanak, menynyire bizonyíthatók, illetve a rendszerváltás óta ebből a szempontból milyen változások történtek.

A bemutatottak tanulsága, hogy a „férfi- és női téma" fogalma csak viszonyítottan értelmezhető, de az eredmények azt mutatják, hogy a próbálkozás nem lehetetlen. A kérdés azonban az, hogy egyáltalán szükséges-e a különválasztás. Véleményem szerint nem, ez csupán egy vizsgálati szempont volt, amelynek

[92] Szász Domokos (SZDSZ), 1997. 09. 30.
[93] Filló Pál (MSZP), 1997. 03. 03.
[94] Farkas Gabriella (MDNP), 1997. 03. 03.

segítségével az egyedi beszédek egy magasabb szinten elemezhetők. Az általánosítást igyekeztem elkerülni, de törekedtem a tendenciák felismerésére. A politikai beszéd hatalommal és érdekekkel terhelt közegében kevés tér jut a jellegzetes nemi jegyek megjelenésének. Sokszor – az 1990-es évek vége óta növekvő számban – érződik a különbözőségek tudatos vagy tudattalan elfedése, miközben a gesztusokban és a mély rétegekben tovább él a hierarchia, amely éppen rejtettsége miatt változik oly lassan.

BANDI ZSUZSA

A NŐK A HELYI POLITIKÁBAN A RENDSZERVÁLTÁS UTÁN

BEVEZETÉS

A nők társadalmi helyzetének változása és a nemek közötti hierarchikus viszonyok módosulása jól mérhető a politikai szerepek változása mentén. Az önkormányzati döntéshozók közé való bejutás és az ott elfoglalt döntési pozíció vizsgálata épp ezért elengedhetetlen a nemek közötti egyenlőség alakulása, a több évtizede meglevő formális jogegyenlőség gyakorlati megvalósulása szempontjából.

Először a nők helyi politikában betöltött szerepével kapcsolatban elemeztem a polgármesternők számának településtípus és településnagyság szerinti, illetve regionális megoszlását az 1990–2006 közötti önkormányzati választások alapján. A megválasztott polgármesternők számának regionális megoszlását vizsgálva megnéztem, hogy az ország különböző területei között vannak-e kiugró eltérések, és ha igen, ennek mi lehet az oka. Megpróbáltam összefüggéseket feltárni: például igaz-e, hogy inkább a kisebb lélekszámú településeken választanak női polgármestereket. Ezt követően bemutatom a képviselők nemek szerinti megoszlását a helyi önkormányzatokban.

Tanulmányom második felében néhány interjú segítségével mutatom be, hogyan vélekednek helyzetükről a képviselőnők. Az önkormányzati testületek munkájában részt vevő nők megkérdezésével igyekszem feltárni, hogyan tudják kihasználni a helyi politikai döntésekben való részvétel formális és informális csatornáit, fórumait, tehát például fontosak-e a személyes kapcsolatok, illetve rendelkeznek-e a valós döntési pozícióhoz szükséges információkkal, mennyire könnyű ezekhez az információkhoz hozzájutni. Vizsgálom a személyes kapcsolatok szerepét, a kapcsolati tőke kiaknázhatóságát a döntéshozatalban, valamint a nők érdekérvényesítő képességét a helyi döntéshozatalban. Foglalkozom az információszerzés lehetőségeivel, azzal, kitől, milyen forrásból milyen minőségű információt gyűjtenek az önkormányzati testületek nőtagjai, és ezeket az információkat milyen módon, milyen súllyal veszik figyelembe a döntéshozatal során.

A POLGÁRMESTERNŐK

MÓDSZERTAN

A polgármesteri pozíciót betöltő nőkkel kapcsolatos kutatásom során a *http://www.valasztas.hu* és a *http://www.vokscentrum.hu*[1] oldalon található önkormányzati választások eredményeit használtam fel. Az adatokat a történeti statisztika módszerével dolgoztam fel. Az adatbázisok nem biztosítanak megfelelő keresési opciókat, ráadásul nem is gyűjtik a nemek szerinti eredményeket, így a munka viszonylag körülményes volt, hiszen egyenként a több mint háromezer települést végig kellett nézni minden választási ciklusra.[2] Ahol nőt választottak polgármesternek, azokat a településeket kigyűjtöttem, és osztályoztam aszerint, hogy milyen a település típusa, és mekkora a lélekszáma.

A regionális eloszlás vizsgálatában az Országgyűlés által 1998-ban kijelölt hét statisztikai-tervezési régiót vettem alapul, melyek a következők:

Dél-Alföld;
Dél-Dunántúl;
Észak-Alföld;
Észak-Magyarország;
Közép-Dunántúl;
Közép-Magyarország;
Nyugat-Dunántúl.

A különböző régiók a következő megyékből állnak: a dél-alföldi régió Bács-Kiskun, Békés és Csongrád megyét foglalja magában, Dél-Dunántúl Baranya, Somogy és Tolna, Észak-Alföld Hajdú-Bihar, Jász-Nagykun-Szolnok és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyét, Észak-Magyarország Borsod-Abaúj-Zemplén, Heves és Nógrád megyét, Közép-Dunántúl Fejér, Komárom-Esztergom, Veszprém megyét, a közép-magyarországi régiót Pest megye és Budapest alkotja,[3] végül a Nyugat-Dunántúl Győr-Moson-Sopron, Vas és Zala megyéből áll. Az összehasonlításokat azonban megyék között végeztem, mert a regionális felosztás mes-

[1] Ezúton mondok köszönetet Ignácz Károlynak, aki statisztikai számításaimat ellenőrizte, és szakmai tanácsokkal segítette a munkát.

[2] Több esetben tapasztaltam, hogy a két adatbázis ellentmond egymásnak, és az eredmények többszöri átszámolása után sem egyezik az összesített eredmény a KSH által közölt összesített adatokkal (Bocz-Sághi, 2003.). Ennek oka lehet, hogy a hatályos jogi szabályozás (1990. évi LXIV. törvény a helyi önkormányzati képviselők és polgármesterek választásáról) szerint ugyanaz a személy – lakóhelyétől függően – egyidejűleg lehet polgármester, egyéni választókerületi képviselő, megyei közgyűlés, valamint kisebbségi önkormányzat tagja, illetve 1990-ben a tízezer főnél nagyobb településeken a képviselő-testületek tagjaik közül választották meg a polgármestert. Valamint az sem mindegy, hogy az adatbázist frissítik-e az időközi választások adataival.

[3] A megyénkénti megoszlás vizsgálatában az eredmények nem tartalmazzák a budapesti kerületek polgármesternőit.

terséges rendszer, nem veszi figyelembe, hogy Magyarországon a megyéken belül sajátos közigazgatási, közlekedési stb. szerkezet alakult ki.[4]

A településnagyság szerinti felosztásban a csoportosítani kívánt települések állandó lakosságát vettem figyelembe. Az 1990-es és 1994-es választásokhoz az 1990-es népszámlálási adatokat, az 1998-as, 2002-es és 2006-os választásokhoz a 2001-es népszámlálás adatait használtam fel, a településnagyság szerinti felosztás így tulajdonképpen azonos a település-lélekszám szerinti felosztással. Településnagyság szerint kilenc kategóriát különítettem el. Nemcsak a választási rendszerből következő tízezer fő alatti és fölötti felosztást választottam, hanem a következő csoportokat vezettem be:

100 000 - 1 millió;
50 000–99 999;
25 000–49 999;
10 000–24 999;
5000–9999;
2500–4999;
1000–2499;
500–999;
és 500 lakos alatti település.

A településtípus szerinti felosztás kategóriái a következők: Budapest (kerületek); megyeszékhely, megyei jogú város; egyéb város; község és nagyközség. A polgármesternőket választó településeket ezekbe a csoportokba soroltam.

Ahhoz hogy a különböző területek eredményeit össze tudjuk hasonlítani, a polgármesternők számát valamihez viszonyítanunk kell. Elszakadva a hagyományos megközelítéstől, a különböző területek összevetéséhez nem csupán a férfiak számához, hanem a polgármesternők számát a településszámhoz[5] is viszonyítottam. A következő képletet használtam:

$$\text{településszám-arány} = \frac{\textit{polgártmesternőt választó települések száma (db)}}{\textit{összes település (db)}} \cdot 100$$

A településszám-arányhoz viszonyított megoszlás akkor megfelelő mérőszám, ha arra vagyunk kíváncsiak, hogy a potenciálisan betölthető polgármesteri pozíciók hány százalékát foglalják el nők.

[4] A megyék jelölése a továbbiakban az alábbi: Bar. = Baranya, BAZ = Borsod-Abaúj-Zemplén, Bék. = Békés, BKk. = Bács-Kiskun, Csong. = Csongrád, Fej. = Fejér, GyMS = Győr-Moson-Sopron, HB = Hajdú-Bihar, Hev. = Heves, KE = Komárom-Esztergom, Nóg. = Nógrád, Pest = Pest, Som. = Somogy, SzSzB = Szabolcs-Szatmár-Bereg, JNSz = Jász-Nagykun-Szolnok, Tol. = Tolna, Vas = Vas, Vp. = Veszprém, Zala = Zala megye.

[5] Az arány kiszámításakor az adott megyében található települések számát vettem figyelembe, attól függetlenül, hogy rendeztek-e mindegyikben választást vagy sem. Az eltérés nem jelentős, és az adatok inkább csak tájékoztató jellegűek. Pest megyéhez itt nem vettem hozzá Budapestet.

VÁLASZTÁSOK[6]

A helyi önkormányzás a választópolgárok helyi közösségeinek azon joga, hogy közvetlenül, illetőleg választott helyi önkormányzataik útján helyi érdekű közügyeiket önállóan és demokratikusan intézhetik.

„A Magyar Köztársaság területén lakóhellyel rendelkező minden nagykorú magyar állampolgárt és az Európai Unió más tagállamának a Magyar Köztársaság területén lakóhellyel rendelkező nagykorú állampolgárát megilleti az a jog, hogy a helyi önkormányzati képviselők és a polgármesterek választásán választható és – amennyiben a választás napján a Magyar Köztársaság területén tartózkodik – választó legyen. A menekültként, bevándoroltként vagy letelepedettként elismert nagykorú személyek, amennyiben a választás napján a Magyar Köztársaság területén tartózkodnak, szintén szavazhatnak" – áll a *Választási Füzetek* 147/1. kiadványban.[7]

1990 őszén az első szabadon választott parlament nagy többséggel elfogadta az önkormányzati választások mikéntjét szabályozó törvényeket,[8] ennek értelmében 1990-ben a polgármestereket tízezer fő felett a képviselő-testületek, tízezer fő alatt közvetlenül a település lakossága választotta. Polgármesterjelöltek lehettek mindazok, akik a választásra jogosultak legalább 3 százalékának ajánlását összegyűjtötték, és önmagukat nyilvántartásba vétették. Érvényes választás esetén polgármester az a jelölt lett, aki települési szinten megszerezte a leadott szavazatok relatív többségét.

Mivel a tízezer fős, vagy annál nagyobb lakosságszámú településeken a polgármestereket közvetett módon, többségi testületi döntéssel választották, a polgármester és a képviselő-testület nem jelentett egymással szemben hatalmi ellensúlyt. 1994-ben tízezer fő feletti településeken és a budapesti kerületekben is bevezették a közvetlen polgármester-választást.[9]

1994-től az alkotmány rendelkezése alapján a helyi önkormányzati képviselőket, a polgármestert és a fővárosi főpolgármestert a választópolgárok általános és egyenlő választójog alapján, közvetlen és titkos szavazással választják. A polgármester választása során minden választópolgár egy jelöltre szavazhat; polgármester az a jelölt lesz, aki a legtöbb érvényes szavazatot kapta.

A választási részvételt megyénként az *1. táblázat* tartalmazza.

Az eredmények részletezése előtt néhány érdekesség. Magyarország első polgármesternője Döbrentei Károlyné Némety Aranka volt, akit Újpest – akkor megyei jogú város – polgármestereként iktattak be 1948. május 12-én. Negyven évvel korábban, 1908-ban választották meg az első női polgármestert a kontinensen: Elizabeth Garrett Anderson angol orvosnőt Aldeburgh településen.

[6] POHLMÜLLNER Tamás *A Magyar Demokrata Fórum az 1990-es, 1994-es és 1998-as önkormányzati választáson* című tanulmányának adatait felhasználva.

[7] *Választási füzetek 147/1.* Szerk. RYTKÓ Emília, Budapest, 2006, 5.

[8] 1990. évi LXIV. törvény a helyi önkormányzati képviselők és polgármesterek választásáról.

[9] 1994. évi LXI. törvény a Magyar Köztársaság Alkotmányáról szóló 1949. évi XX. törvény módosításáról.

1. táblázat. Választási részvétel 1990[10]–2006

Megye	1990	1994	1998	2002	2006
	(%)				
Összesen	*40,19*	*43,44*	*45,66*	*51,10*	*54,03*
Budapest	37,39	39,32	43,69	52,68	55,89
Baranya	40,10	60,69	60,17	52,50	58,42
Bács-Kiskun	38,37	48,53	46,52	47,30	50,25
Békés	41,02	48,36	49,02	47,79	51,04
Borsod-Abaúj-Zemplén	41,60	60,32	61,45	52,92	56,00
Csongrád	34,63	49,32	48,39	47,34	49,44
Fejér	38,92	52,80	47,61	48,61	50,29
Győr-Moson-Sopron	46,50	57,78	54,20	53,15	56,47
Hajdú-Bihar	35,05	46,00	48,34	46,76	53,78
Heves	46,22	56,15	51,16	51,51	53,37
Jász-Nagykun-Szolnok	38,88	50,96	49,37	49,71	48,80
Komárom-Esztergom	37,25	53,59	50,08	48,00	49,69
Nógrád	44,63	59,44	57,79	53,64	58,52
Pest	40,20	49,08	47,52	48,83	51,53
Somogy	42,61	56,90	53,86	56,05	56,67
Szabolcs-Szatmár-Bereg	41,93	55,76	60,36	54,94	60,10
Tolna	41,73	53,30	54,54	52,57	54,36
Vas	49,08	62,85	58,80	54,63	58,13
Veszprém	43,15	58,80	55,48	53,50	53,42
Zala	43,45	57,73	55,84	51,37	57,71

Még őt is megelőzte az USA első női polgármestere: Susanna Madora Salter, őt 1887-ben a Kansas állambeli Argonia városban választották meg.

Az USA-ban 23 százalék, míg Európában 20 százalék a nők aránya a helyi önkormányzatok választott testületeiben. Az utóbbi átlag megint csak nagy különbségeket rejt: Svédországban több mint 40 százalék, míg Törökországban kevesebb mint 4 százalék az arány.[11] A volt szocialista országok közül többre is érvényes az a szabályszerűség, hogy a nők részvétele lényegesen magasabb a helyi önkormányzati testületekben, mint az országos törvényhozásban: 1999-es adatok alapján Bulgáriában 21, illetve 11 százalék, Lettországban 39, illetve 17 százalék.[12]

[10] 1990-ben az első forduló adatai.

[11] *Women's Political Participation and Good Governance: 21st Century.* UNDP, 2000.

[12] *Women in Transition. The MONEE Project. Regional Monitoring Report Summary.* UNICEF, 1999.

2. *táblázat.* A polgármesterek számának és nemek szerinti arányának változása

Év	Polgármesterek			
	Összes	Nők	Nők (%)	Férfiak (%)
1990	3088	323	10,5	89,5
1994	3137	326	10,4	89,6
1998	3139	397	12,6	87,4
2002	3143	462	14,7	85,3
2006	3160	508	16,0	84,0

A következőkben a 2. *táblázat* eredményeit ismertetem részletesen, választásonként, majd a tapasztalható trendekre térek ki. A táblázatból már láthatjuk, hogy 1994-től ciklusonként kismértékben (1-2 százalékkal) emelkedik a polgármesternők aránya.

AZ 1990-ES ÖNKORMÁNYZATI VÁLASZTÁS

A választás specifikumai

1990 őszén rendezték meg az első demokratikus önkormányzati választásokat. Erős hatalmi harc indult ekkor a polgármesteri és képviselői helyekért, valamint a hozzájuk kapcsolódó egyéb tisztségekért. A választópolgárok 2931 településen kislistás,[13] 140 városban és 22 kerületben kétszavazatos[14] rendszerben, két fordulóban választottak. A 25 000 helyi képviselői és 2931 közvetlenül választott polgármesteri helyért 88 000 jelölt versengett. A választásra jogosultak többsége tartózkodott, távol maradt a véleménynyilvánítástól, a választási részvétel ezért rendkívül alacsony volt.[15]

A kistelepüléseken[16] élők részvételi hajlandósága erősebb volt. Megválasztott polgármestereik 80 százalékban a független jelöltek közül kerültek ki, ami azzal is magyarázható, hogy a tízezer fő alatti településeken a polgármesterjelöltek 76 százaléka (6406 fő) független jelöltként indult. A közvetlenül választó településeken induló összes polgármesterjelölt 1 542 073 szavazatot szerzett. Ebből legnagyobb, mintegy 73 százalékos arányban a függetlenek részesültek. Mindkét for-

[13] A tízezer fő alatti településeken kislistás önkormányzati választási rendszer honosodott meg. Ennek lényege, hogy az egész település egyetlen többmandátumos választókerület. A szavazólapok mindazon képviselőjelöltek nevét tartalmazzák, akik a választásra jogosultak legalább 1 százalékának ajánlását összegyűjtötték, és önmagukat nyilvántartásba vétették. Minden választópolgár annyi jelöltre szavazhat, ahány tagú a települési képviselő-testület.

[14] A fővárosi kerületekben és a 10 000-nél több lakosú településeken a képviselők egy részét egyéni választókerületekben választják, másik részük kompenzációs listáról jut mandátumhoz, vagyis minden választójogosultnak két szavazata van, amelyek közül az egyiket az egyéni választókerület valamelyik jelöltjére adhatja le, a másikkal a területi pártlisták egyikére szavazhat.

[15] Lásd az 1. *táblázat*ot.

[16] Kistelepüléseken általában a tízezer fő alatti településeket értjük.

dulót a független polgármesterek megválasztásának dominanciája jellemezte.[17] Arányuk megközelítette az összes közvetlenül választott polgármester 83 százalékát. Az első fordulóban 2763-ból 2289, a másodikban 147-ből 122 független polgármesterjelölt esetében eredményes volt a választás, vagyis elsőre megválasztották őket. A második fordulóban még eldöntendő 147 polgármesteri helyre 373 jelölt pályázott, 77 százalékban független. Az önkormányzati választások második fordulójában polgármesterjelöltekre leadott szavazatok száma 971 516 volt, melynek több mint 75 százalékát függetlenek szerezték meg. Pozícióik a kistelepüléseken erősebbek, a városokban gyengébbek voltak.

Az első fordulóban átlagosan a választók 40 százaléka leadta szavazatát. Ezen belül a kistelepüléseken 51, a tízezer fő feletti településeken 33, a fővárosban 37 százalékos volt a részvétel. Míg a kistelepülések 93 százalékában érvényes, az utóbbi kettő többségében érvénytelen volt a forduló. Azokon a kistelepüléseken, ahol érvényes volt az első forduló, 94 százalékban eredményesen választottak polgármestert.

Részvétel szempontjából a második forduló még az elsőnél is rosszabb volt. A kistelepüléseken a választásra jogosultak 34, a tízezer fő feletti településeken kevesebb mint 29, a fővárosban 35 százaléka járult csak az urnákhoz.

Kistelepüléseken a polgármester és a képviselő-testület többsége közötti ellentét némely esetben annyira jelentős volt, hogy 80, többségében kistelepülési polgármester még a választás évében lemondott. A tízezer fő feletti településeken nem jött létre ez a fajta kétpólusú rendszer, hiszen itt a testület választotta a polgármestert.

Az 1990-es választáson 323 polgármesternőt választottak. Többségüket 1000 fő alatti településeken. A polgármesterek között a nők aránya rendkívül alacsony, a férfiak túlsúlya jellemző.

Regionális megoszlás

Először vizsgáljuk meg a polgármesternők számának regionális megoszlását. Az *1. diagram*ot elemezve láthatjuk, hogy a legtöbb polgármesternőt az északmagyarországi régióban választották, a legkevesebbet pedig Közép-Magyarországon.

A *3. táblázat* részletesebben mutatja a regionális megoszlást. A táblázatból kikereshető, hogy egy adott megyében, adott lélekszámú településen hány polgármesternőt választottak.

A *2. diagram*on a polgármesternők számának megyénkénti megoszlása látható. A legtöbb polgármesternőt Borsod-Abaúj-Zemplén megyében választották. Baranyában is kiugróan magas eredmény született. A legkevesebb polgármes-

[17] Azért foglalkozom elsősorban a független jelöltek eredményeivel, mert a megválasztott polgármesternők ezen a választáson és a későbbieken is általában független jelöltként indultak. A megválasztott polgármesterek is döntő többségükben (több mint 80 százalékuk) független jelöltként indultak (Bocz–Sághi, 2003.).

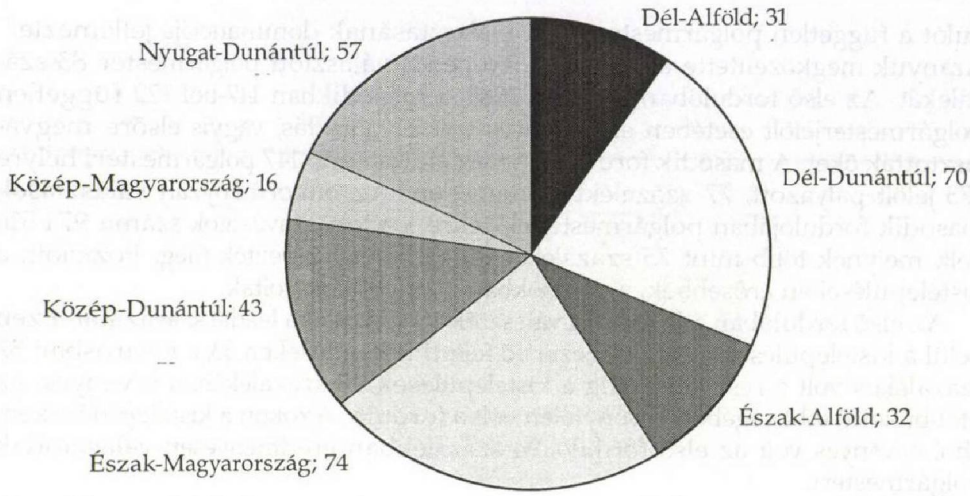

1. diagram. A polgármesternők számának regionális megoszlása régiónként, 1990

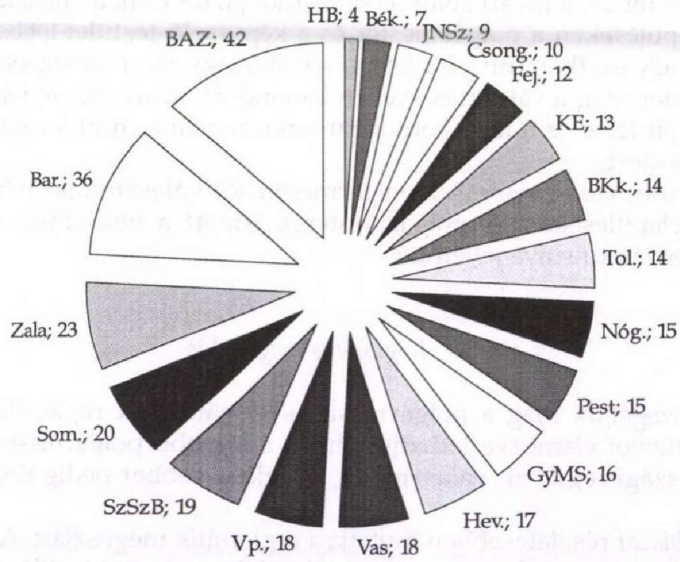

2. diagram. A polgármesternők számának megoszlása megyénként, 1990

teri helyet Hajdú-Bihar megyében szerezték a női jelöltek, kevesebb mint tizedannyit, mint az élen álló megyékben.

A jelentős különbség okainak vizsgálatához tekintsük meg a *3. diagram*ot! A megválasztott polgármesternők számát a megyékben található összes település számával összevetve az alábbi értékeket kapjuk. Ez az arány Komárom-Esztergom megyében a legjobb, itt a települések több mint 17 százalékán választottak női polgármestert.

3. táblázat. A polgármesternők számának megoszlása megyénként, településnagyság szerint, 1990

Megye	Településnagyság									Összesen
	100 E-1 M	50 E-100 E	25 E-50 E	10 E-25 E	5 E-10 E	2500-5 E	1000-2500	500-1000	-500	
Bács-Kiskun	–	–	–	–	–	2	7	5	–	14
Baranya	–	–	–	–	–	4	3	4	25	36
Békés	–	–	–	–	–	3	2	2	–	7
Borsod-Abaúj-Zemplén	–	–	–	–	–	–	19	10	13	42
Csongrád	–	–	–	1	–	4	4	1	–	10
Fejér	–	–	–	–	–	2	5	4	1	12
Győr-Moson-Sopron	–	–	–	–	–	–	5	8	3	16
Hajdú-Bihar	–	–	–	–	–	1	2	1	–	4
Heves	–	–	–	–	–	2	11	3	1	17
Jász-Nagykun-Szolnok	–	–	–	1	1	–	4	2	1	9
Komárom-Esztergom	–	–	–	1	–	3	4	4	1	13
Nógrád	–	–	–	–	–	–	4	6	5	15
Pest (Budapest nélkül)	–	–	–	2	1	3	6	3	–	15
Somogy	–	–	–	–	–	–	3	6	11	20
Szabolcs-Szatmár-Bereg	–	–	–	–	–	1	7	9	2	19
Tolna	–	–	–	–	–	2	4	5	3	14
Vas	–	–	–	–	–	1	4	4	9	18
Veszprém	–	–	–	–	–	1	2	3	12	18
Zala	–	–	–	–	–	–	5	3	15	23
Összesen	–	–	–	*5*	*2*	*29*	*101*	*83*	*102*	322

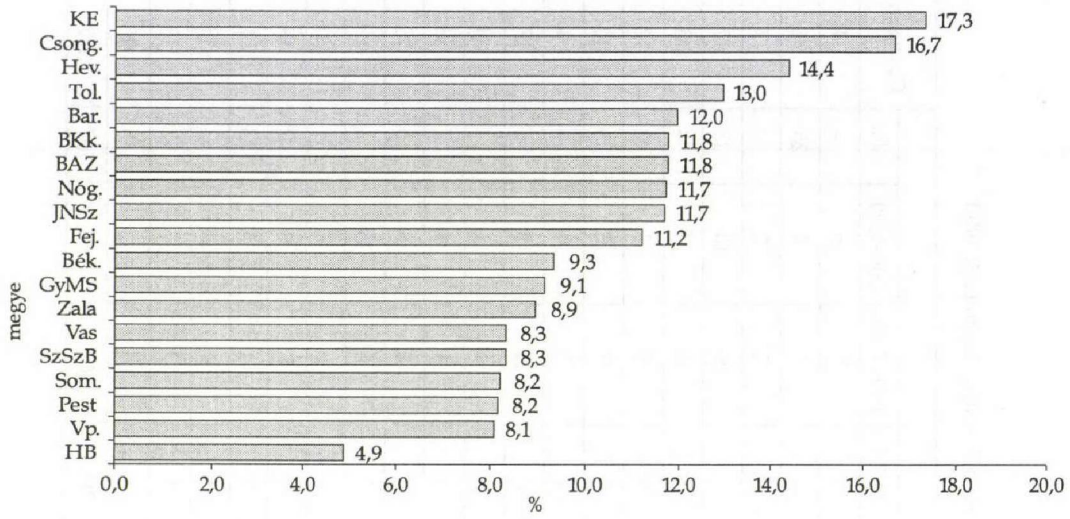

3. diagram. A megválasztott polgármesternők száma az összes település arányában megyénként, 1990[18]

Településnagyság szerinti megoszlás

A települések lélekszáma szerinti megoszlást bemutató *4. diagram*ból leolvashatjuk, hogy a legtöbb polgármesternőt a kis lélekszámú - 500 főnél kevesebb lakosú – településeken választották. A későbbiekben látni fogjuk, hogy ez minden választáson így volt. Az 1991-es népszámlálás adatai szerint a népesség 42,7 százaléka városokban, 37,8 százaléka falvakban, míg 19,5 százaléka Budapesten él. Az elmúlt évtizedben ez az arány lényegesen nem változott.[19]

Településtípus szerinti megoszlás

Az *5. diagram*on a polgármesternők számának településtípus szerinti megoszlását láthatjuk. Látszik, hogy a polgármesternők 96 százalékát községekben választják.

[18] Az arány kiszámítása megyénként a következőképpen történt: „polgármesternőt választó települések száma"/ „összes település" × 100

[19] POHLMÜLLNER, 2002.

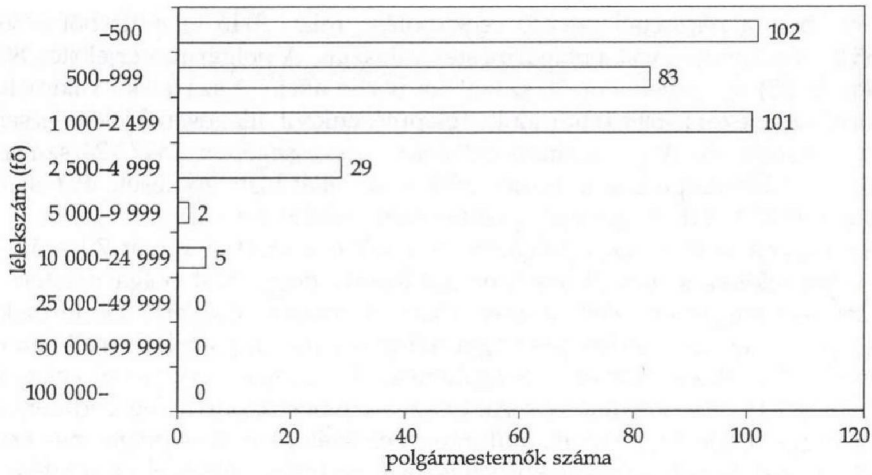

4. *diagram.* A polgármesternők számának megoszlása a település lélekszáma szerint, 1990

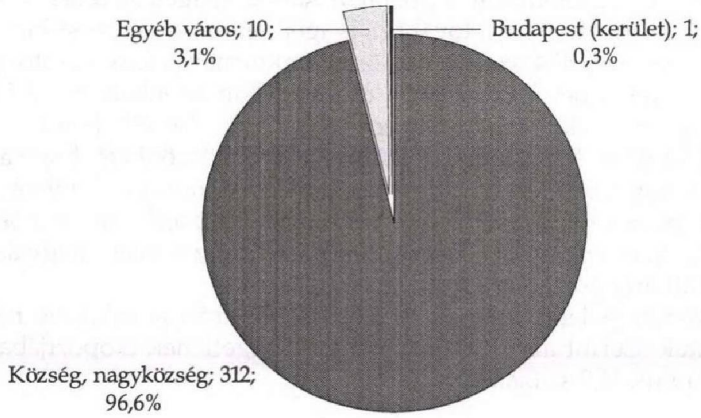

5. *diagram.* A polgármesternők számának településtípus szerinti megoszlása, 1990

AZ 1994-ES ÖNKORMÁNYZATI VÁLASZTÁS

A választás specifikumai

Az 1994-es választáson 43 százalékos részvétel mellett 29 027 helyi és megyei képviselői, valamint polgármesteri tisztségért folyt a versengés 95 000 jelölt között. Az egyéni választókerületi képviselőjelöltek 22, a polgármesterjelöltek 5, a kislistás képviselőjelöltek 4 százaléka több pártból, szervezetből álló jelölőszervezet közös jelöltje volt. Ennél is jellemzőbb volt a listák esetében az összefogás. Így a fővárosi listás jelöltek 29, a tízezer fő feletti településeket jellemző kompenzációs listás jelöltek 21, a megyei listák jelöltjeinek 16 százaléka közös jelölt volt.

1994-ben a részvételi küszöb csökkentése miatt 3146 településből 3136-ban (99,65%) eredményes volt a polgármester-választás. A polgármesterjelöltek 80 százaléka (8805) függetlenként, 18 százaléka pártkoalíció, 2 százaléka valamely társadalmi szervezet jelöltjeként indult. Településenként átlagosan 3 jelölt versengett ezért a pozícióért. A polgármesterjelöltekre összességében 3 417 724 szavazatot adtak le a választópolgárok. Ennek 50,4 százalékát kistelepülések, 49,6 százalékát tízezer fő feletti települések polgármesterjelöltjei kapták.

Az összes kistelepülési polgármesterjelöltre leadott szavazat 79 százalékát független jelöltek szerezték meg, ez azt jelenti, hogy 2974 polgármesteri helyből 2604-et független jelölt szerzett meg. A tízezer fő feletti településeken a polgármesterjelöltek versengését egyértelműen azok a pártok nyerték, amelyek koalícióra léptek egymással, a függetlenek 12 százalékos szavazati arányukkal a harmadik helyre szorultak vissza. Összességében azonban legeredményesebbek a független jelöltek voltak, akik megszerezték az összes polgármesteri hely 83 százalékát. Közel 14 százalékos választási eredményt értek el a különféle pártkoalíciók, 2 százaléknyi mandátumot szereztek a civil szervezetek jelöltjei.

A kistelepülési döntéshozók 39, míg a városiak 98 százaléka rendelkezik főiskolai vagy egyetemi diplomával; a polgármesterek átlagos életkora 46 év.

A női polgármesterek aránya továbbra is igen alacsony, az 1994-ben megválasztott polgármesterek 10,4 százaléka nő, az önkormányzatok vezető pozícióit többnyire férfiak töltik be. A képviselők csoportjában azonban 16-ról 20 százalék fölé emelkedett a nők aránya, és nagy többségük első alkalommal került a képviselő-testületekbe. A változás elsősorban annak köszönhető, hogy a kistelepüléseken a nők nagyobb arányban találhatók meg a döntéshozók között, a városokban a női képviselők aránya 1994-ben is csak 14 százalék volt. A nők aránya ahhoz képest is alacsony, hogy a 18 éven felüli, tehát az elvileg megválasztható népességen belül arányuk 53 százalék.[20]

A megválasztott polgármesterek és képviselők arányát tekintve nemek és jelölő szervezetek szerint azt láthatjuk, hogy a függetlenek csoportjában van a legtöbb nő, arányuk 11,3 százalék.

Regionális megoszlás

A *6. diagram* a megválasztott polgármesternők regionális megoszlását szemlélteti. Láthatjuk, hogy az élen a dél-dunántúli régió található, tőle nem sokkal lemaradva az észak-magyarországi régió, a sort Közép-Magyarország zárja. Ezek az adatok azonban csak azt mutatják, hogy területileg hol és hány polgármesternőt választottak, ennek alapján nem vonhatók le általános következtetések.

A *7. diagram* a polgármesternők számának megyénkénti megoszlását tartalmazza. A sor elején találhatjuk Borsod-Abaúj-Zemplén megyét, utána Baranya, majd kicsivel lemaradva Zala megye következik. Az utolsó helyen Csongrád és

[20] Bocz, 1996, 12.

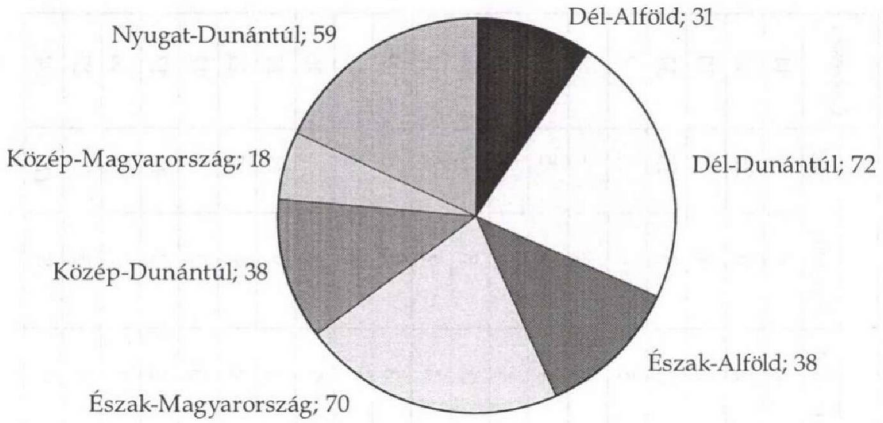

6. diagram. A polgármesternők számának regionális megoszlása, 1994

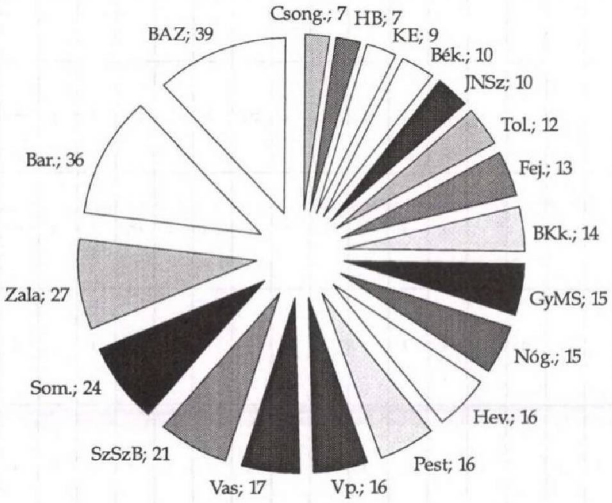

7. diagram. A polgármesternők számának megoszlása megyénként, 1994

Hajdú-Bihar megye osztozik 7-7 megválasztott polgármesternővel. A *4. táblázat* tartalmazza az 1994-es választás eredményeit településnagyság és megyék szerint csoportosítva.

A *8. diagram* a polgármesternők számának településszámhoz viszonyított megoszlását vizsgála. Itt már más a helyzet. Heves megye 16 női polgármestert választó települése az összes itt található település 13,5 százalékát teszi ki, így itt a legjobb a településszámhoz viszonyított arány. Az utolsó helyeken is változás történt: Csongrád a középmezőnybe került, mivel kevés település található itt, Hajdú-Bihar megye azonban még mindig az utolsó helyek egyikét foglalja el.

4. táblázat. A polgármesternők számának megoszlása megyénként, településnagyság szerint, 1994

Megye	Településnagyság									Összesen
	100 E–1 M	50 E–100 E	25 E–50 E	10 E–25 E	5 E–10 E	2500–5 E	1000–2500	500–1000	–500	
Bács-Kiskun	–	–	–	–	–	2	6	6	–	14
Baranya	–	–	–	–	–	3	2	6	25	36
Békés	–	–	–	–	–	3	2	4	1	10
Borsod-Abaúj-Zemplén	–	–	–	–	–	–	18	6	15	39
Csongrád	–	–	–	–	–	1	5	–	1	7
Fejér	–	–	–	–	–	3	6	4	–	13
Győr-Moson-Sopron	–	–	–	–	–	–	4	6	5	15
Hajdú-Bihar	–	–	–	–	–	2	4	–	1	7
Heves	–	–	–	–	–	1	11	3	1	16
Jász-Nagykun-Szolnok	–	–	–	1	2	–	3	2	2	10
Komárom-Esztergom	–	–	–	1	–	2	3	2	1	9
Nógrád	–	–	–	–	–	–	5	6	4	15
Pest (Budapest nélkül)	–	–	–	3	2	3	5	3	–	16
Somogy	–	–	–	–	–	–	1	9	14	24
Szabolcs-Szatmár-Bereg	1	–	–	–	–	1	9	9	1	21
Tolna	–	–	–	1	1	2	3	2	3	12
Vas	–	–	–	–	–	–	2	3	12	17
Veszprém	–	–	–	–	–	1	1	5	9	16
Zala	–	–	–	–	–	–	5	5	17	27
Összesen	*1*	–	–	*6*	*5*	*24*	*95*	*81*	*112*	*324*

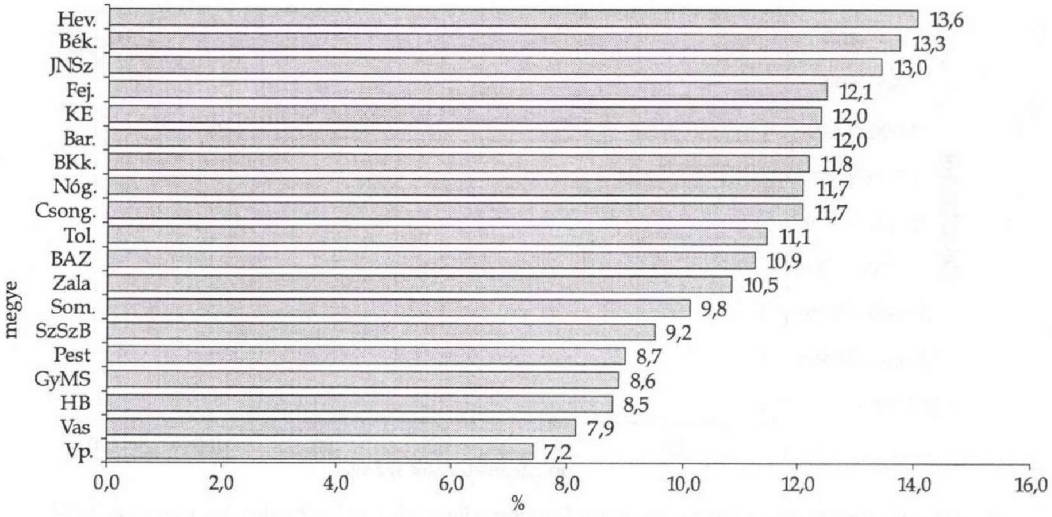

8. diagram. A megválasztott polgármesternők száma az összes település arányában megyénként, 1994[21]

Vas és Veszprém megyében a települések alig több mint 7 százalékán választottak női polgármestert.

Településnagyság szerinti megoszlás

A települések lélekszáma szerinti megoszlást bemutató *9. diagram*ot tekintve szembeötlő, hogy a 2500 fő alatti lakosságszámú településeken ismét kiugróan magas arányban választottak női polgármestert, ezen belül is legmagasabb arányban az 500-nál is kevesebb lakosú településeken. A tízezernél nagyobb lélekszámú településeken viszont alig találunk polgármesternőket.

Településtípus szerinti megoszlás

A településtípus szerinti megoszlást mutató *10. diagram*ból láthatjuk, hogy a községek képviselik a legnagyobb arányt, 96 százalékban a községekben választottak női polgármestereket. Ez nem annyira meglepő, hiszen Magyarországon igen magas a községek aránya. Az egyetlen megyeszékhely, ahol nő nyerte el a polgármesteri pozíciót: Nyíregyháza.

[21] Az arány kiszámítása megyénként a következőképpen történt: „polgármesternőt választó települések száma"/ „összes település" × 100

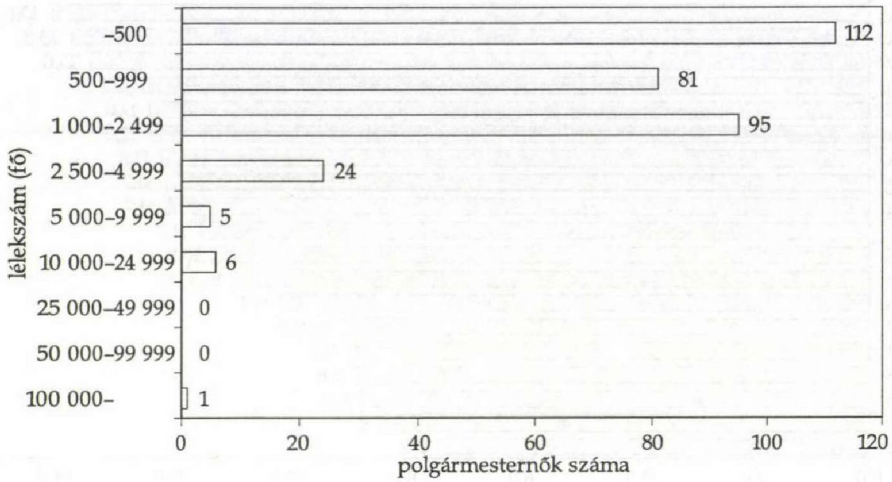

9. diagram. A polgármesternők számának megoszlása a település lélekszáma szerint, 1994

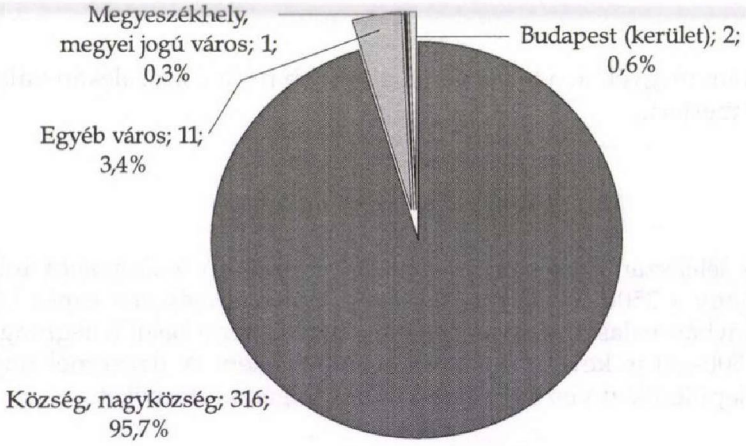

10. diagram. A polgármesternők számának településtípus szerinti megoszlása, 1994

AZ 1998-AS ÖNKORMÁNYZATI VÁLASZTÁS

A választás specifikumai

Az 1998-as önkormányzati választáson összesen 3139 polgármesteri hely sorsa dőlt el, melynek több mint 84 százalékát (2662) független jelöltek szerezték meg. Az összes polgármesteri hely 95 százaléka kistelepülési, 5 százaléka tízezer fő feletti lakosságszámú településen kiosztott mandátum. Kistelepülési szinten magasabb volt a megválasztott független polgármesterek aránya (2622 fő, azaz 88

5. táblázat. A polgármesterjelöltek nemek szerinti és korösszetétele, 1998[22]

Életkor	Férfi	Nő	Összesen
Összesen	*6 880*	*1 266*	*8 146*
80 felett	0	0	0
71–80	40	1	41
61–70	442	19	461
51–60	1 918	275	2 193
41–50	2 947	606	3 553
31–40	1 284	307	1 591
26–30	193	42	235
18–25	56	16	72

százalék). Tízezer fő feletti településeken 163 polgármestert választottak, melyből 40 (24%) függetlenként indult.

A polgármesterjelöltek nemek szerinti és korösszetételét vizsgálva *(5. táblázat)* észrevesszük, hogy a női jelöltek száma kevesebb mint egyötöde a férfiakénak. A legtöbb polgármesterjelölt mindkét nemben a 40 és 50 év közötti korosztályból kerül ki. A férfi jelöltek majdnem 40 százalékát megválasztották, a női jelöltek csak kicsivel több, mint 31 százalékát, a jelölés és a megválasztás tehát nincs arányban egymással. A megválasztott polgármesterek között a nők aránya így 12 százalék.

Regionális megoszlás

A *11. diagram*on szembetűnő, hogy 1998-ban a nyugat-dunántúli terület átveszi a vezetést a dél-dunántúlitól. Az utolsó helyeket továbbra is Észak- és Dél-Alföld, illetve Közép-Magyarország foglalja el. A számok viszont biztatóan növekszenek.

A polgármesternők számának megoszlását megyénként a *12. diagram*on láthatjuk, az előző választáshoz képest nem sok az újdonság. Az élen ismét Borsod-Abaúj-Zemplén, Zala és Baranya megye áll. Az utolsó helyeken is csak a sorrend változott kissé, a megyék ugyanazok.

Településszám-arányt tekintve *(13. diagram)* Zala megye áll az élen, az utolsó most is Pest megye.

[22] http://www.valasztas.hu/onkstat/onkkezd.htm, korábbi évekre vonatkozóan nincs ilyen adat.

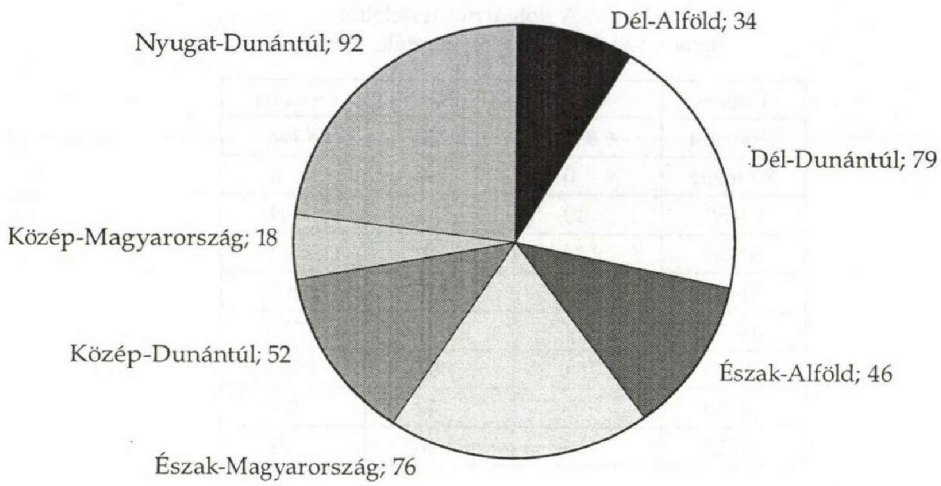

11. diagram. A polgármesternők számának regionális megoszlása, 1998

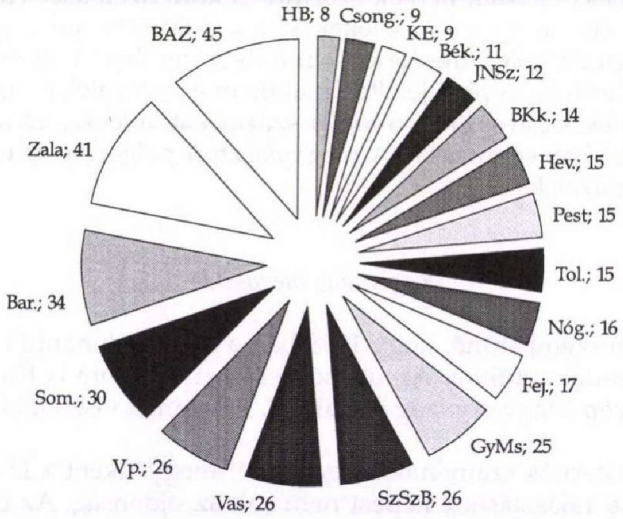

12. diagram. A polgármesternők számának megoszlása megyénként, 1998

6. táblázat. A polgármesternők számának megoszlása megyénként, településnagyság szerint, 1998

Megye	100 E–1 M	50 E–100 E	25 E–50 E	10 E–25 E	5 E–10 E	2500–5 E	1000–2500	500–1000	–500	Összesen
Bács-Kiskun	–	–	–	–	–	4	3	7	–	14
Baranya	–	–	–	–	–	3	2	5	24	34
Békés	–	–	–	–	–	1	4	3	3	11
Borsod-Abaúj-Zemplén	–	–	–	–	–	–	16	10	19	45
Csongrád	–	–	–	–	2	2	5	–	–	9
Fejér	–	–	–	–	2	4	3	7	1	17
Győr-Moson-Sopron	–	–	–	–	–	1	6	9	9	25
Hajdú-Bihar	–	–	–	–	–	3	3	1	1	8
Heves	–	–	–	1	–	1	9	2	2	15
Jász-Nagykun-Szolnok	–	–	–	1	2	1	3	3	2	12
Komárom-Esztergom	–	–	–	–	1	2	3	2	1	9
Nógrád	–	–	–	–	–	–	5	8	3	16
Pest (Budapest nélkül)	–	–	–	3	1	4	6	–	1	15
Somogy	–	–	–	–	–	–	3	6	21	30
Szabolcs-Szatmár-Bereg	1	–	–	–	–	1	9	13	2	26
Tolna	–	–	–	–	1	1	7	2	4	15
Vas	–	–	–	–	–	–	1	4	21	26
Veszprém	–	–	–	–	1	1	8	5	11	26
Zala	–	–	–	–	–	–	4	10	27	41
Összesen	*1*	–	–	*5*	*10*	*29*	*100*	*97*	*152*	*394*

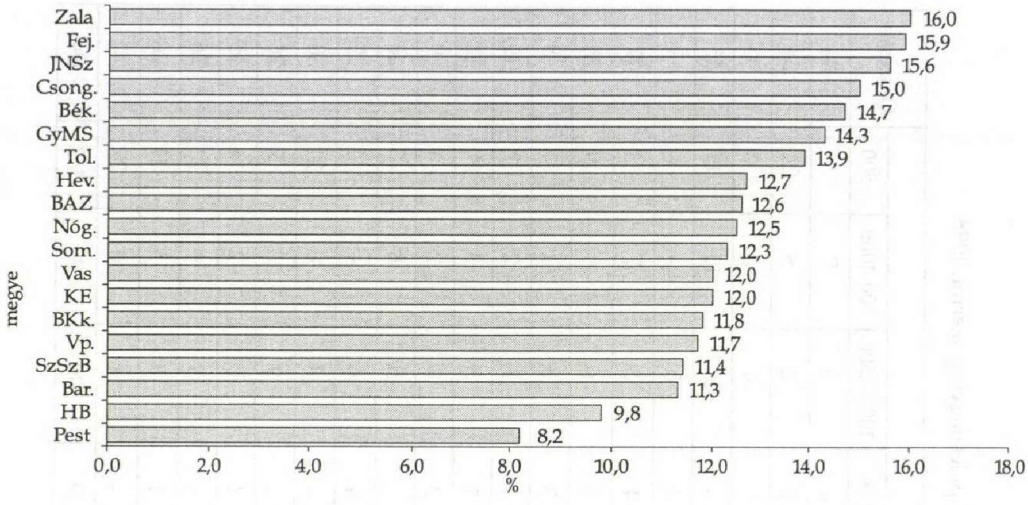

13. diagram. A megválasztott polgármesternők száma az összes település arányában megyénként, 1998

Településnagyság szerinti megoszlás

A településnagyság szerinti megoszlást vizsgálva láthatjuk, hogy nincs nagy változás 1994-hez képest. Most is a kistelepüléseken választottak nagy számban női polgármestert. A polgármesternők számának legnagyobb mértékű emelkedése is a kis lélekszámú településeken tapasztalható. Az 1000–2500 fős településeken öttel, az 500–1000 lakosú településeken tizenhattal, az ötszáz fős lakosságszámot el nem érő településeken pedig negyvennel több női polgármestert

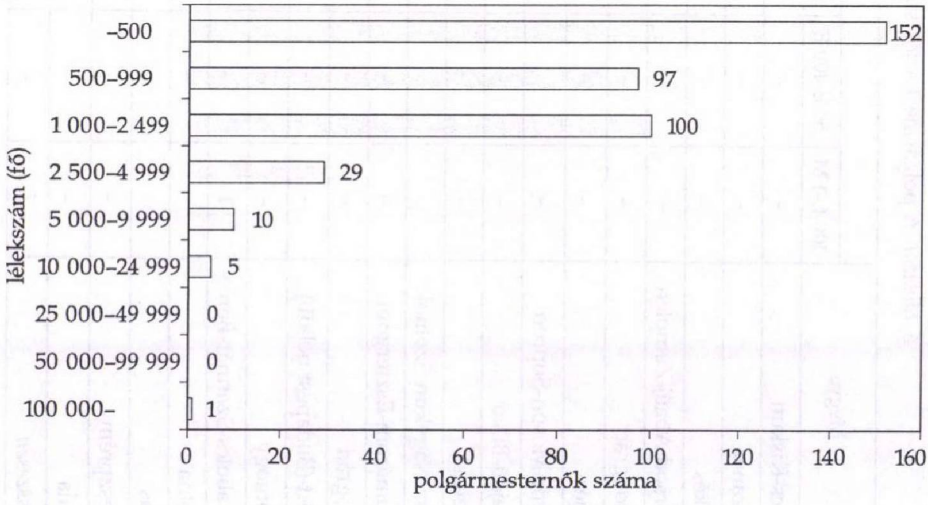

14. diagram. A polgármesternők számának megoszlása a település lélekszáma szerint, 1998

választottak, mint az ezt megelőző választáson. A 2500 lakosnál többel rendelkező települések közül csupán 45-ben nő a polgármester. A tízezer lakosúnál nagyobb településekben az összesen 637 polgármesterjelölt között csupán 43 nőt találunk,[23] ebből hatot választottak meg, a három budapesti kerületi polgármesternővel együtt kilencet *(14. diagram).*

Településtípus szerinti megoszlás

Településtípus szerinti megoszlásban sem történtek nagy változások, több község és város választott női polgármestert, de az arány változatlan maradt, a legtöbb polgármesternőt továbbra is községekben, illetve nagyközségekben választják *(15. diagram).* Az egyetlen megyeszékhely, ahol nőt választottak polgármesterré, most is Nyíregyháza.

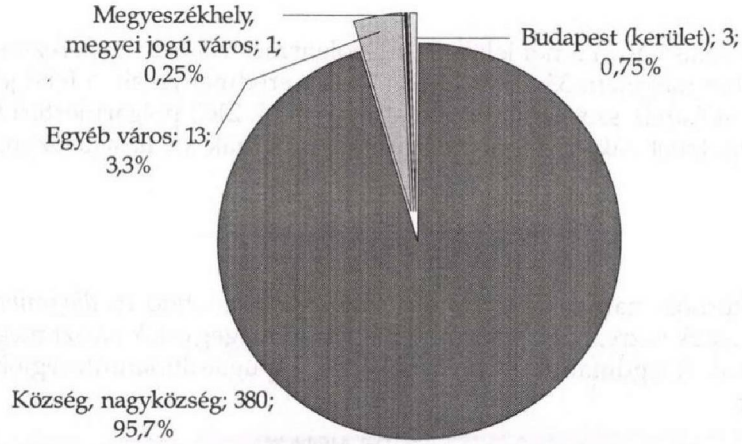

15. diagram. Településtípus szerinti megoszlás, 1998

AZ 2002-ES ÖNKORMÁNYZATI VÁLASZTÁS

A választás specifikumai

A polgármesterjelöltek nemek szerinti és korösszetételét mutató *7. táblázat*ra pillantva a 2002-es választás esetében is azt vesszük észre, hogy még mindig nagyon kevés a női jelölt, pedig számuk több mint 10 százalékkal növekedett. A férfi jelöltek száma nagyon kis mértékben csökkent, de még mindig ötszöröse a nőkének. A korösszetételt tekintve még mindig a 40 és 50 év közötti korosztályból kerül ki a legtöbb jelölt. A nők nagy része (több mint 42 százaléka) is 40–50 éves kora körül jelölteti magát, valószínűleg a gyermekvállalás miatt.

[23] Kiss, 1999, 90.

7. táblázat. A polgármesterjelöltek nemek szerinti és korösszetétele, 2002 (fő)[24]

Életkor	Férfi	Nő	Összesen
Összesen	*6867*	*1409*	*8276*
80 év felett	1	0	1
71–80	39	1	40
61–70	538	57	595
51–60	2412	446	2858
41–50	2534	594	3128
31–40	1075	250	1325
26–30	205	38	243
26 év alatt	63	23	86

A 2002-es választáson a női jelöltek 462 polgármesteri helyet szereztek meg a 3143-ból, tehát majdnem 33 százalékban voltak eredményesek, a férfi jelöltek közel 40 százalékának szavaztak bizalmat, vagyis ők 2162 polgármesteri helyet szereztek meg, tehát valamivel jobb esélyekkel indulnak a választásokon, mint a nők.

Regionális megoszlás

A polgármesternők számának regionális eloszlását bemutató *16. diagram*ot elemezve azt vesszük észre, hogy a sorrend nagyjából megegyezik az ezt megelőző választásokéval. A legdinamikusabb növekedés a nyugat-dunántúli régióban figyelhető meg.

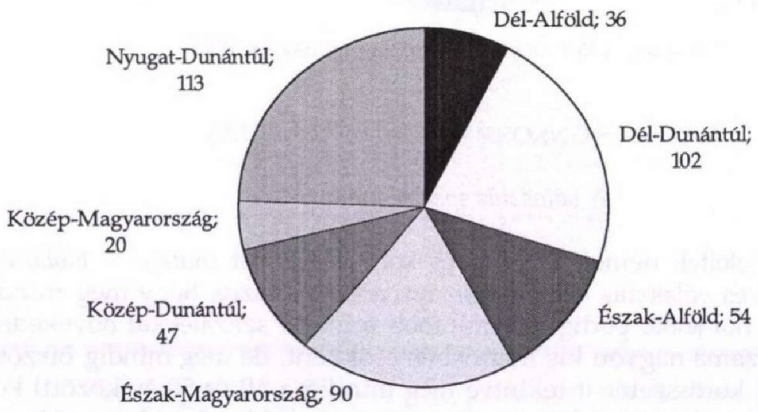

16. diagram. A polgármesternők számának regionális megoszlása, 2002

[24] http://www.valasztas.hu/verweb/j52-ti3.html

8. táblázat. A polgármesternők számának megoszlása megyénként, településnagyság szerint, 2002[25]

Megye	Településnagyság									Összesen
	100 E-1 M	50 E-100 E	25 E-50 E	10 E-25 E	5 E-10 E	2500-5 E	1000-2500	500-1000	-500	
Bács-Kiskun	–	–	–	–	–	2	3	8	1	14
Baranya	–	–	–	–	–	2	4	8	32	46
Békés	–	–	1	–	1	1	4	5	3	15
Borsod-Abaúj-Zemplén	–	–	–	1	1	–	17	11	20	50
Csongrád	–	–	–	–	1	2	4	–	–	7
Fejér	–	–	–	–	–	2	–	8	3	13
Győr-Moson-Sopron	–	–	–	–	–	3	6	11	13	33
Hajdú-Bihar	–	–	1	–	1	3	4	1	1	11
Heves	–	–	–	–	–	2	11	4	1	18
Jász-Nagykun-Szolnok	–	1	–	1	1	–	5	4	1	13
Komárom-Esztergom	–	–	–	–	1	2	4	2	1	10
Nógrád	–	–	–	–	1	–	6	11	4	22
Pest (Budapest nélkül)	–	–	–	3	3	6	5	–	2	19
Somogy	–	–	–	–	–	–	6	9	23	38
Szabolcs-Szatmár-Bereg	1	–	–	–	1	4	10	12	1	29
Tolna	–	–	–	–	1	2	11	2	2	18
Vas	–	–	–	–	–	–	–	5	27	32
Veszprém	–	–	–	–	1	1	4	6	12	24
Zala	–	–	–	–	–	–	2	15	31	48
Összesen	*1*	*1*	*2*	*5*	*13*	*32*	*106*	*122*	*178*	*460*

[25] A táblázat két település adatait nem tartalmazza, ezek 2000-ben közigazgatásilag egy másik település részei voltak, így népességi adataikat a népszámlálási adatbázis külön nem tartalmazza.

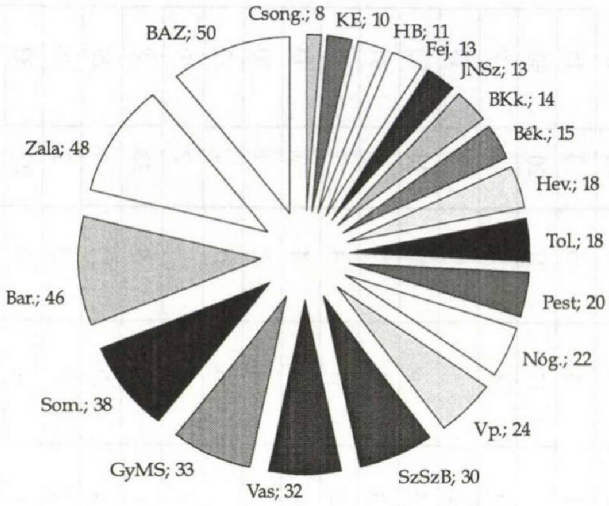

17. diagram. A polgármesternők számának megoszlása megyénként, 2002

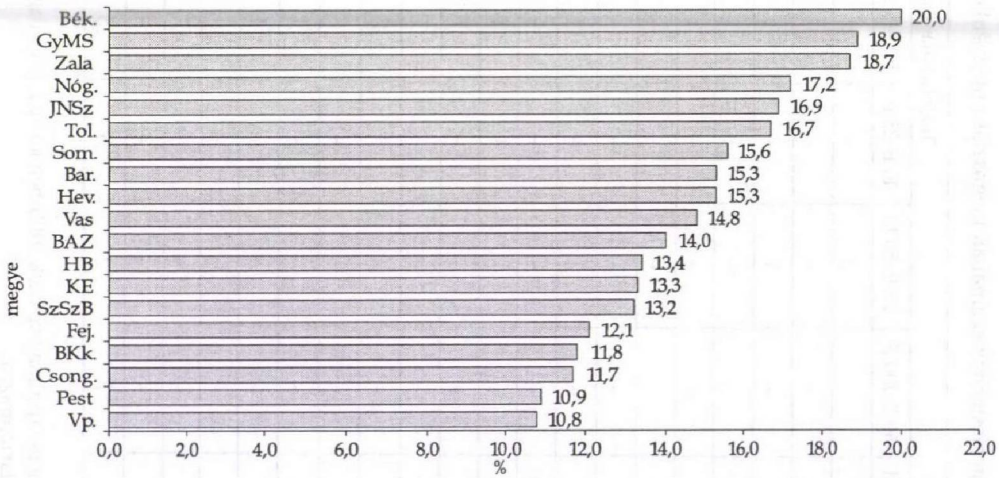

18. diagram. A megválasztott polgármesternők száma az összes település arányában megyénként, 2002

A részletes adatokat vizsgálva láthatjuk, hogy ez a növekedés majdnem minden megyében érzékelhető. A polgármesternők száma az élen álló megyék esetében például 5-7-12 fővel emelkedett, ami, habár kevésnek tűnhet, mégis 11-17-35 százalékos növekedést jelent. Azt is meg kell említeni, hogy néhány megyében a női polgármesterek számának csökkenése is előfordul, ezt vehetjük észre Csongrád, Fejér és Veszprém megye esetében *(17. diagram).*

A településarány *(18. diagram)* is mutatja, hogy Fejér megyében csökkent a női polgármesterek száma, hiszen az 1998-as választáson legjobb településaránnyal

rendelkező megye most a tizenötödik helyen található. Hasonlót tapasztalunk Csongrád megyében is. Ezen a választáson a legjobb arányt Békés megye érte el, a települések egyötödén női polgármestert találunk.

Településnagyság szerinti megoszlás

Tovább növekszik az 500 lakos alatti a polgármesternők száma, itt választják a női polgármesterek több mint egyharmadát, ez a fenti diagramra pillantva is érzékelhető. A korábbi évekhez hasonlóan a polgármesternők több mint 87 százalékát 2500 lakos alatti kistelepüléseken választják *(19. diagram)*.

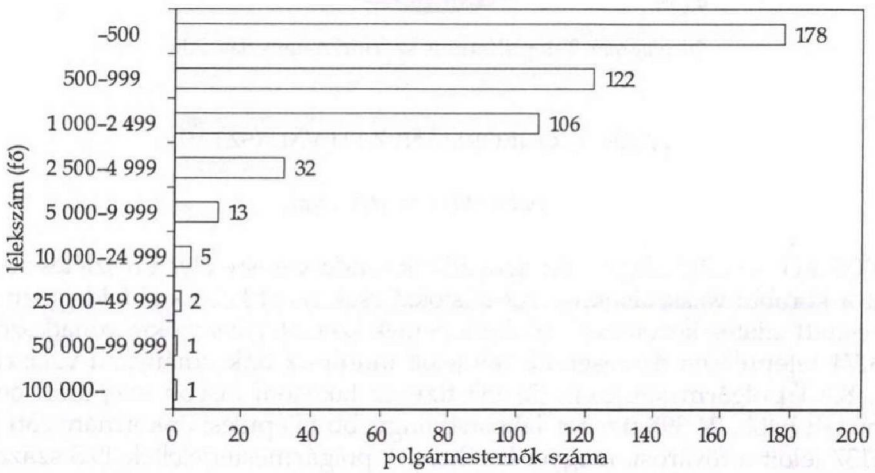

19. diagram. A polgármesternők számának megoszlása a település lélekszáma szerint, 2002[26]

Településtípus szerinti megoszlás

A településtípus szerinti megoszlás esetében is a korábbi évekhez hasonló arányt tapasztalunk *(20. diagram)*. Ami új viszont: két megyeszékhelyen is női polgármestert választottak: Szolnokon és Nyíregyházán.

[26] A diagram két település adatait nem tartalmazza, ezek 2000-ben közigazgatásilag egy másik település részei voltak, így népességi adataikat a népszámlálási adatbázis külön nem tartalmazza.

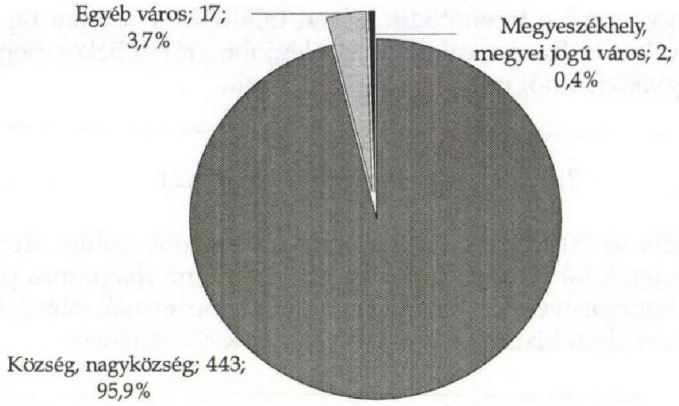

20. diagram. Településtípus szerinti megoszlás, 2002

A 2006-OS ÖNKORMÁNYZATI VÁLASZTÁS

A választás specifikumai

A 2006. évi választásokról még nem állnak rendelkezésre olyan részletes adatok, mint a korábbi választásokról. Az adatokat csak most kezdik el feldolgozni. Az összesített adatok között nem találunk nemek szerinti jellemzőkre vonatkozókat.

3174 településen összesen 88 589 jelölt indult az önkormányzati választásokon, 8501 polgármesterjelölt, 50 553 tízezer lakosnál kisebb települési önkormányzati jelölt, 24 398 tízezer lakosnál nagyobb települési önkormányzati jelölt és 5137 jelölt a fővárosi, megyei listákon. A polgármesterjelöltek 19,3 százaléka nő volt.[27]

9. táblázat. Polgármesterjelöltek nemek szerinti és korösszetétele, 2006[28]

Életkor	Férfi	Nő	Összesen
Összesen	*6 858*	*1 636*	*8 494*
80 év felett	1	0	1
71–80	36	4	40
61–70	601	77	678
51–60	2559	541	3100
41–50	2195	601	2796
31–40	1157	337	1494
26–30	247	62	309
26 év alatt	62	14	76

[27] Koncz, 2006, 8–10.

[28] http://www.valasztas.hu/ov06vt/j52-ti3.html

A választás specifikumaként említhető, hogy számos településen nem szavaztak bizalmat a korábbi, kormánypárti polgármestereknek és polgármesternőknek, helyettük ellenzéki, vagy az ellenzék által támogatott, illetőleg azzal rokonszenvező jelöltet választottak. További sajátosságként említhető, hogy - bár a megválasztott polgármesterek négyötöde független jelöltként indult - a választást megelőző feszült közhangulatnak köszönhetően a politikai pártok nagyobb szerephez jutottak a jelöltek indításában, mint azt megelőzően, így emelkedett a különböző pártok színeiben bejutott jelöltek aránya az önkormányzati képviselők között.[29] A következőkben tekintsük át, milyen hatást gyakorolt ez a polgármesternők számára és megoszlására!

Regionális megoszlás

A regionális megoszlás jól leolvasható a *21. diagram*ról, a részletes adatokat pedig a *10. táblázat* tartalmazza.

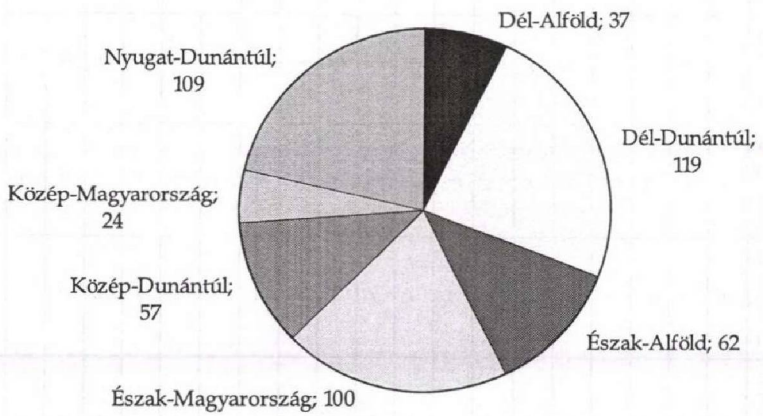

21. diagram. A polgármesternők számának regionális megoszlása, 2006

A megyénkénti megoszlást vizsgálva ismét hasonló eredményekkel találkozunk, mint a korábbi években *(22. diagram)*. A legkedvezőbb a településarány Nógrádban.

[29] KONCZ, 2006, 8-10.

10. táblázat. A polgármesternők számának megoszlása megyénként, településnagyság szerint, 2006

Megye	Településnagyság									Összesen
	100 E-1 M	50 E-100 E	25 E-50 E	10 E-25 E	5 E-10 E	2500-5 E	1000-2500	500-1000	-500	
Bács-Kiskun	-	-	-	-	-	1	6	7	-	14
Baranya	-	-	-	-	-	2	6	10	43	61
Békés	-	-	1	-	-	2	4	6	3	16
Borsod-Abaúj-Zemplén	-	-	-	1	1	1	15	15	19	52
Csongrád	-	-	-	-	-	3	2	1	1	7
Fejér	-	-	-	-	-	3	7	8	3	21
Győr-Moson-Sopron	-	-	-	-	-	3	5	10	11	29
Hajdú-Bihar	-	-	-	1	2	4	5	2	1	15
Heves	-	-	-	-	1	2	8	5	2	18
Jász-Nagykun-Szolnok	-	-	-	2	1	-	3	2	3	11
Komárom-Esztergom	-	-	-	-	1	3	3	1	1	9
Nógrád	-	-	1	-	1	1	6	12	9	30
Pest (Budapest nélkül)	-	-	-	1	1	9	9	1	3	24
Somogy	-	-	-	-	-	1	6	10	21	38
Szabolcs-Szatmár-Bereg	1	-	-	1	1	3	15	10	5	36
Tolna	-	-	-	-	1	1	14	1	3	20
Vas	-	-	-	-	-	-	-	3	28	31
Veszprém	-	-	-	-	1	2	7	8	9	27
Zala	-	-	-	-	-	-	2	11	36	49
Összesen	*1*	*0*	*2*	*6*	*11*	*41*	*123*	*123*	*201*	*508*

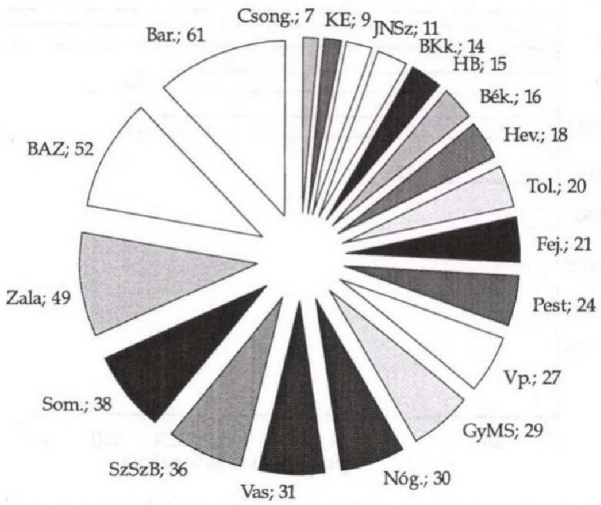

22. diagram. A polgármesternők számának megoszlása megyénként, 2006

Településnagyság szerinti megoszlás

A településnagyság szerinti megoszlás esetén a korábbi évekkel szinte megegyező eredményt láthatunk, a számok növekedtek, kiugróan magas eredmény született az 500 főt el nem érő lélekszámú településekben. Ez azt is jelenti, hogy a rendszerváltás óta az 500 fő alatti kistelepüléseken 102-ről 201-re nőtt a polgármesternők száma, vagyis majdnem megduplázódott (*23.* és *24. diagram*).

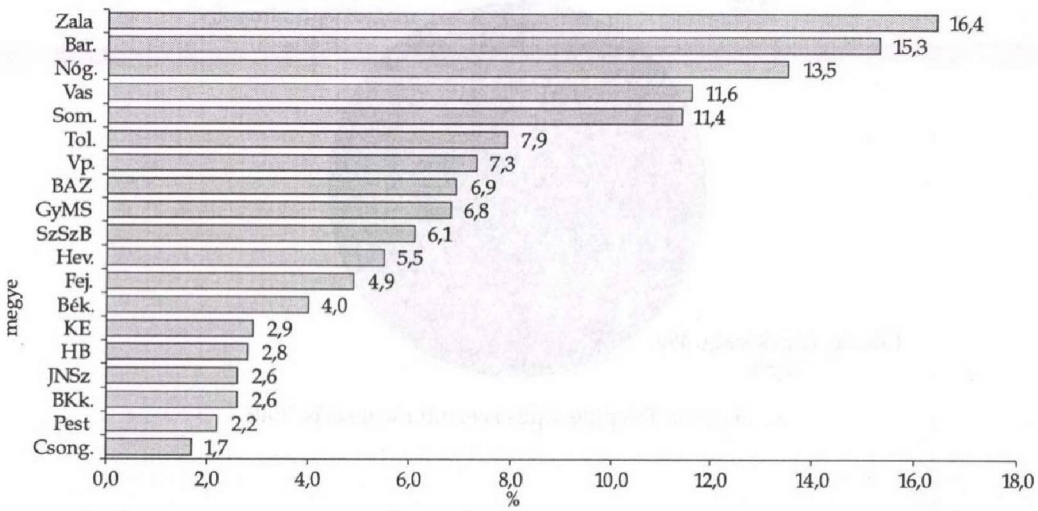

23. diagram. A megválasztott polgármesternők száma az összes település arányában megyénként, 2006

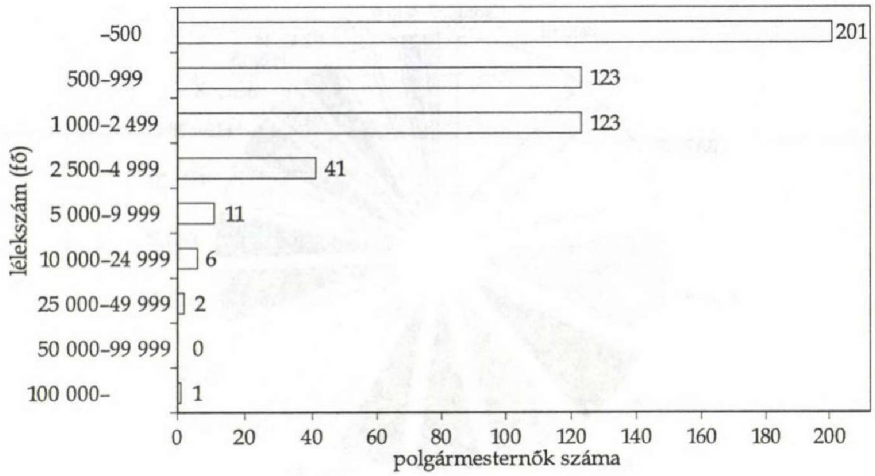

24. diagram. A polgármesternők számának megoszlása a település lélekszáma szerint, 2006

Településtípus szerinti megoszlás

A településtípus szerinti megoszlás vizsgálatakor is a korábbiakkal megegyező arányt kapunk. *(25. diagram)* A polgármesternőt választó két megyeszékhely ezúttal Nyíregyháza és Salgótarján. Egyetlen budapesti kerületben sem választottak nőt, sőt a jelöltek között is csak igen kis számban akadtak nők.

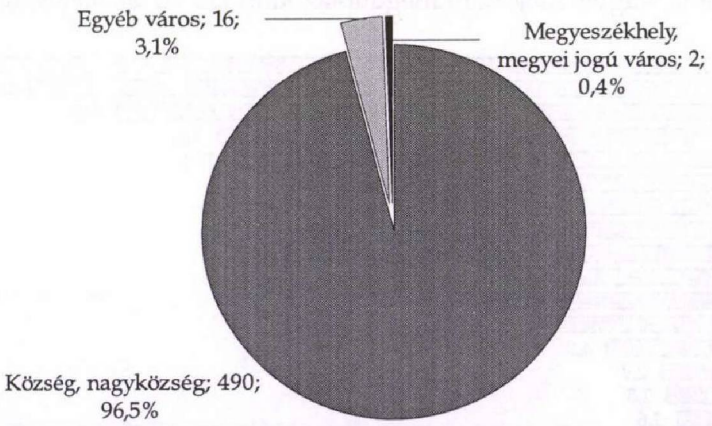

25. diagram. Településtípus szerinti megoszlás, 2006

A *26. diagram* a polgármesternők számának változását tükrözi az eltelt évek során. 1990 és 2006 között a polgármesteri pozíciót betöltő nők száma több mint 57 százalékkal emelkedett. 1990-ben több mint félmillió ember élt női polgármester által vezetett településen, ez a szám 1998-ban majdnem egymillióra szökött fel, jelenleg pedig nyolcszázezernél több.

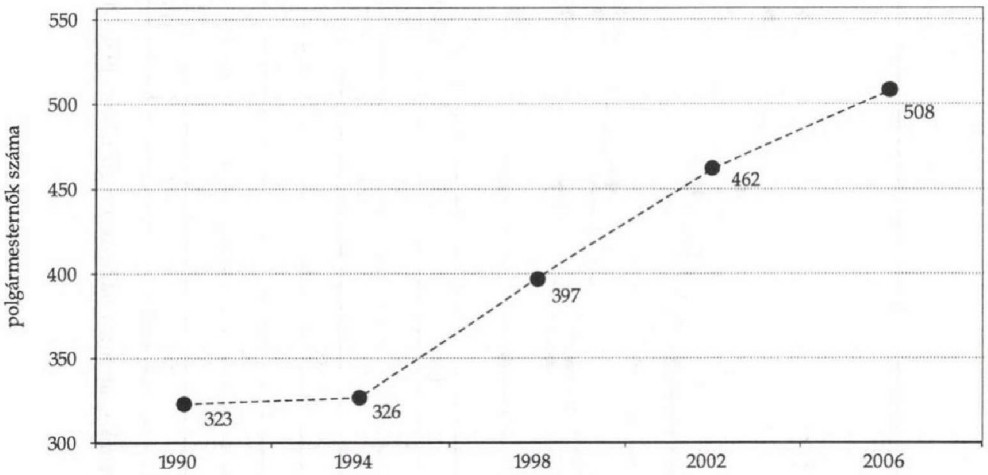

26. diagram. A polgármesternők számának változása

A *27. diagram* a regionális eloszlás változását mutatja. Minden régióban lassú, de biztos emelkedés tapasztalható a polgármesternők számában. Az nyugat-dunántúli régió eredményeit mutató egyenes 1994 és 2002 között meredekebb, azaz ezen a területen nagyobb mértékű növekedés tapasztalható, amely most megtorpant, és enyhe visszaesés is mutatkozik. A Dél-Dunántúlon is hasonló, de töretlen a növekedési ütem. A közép-magyarországi és a dél-alföldi régióban a növekedés nagyon lassú, a Közép-Dunántúlon csökkenő és növekvő periódusok váltakoznak.

A megyéket vizsgálva is azt tapasztaljuk, hogy a polgármesternők száma évről évre növekszik, az élen álló megyékben általában gyorsabban, a legkevesebb polgármesternőt választókban lassabban.

Öt választás alapján nem vonhatunk le messzemenő következtetéseket, de feltételezhetjük, hogy a polgármesternők számának további emelkedése várható.

A *28. diagram*on a polgármesternők számának változását településnagyság szerint vizsgálva láthatjuk, hogy az 1000 fő alatti településeken mind nagyobb számban választanak női polgármestert, a többi településen nem tapasztalható nagyobb mértékű változás. Feltehetjük tehát, hogy az általánosan kimutatható emelkedő tendenciát az 1000 fő alatti településeken tapasztalható növekedés okozza. Azokban a megyékben, ahol nagyobb a kis lélekszámú település, több polgármesternőt választanak: ilyen Zala, Baranya és Borsod-Abaúj-Zemplén megye.

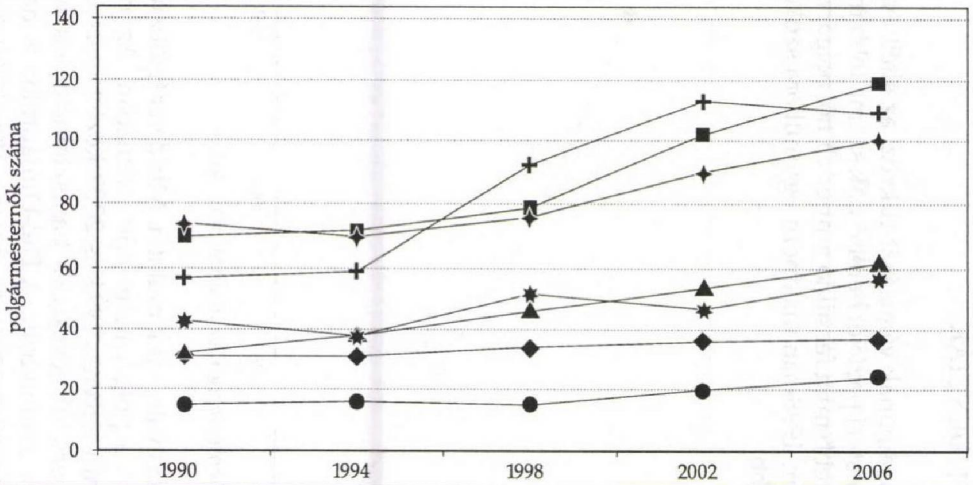

	1990	1994	1998	2002	2006
Dél-Alföld	31	31	34	36	37
Dél-Dunántúl	70	72	79	102	119
Észak-Alföld	32	38	46	54	62
Észak-Magyarország	74	70	76	90	100
Közép-Dunántúl	43	38	52	47	57
Közép-Magyarország	15	16	15	20	24
Nyugat-Dunántúl	57	59	92	113	109

27. diagram. A polgármesternők számának változása régiónként, 1990–2006

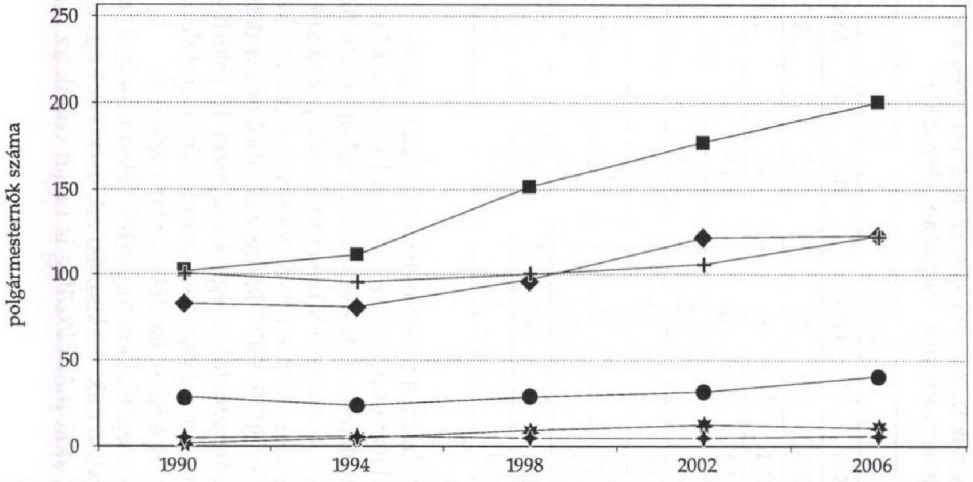

	100 000–	0	1	1	1	1
	50 000–99 999	0	0	0	1	0
	25 000–49 999	0	0	0	2	2
—✦—	10 000–24 999	5	6	5	5	6
—✸—	5000–9999	2	5	10	13	11
—●—	2500–4999	29	24	29	32	41
—+—	1000–2499	101	95	100	106	123
—◆—	500–999	83	81	97	122	123
—■—	–500	102	112	152	178	201

28. diagram. A polgármesternők számának változása településnagyság szerint, 1990–2006

11. táblázat. A megválasztott polgármesternők település-lélekszám szerinti kategóriánként az adott kategória összes településszámának arányában, 1990–2006[30]

	Arány				
Településnagyság	1990	1994	1998	2002	2006
100 000–1 millió	0,0	14,3	12,5	12,5	12,5
50 000–99 999	0,0	0,0	0,0	8,3	0,0
25 000–49 999	0,0	0,0	0,0	8,3	8,3
10 000–24 999	5,4	6,5	5,2	5,2	6,2
5000–9999	1,5	3,7	7,2	9,4	7,9
2500–4999	8,5	7,0	8,7	9,6	12,3
1000–2499	11,9	11,2	12,1	12,8	14,8
500–999	11,4	11,1	14,2	17,8	18,0
500 fő alatt	10,8	11,9	15,1	17,7	20,0

Az arányokat vizsgálva láthatjuk, hogy az ötszáz fő alatti településeken arányaiban is több polgármesternőt választanak, és az arány a három ciklus alatt szemmel láthatóan folyamatosan növekszik. A következtetés tehát helytálló, miszerint a kisebb településeken nagyobb eséllyel választanak nőt polgármesternek. A nők aránya pedig a település méretének növekedésével csökken, kivétel ezalól 1990-es és 1994-es ciklusban az 5000–9999 kategória, ahol és amikor valamivel kevesebb polgármesternőt választottak meg. A százezer fő feletti kategória 12,5 és 14,3 százaléka megtévesztő, ugyanis ez mindössze egy települést jelent, Nyíregyházát, hasonló a helyzet a 8,3 százalékos arányokkal is.

Azokat a polgármestereket, akik megfelelően végezték feladatukat, a következő ciklusban általában újra megválasztják. Választási ciklusonként egyre nagyobb azon polgármesterek aránya, akik már előzőleg is tagjai voltak az önkormányzatoknak.

12. táblázat. A megválasztott polgármesterek aránya a választás éve és aszerint, hogy voltak-e korábban tanácsi és/vagy önkormányzati döntéshozók, 1990–2002 (%)[31]

Megnevezés	1990	1994	1998	2002
	polgármester			
Igen	54,3	87,9	89,9	87,8
Nem	45,7	12,1	10,1	12,2
Összesen	*100*	*100*	*100*	*100*

[30] Az 1990-es és 2001-es népszámlálás adatai alapján.

[31] Bocz–Sághi, 2003, 76. alapján

Az újjáválasztott polgármesterek nagyobb aránya elsősorban helyi ismertségükkel, a jelöltek alacsony számával és a választói magatartással magyarázható. A kisebb lélekszámú településeken a polgármester személye jól ismert, tevékenységével, a településért végzett munkájával a lakosság tisztában van, s ha elégedettek vele, nem szívesen váltják fel ismeretlen személlyel. A korábbi polgármesterek így a választási küzdelemben kedvezőbb pozícióból indulhatnak.

A nagyobb településektől a kisebbek felé haladva nő a régi döntéshozók, és csökken az első alkalommal megválasztottak aránya.

13. táblázat. A megválasztott önkormányzati polgármesterek és képviselők aránya nemek és aszerint, hogy voltak-e korábban tanácsi és/vagy önkormányzati döntéshozók, 2002 (%)[32]

Megnevezés	Tanácsi/önkormányzati döntéshozó volt	
	igen	nem
Férfi	69,5	30,5
Nő	57,7	42,3
Összesen	*66,4*	*33,6*

A férfiak között a volt önkormányzati döntéshozók, a nőknél az első alkalommal megválasztottak előfordulása nagyobb az átlagosnál.

Megfigyelhető, hogy ha a szavazók mégsem a korábbi, már jól ismert tisztségviselők mellett döntenek, a mandátum elnyerésére jobb esélyük van a fiatalabb generációkba tartozóknak.

A településtípus szerinti megoszlásokat vizsgálva minden választáson hasonló az eredmény: a női polgármestereket 96 százalékban községekben és nagyközségekben választják. Ha ezt a községek számával állítjuk szembe, akkor is azt tapasztaljuk, hogy a községekben nagyobb arányban választanak meg női jelölteket. A legfrissebb, 2006-os adatok alapján 236 városból 18-ban, vagyis a városok 7 százalékában, míg a községek 16,7 százalékában választottak nőt.

A *14. táblázat* a polgármesterek megoszlását tartalmazza nemek szerint jelölő szervezetenként, és ennek változását az évek során. Egyértelmű növekedés a nők arányában csak a függetlenek csoportjában figyelhető meg. A jelenlegi parlamenti pártok polgármesterei között a nők aránya meglehetősen változó képet mutat a négy választási időszakban. 1990-ben a Fidesz–MPP, 1994-ben és 1998-ban az MSZP, 2002-ben a SZDSZ, 2006-ban ismét az MSZP jelöltjei között volt a legmagasabb az arányuk. A függetlenek között a nők aránya általában magasabb, mint a párttámogatásúaknál, kivétel 1990-ben a Fidesz, illetve 1998-ban az MSZP.

[32] Uo. 22.

14. táblázat. A megválasztott polgármesterek aránya nemenként a választás éve és jelölő szervezetek szerint, 1990–2006 (%)[33]

Megnevezés	Férfi					Nő				
	1990	1994	1998	2002	2006	1990	1994	1998	2002	2006
Független	88,2	88,7	86,8	84,3	82,6	11,8	11,3	13,2	15,7	17,4
Agrárszövetség	78,3	80,0	100,0	-	-	21,7	20	-	-	-
Fidesz–MPP	87,5	100,0	95,6	96,2	91,6	12,5	-	4,4	3,8	8,4
FKGP	96,5	100,0	90,0	-	-	3,5	-	10,0	-	-
KDNP	92,2	100,0	100,0	100,0	100,0	7,8	-	-	-	-
MIÉP	-	-	100,0	100,0	100,0	-	-	-	-	-
MDF	92,9	95,7	90,9	90,0	100,0	7,1	4,3	9,1	10,0	-
MSZP	95,7	90,7	83,8	87,1	86,8	4,3	9,3	16,2	12,9	13,2
SZDSZ	95,9	91,4	92,6	84,6	90,9	4,1	8,6	7,4	15,4	9,1
Egyéb párt	100,0	100,0	71,4	80,0	100,0	-	-	28,6	20,0	
Nonprofit szervezet	93,8	92,1	85,6	89,6	97,3	6,3	7,9	14,4	10,4	2,7
Közös jelölt	94,9	95,7	94,8	92,4	-	5,1	4,3	5,2	7,6	-
Ismeretlen	100,0	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Összesen	*89,4*	*89,6*	*87,4*	*85,2*	*83,9*	*10,6*	*10,4*	*12,6*	*14,8*	*16,1*

A megválasztott polgármesternők jelentős része függetlenként vagy valamely helyi szervezet jelöltjeként indult. Ez a kistelepülések átlátható társadalmi viszonyainak köszönhető, annak, hogy a lakosok jobban ismerik egymást. A nagyobb településeken kiéleződik a hatalmi harc: a versengés már nagyobb tétekért folyik, és nem annyira a jelöltek, mint inkább a pártok között. A független jelöltek szerepe itt nem jelentős, a jelöltek a párttámogatás nélkül nem, vagy csak nehezen érvényesülnek.

Érdekes jelenség, hogy a nők általában „férjük nevén" indulnak a választáson, nem leánykori nevüket használják, sőt azt nem is tüntetik fel.

ÖSSZEFOGLALÁS

Az önkormányzati választások eredményei nehezen értelmezhetők, mivel nem az országos politika hatásai dominálnak, hanem a jelöltek személyes ismertsége, az irántuk megnyilvánuló rokon- és ellenszenv, a helyi közélet aktuális kérdéseihez való viszony, nem beszélve a jelentős számú független jelölt személyével, politikai hovatartozásával kapcsolatos bizonytalanságról.[34]

[33] Bocz–Sághi, 2003, 11., illetve saját számítások alapján.

[34] Pohlmüllner, 2002.

Felvetődik a kérdés: milyen tényezők befolyásolják a nők számának alakulását. Az egyetlen tényező, amely erőteljesen hat a polgármesternők számának változására, a település mérete. Láthattuk, hogy az 500 fő alatti lakosságszámú településeken sokkal inkább választanak női polgármestert, és számuk évről évre nő. Ez a jelenség látszólag ellenkezik azzal a nézettel, miszerint a falvakban tapasztalható nemi szerepek beágyazottsága és a hagyománytisztelet sokkal inkább a férfi vezetők preferálására ösztönöz. Mivel magyarázható tehát, hogy mégis viszonylag nagy számban választanak meg nőket?

Egy kisebb településen szinte mindenki ismer mindenkit, az emberek napi, személyes kapcsolatban állnak egymással, így a polgármesterrel is, akit jól ismernek, és akihez bármikor fordulhatnak gondjaikkal. A polgármester tevékenységét, a településért végzett munkáját a lakosság jól ismeri, s ezáltal folyamatosan ellenőrzi, befolyásolja. Kapcsolata a választópolgárokkal sokkal közvetlenebb, személyes tulajdonságai nagyobb súllyal érvényesülhetnek. Ilyen helyzetben előtérbe kerül a nők érzelmi intelligenciája, az empátia, a társas készségek. A nők általában (!) fogékonyabbak a szociális problémákra, és szívesen segítenek megoldásukban, akár társadalmi munkában is. Ez a jelenség segíthet abban, hogy legyőzzék a velük szemben tanúsított előítéleteket, így a férfiakkal azonos esélyekkel indulhatnak.

A fentieket támasztja alá egy, az 1994-es választásra vonatkozó felmérés[35] is, melyből kiderül, hogy a polgármesterek megválasztásukban nagy szerepet tulajdonítanak addigi munkájuknak és ismertségüknek.[36]

15. táblázat. A megválasztott polgármesterek véleménye aszerint, hogy milyen tényezők játszottak szerepet megválasztásukban, 1994[37]

Megnevezés	Említések aránya
Lakóhelyén, szűkebb környezetében végzett eddigi munkája	75,2
Népszerűsége, ismertsége	45,1
Szakmai felkészültsége	18,0
Meggyőzték, rábeszélték	12,1
Eddig folytatott politikai tevékenysége	6,1
Országos közéleti tevékenysége	0,7
Egyéb körülmények	7,4

Ezek után feltételezhetjük, hogy a városokban és a nagyobb településeken azért választanak kevesebb női polgármestert, mert ez a fajta közvetlen ismertség itt nem jellemző, ezért jobban érvényesül a nők hátrányos helyzete a férfiakkal szemben. A másik ok az lehet, hogy a politika színterén nagy a hatalom koncentrációja, a férfiak jobban féltik pozícióikat. Egy kisebb településen kisebb

35. Bocz, 1996, 44.
36. Lásd a *11. táblázat*ot.
37. Bocz, 1996, 45.

a polgármesteri pozíció presztízse, ezért a férfiak általában nem is indulnak ezekért a helyekért. Ha magasabb iskolai végzettséggel rendelkeznek, inkább más, esetleg nagyobb előnyökkel járó munkát vállalnak egy közeli városban. A nők viszont ritkán vállalkoznak nagyobb távolságra lévő munkára.[38] Beáramlásukkal az önkormányzatokba szinte elnőiesedik a kisközségi polgármesteri pozíció, s fennáll a veszélye, hogy így presztízsét veszti.

Különösen az igazgatásban dolgozó sok nő számára karrierlehetőség a polgármesteri pozíció betöltése, nem beszélve a gazdasági és kapcsolati előnyökről. Sokan polgármesterségük előtt olyan tisztséget töltöttek be, amelyek lehetővé tették számukra, hogy ismertségüket, népszerűségüket növeljék. Nagy számban találhatunk köztük olyanokat, akik annak idején tanácstagként, tanácselnökként, majd önkormányzati tisztségviselőként, vagy például anyakönyvvezetőként, jegyzőként dolgoztak.

Fontos tényező lehet még, hogy a nők karrierválasztásában az értékek és érzelmek sokkal inkább dominálnak.[39] A nőket általában az vezeti a polgármesteri pályára, hogy közösségükért akarnak tenni, a településen élőkön akarnak segíteni. Ez a motiváció még erősebb lehet egy olyan kis településen, ahol a problémák mindenki által jól ismertek. Ilyen esetben a karrier és a kereseti lehetőség sokkal kevésbé fontos. A polgármesteri tisztség a háromezernél kisebb községekben társadalmi megbízatásban is betölthető,[40] ekkor a tiszteletdíj a mindenkori miniszteri illetmény 10–35 százaléka közötti összeg, melyről a képviselő-testület dönt. A főállású polgármester illetménye a háromezernél kevesebb lakosú településeken ezzel szemben a miniszteri illetmény 35–60 százaléka is lehet.[41]

Az, hogy a nagyobb településeken kisebb a nők aránya, minden ciklusban jól nyomon követhető. Magyarázatul szolgálhat még az úgynevezett „piramisjelenség".[42] Ezt a fogalmat elsősorban a civil szférára alkalmazzák, de a politikában is megállja a helyét. Lényege, hogy a hatalmi piramis csúcsa felé haladva a nők aránya csökken. Az alsóbb vezetői szinteken, illetve az adminisztráció, vezetéstámogatás szintjén női többséggel találkozunk, a középszintű vezetői pozíciókat a nők a férfiakkal azonos esélyekkel foglalják el, míg a felsővezetők között nagyon kis számban találunk nőket. A befolyásosabb pozíciókért folyó harcba már az induláskor az átlagosnál sokkal kevesebb nő kapcsolódik be, valamint a nőknek még az úgynevezett üvegplafon-jelenséggel[43] is meg kell küzdeniük, mely mintegy „láthatatlan" akadályt alkot a nagy presztízsű pozíciókba való bejutáskor.

A települések méretével mindezt párhuzamba állítva láthatjuk, hogy a jelenség itt is érvényesül. A települések méretének és ezzel együtt a polgármesteri

[38] Koncz, 2005, 62.

[39] Uo. 69.

[40] 1990. évi LXV. törvény a helyi önkormányzatokról alapján az ötezernél kevesebb lakosú községekben.

[41] 1994. évi LXIV. törvény a polgármesteri tisztség ellátásának egyes kérdéseiről és az önkormányzati képviselők tiszteletdíjáról.

[42] Lásd Licskó György *A nők a közéletben és a vezetésben. Összefoglaló a nemzetközi és a hazai szakirodalom alapján* című, kötetbeli tanulmányát.

[43] Nagy Beáta, 2005, 52.

pozíció presztízsének növekedésével a nők aránya csökken. Sőt az üvegplafonjelenséget is tapasztaljuk, mégpedig különösen a fővárosban. Budapest élén a rendszerváltás óta férfi polgármester áll. 1990-ben egy, 1994-ben kettő, 1998-ban három kerület élére választottak női polgármestert. 2002-ben és 2006-ban egyetlen kerületben sem választottak női polgármestert, mi több: tizenöt kerületben nem is volt női jelölt!

A KÉPVISELŐNŐK

Ahhoz, hogy a helyi döntéshozásról s ezen belül a nők helyzetéről teljes képet kapjuk, foglalkoznunk kell a polgármestereken kívül a képviselőkkel is. A következőkben a képviselőnők helyzetét és szerepét tekintem át a helyi döntéshozatalban. Tanulmányom második részében a „száraz" statisztikai adatsorok elemzése helyett magukat az érintetteket kérdeztem meg, hogyan látják a helyzetüket a képviselő-testületekben. A képviselőnők szemüvegén keresztül átfogó, de korántsem részletes és kissé talán elfogult képet kaphatunk a jelenlegi állapotokról. Jelen kutatás tapasztalatait felhasználva igyekszem további kutatási irányokat felvázolni.

MÓDSZERTAN

A képviselőnőkkel interjúkat készítettem, melyek során a következő témaköröket érintettem: családi háttér, iskolai tanulmányok, jelenlegi és korábbi munkahelyek, jelölés okai, körülményei, személyes kapcsolatok, nők helyzete a képviselő-testületekben, testületi ülések, döntéshozatal, információszerzés. Ugyanakkor lehetőséget adtam beszélgetőtársaimnak, hogy a témával kapcsolatos minden más gondolatukat szabadon kifejthessék. Interjúalanyaimnak egyéb munkájukkal és magánéletükkel kapcsolatos kérdéseket is feltettem. Arra voltam kíváncsi, hogyan alakult eddigi pályafutásuk, milyen családi háttérrel rendelkeznek, milyen témák foglalkoztatják őket. Kérdeztem őket arról is, hogy képviselőségük mellett mivel foglalkoznak, milyen más állásuk van, milyen közéleti tevékenységet és társadalmi munkát végeznek. Az is érdekelt továbbá, hogy milyen okból, milyen céllal jelöltették magukat, és a jövőben is szeretnének-e képviselőként dolgozni.

TELEPÜLÉSEK ÉS KÉPVISELŐNŐK

Női képviselők után kutatva azt tapasztaltam, hogy a velük kapcsolatos cikkek szinte egytől egyig arról tudósítanak, hogy a képviselőnők éppen milyen társadalmi vagy szociális munkában, közösségi tevékenységben vesznek részt. Facsemetéket ültetnek, egy ünnepség védnökeként tűnnek fel, vallási kezdeményezésekben vesznek részt, virágosabb városért fáradoznak, kiharcolják, hogy közlekedési lámpa kerüljön az iskola mellé, vagy éppen gyereknapi szereplést vállalnak. Önkormányzati vagy politikai ügyekben általában csak akkor eme-

lik fel szavukat, ha az adott ügy valamilyen szociális problémát érint, például, amikor az önkormányzati költségvetésben az óvodák számára nem jut elég támogatás.

Sajnálatos módon azonban nagyon kevés a nő az önkormányzati testületekben. Pedig szükség lenne a női gondolkodásmódra, a nők szociális érzékenységére a testületek munkájában. Számuk évről évre nő ugyan, de még így is kevesen vannak. Egy 1994-es felmérésből kiderül, hogy csak minden ötödik helyi képviselő nő.[44] Ez az arány 1998-ban valamelyest javul: az önkormányzati képviselők között a nők aránya ekkor már 2,7 százalékkal nagyobb, mint az előző választáson. A legtöbb nő független jelöltként indul, nem szívesen vesznek részt politikai csatározásokban. A kisebb településeken a független jelöltek között általában nagyobb arányban találunk női képviselőket. [45]

16. táblázat. Nők arányának alakulása a képviselőjelöltek között, 1998–2006[45]

	1998	2002	2006
Települési önkormányzati jelöltek	24,38%	27,56%	28,97%
Fővárosi/megyei listás jelöltek	15,13%	18,42%	18,55%
Kisebbségi jelöltek	30,09%	34,52%	41,18%

17. táblázat. A nők száma és aránya a képviselők között, 1994–2006[46]

	1994	1998	2002	2006[47]
Férfi	20 650	19 995	1 9471	18 814
Nő	5 135	5 834	6 649	7 069
Összesen	25 785	25 829	26 120	25 883
Nők %	19,9%	22,6%	25,5%	27,3%

A képviselők 40 százaléka rendelkezik diplomával, legnagyobb arányban pedagógiai, egészségügyi és műszaki, valamint a mezőgazdasági végzettségűek.

A *18. táblázat* az önkormányzati képviselők megoszlását mutatja nemek szerint jelölő szervezetenként az 1994–2002 közötti időszakban. Megfigyelhető, hogy legnagyobb arányban, a függetlenek csoportjában találunk nőket. A különböző pártok jelöltjei között a nők aránya változó, valószínűleg a pártok aktuális nőpolitikájától függ. A függetlenek esetén monoton nő, az MSZP-nél folya-

[44] *Az önkormányzatok döntéshozói 1994.* Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1996.

[45] Az abszolút számokat lásd: http://www.valasztas.hu/ov06vt/j52-ti4.html; http://www.valasztas.hu/ov06vt/j52-ti5.html; http://www.valasztas.hu/ov06vt/j52-ti6.html; http://www.valasztas.hu/onkstat/onkkezd.htm; http://www.valasztas.hu/verweb/j52-ti4.html; http://www.valasztas.hu/verweb/j52-ti5.html; http://www.valasztas.hu/verweb/j52-ti6.html, Letöltés: 2007. 05. 02.

[46] Bocz–Sághi, 2003, 61. és saját számítások alapján.

[47] A megyei közgyűlés tagjai, az egyéni választókerületi képviselők, a kompenzációs listán és a kislistán bejutott képviselők száma alapján.

18. táblázat. A megválasztott képviselők aránya nemenként, a választás éve és jelölő szervezetek szerint, 1990–2002 (%)[48]

Megnevezés	Férfi				Nő			
	1990	1994	1998	2002	1990	1994	1998	2002
Független	83,0	77,9	74,9	71,9	17,0	22,1	25,1	28,1
Agrárszövetség	-	86,4	94,1	100	-	13,6	5,9	-
Fidesz–MPP	82,6	86	84,3	79,7	17,4	14	15,7	20,3
FKGP	93,3	90,7	89,8	100	6,7	9,3	10,2	-
KDNP	86,0	84,9	81,1	63,6	14,0	15,1	18,9	36,4
MIÉP	-	87,5	89,5	96,2	-	12,5	10,5	3,8
MDF	86,1	87,3	87,9	90,9	13,9	12,7	12,1	9,1
MSZP	85,6	82,7	81,8	78,6	14,4	17,3	18,2	21,4
SZDSZ	84,4	83,5	88,3	85,5	15,6	16,5	11,7	14,5
Egyéb párt	85,4	86,2	83,9	85,7	14,6	13,8	16,1	14,3
Nonprofit szervezet	83,7	83,9	82,3	79,4	16,3	16,1	17,7	20,6
Közös jelölt	88,2	86,7	86	85,4	11,8	13,3	14	14,6
Összesen	*84,4*	*80,1*	*77,4*	*74,5*	*15,6*	*19,9*	*22,6*	*25,5*

matosan nő, a Fidesz és SZDSZ változó, míg az MDF-ben folyamatosan csökken a nők aránya.

2006-ban az önkormányzati képviselőjelöltek között 29 százalék volt a nők aránya. Érdekes azonban, hogy a kisebbségi önkormányzati jelöltek között kiemelkedően magas – több mint 46 százalék – az arányuk.[49] Az összesen 10 225 megválasztott kisebbségi képviselő közül a két legnagyobb arányút, az 5590 cigány képviselőt és a 1890 német kisebbségi képviselőt vizsgálva láthatjuk, hogy cigány képviselők között 1774, 31,7 százalék, míg a német kisebbségi képviselők között 1041 a nő, vagyis több mint 55 százalék.

19. táblázat. Képviselők, 2006[50]

	Összes	Férfiak	Nők	Nők %
Megyei közgyűlés tagjai	901	787	114	12,6%
Egyéni választókerületi képviselő	2 076	1 682	394	18,9%
Kompenzációs listás képviselő	1 415	1 170	245	17,3%
Kislistás képviselő	21 491	15 174	6 316	29,4%

[48] Bocz–Sághi, 2003, 64.; Kiss, 1999, 91. alapján.
[49] Koncz, 2006
[50] Saját számítások alapján.

A legfrissebb adatok szerint a nők aránya a kislistás képviselők körében a legmagasabb, és a megyei közgyűlések tagjai között a legkisebb. A jelöltek nemek szerinti arányaiból[51] látható, hogy a nőket kisebb arányban választják meg.

EGY KISTELEPÜLÉS

A település Somogy megye északkeleti részén fekszik. A község mezőgazdasági jellege megszűnt, a munkaképes lakosság kevés kivételtől eltekintve a Balatonparton talál munkát. Az oktatási, nevelési, hivatali intézmények a szomszédos községben biztosítottak.

Elsőként ezen alig több mint hétszáz lelkes falu képviselő-testületének két nőtagját kerestem fel, akik készségesen álltak rendelkezésemre. Az ő véleményük és észrevételeik segítettek feltárni a kistelepülési képviselőnők helyzetét, bepillantást nyerhettem a kistelepülési döntéshozók életébe, és feltárultak előttem a kisközségek égető problémái.

A nyolctagú (polgármester és hét képviselő) képviselő-testület kizárólag független képviselőkből áll. A két képviselőnő több ciklus óta viseli tisztét, és mindketten szeretnék a következő ciklusban is újrajelöltetni magukat. Elmondták, hogy az emberekkel való törődés, a szociális problémák megoldása vezérelte őket abban, hogy jelöltessék magukat. Azt szeretnék, hogy a faluban az embereknek egy kicsit jobb legyen. Megválasztásukban fontos szerepet tulajdonítanak ismertségüknek és annak, hogy megbízhatóak, családi helyzetük rendezett. A rendezett családi élet lényeges szempont a falusi emberek szemében, akik egy-egy jelölt megválasztásakor az erkölcsi szempontokat is komolyan mérlegelik. A képviselőnők az emberek iránti elkötelezettséget mint a sikeresség fontos kritériumát emelték ki. Megtudtam, hogy ma már nem olyan fontos, mint régebben, hogy a képviselőjelölt tősgyökeres falubeli legyen.

Születésük óta élnek a településen, aktív szereplői a község életének, segítenek az embereknek, amiben csak lehet. Sok témában egyetértettek, kapcsolatukról azt nyilatkozták, hogy jó viszonyban vannak.

Mindketten érettségizettek, egyikük egészségügyi, másikuk közgazdasági végzettséggel rendelkezik. Családjukban más nem foglakozik politikával, de élvezik a család bizalmát és támogatását (az egyik asszony férjével beszéli meg a hivatásával kapcsolatos problémákat). A családi élet számukra összeegyeztethető a képviselői munkával.

Nem érzik úgy, hogy a nők bármilyen szempontból hátrányban volnának a férfi képviselőkhöz képest. Szerintük nem függ a képviselő nemétől, hogy kinek nehezebb. Véleményük szerint azért nincs több nő az önkormányzati testületekben, mert nem jelöltetik magukat, nem elég aktívak, pedig szükség volna rájuk is.

Nem állnak kapcsolatban a testületen kívül más politizáló nőkkel, saját munkájukat sem tartják a politika részének, egyszerűen megtesznek az emberekért

[51] Lásd *16. táblázat*ot.

mindent, amit képviselőként tudnak. A nagypolitikát kritikus szemmel nézik, elítélik a parlamenti szócsatákat.

A község életében zajló ügyekkel és problémákkal, ezek megoldásával foglalkoznak, minden témához hozzászólnak, aktívak a testületi üléseken, itt próbálják meggyőzni egymást a képviselők. Úgy gondolják, ez a megfelelő helyszín a falu ügyeinek megvitatására.

A városi gyakorlattól eltérően a kistelepülésen nincs a képviselőknek fogadóórájuk, az emberek bármikor, akár az utcán is megszólíthatják őket problémájukkal. A lakosság személyesen ismeri őket és munkájukat. Információikat a helyi emberektől szerzik, vagy a tévéből, újságokból értesülnek. Egy kistelepülésen a hírek, a pletykák gyorsan terjednek, és igazságtartalmukra is hamar fény derül. A faluban van egy-két „befolyásos" család, amelyek véleménye sokat számít.

A falu problémáiról is sokat hallottam. Kevés a pénz, több kellene, sok az idős ember, kevés a nyugdíjuk, a betegek számára nincs megfelelő orvosi ellátás. Ilyen és ehhez hasonló problémák enyhítése érdekében próbálnak meg fellépni a képviselőnők.

EGY VÁROS

A település 2001-ben nyerte el a városi rangot, ezt megelőzően úgy emlegették, mint Magyarország, illetőleg egész Közép-Európa legnépesebb községét. Lakossága jelenleg valamivel több mint 18 000 fő. A rendszerváltás előtt mezőgazdasági településnek számított, az ipari termelést ma elsősorban a feldolgozóipar jelenti. A lakosság egy része a német kisebbséghez tartozik.

A képviselő-testület 17 tagú, köztük hatan nők. Három képviselőnővel készítettem interjút. Ketten egészségügyi, egyikük pedig közgazdasági felsőfokú végzettséggel rendelkezik. Ebből adódóan két képviselőnő az egészségügyi bizottság, a harmadik pedig a mezőgazdasági bizottság munkájában vesz részt. Mindannyian tagjai a szociális bizottságnak.

Egyikük régóta politizál – korábban tanácstag volt –, 2002 óta, mióta jelöltette magát, aktívan is. Ezenkívül részt vett egy civil szervezet létrehozásában, amely a rászorulókon és az egészségkárosodott gyerekeken és szüleiken segít, illetve felvilágosító előadásokkal próbál útmutatást nyújtani. Ő az egyetlen képviselőnő, aki a testületen kívül más politizáló nőkkel is tart fenn kapcsolatot: egy XVIII. kerületi nőszervezeten keresztül, amelynek kuratóriumi alapító tagja volt.

Úgy gondolja, megoldható a család és a hivatás megfelelő összeegyeztetése. Családján belül tiszteletben tartják a másik gondolati szabadságát, tevékenységét, és maximális támogatást nyújtanak, amely nélkül a képviselői munka elképzelhetetlen lenne. A polgármester ajánlotta neki a képviselői hivatást, amikor egy üggyel kapcsolatban felkereste, mondván: ha valaki ilyen vehemensen képviseli a saját vagy mások érdekeit, akkor a pályán kell játszania, nem a pályán kívülről bekiabálni. Megválasztásában szerinte közrejátszott, hogy a körzetében sok a baloldali érzelmű ember, aki rá szavazott.

Arra a kérdésemre, hogy milyen végzettséggel, képességekkel, ismeretekkel kell rendelkeznie egy képviselőnek, azt válaszolta, hogy szükség lenne a testületben különféle területekről érkező, széles körű ismeretekkel rendelkező szakemberekre. Szükség van a folyamatos önképzésre, fejlődni akarásra, a megújulás képességére, a másként gondolkodók elfogadására és nagyfokú empátiára.

A nők munkavégzés szempontjából nincsenek hátrányban a férfi képviselőkhöz képest, sőt nemük időnként akár előnyt is jelenthet, például elnézőbbek velük szemben, ironikusabb megjegyzéseket is megengedhetnek maguknak. A megválasztásukban azonban nehézségek adódhatnak: esetleg a velük szemben induló férfi jelölteket választják meg a szavazók, abból az általános vélekedésből kiindulva, hogy egy férfi karizmatikusabb személyiség, és alkalmasabb vezetői posztra. A képviselőnő elmondta, hogy szerinte egy nő legyen nőies, hiszen a testületben szükség van a női attitűdre, a nők figyelmességére, békítő magatartására, különösen a kezdetekben, mert egy döntéshozó csoport kialakulásakor a kezdeti súrlódások, hatalmi harcok elkerülhetetlenek. Ennek ellenére a testületen belüli információcserét jónak ítélte, bár véleménye szerint a helyi döntéshozatalban érvényesül a politikai befolyás.

Nem szereti a pletykát, inkább ártalmasnak, mint hasznosnak tartja őket. Szakfolyóiratokból vagy a médiából tájékozódik. Ha hall valamilyen információt, általában felkeresi az illetékeseket, és tőlük tájékozódik, mert sokszor előfordul, hogy nem pontosak a híresztelések, igazságtartalmukról meg kell győződni.

Véleménye szerint azért nincs több nő az önkormányzati testületekben, mert a férjek nem szívesen veszik, ha a feleségek közéleti tevékenységet folytatnak, illetve a család sem vállalja a segítséget.

A testületi üléseken minden témában elmondja a véleményét, különösen ha nem ért egyet valamivel. Ha teheti, minden bizottság ülésére elmegy, és ott tájékozódik az aktuális ügyekről. Amit elkezd, szereti végigvinni. A választópolgárok beleszólása a helyi döntéshozatalba a képviselőjüktől és annak érdekérvényesítő képességétől függ.

A személyes kapcsolatok szentek, csak testületi ülésen próbálja képviselőtársait igazáról meggyőzni, személyes beszélgetéseik során kerülik a politikai témákat, jobb mindent a maga helyén, az arra alkalmas fórumokon megvitatni. Érdemes sok embert ismerni, így beszélgetésekből sok helyről, sokféle információ gyűjthető. Problémáival általában a férjéhez fordul, vele vitatja meg ötleteit, elgondolásait. Ritkán tartózkodik, általában minden témában jól informált, tájékozott. Minden ügy közelről érinti, ha egy probléma egyvalakit érint, akkor már fontos. Lényeges az emberek problémáira megoldást találni.

Fontosnak tartaná szakértők bevonását a döntéshozatal folyamatába, jó volna, ha hozzáértő emberek kerülnének felelős pozíciókba, akik megfelelnek az aktuális elvárásoknak, kihívásoknak, és segítik a képviselők munkáját. Van olyan, amiben mai fejjel már másként döntene, de ezek csak kis horderejű kérdések.

A legkülönbözőbb ügyekkel keresik fel, általában segítséget kérnek. Havonta egyszer van fogadóórája, de telefonon bármikor el lehet érni; az utcán, a piacon is gyakran megszólítják.

Képességeihez mérten mindent megtesz, közösségben dolgozik a közösségért, azért, hogy a városnak és az ott élőknek minél jobb legyen. A következő ciklusban is jelölteti magát, méghozzá a polgármesteri pozícióért száll harcba.

Soron következő interjúalanyom családjában más nem foglalkozik politikával. Szerinte jó időbeosztással a családi élet és a hivatás összeegyeztethető. Kiemelten fontos a család támogatása. Hogy valaki megfelelően tudjon a hivatásával foglalkozni, nélkülözhetetlen, hogy valaki levegye a terhet a feleség válláról, aki így a munkájára koncentrálhat.

Mindig volt véleménye a helyi dolgokról, minden megmozduláson részt vett, a város érdekében mindig elmondta a véleményét a különböző fórumokon. 1998-ban indult először a választásokon, férje biztatására és az ipartestület elnökének a felkérésére, illetve azért, mert kihívást látott benne. A kampányban az egész család tevékenyen részt vett, összefogásuk nagy fölényű győzelmet eredményezett. Megválasztásában alapvető szerepet tulajdonít ismertségének, népszerűségének, a közösségért végzett munkájának.

Egy jó képviselőnek végzettségétől függetlenül mindig minden kérdésben tájékozottnak és határozottnak, magabiztosnak, felkészültnek kell lennie, hogy közösségének érdekeit képviselni tudja, és ki tudjon állni az igazáért. Az is lényeges, hogy ne csak szavakban, de cselekedeteivel is példát mutasson. Minden bizottság ülésére elmenne, ha tehetné, de nincs rá ideje. Jó a viszonya a többi képviselőnővel, a megszerzett információkat azonban nem beszélik meg. Véleménye szerint az információcsere a testületen belül ötfokú skálán a kettő és a három közé tehető. Pártállástól függetlenül van valamiféle összetartás a testületen belül, de az egy pártba tartozók nem adják tovább a megszerzett információkat a másik pártbelieknek. A politikai befolyás egyfajta rivalizálás formájában van jelen. Ha az egyik oldal javasol valamit, a másik elveti, majd később mint saját ötletét újra előveszi, és indítványozza. Munkahelyét nem adná fel a politikáért, a képviselői munka ingoványos talaj, nem biztos, hogy a következő ciklusban is megválasztják.

Neme miatt még nem került hátrányos helyzetbe, nőként is tudja érvényesíteni az akaratát, addig próbálkozik, amíg sikerül. Minden témában van véleménye, ha kell, ki is fejti, de belátja, ha nem neki van igaza. Az egészségügyi és szociális témák közelebb állnak hozzá, komolyabban ezekkel foglalkozik. A jó külső, a kifogástalan megjelenés elengedhetetlen.

Az önkormányzati testületekben a nők alacsony számát elsősorban a jelöltek hiányával magyarázza. A jelölt ismertsége is meghatározó, a választók inkább a népszerűbb, ismertebb jelöltre szavaznak, függetlenül attól, hogy az illető nő-e vagy férfi. Előfordulhat azonban, hogy a választópolgárt nem érdekli, kire szavaz, csak azt nézi, hogy melyik párt mellé húzza be az ikszet.

A testületi ülésen az ügyek széles skálán mozognak, témától függően zajos, vitáktól hangos is lehet a tanácskozás. Egy testületi ülésen minimum harminc napirendi pontot tárgyalnak. Kialakult gyakorlat szükséges ahhoz, hogy gyorsan és hatékonyan lehessen döntéseket hozni, a felkészültség elengedhetetlen. Az is lényeges, hogy a testület elé megfelelően előkészített anyagok kerüljenek. A frakcióüléseken rendszerint megbeszélik az összegyűjtött információkat,

majd mindenki megteszi az észrevételeit azzal a szakterülettel kapcsolatban, amelyhez a legjobban ért. A döntéshozatal során racionális mérlegelés szükséges, érdekek sérülhetnek, de kompromisszumos megoldásra kell törekedni anélkül, hogy az ember politikai tőkét kovácsolna belőlük. Ha egy üggyel kapcsolatban információt szeretne kapni, először a polgármestert és a jegyzőt keresi fel, csak ezután fordul az osztályvezetőkhöz. A szavazáskor nem tartózkodik, az ülésekre minden esetben felkészülten megy el. Szerinte is fontos lenne szakértő tanácsait is kikérni bizonyos ügyekkel kapcsolatban.

A képviselőnek az a legfőbb feladata, hogy meghallgassa az emberek gondjait, és mielőbbi megoldást találjon. A választópolgárok véleményüket, javaslataikat minden évben különböző lakossági fórumokon, a településrészek ünnepein és a falugyűlésen mondhatják el, ez utóbbi azonban sajnos nincs előre meghirdetve, így csak nagyon kevesen mennek el. Beszélgetőtársam elmondta, hogy ő évente kétszer szórólapot készít, amelyben az aktuális helyi ügyekről, problémákról ír. Ezt eljuttatja az érintetteknek, akik ezt általában jó néven veszik. Értékes információforrásnak tartja a pletykát, hiszen annak mindig van valóságalapja.

A szociális problémák, az emberek gondjai érintik közelebbről. Általában ilyen ügyekben keresik fel. Előre egyeztetett időpontban bármikor tart fogadóórát, de akár telefonon is akármikor elérhető. Sokszor az utcán is megszólítják, vagy az utcáról a kerítésen beszólva kérnek segítséget.

Testületi üléseken harciasan kiáll az álláspontja mellett. Ritkán próbál másokat meggyőzni igazáról, akkor is inkább a hivatalos utat választja, mert tapasztalatból tudja, hogy ami nem kerül jegyzőkönyvbe vagy hangszalagra, az a megállapodás nem áll szilárd alapokon. Elismeri, hogy ő sem tévedhetetlen, elképzelhetőnek tartja, hogy van olyan ügy, amelyben ma már másként döntene.

Elégedett eddigi pályafutásával, minden felmerült problémát megoldott. Szeret a munkájával foglalkozni, megjegyzi azonban, hogy mindehhez jó családi háttér is kell, sikereit is a család támogatásának köszönheti. Továbbra is mindenkin segíteni kíván, újra jelölteti magát.

Harmadik beszélgetőtársam 2002-ben került a testületbe, a szociális és a mezőgazdasági bizottság tagja, 1970 óta aktívan foglalkozik politikával, szakszervezeti tag volt, jelenleg rokkantnyugdíjas. Férje a bányászszakszervezet jogtanácsosa volt, itt ragadtak rá a baloldali érzelmek, melyeket azóta is vállal.

Véleménye szerint a politika összeegyeztethető a családdal és a hivatással. Annak idején büszkén lépett be a pártba, mert úgy érezte, tudna tenni az emberekért, és szükség van az ő gondolkodására.

Két gyermeke van, akik nem foglalkoznak politikával, habár szerinte az is politizál, aki nem politizál. Számára mindegy, ki melyik párt tagja, mindenkivel megérteti magát, nem emeli fel a hangját, más pártokban sem az emberekkel van baja.

Az önkormányzati választáson ismeretlenül indult, minimális szavazatkülönbséggel nyert. Szórólapokon mutatkozott be, és új emberként győzött. Úgy gondolja, megválasztását annak köszönheti, hogy az emberek bíztak benne, a nőben, a női attitűdjében. Lehetségesnek tartja, hogy még az is segítette, hogy a többi induló már lejáratta magát.

A képviselőséget nem lehet könyvből megtanulni, sok minden kell hozzá: közgazdaságtani, jogi ismeretek, politikai határozottság, tudni kell, hogy a település lakóinak mi a jó, mindent meg kell tenni a város fejlődése érdekében, akár kompromisszumok árán is. Alapvető a közvetlenség, az empátia is: az emberek szeretnek beszélgetni, egy-két kedves szó sokat számít.

Nem érzi úgy, hogy a női képviselők bármilyen szempontból hátrányban lennének férfi társaikhoz képest, talán a dolgozó nőknek lehet nehezebb, mert az ülések miatt el kell jönniük a munkából. Úgy gondolja, több képviselőnőre volna szükség a nők attitűdje miatt. Fiatal és felkészült nők kellenének, de ők még a családalapítással foglalkoznak, a nagymamakorúak inkább ráérnének politizálni.

A képviselők közötti viszonyt jónak ítélte, megjegyezte azonban, hogy gondot okoz a pártok közötti ellenségeskedés. Az információcsere emiatt nem megfelelő, a híreket olykor késve kapják a képviselők, és a döntéseket is gyakran politikai síkra terelik.

Fontos ügyekben felkeresi a szakosztályokat, és ott kér felvilágosítást. Fogadóórákon a választópolgároktól hasznos információkat kap. A pletykákra egyáltalán nem ad, a médiát sem tartja túl megbízhatónak. A körzetében történő ügyeknek alaposabban utánanéz. A szerzett információkat párttársaival megbeszélik, ezeknek tehát nem kell külön utánajárnia. Ha a szavazáson tartózkodik, annak nem az alulinformáltság, hanem a „nem" válasz elegáns csomagolása az oka.

Elégedett eddigi politikai szerepvállalásával. Karrierre nem vágyik, nincsenek polgármesteri ambíciói, csak az emberekkel akar foglalkozni, és még egyszer jelöltetné magát. A képviselői munkáról azt vallja, hogy nem hatalom, hanem szolgálat, sokat kell tenni az emberekért.

BUDAPEST EGY KERÜLETE

A kerület a Duna bal partján terül el, főleg lakójellegű peremkerület, többségében laza családi házas beépítéssel, több intenzív beépítésű lakóteleppel és néhány fontosabb ipari létesítménnyel. Állandó lakossága körülbelül 100 ezer fő.

Interjúalanyom születése óta él ebben a kerületben. Főiskolai végzettséggel rendelkezik. Az egyetem elvégzése után, amikor megszülettek a gyermekei, kizökkent a szakmából, ezért most más területen dolgozik. Szerinte a családot nehéz a munkájával összeegyeztetni. Úgy gondolja, családja nem értékeli eléggé képviselői hivatását. Úgy érzi, a képviselői munka nem eléggé megbecsült.

A helyi nagycsaládos egyesület elnökeként tevékenykedik, így kezdett politikával foglalkozni 1998-ban. Felkérésre jelöltette magát képviselőnek. Véleménye szerint megválasztásában közrejátszott, hogy egy nagynevű párt jelöltjeként indult, és az is, hogy sokan ismerték a kerületben.

Szerinte egy jó képviselő minden területen megállja a helyét, a gazdasági ügyekhez, pénzügyekhez ugyanolyan jól ért, mint mondjuk a környezetvédelemhez vagy a szociális kérdésekhez.

Úgy érzi, a képviselőnők hátrányban vannak a férfi képviselőkhöz képest, különösen az ő korosztálya, vagyis a harminc-negyven évesek, mégpedig azért, mert a család ellátása és a kenyérkereső foglalkozás mellett egy nőtől elvárják, hogy ugyanannyi időt és energiát fektessen a képviselői munkába, mint férfi társai. Emiatt kevés nő vállalja a képviselőséget.

Úgy gondolja, ha a nők lennének többségben a testületekben, sokkal gyorsabban megoldhatnák a problémákat, a férfiak ugyanis hajlamosak túltárgyalni és pártpolitikai síkra terelni az ügyeket.

Az információcserét a testületen belül megfelelőnek tartja, de lehetne jobban is csinálni. Általában szociális ügyekkel foglalkozik, azonban ritkán szokott felszólalni. A pártok befolyása a helyi döntéshozatalban úgy érvényesül, hogy általában a többségben lévő párt akarata érvényesül.

Alpolgármesterektől, irodavezetőktől szerzi információit. Mostanra sikerült kialakítania azt a kapcsolatrendszert, amellyel a gyakorlottabb képviselők már rendelkeznek. Ha egy ügyben nehezen tud dönteni, problémáját széles körben, barátoknak, ismerősöknek elmeséli, hátha valakinek van javaslata, ötlete. Információit rendszerint megszűri és ellenőrzi, ha valamiben nem biztos, az ügyben illetékest keresi fel. A frakcióülésen is megbeszélik a fontosabb ügyeket.

Havonta egyszer van fogadóórája, általában szociális ügyekben kérnek tőle segítséget. Előfordult, hogy az utcán megszólították, vagy felhívták telefonon.

Saját bevallása szerint nem politikusi alkat, azonban szeret emberekkel foglalkozni, és úgy érzi, tapasztalata és az általa kiépített kapcsolatrendszer kárba veszne, ha nem jelöltetné újra magát.

ÖSSZEFOGLALÁS

A beszélgetések során kiderült számomra, hogy a képviselőnők nagyfokú szociális érzékenységgel rendelkeznek, szívvel-lélekkel végzik munkájukat, többen egészségügyi végzettségűek. Rendkívül aktívak, minden problémához hozzászólnak, minden ügyben van véleményük. A szavazás előtt körültekintően mérlegelnek, végleges döntésüket hosszas információgyűjtés előzi meg. Általában szociális ügyekkel foglalkoznak, a szociális bizottságok munkájában vesznek részt.

Egybehangzó véleményük az, hogy egy jó képviselő empatikus, foglalkozik, beszélget az emberekkel, magabiztos és határozott. Ezeken felül legyen felkészült, naprakész, legyen biztos a dolgában, rendelkezzen széles körű ismeretanyaggal minél több kérdésben. Az empátiát szinte mindannyian első helyen említették.

Többen rábeszélésre jelöltették magukat, vagy felismerték, hogy így sokkal többet tehetnek a településükért és az ott élő emberekért. Többségük első vagy második alkalommal került be a képviselő-testületbe, és mindannyian szeretnének a következő ciklusban is indulni. Az általam megkérdezettek nagy hányada ötven év feletti, vagy ahogyan ők mondták: nagymamakorú. Véleményük szerint – és kutatások is ezt igazolják – a képviselőnők nagy része ebből a korosz-

tályból kerül ki. A fiatalabb nők még a családalapítással foglalkoznak, vagy kiskorú gyermekeiket nevelik, nincs idejük politikával foglalkozni, pedig szükség lenne ennek a korosztálynak a szemléletmódjára is a helyi önkormányzásban. Interjúalanyaim szerint összeegyeztethető a családi élet és a hivatás: megfelelő időbeosztással és családi támogatással. Ebben csak egy interjúalanyom kételkedik, ő kiskorú gyermekeit neveli képviselői hivatása és a munka mellett. Szerinte nehezen egyeztethető össze a család és a képviselői tisztség betöltése.

Állításuk szerint kapcsolataikat legtöbbször csupán információszerzésre használják. Mint mondták, a személyes kapcsolatok szentek, meggyőzésre vagy politikai célokra nem használják fel befolyásukat, baráti diskurzusok alkalmával nem hozakodnak elő testületi ügyekkel. Egyébként sincs garancia arra, hogy a beszélgetés közben elhangzott, de nem rögzített megállapodások teljesülnek. A jegyzővel és a polgármesterrel kialakított jó kapcsolat rendkívül fontos, ha egy képviselő eredményesen akarja a település ügyeit intézni, az ellentétek nagyon megnehezíthetik a problémák gyors rendezését. A testületen belül az egy pártba tartozók külön kis csoportokat alakítanak ki, közöttük az információáramlás nehézkes, ha ugyan nem lehetetlen. Párton belül a frakcióülések alkalmával a tagok egymás között megvitatják az aktuális ügyeket, értesüléseiket megosztják egymással. Ellentétben a nagyobb településeken tapasztalható politikai harcokkal, pártcsatározásokkal, a kistelepüléseken ez a jelenség nem figyelhető meg, a testület épp emiatt összetartóbb, az információáramlás a testületen belül zökkenőmentes.

Információt a frakcióüléseken kívül számtalan forrásból gyűjtenek a képviselőnők: a választóktól, a polgármestertől, a jegyzőtől, újságokból, az internetről, szakkönyvekből vagy akár pletykákból. A különböző helyről gyűjtött információk előnye, hogy összehasonlíthatók, valóságtartalmuk ellenőrizhető. A képviselőnők felkészülten mennek el az ülésekre, véleményüket szinte minden kérdésben kifejtik, határozottan kiállnak igazuk mellett, ha nem így tennének, valószínűleg nem vennék őket komolyan.

A női képviselők a kistelepüléseken speciális helyzetben vannak. A kisközségek képviselőnői közvetlen kapcsolatban állnak a lakossággal, jól ismerik a helyi gondokat. Az információkért gyakorlatilag csak a szomszédba kell átmenni. Az emberek sokkal szívesebben és bátrabban fordulnak egy olyan személyhez, akit jól ismernek, és aki egy közülük. A hagyományok, a tradicionális értékrend a falvakban erősebben érvényesül: a választók elvárják, hogy a képviselő régóta a településen élő, rendezett családi körülményekkel rendelkező ember legyen. Egy nagyobb városban, ahol az emberek gyakran költöznek, kevésbé ismerik egymást, nincsenek ilyen elvárások. A nagyobb városokban elő képviselők is legalább annyira ismerik a helyi problémákat, mint a kistelepüléseken élő társaik. Ez talán abból adódik, hogy a nagyobb településeket választókerületekre osztják, és egy-egy ilyen körzet kellően kicsi ahhoz, hogy a helyi képviselő minden ott élőt érintő dologról tudjon. A választók azonban nem mindig ismerik képviselőjüket, akit gyakran párttagsága miatt és nem addigi tevékenysége, felkészültsége miatt választanak meg.

Az interjúk száma miatt tanulmányom csupán esettanulmánynak tekinthető, ennek ellenére úgy gondolom, következtetéseim nagyrészt helytállók. Érdemes lenne azonban a kutatást tovább bővíteni, egyrészt az interjúalanyok számát illetően, másrészt kitérni olyan speciális esetekre, amikor például az egész testület nőkből áll, vagy legalábbis a nők vannak többségben. A férfi képviselők véleményét sem ártana ismernünk, így egyértelműen kimutathatók lennének a női és férfi képviselők közötti különbségek.

ZÁRSZÓ

Nagyon fontos lenne, hogy a választási eredményekre vonatkozó adatok nemek szerinti bontásban is elérhetők legyenek. Ez nagyban megkönnyítené a kutatók dolgát, nem kellene egyenként, keresztnév alapján megszámolni a nőket, ami némely esetben, például olykor a kisebbségi képviselőkkel kapcsolatban szinte lehetetlen feladat. A nemek szerinti megkülönböztetés nem csak a jelöltek esetében fontos, amely adatok egyébként összesítve hozzáférhetők.

Az adatbázisok hitelessége is sokszor megkérdőjeleződik. Még az Országos Választási Iroda honlapján elérhető adatok is ellentmondásosak. A 2006-os települési eredmények[52] egyenkénti megszámolását ellenőrizendő a honlapon található „OVI információk" menüpont alatt elérhető „Megválasztott polgármesterek 2006" Excel-táblázat[53] adatait is feldolgoztam. A településnevek ismételt átböngészése után a számokat összevetve eltérés mutatkozott. Az Excel-munkalap két település[54] adatait egyáltalán nem tartalmazza, ahol a települési adatok alapján nőt választottak.

Ahhoz, hogy a női jelölteket a nagyobb településeken is megválasszák, szükséges, hogy a különböző pártok minél több női jelöltet támogassanak, a politikai pártok ne csak szavakban legyenek a női–férfi egyenjogúság elkötelezett hívei. Fontos, hogy a nők minél többen jelöltessék magukat, politikai aktivitásuk, szerepvállalásuk növekedjen. Elengedhetetlen egyfajta szemléletváltozás is a választók körében: a jelöltet nemétől függetlenül eddigi munkája, politikai és közéleti tevékenysége, illetve szakmai felkészültsége alapján értékeljék. Ilyen feltételek teljesülése mellett közelebb kerülhetünk ahhoz, hogy a női vezetők és döntéshozók aránya megközelítse a nők népességen belüli arányát, vagyis az ötvenszázalékos „álomhatárt".

[52] http://www.valasztas.hu/hu/10/10_0.html, letöltés: 2007. 04. 01.
[53] http://www.valasztas.hu/ovi/hu/ovi.html, letöltés: 2007. 04. 20.
[54] Aranyosapáti és Mezőtárkány.

BODNÁR ILONA - GARANCSI GYÖRGYI

A NŐK SZEREPVÁLLALÁSA A PÁRTPOLITIKA GYAKORLATÁBAN: A POLITIKUSNŐK KARRIERTÍPUSAI

A KUTATÁS TÁRGYA

Az 1980-1990-es évek óta az európai parlamenti elitek egyre homogénebbekké váltak -döntően középosztályi hátterű, egyetemi végzettségű, közalkalmazotti háttérrel rendelkező, középkorú férfiak alkották őket. E homogenitás az utóbbi évtizedekben egyetlen dimenzióban látszik megbomlani - elsősorban a skandináv államoknak és Franciaországnak köszönhetően -, mégpedig a politikusok gender mivoltát illetően. Az EU-s tagállamok sorában jelenleg[1] Magyarországon a legalacsonyabb (9 százalék) a nők parlamenti aránya. Vizsgálatunk adalék kívánt lenni ahhoz a kutatómunkához, össztársadalmi szinten esetlegesen kibontakozó közös gondolkodáshoz, amely arra a kérdésre próbál választ adni, hogy mi lehet az oka a mai Magyarországon a nők alacsony politikai részvételi arányának.

Igen érdekes, hogy noha a jelenlegi, kétpólusú magyar parlamentben is végbement az iskolázottság, az életkor, és - az előbbieknél nagyobb szórással, de - a politikusi pálya előtti, civil foglalkozások terén is az egységesülés, éppen a nő-férfi arányt illetően differenciálódás tapasztalható a kormány- és az ellenzéki oldal között (a kormánypártokban [bal-liberális] 12,6 százalék, az ellenzékiekben [jobbközép] pedig 5,6 százalék a női politikusok aránya).[2]

Kutatásunkkal pontosan ebbe a világba szándékoztunk betekintést nyerni, sajátosságait megismerni. Abba a világba, amelyet a nők szemszögéből a „kínálat kereslet nélkül"[3] állapota jellemez. A rendszerváltás óta eltelt bő másfél évtized nagyobb időtávot tett lehetővé interjúalanyaink számára a visszatekintésre, tapasztalataik összegzésére - és nekünk, kutatóknak is az elemzésre -, mint ahogy arra a korábbi években megszületett tanulmányok szerzőinek lehetőségük nyílt.

Vizsgáltuk egyrészt a hazai közéletben a rendszerváltást követően szerepet vállaló nők politikai karrierútjainak jellegzetességeit (belépés a politikai mezőbe: tudatosság vagy belesodródás, ambíciók és karriertervek, mobilitási lehetőségek,

[1] A tanulmány lezárásának ideje: 2006. február.

[2] Lásd a kötetben Fésüs Ágnes *Különbözőség vagy hierarchia* című tanulmányát.

[3] Ilonszky, 2005, 82.

kivonulás: befejezéssel, vagy anélkül...); másrészt pedig politikusi létük főbb jellegzetességeit (a társadalmi nemből fakadó előnyök és hátrányok, elvárások és fogadtatás a választók és politikustársak részről, kapcsolat a választókörzettel, genderjellegzetességek a kommunikációban, munkastílusban, érdekérvényesítésben, lobbizásban, versengésben, a siker és a sikertelenség értelmezésében, a nők különféle társadalmi szerepeinek egyeztetése stb.) A kutatás főbb témaköreit a korábbi vizsgálatok eredményei nyomán határoztuk meg.

A szakirodalom felveti, hogy számos előítélet,[4] illetve sztereotípia él a női vezetőkre, politikusokra vonatkozóan. Ezen feltevések sokszor valóban megállják a helyüket - értelmezésük, kontextusba helyezésük az, ami sztereotipizál, ugyanis a különbözőségeket a biológiai nemből eredeztetik, nem ismervén fel a jelenségek mögött azt, hogy - társadalmi konstrukciók. A leggyakrabban hallható állítások - amelyeknek mi magunk is nyomába eredetünk - a következők:

- csak kevés nő építi „tudatosan" a karrierjét, inkább az a tipikus, hogy előrejutásuk véletlenszerű;
- a nők csak későn kötelezik el magukat tudatosan a karrier mellett (ha egyáltalán), többnyire akkor, amikor előrejutásuk már amúgy is megkezdődött;
- a munka mindennapi aspektusára figyelnek, kevéssé tekintenek előre;
- előrehaladásukat illetően passzívak: ez megakadályozza őket abban, hogy a múlt tapasztalatait és az új helyzetek igényeit összekapcsolhassák;
- bíznak a szervezetek formális előléptetési rendszerében: sokat törődnek egyéni képességeik fejlesztésével, de figyelmen kívül hagyják a szervezet informális struktúrájának fontosságát;
- a politika speciális női szakterületein (pl. szociális kérdések) fejtik ki tevékenységüket;
- konfliktuskerülők, kompromisszumkészek.

Interjúink egyrészt számtalan alkalommal igazolták a fentiek társadalmi konstrukciós jellegét (pl. a nők és az „aprómunka" kapcsolatára vonatkozóan:

„Egy frakcióban a nőknek a mozgástere jellegzetesen csekély. A feladatok elosztásakor kiderül, hogy a nők a szorgalmas hangyácskák, akiknek az a dolga, hogy - rotáció nélkül, hisz nem cserélődnek a szerepek - ugyanazt a munkát végzik. Minden frakcióban hihetetlen keményen dolgoznak a nők. Aztán aki elmegy, az azért, mert megunja ezt." (5. interjúalany.)

Másrészt az interjúk bemutatják az egyes női politikusok tudatos harcát a velük szemben megnyilvánuló sztereotip gondolkodás ellen (pl. az úgynevezett kompetenciacsapda kapcsán:

„Bekerülve a parlamentbe, kifejezett kérésem volt, hogy egy hagyományosan férfiterületet kaphassak: az önkormányzati rendőrségi és belbiztonsági bizottságba kértem magam." (2. interjúalany.)

Míg a korábbiakban általános elemzési szempontokat ismertettünk, az alábbiakban a mai magyarországi jellegzetességre térünk ki - a témában irányadó

[4] Nagy Beáta, 2001.

volt számunkra Pető Andrea kérdésfelvetése és kérdésmegközelítési módja:[5] miért kevés a nő a hazai politikában, mi az oka annak, hogy a posztkommunista országokban 1989 után a nők részvétele a politikai életben – az előzetes várakozásokat is meghaladó mértékben – radikálisan csökkent!? A választ Pető Andrea a következőképpen foglalja össze:

- nincs meg a közéletben az az episztemológiai tér, amely a nők számára lehetővé tenné a politizálást;
- a nőmozgalmat általában a haladó, liberális, egyéni jogokért küzdő mozgalmakra szűkítik le – a kialakult pártstruktúra erősen férfiközpontú;
- gyenge a civil szféra (a későbbi politikai részvételhez előiskolát nyújtó civil szerveződések ugyanis lehetővé tennék a nőknek a szervezetek működtetésének megtanulását, a beszéd, a fellépés gyakorlását stb.).

Interjúink – Koncz Katalin nyomán[6] – kitértek azokra a feltételekre, amelyek a nők politikai részvételének keretéül szolgálhatnak a jelenlegi, hazai viszonyok közepette:

- a politikai vezetés elkötelezettsége a nők esélyegyenlőségének megteremtésére;
- a nők politikai részvételének igénylése a társadalom tagjai és az érintettek körében;
- a politikai részvételhez szükséges feltételek megléte;
- a fejlett és a politikai hatalmi struktúrába beépült nőmozgalom.

Az idevonatkozó hazai kutatási tapasztalatok és kritikáik figyelembevételével alakítottuk ki a jelen kutatás három elemzési szintjét:

1. társadalmi szint: társadalmi elvárások, attitűdök a politikusokkal szemben;
2. szervezeti szint: az új típusú pártok mint a politikusok előtt megnyílt új, szervezeti keretek;
3. egyéni szint: politikusok személyes, egyéni adottságai.

MÓDSZER ÉS MINTAÖSSZETÉTEL

Kutatásunk alapjául félig strukturált interjúk szolgáltak, amelyet a 2002–2006-os parlamenti ciklus négy parlamenti pártjának (Fidesz, MDF, MSZP, SZDSZ) tizenkét női politikusával készítettünk 2004–2005-ben. A mintaösszetételben a következő öt szempont szerinti heterogenitásra törekedtünk:

[5] Pető, 2003c.
[6] Koncz, 1993, 34.

- politikai kötődés (ellenzékiek/kormánypártiak);
- politikai döntéshozatali szint (parlamenti/önkormányzati);
- tevékenységi helyszín (főváros/vidék);
- a politikai karrier indulásának időpontja (rendszerváltás előtt/alatt/után);
- életkor, illetve *női* életútszakasz a politikai életbe való bekapcsolódás idején.

Főbb kérdésköreink és előzetesen körvonalazott kérdéseink - megfelelni akarván az életútkutatás interdiszciplináris megközelítési követelményeinek - kitértek

- az egyéni időre *(individual time);*
- a családi időre *(family time);*
- a történeti időre *(historical time).*[7]

Módszertani támpontul Pető Andrea alapvetései szolgáltak, melyek főbb elemei a következők:[8]

- a nyitókérdés („Hogyan került a politikába?") az első megközelítés lehetőségét az interjúalanynak adta meg;
- a későbbiekben - rugalmasan ugyan, de - érvényesült a kérdezőnek az interjú struktúrájára vonatkozó előzetes elgondolása;
- minden esetben nő készítsen interjút - nővel.

Pető Andrea[9] szerint „...a kérdező neme erősebben befolyásolja a válaszokat a politikai cselekvés, politikai orientáció, csoportérdek képviselete kérdéskörei esetén - mint egyéb kérdések nyomán", Finch szerint pedig ez a női kérdező - női kérdezett interjúszituáció kifejezett hozadékkal jár: „...véleményem szerint a két nő közötti interjúhelyzet nemcsak módszertani szempontból tekinthető különlegesnek, hanem politikai értelemben is, és ez nyilván jobban érthető olyan szociológusok számára, akik feministák is egyben. Bármilyen hatékonyan tudja is beszéltetni egy férfi kérdező a női interjúalanyokat, még egy dimenzió megjelenik akkor, ha a kérdező is nő, mivel a két fél, neménél fogva, egyformán alárendelt strukturális pozícióban van a társadalomban. Ez lehetőséget teremt arra, hogy kialakuljon köztük egyfajta sajátos azonosulás."[10]

Az interjúkészítés egyik érzékeny pontjának, a hierarchiamentes viszonynak, az interszubjektivitás[11]kialakításának nem várt pozitívuma volt, hogy felszínre hozott olyan - nőket illető - kritikai megjegyzéseket is, amelyek férfi interjúkészítő esetén talán háttérben maradtak volna:

[7] Nagy Beáta, 2001.
[8] Pető, 2003c
[9] Pető, 2003c, 35.
[10] Finch, 2003, 230.
[11] A nőkkel készített interjúk módszertanáról, az interszubjektivitásról lásd Passerini, 2003, 202-229.

„...és elég ritkán beszélünk arról - ami pedig igaz -, hogy a nők azért hihetetlenül fúrják egymást, nagyon szépen, finoman. Tehát amikor a nők egymást segítik - attól mentsen meg a Jóisten!" (5. interjúalany.)

Ami az interjúk szövegeinek kezelését illeti, az anonimitás biztosítása érdekében az egyértelműen azonosítható részletekből nem idéztünk, és interjúalanyaink nevét sem tettük publikussá - nevük ábécésorrendje alapján hozzárendelt sorszámokkal hivatkoztunk a nyilatkozókra. Az idézetekkel kapcsolatban megjegyezzük továbbá, hogy nem a legtöbbek által megfogalmazott gondolatokat illusztráltuk idézetekkel, hanem a legerősebb kifejezőerejűeket. Mindezeken túl az idézett textusokban megemlített személyeket, közszereplőket nevük kezdőbetűivel jelöltük csupán.

Munkánk során az egyedüli nehézséget az jelentette, hogy néhány esetben a felkért interjúalanyok közreműködési szándékát némi szkepszis kísérte. Azok esetében volt ez tapasztalható, akikről a későbbi interjú során (már amennyiben vállalták a részvételt) bebizonyosodott, hogy női politikusi létüket a lehető legtudatosabban, a szóban forgó kérdésköröket a korábbiakban már számtalanszor átgondolva élik meg. Sajnos, éppen közöttük akadnak legnagyobb arányban olyanok, akik részben a mai magyar belpolitikai viszonyok, részben ennek kifejezetten a női politikusokat sújtó aspektusai miatt vannak éppen kivonulófélben a politikai közéletből:

„Azért nem szeretem egyébként az ilyenfajta feldolgozásokat, mert már millió ilyen készült - velünk is -, elolvassuk a kész anyagokat, és legközelebb már azt mondjuk el, amit olvastunk, és akkor az egészből lesz egy önálló életet élő valami. Nekem az a fixa ideám, hogy nem lehet évezredes beidegződéseket egyszerűen felrúgni. A férfiak mindig közösen vadásztak, együtt voltak, amikor a vadra rá kellett rontani, és ugye, nem volt mindegy, hogy együttműködnek-e, avagy nem. A nőknek meg a legjobb pasit kellett egymás elől elhozni, aki a legnagyobb vadállatot tudja hazacígölni, hogy ne maradjanak éhen." (5. interjúalany.)

Végezetül köszönettel tartozunk valamennyi interjúalanyunknak - rugalmasságukért, segítő- és együttműködési készségükért, azért, hogy elfoglaltságuk ellenére is rendelkezésünkre álltak, segítve (egyáltalán: lehetővé téve) ezzel munkánkat.

TÁRSADALMI SZINT

A POLITIKAI KULTÚRA

Az alcímben jelzett fogalom jelentőségét mutatja, hogy - jóllehet nehezen meghatározható, illetve hazai viszonyaink közepette még alakulófélben van - egyre gyakrabban hivatkoznak rá a közbeszédben.

Pye történetiséget hangsúlyozó politikaikultúra-definícióját[12] követve munkánk során vizsgáltunk:

[12] PYE definícióját lásd SIMON, 1999, 352.

- véleményeket - mint alkalmi és esetleges, racionális elemeket;
- attitűdöket - mint az emocionális szférába tartozó, sajátos érzelmi-akarati mobilizáló tényezőket;
- értékeket - mint a szocializáció folyamán elsajátított lényegi és tartós vezérlő elveket.

„Nem láttam, hogy milyen világba fogok kerülni, mert amit láttam, az a rendszerváltás előtti egypártrendszeri Országgyűlés volt, és annak a világa egyáltalán nem vonzott, mesterkélt volt, nem volt önálló véleménye a képviselőknek - kivéve azt az egy-kettőt, akik 85-ben kerültek be. Az engem egyáltalán nem vonzott. Viszont vonzott az a gondolat, hogy majd többpártrendszer lesz, és mindenki a saját szakmai álláspontja alapján, meg a pártja álláspontja alapján képviselheti a véleményét, ez nagyon-nagyon vonzott. Úgy gondoltam akkor - és gondolom most is -, hogy ez a szakma egyik csúcsa. Nagyon jó, hogy például sok tanár is van a parlamentben, de szerintem több jogász kellene." (9. interjúalany.)

A fenti nyilatkozatból is kitűnik, hogy a rendszerváltás egyben azt a reményt is jelentette, hogy a politikai kultúra is változni fog, ami együtt járt azzal a várakozással is, hogy majd több nő vesz részt benne. A politikai kultúra általunk kiemelt három elemének tanulmányozásával arra voltunk kíváncsiak, hogy változtak-e és ha igen, miben a politikusnőkről alkotott vélemények. Az esetleges kognitív változások megjelennek-e a hozzájuk kapcsolódó érzelmekben, módosultak-e az attitűdök? Az őket körülvevő környezet vélemény- és attitűdváltozásai mellett arra is kíváncsiak voltunk, hogy a politikusnők önképe, saját tevékenységük megítélése, ahhoz kapcsolódó attitűdjük hogyan alakult az elmúlt másfél évtizedben. Az interjúk készítésekor és a tanulmány írása közben is fontos volt számunkra J. W. Scottnak a nőtörténetírás kapcsán tett iránymutatása, hogy a politikusnőkkel való foglalkozás nem a népesség felét, a politikai kultúra egy részét, hanem annak egészét érinti.[13]

Megjegyezzük, hogy a három tényező közül az értékek - a politikai kultúra legtartósabb elemei - mind ez ideig tartósan maszkulin jellegűnek mutatkoztak. Nem véletlen, hogy e téren leggyakoribbak az ütközések - egyelőre a jövő kérdése, hogy mennyire sikerül erre a területre becsempészni a női értékeket...

A POLITIKUSLÉT MINT HIVATÁS

A női politikuspályák vizsgálatakor - interjúink során - rendre szembesülhettünk az Ilonszky Gabriella nevéhez (is) fűződő képviselői szereptipológia[14] megtestesülésével:

- célorientált politikusok (alapja: miként látják a képviselők a döntési folyamatban elfoglalt helyüket, például: kezdeményezők, formalisták, bizonytalanok stb.);

[13] Scott, 2001.
[14] Ilonszky-Judge, 1994.

- klientisták (alapja: a politikusok pártokhoz, frakciókhoz, választókörzethez stb. való viszonya);
- képviselet-orientáltak (alapja: hogyan látják a politikusok a képviseletet, és ennek megfelelően milyen stílusban végzik munkájukat?).

Azért volt különösen fontos a fenti tipológia alapján tisztán látni, hogy melyik női politikus melyik célrendszert tekintette magáénak, mert bebizonyosodott, hogy nagyon meghatározó a nők politikából való kivonulásában az, hogy az eredeti - egyes esetekben: módosult - célrendszerüknek mennyiben tudtak eleget tenni. Tapasztalataink szerint a célorientált nőpolitikusok különösen érzékenyek arra, hogy döntéseikben szabadnak érezhessék magukat, hagyatkozhassanak saját lelkiismeretükre, szabadon képviselhessék a politikai térre való belépésük óta fontosnak tartott, és egyben belépésük motivációjául szolgáló céljaikat: „...nem kell mindenáron politikusnak maradni..." - mondta ilyen kontextusban 5. interjúalanyunk.

Ebben az értelemben talán megállapítható, hogy a nők kevésbé felelnek meg a weberi[15] „modern", erősen pártorientált politikus fogalmának, mint a férfiak. Témakörünkben egyébként kikerülhetetlen a weberi „hivatásos" politikus definíció is, amely egyesíti a modern és a professzionális politikus jellemzőit. Míg az előző konstrukció lényegét a modern politikai rendszer olyan alapjai alkotják, mint a politikusnak a társadalmi struktúrában elfoglalt pozíciója és a politikai intézményrendszer, az utóbbiét a politikusokkal szemben támasztott speciális képességbeli (szakmai stb.) követelmények. Ami a professzionális politikus fogalmát illeti, itt Weber legfontosabbnak a szakértelmet és a politikussággal járó egzisztenciális meghatározottságot, függést tartja - ezeknek a tényezőknek is vizsgáltuk esetleges genderspecifikumait. Elemzésünkben igyekeztünk a weberi modern és professzionális politikus fogalmának alapelemei mentén haladni (a rekrutáció útja-módja, szakértelem, pártkötődések, egyéni képességek stb.)

A RENDSZERVÁLTÁS UTÁNI NŐI POLITIKUSI KARRIERUTAK

A főbb karrierút-típusok

Az eddigiekben bemutatott elméleti kereten belül értelmezve az interjúkat, magunk is kialakítottunk egy női politikusi tipológiát. Ahogy arra a szakirodalomban többen is rámutattak, a tematizálásban döntő jelentőségű a politikához vezető út - interjúink elemzése nyomán számunkra is ez a rendező elv tűnt a legmegfelelőbbnek. Világossá vált előttünk, hogy négyes tipológiánk egyes csoportjai különböznek egymástól a politikusnő mivoltból eredően is - például a női politikusok szerepéről vallott felfogásokat, a nők fokozottabb politikai részvételével kapcsolatos attitűdöket, az egyéni politikai karrier alakulásának tudatos, illetve véletlen voltát és még jó néhány egyéb dimenziót illetően.

[15] WEBER, 1998.

Női politikusi tipológiánk a következő.

1. **Az állampárti, szakszervezeti aktivitást követően a politika színterén maradó női politikusok típusa**
   - karriercsapda: a rendszerváltást követően posztjukon maradtak, mégpedig jellemzően tehetetlenségből, nem pedig tudatosságból;
   - a rendszerváltás idején kapcsolathiány, bizonytalanság, elszigeteltség jellemezte őket;
   - a politikusi feladatkörhöz szükséges elméleti képzettségük hiányos volt;
   - mára már az idős középkorúak, fiatal idősek korcsoportjába tartoznak (a rendszerváltás idején túl voltak a női szerepek egyeztetésében sok problémát jelentő családalapításon);
   - a női politikusi jelenlét növelését szorgalmazzák - a kvótamódszer útján; soraikban nagyobb rutinnal igazodnak el a férfipolitikus-közegben, és ott jobban el is fogadják őket;
   - a politikai színtér elhagyása esetén nehéz a visszakapcsolódásuk a civil pályákra;
   - kiállnak a női politikusi szerepvállalásért - feminista elméleti tudásanyag nélkül, de erős szervezeti támogatottsággal.

2. **A rendszerváltás előtti ellenzéki mozgalomból érkezett női politikusok típusa**
   - tudatos politikai szerepvállalás jellemzi őket;
   - az amatőr politikusból professzionálissá válás teljes folyamatát bejárták, ráadásul - pionírként, egy új szakma, a profi politikus kialakulásának alanyaként - egyes esetekben ennek áldozatául is esve;
   - motivációik: elkötelezettség, társadalmi ideák;
   - elméletileg felkészültek, szakmai irányultságuk elsősorban a társadalomtudományok felé mutat, igényesek a politikusi szakma tudásanyagának elsajátításával kapcsolatban;
   - a rendszerváltást megelőző időszakban úgy folytatták politikai tevékenységüket, hogy azzal civil szakmai előrejutásukat komolyan veszélyeztették, egzisztenciális biztonságukat kockáztatták;
   - házastársukat/élettársukat gyakran jellemezte hasonló politikai szerepvállalás (így némileg kevesebb nehézséggel kellett számolniuk a női szerepek egyeztetésében);
   - jelenleg 50-es éveik elején járnak;
   - a kompetenciacsapdát (bezáródás veszélye a szociális és „női" kérdéskörökbe) tudatosan elkerülték;
   - éber önkontrollal élnek: a politikai színteret elhagyják, amennyiben konfliktusba kerülnek pártjuk politikájával, stratégiájával;
   - a női politikai részvételt szorgalmazzák, de annak nem női ügyként, hanem társadalmi ügyként való kezelése, értelmezése mellett állnak.

3. **A tanulmányaikat eleve politikusi ambíciójuknak megfelelően alakító karrierpolitikus-nők típusa**
- a politikusi hivatáshoz kerülő utak nélkül, céltudatosan eljutó fiatal nők;
- már felsőfokú tanulmányaik kezdetekor érdeklődést mutattak a politika – mint a rendszerváltás óta Magyarországon új értelmezést nyert tudományág – iránt;
- a politikában hivatást, életre szóló foglalkozást látnak;
- ambiciózusak, határozott ívű pályaterv-elképzeléseik vannak;
- célirányosabban és célterületükön belül sokoldalúbban képzettebbek a másik három női politikusi csoportnál (ott találhatók a mostanában induló hivatásos politikusképzések minden területén: politikaelmélet, szervezetelmélet és vezetéstudomány, gyakorlati ismeretek: lobbitevékenység, kampányszervezés, projektmenedzselés);
- idegennyelv-ismeretük kiemelkedő;
- általában EU-orientáltak;
- szakpolitikai érdeklődésük irányát jól megválasztott, nem tipikusan nőies szakterületek alkotják,
- fontosnak tartják a nők nagyobb arányú részvételét a politikai életben, továbbá a kvótarendszer hívei;
- családalapításuk időpontja kitolódik, és ebből fakadóan a családtervezés egyes lépései a karrierterveikkel összhangban születnek meg.

4. **A közéleti, politikai előélet nélküli női politikusok**
- bekapcsolódásuk a pártpolitikába felkérésre történt, mégpedig
- kifejezetten „női" szerepkörök betöltésére (például kampányszervezés, tagtoborzás, rendezvények lebonyolítása, sajtókapcsolatok stb.), amelyre korábbi kommunikációs, szervezési stb. tanulmányaik, szakmai-gazdasági gyakorlatuk predesztinálja őket;
- már fiatalon sikeres szakmai éveket tudnak a hátuk mögött, elsősorban az üzleti szférában (épp ezért figyel fel rájuk a pártvezetés);
- közéleti-politikai pályafutásuk kezdetére már megalapozott családi és egzisztenciális helyzettel rendelkeznek;
- bekapcsolódásuk a politikai közéletbe a rendszerváltást minimum 8-10 évvel követte, amikorra már világossá váltak a politikuslét keretei;
- jellemzően 30 év körüliek, amikor bekapcsolódnak a politikusi életbe;
- ifjúkori családjukban általában konzervatív légkör uralkodott;
- a korábbi években a politikai érdeklődés, tájékozódás, politikai aktivitás hiánya jellemezte őket (politika felé fordulásuk nem volt szerves folyamat – inkább mozzanatszerű);
- nem tartják fontosnak a női jogok érvényesítését, a női politikai részvétel általánossá válását;
- elzárkóznak a közös fellépéstől más pártok nőpolitikusaival.

Kutatásunkban kiemelten foglalkoztunk a politikai mezőbe való belépéssel, illetve annak elhagyásával, mivel ezen momentumok kapcsolatban állnak a szer-

vezeten belüli viselkedéssel (belépés), valamint a személyes szinttel (kivonulás). Ennek keretében elsőként a bekerülést vizsgáltuk a politikai közéletbe.

Belépés: tudatosság vagy belesodródás

Konzervatív női politikusokkal interjúzva Pető Andrea úgy találta, hogy a politikusnők életük megváltozásaként élik meg bekapcsolódásukat a politikai életbe – akár tudatos döntésként, akár véletlenek hatásaként élték meg.[16] Interjúink nyomán kitágíthatjuk a kereteket: függetlenül attól, hogy milyen eszmerendszerek követői, illetve hogy történetesen ellenzékben vagy a kormányoldalon politizáltak-e, erről hasonlóképpen vélekednek (benyomásaink szerint ebben nem annyira a szituáció ritkaságértéke mutatkozik meg, mint inkább azon erőfeszítések nagysága, amelyeket egy nőnek vállalnia kell, ha a politika mezejére lép):

„...amikor az első forduló volt 2002. április 7-én, akkor nem is voltunk itthon, mert húsvétkor elutaztunk külföldre. És arra emlékszem csak, hogy ott néztük a Duna Tv-t, és azt kell mondjam, hogy az volt az a pillanat, amikor bekattant valami. Teljesen kétségbe estem, telefonálgattam haza, hátha csak rosszul mondja a Duna Tv. Ez volt életem fordulópontja. Aznap érkeztem haza, amikor volt a nagygyűlés a TF-en, április 9-én. Anyukám írta SMS-ben, hogy nagygyűlés. Nagygyűlés, mi az, hogy nagygyűlés, nem is értettem. [...] Jöttünk haza a taxival. Leraktam a csomagokat, és mentem a TF-re. Anyukám akkor már ott volt. Szóval, leraktam a csomagokat, és mentem – a férjem csak nézett rám: megőrült ez a nő? Addig csak a családommal foglalkoztam...." (1. interjúalany.)

„És akkor került a kezembe – ahogy az az emberrel lenni szokott, hogy ha az ember nagyon akar valamit, akkor talál valamit –, nekem akkor a kezembe került a *Hírmondó*, vagy már nem is tudom, melyik szamizdat kiadvány, ahol kerestek jogászokat. Én tudtam, hogy azokhoz a területekhez mindhez értek. És így akkor az utcáról bekopogtam az ellenzékhez, egyenesen D.-hez. Ők néztek meglepődve, én néztem meglepődve – nekik furcsa volt, hogy valaki az utcáról jön ide jogászkodni, nekem furcsa volt, hogy én most ide beállítottam, de megváltoztatta az életemet ez. [...] Egyébként az egész életemben minden igazi lépésem így történt: megszületett a gondolat, és akkor az valahogy forrt bennem, forrt bennem, és akkor csináltam valami egészen mást, mint ami szokványos. [...] És ezek mindig megváltoztatták, de gyökeresen, az életemet." (5. interjúalany.)

A politikai életbe tudatosan bekapcsolódó nőknek két alapvető típusával találkoztunk. Az első esetben komoly politikai szerepvállalások előzték meg a végső döntést:

„...elkezdtem tájékozódni egy kicsit az ellenzékben, elkezdtem járni ilyen rendezvényekre a Rakpart Klubba. [...] A következő lépés, amit itt érdemes megemlíteni, az volt, hogy 88-ban fölkerestem a Független Jogvédő Szolgálatot. D., M. I., S. O. voltak ott többek közt. [...] Onnan kezdve, hogy tulajdonképpen el-

[16] Pető, 2003c, 171–179.

döntöttem, hogy képviselő leszek, végigcsináltam a választási kampányt. Nem indultam egyéni körzetben, hanem D.-vel ketten Pest megyében kampányoltunk, ő volt a Pest megyei listán az első, én meg a második, és minden egyéni képviselőjelöltnek a központi igét mi hirdettük. Onnantól kezdve már tele voltam politikai ambíciókkal. Talán kicsit több is volt belőle, mint amennyit elfogadhatónak ítélt az engem körülvevő társaság. [...] én azt megelőzően is voltam már vezető. Vezető voltam mint b.-i vb-titkár, vezető voltam, amikor egy kereskedelmi vállalatnál vezető jogtanácsos voltam, tulajdonképpen az SZDSZ előtti életemet vezetőként éltem, és így bekerülve a pártba, maga a vezetés mint ambíció, abszolút bennem volt. Bennem volt, és jól le lettem verve." (5. interjúalany.)

Közülük sokan szakmai tudásukat igyekeztek kamatoztatni, szellemi kihívásnak érezve, hogy 1989 előtt a törvényesség, majd – a rendszerváltást követően – a demokrácia és a törvényesség adta lehetőségekkel valóban élni lehessen:

„És akkor elkezdtem jogászként a Független Jogvédő munkájában segíteni. Ennek az volt a lényege, hogy mi olyan ügyeket vállaltunk fel, amit az Ügyvédi Kamara tagjai nem vállaltak fel, mert az esetleg azzal járt volna, hogy kizárják őket az Ügyvédi Kamarából. Útlevélügyeket csináltunk, olyan beadványokat, amiket tényleg nem csináltak még előttünk, területkisajátítási kérelmeket, a sorkatonaság elleni tiltakozást, akkor olyan tulajdonbavételi ügyeket, amik a valamikori államosítással voltak kapcsolatban, na azokat mi megtámadtuk. Nagyon izgalmas ügyek voltak ezek, mert maga a Jogvédő Szolgálat szellemileg volt nagyon izgalmas, mert azokat a passzusokat és törvényi alapelemeket használtuk, amik le voltak írva már a szocialista jogban is, csak nem volt ildomos őket használni. [...] És akkor onnan lettem országgyűlési képviselő, és azóta itt vagyok – ez a közéleti előzménye a politikai pályafutásomnak. De azt azért hozzáteszem, hogy az a közéletiség, amit 90-ig éltem, nagyban különbözött magától a konkrét politikai tevékenységtől, mert az, amit akkor éltem, az inkább egyfajta rendszerrel szembeni elégedetlenségből fakadt – és úgy értsd az elégedetlenséget, hogy miért nem csináljuk jól, amit csinálni kell, miért nem csináljuk racionálisan, amit racionálisan lehetne csinálni. Nálam ez nem egy olyan típusú lázadás volt, hogy nekimenni a rendszernek, meg megdönteni, hanem nem értettem, hogy miért kell valamit hülyén csinálni, ha lehet okosan is." (5. interjúalany.)

Azoknak a körében, akik tudatosan tettek lépéseket a nagypolitika felé, elsősorban a liberális nők azok, akiket kifejezetten a szellemi teljesítmények, kihívások vonzották:

„Vonzott az a hihetetlen szellemi tőke, ami benne volt az SZDSZ-ben – nekem, aki nagyon erősen ráció- és elméletorientált vagyok, ez nagyon fontos volt. [...] Tíz év alatt összegyűjtöttem annyi ismeretet a diszkriminációról – többek között ez volt az egyik kutatási témám –, a társadalom működéséről (a nyelvészeten belül ezzel foglalkoztam), hogy úgy éreztem, hogy mindez holt tudás. Ha ez holt tudás, akkor két lehetőségem van: vagy megpróbálom a politikusokat rávenni, hogy figyeljenek rám és kutató kollégáimra (sok próbálkozásunk volt, és rájöttem, hogy ez nem fog menni), vagy én magam szállok be a politikába újra." (8. interjúalany.)

A másik fajta tudatos út aktivistajellegű volt:

„Először én léptem be az SZDSZ-be, később a férjem. Én rögtön mentem, csináltam egész nap – idővel a két középiskolás lányunk is bekapcsolódott, ők is beléptek, plakátot ragasztottak, szórólapokat szórtak. 90-ben már a IX. kerületben, ahol éltünk, kerületi képviselő lettem, és azóta is képviselő vagyok." (3. interjúalany.)

Már Pető Andrea felfigyelt arra, hogy nem mindegy, a nők a „...politikába való bekapcsolódásukat milyen módon mesélik el, milyen narratív keretet találnak ahhoz, hogy ezt az egyéni és egyedi élményt, illetve a politikába való bekapcsolódáshoz vezető döntést elmondják".[17] Interjúink során azt tapasztaltuk, hogy amennyiben egyetlen fordulópontot kellett megnevezni a politikai közszereplés melletti elköteleződés pillanataként, a nők esetében nemritkán érzelmi momentumoké a döntő szerep:

„Ehhez fűződik az én saját, személyes történetem – kérdezted, mi volt a fordulópont –, amikor is elmentem épp egy ilyen, Rakpart klubbeli rendezvényre, ami elmaradt éppen, mert betiltották. És akkor bementem H. A.-hoz, aki vezette a klubot, és megkérdeztem, hogy mikor lesz akkor ez a téma, merthogy az érdekelt volna, nagyon. Azt mondta, nem tudja, de ha megadom a nevem, címem, telefonszámom, születési évem, anyám nevét, nem tudom én, miket – egy csomó adatot, akkor majd ír nekem. És akkor volt egy ilyen megroggyanás bennem, hogy megadjam-e a címet, vagy ne adjam meg, és akkor végül megadtam, de akkor hetekig foglalkoztatott a dolog, minden ismerősömet és barátomat folyamatosan azzal bombáztam – gondolom, mindenki már halálra is unta –, hogy rájöttem, hogy nem vagyok felnőtt ember, mert nem tudom egyből eldönteni, hogy valakit elküldök-e a francba, ha kéri a nevemet, címemet, vagy megadom. Akármit csinálok, az mindegyik gyávaság. Azért adtam meg a nevem meg a címem, mert gyáva voltam azt mondani a pasasnak, hogy nem, vagyis szégyelltem volna, ha nem adom meg, de nem örültem neki, hogy megadtam. Szóval ez egy ilyen zavaros dolog volt, és akkor elhatároztam, hogy így nem lehet gyereket nevelni, egészségesen – de ezt komolyan! Muszáj nekem magamat ebből az állapotból kirángatni, és akkor tudatosan elkezdtem keresni azt, hogy hol tehetnék én magam valamit a saját felszabadításom érdekében." (5. interjúalany.)

„Édesapám egy csodálatos ember volt, nagyon sokat segített, azért ő nemcsak mint lelkész, hanem mint pszichológus is nagyon sokat tudott nekem értékrendben, emberismeretben segíteni. Egész a haláláig, mindig azt mondta, hogy ezért büszke rám, hogy mertem vállalni akkor is, amikor ez nem volt olyan könnyű, 87 körül. [...] mert azért én a Külügyminisztériumtól megkaptam a papírjaimat, és ott benne volt, hogy az MDF-be beléptem, benne volt, hogy mit csináltam, szépen fel volt sorolva. Ő mindig arra biztatott, hogy próbáljam meg az őáltala és a család által tanított toleranciát, hitet belevinni a politikába, ami egy kicsit szebbé teszi a világot." (11. interjúalany.)

[17] Pető, 2003c, 171.

„Megmondom őszintén, nagyjából fel sem tudtam mérni, hogy mit is jelent a képviselőség. Nagyon megtisztelő volt, nagyon büszke volt rám a családom, hogy a lányuk mennyire vitte - nekem ez fontos volt, de az ezzel járó politikai szerep borzasztóan taszított, rettegtem." (2. interjúalany.)

Amennyiben egyetlen fordulópontot neveztek meg, ez igen gyakran a pártválasztás pillanata volt, de anélkül, hogy bármiféle ambíció fogalmazódott volna meg:

„...mire hazajöttünk, addigra kiderült, hogy én bent vagyok a parlamentben, mert a huszadik helyen voltam, és a 26. volt az utolsó sorszám. Akkor elkezdődött az életemnek egy teljesen új szakasza. Itt sem az volt a döntés tárgya, hogy én országgyűlési képviselő akarok lenni. Arra megint csak ajánlottak és felkértek, mondtam, hogy persze. A döntés tárgya az volt, hogy belépek-e a szocialista pártba." (6. interjúalany.)

„Egyébként egészen 91-ig nem is voltam SZDSZ-tag, mert a Független Jogvédő Szolgálatban próbáltunk egy ilyen pártonkívüliséget is tartani. Ide tartoztunk, itt is lettem képviselő, és 91-ben, amikor elkezdődött az első ilyen mocsok zsidózás, akkor léptem be az SZDSZ-be, mert akkor már nem lett volna tisztességes a kívülállást demonstrálni." (5. interjúalany.)

Volosin Hédi tanulmánya szerint az új magyar parlament első képviselőinek többsége a rendszerváltás során került a politikába, de általában nem azzal a céllal, hogy hivatásos politikusok legyenek.[18] Mindössze 10 százalékuk mondta, hogy politikai pályára készült, és érdekes, hogy a második választáson indulók körében még rosszabb volt az arány. A legtöbben (53,3 százalék) azért döntöttek az indulás mellett, mert korábban részt vettek a politikai életben, vagy valamilyen ellenzéki múlttal rendelkeztek. Majdnem egyharmaduk csak barátai, környezete rábeszélésére jelöltette magát, engedve a „kényszernek", illetve azzal a érzéssel, hogy tartozik ezzel a hazának, pártjának, esetleg saját magának - jelen kutatásunk interjúiból arra a következtetésre jutottunk, elképzelhető, hogy a női politikusok esetében az involválódásban az informális csatornáknak nagyobb szerep jutott, mint a férfi politikusok esetében:

„...a bátyám Budapesten élt, és a híradásokból már lehetett tudni az SZDSZ megalakulásáról, és a bátyámon keresztül találtam meg Budapesten azt a szervezőt a XVI. kerületben, akitől az első anyagokat kaptam: az SZDSZ alapszabályát, belépési nyilatkozatot - de akkor még nem léptem be, előbb, gondoltam, megnézem... Amikor érdeklődtem H.-on, hogy van-e valami mozgolódás ezen a téren, akkor tudtam meg, hogy két hét múlva érkezik H.-ra fórumot tartani M. B. és T. P. Ott voltam, és a szünetben felszólították a jelenlévőket, hogy aki érdeklődik az SZDSZ iránt, az adja be a belépési nyilatkozatát, és akkor alakult meg körülbelül tizenöt fővel a helyi szervezet." (9. interjúalany)

[18] Volosin, 2005, 5.

Interjúalanyaink elbeszélései nyomán úgy látjuk, ritkán fordul elő - még a politikai mezőre tudatosan bekerülők esetében is -, hogy a nők megterveznék politikai karrierjüket (többségük magától a „karrier" szótól is meglehetősen idegenkedik ebben a kontextusban):[19]

„A férfiak általában hihetetlenül megtervezik karrierjüket, fölmérik, majd megszerzik az ahhoz szükséges támogatásokat - persze a nők között is vannak ilyenek. A nők kevésbé, ők azért minden szükséges utat nem járnak be... Rengeteg tapasztalatom van arról, hogy miért utasítják vissza a nők a felkérést. Sokuknak nincsenek politikai ambícióik, nem akarnak politikai karriert befutni. 90-ben ez olyan távol állt a nőktől... Nagyon új volt akkor még ez a világ, nem láttak benne fantáziát, és - lévén egy tradicionális társadalom körülöttük - úgy gondolták még az értelmiségi nők is, hogy nekik nincs dolguk a politikában. A legelső reakció, amikor egy értelmiségi nőnek politikai szerepet javasolsz, mindig a meglepődés volt! Annyira nem magától értetődő, hogy vannak tehetséges, okos, ambiciózus nők, akik a szakmájukban nagyon jók, és már teljesítettek, hogy akkor talán próbálja meg a politikát is - ez először nagyon sok idegenkedést váltott ki - ma már nem. Akkoriban, 90-ben, ez maga volt az ismeretlen, váratlan helyzet." (2. interjúalany)

A politikai színtéren lévő nőkre már a rendszerváltást megelőző időkben is jellemző, hogy számtalan lépcsőfokot jártak úgy végig, hogy céljuk nem bizonyos pozíciók elérése volt, hanem a normáiknak, meggyőződésüknek megfelelő közéleti tevékenység kifejtése, állandó munkálkodás - olykor maguk lepődtek meg legjobban, ha ennek folytán felelős pozíciókba jutottak:

„De tényleg azt gondoltam, hogy én annyi esélyt kaptam a történelemtől, úgyhogy tálcán hozta nekem a történelem a lehetőségeket. A SZOT-titkárság is egy nagy esély volt, ebben a ritka történelmi pillanatban. Az, hogy 1990-ben lettem országgyűlési képviselő, és nem 1994-ben vagy 1998-ban, egy óriási nagy dolog volt, amit nem is igazán tudnak felmérni azok, akik 90-ben nem voltak ott. Volt értelme a munkának, mert nem azon múlt, hogy most az a négy ember, amelyikkel mi többen vagyunk, az ott ül-e a gombja mellett vagy nem. Azon múlott, hogy ki ért hozzá jobban, és kinek vannak jobb érvei. Hát ez azután teljesen eltűnt a politikai életből. És tudja, a háromoldalú tárgyalásoktól a kormánytagságon keresztül a parlamenti bizottsági elnökségig, nagyon szerettem, az is egy csodálatos munka volt. Az emberjogi bizottság elnöksége. Voltam én minden, amit egy ember álmodhat magának, de azt én még 90-ben sem hittem volna el, hogy én még aktív emberként megélem, hogy az EU-parlamentbe képviselőket küldhetünk, hogy mi az Európai Közösségnek egyenjogú és -rendű tagja leszünk. És azt gondoltam, hogy ezt a történelmi adománysort most egyszerre fel kell tenni a 13-asra, és azt mondani, hogy akkor ráhúzok még egy

[19] A szóhasználat kerülésében valószínűleg szerepet játszik, hogy a közvélekedés szerint a karrierista nő a szakmai érdekeit a család, a hagyományos női szerepek elé helyező, férfias viselkedésű, túlságosan határozott fellépésű nő. Másrészt a „karrier" szó még az 1972-ben kiadott *Magyar Értelmező Kisszótár* szerint is pejoratív tartalmat hordozott.

lapot, hogy szeretnék ott lenni abban a parlamentben, ahol az én hazám először, elsőként teljes jogú tag. És hogy ez sikerült, hát..." (6. interjúalany.)

Interjúalanyaink között egyaránt voltak vezetői ambíciókat dédelgetők, és olyanok is, akik ódzkodtak mind ettől, mind magától a közszerepléstől – ők szívesebben vállalták az aprómunkát:

„Nem akartam én lenni semmi sem, én nem is akartam képviselő lenni, én mint maszek a régi rendszerben a tanácsi épületet még látni sem akartam, úgy utáltam. Nem akartam. A férjemet az SZDSZ kerületi polgármesternek akarta, de ő nem akarta otthagyni a villamosmérnöki szakmáját. Szóval én nem akartam, de annyira nyert az SZDSZ, hogy én listáról bekerültem. De azt mondtam, én inkább csinálom a pártot és az üzletet, nem akarok képviselő lenni, én nem értek ehhez, és nem is akarom, de úgy megnyertük, hogy a 14. helyről bekerültem. [...] Nem szerettem felszólalni, egyáltalán nem nyomultam, hogy én bizottsági tag szeretnék lenni. Idővel aztán nagyon élveztem. Nekem tényleg nem volt semmi ambícióm, nekem gyerekeim voltak, meg férjem. Én kimondottan azt szerettem, hogy én a pártot szerveztem, mert engem nagyon szerettek. Közel is laktam az irodához, az én lakásom az olyan volt, hogy éjjel kettőkor is becsengettek, plakátért." (3. interjúalany.)

A vezetői ambíciókat is dédelgető kevesekre általában jellemző volt, hogy már civil pályájukon is dolgoztak vezetőként. Tapasztalataik szerint a különbség óriási: ott – az üzleti életben, az államapparátusban stb. – ez már megszokott és elfogadott volt, ellentétben a politikával:

„Itt most nagyon nagy a rizikófaktor, egyrészt ismeretlen a feladat, másrészt pedig nem elsősorban tőlem függ, nem tudom olyan erőteljesen irányítani, mint egy gazdasági társaságban egy tevékenységet. Én általában, ha elvállaltam valamit, annak eddig mindig pozitív eredménye volt." (10. interjúalany.)

A politikai színtéren a gazdaságihoz hasonló versenyszabályokra számítók csalódtak, és ez nemritkán oda is vezetett, hogy kivonulnak a politikából:

„Onnan kezdve, hogy tulajdonképpen eldöntöttem, hogy vállalom a képviselői megbízatást, és végigcsináltam a választási kampányt, már tele voltam politikai ambíciókkal. Talán kicsit több is volt belőle, mint amennyit elfogadhatónak ítélt az engem körülvevő társaság (értsd: a párttársai). ...én azt megelőzően is voltam már vezető. (5. interjúalany.)

SZERVEZETI SZINT

A PÁRT MINT SZERVEZET

A szervezetszociológia a szervezetelméleti irányzatok hatására viszonylag későn kezdett el foglalkozni a nők szervezeten belüli helyzetével. A kutatásokat meghatározó irányzatokat Kürtösi Zsófia a következőképpen foglalja össze:

1. A szervezet alapvetően nemsemleges rendszer. Elismeri, hogy lehetnek nemi hovatartozással magyarázható különbözőségek/egyenlőtlenségek, de

ez a bürokratikus rendszereknek alapvető tulajdonságuk. A meglévő ellentmondások a rendszeren kívülről jönnek, külső hatás eredményeként.
2. A szervezet alapvetően maszkulin konstrukció, így természetes, hogy a szervezet szempontjából fontos pozíciókat csak férfiak tölthetik be, illetve azok, akik alkalmazkodnak ehhez a férfias kultúrához.
3. A társadalomban meglévő ellentmondások, normák jelennek meg a szervezetekben is; a külvilág ellentmondásai, egyenlőtlenségei itt mintegy „csak" újratermelődnek. A szervezet normái a racionalitásra és a nemsemlegességre hivatkoznak, épp ezért hatékonyak.[20]

A szervezetnek ez a „természetesen" férfias felfogása késleltette annak felismerését, hogy milyen nagy szerepük van a női karrierek, foglalkozási utak emelkedésben a munkahelyeknek. A meginduló nőkutatások mellett azok a publikációk jelentettek előrelépést, amelyek kimutatták, hogy az előrejutást a szervezeten belül a szervezeti elit kontrollálja, és a hiedelmekkel ellentétben nem az egyének nyílt versenyéből kerülnek ki a magasabb pozíciókat elnyerők. A mentorok, az informális kapcsolatok befolyásoló erejére derült fény. Az érzékelt, de addig nem látott hátországnak a nők karrierje szempontjából azért volt szerepe, mert a kutatások kimutatták, hogy a nők a férfiakkal ellentétben bíznak a szervezet formális előléptetési rendszerében, ezért sok energiát fordítanak egyéni képességeik fejlesztésére, de figyelmen kívül hagyják a szervezet informális struktúráját.[21] Koncz Katalin ezt még a következőkkel egészíti ki: „Informális kapcsolataik szűk körre terjednek ki, a kapcsolatok szervezésének alapja sokkal inkább az érték és az érzelem, nem pedig az érdek. A nők az informális csoportok építésében és működtetésében a férfiaknál ritkábban vesznek részt, és ez nem segíti karrierépítésüket."[22] Ennek következményeként a nők többsége nem teszi láthatóvá magát a szervezetben, holott a karriernek egyik fontos erőforrása a szervezet, az ehhez kapcsolódó ismeretek, informáltság. A sikeres előrelépéshez nélkülözhetetlen a szervezeti támogatás, amelynek a nőkkel kapcsolatban fokozott a jelentősége, mert önismeretük környezetfüggő, inkább elfogadják az innen érkező értékítéleteket, mint a férfiak. A politikusnők esetében a szervezeti háttér a párt, melyet most „lecsupaszítva", ideológiai tartalmától megfosztva, csak a strukturális jellegzetességeit figyelembe véve vizsgálunk meg.

A nők megjelenését a politikai életben úgy is felfoghatjuk, mint egy új komponens, elem megjelenését, amelyről Luhman a rendszerek működését vizsgálva azt állítja, hogy az új alkotórész helyzete mindig egy másik alkotóelemtől függ. A sikeres adaptáció elengedhetetlen feltétele, hogy a rendszer egyéb egységeiben ne váltson ki különösebb funkciózavart. Egy rendszer csak akkor működhet hosszú távon is hatékonyan, ha komplexitása csökken, ugyanakkor ki tudja váltani az egyénekből a szervezet céljaihoz való alkalmazkodást:

[20] Kürtösi, 2004.
[21] Erről részletesebben lásd: Nagy Beáta, 2001.
[22] Koncz, 2005, 69.

„Minden ciklus - egy egyetem. Mindegyik más-más, mindegyik ciklusban rengeteget tanultam mind szakmailag, mind a közszerepléseimet illetően: vitákban való részvétel, kommunikáció. A tűrésküszöböm óriásit nőtt: rengeteg olyan helyzet van, amikor egy civil ember nagyon felidegesítené magát. Ezt nem szabad, menni kell tovább! Az érzelmeket minél inkább ki kell hagyni. Teljesen felesleges ez itt... Muszáj, különben rámegy az egészségünk. Persze, ez személyiségtől is függ, de mindenki ki tudná fejleszteni magában. Egyébként pedig a politikában mindenképpen van szerepe a taktikának, ezt teljességgel elfogadom - okosabbnak kell lenni, mint az ellenfél." (9. interjúalany.)

A társadalomelméleti szakember alapvetését részletesebben fejti ki Levitt és March, a szervezetek működését és tanulási metódusait vizsgáló publikációjukban. A szervezeti cselekvésről három lényegi megállapítást tesznek:

1. szervezeten belüli magatartásrutinokra épít, ugyanakkor a rutinok egy bizonyos csoportja iránt elkötelezetté válik, ezeket a rutinokat azonban alapvetően nem a tanulási szituációból nyert információ, a tapasztalat határozza meg;
2. múltfüggő: a rutinok sokkal inkább a múlt értelmezésére épülnek, mint a jövővel kapcsolatos várakozásokra;
3. célorientált: élesebben tesz különbséget siker és sikertelenség között, nem koncentrál a kettő közötti fokozatokra.[23]

Mit jelent ez a politikusnők esetében? A politikai kultúra rutinjai - a múlt - a férfias tapasztalatokra, szerepelvárásokra épülnek, így az esetleges döntésekben, lépésekben a nők által képviselt jövő, új stílus és felfogás már eleve hátrányt jelent. A négyéves ciklusokra épülő pártpolitika nem kockáztat meg egy azonnali sikerrel nem kecsegtető újítást, hisz a nők a hiányzó szervezeti tapasztalat miatt csak egyfajta sikerfokozatot jelenthetnek. A szűkösen, esetlegesen felhalmozott tapasztalatok rutinokká alakítása szervezeti, szervezési költségekkel jár, kérdéses, hogy ezt vállalják-e. Egy kompromisszumos, a tapasztalat és a rutin közötti félutas megoldásra példa Dávid Ibolya pártelnöksége: az MDF a kivételt, a politikusnő megválasztását nem tekinti deklaráltan irányadónak a jövőre nézve. A női politikus mellett szóló döntés a szervezet rövid távú rugalmasságát mutatja, de az a tény, hogy nincs több nő az elnökségben, hosszú távú stabilitást biztosít a konzervatív rutinoknak.

„Egyetlen párt, ahol nő a vezető. Én, ahogy megéltem L. S.-éknak ezt a lépését, amit én soha nem fogok megérteni, főleg S.-nek nem, kimondottan féltékenység alapján indult el. Egyszerűen nem tudták elviselni, hogy egy nő dirigáljon. Ezt ők meg is mondták, nem rejtették véka alá. Egyszerűen nem fogadják el a női vezetést. Ez egy nagyon érdekes, ez egy évvel ezelőtt kirobbant vita, ahol B. I. meg is mondta, hogy neki egy nő nem fog dirigálni, amíg ő él." (11. interjúalany.)

[23] Levitt-March, 2005, 190.

A tapasztalat-rutin-siker Bermuda-háromszögének gyakori áldozata a női politikusok szakértelme is, amely nemcsak az előrelépés szempontjából fontos, hanem a politikusi hitelesség egyik záloga is a választók számára. A választási rendszer esetleges átalakításával pedig jelentősége csak növekedni fog, így a politikusok jövőjét még inkább a jelenbeli fellépésük, az általuk képviselt szakterület határozza meg. A nők egyik jellemző karrierépítési technikája a folyamatos továbbképzés, a diszkriminációt csökkentő objektív tudás, végzettség megszerzése. Ez irányú lépéseik azonban csak korlátozott sikerrel járnak, mert a pártok olyan bürokratikus szervezetek, amelyek kevéssé tisztelik a szakértelmet. Volosin Hédi a pártlisták összeállításában szerepet játszó tényezőkről kérdezte az országgyűlési képviselőket, akik csak az ötödik helyre tették a szakértelmet: „Összességében a válaszok azt tükrözték, hogy sokkal nagyobb a szerepe a jelölt pozíciójának, párton belüli kapcsolatainak, mint szakmai, politikusi felkészültségének."[24] Ezt megerősítik a mi kutatásaink is:

„Nem tagadom azt se, hogy az akkori pártvezetés, mind az országos, az akkori pártelnök, akivel jó kapcsolatom volt, mind a megyei vezetés úgy gondolta, hogy ez egy jobboldali körzet volt, ezért érdemes lenne valaki újat kipróbálni, olyat, aki tényleg a semmiből jött." (12. interjúalany.)

A szervezetnek a sikerhez, az addigi tapasztalatokhoz való ragaszkodása az egyik oka a nőket sújtó kompetenciacsapdának is, vagyis annak a jelenségnek, hogy a nőket bezárják az úgynevezett nőies témákba: szociális kérdések, oktatás, egészségügy stb. De van, aki ezt tudatosan el tudta kerülni:

„Bekerülve a parlamentbe, egyetlenegy dologban voltam biztos a jövendő feladatkörömet illetően: nem akartam tipikus női feladatot: szociális bizottság, ilyesmi. A rendőrségi és a belbiztonsági bizottságot választottam." (2. interjúalany.)

A férfiak számára ez a hagyományos nőies–férfias feladatmegosztás azért kedvező, mert ők olyan szakterületekkel foglalkozhatnak, amelyek nagyobb presztízzsel és kedvezőbb anyagi lehetőséggel járnak. Így egy lépésben biztosítják státusukat, illetve növelik előrejutási esélyüket a párton belül. A párt számára is előnyös ez a „specializáció", hisz egy meglévő rutinnal még több sikert tud elérni – kockázatok nélkül. Ez a megoldás azonban azért nem a legcélravezetőbb eljárás, mert alapvetően nem a nők szakértelmét használja, hanem női mivoltukra épít. A kompetenciacsapda mellett egy másik szociálpszichológiai jelenség is tetten érhető ebben a szervezeti reagálásban, melyet a szakirodalom tokenszituációnak nevez. Azok a személyek kerülnek ilyen helyzetbe, akik egy közösségen belül elenyésző kisebbségben vannak, ezért a domináns csoport ellenőrzése alatt állnak. A szervezeten belüli kis arányuknál fogva nehéz egymással szövetséget kötniük, és állandó rivaldafényben, teljesítménykényszerben kell dolgozniuk.[25] Egyszerre kell megküzdeniük az adott szervezet, terület sajátosságaival, elvárásaival, a foglalkozás férfiak által kidolgozott szerepmodelljével és a társadalmi nemek sztereotip felfogásával. Ez a helyzet azzal súlyosbodik, hogy a domináns

[24] Volosin, 2005, 8.
[25] Nagy Beáta, 2001, 47.

csoport a tokeneket elsődlegesen nem a szervezet tagjaként érzékeli, mert ezt a kategóriát elhomályosítja kisebbségi létük: esetünkben nem politikusként érzékelik őket a pártban, hanem nőként, és ez szabja meg tevékenységi területüket. Ez a keresztkategorizáció egy sajátos csoportképzés, amely magában hordozza az értékelő különbségtételt is.[26] A kompetenciacsapda másik megnyilvánulási formája, hogy a nők az úgynevezett aprómunkában, a háttérben meghúzódó, nem látványos szervezésben, előkészítésben vesznek részt:

„Hát persze, kellenek nők egy liberális pártba, de csak addig, amíg nem veszélyeztetik a férfiak helyét. Különben is kellenek a nők, mert valakiknek dolgozniuk is kell! Igazából kellenek a nők, de ne nagyon ugráljanak!" (5. interjúalany.)

„Bekerülve a parlamentbe, azt tapasztaltam, hogy a nők szorgalmasabbak, nagy a munkabírásuk, sokat dolgoznak." (9. interjúalany.)

„Egy frakcióban a nőknek a mozgástere jellegzetes. A feladatok elosztásakor kiderül, hogy a nők a szorgalmas hangyácskák, akiknek az a dolga, hogy – rotáció nélkül, hisz nem cserélődnek a szerepek – ugyanazt a munkát végzik. Minden frakcióban hihetetlen keményen dolgoznak a nők. Aztán aki elmegy, az azért, mert megunja ezt. [...] Legelőször a SZETA-hoz csatlakoztam, ruhát csomagolni segítettem. [...] Az ellenzéki lét magával hozza a változásokat. Csinálod a szamizdatot, azzal együtt jár egy nagyon erős, permanens munka. [...] Az SZDSZ-ben én voltam a jelöltállító csoportfelelős. Nekem kellett a jelölteket felhajtanom. Nekem elsősorban ez volt a dolgom – meg kellett lennie a jelölteknek mind a 176 körzetben. Ez egy hihetetlen nagy munka volt akkoriban – az embereknek könyörögni kellett akkoriban, hogy vállaljanak el ilyen dolgokat. 360 jelöltet előkaparni egy pártnak akkor, két hónap alatt, ahhoz valami hihetetlen energia kellett. Teljesen ismeretlenül, bizonyos kapaszkodókkal, telefonos, személyes meggyőzésekkel." (2. interjúalany.)

„Korábban a munkahelyemen nagy szervező voltam: kirándulásokat, színházlátogatásokat szerveztem, csak nevettünk a brigádnaplókon. [...] Eleve volt szervezőkészségem, örök nyüzsgő voltam. A mozgalomban ez nagyon hasznos volt – a pártéletben már kevésbé volt erre szükség, szép lassan elhalt. A pártélet utóbb leszűkült a tisztségviselőkre. Szeretem ezt a mostani önkormányzati tevékenységet – ha felhívnak, hogy intézzem el a közgyógyellátást ennek, egy rámpát abban az üzletben, az ilyen segítségeket nagyon szeretem, talán jobban is, mint az elméleti munkát." (3. interjúalany.)

„Belekerültem a mélyvízbe – mert azzal fogadtak a férfiak, hogy »Egy nő, egy aktív nő!« – és rám dobtak mindent. Először, hivatalosan, az első félévben mindenféle rendezvényt én csináltam. Szervezés, kommunikáció, ehhez értettem, ez lett a feladatom. Kicsit az anyáskodást, háziasszonyszerepet. Automatikusan jött, hogy a rendezvényeken én vagyok a háziasszony. Igénylik: mindig elvárják, hogy hozzak egy kis sütit az elnökségi ülésekre." (1. interjúalany.)

[26] A keresztkategorizációról, az in-group out-group csoportok társadalmi nemek alapján való kialakításáról lásd: VÁRINÉ, 2001, 447.

„Kiváló politizáló nőkkel találkozom! És nem is törekszem arra, hogy tárgyilagos legyek, mert miért ne legyek elfogult a nőkkel? Szorgalmasabbak és pontosabbak, mint a férfi politikusok. Hajlandók hétköznapi aprólékos munkára is, ha úgy ítélik meg, hogy annak helye van egy hosszabb távú folyamatban. [...] Akárhova nyúlok, mindenütt nőt találok. Ott, ahol lőnek, ahol kockázata van annak, hogy ő elvállalt egy feladatot, amiből ő jól fog kijönni vagy rosszul, ahol hónapokig kell húzni az igát, hogy utána egyszer kiállják a tévé képernyője elé, és azt mondd, hogy az Európai Szocialista Pártnak a szolgáltatási irányelvről az a véleménye hogy... - de azon dolgozott egy évig mint nő." (6. interjúalany.)

Ezek a mellékesen nőies feladatok azoknak az interjúalanyainknak nem okoztak problémát, akik a pályakezdés szempontjából a negyedik, a rendszerváltás után indulók csoportjába tartoznak. Számukra a felkérés elfogadása egyet jelentett ezeknek a feladatoknak, szerepköröknek az elfogadásával. Nincsenek konfliktusaik sem önmagukkal, sem környezetükkel, mert nem érzik politikusi pályafutásuk, karrierjük lezárásának ezeket mellékvágányra terelő megbízatásokat, mert nem is akarnak más dolgokkal, szakmai ügyekkel foglalkozni. Azt is meg kell jegyeznünk, hogy e területen is tapasztaltuk - mondhatni - azt az éles határt, elkülönülést, amely az országos és a helyi politika között húzódik. Lokális, kisebb közösségi háttér esetében a nőkre sokkal nagyobb környezeti nyomás nehezedik a „női empátiát" igénylő szociális feladatok ellátásával, vállalásával kapcsolatban:

„...aztán a későbbiekben megfogalmazták, hogy mit is várnak el tőlem, milyen szerepet kellene nekem vállalnom. Azt akarta az elnökség, hogy a sajtó előtt én képviseljem a pártot, és legyek a sajtószóvivő, a sajtóreferens. Az önkormányzati fideszes képviselők is hasonló szerepet szántak nekem: PR, marketingfeladatokat, szerepkört. Ahogy megfogalmazták, ebben a szerepkörben szerencsésebb választás egy nő - ahogy mondták -, a kiállásom és a megjelenésem alkalmassá tesz arra, hogy én ezt a szerepet elvállaljam... A nőkre azért lehet rábízni például a kommunikációs szerepet, mert ha van egy határozott álláspontjuk, elképzelésük, akkor azt nem olyan keményen, kategorikusan adják elő, mint ahogy a férfiak elő tudják adni, néha, esetenként sértő módon. Valahogy sokkal rugalmasabban tudnak kommunikálni. Elvárják tőlünk, hogy egy kellemesebb stílust képviseljünk, ami szimpatikusabb az emberek számára. Ezt tulajdonképpen el lehetne várni a férfiaktól is, de szerintem nekik nincs meg az a belső tulajdonságuk, ami ezt lehetővé teszi. [...] Valami hasonlót érzek a politikában, mint a rendezvényszervezésben: valamit össze kell fogni, valamit meg kell jeleníteni, kicsit háziasszonynak lenni, és ezt én szeretem csinálni." (10. interjúalany.)

„Most tényleg mindenkit félretettem, a gyerekemet, az anyukámat, a férjemet, és minden energiámat arra szánom, hogy mindenkin tudjak segíteni, mindenkinek a problémáját felvállaljam, átvállaljam. Ha kell, akkor az orvoshoz viszem, ha kell, akkor hitelt intézek neki, de természetesen azt is tudom, hogy vannak olyan emberek, akik nem szeretnek." (7. interjúalany.)

Ezeknek az aprómunkáknak azonban van egy másik vetülete is. A nők politikusi pályájuk építése szempontjából fontosnak tartják e feladatok elvégzését is.

Úgy vélik, hogy az ekkor szerzett tapasztalatok, az alacsonyabb szinten, fokozatosan megszerzett tudás az alaposság, a rendszeresség, a teljesség záloga:

„Én a kerületben nagyon sok fiatalt bejuttattam az önkormányzatba, különböző külsős és belsős pozícióba, hogy tanuljanak, mert én mindig azt mondom, hogy a 90-ben bekerült képviselők mind önkormányzati, mind parlamentiek, abszolút tudatlanok voltak. Az egy olyan történelmi helyzet volt, hogy nem is lehetett más, de azóta igenis fel kell készíteni az embereket. El kell kezdeni az önkormányzatban, és szépen így továbbmenni, hogy mire a parlamentbe kerülnek, legyen egy közigazgatási, egy törvénykezési gyakorlatuk, egy rálátásuk az egész dologra, mert azt hiszem, hogy akkor egész másként fognak dönteni." (11. interjúalany.)

„Én azt gondolom, hogy addig nem engednék vezetői székbe senkit, amíg legalább egy középvezetői szintet nem gyakorolt. Azt semmiképpen nem engedném meg, hogy egyetemről, iskolapadból politikusnak menjen valaki. [...] Kell, kellene, nagyon kellene fiatalítani, de azt semmiképp, azt még egyszer mondom, hogy valamilyen pici, négy-, ötéves középvezetői előélet nélkül egy települést vezessen valaki, azt nem engedném meg. [...] Igenis azt mondom, hogy valamilyen szinten mesterség kellene hogy legyen, vagy egy szakma kellene hogy legyen. [...] Gyakorlat nélkül senkit nem engednék, gyakorlat nélkül senkit nem engednék." (7. interjúalany.)

A nők által a döntéshozatalhoz szükséges ismeretek megszerzésének ez a szisztematikus, alulról építkező módja nem mindig jelent előnyt a karrierépítésben. Az utóbbi idők kutatásai kimutatták, hogy a nőknek az adott szervezetekben nemcsak az üvegplafon-jelenséggel kell megküzdeniük, tehát nemcsak a vezető pozíciók elérésében ütköznek láthatatlan akadályokba, hanem már a szervezeti ranglétrán való elinduláskor is hátrányt szenvednek. A szakirodalomban üvegplafonnak nevezik azokat az informális, virtuális „térelválasztókat", amelyek már a szervezet alsó szintjein is kirekesztenek bizonyos feladatokkal foglalkozókat a feljebbjutásból. Az alacsony presztízsű női aprómunka vállalása azzal a veszéllyel járhat, hogy kiszorulnak ebből az előrejutással kecsegtető belső térből, a szervezeti „Île-de-France"-ból. A hierarchia alsó szintjén mutatkozó horizontális szegregáció erőteljesen befolyásolja későbbi lehetőségeiket.[27]

Úgy véljük, hogy a politikusi szakma hazánkban most zajló professzionalizálódása, a képzés intézményesülése kedvezőbb feltételeket teremthet a kompetenciacsapda ellen küzdő nőknek, mert a munka minősítésének, minőségi megítélésének személytől és nemtől független követelményei jönnek létre. Ez csökkentheti a diszkriminációt, az informális eszközök, kapcsolatok használatának lehetőségét, de ehhez a pártok belső működési mechanizmusának is át kell alakulnia, mert a bürokratikus szervezetek kevésbé érzékenyek a szaktudásra. Interjúalanyaink nem véletlenül hangsúlyozzák a közigazgatási ismeretek fontosságát, illetve az objektív megmérettetésben bízva emelik ki speciális

[27] Az üvegplafon jelenségről lásd: Licskó György *A nők a közéletben és a vezetésben. Összefoglaló a nemzetközi és a hazai szakirodalom alapján* című, kötetbeli tanulmányát.

tudásukat. Szakmai szempontokat állítanak szembe a személytől és helyzettől függő szubjektív döntésekkel:

„A másik, amiről nem beszéltem. Én úgy gondolom, hogy a politikusoknak mindenképp képzésre lenne szüksége... Tudom, hogy sokan azt mondanák, hogy ez nevetséges, de megéri. Mert én azt mondom, hogy a parlamentben döntenek az országgyűlési képviselők. Kinek ilyen végzettsége van, kinek olyan. Tudom, hogy vannak tanácsadóik. De én azt gondolom, hogy mégis szükség lenne kötelező jelleggel [képzésre]. Egyáltalán, tudni, hogyan működik a parlament, hogy a bizottságoknak mi a feladata. Én ezt nagyon hiányolom a polgármestereknél is. [...] Én azt gondolom, hogy most beülnek bizonyos székekbe. Nem is igazán a képviselő hibás. Természetesen nem lehet végzettséghez kötni, hogy ki lehet polgármester, ki lehet országgyűlési képviselő, ki lehet az akármilyen bizottság elnöke. De ha már valaki vállalta, és oda került, igenis kötelező jelleggel valamilyen képzésen vegyen részt." (7. interjúalany.)

„Szeretném látni, hogy a férfiak tudnak-e prezentálni egy ilyen tudományos fokozatot, beszélek öt nyelvet, NATO-nyelveket beszélek. Aztán pont azért, mert ezekkel a képzettségekkel vissza lehetett vágni a férfiaknak, mondjuk a Honvédelmi bizottságban, nem sokan beszélnek nyelveket olyan szinten, mint én. Vagy éppen nincs ilyen irányú képzettségük, ez azért óvatosságra intette őket éppen a honvédelem területén." (12. interjúalany.)

Interjúalanyaink pályáját vizsgálva úgy tűnik, pályafutásuk során a nőnek többször kell láthatatlan, nyilvánossá nem tett akadályokat leküzdeniük. A szervezeti hierarchia majd minden szintjén találkoztunk a feladatok horizontális, férfias–nőies felosztásával: amikor egy nő a szervezetben feljebb lépett, akkor az új szinten ismét meg kellett küzdenie az egyenlő elbírálásért, az adott szintre jellemző kompetenciacsapda, üvegfal ellen. A folyamat első stációja, amikor pozíciót ajánlanak fel a nőknek, ez az a pillanat, amikor az aprómunka célirányossá, tudatosabbá válik:

„Valójában csak a választási kampányban, amikor megkérdezték, hogy lennék-e képviselő. Onnan kezdve, hogy tulajdonképpen eldöntöttem, hogy képviselőjelölt leszek, végigcsináltam a választási kampányt..." (5. interjúalany.)

„...ez egy folyamat volt, belesodródtam. Most volt a fordulópont: kampányfőnök lettem." (10. interjúalany.)

Egyik interjúalanyunk épp az aprómunka – szakmai kérdések – pozíció ilyen irányú szoros összefüggésében, mint a női politikusi karrier kötelező indulási metódusában látja az okát annak, hogy a nőket nem tudják – nem akarják – megnyerni a pártok. Az aprómunkás tiszteletkörök fenntartását, elvárását tekinti a nőpolitika leggyengébb pontjának:

„Meggyőződésem, hogy ma már a politika iránt érdeklődő nők sokkal igényesebbek annál, hogy politikai »csecsenolásra« üljenek össze. Igényesebbek annál, hogy az legyen számukra az öröm forrása, hogy összeülhetnek megünnepelni a kiválasztott nagy férfiakat. Most az elmúlt egy év nagy eseményei mocorognak így az agyamban, hogy az igényes politizálásra vevők a politika iránt érdeklődő nők. Nem szabad nekik bóvlit kínálni. És én minden marhaságban benne vagyok, mert ha két cintányért összecsapnak, én boldogan elmegyek bárhova: a

nyugdíjasok báljára, gulyásfőzőversenyre. Én minden buliban benne vagyok, de meg vagyok arról győződve, hogy ez ma a politizáló nők többségének kevés!" (6. interjúalany.)

A karrier következő szintjének problémáját már érintettük: a szakmai területek nőies–férfias elkülönülését; a szociális, oktatási és egészségügyi pozíciók átengedését a nőknek. Az eddig leírtakat azzal kell kiegészíteni, hogy a szervezeti hierarchiában felfelé haladva az újabb szint a női és a politikusi identitás egyre központibb, centrálisabb részét érinti, kérdőjelezi meg. A képviselt szakterület, annak presztízsértéke meghatározza, hogy milyen szakmai kompetenciát tulajdonítanak a politikusjelöltnek. Jelöltről kell beszélnünk, mert a szakmai kérdések és a politikai kérdések képviselete között is húzódik egy üvegfal. A szakmai kompetencia elismerése nem jelenti automatikusan a politikai-politikusi kompetencia elismerését. A jogosultságok a foglalkozási identitásnak fontos részei:

„A bizottságban a véleményem szakmai téren kifejthettem, el is fogadták – ott, a szakbizottságokban nem éreztem azt, hogy a női mivoltomnál fogva hátrány ér. Értékelték, nagyra értékelték a munkámat, ezért is folyhattam bele olyan szinten az SZDSZ álláspontjának az alakításába. A politikai kérdések esetében viszont már azt éreztem, hogy nem fontos a nők véleménye a frakción belül. És általában le is nézik a nőket. Ezt a párton belül, a frakcióban csak a politikai kérdések vonatkozásában tapasztaltam, de a párton kívül még a szakmai kérdésekben is. Annyi megaláztatásban volt részem, és annyiszor megmutattam, hogy ki vagyok... Eleinte csak szakmai jellegű felszólalásaim voltak – mondjuk, politikai jellegűt most sem nagyon szeretnék a frakcióban...

– *És mi lehetett emögött, szerinted?*

– Hát azt mindig a vezetés érezte saját asztalának, hogy ő azt majd megmondja." (9. interjúalany.)

A szervezeti viselkedést vizsgálva Levitt és March kiemeli, hogy a teljesítményeloszlás átlagát és szórását is növeli a szervezetre nézve nem tipikus nemi identitással rendelkező új munkatársak alkalmazása.[28] Az interjúkból kiderül, hogy a pártok ezt alapvetően nem a nők és a férfiak közötti versenyhelyzet megteremtésével érik el. A teljesítményjavulás – ha van – inkább annak köszönhető, hogy a mechanikusabb, kevésbé látványos munkákra alkalmazzák a nőket, így a férfiak a média és a köz figyelmére inkább számot tartó területekre koncentrálhatnak. Ebből a többszörös csapdát rejtő helyzetből kiutat jelenthet, ha a nők létszáma a párton belül eléri a kritikus tömeget. A létszámnövekedés egyik hathatós eszköze a kvótarendszer bevezetése.

KVÓTARENDSZER ÉS KOLLEKTÍV IDENTITÁS

A nők „beemelésére" tett kísérletek a politikába pártonként eltérők. Az eddig alkalmazott megoldások között az újdonsághoz való szervezeti alkalmazkodás mindhárom alaptípusát megfigyelhetjük:

[28] Levitt–March, 2005, 231.

- utánzás: szakértő javaslatára történik az átvétel (Fidesz),
- normatív elterjedés: kis csoport normái átsugároznak az egész szervezetre (SZDSZ),
- kényszer, vagyis kvóta alkalmazása (MSZP).[29]

Utalni szeretnénk a fejezet elején kifejtett általános működési elvre: akkor sikeres egy újítás, ha minél kevesebb funkciózavarral jár. Ezért bármelyik megoldást választja is egy párt, a hatékony váltás csak akkor képzelhető el, ha megtörténik az új elem, az újdonság és a befogadó szervezet összeillesztése, harmonizálása. E folyamat sikerességét, a megoldási módozat kiválasztását alapvetően befolyásolja az adott párt ideológiája. Az általunk vizsgált pártok közül az MDF-ben alakult meg utoljára a női tagozat, és ez az a szervezet, amelyben az alkalmazkodás, az interjúk nem tükrözték az újítás jelét:

„Akkor nem figyelt rám senki, mivel nem voltak nők, senkit nem érdekelt, hogy én kint állok, és mondom, hogy de miért nincsenek nők? Mindenki beszélt összevissza. Akkor mérges lettem, és kérdeztem: Unalmas, amit mondok? Álltam kint a mikrofonnál: Unalmas, amit mondok? Mindenki felkapta fejét, nem, nem, nem unalmas. Így kezdődött a nőpolitika. Aztán másnak is feltűnt ez, és így alakult ez a Tandem. Most indult el valami talán." (4. interjúalany)

„Annak ellenére, hogy az elnökünk nő, az egyetlen pártelnöknő, de egyszerűen, néha végignézek az országos választmányon, amely 104 főből áll, és ebből négy vagy öt nő van összesen. Engem azért bánt, mert nagyon sok értékes nő van a MDF-ben, jól képzettek, magas iskolázottságúak is, aktívak. Én ezt látom a választásoknál és egyáltalán, és valahol, érdekes módon, a férfiak nálunk nem nagyon hagyják a női politikusokat előretörni. Én ezt többször kifogásoltam is mint az országos választmány tagja, és mindig, mindig bólogatnak, és mindig igazat adnak, aztán minden marad a régiben. Nagyon szépen kértem I.-t, hogy próbálják meg azért úgy felállítani a névsort, hogy legalább az elnökségbe még egy nő bekerüljön, nem magamra gondoltam, hanem fiatalabb, aktív valakire. Nem. Valahogy annyira férfiközpontú a párt. Hogy ezen fognak-e tudni változtatni? Most úgy hallom, hogy a választásokra[30] sokkal több női jelöltet állítottak, ennek még nem láttam névsorát, majd a jövő héten. Én ennek nagyon örülnék, mert valahol úgy érzem, most itt nem arról van szó, hogy emancipáció." (11. interjúalany)

A Fidesz most zajló kísérletének végeredményét még nem lehet látni, de egy erősen hierarchizált szervezet kevésbé hajlamos a tanulásra, újításra. A pártvezetés által választott utánzó módszer hatékonyságát alapvetően meghatározza az esetleges nyereség-veszteség arány, amelynek megítélése nem mindig hosszú távú, racionális döntéseken nyugszik. A pártvezetés ellenőrzése mellett zajló „hirtelen meglódulások" - ahogy egyik interjúalanyunk mondta saját karrierjéről - nem szándékolt következménye lehet a szervezeten belüli ellenállás,

[29] Levitt-March, 2005.

[30] A 2006-os országgyűlési választásokról van szó. Az MDF-nek egyéni választókerületben 15, a listás választókerületekben 34 női jelöltje volt, a párt országos listájának 174 jelöltjéből pedig 16 volt nő.

feszültség és a méhkirálynő-szindróma fellépése. Az utánzás és a normatív elterjedés esetében a módszer sikerességét befolyásolja a szervezet belső működési mechanizmusa és szabályrendszere is:

„Például az új elnökhelyettesünket, aki nő, már régóta keresték. Régóta kerestek egy nőt, a nő volt a fontos a személyében. Ő is nagyon gyorsan emelkedett fel. Visszatérve, én a kellő pillanatban toppantam be. Emlékszem, pont a kongresszus tájékán, vagy kicsivel azelőtt, hogy ez az egész lezajlott, és én alelnököltem, akkor volt O. V.-nek a MOM-ban egy előadása, és akkor mindenféléről beszélt, többek közt, hogy a nyitás, tehát a szövetséggé válás mit jelent, többek közt az újak bekerülését. Ja, és azt kihagytam, hogy én csináltam egy polgári kört, mielőtt a Fideszbe beléptem itt a kerületben. Szóval, akkor V. mondta, hogy polgári körösöket be, külsősöket be, és nőknek teret adni! Ez 2003 áprilisa körül volt. És akkor emlékszem, végiggondoltam: ez illik rám: polgári körös, külsős, nő - hát akkor még ebben a pártban lesz valami lehetőségem! Én megtestesítettem azt, amit végül is felvázolt V.

- *Gondolod, hogy mindennek a kiválasztásodban is szerepe volt?*

- Biztos, hogy ez is benne volt, hogy azért kell ide egy nő." (1. interjúalany)

„Az európai kampány idején P. megmondta nekem, hogy te vagy a főnök, nem kell törődni velük, és ezt így is vezette be. Z. ezen sokat segített, és hát kénytelenek voltak elfogadni. Át kellett törni a falakat, és most már a legtöbbjükkel nagyon jó kapcsolatban vagyok, személyes kapcsolatban is, de azért tudják, hogy egy őrmester vagyok." (1. interjúalany)

A szervezeti elemek összeillesztése szempontjából a legideálisabb megoldás az SZDSZ által választott normatív elterjedés, amikor egy kis csoport normái átterjednek a szervezet egészére. A folyamat elindulásában és abban, hogy a szervezet ezt a módszert támogatta, a párt ideológiája meghatározó szerepet játszott. Ugyanakkor interjúink azt tükrözik, hogy az alkalmazkodás, az újítás egy bizonyos szinten megállt, ellenállásba ütközött az SZDSZ-en belül is:

„Az SZDSZ-szel nekem szerencsém van, mert ott hallottak már politikai korrektségről, genderről; az más, hogy tapasztalatuk van-e. Azt is látom ugyanakkor, hogy egyszer-kétszer, amikor erről szó volt, fogékonyabbak rá talán, mint más pártokban. Vagy meggyőződésből, vagy intelligenciából fogékonyabbak rá, már csak azért is, mert az emberi jogokra eleve fogékonyabbak. Egy javaslatom volt is ebben a témakörben: tenni kellene már annak érdekében, hogy minél előbb beálljon az egyensúlyi állapot a férfiak és nők parlamenti képviselői arányában. A javaslatban nem szerepelt a kvóta szó, de ezt az országos tanács - ahol a nők aránya 10 százalék - elsőre megszavazta. Ez egy jó jel. Ha beleírnám, hogy mondjuk, 30 százalék legyen a kvóta, akkor nem biztos, hogy megszavaznák, úgyhogy ez most egy light forma volt." (8. interjúalany)

„Az SZDSZ, mint liberális párt, ebben a dologban a legkönnyebben bánik el a nőkkel... Itt a férfiak nyugodtan mondhatják, hogy »...azt ugye nem gondolod, hogy neked előnyöket kellene kapnod. Milyen verseny az, ahol te tíz méterrel előrébbről indulsz?« Miközben meg ugye a te válladon ott van a csomag, amit cipelned kell. És közben az SZDSZ parlamenti frakciójában arányaiban mindig sok nő volt." (5. interjúalany)

A megtorpanást többek között az eredményezte, hogy a kérdésről a párton belül a férfi politikusok többségének véleménye megváltozott ugyan, de a témával kapcsolatos attitűdjük, a cselekvéseiket meghatározó beállítódásuk változatlan maradt. A férfias magyar politikai kultúra zsigeri megoldási módjai feltűnnek a párton belül:

„...kiírta az SZDSZ Új Generáció a Szakállas bácsi-díjat. Öt kategóriája van ennek az antidiszkriminációs céllal kiírt díjnak. Az egyik kategória a nőgyűlölő-kategória, amelyről döntő öttagú kuratóriumban egyetlen nő sincs. Azt tudják, hogy a nőgyűlölet csúnya dolog, de azt nem, hogy a kuratóriumba betegyenek egy nőt. Az attitűd az, hogy elvben elfogadjuk - egyébként meg nem annyira..." (8. interjúalany)

A nemzetközi politikai életből ismert kvótarendszert egy hazai párt választotta. Az MSZP-ben a kvóta viszonylag könnyebben volt elfogadtatható, mert egyrészt nem egy erős, sikeres párt tűzte ki a változtatást, másrészt a női politizálásnak már voltak hagyományai a párton belül. A vesztes pozícióban az MSZP-nek nem volt más választása: új, hiteles arcokra volt szükség, és a nők közéjük tartoztak:

„Én egy olyan személy voltam az ifjúsági szervezetben, akinek nem volt mozgalmi múltja. Viszont azokkal az ismérvekkel rendelkeztem, amikkel, hogy mondjam, olyan politikában induló fiatalnak kell rendelkeznie: a diploma, a nyelvismeret, akit lehet mutogatni is. [...] egy szociáldemokrata pártban és ebben a politikában, amiben alapvetően még ma is a férfiak dominálnak, egy hölgy, egy fiatal hölgy új jelenség, sőt az ellenzék számára meghökkentő lehet." (12. interjúalany)

„Lehetne még mit javítani, azért azzal elégedett vagyok, hogy a házelnök nő, hogy a frakcióvezető nő, a belügyminiszter nő, tehát már nemcsak olyan posztokra tesznek nőt, ami hagyományosan női, például az esélyegyenlőségire. Még azért lehet mit fejlődni, azért én szeretnék még látni életemben női külügyminisztert, női honvédelmi minisztert, meg női kancelláriaminisztert. Akár miniszterelnököt. Fokozatos lépések politikája ez, ami működhet." (12. interjúalany)

A fenti interjúrészlet azon kevés megnyilatkozás egyike, amelyik a kvótarendszer pozitív eredményeit sorolja fel, és a nyilatkozó határozottan kiáll emellett az „erőszakos megoldás" mellett. Véleménye ellenére az ő szavaiban is benne van az ambivalencia: az MSZP két kvótája közül csak az egyiket, a fiatalokról szólót vonatkoztatja magára, holott „hölgy" mivolta is szerepet játszott politikai pályafutása sikeres indulásában. Mielőtt a kvótarendszerrel kapcsolatos ambivalens megítélést elemeznénk, ki kell térnünk egy másik kényszerítő tényezőre, amely hatással volt és van a hazai pártok mindegyikére: a nemzetközi elvárásokra. Mindegyik párt nőpolitikai döntésében szerepet játszott az EU mint külső kényszer:

„A pártvezetés részéről azt látom, hogy van olyan ügyvivőtársam, aki nem ért egyet a kvóta bevezetésével, de amikor két évvel ezelőtt egy külföldi kongresszuson volt, akkor telefonon hazaszólt, hogy ugyan nem ért vele egyet, de most szavazták meg, hogy az EU-parlamenti választáson legyen kvóta. Ezt a

fajta becsületességet itt megkapom. Most is vannak a párton belül, akik közömbösek a téma iránt, vannak olyanok, akik kifejezetten támogatják, mert úgy gondolják, hogy az SZDSZ-nek ebben nagyon progresszívnek kell lennie, és megértik, hogy ez egy olyan európai követelmény, ami elkerülhetetlen itthon is, és nemcsak pártérdekből, hanem az igazságérzetük is ezt diktálja, és hát vannak, akik nagyon nem örülnek a gondolatnak." (8. interjúalany)

„Ami az ott dolgozó politikusnők helyzetét illeti: ott azért illik európai módon gondolkodni, igyekeznek jobban elfogadni a nők véleményét." (9. interjúalany)

A kvóta kényszerítő eszközének alkalmazása azért látszik szükségesnek, mert a nők a politikai kultúra legstabilabb, épp ezért a legellenállóbb elemével kerülnek újra és újra szembe: az értékekkel, a pártok működését meghatározó férfias értékekkel, férfias szerepfelfogással. A kvótarendszer nagyobb mozgásteret ad a nőknek, csökkenti a nyomást, amely rájuk nehezedik, így energiájukat sokkal hatékonyabban, eredményesebben tudják felhasználni. A nemzetközi és hazai eredmények ellenére a kvótarendszer megítélése nemcsak a pártokban ambivalens, hanem a politikusnők között is. A kérdés körüli bizonytalanságot mutatja, hogy interjúalanyaink legtöbbször úgy beszélnek róla, mint egy kötéltáncról: ingadoznak az igen és a nem között. Saját pályafutásuk, tapasztalataik arra ösztönzik őket, hogy elismerjék egy támogatórendszer szükségességét, de ennek nyílt, szervezett formája mellett már kevesen teszik le a voksot. Kifogásaik ellenére egyiküknek sem volt más megoldási javaslata, nem rendelkeznek alternatívával:

„Én abszolút a kvótarendszer híve vagyok, az összes többi, az duma! Ha neked tényleg 5 kiló súllyal a lábadon kell úszni, akkor, ha nem kapsz 5 méter előnyt, akkor tuti, hogy lemaradsz. Márpedig súllyal úszol, mert ilyen megítéléshalmaz vesz körül." (5. interjúalany)

„Nem szeretem a kvótákat se, valahogy azt, hogy megszabják, hogy 20 százalék, 50 százalék. Ez egy nehéz dolog, mert ha nincs, akkor mi van? Nagyon sok nő úgy véli, hogy ő nem óhajt a politikában magasabb szinten részt venni. Én azt mondom, hogy a pártnak kell arra törekedni, hogy igenis kitermelje azokat a hölgyeket, akik aktívan, jól és tényleg önakaratból is politizálni szeretnének. Nem jó a véleményem erről. (11. interjúalany)

„Nem olyan egyszerű, gondolkodtam ezen. Egyetértenék annyiban, hogy akkor több nő lenne, de azt sem szeretném, hogy csak azért legyen benn valaki, hogy meglegyen a százalék. Nem szeretném, hogy a minőség rovására menjen - ez most után hangzik - csak azért, hogy ott legyen valaki, annak nincs értelme. Valami jobb megoldást kellene találni erre. Nem lehet erőltetni sem, nem érdekel, de legyél te, hogy kilegyen az a bizonyos szám. Valahogy ezt finoman kellene használni. Akit érdekel, annak adjunk több lehetőséget. Ha kettő, egy férfi és egy nő pályázik ugyanarra a posztra, akkor esetleg nagyobb eséllyel indulhasson a nő. Valahogy ilyen finomabb módon gondolnám inkább." (4. interjúalany)

„Párton belül ez nyilvánvalóan a kvótarendszer, ami nehéz dolog, mert lehet kontraszelektív is. Én azt szoktam mondani, hogy ne azért jelöljetek egy poszt-

ra, mert nő vagyok, hanem mert alkalmas vagyok, az legyen csak hab a tortán, hogy még nő is vagyok." (12. interjúalany)

A kvótarendszer ambivalens megítélésében felismerhetők az MSZMP nőpolitikájának, a valamikor párthatározattal elindított emancipációs törekvéseknek negatív hatásai is. Az akkor kiemelt, a közvélekedés által csak dísznőknek nevezett gyengébb nemhez tartozó káderek a jelen női és férfi politikusaiban egyaránt kellemetlen emlékeket idéznek. A kvótarendszerben ennek a felülről indított, a folyamatokba kívülről, erőszakosan beavatkozó nőiesítésnek a képe rémlik fel, amikor az emancipáció, a díszнő kifejezéseket használják, vagy amikor interjúalanyaink önmagukról beszélve következetesen a „hölgy" szót használják.

„A legnehezebb talán az, hogy azért ebben a férfias világban azért néha komolyan vegyenek bennünket. Mondjuk egy nő a Honvédelmi bizottságban, az elején nehézkes volt. Aztán én elmondtam, hogy nem azért ülök itt, hogy felmutassunk egy dísznőt..." (12. interjúalany)

„De nekem nem tetszik a kvóta sem az MSZP-ben, az meg olyan pártállami, azzal szemben ellenérzéseim vannak." (3. interjúalany)

A dísznőkkel - és mondhatjuk - a kvótarendszerrel szembeni előítéletekre válasz lehet, hogy az akkor kiemelt nők közül mi két, sikeresnek mondható politikusnővel készítettünk interjút:

„Akkor keresett meg a településcsoport, hogy szívesen jelölnének megyei tanácstagnak, és szeretnék, ha ezt elvállalnám. A szó igazi értelmében volt egy ilyen elv a káderutánpótlásban, hogy nő helyett nő, fiatal helyett fiatal kerüljön a vezetésbe. Én nagyon meg voltam lepődve, hogy én hogyan fogom ezt ellátni. [...] Sajnos én határozottan nem utasítottam el, hogy szó sem lehet róla, hogy én tanácselnök legyek! Teljesen meg voltam lepődve, abban az időben nem volt gyakori a tanácselnöknő, illetve az én környezetemben nem is ismertem, hogy nőként, és olyan fiatalként - 31 éves voltam akkor - megválasszanak. Keressenek férfit! Úgy meg voltam lepődve, és nem utasítottam határozottan el." (7. interjúalany)

„...ez volt a kádermunka szabályos útja, hogy az ember nem ment, hanem vitték. Akkor nem igazán lehetett nemet mondani. Nem lett volna nekem semmi bántódásom, ha nemet mondok, de nem volt comme il faut, nem tudom, hogy fogalmazzak. Egyszerűen nem volt része a politikai viselkedéskultúrának, hogy az ember kérdéseket tegyen fel, vagy netán alkupozícióban érezze magát." (6. interjúalany)

Más pártok női képviselői pozitívumot is látnak az MSZP múltjában, mert a rendszerváltás előtti hagyomány előnyt is jelent, hisz a pártszervezet már hozzászokott a nőkhöz, illetve a nők is jobban támaszkodhatnak a szervezeti erőforrásokra:

„Az MSZP-ben mindenestre nem furcsa az, ha egy nő megszólal, mert nekik mindig is voltak nőik, akik megszólaltak. Nem néznek úgy rám, hogy ez most egy döbbenet. Inkább ahhoz hasonlítanám az MSZP-t ebből a szempontból, mint amikor a tudományos életben vagyok. Tehát hogy van udvariaskodás, amit a nagyon elfogult feministák úgy értékelnek, hogy ez valami atyáskodás,

én ezt egyszerűen úgy értelmezem, hogy ebben nőttek fel, és minden rosszindulat nélkül gyakorolnak egyfajta udvariasságot - ezt nem veszem zokon. Tehát ez megvan, de ezzel együtt természetesebbnek veszik, hogy egy nő politizáljon." (8. interjúalany)

A kvótarendszert ambivalensen megítélő interjúalanyaink egyike sem tudott határozott megoldást felvázolni erre a „róka fogta csuka" helyzetre. Hazai gyakorlat hiányában néhányan nemzetközi példákra hivatkoztak:

„Az ugye megint nem jó, ha azért teszünk miniszternek, köztársaságielnökjelöltnek valakit, mert nő. Ezzel lehet a legjobban lejáratni a témát. Mondjuk azt, hogy ha van alkalmas női és férfijelölt is, akkor a nőt kell előnyben részesíteni, mert ők hátrányban vannak egyébként is - ez a német szabály. Nem arról van szó, hogy ha a férfi alkalmasabb, akkor is..." (8. interjúalany)

A jelenlegi hazai helyzetben a német vagy a skandináv példára hivatkozni több szempontból sem reális: egyrészt, mert ezekben az országokban a hetvenes-nyolcvanas években épp a kvótarendszer segítségével a nők már elérték azt a bizonyos kritikus tömeget a politikai életben, így napjainkra szükségtelenné vált a külső beavatkozás. Másrészt épp ezeknek az évtizedeknek köszönhetően a példaként említett országokban a politikai kultúra, a korrektség, a civil szerveződések egészen más jellegzetességeket mutatnak, mint hazánkban. A kvótarendszertől idegenkedő magyar politikusnők az általuk rossznak minősített döntéseket sorolják, de közben elfelejtkeznek még azokról a diszkriminatív lépésekről is, amelyek őket érték pályafutásuk során. Az egyenlőtlen esélyekre, a nem azonos elbírálásra példaként idézzük az iménti (8. interjúalany) interjúalanyunkat, illetve őt követően egy másik, a kvótarendszert szintén nem támogató politikusnőt:

„Sokszor érzem úgy, hogy na, ha férfi lenne, akkor ez simán menne. Szerepvállalásoknál, pozíciókijelölésekkor érzem azt, hogy aki nekem jót akar, az mondjuk, azt mondja, hogy egy kicsit maradjak még háttérben, amíg el nem fogadnak. Ha egy férfiról van szó, akkor, ha öt hét alatt fölfut, akkor az milyen tehetséges. Egy nő nem futhat fel ilyen rövid idő alatt, mert az egy rohadt agreszszív nő akkor." (8. interjúalany)

„Nálunk például a ciklusváltáskor, amikor már vezető pozíciót is akartak adni nekem, hiába voltam régóta a Tulajdonosi bizottság tagja, annak a vezetője, csak természetes volt, hogy férfi legyen - akkor kerültem először a Szociális bizottságba, majd később az Egészségügyi és szociális bizottságba. Az, hogy ezt nekem, egy nőnek adják, az teljesen természetes volt." (3. interjúalany)

Az interjúk elemzése egyértelműen azt mutatja, hogy a kvótarendszer elfogadása, feltétlen támogatása szoros összefüggést mutat a genderismeretekkel, ami egyértelműen kiderül abból a tényből, hogy az interjúalany a nőkérdést önálló problémaként, magában kezeli-e, vagy besorolja, belemossa más témákba, leginkább az esélyegyenlőség, azon belül is a szociálpolitika, leggyakrabban a munkavállalás kérdéskörébe. Elméletileg társadalmi nemekkel kapcsolatos ismereteket a politikusnők rendszerváltás után indult generációja már az iskolapadból is hozhatott volna magával, de a magyar (felső)oktatás - ismét egy lényegi különbség a nyugat-európai országokkal szemben - néhány speciális stúdiumot

kivéve erre még nem adott lehetőséget a kérdés iránt érdeklődőknek sem. Az ismeret kifejezés talán azért is helytálló, mert koherens egésszé, látásmódjukat meghatározó tudássá csak kevesük számára szerveződött a tapasztalás. Ez a női átlényegülés párthoz is köthető: az SZDSZ-hez tartozó politikusnőknél figyelhető meg. Ennek oka lehet az illegalitásban szerzett kedvező tapasztalatuk a női helytállásról, öntudatról (Solt Ottilia példája), elméleti igényességük és a pályafutásuk alatt megélt visszautasítások, az üvegplafon-jelenség, és mindezeket egy liberális nézeteket valló pártban tapasztalták meg:

„Hát ugye a cipzárelv: egy férfi, egy nő. Csak onnan tudom, én voltam az első, aki ezt előterjesztettem az Ügyvivő Testület elé, hogy nyújtsunk be egy országgyűlési határozatjavaslatot. Ez 2000-ben volt, hú mondták, 2000. Kettessel kezdődik, ez a nők évezrede, beadjuk, az baromi jó. Végigkérdeztem a 24 ügyvivőt, és 15 igen volt. Mondom, győztem, mehet, be fogjuk adni. Na aztán eltelt egy fél óra, hív először a D. L.: »Itt ül velem szemben egy nő, nagyon okos, felkészült, az intelligencia krémje, hát kikérné magának, ha ilyen rendszer lenne!« Egyszer csak elfogyott a többségem, hát ugyanis mindenki leült, és elkezdett számolni. Ha bejutunk húszan a parlamentbe – én most vagyok a tizedik – lehet, hogy a huszadik leszek, hoppá! Úgyhogy nem tudtuk beadni. [...] Szerintem egyébként olyan 30-40 százalék a kritikus határ, az már talán elkezdi működtetni a spirált, addig nem." (5. interjúalany)

A nőkérdés megítélése meghatározza a női lobbi működését, a kollektív identitás kialakulását is, amit „nők a nőkért tevékenységnek" is nevezhetünk. Ez akkor jön létre, ha a csoport működése a tagok közös érdekein és szolidaritásán nyugszik. Egyik módszere női érdekérvényesítés, a női szolidaritási háló a szervezeti és a társadalmi hátrány leküzdésére.[31] Ezért döntő lépés, amikor létrehozzák saját szakmai szervezeteiket, együttműködési fórumaikat. A női tagozatok funkciója, hogy keretet biztosítanak a hivatalos pártpolitika női szempontú megvitatására, a női szempontok érvényesítésére, illetve a speciális női kérdések felvetésére, a női identitás felszabadult megélésére. Kutatásunknak nem volt célja az egyes pártok nőtagozatának vizsgálata, de az interjúkat olvasva felvetődött a probléma, hogy ezek a fontos szervezetek nem adnak teret, keretet a saját élmények feldolgozására, az egyéni utak, tapasztalások általánosítására, és ezzel nem segítik egy sokkal tudatosabb, kiforrottabb személyes és kollektív állásfoglalás kialakulását. Nem segítenek összekapcsolni a személyes és a társadalmi női identitást. Így például a kisgyerekes anyák egyéni szociális problémaként, nem pedig társadalmi problémaként élik meg helyzetüket. A megoldás kulcsának saját, illetve családjuk szervezési és segítőkészségét tekintik. A helyzetet megváltoztathatatlan ténynek fogják fel, és csak informális, baráti úton fordulnak valakihez tanácsért. A nők politikai pályafutását végigkísérő kettős mérce a szociális helyzetet illetően nem működik, még sincs egyiküknek sem javaslata a helyzet orvoslására. Úgy tűnik, a jelen helyzetben a nőtagozatok inkább a pártprogramokra, az azokban való megjelenésre, azokhoz kapcsolódóan végzik tevékenységüket: a politikusnő szóban ők is az első tagra teszik a hangsúlyt.

[31] Petó, 2003c, 114.

A női szolidaritás formális, szervezett útjai a tagozatokon belül sincsenek még „kitaposva":

„Itt, nálunk az nem lehetett semmiben sem szempont, hogy neked gyereked van - semmiben!" (2. interjúalany)

„- *Tapasztalt-e női szolidaritást politikai tevékenysége során?*

- Igen, amikor úgy éreztem egy feladat kapcsán, hogy szakmailag kevés vagyok hozzá, akkor például Sz. A. biztatott, hogy meg fogom tudni oldani - kételyeimet nem mertem volna férfipolitikusnak is elmondani." (3. interjúalany)

„Hát, kellene ebben a fiatal nőket segíteni, de általában nem sikerül. Én egy egészen kivételezett helyzetű embernek tartom magamat, hogy ez így sikerült.

- *Mi kellett ehhez?*

- A család megfelelő hozzáállása." (9. interjúalany)

„- *Mit gondolsz, milyen férfi–nő arány lenne jó a politikai közéletben, és hogy van ez nálatok, törekedtek-e változásra-változtatásra?*

- Nálunk, helyi szinten ez nem került még elő. A nőtagozatunk és a Nők a Nemzetért Egyesület tevékenykedik nálunk is, de nem ezzel a kérdéssel foglalkozik.

- *Mi az, amiben érzed, hogy fejlődtél, mióta politizálsz? Van-e, aki segít neked ebben?*

- A kommunikációban mindenképp, és még kell is fejlődnöm - segítőm viszont nincs." (10. interjúalany)

A pártokon belüli szervezkedésnek azonban nemcsak maga a szervezet szab gátat. A politikusnők között is megfigyelhető a méhkirálynő-szindróma, amikor az elsők között bekerült, nagy befolyással és szervezeti hatalommal rendelkező nők ellenségesen viselkednek a feltörekvő nőkkel szemben, vagy ha éppen nem ellenségesek is, férfi társaikhoz hasonlóan nem szolidárisak velük.[32] Az a pártgyakorlat, amikor a vezetés egy-egy nőt kiválaszt és felemel a hierarchia magasabb szintjére, lehetőséget ad a méhkirálynő-szindróma kialakulására. Ahogy a pozícióhoz vezető utat mesterségesen lerövidítik, azzal megfosztják a kiválasztottat azoktól a tapasztalatoktól, amelyek szolidárissá tehetnék őt más nőkkel szemben, illetve azt az érzést kelthetik a jelöltben, hogy az ő képességei, adottságai mások, jobbak, mint nőtársaié:

„Igazából én szoktam mindig így ajánlgatni nőket, de azért nem mindegy. Nehéz olyan nőket találni, akiknek a képességeik is megvannak, és mondjuk idejük is, kedvük is van hozzá.

- *Fontosnak tartod, hogy a pártod tegyen valamit a nők fokozottabb politikai szerepvállalásáért?*

- Ezt nemigen lehet generálni. Ha van olyan nő, akinek megvannak a képességei, nem biztos, hogy érdekli a politika." (1. interjúalany)

Annak ellenére, hogy előre megfogalmazott, „kötelező" kérdés volt a pártokon átívelő női együttműködés, interjúalanyaink kevés példát említettek, azt

[32] Ehhez kapcsolódik Pető Andrea megállapítása: „...bár a feminista szakirodalom alapillúziója, hogy a nők a háttérben jobban segítik egymást az előrejutásban, a politikai valóság ezt nem támasztja alá." Pető, 2003c, 76.

is a politikai élet alacsonyabb döntéshozatali szintjeiről. Az együttműködésnek azonban itt sincsenek bevett, kidolgozott formái, nem tudatos, rendszeres egyeztetések, megbeszélések zajlanak. Az érdekérvényesítés ilyen, pártokat átívelő formájától pedig néhányan kifejezetten elzárkóztak:

„Hát itt a kerületben a szocialistáknál van T. K. - elképzelhetetlennek tartok vele bármiféle kapcsolatot. (Csúfondáros nevetés...)" (1. interjúalany)

„Sajnos, azt kell hogy mondjam, az úgynevezett ellenfél képviselőivel nem szívesen ülnék le, teljesen más eszmerendszerben gondolkodnak, és azt én nem értem meg." (10. interjúalany)

Ugyanaz az éles elhatárolódás figyelhető meg, mint ami a politikai életünket jellemzi. Lövészárkok húzódnak a pártok között, ami nemcsak a nők együttműködését akadályozza meg, de gátja a szervezeti tanulás egy másik formájának is. Nem teszi lehetővé, hogy a pártok egymástól tanuljanak a nőkérdés megoldásában, átvegyék a másik szervezet tapasztalatait. Pártjaink nemcsak bürokratikusak, erősen hierarchizáltak, hanem zártak is. A politikai szervezeteknek ezek a tulajdonságai a hatalmi szinteken felfelé haladva egyre dominánsabbak, normatív erejük fokozódik. Viszont vannak olyanok is, akik pozitívan állnak a kérdéshez:

„Hogy őszinte legyek, nem látok ilyet - lehetőséget viszont látok rá, hogy legyen, tehát ezzel a fajta férfiklubbal szemben, ami erőteljesen működik, női klubokat is létre lehetne hozni. Például itt lehet kritikus az a bizonyos 30 százalékos tömeg, de úgy látom, hogy például L. I.-vel még alig találkoztam életemben, és mégis nagyon jónak érzem a viszonyunkat. És ebben biztos, hogy szerepe van annak, hogy nő vagyok. Tehát az a fajta azonos, női hullámhossz, ami egyébként a sajátos társadalmi tapasztalatainkból adódik, tehát mondhatjuk úgy, egyszerűen, hogy a genderünk azonos, ezért ugyanazok az attitűdjeink. Szóval van egy ilyen szolidaritás.

– *És ez átnyúlik a politikai túloldalra is?*

– Nem, most nem, de arra látok reményt, hogy ott van egy-két olyan politikusnő, aki - ha rajta múlna, akkor - meglépné ezt. De mivel akkora a fegyelem ott, hogy ha ezt megtenné, akkor ezzel ki is nyírná magát, a saját bőrére menne a dolog. Az SZDSZ és az MSZP között viszont ezt mindenképpen lehetségesnek látom.

– *Ezt informális értelemben gondolod? Formálisan nem?*

– Nem, az nem lenne jó, mert az megint csak a marginalizálódás felé vezetne. Az informális kapcsolatoknak sokkal nagyobb szerepet tulajdonítok." (8. interjúalany)

SZERVEZETI TAGSÁG: KENTAURTERMÉSZET

Elemzésünkben a pártokat az egyén és a társadalom között kapcsolatot teremtő szervezetként fogjuk fel. Olyan közvetítő közegként, amely egyrészt átveszi az uralkodó társadalmi normákat, alkalmazkodik a politikai kultúra fennálló szabályaihoz, másrészt terepet enged az egyénnek személyisége, képességei kibontakoztatására, lehetőséget ad a játékszabályok esetleges változtatására. A szerve-

zeti tagság, a belépés egyik pozitív hozadéka a szervezet védő-, megtartóereje. A támogató-, a felhajtóerő mellett azonban működik a kényszer is: a hosszú távú hatékony működés érdekében maga a szervezet is korlátokat állít az egyén elé. Göran Ahrne svéd szervezetszociológus úgy fogalmaz, hogy egy szervezet tagjaként mindannyian kentaurok vagyunk, azaz egyszerre individuumok és „szervezeti emberek".[33] A politikusnők szervezeti „kentaurságának" elemzéséhez azonban az is hozzátartozik, hogy a rendszerváltás előtt az ellenzékben tevékenykedők még nem párthoz csatlakoztak, hanem csoportokhoz:

„Nőtt a szamizdat tábora, ez volt a központ, és 87–88 körül szaporodtak a civil és politikai szerveződések. Akkor már működött az automatizmus: akikkel már jó néhány éve együtt csináltál mindent, ha ők most valamibe belefognak, természetes volt, hogy velük tartok. Ez nem volt kérdés számomra, hisz ez egy nagyon szoros, nagyon mély baráti közösség, egymásrautaltság, szellemi közösség, majdhogynem család. A csoportok között nagyon nagy különbségek voltak. Nekem is megvolt a magam szűkebb családja, akikkel elviekben is és kiadványainkban, a *Hírmondó*ban és a *Beszélő*ben is nagyjából együtt mozogtunk, és ez hozta, hogy az ember akkor rajta van az aláíróíveken, az alapító nyilatkozatokon. Amikor megalakult az SZDSZ, annyira magától értetődő volt, hogy belépek alapító tagként. [...] A legelején hihetetlen bizalom tartott össze bennünket. [...] Van néhány ember, akiknek mindig elmondom a véleményem, és akkoriban is nagyon megbecsült és normális viszonyom volt a vezetőkkel. Háttérbe húzódtam – ha öt ember összejött, akkor már nem szerettem beszélni. Az én kis szamizdatomat csináltam, közösen valakivel, az ment. Ez alkat kérdése – engem kifejezetten zavar és taszít a nyilvános szereplés, ezért is vonultam ki, merthogy ez nem nekem való." (2. interjúalany)

Minőségileg mást jelent a szervezetbe való belépés, mint a csoporthoz csatlakozás. A csoportra az informalitás a jellemző: struktúráját és vezetését tekintve egyaránt. Az összetartó erőt a közös identitás jelenti:

„Én kimondottan azt szerettem, hogy én a pártot szerveztem, mert engem nagyon szerettek. Közel is laktam az irodához, az én lakásom az olyan volt, hogy éjjel kettőkor is becsengettek, plakátért. Én nagyon szerettem az SZDSZ-t. Nem kellene múlt időben mondanom, de már ez nem ugyanaz. Én úgy gondolom, hogy én valahova letettem a voksomat, és valamiért odamentem, és én azokhoz az elvekhez hű akarok lenni. A saját kerületi szervezetünkben érzem, hogy a maiakkal ez már másképp van: kerüljünk be, mert ezzel pénzt lehet csinálni – nem azért vannak ott az újak, mert ők elkötelezett liberálisok. Ez egy karrierlehetőség a számukra. [...] Meg mentünk a kampány idején a kocsinkkal Sopronba, Szolnokra, szóval minden tüntetésen ott voltunk, az egy nagyon pezsgő, klassz élet volt, és akkor az ember úgy érezte – amit egyébként O. V. meglovagol –, hogy az a közösségi érzés jó: ott akivel az ember találkozik, tök mindegy, hogy soha az életben nem látták egymást, az ugyanazt gondolja, mint én, és összetartunk." (3. interjúalany)

[33] Figyelemre méltó, hogy AHRNE is egy félig férfit ábrázoló mitologikus lényt használ a szervezeti tagság szimbolizálására. Idézi ROSENGREN, 2004. 130–131.

A kötetlenebb működési keretek a nőknek több lehetőséget adnak a viselkedésminták és feladatok közötti választásra, azok variálására. Vállalásaik, elkötelezettségük mögött erkölcsi értékek és érzelmi kötődés van, szemben a férfiak érdekek körül sűrűsödő döntéseivel:

„A politikai környezetemben azt láttam a hosszú évek során, hogy a férfiak mindig a saját, személyes politikai érdekeiknek megfelelően döntenek - nem vagyok róluk túl jó véleménnyel ezért. Tudok arra példát, hogy éppen amiatt hagyott fel egy nő az aktív politikai tevékenységgel, mert rendszeresen más szakmai véleményen volt, mint a polgármestere, akivel egyazon pártban volt, de nem akart ellenében szavazni, egyszerűen nem *tudott* úgy szavazni. Tulajdonképpen lojalitásból lépett ki - amikor konfliktusba került a szakmaiság és a pártszerűség, akkor inkább érzelmi alapon döntött az utóbbi mellett." (3. interjúalany)

Interjúalanyaink közül többen a kezdeti politikai szerepvállalásukat befolyásoló értékek közül a csapatmunkát, a közösségi szellemet, az együttműködést emelik ki. Ennek megfelelően pályájuk indulását felidézve nem személyes politikai ambíciókról beszéltek, hanem közösségi célok megvalósításáról. Ez a szemlélet azonban nemcsak a belépést határozta meg, hanem befolyással volt későbbi munkastílusukra - kooperáció, kommunikáció -, illetve hűségükre is a szervezethez, hisz a pártfordulások mögött leggyakrabban személyes, nem pedig politikai érdekek húzódtak meg:

„Én dolgozni mentem akkor az SZDSZ-be, nem politizálni. Nekem nagyon fontos volt, hogy tudtam, hogy amit a másik gondol, én is azt gondolom. Nem is kellett hosszasan beszélni - értettük egymást. Igazából ez volt a dolog lényege, ezért meg is tudtam ott ragadni, nem biztos, hogy másutt is meg tudtam volna." (5. interjúalany)

„Az emberek például feltételezik azt, hogy egy párt úgy működik, mint egy csapat, egy focicsapat. Szerintem viszont abszolút nem úgy működik. Visszatérve az eredeti kérdésedre, az egy nagy meglepetés volt, hogy - és ez minden pártra igaz - hiába játszunk egyazon párt színei alatt, sokszor egymás ellen játszunk! [...] Ha világosabbak lenének az emberi viszonyok, akkor egy csomó kellemetlen helyzetet el lehetne kerülni, sértődést el lehetne kerülni - biológiailag megértem a párton belüli rivalizálást, de etikailag nem fogadom el. Nem szükségszerű." (8. interjúalany)

„Én nem tudom, tényleg nagyon fontos lenne, hogy az ember a családját ne hanyagolja el, mert bármi történik, az embernek a kapaszkodó csak a család lehet. Sajnos nem ilyen vagyok. Nem tudnék, a lelkiismereti azonosulásom a közösséggel nagyobb, mint a saját családommal." (7. interjúalany)

A csoporttal ellentétben a szervezet „egymással többé-kevésbé összefüggő pozíciók közti viszonyokkal meghatározható társas struktúra, melyben az egyes pozíciókhoz tartozó egyéneknek a pozíció által többé vagy kevésbé világosan definiált társas szerepeket kell eljátszaniuk".[34] A szerepek sokkal kiérleltebb, ezzel együtt kötelezőbb erejű felfogása jellemzi a szervezetet. Amikor az ellenzéki csoportosulások párttá szerveződnek, nemcsak belső normáikat erősítik meg,

[34] Rosengren, 2004, 124.

hanem alkalmazkodnak az addig kialakult politikai normákhoz: átvesznek elemeket a politikusi szerepjellegzetességekből, amelyek a hagyományokra építve férfias viselkedésmintákból, értékekből állnak.

Amikor a nők belépnek a pártokba, a csoportban szerzett ismereteikre építenek, az ott szerzett tapasztalataik alapján döntenek. Úgy vélik, hogy a szervezeti tagság, a kentaurság egyik fele a közös identitásból és az ideológiai egyetértésből áll. Csak később szembesülnek azzal, hogy női identitásukat nemcsak ezekhez a szempontokhoz kell alakítaniuk, hanem a politikusság férfias szerepfelfogásához is, hogy a számukra fontos érzelmi és erkölcsi elköteleződésről a hangsúlyok áttevődnek az érdekekre. Azok a nők, akik beléptek valamelyik politikai pártba - személyes adottságaiktól és ambícióiktól függően -, előbb vagy utóbb szembekerülnek azzal a dilemmával: hogyan tudják érvényesíteni női identitásukat, mert a pártszervezetekben a szervezeti tagság mellett az individuális rész hagyományosan férfi. Mikor és hogyan mutassák ki, vállalják nőiességüket? Hogyan alkalmazkodjanak a férfias normákhoz, mit vegyenek át belőle? Volt, aki teljesen tisztában van mindezzel:

„Mindig akkor utaztam hivatalosan külföldre, ha küldeni kellett A NŐ-t, aki beszélt angolul." (2. interjúalany)

A nőknek a szervezeti tagság nem kentaurjelleg, kettőséget jelent, mert három egység között kell harmóniát teremteniük. A svéd szociológus hasonlatánál maradva egy evolúciós csodát kell végrehajtaniuk: keresztezni a kentaurt a sellővel úgy, hogy mindkettő sajátos jegyei megmaradjanak, és még életképes is legyen az új teremtmény. Identitásuk e három elemének - nőiesség, szervezeti tagság, férfias szerepfelfogás - egymásra vetítése, egyensúlyban tartása állandó figyelmet, koncentrációt, rugalmas alkalmazkodást igényel a helyzetekhez, ami fokozott energiaráfordítással jár. Ha a harmónia fenntartására nem képes, vagy a szervezet nem hagyja, hogy megtartsa személyiségének ezeket az alkotóelemeit, akkor feladja: vagy ő veszít nőiességéből, vagy őt veszíti el a politika.

„Nem hiszek ebben a határátlépésben - ez szükséges, de nem elégséges! Ha ugyanis a parlament fele nő, de úgy vannak szocializálva, hogy ez és ez és ez komoly politikai téma, ez meg ez meg ez nem, akkor ők is ezt fogják vallani. Hogyha van viszont egy tudatosítási folyamat, hogy nem jó így, mert mindig csak férfitémákról beszélünk - mert a gazdaság férfitéma, és nem is sikeres a választók körében sem. [...] Tehát ezek megint nem biológiailag kötődnek a nemekhez, hanem egy férfi úgy érzi, hogy neki nem illik érzelmekről beszélni, neki racionálisan kell nagypolitikáról, gazdaságról, katonaságról beszélni, egy nő meg megengedheti magának, hogy olyan témákról is beszéljen, melyekhez kedve van, vagy egy másfajta - egyébként férfiakban is meglévő - emberi igényt, érzelmet fejezzen ki. Na de ha a nők ezt nem tudatosítják saját magukban, akkor ők is belecsúsznak abba, hogy a férfikereteket elfogadva politizálnak, és akkor hiába vannak 50 százalékban ők a parlamentben." (8. interjúalany)

Ennek a dinamikus női identitásnak a kialakítása azért okoz nehézséget az elsőknek, a foglalkozás női pionírjainak, mert nem a megkülönböztetés, a különbségek hangsúlyozása a céljuk, hanem az egyenlőségért, az egyenlő elbírálá-

sért küzdenek, így háttérbe szorítják női létüket. Azt az adottságukat, amelyről lényegében soha nem tudnak elfeledkezni, mert ez a természetes állapotuk:

„Ez egy érdekes dolog, és ilyenkor mindig azt szoktam mondani, hogy nem szeretem azt a megkülönböztetést, hogy férfi és női politikus. Megmondom, miért nem szeretem. Mert végeredményben ugyanazt a feladatot kell ellátnia, az kétségtelen, hogy egy nőnek az otthoni feladata mindig több. Ezt akárhonnan nézzük, ez biztos, hogy így van." (11. interjúalany)

„Az ember magát soha nem úgy ítéli meg mint nőt - nem tudod szétválasztani. Megítéled a helyzetet, amiben benne vagy - hát éppen nő vagy, de ezt igazából nem tudod megítélni." (5. interjúalany)

Ennek a „tudattalan" nőiességnek egészen másféle tudatos vállalására lenne szükség, mint amit a férfiak által irányított tolkenszituáció és a politikusi szerep maszkulin felfogása sugalmaz feléjük, amellyel az interjúkban megnyilvánuló autosztereotípia is magyarázható:

„Vannak olyan kemény, kategorikus nők, akik még a férfiakon is túltesznek. Ez egyéniség kérdése. Szerintem ez visszatetsző. [...] Visszatetsző a kategorikus nő - még a nők számára is." (10. interjúalany)

„Van aztán, aki úgy elvan, de némelyek frusztrált módon elkezdenek ez ellen küzdeni, és ez szintén rettenetes, mert szorongó, frusztrált, harcias nők jönnek elő." (2. interjúalany)

„Sokszor az a probléma, hogy amikor nők vállalják fel a konfliktusokat, mert más nem, akkor az elmegy olyan vérszomjas, vadmacska irányba, és akkor sokan legyintenek..." (4. interjúalany)

Az aktivista típusú női politikusok egy része visszahúzódik, amennyiben dominánssá válik a szervezetjelleg, mert sokkal érzékenyebben reagálnak ezekre a dilemmákra. Náluk a leggyakoribb, hogy inkább a politikát adják fel, mint nőiességüket, kezdeti elképzelésüket a politizálásról. Ezt a kivonulást azért is tudják viszonylag könnyebben megtenni, mert épp női identitásuk, szerepkörük megőrzése érdekében fokozottabban ügyelnek családi és civil kapcsolataik megőrzésére, addig is nőiességük erőforrása volt a magánszféra. Úgy is fogalmazhatunk, hogy nem visszavonulnak, hanem az azt megelőző háttér lép eggyel előre, ők ugyanolyanok maradnak, csak a díszlet változik körülöttük:

„Úgy veszem észre - és mondjuk én erre majd próbálok figyelni -, hogy a politikus azért el van szigetelve. És én ez ellen mindent megpróbálok megtenni, mert szerintem a politikusnak a halála is ez. Szeretném megtartani ezt a sokszínűségemet, azt, hogy ne reagáljak mindenre azonnal pártszempontból, mert pontosan a párt érdekéből ez nem lenne jó." (8. interjúalany)

Az ilyen kilépésekkor a tanulás, az alkalmazkodás kölcsönössége nem működik, nincs meg az egyén és a szervezet közeledésének, egymás felé haladásának rugalmassága, ami pedig a legtöbb haszonnal járna mindkét félnek: „Bár a legnagyobb félelem az ilyenfajta tanulás hatékonyságával kapcsolatban annak a lehetősége, hogy az egyén hamarabb hozzáidomul a szervezeti kódhoz, mint hogy a kód tanult volna tőle. Az új szervezeti tagok relatíve lassú szocializációja és a mérsékelt személycserék fenntartják az egyéni hiedelmek változékonyságát,

így hosszú távon fejlesztik a szervezeti és az átlagos egyéni tudást."[35] Volt, aki ezt így fogalmazta meg:

„Én nem szeretnék túl gyorsan, túl gyorsan feljutni a csúcsra, mert onnan nagyon nagyot lehet esni vissza. Ez egy tanulási folyamat, az ember nem születik miniszterelnöknek vagy miniszternek vagy államtitkárnak. A mai szakpolitikai világban nem elég nagy általánosságokat mondani, hanem igenis tudni kell komoly érveket felsorakoztatni, ahhoz meg tudás kell. Az embernek tanulnia kell, én is, mielőtt ön jött, azelőtt is franciaórán voltam. Természetesen az ember meghatároz bizonyos dolgokat, hogy akkor most innen eljutok oda, akkor ezt a feladatot elvégzem, akkor tudom, hogy ez lesz a következő lépés." (12. interjúalany)

Felmerül a kérdés, hogy a szervezeten belüli gyors emelkedés, a karrier ára esetleg a nőiesség feladása?!

A csoportból a szervezetbe való átlépés sajátos nehézségei mellett szólnunk kell a közvetlenül a szervezetbe való belépés buktatóiról is. A filozófia szerint nem lehet kétszer ugyanabba a folyóba belelépni. Az interjúkból kiderül, hogy ez az állítás nem igaz a pártokra: a nők kétszer lépnek be a pártokba. Döntésükkel először csak a formális szervezet tagjaivá válnak, és hosszú, kemény munkával tudnak - akkor is csak részben - beleilleszkedni a párt informális struktúrájába. Abba a kapcsolati hálóba, amelyet már eddig is többször emlegettünk, s amely többek között elsődleges szerepet játszik a jelölőlisták rangsorainak kialakításában is.

INFORMÁLIS SZERVEZET FORMÁLIS SZEREPEKKEL

A rendszerváltás után a pártok működési feltételei és szervezeti keretei is megváltoztak. A pártoknak az új helyzethez alkalmazkodva kellett kidolgozniuk azokat az elveket, célokat és szerepeket, amelyeket működésük során követni akartak. Ez az alapozó, alkalmazkodó időszak pluszterheket rakott a politikusokra, férfiakra, nőkre egyaránt. Miért volt mégis könnyebb a férfiaknak? Ahogy néhány interjúrészletből már eddig is kiderült, alapvetően három tényező segítette őket a helyzetmegoldásban:

- a szervezet informális kapcsolatrendszerének férfias jellege,
- a politikusi szerep maszkulin felfogása,
- engedékenyebb társadalmi elvárások családi szerepeikkel kapcsolatban.

A szervezet informális kapcsolatrendszere döntően csak a férfiaknak nyújt kerülő utat a sikerhez, mert ezek a hivatali és a magánélet határán mozgó, látszólag szabadidős programok rengeteg konfliktusforrást jelentenek a nőknek. A szervezeti tagságnál említett egyensúlyteremtés - nőiességük megőrzése - ezekben a félig civil szférákban mozgó programokban a legnehezebb. A férfias

[35] Levitt-March, 2005, 234.

szórakozásoktól való önkéntes távolmaradás, az ezekből való szándékos kizárás azért hátrányos számukra, mert nemcsak az informális kapcsolatoknak a működtetése és megerősítése történik ekkor:

„Azt azért elkezded gyorsan látni, hogy borzasztó nagy hátrányaid vannak, melyek abból fakadnak, hogy nő vagy, de nem azért, mert nő vagy, hanem egyszerűen azért, mert bizonyos dolgokban nem tudsz részt venni, vagy ha részt veszel, akkor nem ugyanaz a megítélésed. Nem tudsz elmenni kocsmázni, berúgni. El tudsz menni, és be is rúghatsz, de az nem ugyanaz, mint amikor ők kocsmáznak és fehérasztaloznak és ultiznak. A férfiak között van egyfajta cinkosság, amibe alkatilag nem férsz bele. És ha elkezdesz így kártyázgatni, és valami miatt nincs ehhez különleges képességed, akkor persze hátrányba kerülsz." (5. interjúalany)

Itt szeretnénk visszautalni a női lobbi, a pártokat átívelő együttműködés fontosságára. Természetesen nem állítjuk, hogy egy ilyen szervezkedés képes volna kiegyenlíteni a nők részleges vagy teljes kirekesztettségét a pártok informális szervezetiből, de valamilyen mértékben mindenképpen ellensúlyozhatja azokat:

„Ez - egy érthetetlen világ a kívülállók számára. Nem arról van szó, hogy az egyes elemei behelyettesíthetők. Az ember megszokott világa kicserélhető, és akkor azt mondom: hát igen, a tudományos világban ez így és így működik, és aztán az elemeit kicserélem, és akkor egészen másfajta összefüggések lesznek. Nem: a politikában egészen másfajta összefüggések vannak. Hihetetlenül sajátos a döntési és működési logikája; nem láttam még területet, ami így működne. A politika lényege ugye a beszéd. Minden úgy zajlik, hogy hihetetlenül sokat beszélünk, ügyeket intézünk, tehát szóban zajlik minden, és éppen azért, mert minden szóban zajlik, az ember már nem tudja egy idő után, hogy mi az, amit - mondjuk - egy olyan valaki is ért, aki nem része ennek a belterjes körnek. És sokkal több szempontra kell figyelemmel lenni, mint ahogy azt egy kívülálló gondolná. És itt nem ez érdekekről van szó, hanem egyszerűen arról, hogy esetleg úgy tűnik, hogy ez meg ez egy jó sakklépés, amit a politikus lát." (8. interjúalany)

Míg a politikusi szerepfelfogás a férfiaknak hátszél, addig nőnek ellenszél: a közegellenállás megerősödését okozza. Az előző fejezetben elemezett kentaurdilemmák elé állítja a nőket. Azért utalunk újból erre a jelenségre, mert ahogy más szociológiai vizsgálatok is megállapították: míg az előnyök összeadódnak, addig a hátrányok hatványozódnak a társadalmi térben. A politikában a férfiak informális és genderelőnyei összeadódnak, a nők hátrányai hatványozódnak. A nők számára ebben a helyzetben az egyik legnehezebben kezelhető probléma a kettős mérce alkalmazása:

„A nyomulós nőknek hihetetlen keménynek és férfiasnak kellett lenniük, Magyarországon viszont azt szeretik, ha a nő csinoska, babás, és ha ehhez még okoska is... De ha egy nő csak annyira átlagos értelmű, mint egy átlagos férfi, akkor az már egy buta nő." (2. interjúalany)

„Ami egy férfinál abszolút jó! Végre van valakinek politikai ambíciója! Nálam az volt a baj, hogy túl nagyok a politikai ambícióim, és hogy ez meg is látszik rajtam. Mikor most miniszter voltam, és leváltottak, azt mondta nekem egy pasi,

hogy »azért, mert látszott rajtad, hogy te ezt nagyon akarod csinálni.« Érdekes, ha egy férfiról látják, hogy nagyon akarja csinálni, akkor azt megbecsülik, énrólam meg ez úgy jött ki, mint aki valami után kapaszkodik." (5. interjúalany)

Azt is mondhatjuk, hogy ez a kettős morál is hatványozódik azzal, hogy a szervezeten belüli alkalmazását megerősítik, jóváhagyják a választók, a társadalmi környezet. A szociológiai felmérések azt mutatják, hogy a társadalmi és gazdasági változások nem igazán érintették az úgynevezett férfias-nőies témákat, hazánkat továbbra is a nemi szerepek konzervatív felfogása jellemzi. Ez tükröződik a választók magatartásában is:

„Valahogy a női választók is jobban szeretik a férfi jelölteket, és van egy kis igazságuk, mert egészen addig, amíg át nem jutunk egy bizonyos nagyságrend határán, addig biztos, hogy nem vagyunk ugyanolyan érdekérvényesítők, mert egyszerűen nem ugyanazok az eszközeink. Nem ugyanazok a módszereid. Te is nekieshetsz és intrikálhatsz, csak éppen nem vagy ott ezekben a helyzetekben, nem mész be a férfiklotyóba." (5. interjúalany)

A magyar választói gyakorlat éppen ellentétes a nemzetközi tendenciákkal, mert külföldön női politikus csak akkor lehetett sikeres, ha politikai érvrendszere középpontjába kifejezetten a női jogok érvényesítését állította. A hazai viszonyokról Kiss Róbert a következőket mondja: „...a nők aránya a győzelmet a legnagyobb valószínűséggel megszerzőknél alig változott, akár foglalkozott programjuk a női esélyegyenlőséggel, akár nem. Ez ugyancsak megerősíti, hogy alig van összefüggés a pártok programja, kampánya és a jelöltállítás gyakorlata között."[36] Hazánkban tehát nincs összefüggés a pártok programja és a rájuk szavazó nők aránya között. A külföldi példákkal ellentétes hazai gyakorlat oka a politikai kultúra három tényezőjének - a férfias informális csatornák, a szerepfelfogás és a választói elvárások - egymást erősítő fellépése a női jogok, a társadalmi nemek kérdésének nem vállalásában. Azt is mondhatjuk, hogy kutatásunk megállapításai, az eddig elemzett tényezők e kérdés körül kristályosodnak ki: Hogyan tematizálódik a genderkérdés az interjúkban? Ki, mikor és hol vállalja magára a magyar politikai életben a társadalmi nemek problémáját? Mivel interjúalanyaink és a politikusnők többsége a kérdés ismerete nélkül érkezik a politika világába, fontos lépés a saját tapasztalat rendszerezése, tudatosítása: a nőként szerzett tapasztalatok és a szakmai, politikai tapasztalatok összegzése, rendszerezése:

„És azért is más volt, mert messzemenően az ösztönökre épült, nem pedig egyfajta profi tudásanyagra, ami aztán 1990-től mostanra már azért kialakult bennem és sokakban, akik itt ragadtunk. [...] Már az is nagyon nagy dolog, hogy rendszereztem ezeket az ismereteket." (5. interjúalany)

Ez sajnálatos módon legtöbbször akkor történik meg, amikor ki akarnak lépni a politikai mezőből. Döntésük alátámasztásához szükségük van helyzetük végiggondolására, illetve számba veszik azokat a tapasztalatokat, ismereteket, amelyeket a kilépés után is hasznosítani tudnak. Nem egy interjúalanyunk válaszában érhető tetten az „aha élmény", amikor is történetük elbeszélése közben

[36] Kiss, 2005, 235.

fedeztek fel összefüggéseket. Ebben a folyamatban legtöbbjüknek nem áll rendelkezésére sem nyelvi, sem tematikus keret, ugyanakkor ezek megteremtéséhez környezetüktől nem kapnak kellő társas támogatottságot.

A kvótarendszerhez hasonló ambivalens érzéseket, ellentmondásos reagálásokat figyeltünk meg a társadalmi nemek kérdésének vállalásával kapcsolatban is. Ennek oka, hogy interjúalanyaink nem rendelkeznek tág ismeretekkel, így például egyikük sem hivatkozott nemzetközi példákra, politikai ajánlásokra, és a fenntartással viseltetnek a feminizmussal szemben:

„Nem vagyok vad feminista, nem szeretem, sőt, nem szeretem, amikor így a szegény nők, meg úgy a szegény nők. Vannak különbségek, egy politikusnak, legyen férfi vagy nő, az a feladata, hogy az állampolgárt lássa, és az állampolgár esélyegyenlőségét javítsa. Azzal együtt, hogy látható, vannak olyan területek, ahol a nők hátrányban vannak: mondjuk az ötven év felettiek munkavállalása, vagy a munkába állás fiatal hölgyek számára." (12. interjúalany)

A kérdés vállalásában két kulcsfontosságú motívum van: kitágítják-e a kereteket a szociális problémákon kívülre, illetve férfi vagy nő beszéljen-e róla? Kutatásunk szempontjából az utóbbi kérdés a lényegesebb, ami kapcsolódik a kompetenciacsapdához, illetve a női lét vállalásához. A politikusi pályájukat tudatosan felépítő nők mindig kerülték az úgynevezett nőies témákat, így számukra ezért nem volt vállalható a kérdés. Ugyanakkor azt is láthatták, tapasztalhatták, hogy a kérdés képviselete, ahogy egyik interjúalanyunk fogalmazta: „marginalizálódás felé vezet", és aki peremhelyzetbe kerül a saját frakciójában, veszít szervezeti erőforrásaiból. A politikai kultúrához és a társadalmi normákhoz igazodás eredményezi a következő felfogást:

„Azt gondolom, hogy amikor a nők jogairól van szó, akkor sokkal jobb, ha egy férfi beszél.

– *Miért?*

– Azért mert a nők jogait mindig a férfiakhoz viszonyítva határozzuk meg, akármi van. Arról beszélünk, hogy a nőt meg a férfit összehasonlítjuk. Ha mi mondjuk, akkor úgy tűnik, hogy kell. Én azt gondolom, hogy a nőknek magánszemélyként és politikusként abban rejlik a nagy ereje, hogy rá tudjuk venni a férfiakat, hogy olyan dolgokról beszéljenek, amiket mi szeretnénk. Amikor például egy képviselőtársunk áll ki, és a bármilyen nőkkel kapcsolatos témáról beszél, azt én nem tartom követelődzőnek, miközben ha én állok ki, hogy több jogot a nőknek, mert ilyen okosak vagyunk, meg olyan okosak vagyunk, akkor ez azokban, akikhez képest meg akarunk határozni valamit, egyfajta hímsovinizmust is kialakíthat. Amikor egy férfi azt mondja, hogy igenis egy nő egyenrangú társ, és a feleségem nélkül nem jutnék sehova, és igenis neki is annyi bért kell adni, akkor az egyszerű állampolgár is elgondolkodik, hogy tényleg, a feleségem csinálja a házimunkát. Miközben hogyha kiáll egy női politikus, akkor a férfi akár házsártosnak is tűnhet, és azt mondja, na már megint. (12. interjúalany)

A kevesek – a teljesség igénye nélkül: Lévai Katalin, Sándor Klára példája felhívja a figyelmet egy másik, a női lobbi kapcsán már említett tényezőre is: a társadalmi nemekkel kapcsolatos ismeretekre, pontosabban azok hiányára. Lévai Katalin például szociológusi előéletéből hozta magával azokat az ismereteket,

melyekre alapozva képes ebben a maszkulin világban is vállalni a női egyenjogúsággal kapcsolatos kérdéseket. Neki és az Európai Parlamentbe delegált kolléganőinek azonkívül, hogy képviselik hazánkat ezen a politikai fórumon, van egy másik fontos feladatuk is: a külföldi politikai kultúra nőket elismerő, támogató megoldásainak propagálása, meghonosítása hazánkban. A politikusi foglalkozást választó nők alapvető problémája ugyanis a férfias közeg ellenállásának leküzdése, az egészséges szakmai önbizalom megszerzése. Az önértékelés, az önbecsülés azonban mindig társas viszonyrendszerben konstruálódik, a Másik általi elismeréshez kapcsolódik. Axel Honneth szerint az önbecsülés a társas elismerésnek a harmadik, legutolsó szintjéhez kötődik, a környezetnek az egyénnel vállalt szolidaritásából fakad.[37] A társadalmi szolidaritás úgy erősíti az egyén önbecsülését, hogy elismeri tulajdonságait és képességeit, a közösségre nézve pozitívnak tartja az egyén tevékenységét, annak esetleges alternatív, az addigi normákat, viselkedésmintákat feszegető, megváltoztató életfelfogása ellenére. A jelen politikusnőinek a szakmai közegben ezért a szolidaritásért kell leginkább megküzdeniük, amelynek tétje nem más, mint az eltérő politikusi szerepfelfogás, a női alternatíva elismertetése. A foglalkozás sztereotip, férfias felfogása ugyanis eleve kizárja, hogy a nők felmutathassák a társadalmi érzékelésben ideálisnak tekintett politikusképet, ami erőteljesen befolyásolja szerepformálásuk hitelességének megítélését. Ha a hivatalos, bevett maszkulin felfogást, az ebből adódó férfias szerepjellegzetességek, szimbólumok kizárólagosságát megszüntetik, a nőknek nagyobb esélyük lesz arra, hogy ne csak sikeresek, de hitelesek is legyenek a szakmában, illetve szélesebb társadalmi körben. Ehhez kapcsolódóan hangzott el a következő hitvallás:

„...nem értek azzal egyet, amikor azt mondják, hogy valamilyen politikai feladatot a szakma hozzáértőinek kell csinálni. Nem, szerintem a politika hozzáértőinek kell csinálni, mert szerintem ez két külön dolog. [...] De mihez értek tulajdonképpen? Értek a költségvetéshez, mert ott vagyok a bizottságban, értek a parlamenti munkához, értek embereknek a reakcióihoz - csomó mindenhez értek, de mihez értek végül is? A politikához értek." (5. interjúalany)

A SZEMÉLYES SZINT

A NŐI POLITIKAI JELENLÉT HOZADÉKAI

A politikai szerepvállalással kapcsolatos attitűdök terén interjúink nyomán néhány női jellegzetesség körvonalazódott:

1. A női politikusok többségét jellemzi a „nem mindenáron" szemlélet: nem akarnak mindenáron bejutni, illetve benn maradni a politikában:
   „...én ezt nem tekintem élethalálharcnak. Lehet, hogy talán mi egy kicsit jobban tudunk veszíteni..." (12. interjúalany)

[37] HONNETH, 1997, 97-108.

2. Ennek a szemléletmódnak a viszonyítási alapja a nők egy másik fontos társadalmi szerepéhez, az anyasághoz kötődik (ennél sokkal kevésbé a keresői szerephez):

„Nekem itthon a hétköznapokban úgy járt az agyam, hogy ha este egy bizottsági ülésen már húszadszorra hallottam ugyanazt a süket dumát, egyre feszültebb lettem: emiatt nem érek haza előbb, csak a vacsorára, aztán a fürdetésre, aztán már a gyerek elalvására sem?" (2. interjúalany)

3. Amennyiben viszont mégis a politikuslét mellett dönt egy nő, nagyobb elszánással, energiával indul a feladatnak, jogosan számítván a politikai színtéren a női mivoltának kuriózumszerű újszerűségéből és ritkaságából adódó nehézségekre:

„Amikor 90-ben – az első lányom születését követően – jogászként beléptem a párba, elhatároztam, hogy annyi energiát fektetek ebbe a munkába, amennyit csak bírok." (9. interjúalany)

„Nem vitás, hogy mindaz, amit a kutatások jellegzetesen női politikusi tulajdonságoknak neveznek, előnyére válna a magyar politikai kultúrának, ezért is indokolt a nők szélesebb körű politikai szerepvállalásának fontosságáról beszélni Magyarországon" – írja Kiss Róbert.[38] Ez az előny egyrészt a parlamenti-kormányzati politika újratematizálásában, másrészt a munkastílus módosulásában mutatkozhat meg – a skandináv és a francia tapasztalatok alapján. Az előbbire interjúalanyaink a következőkben mutattak rá:

„Egyébként meg akkor jön majd itt el a nők ideje, ha nem a politika lesz már a hatalmi centrum – akkor ugyanis a férfiak elvonulnak innen." (5. interjúalany)

„Tapasztalataim szerint az északi országokban a nők magas arányú, aktív politikai részvállalása ellenére maguk az ottaniak sem hittek különösebben abban, hogy egy egészen más világot építenek ki. Hittek ellenben abban – és ezt valóban el is érték –, hogy a nők mindennapjait sokkal élhetőbbé teszik, sok-sok olyan dolgot megvalósítva ezzel kapcsolatban, amiről mi itt csak álmodozunk. A családok, a gyereknevelés, a világhoz való demokratikus és kommunikációs viszonyokban mások, mint mi vagyunk idehaza – az egy sokkal normálisabb világ. Ezek a dolgok nem a férfiaknak jutottak eszébe, hanem a sok, döntéshozó helyzetben lévő nőnek, és véghez is tudták vinni azokat. Nagyon éles volt a kontraszt, látva az ottani gyakorlatot." (2. interjúalany)

Annak ellenére, hogy egyelőre rendkívül alacsony a nők részvételi aránya a politikában, már körvonalazódni látszik, hogy milyen változásokat okozhat arányuk eltolódása:

„Így, hogy egy csomó nő elkezdett érvényesülni, kifelé vonzóvá válni, ezt most fedezik fel a férfiak – de ezt is a férfiak fedezik fel! Mégpedig leginkább azért, mert van jó néhány olyan, nőkre inkább jellemző tulajdonság, ami szimpatikus a nagy publikum előtt. Többnyire ők a politikában nem ezt a hihetetlen harcias, kardoskodó, szemrebbenés nélküli hazudozásokkal élő utat választják, hanem vannak emberi gesztusaik, emberi jellegük, érzelmeiket nem szégyellik

[38] Kiss, 2005, 231.

kifejezni. A férfi politikusok politikusképe többnyire azt tükrözi, hogy a politikus nem ember, a politikus egyszerűen csak gyártja és közvetíti a politikai üzeneteket, és ennek a szerepnek megfelelően a közvélemény előtt igen sokan - ellenszenvesek." (2. interjúalany)

Genderspecifikus munkamódszerek

Az előbbiekből következően a nők munkamódszerét egyrészt egy kompromisszumkészebb, türelmesebb, megosztott figyelmen alapuló,[39] az egyéni, politikusi sajátosságokat kevésbé elfedő stílus jellemzi, másrészt pedig a teljesítményorientáció.

A konszenzuskeresésen alapuló, megoldásorientált politizálás mindenképpen korszerű, Ilonszky Gabriella szerint a „modern politika alapja a konfliktus volt, a posztmodern erénye és képessége a megoldás".[40]

„Nem tudom, hogy ez mindig sikeres-e, mert mindig siker nincsen, de nekem az az érzésem, hogy igenis az emberek valahol értékelik, ha valaki kompromisszumra kész. És azt mondja, hogy ezért és ezért én leülök, én tárgyalok, én megbeszélem, hogy tudnánk bizonyos dolgokat egy akarattal végigvinni, mert csak azokat lehet végigvinni. [...] Én ezért harcolok, és ezért harcolunk többen, hogy próbáljunk meg kompromisszumot találni az alapvető kérdések megoldásában. Azt hiszem, hogy a női politikusok sokkal több empátiával rendelkeznek, mint a férfiak. Messze nem olyan durvák. Engem nagyon zavar a mai hang a parlamentben, én ezt nagyon nem tudom elviselni." (11. interjúalany)

„Azt nem lehet megengedni sem egy országban, se egy ilyen kisvárosban, mint ez, hogy csak azért utasítsuk el másnak az egyébként építő javaslatát, mert azt egy más pártállású mondta. Szerintem azért nem lesz belőlem semmi, mert én nem vagyok képes zsigerből utálni valakit azért, mert mást mond, mint amit én gondolok." (4. interjúalany)

Ami pedig a szakmaiság mint a mindenkori kisebbségek diszkriminációja elleni - többnyire - hatásos fegyver alkalmazását illeti, nem véletlen, hogy e téren a rendszerváltás előtti ellenzéki mozgalomból érkezők mutattak példát (napjainkra a karrierpolitikusok új nemzedékében ismét tapasztalható ez az attitűd - bár más alapról indulva). Ők azok, akiknek a politikai közéletbe kerülése mögött komoly szakmai munka volt - ez a magyarországi rendszerváltás értelmiség vezérelte tárgyalásos átmenetéből fakad. Nem véletlen, hogy a 2005 végén, a fokozottabb női politikai jelenlétet szorgalmazó, pártok feletti összefogást sürgető nyílt levél is ezen az oldalon született Sándor Klára tollából.

A következőkben elemzésünk harmadik, személyes szintjének három sajátosságát emeljük ki: a női politikusok versenyszemléletét, kapcsolatukat választókörzetükkel, valamint magánemberi és politikusi szerepeik összeegyeztetését.

[39] Fésüs, 2006.
[40] Ilonszky, 2005.

A versengés, a siker és a sikertelenség sajátos, női értelmezése

A rendszerváltás után a közéletbe bekerült politikusnők számára több szempontból is nehéz az alkalmazkodás a verseny fogalmának az erre a szférára jellemző értelmezése kapcsán. Egyrészt - az előző fejezetben taglalt - (politikusi) attitűdjük jóval inkább a konszenzusteremtés, a konfliktuskerülés irányába mutat, mint a politikai mezőt uraló férfiaké, másrészt sokan közülük korábbi, civil pályafutásuk során - az üzleti életben, a közigazgatásban stb. - nem találkoztak genderalapú megkülönböztetéssel és az ebből fakadó sajátos érdekérvényesítő versennyel, harmadrészt pedig a nőket is sújtják mindazon nehézségek, amelyek a mai Magyarországon a hivatásos politikuslét újszerűségéből fakadnak:

„Mindenütt, ahol direkt mércével vagy mérve, vagy a mérce jobban látható, például megnyered a pert, vagy elveszíted, készen van a munkád, vagy nincs készen, tehát ott, ahol a mérce adott, látható, ott nincs baj. Ahol bizonytalan a megítélés, ott inkább nehezebb, sőt ott te magad sem tudod! Jogászként, ha elveszted a pert, megérted, de ha itt levered a lécet, nem tudod, hogy te voltál-e ügyetlen, te nem értesz-e a dologhoz, esetleg nem is volt ott léc, elhúzták előled, csak téged ugrasztottak oda." (5. interjúalany)

A versenyszituáció értelmezése természetszerűleg kivetül a munka- és a kommunikációs stílusra is:

„Azért én ma azt látom, hogy mi egy kicsit barátságosabbak vagyunk. Ha valaki végigmegy a Parlament folyosóján, és bemegy a dohányzórészbe, ott szoktam ülni, az azt látja, hogy beszélgetek más oldalon álló képviselőkkel, én senkit nem utálok, nem az ellenségeim. Politikai szintéren vannak olyanok, amikor ellenfelek vagyunk, és meg kell küzdeni, de csak példát mondjak, S. P. a tanítványom volt az egyetemen, és ma, ha vitatkoztunk, ha véget ér a műsor, amikor kijövünk, trécselünk 5-10 percet. Barátságosabbak vagyunk, és én ezt nem tekintem élethalálharcnak." (12. interjúalany)

A versengés és az együttműködés összefonódása kapcsán a szociálpszichológia álláspontja az, hogy szervezeten belül azok a leghatékonyabb tagok, akik a magasfokú együttműködést intenzív versengéssel képesek kombinálni.[41] Ezen a ponton a nők - szocializációjuknál fogva - ismét hátrányban vannak:

„Egy nő egész biztos, hogy sokkal hamarabb osztja meg a gondolatait, ötleteit, a tudását másokkal, ezért aztán mindig előbb kerül hátrányba. Miközben ez a csapatmunkában - jó." (5. interjúalany)

„Én meg igyekeztem mindenben úttörő szerepet vállalni; amilyen információval én rendelkeztem, azt természetesen átadtam, aminek volt buktatója, egy-egy beruházásnál, azokra mindre igyekeztem felhívni a figyelmet." (7. interjúalany)

Tovább nehezíti a helyzetet, hogy az együttműködés és a versengés egymásmellettisége nem megszokott a hazai közéletben, és igen nehéz e kettő között - nőként - úgy egyensúlyozni, hogy azzal ne hívják ki maguk ellen a „fenn a kalap, lenn a kalap" szindrómát:

[41] Fülöp, 2003.

„A nők valahogy bizonytalanul vezetik elő a dolgaikat, kicsit bocsánatkérően, mintha elnézést kérnének amiatt, hogy gondolkodtak valamin. Ez az általános. Ha meg valaki nem így teszi, akkor jönnek a jelzők, nyomulós... A nők nehezebben viselik rezzenéstelenül a pofonokat." (5. interjúalany)

Kapcsolat a választókörzettel

A kutatások szerint „Magyarországon fokozatosan nő a politikusok pályafutásában a helyi háttér jelentősége (a kezdeti ad hoc jelöltállítás után egyre jellemzőbb a helyi kötődés megerősítése, egyre nő azon továbbszolgáló képviselők aránya, akik ugyanazon területi lista, illetve egyéni választókörzet alapján kerülnek be a parlamentbe az újabb ciklusban.)"[42] A választókörzettel való kapcsolat napjainkban annál is egyre fontosabbá fog válni, mivel a képviselők számának tervezett radikális csökkentése várhatóan abba az irányba hat, hogy a közszereplői, politikusi érvényesülés (színen maradás, illetve bejutás) érdekében az egyéni választókörzetükben kívánják biztosítani helyüket a jelöltek - erre ugyanis sokkal inkább lehet hatásuk, mint személytelen, listás végeredmény alakulására. Ez a folyamat elsősorban azon politikusok egyéni törekvéseivel esik egybe, akik képviselet-orientáltak - szemben a célorientáltakkal és a klientistákkal, hiszen számukra ez jelenti politikusi létük, célrendszerük lényegét. Mindezeken túl interjúink nyomán az a benyomásunk támadt, mintha a nők körében fokozott jelentősége lenne a választókörzethez fűződő viszonynak, részben - alapattitűdjük, szocializációjuk, társas kapcsolatrendszerük spontánul alakuló hálózati sajátosságai miatt, részben pedig azért, mert egy, a professzionalizálódási út elején álló foglalkozás esetében a megmérettetésnek ez talán a legmegbízhatóbb, leginkább járható útja - igaz, a politikusok jelenlegi nemek közötti arányából adódó erőviszonyok felülírhatják ezt:

„Biztos vagyok benne egyébként, hogy az emberek, a választók fejében a politikus - az férfi." (1. interjúalany)

Mindazonáltal a megkérdezettek úgy gondolják, hogy e téren lehet leginkább torzításmentes visszajelzéseket kapni az elvégzett munkáról, és ez sokat jelent az erősen maszkulin jellegű politikai közéletben érvényesülni szándékozó nőknek - sokszor szakmai önbizalmuk megtartása érdekében is. Interjúink során nem egy beszélgetőpartnerünk hangsúlyozta: noha listás jelöltségre számíthat, minden igyekezetével azon lesz, hogy egyéni választókörzetét megnyerje - hasznosságát visszaigazolva látván. Ez a tapasztalatunk egybeesik Ilonszky–Judge megállapításával: „...még a listás képviselők egy része is fontosnak tartja a választókörzettel való azonosulást, és szinte egyéni képviselőnek »képzeli magát«".[43]

A női politikusok nemcsak hogy különösen fontosnak tartják a választókörzettel való kapcsolatot, hanem úgy tűnik - részint kapcsolatteremtő képessé-

[42] Ilonszky, 2005.
[43] Ilonszky–Judge, 1994.

gük, részint civil életbeli sokrétű szerepeikből (anya, háztartásvezető, családfő, családfőtárs, munkavállaló stb.) adódó tapasztalataik alapján - többnyire igen alkalmasak is erre. Többségük mindenképpen meg akar felelni ezen a terepen, néha azonban választóik olyan határozottsággal várják el tőlük női és politikusi szerepeik egyeztetését, hogy azt már olykor erőn felülinek érzik:

„Nekem úgy kellett az életemet berendeznem, hogy én éjjel főztem, hétre már bementem dolgozni, és ha volt napközben egy szabad órám, akkor hazarohantam a gyerekhez - akire a húgom vigyázott -, hogy vele, csak vele legyek egy kicsit. Közben úgy kellett kinéznem, mint akit skatulyából húztak ki - egyszer próbáltam csak meg, a közismerten nem túl tiszta hazai vonatok ismeretében, Bajára nadrágkosztümben menni, és már megkaptam a magamét: miért nem tisztelem meg őket ugyanúgy, mint ahogy a parlamentbelieket." (2. interjúalany)

Végül a választókörzet kapcsán összegzésképpen leszögezhetjük, hogy azért rendkívül fontos a nők számára a közszereplés eme dimenziója, mert politikusi munkájukat egy meglehetősen visszautasító szakmai közegben végezvén, elemi szükségük van pozitív visszajelzésekre, márpedig a megerősítés egyik fontos forrása a választókörzet lehet (míg a személyes szintet illetően a család):

„És mindig nagyon fontos, hogy aki engem keres, azt visszahívjam. Erre mindig nagyon ügyelek, hogy annyival később fekszem le, vagy annyival korábban kelek, hogy aki engem hív, azt visszahívjam, és aki nekem ír, annak visszaírjak. Ezt nagyon fontosnak tartom, legyen az bárki." (12. interjúalany)

A politikusi és a családi szerepkörök összeegyeztetése

Valamennyi szakmai ambíciókat dédelgető nő számára komoly nehézséget jelent az a körülmény, hogy az *egyéni idő* azon szakasza, amikor tanulmányaikat követően pályájukban eljutnak odáig, hogy szakmai életük a korábbinál lényegesen nagyobb igénybevételt követelne meg tőlük, nem mindig esik egybe a *családi idő* megfelelő szakaszával (tehát hogy családanyai szerepük leginkább időigényes évein is túl legyenek már ekkorra). A politikusnők esetében ráadásul fokozott mértékben úszik be a képbe egy harmadik idősík, a *történeti idő* - nem könnyű megteremteni a szinkront a három tényező között. Nem mindegy, hogy egy nő mely egyéni, illetve családi életszakaszban kapcsolódik be komolyabban a politikába. Ebből a szempontból talán a legnehezebb életszakasz a középkorúaké, akik egyszerre nevelik gyerekeiket, és gondoskodnak idős szüleikről.[44] A mai „idősebb" politikusnők többsége számára az ideális régi metódus az volt, hogy még a gyermekvállalás előtt bekapcsolódtak a közéletbe - az új modell inkább afelé mutat, hogy a politikai karrier egy bizonyos, magasabb lépcsőfoka után következik csak a gyermekvállalás. Ennek természetesen feltétele a párkapcsolatban a közös értékrend: azonosság a férfi-női szerepeket, a két fél szakmai és családi terveinek összeegyeztethetőségét illetően:

[44] A női életút összetorlódó szakaszairól lásd: Tóth, 1994.

„A férjemmel, a mi kapcsolatunkban az, hogy ő ugyanolyan nevelést kapott, mint én, nagyon meghatározó dolog volt. [...] A férjem talán néha járt a Hálózatba. Először én léptem be az SZDSZ-be, utána, később a férjem. Ennek ellenére ő vitte többre a politikában, frakcióvezető-helyettes lett, városi szinten. Én rögtön mentem, csináltam egész nap, idővel a két középiskolás lányunk is bekapcsolódott, ők is beléptek, plakátot ragasztottak, szórólapokat terjesztettek." (3. interjúalany)

„Magyarországon, ha nincs meg a megfelelő otthoni háttered, nőként nem tudom, hogy is lehet belevágni. Nekem legalább annyiban volt ez meg, hogy a párom is ugyanezt csinálta, így legalább abból nem lett konfliktus, hogy miért foglalkozom politikával." (2. interjúalany)

„Én egy egészen kivételezett helyzetű embernek tartom magamat, hogy ez így sikerült. Ehhez a család megfelelő támogatása kellett. Persze kellett hozzá az akaraterőm is, de ha a férjem azt mondta volna, hogy nem segít, akkor nem vágtam volna bele... A férjnek nagyon kell alkalmazkodnia ebben a helyzetben. Tehát olyan családi háttér kell, ami átsegíti az embert a nehézségeken." (9. interjúalany)

Azokban a családokban valósulhatott meg a családi és a (női) egyéni törekvések viszonylag kevés konfliktussal járó összeegyeztetése, ahol a család intézményét az egyes családtagok életén, annak tartalmán keresztül változó, dinamikus egységnek tekintették:

„A választási kampányban, amikor megkérdezték, hogy lennék-e képviselő, akkor vált komollyá a dolog. Mondtam, nem tudom, majd gondolkodnék rajta. Hazamentem, és akkor azt mondta a férjem, hogy hááát, ez egy nagy dolog!" (5. interjúalany)

„Komoly mérlegelés tárgya volt, hogy elvállaljam-e a képviselőséget, hiszen kisgyerekem volt. Elsőként a férjemmel beszéltem meg. A férjem azt mondta, hogy »...ha te ezt szeretnéd csinálni, akkor segítek«." (9. interjúalany)

A politikába való bekacsolódáskor nagy jelentősége van (amennyiben van) a család reagálásának. A mai magyar társadalom nőképe szerint a tradicionális szerepek betöltése nélkülözhetetlen egy nő elismeréséhez, még akkor is, ha azt önmagában kiemelkedő munkájáért is kiérdemelné:

„Én mikor elkezdtem, képviselő lettem, előtte leültem a családommal. [...] Ez a helyzet, és akkor hogy legyen. Mondták, hogy mindenben támogatnak, mindenben segítenek, de a napi meleg ételnek meg kell lenni. Ehhez ragaszkodtak. [Nevet.] Ezt meg is tettem, még ha külföldre vagy bárhova kellett is mennem, akkor is úgy főztem előre, hogy nehogy véletlenül is probléma legyen." (3. interjúalany)

Szerencsés helyzetben vannak azok a politikusnők, akik a legnehezebb években a *kiscsaládon* kívülről is kapnak segítséget – de ezzel a segítséggel együtt is hihetetlen energiákat emészt fel a családanyai és politikusi szerep összeegyeztetése. Példaként álljon itt az egy parlamenti cikluson át a rendkívül hektikus munkaidő-igénybevétellel járó országgyűlési jegyzői posztot is ellátó, háromgyermekes, vidéki jogásznő visszatekintése:

„El nem lehet mondani, le nem lehet írni, hogy milyen nehéz volt a családi és a politikusi teendőimet összeegyeztetni... 98-ban a legkisebb kislányom 3, a középső 5, a nagy 10 éves volt. Annyira kicsik voltak, hogy az föl sem merült bennem, hogy ők majd szépen otthon maradnak, én meg feljárkálok Budapestre. Fölhoztam magammal őket, hisz a parlamenti munkám engem erősen idekötött. A jegyzőség azt jelentette, hogy amikor mások, akik nem érdekeltek egy-egy témában, kimehetnek pihenni, nekem akkor is ott kell lennem a pulpituson, minden vitánál – ez nagyon sok időt igényelt, plusz még az Alkotmánybizottság. Gyakran éjjel 2-kor, 3-kor, amikor vége lett a parlamentnek, csak akkor tudtam hazamenni. Felhoztam a gyerekeket, úgy döntöttem, legyenek itt körülöttem, ha betegek, ha bármi probléma van. Anyósomat is fölráncigáltam magammal Szegedről, hogy segítsen a házimunkában, a férjem pedig egy idő után a vállalkozásának a központját hozta fel Budapestre azért, hogy ő is itt legyen velünk. De volt egy átmeneti időszak, amikor egyedül voltam a gyerekekkel, reggel vittem őket óvodába, amikor pedig menni kellett volna értük, akkor szerezni kellett segítőt. Most a családom itt van, velem együtt ingáznak, illetve én általában már csütörtökön elmegyek K.-ra, ők meg pénteken jönnek utánam, és a hétvégét otthon töltjük, K.-on. ...állandóan szerveztem és szervezem most is a család életét. És ez nagyon sok munkával jár, több munkával – mondjuk – egy férfi képviselőhöz képest, aki följön Pestre, itt végzi a munkáját, otthon biztonságban tudja a családját 150 km-re, gyermekeit az édesanyjukkal. Egészen más az ő szerepe, még ha nagyon jó, kiváló édesapa, akkor is, mint az édesanyának. A házimunka, meg hogy minden rendben legyen, meg a gyerekek leckéje, meg a szülői értekezlet – mondjuk ide a férjemet szoktam beszervezni –, de a gyerekek dolgainak a számontartása. Nem ismerek a parlamentben még egy olyan képviselőnőt, akinek szintén három kis-, illetve kamasz gyereke lenne – általában nagyobbak a gyerekeik, többnyire később fogtak bele a politikába. Ilyen küzdelmes életű képviselőtárssal nem találkoztam még. Talán egyvalakit ismerek, aki nemcsak hogy kisgyerekes, hanem elvált is – neki viszont nem kell ingáznia." (9. interjúalany)

Függetlenül ezektől a segítségektől, a női politikusok állandó lelkiismeret-furdalással küszködnek, különösen, amíg kicsik a gyermekeik:

„Nekem örökös lelkiismeret-furdalásom volt amiatt, hogy se a munkámat nem látom el rendesen, se a gyerekemmel nem voltam eleget, és ez általános mindaddig, amíg kicsik a gyerekek. Engem ez hihetetlenül nyomasztott, viszont ez az örökös lelkiismeret-furdalás hihetetlen figyelem-összpontosítást váltott ki a gyerek irányában." (2. interjúalany)

A keresőmunka és a családi élet egyszerre mérhetetlen nehézséget okoz számukra. A feladatok összeegyeztethetetlensége olyan mély emlékeket kelt, és olyan nehézségeket okoz a nőknek, hogy lelkiismeret-furdalásuk akkor sem csökken, ha közben gyermekeik már felnőttek – ugyanezt tapasztalta a női vezetők körében Nagy Beáta.[45] Különösen élesen merül fel ez abban az esetben, ha csalódtak munkájukban, pályájukban – ahogy Pető Andrea megfogalmazta:

[45] Nagy, 2001, 127–129.

magánéletükkel a nők kevésbé elégedettek, mert többet áldoznak fel, mint a férfiak:[46]

„Arról nem beszéltem, ami miatt lelkiismeret-furdalásom van [sírni kezd], mert a gyerekeim kicsúsztak a kezemből. [...] A kisebbik fiam, ő most nyolcadik osztályos lesz. Zömmel a férjem nevelte és anyukám. Arról nem beszéltem még, hogy igazából ezt a munkát csak úgy lehetett vállalni, hogy édesanyám teljes egészében mellettem van, volt. [...] A férjem viszont így ismert meg. Én akkor már polgármester voltam, úgy ismerkedtünk meg. Neki ez az első házassága, és tulajdonképpen az egy természetes kérés volt, hogy saját gyereket is szeretne. Megbeszéltük. Szültem, de azzal a feltétellel, hogy én nem maradok otthon gyesen. A 1990-es választás után három hónapot voltam otthon a kicsi fiammal, mert nagyon szerencsétlenül alakult. Hat hónapot otthon szerettem volna lenni, de a jegyző egyik napról a másikra [megbetegedett]. [...] A gyerekeim sínylették és a családom sínylette ezt meg nagyon. Az én karrieremet, az én pályámat. Ők azok, akik egy kicsit megszenvedték, illetve jobban megszenvedték." (7. interjúalany)

KIVONULÁS - BEFEJEZÉSSEL VAGY ANÉLKÜL

Interjúink során meggyőződésünkké vált, hogy a politikai mező elhagyása[47] - annak időzítése, estleges aktuális indokai stb. - éppoly kardinális kérdés, mint az odavezető út. A kivonulás módjában, időzítésében tükröződnek ugyanis mindazok az ellentmondások, amelyek napjainkban még nehezítik a női politikusok érvényesülését. Az sem mindegy, hogy csalódottan, kiégetten hagyják-e el a nagypolitikát.

A kivonulással kapcsolatban felmerülő legalapvetőbb dilemma abból adódik, hogy ez a foglalkozás, szakma a mai Magyarországon egyelőre több szempontból is bizonytalan státusú. A jelenlegi női politikusok is - pionírként - egyszerre voltak alanyai és tárgyai a hazai politikusi réteg kialakulási folyamatának. Bizonytalanság övezi a politikusstátust egyrészt tartalma, nehezen körvonalazható tudásanyaga, másrészt pedig jelenlegi, hazai - nem túl hízelgő - konnotációi miatt. Ezek az okok a nőket fokozott mértékben sújtják, éppen mert nem régóta és kis számban vesznek részt a rendszerváltás utáni politikai közéletben:

„A civil életbe nem könnyű visszamenni. És nem is csak azért, mert rengeteget változott a szakma - én ügyvéd vagyok, 97-ben hagytam abba az ügyvédkedést -, hanem azért is, mert az ember mögött ott van, hogy politikus volt, és a politikusszakma annyira negatív a közmegítélésben... Én erre számítok. Már most is adódnak ebből problémáink: az egyik kislányomat azért kellett elvinni másik középiskolába, mert ott nyilvánvalóvá tettük, szóval nem titkoltuk, hogy ki az anyja, és emiatt rászálltak az osztálytársai, bántották a politikus mivoltom

[46] PETŐ, 2003.

[47] Tizenkét interjúalanyunk között egy fő hagyott fel az aktív politikusi léttel, egy fő teszi meg néhány hónapon belül fokozatos kivonulásának utolsó lépéseit, de a többiek közül is sokan - kiváltképp természetesen az idősebb korosztályok tagjai - számoltak már a politika *utáni* élet lehetőségeivel.

és a párthovatartozásom miatt, és a tanárok sem igyekeztek rendezni a helyzetet. Az új iskolának a közelébe sem mentem, jogászként szerepelek a nyilvántartásban. Itt már semmi problémája nincs, osztályelső, mindenki szereti: tanárok, osztálytársak. A gyerek megszenvedte és sokat tanult belőle." (9. interjúalany)

Interjúink során világossá vált, hogy a női politikusok könnyebben adják fel politikai pályafutásukat, mint férfi kollégáik, mégpedig elsősorban a következőkből kiindulva:[48]

A TÁRSADALMI SZINT

- Amennyiben a pártbéli új nemzedékben végképp csak karrierpolitikusokat látnak...

„Most, hogy meghalt a férjem, a gyerekeim és unokáim mellett ez maradt még nekem, ez a közösség, ami annak idején teljesen álomszerű volt. Olyan már nem lesz még egyszer, de örülök, hogy megélhettem. Nagyon fáj, hogy ma már ez másként van. Nem látom a mostani generációban az elv iránti hűséget - csak a nyomulást. Én más pártokkal való vitában nem tudom elképzelni, hogy ne a polgármesterem mögé álljak - a fiataloknál látom a taktikázást: egyet ide, egyet oda... Most ide szavazok, aztán majd adott esetben visszakapom tőlük ezt a szívességet." (3. interjúalany)

- Amennyiben a mai - erősen férfiakra szabott - politizálási gyakorlattól már végképp megcsömörlöttek...

„Ezt a direkt politikát nem akarom, ahol test test elleni küzdelem folyik az egymás víz alá nyomásáért. Ennek akkor lesz vége, amikor a társadalmi undor majd egy olyan fokot ér el, ami egyszerűen - kiközösít. Aminek meg kell történnie, az meg fog történni. Ezen az úton vagyunk, de még nem értünk oda." (5. interjúalany)

A SZERVEZETI SZINT

- Amennyiben feloldhatatlan konfliktust élnek át szervezeti tagságuk és egyéni véleményszabadságuk között...

Ebben az esetben a *megbízotti dimenzió*,[49] vagyis a saját lelkiismeret szerepe kerül előtérbe, ami - Ilonszky és Judge kutatásai szerint - döntő jelentőségű Magyarországon, a női politikusok közt pedig kiváltképp. Választóvíz is ez a tényező: interjúalanyaink között az „ejtőernyősök" mindig a formális frakciófegyelemnek megfelelően reagálnak, döntenek - esetükben a *trustee* (megbízotti) képviselői státus szubjektív jelentősége csekély. Velük ellentétben a frakcióvéleménytől való rendszeres elhajlást saját lelkiismereti döntésükkel indokolók helyzete konfliktusos, és olykor-olykor mindez a politikai mező önkéntes elhagyását eredményezi.

[48] E helyütt eltekintünk azoktól a szokásos családi indokoktól, amelyek tradicionálisan a nők pályáját befolyásolják.

[49] Ilonszky-Judge, 1994.

A női politikusok azon típusához tartozók, akik a weberi értelemben vett modern és professzionális politikussá válás útját teljességgel bejárták - együtt felnőve az új magyar demokráciával, vagyis akár közel két évtizednyi politikusi pályafutással a hátuk mögött -, nem könnyű döntés előtt állnak, amennyiben akár önszántukból, akár kényszerből elhagyják a politikusi pályát:

„Ez alatt a 16 év alatt kiforrt az én valódi politikai gondolkodásom, és az az igazság, hogy mikorra most politikus lettem, most kell elmennem... És ezt nem véletlenül mondom, mert mostanra pontosan tudom, hogy milyen nézetrendszerem van, milyen képem van arról, hogy én mit képviselek a politikában. Mostanra alakult ki bennem, hogy pontosan ismerem a saját szociálliberális beállítódásomnak minden elemét, és ezzel arra is rájöttem, hogy nem egészen értek egyet azzal az iránnyal, amit az a párt képvisel, amelyikben vagyok. Már miniszterségem előtt, de azóta meg különösképpen úgy látom, az a vonal, amit én fenntartható fejlődésként számon tudok tartani, az nem illik ebbe a gazdaságpolitikába. Az a társadalomkép, ami az enyém, az másfajta, mint amit a pártom képvisel. És ezzel ott nagyon kis kisebbségben vagyunk. Több év óta látom ezt, és egészen pontosan egy évvel ezelőtt fogalmaztam meg, hogy abbahagyom." (5. interjúalany)

- Amennyiben a politikusnőket felőrli a szervezeti tagságuk elfogadottságát övező ambivalencia ...

Interjúink során a politikusnők igen szemléletesen beszéltek arról, milyen hihetetlen energiát emészt fel a velük szemben a politikai közéletben - elsősorban a nagypolitika szinterein - megnyilvánuló „fenn a kalap, lenn a kalap" elmélet: ha határozottan, keményen, következetesen, harcosan politizálnak - férfiasak, „nem nőiesek"; ha ezzel ellenkezőleg: „libuska, csinoska, okoska" (2. interjúalany) stb. Mindaddig, amíg a női politikai részvétel nem lépi át a kritikus létszámarányhatárt, addig bizton számítani lehet ennek a gyakorlatnak, vagyis a politikában fellépő nők nem politikusként, hanem nőként való számontartására:

„Úgy gondolom, hogy egyrészt a mai politika szerintem senkinek sem jó. Én nem szeretek benne lenni. [...] Ha én kikértem magamnak valamit, akkor én hisztis voltam. Ha nem kértem ki magamnak, akkor nyuszika voltam; ha felháborodtam, akkor megkaptam, hogy mit nyávogok én olyan dolgok miatt, amiket egyszerűen csak meg kéne csinálni. Valójában nem tudtam belesimulni abba az attitűdtömegbe, amiben elfogadták volna, hogy én - én vagyok. Nem véletlen, ha megnézed a minisztereket, hogyan indultunk: Csehák, Lamperth, Göncz Kinga. [...] Lévai Katalin sem miniszter már! És nemcsak a minisztertársak, az emberek is másként ítélnek meg, de bent, a politikustársak, azok meg aztán végképp..." (5. interjúalany)

„Volt a 90-es évek közepén egy másik, jellegzetes politikusnő-típus: a rettenetesen ellenszenves, kardos menyecske - például K. B. I. A hangyalétből csak azt az utat találták kiemelkedésre, hogy nagyon karakteresen, nagyon agresszíven képviseljenek véleményeket, és ez a stílus sokakat taszított." (2. interjúalany)

„Nem értem, hogy olyan elvhű szakembereket, mint például K. M.-t, miért kellett háttérbe szorítani. Sz. A.-nál sem érzem, miért szorították háttérbe. Jól

beszélnek, mindenbe bele tudnak tanulni, kristálytisztán érvelnek. Ha egy nő nem nyomul, nem harcolja ki magának, akkor ők könnyebben félreteszik. Szerintem ez így működik. [...] Ráadásul, ha egy szervezeten, közösségen belül látják egy nőről, hogy nyomul, akkor könnyen lehet, hogy a többi nő is megutálja. Ahhoz valami szikrázóan tehetségesnek kell lennie egy nőnek, hogy ugyanazt az eredményt elérje, amit egy átlagos férfi." (3. interjúalany)

A személyes szint

- Amennyiben a kezdeti, erős érzelmi azonosulással járó attitűdök érvényesülése végképp alábbhagyott közvetlen politikai környezetükben (elsősorban az *aktivista* mentalitású nők esetében fordul ez elő):

„A rendszerváltáskor ezt nem gondoltam volna, ez nekem nagy élmény volt, ezt szívesen is csináltam, a mozgalmi munkát különösképpen. Korábban a munkahelyemen nagy szervező voltam: kirándulásokat, színházlátogatásokat szerveztem, csak nevettünk a brigádnaplókon... Eleve volt szervezőkészségem, örök nyüzsgő voltam. A mozgalomban ez nagyon hasznos volt - a pártéletben már kevésbé volt erre szükség, szép lassan elhalt. A pártélet utóbb leszűkült a tisztségviselőkre." (3. interjúalany)

- Amennyiben a közért való tevékenykedés kezdeti ideája - a sokszori kiábrándulás és újbóli nekiveselkedés nyomán - a családdal, a családi élettel mint viszonyítási alappal szemben végképp alulmarad...

„Akkor fordítanék hátat a politikának, ha a saját egyéniségemet fel kell adjam. A politikában van ilyen veszély. Ha nem megy az igazam kiharcolása, akkor mindenáron nem - pláne nem a család rovására!" (10. interjúalany)

- Amennyiben életkoruk miatt közeledik a politikából való (megtervezett, befejezéssel járó) kivonulás ideje...

Ebből a szempontból szerencsésebb helyzetben a nyugdíjaskor körüli, többnyire már a pártállami időkben, de legkésőbb a rendszerváltás idején bekapcsolódó politikusnők vannak:

„Azt hogy külsősként vagy tanácsadóként dolgozom, azt még én el tudom képzelni, de én rendkívül jól el tudom magam foglalni, mert zenerajongó vagyok, nagyon szeretek olvasni, van két gyerekem, két unokám, lehet, hogy egy harmadik is jön, idős édesanyámmal is elég sokat kell törődnöm, férjem is súlyos beteg. Van nekem mit tennem. Teljesen nem szeretnék kiszakadni, mert ez egy folyamat, amit az ember szívesen szemmel kísér. Jók a kapcsolataim a németországi CDU-val, elég gyakran vagyok kint. A 100 százalékot nem, de az 50 százalékot el tudom képzelni." (11. interjúalany)

„Tulajdonképpen én nagyon őszintén, magamnak egy ciklust szánnék még. 52 éves leszek a következő évben, amikor a helyhatósági választás lesz. Elvileg 56 évesen szeretném abbahagyni. Azt gondolom, hogy akkor tényleg a családdal fogok foglalkozni, ami iszonyúan nehéz lesz. Remélem, addig anyukám is bírja

egészségileg, és a nagynéném is, anyósom is, apósom is. Tulajdonképpen négy idős ember gondozására is kellene majd gondolnunk. Biztos, hogy nagyon fog hiányozni, de otthon szeretnék majd maradni. Szeretnék a településen maradni. Egyetlenegy esetben nem: ha most utoljára indulok, és nem választanának meg, azt valahol nagyon nagy tragédiának tartanám... Nem tudom, azt valahogy nagyon nehezen tudnám megélni. Mert most tényleg mindenkit félretettem, a gyerekemet, az anyukámat, a férjemet, és minden energiámat arra szánom, hogy mindenkin tudjak segíteni, mindenkinek a problémáját felvállaljam." (7. interjúalany)

Nehezebb helyzetben vannak azok, akik korábban - de mégsem túl messze a nyugdíjkorhatártól - 45-50 évesen térnének vissza a civil életbe:

„Minél tovább vagyok a politikában, annál inkább abba a női korosztályba kerülök majd, amelynek egyébként is nehéz elhelyezkednie, úgyhogy halmozott hátrányok ezek az elhelyezkedésnél. A párthovatartozásom pedig majd még megtetézi ezt. Nem érzem megoldhatatlan problémának, de azt nem tudom, hogy a sikertelenség pár hónapon át mit jelentene a lelkiállapotomban..." (9. interjúalany)

Összességében megállapíthatjuk, hogy a nők kevésbé ragaszkodnak politikusi státusukhoz - könnyebben vonulnak ki. Interjúalanyaink szerint férfi politikus társaikra inkább jellemző, hogy a következő választásig úgynevezett "parkolási" posztot építenek ki maguknak - mint ahogy Volisin Hédi is rámutatott[50] -, mandátumuk megtartásáért többnyire mindent megtesznek. A férfiak esetében ilyenkor előtérbe kerülnek olyan egzisztenciális-partikuláris szempontok, amelyek eltorzíthatják a parlamentarizmus szerkezetét - e politikusléthez való ragaszkodásnak a gyökerei a férfiak tradicionális családfenntartó szerepéhez nyúlnak vissza.

A könnyebb kivonulást, a „nem mindenáron" attitűdöt a nők esetében erősíti az a tény, hogy a visszavonulásukat követően általában többfajta társadalmi szerepükben is „pótolni akarnak", mint a férfiak - egyáltalán: több utat is látnak maguk előtt. (Hogy ez a rugalmasság mennyire tipikus, társadalmilag konstruálódott feminin tulajdonság, mutatja a rendszerváltást követően született több szociológiai kutatás. A nők különféle helyzetekhez való rugalmas alkalmazkodására mutattak rá például azok a vizsgálatok, amelyeket a kilencvenes évek eleje óta megugró munkanélküliség nyomán folytattak: bebizonyosodott, ezekben a nehéz családi élethelyzetekben többnyire a nők álltak hamarabb talpra, illetve sínylették meg kevésbé a történteket.)

A különféle női politikustípusok szerint elemezve a kivonulási stratégiákat, feltűnő, hogy a civil életbe könnyebben térnek vissza azok a - politikusi feladatkörhöz eleve szakmai-elméleti igényességgel és felkészültséggel érkező - politikusnők, akik politikussá válásukat tanulási folyamatként élték meg, és visszatérésük idejére is megőrizték ezt az állandó szellemi készenléti állapotot:

[50] Volosin, 2005.

„Megismertem egy csomó olyan helyzetet, szituációt, embert, ügyet, folyamatot, ami jó. ...azt gondolom, hogy az az élet, amit majd csinálni fogok, ezekből a tapasztalatokból építkezni fog. Arra az elhatározásra jutottam, hogy felvételizek pszichológiára, és politikai pszichológiával akarok foglalkozni. Felvételiztem és beiratkoztam Szegedre, ott indult ilyen diplomás levelezőképzés pszichológiából. Egyébként évek óta már tanítok is, politológushallgatókat. Fenntartható fejlődést és politikai működési gyakorlatot - főként parlamenti működési gyakorlatot. Már az is nagyon nagy dolog, hogy rendszereztem ezeket az ismereteket. A politikai pszichológia egy olyan terület, ami nemigen létezik még Magyarországon, miközben a szociálpszichológiának egy fejlődő ága, és szerintem ezt érdemes csinálni, és igazából hasznosítani tudom benne a tapasztalataimat." (5. interjúalany)

Ami pedig a további terveket illeti, a középkorú vagy idősebb politikusnők többségére igaz, hogy sokéves politikusi tevékenységük nem maradt nyom nélkül. További terveikben tetten érhető, hogy továbbra is közéleti érdeklődésük és elkötelezettségük az elsődleges. Előrelépésként könyvelhetjük el, hogy ha már a politikai mezőre lépést megelőzően nem volt is általános a civil szférában megszerzett gyakorlat, a politikai szerepvállalást követő években egyre gyakrabban fordulnak abba az irányba. Kapcsolati és tudástőkéjük hasznosítása a civil szervezetekben elősegítheti a két terület, a politikai és a civil szféra közötti áramlás erősödését:

„...még nem tudom, de hogy valamilyen tevékenységet fogok magamnak keresni, az biztos. Most már a utolsó nyolc-tíz évem témaválasztása, a jogi terület és a szociális kérdés olyan elhivatottsággá vált, hogy vagy az egyikben, vagy a másikban fogok keresni egy szervezetet, amelyiknek azt mondom, ehhez meg ehhez értek, és tessék az én munkaerőmet használni. És akkor majd megyek velük Ukrajnába, és fogom pátyolgatni az árva gyerekeket, például. Ahol tudják a munkaerőmet használni, de ez természetesen nem napi 12 óra lesz, mint most, és főként nem akarok semmiben villogni. Azt szeretném, ha valakik, és ez tőlem lehet a Máltai Szeretetszolgálat vagy a Baptista Szeretetszolgálat, vagy akár I. G. hajléktalanotthona. Na jó, vannak dolgok, amelyekre már nem vagyok képes. Utcai szociális munkára már nem vagyok képes, és arra sem, hogy slaggal mossam a hajléktalanok után a műbőr matracokat. De arra, hogy egy I. G.-féle főiskolán akár oktatásszervezésbe beszálljak, és hangsúlyozom, ingyen és nem azért, hogy az újságokban szerepeljek, hanem azért, hogy legyen dolgom, hogy valahol fontos legyek, valahol számítsanak arra, hogy majd a M. jön és megcsinálja. Valamit ki fogok találni." (6. interjúalany)

„...ha sikerül tisztességesen 56 éves koromban visszavonulni, akkor különböző egyesületekben: nyugdíjas-egyesületben és egyébben szeretném kamatoztatni a tapasztalataimat, illetve külsősként segíteni. [...] Biztos, hogy valamilyen kis közszereplésre szükségem lesz." (7. interjúalany)

Végezetül megállapíthatjuk, hogy a politikusnőknek a politikai mezőből való – befejezés nélküli – kivonulásához döntő módon nem személyi alkalmatlanságuk, sikertelenségük vezet, hanem az az – eddigiekben részletesen taglalt – közegellenállás, amelybe sokuk egyszerűen belefárad.

ÖSSZEGZÉS

Vizsgálatunkat egyrészt adaléknak szántuk ahhoz a kutatómunkához, amely arra keresi a választ, mi lehet az oka a mai Magyarországon a nők alacsony politikai részvételi arányának, másrészt pedig hozzájárulásnak a kibontakozóban lévő hazai politikusképzés tematikájának kialakításhoz.

Interjúink során azt tapasztaltuk, hogy a politikusnők közéleti szerepvállalásának egyes jellegzetességeit döntő módon az befolyásolja, milyen úton kerültek politikusi pályára. Ennek alapján a következő női politikusi csoportokat alakítottuk ki: állampárti, szakszervezeti aktivitást követően a politikai színtéren maradók; a rendszerváltás előtti ellenzéki mozgalomból érkezők; közéleti, politikai előélet nélküli női politikusok és a legújabb típus: a karrierpolitikusok, akik tanulmányaik irányát eleve politikusi ambícióknak megfelelően alakították. A szóban forgó csoportok nem egy szempontból alapvetően különböznek ugyan egymástól (tudatos, illetve véletlen bekerülés a politikai mezőre, a vállalt politikusi szerepkör: elméleti, illetve pragmatikus szakterületek, jártasság a feminizmus eszmerendszerében, illetve ennek hiánya stb.), de ez a sokszínűség segítette a tisztánlátást: egyrészt a genderazonosság számtalan vonatkozásban felülírta az említett sokféleséget, másrészt pedig a négy típus különbözőségeit megvizsgálva kirajzolódni látszottak azok a modellek, amelyeket érdemes volna követni a női politikai részvétel növelése érdekében. Vizsgálódásaink kiterjedtek a társadalmi elvárások, attitűdök áttekintése révén a társadalmi szintre, az új típusú pártok működési mechanizmusait genderszempontokból is vizsgálva a szervezeti szintre, továbbá az egyéni képességeket érintve a személyi szintre.

A tét: a választási rendszer átalakításával csökken a képviselői helyek száma, ugyanakkor előtérbe kerül a közvetlen jelölés. Ebben az új rendszerben a nőknek csak akkor lesz esélyük a politikai kultúrában mintaadó szerepet játszó parlamentben, a politikai hatalom csúcsán nagyobb számú részvételre, ha az előttünk álló négyéves ciklusban kidolgozzák és felmutatják a politikusság – mint foglalkozás – női szerepfelfogását, vagyis választhatóvá teszik magukat. E feladat sikeres elvégzéséhez két dolog elengedhetetlenül szükséges: női tudás és női együttműködés. Ismereteket kell szerezniük a pártszervezetek, a politikai kultúra formális és informális csatornáiról, működéséről, hogy a csak nőként megszerezhető tapasztalataikat és látásmódjukat minél hatékonyabban merjék és tudják érvényesíteni, vállalni a politika minden szakterületén. Közös értékeik felmutatásához az egyik legcélravezetőbb eszköz a pártokon átívelő női érdekcsoport létrehozása. Úgy véljük, a pártprogramok különbözőségéből adódó ellentéteket könnyebb lenne áthidalni, ha a politikusnők több ismerettel rendelkeznének a társadalmi nemekről. Ezért az egyes pártok nőtagozatai nagy lépést tennének az együttműködés felé, ha szervezeteiken belül olyan képzést indítanának, ahol nem a különbségekre, az eltérő álláspontokra helyeznék a hangsúlyt, hanem a női létet és gondolkodásmódot meghatározó hasonlóságokra.

1. táblázat. Mintaösszetétel

	Fő
Kormányzási pozíció	
Ellenzéki *(2005)*	5
Kormánypárti *(2005)*	7
Párthovatartozás	
Fidesz	3
MDF	2
MSZP	3
SZDSZ	4
Politikai döntéshozatali szint	
EP-képviselő	1
Parlamenti képviselő	4
Önkormányzati képviselő (megyei, városi, kerületi)	6
Pártfunkcióiról lemondott	1
Tevékenységi helyszín	
Budapest	6
Budapest és vidék	3
Vidék	3
Politikai karrier indulásának időpontja	
Rendszerváltás előtt	4
Rendszerváltás idején	4
Rendszerváltás után	4
Életkor *(2005)*	
35 éves vagy fiatalabb	3
36–45 éves	3
46 éves vagy idősebb	6
Összesen	12

Függelék

A NŐK ÉS A FÉRFIAK ADATAI

ÖSSZEÁLLÍTOTTA

NAGY ORBÁN

TARTALOM

1. NÉPSZÁMLÁLÁSI ADATOK 457

1.1 A népesség számának alakulása, népsűrűség, népszaporodás, 1870–2001 458
1.2 Népszaporodás, 1870–2001 458
1.3 A népesség nemek szerint, a nemek aránya, átlagos életkor, 1870–2001 459
1.4 A nemek aránya korcsoport szerint, 1870–2001 459
1.5 A népesség korév és nemek szerint, 1870–2001 460
1.5.1 Nő 460
1.5.2 Férfi 464
1.5.3 Összesen 468
1.6 Az azonos évjáratban született nők és férfiak, 1870–2001 472
1.7 A 15 éves és idősebb népesség családi állapot és korcsoport szerint, 1900–2001 474
1.7.1 Házas 474
1.7.2 Nőtlen, hajadon 476
1.7.3 Özvegy 478
1.7.4 Elvált 480
1.8 A 15 éves és idősebb nők családi állapot és az élve született gyermekek száma szerint, 1920, 1930, 1949–2001 482
1.9 A szülőképes korú (15–49 éves) nők családi állapot és az élve született gyermekek száma szerint, 1930, 1949–2001 483
1.10 A 15 éves és idősebb házas nők az élve született gyermekek száma és korcsoport szerint, 1930, 1949–2001 484
1.11 A 7 éves és idősebb népesség legmagasabb iskolai és szakmai végzettség és nemek szerint, 1930–2001 486
1.12 A népesség iskolai végzettség és korcsoport szerint 487
1.12.1 Nő 487
1.12.2 Férfi 488

1.12.3 Összesen 489
1.12.4 A megfelelő korú népesség százalékában, nő 490
1.12.5 A megfelelő korú népesség százalékában, férfi 491
1.12.6 A megfelelő korú népesség százalékában, összesen 492
1.13 A népesség gazdasági aktivitás és nemek szerint, 1930–2001 493
1.14 A népesség gazdasági aktivitás, korcsoport és nemek szerint, 1980–2001 494
1.15 A foglalkoztatottak foglalkozási főcsoport, korcsoport és nemek szerint 502
1.15.1 1980 502
1.15.2 1990 503
1.15.3 2001 504
1.16 A foglalkoztatottak nemzetgazdasági ág, korcsoport és nemek szerint 505
1.16.1 1980 505
1.16.2 1990 506
1.16.3 2001 507
A népszámlálási adatok forrása 508

2. NÉPMOZGALMI ADATOK 509

2.1 Házasságkötések 510
2.1.1 A házasságkötések száma, aránya, a házasulók átlagos életkora, teljes első női házasságkötési arányszám 510
2.1.2 Standardizált házasságkötési arányszámok 510
2.1.3 A házasságok mérlege 510
2.1.4 Házasságkötés a férfi korcsoportja szerint 511
2.1.5 Házasságkötés a nő korcsoportja szerint 511
2.1.6 A férfiak házasságkötési arányszáma korcsoport és családi állapot szerint, átlagos házasságkötési életkor 512
2.1.7 A nők házasságkötési arányszáma korcsoport és családi állapot szerint, átlagos házasságkötési életkor 513
2.1.8 Első házasságkötések és újraházasodások 513
2.1.9 Az újraházasodók házasságkötési arányszáma korcsoport és nem szerint 514
2.2 Válások 514
2.2.1 A válások száma, aránya, az elváltak átlagos életkora, átlagos házasságtartam váláskor 514
2.2.2 Válási arányszámok és a teljes válási arányszám 514
2.2.3 Standardizált válási arányszámok 515
2.2.4 Válás a házasság felbontását kérő (keresetindító) fél szerint 515

2.2.5 Válás a férfi korcsoportja szerint 515
2.2.6 Válás a nő korcsoportja szerint 516
2.2.7 Válás a házasság tartama szerint 516
2.2.8 Válás a közös gyermekek száma szerint 517
2.2.9 Válás a közös gyermekek száma és az életben levő közös kiskorú gyermekek száma szerint 517
2.3 Élveszületések 518
2.3.1 Élveszületési és termékenységi mutatók 518
2.3.2 Standardizált élveszületési arányszámok 518
2.3.3 Élveszületések az anya és az újszülött főbb jellemzői szerint 518
2.3.4 A nők adott életkoráig élve született gyermekek átlagos száma a nők születési éve szerint 519
2.3.5 Élveszületések az anya korcsoportja szerint 519
2.4 Magzati veszteségek 520
2.4.1 A magzati veszteségek száma és aránya 520
2.4.2 A magzati veszteségek száma a nők korcsoportja szerint 520
2.4.2.1 Szám 520
2.4.2.2 Mutatószám szerint 521
2.4.3 A magzati veszteségek száma a nő előző terhességei szerint 522
2.4.4 A magzati veszteségek száma a jelenlegi magzati veszteséget megelőző szülészeti esemény jellege szerint 522
2.5 Halálozások 523
2.5.1 A halálozások száma és aránya nemenként, a meghaltak átlagos életkora 523
2.5.2 Nyers és standardizált halálozási arányszám 523
2.5.3 Az egyes életkorokban még várható átlagos élettartam 523
2.5.4 A meghaltak száma és aránya korcsoport szerint 524
A népmozgalmi adatok forrása 526

1. NÉPSZÁMLÁLÁSI ADATOK

1.1 A NÉPESSÉG SZÁMÁNAK ALAKULÁSA, NÉPSŰRŰSÉG, NÉPSZAPORODÁS, 1870–2001

Év	Népesség	Népsűrűség 1 km²-re[a]	A népesség		Időszak	Tényleges szaporodás, ill. fogyás (-)	Átlagos évenkénti szaporodás, ill. fogyás (-) százalékban[b]
			az 1870. évi	az előző			
			népszámlálás százalékában				
Jelenlévő népesség							
1870	5 011 310	53,9	100,0	–	–	–	–
1880	5 329 191	57,3	106,3	106,3	1870–1880	317 881	0,56
1890	6 009 351	64,6	119,9	112,8	1881–1890	680 160	1,21
1900[c]	6 854 415	73,7	135,8	113,2	1891–1900	794 376	1,25
1910	7 612 114	81,8	151,9	111,1	1901–1910	757 699	1,05
1920	7 986 875	85,9	159,4	104,9	1911–1920	374 761	0,48
1930	8 685 109	93,4	173,3	108,7	1921–1930	698 234	0,84
1941	9 316 074	100,1	185,9	107,3	1931–1941	630 965	0,70
1949	9 204 799	98,9	183,7	98,8	1941–1948	-111 275	-0,15
1960	9 961 044	107,1	198,8	108,2	1949–1959	756 245	0,72
1970	10 322 099	111,0	206,0	103,6	1960–1969	361 055	0,36
Állandó népesség							
1970	10 292 758	110,6	205,4	–	–	–	–
1980	10 701 063	115,0	213,5	104,0	1970–1979	408 305	0,39
1990	10 381 959	111,6	207,2	97,0	1980–1989	-319 104	-0,30
2001	10 078 138	108,3	201,1	97,1	1990–2001	-303 821	-0,27
Lakónépesség							
1970	10 300 996	110,7	205,6	–	–	–	–
1980	10 709 463	115,1	213,7	104,0	1970–1979	408 467	0,39
1990	10 374 823	111,5	207,0	96,9	1980–1989	-334 640	-0,32
2001	10 198 315	109,6	203,5	98,3	1990–2001	-176 508	-0,15

[a] Terület: 93 029,15 km² [b] Mértani átlag alapján [c] Polgári népesség: 6 803 727 fő

1.2 NÉPSZAPORODÁS, 1870–2001

Időszak	Természetes szaporodás, ill. fogyás (-)	Élveszületés	Halálozás	Vándorlási különbözet	Természetes szaporodás, ill. fogyás (-)	Élveszületés	Halálozás	Vándorlási különbözet
					százalék[a]			
1881–1890	646 870	2 508 565	1 861 695	33 290	12,1	47,1	34,9	0,6
1891–1900	732 296	2 597 612	1 865 316	62 096	12,2	43,2	31,0	1,0
1901–1910	836 772	2 626 778	1 790 006	-79 073	12,2	38,3	26,1	-1,2
1911–1920	361 853	2 116 064	1 754 211	12 908	4,8	27,8	23,0	0,2
1921–1930	771 838	2 308 617	1 536 779	-73 604	9,7	28,9	19,2	-0,9
1931–1941	560 047	1 902 342	1 342 295	70 918	6,4	21,9	15,5	0,8
1941–1948	332 547	1 455 856	1 123 309	-443 822	3,6	15,6	12,1	-4,8
1949–1959	916 522	2 072 767	1 156 245	-160 277	10,0	22,5	12,6	-1,7
1960–1969	351 962	1 410 476	1 058 514	9 093	3,5	14,2	10,6	0,1
1970–1979	400 251	1 683 953	1 283 702	8 216	3,9	16,3	12,5	0,1
1980–1989	-142 240	1 309 583	1 451 823	-192 400	-1,3	12,2	13,6	-1,8
1990–2001	-372 862	1 222 922	1 595 784	196 354	-3,6	11,8	15,4	1,9

[a] Az időszak (évtized) eleji népszámlálás adatához viszonyítva

1.3 A NÉPESSÉG NEMEK SZERINT, A NEMEK ARÁNYA, ÁTLAGOS ÉLETKOR, 1870–2001

Év	Nő	Férfi	Összesen	1000 férfira jutó nő	Nő	Férfi	Összesen	Átlagos életkor		
					százalék			nő	férfi	összesen
1870	2 529 220	2 482 090	5 011 310	1019	50,5	49,5	100,0	25,2	25,9	25,5
1880	2 710 237	2 618 954	5 329 191	1035	50,9	49,1	100,0	26,2	26,3	26,3
1890	3 044 282	2 965 069	6 009 351	1027	50,7	49,3	100,0	26,4	26,4	26,4
1900	3 436 399	3 418 016	6 854 415	1005	50,1	49,9	100,0	26,9	26,9	26,9
1910	3 819 770	3 792 344	7 612 114	1007	50,2	49,8	100,0	27,3	27,2	27,2
1920	4 112 764	3 874 111	7 986 875	1062	51,5	48,5	100,0	28,9	28,5	28,7
1930	4 436 657	4 248 452	8 685 109	1044	51,1	48,9	100,0	30,2	29,3	29,8
1941	4 755 199	4 560 875	9 316 074	1043	51,0	49,0	100,0	32,1	31,0	31,6
1949	4 781 379	4 423 420	9 204 799	1081	51,9	48,1	100,0	33,3	31,5	32,4
1960	5 157 001	4 804 043	9 961 044	1073	51,8	48,2	100,0	34,8	32,5	33,6
1970	5 308 893	4 992 103	10 300 996	1063	51,5	48,5	100,0	37,0	34,3	35,7
1980	5 520 754	5 188 709	10 709 463	1064	51,6	48,4	100,0	37,7	34,6	36,2
1990	5 389 919	4 984 904	10 374 823	1081	52,0	48,0	100,0	39,0	35,5	37,3
2001	5 347 665	4 850 650	10 198 315	1102	52,4	47,6	100,0	41,1	37,1	39,2

1.4 A NEMEK ARÁNYA KORCSOPORT SZERINT, 1870–2001

Korcsoport (év)	1870	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1941	1949	1960	1970	1980	1990	2001
	1000 férfira jutó nő													
0–4	1 015	1 003	1 002	998	991	973	985	975	962	952	940	944	954	951
5–9	1 021	1 011	1 001	1 005	992	998	976	977	972	958	945	944	957	953
10–14	1 014	1 022	1 008	1 007	992	994	974	987	983	968	947	939	951	957
15–19	1 172	1 150	1 078	1 032	1 024	1 017	1 018	988	994	991	953	943	949	960
20–24	1 216	1 202	1 230	1 036	1 045	1 159	1 018	1 054	1 043	1 060	970	960	957	952
25–29	1 005	1 004	1 018	1 000	1 009	1 194	1 011	1 020	1 113	1 037	994	972	978	965
30–34	957	1 020	994	1 001	1 011	1 190	1 074	991	1 137	1 051	1 059	983	991	973
35–39	976	952	954	967	1 003	1 136	1 163	994	1 101	1 106	1 040	1 010	1 003	1 002
40–44	944	981	1 013	972	1 002	1 108	1 171	1 069	1 081	1 126	1 059	1 080	1 016	1 036
45–49	954	964	955	954	974	1 035	1 125	1 169	1 060	1 119	1 116	1 070	1 057	1 064
50–54	941	1 070	1 020	1 032	1 009	1 020	1 111	1 197	1 201	1 103	1 137	1 101	1 153	1 099
55–59	979	1 030	1 009	962	974	983	1 050	1 165	1 242	1 103	1 154	1 184	1 170	1 180
60–64	904	1 041	1 110	1 049	1 066	1 046	1 043	1 160	1 277	1 218	1 178	1 233	1 255	1 330
65–69	926	993	1 019	1 026	987	1 022	1 032	1 123	1 255	1 356	1 228	1 299	1 395	1 422
70–74	881	1 047	1 057	1 102	1 063	1 112	1 082	1 103	1 259	1 396	1 407	1 409	1 514	1 593
75–79	917	1 092	1 054	1 050	1 085	1 048	1 098	1 131	1 243	1 416	1 623	1 580	1 704	1 856
80–84	891	1 150	1 154	1 123	1 191	1 192	1 250	1 244	1 294	1 409	1 725	1 899	1 989	2 114
85–X	1 041	1 296	1 436	1 261	1 366	1 398	1 398	1 440	1 584	1 510	1 850	2 331	2 497	2 516
Összesen	1 019	1 035	1 027	1 005	1 007	1 062	1 044	1 043	1 081	1 073	1 063	1 064	1 081	1 102
Ebből:														
0–14	1 017	1 011	1 003	1 003	992	990	979	980	972	959	944	942	954	954
15–39	1 068	1 070	1 055	1 011	1 020	1 128	1 048	1 006	1 071	1 048	998	974	976	969
40–59	952	1 004	998	979	991	1 042	1 119	1 141	1 131	1 112	1 112	1 108	1 092	1 089
60–X	910	1 042	1 076	1 058	1 054	1 063	1 069	1 145	1 270	1 326	1 325	1 415	1 489	1 587

Sorszám	Korcsoport (év)	1870	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1941	1949	1960	1970
1	0	101 325	94 267	97 232	109 772	111 360	104 417	95 155	82 671	87 129	70 976	71 959
2	1	73 062	68 530	74 909	84 278	94 297	79 769	82 438	75 439	81 236	73 444	72 645
3	2	64 528	70 735	82 112	89 170	94 393	47 990	85 937	76 494	71 752	76 403	69 440
4	3	64 772	70 079	83 448	89 578	93 687	46 470	85 634	75 701	71 107	88 078	63 734
5	4	60 454	70 312	80 954	88 119	89 959	48 661	88 181	75 486	80 969	94 944	62 015
6	0–4	364 141	373 923	418 655	460 917	483 696	327 307	437 345	385 791	392 193	403 845	339 793
7	5	60 210	69 137	77 994	85 167	85 657	63 662	91 024	75 782	74 353	100 140	61 155
8	6	59 499	63 180	76 083	80 521	83 877	93 761	82 817	76 655	77 993	92 811	61 360
9	7	58 728	56 598	71 946	78 279	84 227	90 774	87 219	79 100	72 262	83 580	60 100
10	8	50 980	55 785	70 861	74 736	86 907	96 995	92 071	79 707	76 306	84 868	64 563
11	9	57 693	50 273	62 319	68 284	80 836	88 197	90 267	78 480	71 330	86 363	67 936
12	5–9	287 110	294 973	359 203	386 987	421 504	433 389	443 398	389 724	372 244	447 762	315 114
13	10	51 840	56 454	64 521	67 823	85 670	96 657	91 045	86 334	73 818	83 256	69 545
14	11	56 517	50 863	59 873	66 622	79 947	88 134	77 265	81 843	72 066	83 185	72 837
15	12	56 811	57 940	63 641	71 796	82 072	92 150	44 874	84 458	72 054	79 954	75 997
16	13	56 201	51 577	60 800	70 263	81 683	90 992	43 714	82 913	73 194	70 349	87 329
17	14	55 173	57 256	63 630	73 142	82 633	88 128	45 696	86 778	73 240	70 133	95 005
18	10–14	276 542	274 090	312 465	349 646	412 005	456 061	302 594	422 326	364 372	386 877	400 713
19	15	56 421	54 732	64 297	72 802	81 465	84 926	61 529	90 719	75 422	79 768	100 163
20	16	53 505	55 172	59 084	73 732	80 453	86 408	91 763	82 772	77 416	73 602	92 543
21	17	58 252	54 552	55 721	70 217	77 828	86 521	90 468	87 689	75 799	76 059	83 595
22	18	43 197	59 058	59 558	73 200	76 719	89 219	92 173	90 605	81 236	71 182	84 066
23	19	55 375	41 984	45 480	58 533	64 652	79 086	84 736	90 409	77 199	74 389	85 774
24	15–19	266 750	265 498	284 140	348 484	381 117	426 160	420 669	442 194	387 072	375 000	446 141
25	20	40 166	58 762	60 052	66 544	64 124	90 542	90 508	88 196	79 905	69 881	82 322
26	21	42 434	41 731	45 027	54 755	60 978	76 568	84 921	80 373	77 264	70 787	82 105
27	22	37 920	49 878	51 783	59 353	69 886	81 861	85 404	43 676	81 258	69 275	78 575
28	23	41 903	43 248	43 374	54 160	61 392	77 914	82 395	41 830	83 729	69 055	69 158
29	24	49 729	48 333	53 337	59 033	65 166	78 860	79 869	43 880	77 641	70 366	68 963
30	20–24	212 152	241 952	253 573	293 845	321 546	405 745	423 097	297 955	399 797	349 364	381 123
31	25	46 024	52 133	50 278	60 199	64 143	75 497	75 488	55 656	82 358	70 664	78 117
32	26	37 665	45 973	48 357	51 949	63 366	71 649	75 997	85 808	86 113	72 346	72 187
33	27	46 143	42 360	47 080	47 813	58 419	67 767	75 534	84 347	83 514	74 065	74 800
34	28	31 493	51 706	51 380	53 800	63 333	68 568	78 638	87 602	83 540	72 693	69 687
35	29	57 432	31 288	33 973	38 522	50 032	57 332	70 870	81 229	71 515	78 002	73 026
36	25–29	218 757	223 460	231 068	252 283	299 293	340 813	376 527	394 642	407 040	367 770	367 817
37	30	35 473	60 609	60 774	59 481	58 662	60 922	80 615	85 386	40 792	75 067	68 851
38	31	33 645	29 195	37 440	40 097	49 585	56 257	69 860	82 365	40 248	77 055	69 707
39	32	31 695	43 055	45 327	47 848	52 176	65 806	73 218	81 551	41 749	74 595	68 425
40	33	33 280	29 721	38 231	39 088	48 697	56 772	70 503	78 800	55 364	78 790	68 315
41	34	41 398	30 910	38 295	46 479	48 688	58 112	69 961	76 102	81 134	80 802	69 466
42	30–34	175 491	193 490	220 067	232 993	257 808	297 869	364 157	404 204	259 287	386 309	344 764
43	35	35 701	42 863	45 608	44 371	52 854	59 602	67 678	72 168	78 967	74 234	69 912
44	36	27 555	37 463	38 924	43 538	45 560	58 323	64 981	72 573	82 555	78 876	71 375
45	37	31 617	28 937	35 735	42 037	42 200	53 701	61 662	72 360	75 528	82 529	72 985
46	38	23 254	38 772	44 847	44 483	46 961	57 108	62 610	73 953	79 829	80 430	71 681
47	39	49 526	24 221	28 417	31 248	36 640	46 896	53 677	69 342	76 240	79 796	76 802
48	35–39	167 653	172 256	193 531	205 677	224 215	275 630	310 608	360 396	393 119	395 865	362 755
49	40	25 806	57 023	54 110	55 778	50 659	55 704	52 993	74 987	75 676	69 511	73 870
50	41	23 997	22 529	26 443	33 230	36 813	46 306	52 768	68 668	73 130	38 570	75 567
51	42	21 890	31 895	39 919	40 568	42 388	48 266	61 946	68 855	69 365	38 497	73 040
52	43	23 021	24 687	24 825	32 580	33 722	44 063	52 151	67 983	65 782	39 849	76 949
53	44	33 244	28 879	28 787	36 514	43 937	45 993	54 702	66 788	66 553	52 783	79 050
54	40–44	127 958	165 013	174 084	198 670	207 519	240 332	274 560	347 281	350 506	239 210	378 476
55	45	26 519	34 298	37 896	41 279	38 690	49 051	54 530	63 741	66 620	77 071	72 577
56	46	18 925	25 629	31 597	33 670	37 118	39 825	53 904	61 606	68 099	75 115	77 112
57	47	25 345	21 693	24 422	31 049	36 894	37 627	49 111	58 784	62 950	78 166	80 047
58	48	17 554	25 935	32 810	39 324	38 785	41 233	52 203	57 799	68 028	72 095	78 255
59	49	42 032	16 571	20 922	25 725	28 433	32 701	43 085	51 076	60 567	75 091	77 296
60	45–49	130 375	124 126	147 647	171 047	179 920	200 437	252 833	293 006	326 264	377 538	385 287

ÉS NEMEK SZERINT, 1870–2001

Nő

1980	1990	2001	1870	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1941	1949	1960	1970	1980	1990	2001	Sorszám
			százalék														
77 461	59 248	47 658	4,0	3,5	3,2	3,2	2,9	2,5	2,1	1,7	1,8	1,4	1,4	1,4	1,1	0,9	1
80 242	59 323	45 803	2,9	2,5	2,5	2,5	2,5	1,9	1,9	1,6	1,7	1,4	1,4	1,5	1,1	0,9	2
84 341	60 093	46 766	2,6	2,6	2,7	2,6	2,5	1,2	1,9	1,6	1,5	1,5	1,3	1,5	1,1	0,9	3
87 245	61 006	47 398	2,6	2,6	2,7	2,6	2,5	1,1	1,9	1,6	1,5	1,7	1,2	1,6	1,1	0,9	4
91 100	61 754	50 452	2,4	2,6	2,7	2,6	2,4	1,2	2,0	1,6	1,7	1,8	1,2	1,7	1,1	0,9	5
420 389	301 424	238 077	14,4	13,8	13,8	13,4	12,7	8,0	9,9	8,1	8,2	7,8	6,4	7,6	5,6	4,5	6
87 176	59 318	53 682	2,4	2,6	2,6	2,5	2,2	1,5	2,1	1,6	1,6	1,9	1,2	1,6	1,1	1,0	7
73 990	60 277	54 820	2,4	2,3	2,5	2,3	2,2	2,3	1,9	1,6	1,6	1,8	1,2	1,3	1,1	1,0	8
71 792	62 984	56 393	2,3	2,1	2,4	2,3	2,2	2,2	2,0	1,7	1,5	1,6	1,1	1,3	1,2	1,1	9
70 764	67 732	58 487	2,0	2,1	2,3	2,2	2,3	2,4	2,1	1,7	1,6	1,6	1,2	1,3	1,3	1,1	10
71 389	70 483	60 669	2,3	1,9	2,0	2,0	2,1	2,1	2,0	1,7	1,5	1,7	1,3	1,3	1,3	1,1	11
375 111	320 794	284 051	11,4	10,9	11,8	11,3	11,0	10,5	10,0	8,2	7,8	8,7	5,9	6,8	6,0	5,3	12
71 792	75 749	61 523	2,0	2,1	2,1	2,0	2,2	2,4	2,1	1,8	1,5	1,6	1,3	1,3	1,4	1,2	13
72 427	79 138	60 057	2,2	1,9	2,0	1,9	2,1	2,1	1,7	1,7	1,5	1,6	1,4	1,3	1,5	1,1	14
69 396	83 649	59 827	2,2	2,1	2,1	2,1	2,1	2,2	1,0	1,8	1,5	1,6	1,4	1,3	1,6	1,1	15
64 074	86 842	60 779	2,2	1,9	2,0	2,0	2,1	2,2	1,0	1,7	1,5	1,4	1,6	1,2	1,6	1,1	16
62 592	92 526	63 240	2,2	2,1	2,1	2,1	2,2	2,1	1,0	1,8	1,5	1,4	1,8	1,1	1,7	1,2	17
340 281	417 904	305 426	10,9	10,1	10,3	10,2	10,8	11,1	6,8	8,9	7,6	7,5	7,5	6,2	7,8	5,7	18
62 005	88 620	65 887	2,2	2,0	2,1	2,1	2,1	2,1	1,4	1,9	1,6	1,5	1,9	1,1	1,6	1,2	19
61 758	73 671	63 197	2,1	2,0	1,9	2,1	2,1	2,1	2,1	1,7	1,6	1,4	1,7	1,1	1,4	1,2	20
59 895	71 506	63 460	2,3	2,0	1,8	2,0	2,0	2,1	2,0	1,8	1,6	1,5	1,6	1,1	1,3	1,2	21
64 463	69 424	65 186	1,7	2,2	2,0	2,1	2,0	2,2	2,1	1,9	1,7	1,4	1,6	1,2	1,3	1,2	22
67 619	70 231	69 673	2,2	1,5	1,5	1,7	1,7	1,9	1,9	1,9	1,6	1,4	1,6	1,2	1,3	1,3	23
315 740	373 452	327 403	10,5	9,8	9,3	10,1	10,0	10,4	9,5	9,3	8,1	7,3	8,4	5,7	6,9	6,1	24
69 596	70 125	72 751	1,6	2,2	2,0	1,9	1,7	2,2	2,0	1,9	1,7	1,4	1,6	1,3	1,3	1,4	25
72 463	71 098	76 397	1,7	1,5	1,5	1,6	1,6	1,9	1,9	1,7	1,6	1,4	1,5	1,3	1,3	1,4	26
75 801	67 840	78 757	1,5	1,8	1,7	1,7	1,8	2,0	1,9	0,9	1,7	1,3	1,5	1,4	1,3	1,5	27
86 788	62 483	82 204	1,7	1,6	1,4	1,6	1,6	1,9	1,9	0,9	1,8	1,3	1,3	1,6	1,2	1,5	28
94 111	60 246	84 587	2,0	1,8	1,8	1,7	1,7	1,9	1,8	0,9	1,6	1,4	1,3	1,7	1,1	1,6	29
398 759	331 792	394 696	8,4	8,9	8,3	8,6	8,4	9,9	9,5	6,3	8,4	6,8	7,2	7,2	6,2	7,4	30
98 902	59 577	88 328	1,8	1,9	1,7	1,8	1,7	1,8	1,7	1,2	1,7	1,4	1,5	1,8	1,1	1,7	31
91 020	59 417	86 086	1,5	1,7	1,6	1,5	1,7	1,7	1,7	1,8	1,8	1,4	1,4	1,6	1,1	1,6	32
81 775	58 552	71 887	1,8	1,6	1,5	1,4	1,5	1,6	1,7	1,8	1,7	1,4	1,4	1,5	1,1	1,3	33
83 407	62 797	70 973	1,2	1,9	1,7	1,6	1,7	1,7	1,8	1,8	1,7	1,4	1,3	1,5	1,2	1,3	34
84 272	66 276	69 213	2,3	1,2	1,1	1,1	1,3	1,4	1,6	1,7	1,5	1,5	1,4	1,5	1,2	1,3	35
439 376	306 619	386 487	8,6	8,2	7,6	7,3	7,8	8,3	8,5	8,3	8,5	7,1	6,9	8,0	5,7	7,2	36
81 179	67 271	71 164	1,4	2,2	2,0	1,7	1,5	1,5	1,8	1,8	0,9	1,5	1,3	1,5	1,2	1,3	37
80 798	70 354	70 308	1,3	1,1	1,2	1,2	1,3	1,4	1,6	1,7	0,8	1,5	1,3	1,5	1,3	1,3	38
77 257	73 398	71 511	1,3	1,6	1,5	1,4	1,4	1,6	1,7	1,7	0,9	1,4	1,3	1,4	1,4	1,3	39
68 062	83 911	69 156	1,3	1,1	1,3	1,1	1,3	1,4	1,6	1,7	1,2	1,5	1,3	1,2	1,6	1,3	40
67 377	90 448	63 507	1,6	1,1	1,3	1,4	1,3	1,4	1,6	1,6	1,7	1,6	1,3	1,2	1,7	1,2	41
374 673	385 382	345 646	6,9	7,1	7,2	6,8	6,7	7,2	8,2	8,5	5,4	7,5	6,5	6,8	7,2	6,5	42
76 800	95 517	61 298	1,4	1,6	1,5	1,3	1,4	1,4	1,5	1,5	1,7	1,4	1,3	1,4	1,8	1,1	43
71 148	87 586	60 532	1,1	1,4	1,3	1,3	1,2	1,4	1,5	1,5	1,7	1,5	1,3	1,3	1,6	1,1	44
73 229	79 201	60 834	1,3	1,1	1,2	1,2	1,1	1,3	1,4	1,5	1,6	1,6	1,4	1,3	1,5	1,1	45
68 844	80 476	59 187	0,9	1,4	1,5	1,3	1,2	1,4	1,4	1,6	1,7	1,6	1,4	1,2	1,5	1,1	46
71 997	81 462	62 756	2,0	0,9	0,9	0,9	1,0	1,1	1,2	1,5	1,6	1,5	1,4	1,3	1,5	1,2	47
362 018	424 242	304 607	6,6	6,4	6,4	6,0	5,9	6,7	7,0	7,6	8,2	7,7	6,8	6,6	7,9	5,7	48
67 857	78 271	66 994	1,0	2,1	1,8	1,6	1,3	1,4	1,2	1,6	1,6	1,3	1,4	1,2	1,5	1,3	49
68 458	77 948	67 253	0,9	0,8	0,9	1,0	1,0	1,1	1,2	1,4	1,5	0,7	1,4	1,2	1,4	1,3	50
67 412	74 482	70 127	0,9	1,2	1,3	1,2	1,1	1,2	1,4	1,4	1,5	0,7	1,4	1,2	1,4	1,3	51
67 006	65 528	73 354	0,9	0,9	0,8	0,9	0,9	1,1	1,2	1,4	1,4	0,8	1,4	1,2	1,2	1,4	52
67 868	65 003	82 803	1,3	1,1	0,9	1,1	1,2	1,1	1,2	1,4	1,4	1,0	1,5	1,2	1,2	1,5	53
338 601	361 232	360 531	5,1	6,1	5,7	5,8	5,4	5,8	6,2	7,3	7,3	4,6	7,1	6,1	6,7	6,7	54
68 624	73 840	88 687	1,0	1,3	1,2	1,2	1,0	1,2	1,2	1,3	1,4	1,5	1,4	1,2	1,4	1,7	55
69 812	68 247	93 706	0,7	0,9	1,0	1,0	1,0	1,0	1,2	1,3	1,4	1,5	1,5	1,3	1,3	1,8	56
71 141	70 402	86 810	1,0	0,8	0,8	0,9	1,0	0,9	1,1	1,2	1,3	1,5	1,5	1,3	1,3	1,6	57
70 163	65 847	78 128	0,7	1,0	1,1	1,1	1,0	1,0	1,2	1,2	1,4	1,4	1,5	1,3	1,2	1,5	58
74 527	68 474	77 757	1,7	0,6	0,7	0,7	0,7	0,8	1,0	1,1	1,3	1,5	1,5	1,3	1,3	1,5	59
354 267	346 810	425 088	5,2	4,6	4,8	5,0	4,7	4,9	5,7	6,2	6,8	7,3	7,3	6,4	6,4	7,9	60

Sorszám	Korcsoport (év)	1870	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1941	1949	1960	1970
61	50	22 411	43 543	46 615	46 571	45 795	45 923	48 700	48 087	62 647	73 033	67 140
62	51	18 895	14 262	19 327	23 653	31 193	33 599	42 828	51 741	60 940	71 472	36 937
63	52	16 397	20 791	26 532	35 776	35 635	36 694	43 514	56 307	60 095	68 672	36 763
64	53	17 502	16 661	21 678	21 690	30 362	30 454	41 102	50 007	57 334	65 555	37 821
65	54	21 428	17 467	23 319	24 193	31 649	38 351	40 890	49 682	54 590	61 716	50 293
66	50–54	96 633	112 724	137 471	151 883	174 634	185 021	217 034	255 824	295 606	340 448	228 954
67	55	17 833	24 649	25 718	29 574	34 979	35 125	42 958	49 673	52 818	61 710	73 093
68	56	13 474	19 032	22 086	28 194	30 227	31 862	36 195	48 726	50 810	61 595	71 347
69	57	15 179	13 665	17 787	20 081	26 620	32 210	33 337	45 504	44 695	62 089	73 719
70	58	11 138	18 341	18 893	25 331	31 489	30 244	35 135	45 676	41 472	58 048	68 083
71	59	26 110	11 178	12 807	16 504	21 320	23 535	28 025	39 755	43 667	61 066	70 225
72	55–59	83 734	86 865	97 291	119 684	144 635	152 976	175 650	229 334	233 462	304 508	356 467
73	60	14 197	33 949	33 466	36 225	35 488	39 167	37 164	41 430	48 363	55 631	67 951
74	61	10 239	10 820	10 514	15 996	18 605	25 193	28 198	38 336	42 089	55 126	65 760
75	62	9 338	14 848	15 331	20 025	28 252	27 470	30 093	36 427	42 024	53 610	62 528
76	63	7 983	11 876	13 141	17 269	16 788	23 757	25 524	35 257	40 385	51 553	59 534
77	64	11 143	12 248	13 164	17 947	18 373	24 854	31 466	34 528	40 218	49 008	55 217
78	60–64	52 900	83 741	85 616	107 462	117 506	140 441	152 445	185 978	213 079	264 928	310 990
79	65	8 277	13 873	16 559	19 573	20 312	26 645	26 558	35 208	37 120	46 232	54 452
80	66	6 457	10 298	12 967	15 797	20 446	21 514	25 060	29 239	37 327	44 184	53 898
81	67	6 578	8 753	10 434	13 875	14 947	19 766	25 606	26 560	31 064	40 830	53 584
82	68	4 598	8 314	10 866	12 462	16 914	20 687	22 482	25 832	31 555	36 225	49 114
83	69	12 457	5 421	6 381	7 731	11 025	14 231	16 628	21 969	27 319	33 346	50 780
84	65–69	38 367	46 659	57 207	69 438	83 644	102 843	116 334	138 808	164 385	200 817	261 828
85	70	3 557	11 751	16 182	18 226	20 177	22 525	24 103	24 868	26 335	33 874	45 186
86	71	3 350	4 080	5 627	5 776	9 076	11 054	16 801	20 983	23 980	34 075	43 790
87	72	2 809	4 669	7 349	8 181	11 796	16 835	17 190	20 415	23 087	30 321	41 238
88	73	2 663	3 698	5 796	6 557	9 296	8 688	14 496	16 785	21 959	28 802	38 299
89	74	3 560	3 171	5 618	6 508	9 285	8 944	14 209	18 625	17 971	26 507	35 268
90	70–74	15 939	27 369	40 572	45 248	59 630	68 046	86 799	101 676	113 332	153 579	203 781
91	75	2 233	4 079	5 909	7 693	9 329	9 384	13 863	15 547	15 925	24 705	31 792
92	76	1 797	2 487	4 021	5 442	7 050	8 701	10 941	13 464	15 050	22 091	29 155
93	77	2 061	2 355	3 587	4 484	6 070	6 152	9 771	13 339	11 943	20 159	25 610
94	78	1 052	2 435	3 701	4 976	5 812	6 690	10 078	11 024	13 012	16 444	21 476
95	79	2 750	1 368	2 022	2 540	2 985	3 958	6 131	8 096	9 336	15 466	18 522
96	75–79	9 893	12 724	19 240	25 135	31 246	34 885	50 784	61 470	65 266	98 865	126 555
97	80	840	2 741	3 373	5 230	6 120	6 900	8 539	9 414	8 653	12 526	17 443
98	81	594	693	1 168	1 788	1 805	2 520	3 786	6 943	6 336	10 471	16 197
99	82	496	713	1 192	2 089	2 314	2 874	5 291	5 615	6 864	8 805	13 004
100	83	468	565	927	1 396	1 691	2 003	2 285	4 659	4 812	7 576	11 240
101	84	561	511	800	1 555	1 611	2 140	2 368	4 223	4 138	6 423	9 333
102	80–84	2 959	5 223	7 460	12 058	13 541	16 437	22 269	30 854	30 803	45 801	67 217
103	85	323	555	817	1 226	1 518	1 653	1 969	3 411	3 613	4 590	7 651
104	86	251	282	534	853	1 096	1 121	1 901	2 498	2 733	3 498	6 196
105	87	231	268	403	688	745	851	1 112	1 840	1 736	2 761	4 993
106	88	146	281	380	535	730	699	1 082	1 679	1 823	1 951	3 649
107	89	327	125	236	312	376	321	598	1 013	985	1 786	2 791
108	85–89	1 278	1 511	2 370	3 614	4 465	4 645	6 662	10 441	10 890	14 586	25 280
109	90	140	256	347	452	599	734	772	986	690	1 092	1 805
110	91	74	64	65	112	176	142	237	428	474	772	1 304
111	92	48	58	61	104	210	163	250	387	403	508	930
112	93	45	41	36	77	119	74	166	172	255	397	654
113	94	69	35	35	75	111	83	140	117	147	243	398
114	90–94	376	454	544	820	1 215	1 196	1 565	2 090	1 969	3 012	5 091
115	95	38	74	54	77	105	85	121	104	117	191	273
116	96	27	29	28	52	67	71	74	77	144	126	159
117	97	33	24	30	38	39	33	60	51	90	62	135
118	98	14	22	21	40	46	32	39	32	63	35	68
119	99	72	18	13	21	29	22	17	14	38	34	50
120	95–99	184	167	146	228	286	243	311	278	452	448	685
121	100–X	28	71	31	66	90	72	72	36	55	49	62
122	Ismeretlen	–	3 948	1 901	214	255	2 216	944	891	186	420	–
123	Összesen	2 529 220	2 710 237	3 044 282	3 436 399	3 819 770	4 112 764	4 436 657	4 755 199	4 781 379	5 157 001	5 308 893

ÉS NEMEK SZERINT, 1870–2001

Nő (folytatás)

1980	1990	2001	1870	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1941	1949	1960	1970	1980	1990	2001	Sorszám
			százalék														
71 610	64 472	80 082	0,9	1,6	1,5	1,4	1,2	1,1	1,1	1,0	1,3	1,4	1,3	1,3	1,2	1,5	61
72 885	65 048	77 026	0,7	0,5	0,6	0,7	0,8	0,8	1,0	1,1	1,3	1,4	0,7	1,3	1,2	1,4	62
70 011	63 629	75 369	0,6	0,8	0,9	1,0	0,9	0,9	1,0	1,2	1,3	1,3	0,7	1,3	1,2	1,4	63
73 706	63 196	71 815	0,7	0,6	0,7	0,6	0,8	0,7	0,9	1,1	1,2	1,3	0,7	1,3	1,2	1,3	64
75 624	63 774	64 733	0,8	0,6	0,8	0,7	0,8	0,9	0,9	1,0	1,1	1,2	0,9	1,4	1,2	1,2	65
363 836	320 119	369 025	3,8	4,2	4,5	4,4	4,6	4,5	4,9	5,4	6,2	6,6	4,3	6,6	5,9	6,9	66
69 136	64 008	61 924	0,7	0,9	0,8	0,9	0,9	0,9	1,0	1,0	1,1	1,2	1,4	1,3	1,2	1,2	67
73 265	64 894	70 555	0,5	0,7	0,7	0,8	0,8	0,8	0,8	1,0	1,1	1,2	1,3	1,3	1,2	1,3	68
75 970	65 813	66 375	0,6	0,5	0,6	0,6	0,7	0,8	0,8	1,0	0,9	1,2	1,4	1,4	1,2	1,2	69
74 431	64 706	67 678	0,4	0,7	0,6	0,7	0,8	0,7	0,8	1,0	0,9	1,1	1,3	1,3	1,2	1,3	70
72 543	68 202	63 222	1,0	0,4	0,4	0,5	0,6	0,6	0,6	0,8	0,9	1,2	1,3	1,3	1,3	1,2	71
365 345	327 623	329 754	3,3	3,2	3,2	3,5	3,8	3,7	4,0	4,8	4,9	5,9	6,7	6,6	6,1	6,2	72
62 660	64 965	65 071	0,6	1,3	1,1	1,1	0,9	1,0	0,8	0,9	1,0	1,1	1,3	1,1	1,2	1,2	73
34 093	66 075	61 278	0,4	0,4	0,3	0,5	0,5	0,6	0,6	0,8	0,9	1,1	1,2	0,6	1,2	1,1	74
33 543	62 753	61 092	0,4	0,5	0,5	0,6	0,7	0,7	0,7	0,8	0,9	1,0	1,2	0,6	1,2	1,1	75
34 424	65 704	59 364	0,3	0,4	0,4	0,5	0,4	0,6	0,6	0,7	0,8	1,0	1,1	0,6	1,2	1,1	76
45 485	66 571	58 801	0,4	0,5	0,4	0,5	0,5	0,6	0,7	0,7	0,8	1,0	1,0	0,8	1,2	1,1	77
210 205	326 068	305 606	2,1	3,1	2,8	3,1	3,1	3,4	3,4	3,9	4,5	5,1	5,9	3,8	6,0	5,7	78
64 934	59 928	57 777	0,3	0,5	0,5	0,6	0,5	0,6	0,6	0,7	0,8	0,9	1,0	1,2	1,1	1,1	79
63 069	62 911	57 856	0,3	0,4	0,4	0,5	0,5	0,5	0,6	0,6	0,8	0,9	1,0	1,1	1,2	1,1	80
64 012	64 415	58 625	0,3	0,3	0,3	0,4	0,4	0,5	0,6	0,6	0,6	0,8	1,0	1,2	1,2	1,1	81
58 766	61 802	58 025	0,2	0,3	0,4	0,4	0,4	0,5	0,5	0,5	0,7	0,7	0,9	1,1	1,1	1,1	82
58 504	59 429	55 572	0,5	0,2	0,2	0,2	0,3	0,3	0,4	0,5	0,6	0,6	1,0	1,1	1,1	1,0	83
309 285	308 485	287 855	1,5	1,7	1,9	2,0	2,2	2,5	2,6	2,9	3,4	3,9	4,9	5,6	5,7	5,4	84
56 485	50 161	59 173	0,1	0,4	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5	0,6	0,7	0,9	1,0	0,9	1,1	85
52 543	26 812	54 087	0,1	0,2	0,2	0,2	0,2	0,3	0,4	0,4	0,5	0,7	0,8	1,0	0,5	1,0	86
48 983	25 780	54 045	0,1	0,2	0,2	0,2	0,3	0,4	0,4	0,4	0,5	0,6	0,8	0,9	0,5	1,0	87
45 113	25 721	50 196	0,1	0,1	0,2	0,2	0,2	0,2	0,3	0,4	0,5	0,6	0,7	0,8	0,5	0,9	88
40 328	32 795	51 192	0,1	0,1	0,2	0,2	0,2	0,2	0,3	0,4	0,4	0,5	0,7	0,7	0,6	1,0	89
243 452	161 269	268 693	0,6	1,0	1,3	1,3	1,6	1,7	2,0	2,1	2,4	3,0	3,8	4,4	3,0	5,0	90
38 429	45 675	50 324	0,1	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,3	0,3	0,3	0,5	0,6	0,7	0,8	0,9	91
36 333	42 624	43 310	0,1	0,1	0,1	0,2	0,2	0,2	0,2	0,3	0,3	0,4	0,5	0,7	0,8	0,8	92
34 352	41 428	44 125	0,1	0,1	0,1	0,1	0,2	0,1	0,2	0,3	0,2	0,4	0,5	0,6	0,8	0,8	93
30 320	35 908	42 809	0,0	0,1	0,1	0,1	0,2	0,2	0,2	0,2	0,3	0,3	0,4	0,5	0,7	0,8	94
28 760	33 874	39 602	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,2	0,2	0,3	0,3	0,5	0,6	0,7	95
168 194	199 509	220 170	0,4	0,5	0,6	0,7	0,8	0,8	1,1	1,3	1,4	1,9	2,4	3,0	3,7	4,1	96
24 926	30 248	35 725	0,0	0,1	0,1	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,3	0,5	0,6	0,7	97
22 101	26 578	30 243	0,0	0,0	0,0	0,1	0,0	0,1	0,1	0,1	0,1	0,2	0,3	0,4	0,5	0,6	98
19 196	22 758	14 497	0,0	0,0	0,0	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,2	0,2	0,3	0,4	0,3	99
16 120	19 299	12 596	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,1	0,1	0,1	0,2	0,3	0,4	0,2	100
13 525	15 861	11 643	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,2	0,2	0,3	0,2	101
95 868	114 744	104 704	0,1	0,2	0,2	0,4	0,4	0,5	0,6	0,6	0,9	1,3	1,7	2,1	2,0	102
11 228	13 278	12 451	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,1	0,1	0,1	0,2	0,2	0,2	103
8 955	11 449	16 683	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,1	0,1	0,1	0,2	0,2	0,3	104
6 743	9 534	13 725	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,1	0,1	0,2	0,3	105
5 059	7 323	11 759	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,1	0,1	0,2	106
3 721	6 130	8 774	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,1	0,1	0,2	107
35 706	47 714	63 392	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,2	0,2	0,2	0,3	0,5	0,6	0,9	1,2	108
2 995	4 331	7 160	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,1	0,1	109
2 176	3 158	5 449	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,1	110
1 536	2 373	4 046	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	111
1 084	1 715	2 857	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	112
670	1 137	2 101	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	113
8 461	12 714	21 613	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,1	0,2	0,2	0,4	114
438	717	1 439	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	115
299	529	1 030	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	116
188	318	774	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	117
121	168	586	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	118
78	106	442	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	119
1 124	1 838	4 271	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	120
63	185	570	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	121
–	–	–	–	0,1	0,1	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	–	–	–	–	122
5 520 754	5 389 919	5 347 665	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	123

Sorszám	Korcsoport (év)	1870	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1941	1949	1960	1970
1	0	100 653	95 208	98 552	110 607	112 958	108 344	96 729	85 722	91 042	74 504	77 297
2	1	72 463	68 871	75 063	85 120	94 933	82 441	83 991	77 596	84 743	77 078	76 889
3	2	63 343	70 662	81 781	89 517	95 232	49 231	86 988	78 086	74 790	80 608	73 701
4	3	62 919	69 363	82 808	89 443	95 273	47 641	87 229	77 231	73 316	92 227	68 135
5	4	59 534	68 744	79 746	87 122	89 832	48 891	89 099	77 097	83 889	99 586	65 616
6	0–4	358 912	372 848	417 950	461 809	488 228	336 548	444 036	395 732	407 780	424 003	361 638
7	5	60 111	69 420	78 178	85 028	86 746	64 435	93 633	78 265	76 953	106 136	64 947
8	6	58 279	62 684	75 579	80 561	84 435	93 619	85 003	78 356	79 794	96 985	64 877
9	7	56 440	55 399	71 474	77 329	84 606	90 908	89 368	80 948	74 524	86 368	63 529
10	8	49 671	54 146	70 595	74 172	86 802	95 950	93 773	80 990	78 409	87 582	68 348
11	9	56 599	50 034	62 893	67 968	82 147	89 143	92 336	80 176	73 153	90 203	71 637
12	5–9	281 100	291 683	358 719	385 058	424 736	434 055	454 113	398 735	382 833	467 274	333 338
13	10	51 877	55 379	65 356	67 356	86 542	97 199	93 495	87 880	75 176	87 110	73 101
14	11	56 405	50 553	60 639	67 059	81 720	89 421	80 413	83 686	73 096	85 564	76 859
15	12	56 305	56 993	63 008	71 540	82 672	92 792	45 903	85 181	73 463	82 651	80 494
16	13	54 645	50 456	59 496	69 390	82 443	91 542	44 691	84 224	74 719	72 642	92 070
17	14	53 470	54 754	61 358	71 839	81 940	87 995	46 257	87 122	74 214	71 725	100 434
18	10–14	272 702	268 135	309 857	347 184	415 317	458 949	310 759	428 093	370 668	399 692	422 958
19	15	50 463	51 573	62 593	72 407	80 634	84 622	61 607	91 770	76 829	81 815	107 755
20	16	46 697	48 617	55 110	69 933	77 545	83 831	89 528	83 412	77 201	74 862	98 242
21	17	47 729	46 100	49 481	67 386	76 080	85 126	88 295	88 596	76 421	75 907	87 402
22	18	36 950	44 626	52 327	70 337	73 914	87 369	89 691	91 157	81 205	71 903	86 753
23	19	45 772	39 904	44 134	57 488	64 050	78 246	84 166	92 557	77 706	74 004	88 150
24	15–19	227 611	230 820	263 645	337 551	372 223	419 194	413 287	447 492	389 362	378 491	468 302
25	20	36 002	38 558	50 770	60 828	61 535	81 763	86 762	89 482	78 096	68 376	85 461
26	21	31 641	32 916	37 211	58 025	62 420	68 781	85 314	81 319	75 367	66 932	84 379
27	22	30 016	37 133	36 000	54 700	60 927	66 662	83 648	38 961	76 800	63 374	81 551
28	23	34 416	45 074	37 093	52 525	59 750	68 065	81 533	34 969	79 485	63 926	71 444
29	24	42 398	47 553	45 088	57 560	62 996	64 950	78 432	37 929	73 445	66 991	70 238
30	20–24	174 473	201 234	206 162	283 638	307 628	350 221	415 689	282 660	383 193	329 599	393 073
31	25	46 977	48 192	47 547	58 220	62 659	63 465	73 922	51 742	77 925	68 388	80 017
32	26	41 029	45 003	46 594	52 545	62 223	58 197	73 767	81 516	75 359	69 790	73 294
33	27	45 102	43 197	47 469	48 179	59 821	57 730	75 376	83 994	76 080	70 689	74 515
34	28	34 117	49 731	47 778	50 306	59 883	54 748	76 474	86 307	72 156	70 418	70 166
35	29	50 506	36 460	37 628	43 058	52 067	51 322	72 974	83 158	64 211	75 441	72 024
36	25–29	217 731	222 583	227 016	252 308	296 653	285 462	372 513	386 717	365 731	354 726	370 016
37	30	36 492	51 653	52 007	54 776	56 920	50 403	76 305	84 635	35 703	72 980	66 762
38	31	35 792	33 091	41 115	43 409	50 642	48 752	70 352	84 085	35 968	73 668	65 830
39	32	34 501	40 850	45 960	48 953	50 707	52 217	67 991	82 558	37 184	71 479	63 720
40	33	35 650	31 851	42 756	40 930	48 438	49 547	64 806	79 852	48 912	73 274	63 059
41	34	40 854	32 223	39 525	44 745	48 189	49 399	59 707	76 822	70 286	76 006	66 093
42	30–34	183 289	189 668	221 363	232 813	254 896	250 318	339 161	407 952	228 053	367 407	325 464
43	35	38 040	40 660	44 584	45 453	51 562	50 853	58 583	72 236	70 682	70 192	67 141
44	36	31 422	40 370	40 738	43 633	45 710	50 295	54 458	72 029	73 534	74 205	68 776
45	37	32 561	32 240	38 098	43 386	41 955	48 928	54 052	73 230	70 502	71 979	69 441
46	38	25 040	39 123	45 237	44 216	44 026	48 318	50 989	73 283	71 737	72 482	69 230
47	39	44 662	28 508	34 186	35 958	40 313	44 278	48 890	71 773	70 657	69 028	74 108
48	35–39	171 725	180 901	202 843	212 646	223 566	242 672	266 972	362 551	357 112	357 886	348 696
49	40	26 693	49 373	48 414	49 347	46 929	47 087	45 055	71 741	69 477	61 953	71 425
50	41	26 161	27 217	30 027	38 184	39 801	43 160	47 022	69 182	66 994	34 080	71 842
51	42	24 116	33 900	37 533	42 544	43 823	42 807	48 787	64 833	64 662	34 411	69 425
52	43	24 347	26 533	26 682	37 305	35 566	41 251	46 508	61 872	61 229	35 409	71 096
53	44	34 272	31 184	29 162	36 974	40 987	42 541	47 183	57 228	61 799	46 559	73 713
54	40–44	135 589	168 207	171 818	204 354	207 106	216 846	234 555	324 856	324 161	212 412	357 501
55	45	29 334	33 175	36 572	40 573	40 184	44 144	47 204	54 731	62 998	66 865	68 035
56	46	21 134	27 866	34 039	34 947	37 036	38 725	46 627	52 119	63 725	67 301	71 620
57	47	26 790	24 400	27 132	33 669	37 733	36 335	45 486	50 779	60 704	69 571	69 543
58	48	19 428	25 626	32 552	39 579	37 804	37 571	44 394	47 732	61 706	66 531	69 905
59	49	40 038	17 668	24 336	30 486	31 878	36 881	41 025	45 328	58 548	67 235	66 173
60	45–49	136 724	128 735	154 631	179 254	184 635	193 656	224 736	250 689	307 681	337 503	345 276

ÉS NEMEK SZERINT, 1870–2001

Férfi

1980	1990	2001	1870	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1941	1949	1960	1970	1980	1990	2001	Sorszám
			százalék														
82 614	62 108	49 646	4,1	3,6	3,3	3,2	3,0	2,8	2,3	1,9	2,1	1,6	1,5	1,6	1,2	1,0	1
85 090	62 497	48 162	2,9	2,6	2,5	2,5	2,5	2,1	2,0	1,7	1,9	1,6	1,5	1,6	1,3	1,0	2
88 496	63 083	48 879	2,6	2,7	2,8	2,6	2,5	1,3	2,0	1,7	1,7	1,7	1,5	1,7	1,3	1,0	3
92 615	63 485	50 420	2,5	2,6	2,8	2,6	2,5	1,2	2,1	1,7	1,7	1,9	1,4	1,8	1,3	1,0	4
96 500	64 635	53 272	2,4	2,6	2,7	2,5	2,4	1,3	2,1	1,7	1,9	2,1	1,3	1,9	1,3	1,1	5
445 315	315 808	250 379	14,5	14,2	14,1	13,5	12,9	8,7	10,5	8,7	9,2	8,8	7,2	8,6	6,3	5,2	6
92 028	61 782	56 641	2,4	2,7	2,6	2,5	2,3	1,7	2,2	1,7	1,7	2,2	1,3	1,8	1,2	1,2	7
78 546	62 971	57 529	2,3	2,4	2,5	2,4	2,2	2,4	2,0	1,7	1,8	2,0	1,3	1,5	1,3	1,2	8
76 559	66 509	58 746	2,3	2,1	2,4	2,3	2,2	2,3	2,1	1,8	1,7	1,8	1,3	1,5	1,3	1,2	9
74 829	70 590	61 204	2,0	2,1	2,4	2,2	2,3	2,5	2,2	1,8	1,8	1,8	1,4	1,4	1,4	1,3	10
75 607	73 504	63 814	2,3	1,9	2,1	2,0	2,2	2,3	2,2	1,8	1,7	1,9	1,4	1,5	1,5	1,3	11
397 569	335 356	297 934	11,3	11,1	12,1	11,3	11,2	11,2	10,7	8,7	8,7	9,7	6,7	7,7	6,7	6,1	12
76 940	79 108	64 108	2,1	2,1	2,2	2,0	2,3	2,5	2,2	1,9	1,7	1,8	1,5	1,5	1,6	1,3	13
76 533	83 187	62 809	2,3	1,9	2,0	2,0	2,2	2,3	1,9	1,8	1,7	1,8	1,5	1,5	1,7	1,3	14
73 783	87 689	63 049	2,3	2,2	2,1	2,1	2,2	2,4	1,1	1,9	1,7	1,7	1,6	1,4	1,8	1,3	15
68 637	91 758	63 613	2,2	1,9	2,0	2,0	2,2	2,4	1,1	1,8	1,7	1,5	1,8	1,3	1,8	1,3	16
66 615	97 521	65 490	2,2	2,1	2,1	2,1	2,2	2,3	1,1	1,9	1,7	1,5	2,0	1,3	2,0	1,4	17
362 508	439 263	319 069	11,0	10,2	10,5	10,2	11,0	11,8	7,3	9,4	8,4	8,3	8,5	7,0	8,8	6,6	18
66 390	93 266	68 373	2,0	2,0	2,1	2,1	2,1	2,2	1,5	2,0	1,7	1,7	2,2	1,3	1,9	1,4	19
65 998	77 794	65 126	1,9	1,9	1,9	2,0	2,0	2,2	2,1	1,8	1,7	1,6	2,0	1,3	1,6	1,3	20
63 660	75 655	65 781	1,9	1,8	1,7	2,0	2,0	2,2	2,1	1,9	1,7	1,6	1,8	1,2	1,5	1,4	21
67 998	73 070	68 612	1,5	1,7	1,8	2,1	1,9	2,3	2,1	2,0	1,8	1,5	1,7	1,3	1,5	1,4	22
70 706	73 619	73 314	1,8	1,5	1,5	1,7	1,7	2,0	2,0	2,0	1,8	1,5	1,8	1,4	1,5	1,5	23
334 752	393 404	341 206	9,2	8,8	8,9	9,9	9,8	10,8	9,7	9,8	8,8	7,9	9,4	6,5	7,9	7,0	24
71 783	74 255	76 414	1,5	1,5	1,7	1,8	1,6	2,1	2,0	2,0	1,8	1,4	1,7	1,4	1,5	1,6	25
75 632	73 704	80 898	1,3	1,3	1,3	1,7	1,6	1,8	2,0	1,8	1,7	1,4	1,7	1,5	1,5	1,7	26
79 269	70 848	82 864	1,2	1,4	1,2	1,6	1,6	1,7	2,0	0,9	1,7	1,3	1,6	1,5	1,4	1,7	27
90 568	65 430	85 344	1,4	1,7	1,3	1,5	1,6	1,8	1,9	0,8	1,8	1,3	1,4	1,7	1,3	1,8	28
97 906	62 624	89 086	1,7	1,8	1,5	1,7	1,7	1,7	1,8	0,8	1,7	1,4	1,4	1,9	1,3	1,8	29
415 158	346 861	414 606	7,0	7,7	7,0	8,3	8,1	9,0	9,8	6,2	8,7	6,9	7,9	8,0	7,0	8,5	30
103 399	61 564	91 870	1,9	1,8	1,6	1,7	1,7	1,6	1,7	1,1	1,8	1,4	1,6	2,0	1,2	1,9	31
93 836	61 180	89 289	1,7	1,7	1,6	1,5	1,6	1,5	1,7	1,8	1,7	1,5	1,5	1,8	1,2	1,8	32
83 564	59 635	74 211	1,8	1,6	1,6	1,4	1,6	1,5	1,8	1,8	1,7	1,5	1,5	1,6	1,2	1,5	33
84 491	64 205	73 794	1,4	1,9	1,6	1,5	1,6	1,4	1,8	1,9	1,6	1,5	1,4	1,6	1,3	1,5	34
86 885	67 087	71 340	2,0	1,4	1,3	1,3	1,4	1,3	1,7	1,8	1,5	1,6	1,4	1,7	1,3	1,5	35
452 175	313 671	400 504	8,8	8,5	7,7	7,4	7,8	7,4	8,8	8,5	8,3	7,4	7,4	8,7	6,3	8,3	36
83 481	67 468	73 838	1,5	2,0	1,8	1,6	1,5	1,3	1,8	1,9	0,8	1,5	1,3	1,6	1,4	1,5	37
81 891	71 174	72 962	1,4	1,3	1,4	1,3	1,3	1,3	1,7	1,8	0,8	1,5	1,3	1,6	1,4	1,5	38
79 073	74 615	73 093	1,4	1,6	1,6	1,4	1,3	1,3	1,6	1,8	0,8	1,5	1,3	1,5	1,5	1,5	39
69 076	84 611	70 704	1,4	1,2	1,4	1,2	1,3	1,3	1,5	1,8	1,1	1,5	1,3	1,3	1,7	1,5	40
67 793	91 165	64 614	1,6	1,2	1,3	1,3	1,3	1,3	1,4	1,7	1,6	1,6	1,3	1,3	1,8	1,3	41
381 314	389 033	355 211	7,4	7,2	7,5	6,8	6,7	6,5	8,0	8,9	5,2	7,6	6,5	7,3	7,8	7,3	42
77 720	96 638	62 263	1,5	1,6	1,5	1,3	1,4	1,3	1,4	1,6	1,6	1,5	1,3	1,5	1,9	1,3	43
71 266	88 022	60 785	1,3	1,5	1,4	1,3	1,2	1,3	1,3	1,6	1,7	1,5	1,4	1,4	1,8	1,3	44
71 768	78 054	60 579	1,3	1,2	1,3	1,3	1,1	1,3	1,3	1,6	1,6	1,5	1,4	1,4	1,6	1,2	45
67 999	79 054	58 671	1,0	1,5	1,5	1,3	1,2	1,2	1,2	1,6	1,6	1,5	1,4	1,3	1,6	1,2	46
69 798	81 331	61 829	1,8	1,1	1,2	1,1	1,1	1,1	1,2	1,6	1,6	1,4	1,5	1,3	1,6	1,3	47
358 551	423 099	304 127	6,9	6,9	6,8	6,2	5,9	6,3	6,3	7,9	8,1	7,4	7,0	6,9	8,5	6,3	48
64 534	78 057	65 751	1,1	1,9	1,6	1,4	1,2	1,2	1,1	1,6	1,6	1,3	1,4	1,2	1,6	1,4	49
63 533	76 470	64 743	1,1	1,0	1,0	1,1	1,0	1,1	1,1	1,5	1,5	0,7	1,4	1,2	1,5	1,3	50
61 561	73 642	67 877	1,0	1,3	1,3	1,2	1,2	1,1	1,1	1,4	1,5	0,7	1,4	1,2	1,5	1,4	51
60 396	64 341	70 586	1,0	1,0	0,9	1,1	0,9	1,1	1,1	1,4	1,4	0,7	1,4	1,2	1,3	1,5	52
63 359	62 933	79 096	1,4	1,2	1,0	1,1	1,1	1,1	1,1	1,3	1,4	1,0	1,5	1,2	1,3	1,6	53
313 383	355 443	348 053	5,5	6,4	5,8	6,0	5,5	5,6	5,5	7,1	7,3	4,4	7,2	6,0	7,1	7,2	54
64 316	71 670	84 388	1,2	1,3	1,2	1,2	1,1	1,1	1,1	1,2	1,4	1,4	1,4	1,2	1,4	1,7	55
65 830	65 665	89 859	0,9	1,1	1,1	1,0	1,0	1,0	1,1	1,1	1,4	1,4	1,4	1,3	1,3	1,9	56
65 678	65 965	81 806	1,1	0,9	0,9	1,0	1,0	0,9	1,1	1,1	1,4	1,4	1,4	1,3	1,3	1,7	57
65 519	61 840	72 511	0,8	1,0	1,1	1,2	1,0	1,0	1,0	1,0	1,4	1,4	1,4	1,3	1,2	1,5	58
69 837	63 004	71 073	1,6	0,7	0,8	0,9	0,8	1,0	1,0	1,0	1,3	1,4	1,3	1,3	1,3	1,5	59
331 180	328 144	399 637	5,5	4,9	5,2	5,2	4,9	5,0	5,3	5,5	7,0	7,0	6,9	6,4	6,6	8,2	60

Sorszám	Korcsoport (év)	1870	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1941	1949	1960	1970
61	50	23 686	33 846	38 141	40 839	39 256	40 791	41 608	41 548	55 698	66 527	59 329
62	51	20 559	15 715	22 765	26 701	34 455	36 353	40 414	43 745	52 528	64 653	32 268
63	52	18 701	20 409	26 768	32 411	35 092	37 420	38 291	43 362	48 004	61 855	32 699
64	53	18 724	17 716	22 574	23 006	33 139	32 036	37 497	43 095	46 927	59 712	33 331
65	54	21 053	17 627	24 583	24 171	31 067	34 838	37 625	41 946	43 032	56 043	43 722
66	50–54	102 723	105 313	134 831	147 128	173 009	181 438	195 435	213 696	246 189	308 790	201 349
67	55	18 992	21 809	23 790	28 116	33 366	34 932	38 705	41 768	43 010	55 851	62 118
68	56	14 924	19 549	22 399	29 709	30 583	32 849	34 129	40 794	39 501	56 568	62 207
69	57	15 566	13 819	19 203	22 213	28 214	32 315	31 441	40 215	37 195	56 529	63 740
70	58	12 608	17 450	18 036	25 175	31 234	29 848	31 588	38 331	33 343	53 503	60 479
71	59	23 470	11 695	12 979	19 263	25 118	25 644	31 352	35 671	34 973	53 653	60 281
72	55–59	85 560	84 322	96 407	124 476	148 515	155 588	167 215	196 779	188 022	276 104	308 825
73	60	15 161	27 650	24 588	29 023	30 931	32 347	33 014	34 425	35 393	49 917	58 583
74	61	11 884	12 780	11 423	17 828	20 284	27 245	30 399	34 348	34 603	46 935	56 190
75	62	11 369	15 011	14 692	19 876	23 778	26 358	29 652	31 325	33 398	43 648	52 803
76	63	9 055	12 566	13 331	17 397	17 620	25 306	25 623	30 433	32 188	39 314	50 055
77	64	11 062	12 443	13 077	18 349	17 604	23 067	27 435	29 823	31 263	37 658	46 287
78	60–64	58 531	80 450	77 111	102 473	110 217	134 323	146 123	160 354	166 845	217 472	263 918
79	65	9 123	12 648	14 704	17 532	19 284	24 231	26 342	30 030	30 331	33 861	44 955
80	66	7 406	10 481	13 127	15 763	20 317	20 664	23 349	25 900	28 036	33 348	44 826
81	67	7 475	9 244	10 459	14 252	15 946	19 564	23 773	23 339	25 407	29 406	43 632
82	68	5 650	8 443	10 882	12 098	16 451	20 196	21 275	22 336	24 397	27 255	40 427
83	69	11 773	6 165	6 960	8 024	12 721	15 943	18 023	22 051	22 777	24 239	39 291
84	65–69	41 427	46 981	56 132	67 669	84 719	100 598	112 762	123 656	130 948	148 109	213 131
85	70	4 218	9 401	13 143	13 809	16 328	18 809	19 650	21 243	20 557	24 971	35 544
86	71	3 740	4 759	6 545	6 435	10 324	11 580	17 715	21 237	19 150	23 474	32 272
87	72	3 520	4 894	7 387	7 899	11 249	13 284	15 622	18 957	18 284	21 945	29 027
88	73	3 035	3 975	5 696	6 686	8 970	8 750	14 645	15 387	17 600	20 515	24 991
89	74	3 577	3 109	5 624	6 224	9 234	8 748	12 583	15 381	14 392	19 073	23 018
90	70–74	18 090	26 138	38 395	41 053	56 105	61 171	80 215	92 205	89 983	109 978	144 852
91	75	2 500	3 438	5 203	6 838	8 140	8 467	12 203	14 303	12 316	17 496	19 568
92	76	2 129	2 501	3 921	5 540	6 798	8 309	9 884	11 914	11 496	15 950	18 450
93	77	2 144	2 081	3 677	4 217	5 797	6 188	8 929	11 321	10 518	13 740	15 446
94	78	1 337	2 256	3 275	4 716	5 125	6 125	8 889	9 309	10 027	12 017	13 330
95	79	2 680	1 372	2 175	2 633	2 941	4 204	6 333	7 522	8 144	10 616	11 179
96	75–79	10 790	11 648	18 251	23 944	28 801	33 293	46 238	54 369	52 501	69 819	77 973
97	80	919	2 130	2 606	4 264	4 580	5 096	6 413	7 047	7 026	9 148	10 508
98	81	710	766	1 284	1 892	1 846	2 642	3 715	6 036	5 150	7 367	9 073
99	82	586	666	1 054	1 907	2 055	2 489	3 628	4 706	4 778	6 187	7 712
100	83	515	526	826	1 382	1 466	1 806	2 120	3 923	3 886	5 344	6 376
101	84	590	453	692	1 293	1 422	1 757	1 935	3 085	2 963	4 470	5 303
102	80–84	3 320	4 541	6 462	10 738	11 369	13 790	17 811	24 797	23 803	32 516	38 972
103	85	356	407	586	931	1 154	1 218	1 585	2 482	2 456	3 041	4 335
104	86	257	302	432	678	873	936	1 389	1 814	1 783	2 352	3 519
105	87	236	203	297	559	623	671	881	1 408	1 243	1 856	2 631
106	88	146	191	299	439	537	472	797	1 133	1 043	1 433	1 941
107	89	291	123	171	291	296	236	433	700	631	1 103	1 435
108	85–89	1 286	1 226	1 785	2 898	3 483	3 533	5 085	7 537	7 156	9 785	13 861
109	90	117	168	193	280	377	425	499	532	421	740	969
110	91	71	55	41	93	150	97	183	266	286	535	704
111	92	50	48	37	71	107	96	150	194	222	331	474
112	93	39	28	28	78	82	56	106	108	126	236	319
113	94	56	24	25	37	59	35	83	63	79	141	201
114	90–94	333	323	324	559	775	709	1 021	1 163	1 134	1 983	2 667
115	95	37	41	19	42	47	25	52	52	56	82	110
116	96	18	23	14	30	38	28	40	34	50	49	64
117	97	23	21	16	14	24	12	19	25	25	30	41
118	98	14	11	11	25	21	17	22	10	15	18	30
119	99	52	7	9	8	13	9	12	6	13	12	30
120	95–99	144	103	69	119	143	91	145	127	159	191	275
121	100–X	30	40	28	39	32	31	28	12	21	18	18
122	Ismeretlen	–	3 055	1 270	305	188	1 625	553	703	85	285	–
123	Összesen	2 482 090	2 618 954	2 965 069	3 418 016	3 792 344	3 874 111	4 248 452	4 560 875	4 423 420	4 804 043	4 992 103

ÉS NEMEK SZERINT, 1870–2001
Férfi (folytatás)

1980	1990	2001	1870	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1941	1949	1960	1970	1980	1990	2001	Sorszám
			százalék														
66 959	57 938	74 344	1,0	1,3	1,3	1,2	1,0	1,1	1,0	0,9	1,3	1,4	1,2	1,3	1,2	1,5	61
66 612	56 593	70 631	0,8	0,6	0,8	0,8	0,9	0,9	1,0	1,0	1,2	1,3	0,6	1,3	1,1	1,5	62
64 294	54 649	68 233	0,8	0,8	0,9	0,9	0,9	1,0	0,9	1,0	1,1	1,3	0,7	1,2	1,1	1,4	63
65 285	53 210	64 792	0,8	0,7	0,8	0,7	0,9	0,8	0,9	0,9	1,1	1,2	0,7	1,3	1,1	1,3	64
67 252	55 192	57 717	0,8	0,7	0,8	0,7	0,8	0,9	0,9	0,9	1,0	1,2	0,9	1,3	1,1	1,2	65
330 402	277 582	335 717	4,1	4,0	4,5	4,3	4,6	4,7	4,6	4,7	5,6	6,4	4,0	6,4	5,6	6,9	66
61 510	55 759	53 949	0,8	0,8	0,8	0,8	0,9	0,9	0,9	0,9	1,0	1,2	1,2	1,2	1,1	1,1	67
64 796	56 432	60 777	0,6	0,7	0,8	0,9	0,8	0,8	0,8	0,9	0,9	1,2	1,2	1,2	1,1	1,3	68
62 313	55 626	56 932	0,6	0,5	0,6	0,6	0,7	0,8	0,7	0,9	0,8	1,2	1,3	1,2	1,1	1,2	69
61 976	54 652	56 267	0,5	0,7	0,6	0,7	0,8	0,8	0,7	0,8	0,8	1,1	1,2	1,2	1,1	1,2	70
58 033	57 451	51 597	0,9	0,4	0,4	0,6	0,7	0,7	0,7	0,8	0,8	1,1	1,2	1,1	1,2	1,1	71
308 628	279 920	279 522	3,4	3,2	3,3	3,6	3,9	4,0	3,9	4,3	4,3	5,7	6,2	5,9	5,6	5,8	72
51 378	54 638	52 101	0,6	1,1	0,8	0,8	0,8	0,8	0,8	0,8	0,8	1,0	1,2	1,0	1,1	1,1	73
27 790	53 279	47 361	0,5	0,5	0,4	0,5	0,5	0,7	0,7	0,8	0,8	1,0	1,1	0,5	1,1	1,0	74
27 530	50 565	45 680	0,5	0,6	0,5	0,6	0,6	0,7	0,7	0,7	0,8	0,9	1,1	0,5	1,0	0,9	75
27 930	50 471	43 264	0,4	0,5	0,4	0,5	0,5	0,7	0,6	0,7	0,7	0,8	1,0	0,5	1,0	0,9	76
35 853	50 903	41 297	0,4	0,5	0,4	0,5	0,5	0,6	0,6	0,7	0,7	0,8	0,9	0,7	1,0	0,9	77
170 481	259 856	229 703	2,4	3,1	2,6	3,0	2,9	3,5	3,4	3,5	3,8	4,5	5,3	3,3	5,2	4,7	78
50 173	45 947	41 576	0,4	0,5	0,5	0,5	0,5	0,6	0,6	0,7	0,7	0,7	0,9	1,0	0,9	0,9	79
49 264	47 323	41 690	0,3	0,4	0,4	0,5	0,5	0,5	0,5	0,6	0,6	0,7	0,9	0,9	0,9	0,9	80
49 070	44 738	41 415	0,3	0,4	0,4	0,4	0,4	0,5	0,6	0,5	0,6	0,6	0,9	0,9	0,9	0,9	81
45 556	43 615	39 865	0,2	0,3	0,4	0,4	0,4	0,5	0,5	0,5	0,6	0,6	0,8	0,9	0,9	0,8	82
44 024	39 560	37 896	0,5	0,2	0,2	0,2	0,3	0,4	0,4	0,5	0,5	0,5	0,8	0,8	0,8	0,8	83
238 087	221 183	202 442	1,7	1,8	1,9	2,0	2,2	2,6	2,7	2,7	3,0	3,1	4,3	4,6	4,4	4,2	84
41 433	34 064	39 522	0,2	0,4	0,4	0,4	0,4	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5	0,7	0,8	0,7	0,8	85
38 339	17 850	35 582	0,2	0,2	0,2	0,2	0,3	0,3	0,4	0,5	0,4	0,5	0,6	0,7	0,4	0,7	86
34 314	17 369	33 464	0,1	0,2	0,2	0,2	0,3	0,3	0,4	0,4	0,4	0,5	0,6	0,7	0,3	0,7	87
31 292	16 858	30 745	0,1	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,3	0,3	0,4	0,4	0,5	0,6	0,3	0,6	88
27 407	20 372	29 341	0,1	0,1	0,2	0,2	0,2	0,2	0,3	0,3	0,3	0,4	0,5	0,5	0,4	0,6	89
172 785	106 513	168 654	0,7	1,0	1,3	1,2	1,5	1,6	1,9	2,0	2,0	2,3	2,9	3,3	2,1	3,5	90
25 176	27 584	28 196	0,1	0,1	0,2	0,2	0,2	0,2	0,3	0,3	0,3	0,4	0,4	0,5	0,6	0,6	91
23 721	25 909	24 217	0,1	0,1	0,1	0,2	0,2	0,2	0,2	0,3	0,3	0,3	0,4	0,5	0,5	0,5	92
21 613	24 273	24 205	0,1	0,1	0,1	0,1	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,3	0,3	0,4	0,5	0,5	93
18 996	20 849	21 675	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,2	0,2	0,2	0,2	0,3	0,3	0,4	0,4	0,4	94
16 969	18 460	20 360	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,2	0,2	0,2	0,2	0,3	0,4	0,4	95
106 475	117 075	118 653	0,4	0,4	0,6	0,7	0,8	0,9	1,1	1,2	1,2	1,5	1,6	2,1	2,3	2,4	96
14 362	16 428	16 910	0,0	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,3	0,3	0,3	97
12 038	13 754	14 540	0,0	0,0	0,0	0,1	0,0	0,1	0,1	0,1	0,1	0,2	0,2	0,2	0,3	0,3	98
9 863	11 024	6 812	0,0	0,0	0,0	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,2	0,2	0,2	0,1	99
7 678	9 234	5 868	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,2	0,1	100
6 547	7 245	5 390	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	101
50 488	57 685	49 520	0,1	0,2	0,2	0,3	0,3	0,4	0,4	0,5	0,5	0,7	0,8	1,0	1,2	1,0	102
4 900	5 959	5 428	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	103
4 044	4 855	6 830	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,1	0,1	0,1	104
2 873	3 830	5 659	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,1	0,1	0,1	105
2 184	3 053	4 623	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,1	106
1 607	2 366	3 516	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	107
15 608	20 063	26 056	0,1	0,0	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,2	0,2	0,2	0,3	0,3	0,4	0,5	108
1 202	1 613	2 570	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	109
863	1 178	1 960	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	110
656	805	1 328	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	111
412	499	981	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	112
286	346	737	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	113
3 419	4 441	7 576	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,1	0,1	0,2	114
172	186	513	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	115
103	135	393	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	116
73	74	272	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	117
36	35	297	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	118
27	31	247	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	119
411	461	1 722	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	120
20	43	359	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	121
–	–	–	–	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	–	–	–	122
5 188 709	4 984 904	4 850 650	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	123

Sorszám	Korcsoport (év)	1870	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1941	1949	1960	1970
1	0	201 978	189 475	195 784	220 379	224 318	212 761	191 884	168 393	178 171	145 480	149 256
2	1	145 525	137 401	149 972	169 398	189 230	162 210	166 429	153 035	165 979	150 522	149 534
3	2	127 871	141 397	163 893	178 687	189 625	97 221	172 925	154 580	146 542	157 011	143 141
4	3	127 691	139 442	166 256	179 021	188 960	94 111	172 863	152 932	144 423	180 305	131 869
5	4	119 988	139 056	160 700	175 241	179 791	97 552	177 280	152 583	164 858	194 530	127 631
6	0–4	723 053	746 771	836 605	922 726	971 924	663 855	881 381	781 523	799 973	827 848	701 431
7	5	120 321	138 557	156 172	170 195	172 403	128 097	184 657	154 047	151 306	206 276	126 102
8	6	117 778	125 864	151 662	161 082	168 312	187 380	167 820	155 011	157 787	189 796	126 237
9	7	115 168	111 997	143 420	155 608	168 833	181 682	176 587	160 048	146 786	169 948	123 629
10	8	100 651	109 931	141 456	148 908	173 709	192 945	185 844	160 697	154 715	172 450	132 911
11	9	114 292	100 307	125 212	136 252	162 983	177 340	182 603	158 656	144 483	176 566	139 573
12	5–9	568 210	586 656	717 922	772 045	846 240	867 444	897 511	788 459	755 077	915 036	648 452
13	10	103 717	111 833	129 877	135 179	172 212	193 856	184 540	174 214	148 994	170 366	142 646
14	11	112 922	101 416	120 512	133 681	161 667	177 555	157 678	165 529	145 162	168 749	149 696
15	12	113 116	114 933	126 649	143 336	164 744	184 942	90 777	169 639	145 517	162 605	156 491
16	13	110 846	102 033	120 296	139 653	164 126	182 534	88 405	167 137	147 913	142 991	179 399
17	14	108 643	112 010	124 988	144 981	164 573	176 123	91 953	173 900	147 454	141 858	195 439
18	10–14	549 244	542 225	622 322	696 830	827 322	915 010	613 353	850 419	735 040	786 569	823 671
19	15	106 884	106 305	126 890	145 209	162 099	169 548	123 136	182 489	152 251	161 583	207 918
20	16	100 202	103 789	114 194	143 665	157 998	170 239	181 291	166 184	154 617	148 464	190 785
21	17	105 981	100 652	105 202	137 603	153 908	171 647	178 763	176 285	152 220	151 966	170 997
22	18	80 147	103 684	111 885	143 537	150 633	176 588	181 864	181 762	162 441	143 085	170 819
23	19	101 147	81 888	89 614	116 021	128 702	157 332	168 902	182 966	154 905	148 393	173 924
24	15–19	494 361	496 318	547 785	686 035	753 340	845 354	833 956	889 686	776 434	753 491	914 443
25	20	76 168	97 320	110 822	127 372	125 659	172 305	177 270	177 678	158 001	138 257	167 783
26	21	74 075	74 647	82 238	112 780	123 398	145 349	170 235	161 692	152 631	137 719	166 484
27	22	67 936	87 011	87 783	114 053	130 813	148 523	169 052	82 637	158 058	132 649	160 126
28	23	76 319	88 322	80 467	106 685	121 142	145 979	163 928	76 799	163 214	132 981	140 602
29	24	92 127	95 886	98 425	116 593	128 162	143 810	158 301	81 809	151 086	137 357	139 201
30	20–24	386 625	443 186	459 735	577 483	629 174	755 966	838 786	580 615	782 990	678 963	774 196
31	25	93 001	100 325	97 825	118 419	126 802	138 962	149 410	107 398	160 283	139 052	158 134
32	26	78 694	90 976	94 951	104 494	125 589	129 846	149 764	167 324	161 472	142 136	145 481
33	27	91 245	85 557	94 549	95 992	118 240	125 497	150 910	168 341	159 594	144 754	149 315
34	28	65 610	101 437	99 158	104 106	123 216	123 316	155 112	173 909	155 696	143 111	139 853
35	29	107 938	67 748	71 601	81 580	102 099	108 654	143 844	164 387	135 726	153 443	145 050
36	25–29	436 488	446 043	458 084	504 591	595 946	626 275	749 040	781 359	772 771	722 496	737 833
37	30	71 965	112 262	112 781	114 257	115 582	111 325	156 920	170 021	76 495	148 047	135 613
38	31	69 437	62 286	78 555	83 506	100 227	105 009	140 212	166 450	76 216	150 723	135 537
39	32	66 196	83 905	91 287	96 801	102 883	118 023	141 209	164 109	78 933	146 074	132 145
40	33	68 930	61 572	80 987	80 018	97 135	106 319	135 309	158 652	104 276	152 064	131 374
41	34	82 252	63 133	77 820	91 224	96 877	107 511	129 668	152 924	151 420	156 808	135 559
42	30–34	358 780	383 158	441 430	465 806	512 704	548 187	703 318	812 156	487 340	753 716	670 228
43	35	73 741	83 523	90 192	89 824	104 416	110 455	126 261	144 404	149 649	144 426	137 053
44	36	58 977	77 833	79 662	87 171	91 270	108 618	119 439	144 602	156 089	153 081	140 151
45	37	64 178	61 177	73 833	85 423	84 155	102 629	115 714	145 590	146 030	154 508	142 426
46	38	48 294	77 895	90 084	88 699	90 987	105 426	113 599	147 236	151 566	152 912	140 911
47	39	94 188	52 729	62 603	67 206	76 953	91 174	102 567	141 115	146 897	148 824	150 910
48	35–39	339 378	353 157	396 374	418 323	447 781	518 302	577 580	722 947	750 231	753 751	711 451
49	40	52 499	106 396	102 524	105 125	97 588	102 791	98 048	146 728	145 153	131 464	145 295
50	41	50 158	49 746	56 470	71 414	76 614	89 466	99 790	137 850	140 124	72 650	147 409
51	42	46 006	65 795	77 452	83 112	86 211	91 073	110 733	133 688	134 027	72 908	142 465
52	43	47 368	51 220	51 507	69 885	69 288	85 314	98 659	129 855	127 011	75 258	148 045
53	44	67 516	60 063	57 949	73 488	84 924	88 534	101 885	124 016	128 352	99 342	152 763
54	40–44	263 547	333 220	345 902	403 024	414 625	457 178	509 115	672 137	674 667	451 622	735 977
55	45	55 853	67 473	74 468	81 852	78 874	93 195	101 734	118 472	129 618	143 936	140 612
56	46	40 059	53 495	65 636	68 617	74 154	78 550	100 531	113 725	131 824	142 416	148 732
57	47	52 135	46 093	51 554	64 718	74 627	73 962	94 597	109 563	123 654	147 737	149 590
58	48	36 982	51 561	65 362	78 903	76 589	78 804	96 597	105 531	129 734	138 626	148 160
59	49	82 070	34 239	45 258	56 211	60 311	69 582	84 110	96 404	119 115	142 326	143 469
60	45–49	267 099	252 861	302 278	350 301	364 555	394 093	477 569	543 695	633 945	715 041	730 563

ÉS NEMEK SZERINT, 1870–2001

Összesen

1980	1990	2001	1870	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1941	1949	1960	1970	1980	1990	2001	Sorszám
			százalék														
160 075	121 356	97 304	4,0	3,6	3,3	3,2	2,9	2,7	2,2	1,8	1,9	1,5	1,4	1,5	1,2	1,0	1
165 332	121 820	93 965	2,9	2,6	2,5	2,5	2,5	2,0	1,9	1,6	1,8	1,5	1,5	1,5	1,2	0,9	2
172 837	123 176	95 645	2,6	2,7	2,7	2,6	2,5	1,2	2,0	1,7	1,6	1,6	1,4	1,6	1,2	0,9	3
179 860	124 491	97 818	2,5	2,6	2,8	2,6	2,5	1,2	2,0	1,6	1,6	1,8	1,3	1,7	1,2	1,0	4
187 600	126 389	103 724	2,4	2,6	2,7	2,6	2,4	1,2	2,0	1,6	1,8	2,0	1,2	1,8	1,2	1,0	5
865 704	617 232	488 456	14,4	14,0	13,9	13,5	12,8	8,3	10,1	8,4	8,7	8,3	6,8	8,1	5,9	4,8	6
179 204	121 100	110 323	2,4	2,6	2,6	2,5	2,3	1,6	2,1	1,7	1,6	2,1	1,2	1,7	1,2	1,1	7
152 536	123 248	112 349	2,4	2,4	2,5	2,4	2,2	2,3	1,9	1,7	1,7	1,9	1,2	1,4	1,2	1,1	8
148 351	129 493	115 139	2,3	2,1	2,4	2,3	2,2	2,3	2,0	1,7	1,6	1,7	1,2	1,4	1,2	1,1	9
145 593	138 322	119 691	2,0	2,1	2,4	2,2	2,3	2,4	2,1	1,7	1,7	1,7	1,3	1,4	1,3	1,2	10
146 996	143 987	124 483	2,3	1,9	2,1	2,0	2,1	2,2	2,1	1,7	1,6	1,8	1,4	1,4	1,4	1,2	11
772 680	656 150	581 985	11,3	11,0	11,9	11,3	11,1	10,9	10,3	8,5	8,2	9,2	6,3	7,2	6,3	5,7	12
148 732	154 857	125 631	2,1	2,1	2,2	2,0	2,3	2,4	2,1	1,9	1,6	1,7	1,4	1,4	1,5	1,2	13
148 960	162 325	122 866	2,3	1,9	2,0	2,0	2,1	2,2	1,8	1,8	1,6	1,7	1,5	1,4	1,6	1,2	14
143 179	171 338	122 876	2,3	2,2	2,1	2,1	2,2	2,3	1,0	1,8	1,6	1,6	1,5	1,3	1,7	1,2	15
132 711	178 600	124 392	2,2	1,9	2,0	2,0	2,2	2,3	1,0	1,8	1,6	1,4	1,7	1,2	1,7	1,2	16
129 207	190 047	128 730	2,2	2,1	2,1	2,1	2,2	2,2	1,1	1,9	1,6	1,4	1,9	1,2	1,8	1,3	17
702 789	857 167	624 495	11,0	10,2	10,4	10,2	10,9	11,5	7,1	9,1	8,0	7,9	8,0	6,6	8,3	6,1	18
128 395	181 886	134 260	2,1	2,0	2,1	2,1	2,1	2,1	1,4	2,0	1,7	1,6	2,0	1,2	1,8	1,3	19
127 756	151 465	128 323	2,0	1,9	1,9	2,1	2,1	2,1	2,1	1,8	1,7	1,5	1,9	1,2	1,5	1,3	20
123 555	147 161	129 241	2,1	1,9	1,8	2,0	2,0	2,1	2,1	1,9	1,7	1,5	1,7	1,2	1,4	1,3	21
132 461	142 494	133 798	1,6	1,9	1,9	2,1	2,0	2,2	2,1	2,0	1,8	1,4	1,7	1,2	1,4	1,3	22
138 325	143 850	142 987	2,0	1,5	1,5	1,7	1,7	2,0	1,9	2,0	1,7	1,5	1,7	1,3	1,4	1,4	23
650 492	766 856	668 609	9,9	9,3	9,1	10,0	9,9	10,6	9,6	9,6	8,4	7,6	8,9	6,1	7,4	6,6	24
141 379	144 380	149 165	1,5	1,8	1,8	1,9	1,7	2,2	2,0	1,9	1,7	1,4	1,6	1,3	1,4	1,5	25
148 095	144 802	157 295	1,5	1,4	1,4	1,6	1,6	1,8	2,0	1,7	1,7	1,4	1,6	1,4	1,4	1,5	26
155 070	138 688	161 621	1,4	1,6	1,5	1,7	1,7	1,9	1,9	0,9	1,7	1,3	1,6	1,4	1,3	1,6	27
177 356	127 913	167 548	1,5	1,7	1,3	1,6	1,6	1,8	1,9	0,8	1,8	1,3	1,4	1,7	1,2	1,6	28
192 017	122 870	173 673	1,8	1,8	1,6	1,7	1,7	1,8	1,8	0,9	1,6	1,4	1,4	1,8	1,2	1,7	29
813 917	678 653	809 302	7,7	8,3	7,7	8,4	8,3	9,5	9,7	6,2	8,5	6,8	7,5	7,6	6,5	7,9	30
202 301	121 141	180 198	1,9	1,9	1,6	1,7	1,7	1,7	1,7	1,2	1,7	1,4	1,5	1,9	1,2	1,8	31
184 856	120 597	175 375	1,6	1,7	1,6	1,5	1,6	1,6	1,7	1,8	1,8	1,4	1,4	1,7	1,2	1,7	32
165 339	118 187	146 098	1,8	1,6	1,6	1,4	1,6	1,6	1,7	1,8	1,7	1,5	1,4	1,5	1,1	1,4	33
167 898	127 002	144 767	1,3	1,9	1,7	1,5	1,6	1,5	1,8	1,9	1,7	1,4	1,4	1,6	1,2	1,4	34
171 157	133 363	140 553	2,2	1,3	1,2	1,2	1,3	1,4	1,7	1,8	1,5	1,5	1,4	1,6	1,3	1,4	35
891 551	620 290	786 991	8,7	8,4	7,6	7,4	7,8	7,8	8,6	8,4	8,4	7,3	7,2	8,3	6,0	7,7	36
164 660	134 739	145 002	1,4	2,1	1,9	1,7	1,5	1,4	1,8	1,8	0,8	1,5	1,3	1,5	1,3	1,4	37
162 689	141 528	143 270	1,4	1,2	1,3	1,2	1,3	1,3	1,6	1,8	0,8	1,5	1,3	1,5	1,4	1,4	38
156 330	148 013	144 604	1,3	1,6	1,5	1,4	1,4	1,5	1,6	1,8	0,9	1,5	1,3	1,5	1,4	1,4	39
137 138	168 522	139 860	1,4	1,2	1,3	1,2	1,3	1,3	1,6	1,7	1,1	1,5	1,3	1,3	1,6	1,4	40
135 170	181 613	128 121	1,6	1,2	1,3	1,3	1,3	1,3	1,5	1,6	1,6	1,6	1,3	1,3	1,8	1,3	41
755 987	774 415	700 857	7,2	7,2	7,3	6,8	6,7	6,9	8,1	8,7	5,3	7,6	6,5	7,1	7,5	6,9	42
154 520	192 155	123 561	1,5	1,6	1,5	1,3	1,4	1,4	1,5	1,6	1,6	1,4	1,3	1,4	1,9	1,2	43
142 414	175 608	121 317	1,2	1,5	1,3	1,3	1,2	1,4	1,4	1,6	1,7	1,5	1,4	1,3	1,7	1,2	44
144 997	157 255	121 413	1,3	1,1	1,2	1,2	1,1	1,3	1,3	1,6	1,6	1,6	1,4	1,4	1,5	1,2	45
136 843	159 530	117 858	1,0	1,5	1,5	1,3	1,2	1,3	1,3	1,6	1,6	1,5	1,4	1,3	1,5	1,2	46
141 795	162 793	124 585	1,9	1,0	1,0	1,0	1,0	1,1	1,2	1,5	1,6	1,5	1,5	1,3	1,6	1,2	47
720 569	847 341	608 734	6,8	6,6	6,6	6,1	5,9	6,5	6,7	7,8	8,2	7,6	6,9	6,7	8,2	6,0	48
132 391	156 328	132 745	1,0	2,0	1,7	1,5	1,3	1,3	1,1	1,6	1,6	1,3	1,4	1,2	1,5	1,3	49
131 991	154 418	131 996	1,0	0,9	0,9	1,0	1,0	1,1	1,1	1,5	1,5	0,7	1,4	1,2	1,5	1,3	50
128 973	148 124	138 004	0,9	1,2	1,3	1,2	1,1	1,1	1,3	1,4	1,5	0,7	1,4	1,2	1,4	1,4	51
127 402	129 869	143 940	0,9	1,0	0,9	1,0	0,9	1,1	1,1	1,4	1,4	0,8	1,4	1,2	1,3	1,4	52
131 227	127 936	161 899	1,3	1,1	1,0	1,1	1,1	1,1	1,2	1,3	1,4	1,0	1,5	1,2	1,2	1,6	53
651 984	716 675	708 584	5,3	6,3	5,8	5,9	5,4	5,7	5,9	7,2	7,3	4,5	7,1	6,1	6,9	6,9	54
132 940	145 510	173 075	1,1	1,3	1,2	1,2	1,0	1,2	1,2	1,3	1,4	1,4	1,4	1,2	1,4	1,7	55
135 642	133 912	183 565	0,8	1,0	1,1	1,0	1,0	1,0	1,2	1,2	1,4	1,4	1,4	1,3	1,3	1,8	56
136 819	136 367	168 616	1,0	0,9	0,9	0,9	1,0	0,9	1,1	1,2	1,3	1,5	1,5	1,3	1,3	1,7	57
135 682	127 687	150 639	0,7	1,0	1,1	1,2	1,0	1,0	1,1	1,1	1,4	1,4	1,4	1,3	1,2	1,5	58
144 364	131 478	148 830	1,6	0,6	0,8	0,8	0,8	0,9	1,0	1,0	1,3	1,4	1,4	1,3	1,3	1,5	59
685 447	674 954	824 725	5,3	4,7	5,0	5,1	4,8	4,9	5,5	5,8	6,9	7,2	7,1	6,4	6,5	8,1	60

Sorszám	Korcsoport (év)	1870	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1941	1949	1960	1970
61	50	46 097	77 389	84 756	87 410	85 051	86 714	90 308	89 635	118 345	139 560	126 469
62	51	39 454	29 977	42 092	50 354	65 648	69 952	83 242	95 486	113 468	136 125	69 205
63	52	35 098	41 200	53 300	68 187	70 727	74 114	81 805	99 669	108 099	130 527	69 462
64	53	36 226	34 377	44 252	44 696	63 501	62 490	78 599	93 102	104 261	125 267	71 152
65	54	42 481	35 094	47 902	48 364	62 716	73 189	78 515	91 628	97 622	117 759	94 015
66	50–54	199 356	218 037	272 302	299 011	347 643	366 459	412 469	469 520	541 795	649 238	430 303
67	55	36 825	46 458	49 508	57 690	68 345	70 057	81 663	91 441	95 828	117 561	135 211
68	56	28 398	38 581	44 485	57 903	60 810	64 711	70 324	89 520	90 311	118 163	133 554
69	57	30 745	27 484	36 990	42 294	54 834	64 525	64 778	85 719	81 890	118 618	137 459
70	58	23 746	35 791	36 929	50 506	62 723	60 092	66 723	84 007	74 815	111 551	128 562
71	59	49 580	22 873	25 786	35 767	46 438	49 179	59 377	75 426	78 640	114 719	130 506
72	55–59	169 294	171 187	193 698	244 160	293 150	308 564	342 865	426 113	421 484	580 612	665 292
73	60	29 358	61 599	58 054	65 248	66 419	71 514	70 178	75 855	83 756	105 548	126 534
74	61	22 123	23 600	21 937	33 824	38 889	52 438	58 597	72 684	76 692	102 061	121 950
75	62	20 707	29 859	30 023	39 901	52 030	53 828	59 745	67 752	75 422	97 258	115 331
76	63	17 038	24 442	26 472	34 666	34 408	49 063	51 147	65 690	72 573	90 867	109 589
77	64	22 205	24 691	26 241	36 296	35 977	47 921	58 901	64 351	71 481	86 666	101 504
78	60–64	111 431	164 191	162 727	209 935	227 723	274 764	298 568	346 332	379 924	482 400	574 908
79	65	17 400	26 521	31 263	37 105	39 596	50 876	52 900	65 238	67 451	80 093	99 407
80	66	13 863	20 779	26 094	31 560	40 763	42 178	48 409	55 139	65 363	77 532	98 724
81	67	14 053	17 997	20 893	28 127	30 893	39 330	49 379	49 899	56 471	70 236	97 216
82	68	10 248	16 757	21 748	24 560	33 365	40 883	43 757	48 168	55 952	63 480	89 541
83	69	24 230	11 586	13 341	15 755	23 746	30 174	34 651	44 020	50 096	57 585	90 071
84	65–69	79 794	93 640	113 339	137 107	168 363	203 441	229 096	262 464	295 333	348 926	474 959
85	70	7 775	21 152	29 325	32 035	36 505	41 334	43 753	46 111	46 892	58 845	80 730
86	71	7 090	8 839	12 172	12 211	19 400	22 634	34 516	42 220	43 130	57 549	76 062
87	72	6 329	9 563	14 736	16 080	23 045	30 119	32 812	39 372	41 371	52 266	70 265
88	73	5 698	7 673	11 492	13 243	18 266	17 438	29 141	32 172	39 559	49 317	63 290
89	74	7 137	6 280	11 242	12 732	18 519	17 692	26 792	34 006	32 363	45 580	58 286
90	70–74	34 029	53 507	78 967	86 301	115 735	129 217	167 014	193 881	203 315	263 557	348 633
91	75	4 733	7 517	11 112	14 531	17 469	17 851	26 066	29 850	28 241	42 201	51 360
92	76	3 926	4 988	7 942	10 982	13 848	17 010	20 825	25 378	26 546	38 041	47 605
93	77	4 205	4 436	7 264	8 701	11 867	12 340	18 700	24 660	22 461	33 899	41 056
94	78	2 389	4 691	6 976	9 692	10 937	12 815	18 967	20 333	23 039	28 461	34 806
95	79	5 430	2 740	4 197	5 173	5 926	8 162	12 464	15 618	17 480	26 082	29 701
96	75–79	20 683	24 372	37 491	49 079	60 047	68 178	97 022	115 839	117 767	168 684	204 528
97	80	1 759	4 871	5 979	9 494	10 700	11 996	14 952	16 461	15 679	21 674	27 951
98	81	1 304	1 459	2 452	3 680	3 651	5 162	7 501	12 979	11 486	17 838	25 270
99	82	1 082	1 379	2 246	3 996	4 369	5 363	8 919	10 321	11 642	14 992	20 716
100	83	983	1 091	1 753	2 778	3 157	3 809	4 405	8 582	8 698	12 920	17 616
101	84	1 151	964	1 492	2 848	3 033	3 897	4 303	7 308	7 101	10 893	14 636
102	80–84	6 279	9 764	13 922	22 796	24 910	30 227	40 080	55 651	54 606	78 317	106 189
103	85	679	962	1 403	2 157	2 672	2 871	3 554	5 893	6 069	7 631	11 986
104	86	508	584	966	1 531	1 969	2 057	3 290	4 312	4 516	5 850	9 715
105	87	467	471	700	1 247	1 368	1 522	1 993	3 248	2 979	4 617	7 624
106	88	292	472	679	974	1 267	1 171	1 879	2 812	2 866	3 384	5 590
107	89	618	248	407	603	672	557	1 031	1 713	1 616	2 889	4 226
108	85–89	2 564	2 737	4 155	6 512	7 948	8 178	11 747	17 978	18 046	24 371	39 141
109	90	257	424	540	732	976	1 159	1 271	1 518	1 111	1 832	2 774
110	91	145	119	106	205	326	239	420	694	760	1 307	2 008
111	92	98	106	98	175	317	259	400	581	625	839	1 404
112	93	84	69	64	155	201	130	272	280	381	633	973
113	94	125	59	60	112	170	118	223	180	226	384	599
114	90–94	709	777	868	1 379	1 990	1 905	2 586	3 253	3 103	4 995	7 758
115	95	75	115	73	119	152	110	173	156	173	273	383
116	96	45	52	42	82	105	99	114	111	194	175	223
117	97	56	45	46	52	63	45	79	76	115	92	176
118	98	28	33	32	65	67	49	61	42	78	53	98
119	99	124	25	22	29	42	31	29	20	51	46	80
120	95–99	328	270	215	347	429	334	456	405	611	639	960
121	100–X	58	111	59	105	122	103	100	48	76	67	80
122	Ismeretlen	–	7 003	3 171	519	443	3 841	1 497	1 594	271	705	–
123	Összesen	5 011 310	5 329 191	6 009 351	6 854 415	7 612 114	7 986 875	8 685 109	9 316 074	9 204 799	9 961 044	10 300 996

ÉS NEMEK SZERINT, 1870–2001

Összesen (folytatás)

1980	1990	2001	1870	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1941	1949	1960	1970	1980	1990	2001	Sorszám
			százalék														
138 569	122 410	154 426	0,9	1,5	1,4	1,3	1,1	1,1	1,0	1,0	1,3	1,4	1,2	1,3	1,2	1,5	61
139 497	121 641	147 657	0,8	0,6	0,7	0,7	0,9	0,9	1,0	1,0	1,2	1,4	0,7	1,3	1,2	1,4	62
134 305	118 278	143 602	0,7	0,8	0,9	1,0	0,9	0,9	0,9	1,1	1,2	1,3	0,7	1,3	1,1	1,4	63
138 991	116 406	136 607	0,7	0,6	0,7	0,7	0,8	0,8	0,9	1,0	1,1	1,3	0,7	1,3	1,1	1,3	64
142 876	118 966	122 450	0,8	0,7	0,8	0,7	0,8	0,9	0,9	1,0	1,1	1,2	0,9	1,3	1,1	1,2	65
694 238	597 701	704 742	4,0	4,1	4,5	4,4	4,6	4,6	4,7	5,0	5,9	6,5	4,2	6,5	5,8	6,9	66
130 646	119 767	115 873	0,7	0,9	0,8	0,8	0,9	0,9	0,9	1,0	1,0	1,2	1,3	1,2	1,2	1,1	67
138 061	121 326	131 332	0,6	0,7	0,7	0,8	0,8	0,8	0,8	1,0	1,0	1,2	1,3	1,3	1,2	1,3	68
138 283	121 439	123 307	0,6	0,5	0,6	0,6	0,7	0,8	0,7	0,9	0,9	1,2	1,3	1,3	1,2	1,2	69
136 407	119 358	123 945	0,5	0,7	0,6	0,7	0,8	0,8	0,8	0,9	0,8	1,1	1,2	1,3	1,2	1,2	70
130 576	125 653	114 819	1,0	0,4	0,4	0,5	0,6	0,6	0,7	0,8	0,9	1,2	1,3	1,2	1,2	1,1	71
673 973	607 543	609 276	3,4	3,2	3,2	3,6	3,9	3,9	3,9	4,6	4,6	5,8	6,5	6,3	5,9	6,0	72
114 038	119 603	117 172	0,6	1,2	1,0	1,0	0,9	0,9	0,8	0,8	0,9	1,1	1,2	1,1	1,2	1,1	73
61 883	119 354	108 639	0,4	0,4	0,4	0,5	0,5	0,7	0,7	0,8	0,8	1,0	1,2	0,6	1,2	1,1	74
61 073	113 318	106 772	0,4	0,6	0,5	0,6	0,7	0,7	0,7	0,7	0,8	1,0	1,1	0,6	1,1	1,0	75
62 354	116 175	102 628	0,3	0,5	0,4	0,5	0,5	0,6	0,6	0,7	0,8	0,9	1,1	0,6	1,1	1,0	76
81 338	117 474	100 098	0,4	0,5	0,4	0,5	0,5	0,6	0,7	0,7	0,8	0,9	1,0	0,8	1,1	1,0	77
380 686	585 924	535 309	2,2	3,1	2,7	3,1	3,0	3,4	3,4	3,7	4,1	4,8	5,6	3,6	5,6	5,2	78
115 107	105 875	99 353	0,3	0,5	0,5	0,5	0,5	0,6	0,6	0,7	0,7	0,8	1,0	1,1	1,0	1,0	79
112 333	110 234	99 546	0,3	0,4	0,4	0,5	0,5	0,5	0,6	0,6	0,7	0,8	1,0	1,0	1,1	1,0	80
113 082	109 153	100 040	0,3	0,3	0,3	0,4	0,4	0,5	0,6	0,5	0,6	0,7	0,9	1,1	1,1	1,0	81
104 322	105 417	97 890	0,2	0,3	0,4	0,4	0,4	0,5	0,5	0,5	0,6	0,6	0,9	1,0	1,0	1,0	82
102 528	98 989	93 468	0,5	0,2	0,2	0,2	0,3	0,4	0,4	0,5	0,5	0,6	0,9	1,0	1,0	0,9	83
547 372	529 668	490 297	1,6	1,8	1,9	2,0	2,2	2,5	2,6	2,8	3,2	3,5	4,6	5,1	5,1	4,8	84
97 918	84 225	98 695	0,2	0,4	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5	0,6	0,8	0,9	0,8	1,0	85
90 882	44 662	89 669	0,1	0,2	0,2	0,2	0,3	0,3	0,4	0,5	0,5	0,6	0,7	0,8	0,4	0,9	86
83 297	43 149	87 509	0,1	0,2	0,2	0,2	0,3	0,4	0,4	0,4	0,4	0,5	0,7	0,8	0,4	0,9	87
76 405	42 579	80 941	0,1	0,1	0,2	0,2	0,2	0,2	0,3	0,3	0,4	0,5	0,6	0,7	0,4	0,8	88
67 735	53 167	80 533	0,1	0,1	0,2	0,2	0,2	0,2	0,3	0,4	0,4	0,5	0,6	0,6	0,5	0,8	89
416 237	267 782	437 347	0,7	1,0	1,3	1,3	1,5	1,6	1,9	2,1	2,2	2,6	3,4	3,9	2,6	4,3	90
63 605	73 259	78 520	0,1	0,1	0,2	0,2	0,2	0,2	0,3	0,3	0,3	0,4	0,5	0,6	0,7	0,8	91
60 054	68 533	67 527	0,1	0,1	0,1	0,2	0,2	0,2	0,2	0,3	0,3	0,4	0,5	0,6	0,7	0,7	92
55 965	65 701	68 330	0,1	0,1	0,1	0,1	0,2	0,2	0,2	0,3	0,2	0,3	0,4	0,5	0,6	0,7	93
49 316	56 757	64 484	0,0	0,1	0,1	0,1	0,1	0,2	0,2	0,2	0,3	0,3	0,3	0,5	0,5	0,6	94
45 729	52 334	59 962	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,2	0,2	0,3	0,3	0,4	0,5	0,6	95
274 669	316 584	338 823	0,4	0,5	0,6	0,7	0,8	0,9	1,1	1,2	1,3	1,7	2,0	2,6	3,1	3,3	96
39 288	46 676	52 635	0,0	0,1	0,1	0,1	0,1	0,2	0,2	0,2	0,2	0,2	0,3	0,4	0,4	0,5	97
34 139	40 332	44 783	0,0	0,0	0,0	0,1	0,0	0,1	0,1	0,1	0,1	0,2	0,2	0,3	0,4	0,4	98
29 059	33 782	21 309	0,0	0,0	0,0	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,2	0,2	0,3	0,3	0,2	99
23 798	28 533	18 464	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,1	0,1	0,1	0,2	0,2	0,3	0,2	100
20 072	23 106	17 033	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,1	0,1	0,1	0,2	0,2	0,2	101
146 356	172 429	154 224	0,1	0,2	0,2	0,3	0,3	0,4	0,5	0,6	0,6	0,8	1,0	1,4	1,7	1,5	102
16 128	19 237	17 879	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,1	0,1	0,1	0,2	0,2	0,2	103
12 999	16 304	23 513	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,1	0,1	0,2	0,2	104
9 616	13 364	19 384	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,1	0,1	0,2	105
7 243	10 376	16 382	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,1	0,1	0,2	106
5 328	8 496	12 290	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,1	107
51 314	67 777	89 448	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,2	0,2	0,2	0,4	0,5	0,7	0,9	108
4 197	5 944	9 730	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,1	109
3 039	4 336	7 409	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	110
2 192	3 178	5 374	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	111
1 496	2 214	3 838	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	112
956	1 483	2 838	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	113
11 880	17 155	29 189	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,1	0,1	0,2	0,3	114
610	903	1 952	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	115
402	664	1 423	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	116
261	392	1 046	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	117
157	203	883	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	118
105	137	689	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	119
1 535	2 299	5 993	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	120
83	228	929	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	121
–	–	–	–	0,1	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	–	–	–	122
10 709 463	10 374 823	10 198 315	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	123

Sorszám	Születési évjárat	1870	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1941	1949	1960	1970
						Nő						
1	-1800	43 114	7 426	721	66	-	-	-	-	-	-	-
2	1801-1810	104 920	40 093	9 830	1 048	90	-	-	-	-	-	-
3	1811-1820	196 289	130 400	59 812	15 672	1 501	72	-	-	-	-	-
4	1821-1830	265 827	199 589	142 823	70 383	18 006	1 439	72	-	-	-	-
5	1831-1840	351 050	289 139	234 762	176 900	90 876	21 082	1 876	36	15	-	-
6	1841-1850	428 852	365 746	321 731	271 567	201 150	102 931	28 931	2 368	141	-	-
7	1851-1860	545 610	465 412	413 598	369 717	319 269	243 284	137 583	41 295	5 128	83	-
8	1861-1870	593 558	539 588	484 641	438 670	387 439	337 997	268 779	163 146	61 233	5 212	112
9	1871-1880	-	668 896	596 605	546 128	482 023	440 769	392 684	324 786	215 124	74 067	8 517
10	1881-1890	-	-	777 858	698 130	620 839	573 499	527 393	485 158	403 729	270 324	108 228
11	1891-1900	-	-	-	847 904	793 122	746 558	674 765	640 287	572 524	493 465	362 594
12	1901-1910	-	-	-	-	905 200	882 221	799 624	764 600	704 244	658 981	592 263
13	1911-1920	-	-	-	-	-	760 696	723 263	692 597	651 392	621 453	592 492
14	1921-1930	-	-	-	-	-	-	880 743	864 520	810 217	780 380	763 269
15	1931-1940	-	-	-	-	-	-	-	768 634	740 645	713 521	703 743
16	1941-1948	-	-	-	-	-	-	-	6 881	616 801	604 232	593 592
17	1949-1959	-	-	-	-	-	-	-	-	-	934 863	929 176
18	1960-1969	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	654 907
19	1970-1979	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
20	1980-1989	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
21	1990-2001	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
22	Ismeretlen	-	3 948	1 901	214	255	2 216	944	891	186	420	-
23	Összesen	2 529 220	2 710 237	3 044 282	3 436 399	3 819 770	4 112 764	4 436 657	4 755 199	4 781 379	5 157 001	5 308 893
						Férfi						
1	-1800	45 766	6 233	421	39	-	-	-	-	-	-	-
2	1801-1810	111 655	37 786	8 247	678	32	-	-	-	-	-	-
3	1811-1820	204 851	127 431	56 646	13 636	918	31	-	-	-	-	-
4	1821-1830	276 937	189 635	133 243	64 997	14 852	800	28	-	-	-	-
5	1831-1840	360 858	296 942	231 238	170 142	84 906	17 323	1 166	12	6	-	-
6	1841-1850	387 470	370 569	326 449	271 604	194 936	94 464	22 896	1 290	43	-	-
7	1851-1860	511 140	423 817	424 206	383 608	321 524	234 921	126 453	32 334	2 939	30	-
8	1861-1870	583 413	498 955	433 178	445 459	391 741	337 026	258 885	146 574	47 456	3 265	48
9	1871-1880	-	664 531	573 502	535 946	478 462	410 502	362 650	284 010	171 487	51 814	4 347
10	1881-1890	-	-	776 669	684 735	604 281	492 990	459 291	410 475	318 935	193 420	62 577
11	1891-1900	-	-	-	846 867	787 540	635 683	606 133	575 545	486 149	394 995	250 937
12	1901-1910	-	-	-	-	912 964	878 143	788 202	770 503	653 982	598 476	498 039
13	1911-1920	-	-	-	-	-	770 603	724 046	669 377	579 138	551 708	516 066
14	1921-1930	-	-	-	-	-	-	898 149	875 585	771 468	731 706	710 712
15	1931-1940	-	-	-	-	-	-	-	787 271	752 681	682 888	672 076
16	1941-1948	-	-	-	-	-	-	-	7 196	639 051	617 069	605 604
17	1949-1959	-	-	-	-	-	-	-	-	-	978 387	976 721
18	1960-1969	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	694 976
19	1970-1979	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
20	1980-1989	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
21	1990-2001	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
22	Ismeretlen	-	3 055	1 270	305	188	1 625	553	703	85	285	-
23	Összesen	2 482 090	2 618 954	2 965 069	3 418 016	3 792 344	3 874 111	4 248 452	4 560 875	4 423 420	4 804 043	4 992 103

NŐK ÉS FÉRFIAK, 1870–2001

1980	1990	2001	1880	1890	1900	1910	1920	1930	1941	1949	1960	1970	1980	1990	2001	Sorszám
			az előző népszámlálás százalékában													
Nő																
–	–	–	17,2	9,7	9,2	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1
–	–	–	38,2	24,5	10,7	8,6	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2
–	–	–	66,4	45,9	26,2	9,6	4,8	–	–	–	–	–	–	–	–	3
–	–	–	75,1	71,6	49,3	25,6	8,0	5,0	–	–	–	–	–	–	–	4
–	–	–	82,4	81,2	75,4	51,4	23,2	8,9	1,9	41,7	–	–	–	–	–	5
–	–	–	85,3	88,0	84,4	74,1	51,2	28,1	8,2	6,0	–	–	–	–	–	6
–	–	–	85,3	88,9	89,4	86,4	76,2	56,6	30,0	12,4	1,6	–	–	–	–	7
–	–	–	90,9	89,8	90,5	88,3	87,2	79,5	60,7	37,5	8,5	2,1	–	–	–	8
141	–	–	–	89,2	91,5	88,3	91,4	89,1	82,7	66,2	34,4	11,5	1,7	–	–	9
13 228	291	–	–	–	89,8	88,9	92,4	92,0	92,0	83,2	67,0	40,0	12,2	2,2	–	10
156 613	20 576	534	–	–	–	93,5	94,1	90,4	94,9	89,4	86,2	73,5	43,2	13,1	2,6	11
441 390	190 202	25 199	–	–	–	–	97,5	90,6	95,6	92,1	93,6	89,9	74,5	43,1	13,2	12
533 529	386 333	165 466	–	–	–	–	–	95,1	95,8	94,1	95,4	95,3	90,0	72,4	42,8	13
731 165	643 326	487 126	–	–	–	–	–	–	98,2	93,7	96,3	97,8	95,8	88,0	75,7	14
690 338	648 014	593 421	–	–	–	–	–	–	–	96,4	96,3	98,6	98,1	93,9	91,6	15
583 515	561 297	540 663	–	–	–	–	–	–	–	8963,8	98,0	98,2	98,3	96,2	96,3	16
919 314	887 895	876 208	–	–	–	–	–	–	–	–	–	99,4	98,9	96,6	98,7	17
656 021	638 411	645 877	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	100,2	97,3	101,2	18
795 500	791 356	779 112	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	99,5	98,5	19
–	622 218	645 182	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	103,7	20
–	–	588 877	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	21
–	–	–	–	48,2	11,3	119,2	869,0	42,6	94,4	20,9	225,8	–	–	–	–	22
5 520 754	5 389 919	5 347 665	107,2	112,3	112,9	111,2	107,7	107,9	107,2	100,6	107,9	102,9	104,0	97,6	99,2	23
Férfi																
–	–	–	13,6	6,8	9,3	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	1
–	–	–	33,8	21,8	8,2	4,7	–	–	–	–	–	–	–	–	–	2
–	–	–	62,2	44,5	24,1	6,7	3,4	–	–	–	–	–	–	–	–	3
–	–	–	68,5	70,3	48,8	22,9	5,4	3,5	–	–	–	–	–	–	–	4
–	–	–	82,3	77,9	73,6	49,9	20,4	6,7	1,0	50,0	–	–	–	–	–	5
–	–	–	95,6	88,1	83,2	71,8	48,5	24,2	5,6	3,3	–	–	–	–	–	6
–	–	–	82,9	100,1	90,4	83,8	73,1	53,8	25,6	9,1	1,0	–	–	–	–	7
–	–	–	85,5	86,8	102,8	87,9	86,0	76,8	56,6	32,4	6,9	1,5	–	–	–	8
47	–	–	–	86,3	93,5	89,3	85,8	88,3	78,3	60,4	30,2	8,4	1,1	–	–	9
5 410	74	–	–	–	88,2	88,3	81,6	93,2	89,4	77,7	60,6	32,4	8,6	1,4	–	10
81 458	7 237	340	–	–	–	93,0	80,7	95,4	95,0	84,5	81,2	63,5	32,5	8,9	4,7	11
306 315	93 842	9 051	–	–	–	–	96,2	89,8	97,8	84,9	91,5	83,2	61,5	30,6	9,6	12
422 577	244 688	74 160	–	–	–	–	–	94,0	92,4	86,5	95,3	93,5	81,9	57,9	30,3	13
650 834	498 930	285 560	–	–	–	–	–	–	97,5	88,1	94,8	97,1	91,6	76,7	57,2	14
644 524	563 055	431 311	–	–	–	–	–	–	–	95,6	90,7	98,4	95,9	87,4	76,6	15
586 586	542 526	468 949	–	–	–	–	–	–	–	8880,6	96,6	98,1	96,9	92,5	86,4	16
950 814	890 189	826 994	–	–	–	–	–	–	–	–	–	99,8	97,3	93,6	92,9	17
697 260	660 532	650 586	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	100,3	94,7	98,5	18
842 884	832 667	811 921	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	98,8	97,5	19
–	651 164	674 006	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	103,5	20
–	–	617 772	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	21
–	–	–	–	41,6	24,0	61,6	864,4	34,0	127,1	12,1	335,3	–	–	–	–	22
5 188 709	4 984 904	4 850 650	105,5	113,2	115,3	111,0	102,2	109,7	107,4	97,0	108,6	103,9	103,9	96,1	97,3	23

Sorszám	Korcsoport (év)	1900	1910	1920	1930	1941	1949	1960	1970	1980
					Nő					
1	15–19	43 317	48 393	43 599	38 060	42 357	43 980	54 627	54 824	49 729
2	20–24	177 565	196 079	195 509	200 892	138 984	207 454	234 379	249 917	267 768
3	25–29	202 132	237 493	233 761	273 720	290 114	294 990	314 717	313 631	364 060
4	30–34	198 171	217 319	227 952	290 606	324 468	201 284	336 240	305 208	319 449
5	35–39	176 025	189 832	219 507	245 420	294 448	312 717	337 083	319 761	308 144
6	40–44	164 546	171 082	189 681	207 766	278 334	276 198	193 517	324 207	284 277
7	45–49	134 847	141 883	155 247	185 474	220 759	248 457	292 476	314 742	287 890
8	50–54	108 572	219 582	231 706	150 529	174 025	208 309	249 925	172 499	279 235
9	55–59	76 092			113 015	141 409	143 605	202 823	244 634	252 871
10	60–64	54 509	97 219	117 152	83 111	97 989	108 827	151 265	186 111	123 696
11	65–69	26 775			50 366	59 378	66 611	88 267	124 921	147 752
12	70–74	11 491	22 657	26 312	26 802	30 652	32 265	46 134	69 760	84 411
13	75–79	4 056			9 706	11 425	11 487	17 844	25 604	36 291
14	80–84	1 345	1 912	3 517	2 472	3 079	2 787	4 215	6 623	11 137
15	85–X				949	899	647	831	1 192	1 969
16	Összesen	1 379 443	1 543 451	1 643 943	1 878 888	2 108 320	2 159 618	2 524 343	2 713 634	2 818 679
	Ebből:									
17	15–49	1 096 603	1 202 081	1 265 256	1 441 938	1 589 464	1 585 080	1 763 039	1 882 290	1 881 317
					Férfi					
1	15–19	1 610	2 000	4 370	2 731	2 598	4 390	4 584	6 290	7 186
2	20–24	45 433	56 220	86 326	78 130	34 853	92 295	95 020	123 868	145 502
3	25–29	168 132	200 240	169 245	223 364	204 934	213 143	269 447	275 693	323 724
4	30–34	197 972	214 055	195 176	275 363	312 003	179 509	322 515	279 469	317 855
5	35–39	189 997	198 134	211 759	234 731	307 299	304 878	326 108	314 163	305 155
6	40–44	185 921	188 393	195 540	211 361	287 939	285 192	195 563	325 352	269 798
7	45–49	163 599	167 074	175 719	204 157	225 084	274 699	308 556	316 680	291 688
8	50–54	131 960	282 858	299 236	176 263	191 582	220 693	279 624	184 245	291 824
9	55–59	108 676			147 493	173 496	166 771	247 031	278 439	273 425
10	60–64	84 530	154 447	189 966	123 811	136 380	143 719	190 224	231 672	149 117
11	65–69	51 567			88 581	98 321	106 476	123 760	179 166	199 987
12	70–74	26 969	53 614	60 191	56 182	65 559	66 015	84 080	112 512	134 561
13	75–79	12 710			26 993	32 205	32 758	45 816	53 571	73 138
14	80–84	5 556	6 615	7 986	8 145	11 483	11 737	16 671	21 778	28 220
15	85–X				2 283	2 978	2 872	4 172	6 358	7 752
16	Összesen	1 374 632	1 523 650	1 595 514	1 859 588	2 086 714	2 105 147	2 513 171	2 709 256	2 818 932
	Ebből:									
17	15–49	952 664	1 026 116	1 038 135	1 229 837	1 374 710	1 354 106	1 521 793	1 641 515	1 660 908
					Összesen					
1	15–19	44 927	50 393	47 969	40 791	44 955	48 370	59 211	61 114	56 915
2	20–24	222 998	252 299	281 835	279 022	173 837	299 749	329 399	373 785	413 270
3	25–29	370 264	437 733	403 006	497 084	495 048	508 133	584 164	589 324	687 784
4	30–34	396 143	431 374	423 128	565 969	636 471	380 793	658 755	584 677	637 304
5	35–39	366 022	387 966	431 266	480 151	601 747	617 595	663 191	633 924	613 299
6	40–44	350 467	359 475	385 221	419 127	566 273	561 390	389 080	649 559	554 075
7	45–49	298 446	308 957	330 966	389 631	445 843	523 156	601 032	631 422	579 578
8	50–54	240 532	502 440	530 942	326 792	365 607	429 002	529 549	356 744	571 059
9	55–59	184 768			260 508	314 905	310 376	449 854	523 073	526 296
10	60–64	139 039	251 666	307 118	206 922	234 369	252 546	341 489	417 783	272 813
11	65–69	78 342			138 947	157 699	173 087	212 027	304 087	347 739
12	70–74	38 460	76 271	86 503	82 984	96 211	98 280	130 214	182 272	218 972
13	75–79	16 766			36 699	43 630	44 245	63 660	79 175	109 429
14	80–84	6 901	8 527	11 503	10 617	14 562	14 524	20 886	28 401	39 357
15	85–X				3 232	3 877	3 519	5 003	7 550	9 721
16	Összesen	2 754 075	3 067 101	3 239 457	3 738 476	4 195 034	4 264 765	5 037 514	5 422 890	5 637 611
	Ebből:									
17	15–49	2 049 267	2 228 197	2 303 391	2 671 775	2 964 174	2 939 186	3 284 832	3 523 805	3 542 225

ÁLLAPOT ÉS KORCSOPORT SZERINT, 1900–2001

Házas

1990	2001	1900	1910	1920	1930	1941	1949	1960	1970	1980	1990	2001	Sorszám
		a megfelelő korú népesség százalékában											
Nő													
25 934	4 967	12,4	12,7	10,2	9,0	9,6	11,4	14,6	12,3	15,7	6,9	1,5	1
178 032	80 188	60,4	61,0	48,2	47,5	46,6	51,9	67,1	65,6	67,2	53,7	20,3	2
237 544	203 645	80,1	79,4	68,6	72,7	73,5	72,5	85,6	85,3	82,9	77,5	52,7	3
309 996	241 169	85,1	84,3	76,5	79,8	80,3	77,6	87,0	88,5	85,3	80,4	69,8	4
335 535	223 062	85,6	84,7	79,6	79,0	81,7	79,5	85,2	88,1	85,1	79,1	73,2	5
279 478	260 018	82,8	82,4	78,9	75,7	80,1	78,8	80,9	85,7	84,0	77,4	72,1	6
263 089	296 703	78,8	78,9	77,5	73,4	75,3	76,2	77,5	81,7	81,3	75,9	69,8	7
233 417	248 742	71,5	68,8	68,6	69,4	68,0	70,5	73,4	75,3	76,7	72,9	67,4	8
219 561	208 596	63,6			64,3	61,7	61,5	66,6	68,6	69,2	67,0	63,3	9
189 734	171 500	50,7	48,3	48,2	54,5	52,7	51,1	57,1	59,8	58,8	58,2	56,1	10
142 205	133 422	38,6			43,3	42,8	40,5	44,0	47,7	47,8	46,1	46,4	11
52 990	92 974	25,4	24,9	25,6	30,9	30,1	28,5	30,0	34,2	34,7	32,9	34,6	12
42 562	48 778	16,1			19,1	18,6	17,6	18,0	20,2	21,6	21,3	22,2	13
12 950	12 876	7,9	9,6	14,2	11,1	10,0	9,0	9,2	9,9	11,6	11,3	12,3	14
2 727	5 309				9,9	6,5	4,8	4,5	3,8	4,3	4,4	5,9	15
2 525 754	2 231 949	61,6	61,7	56,8	57,8	59,3	59,1	64,4	63,8	64,3	58,1	49,4	16
1 629 608	1 309 752	64,4	64,2	57,9	59,5	62,6	62,8	70,8	70,6	72,8	64,4	51,5	17
Férfi													
4 181	788	0,5	0,5	1,0	0,7	0,6	1,1	1,2	1,3	2,1	1,1	0,2	1
88 350	32 768	16,0	18,3	24,6	18,8	12,3	24,1	28,8	31,5	35,0	25,5	7,9	2
196 022	144 328	66,6	67,5	59,3	60,0	53,0	58,3	76,0	74,5	71,6	62,5	36,0	3
284 238	214 168	85,0	84,0	78,0	81,2	76,5	78,7	87,8	85,9	83,4	73,1	60,3	4
324 275	207 096	89,3	88,6	87,3	87,9	84,8	85,4	91,1	90,1	85,1	76,6	68,1	5
281 696	244 562	91,0	91,0	90,2	90,1	88,6	88,0	92,1	91	86,1	79,3	70,3	6
264 488	290 623	91,3	90,5	90,7	90,8	89,8	89,3	91,4	91,7	88,1	80,6	72,7	7
228 405	254 794	89,7	88,0	88,8	90,2	89,7	89,6	90,6	91,5	88,3	82,3	75,9	8
235 824	219 934	87,3			88,2	88,2	88,7	89,5	90,2	88,6	84,2	78,7	9
217 843	182 432	82,5	79,2	80,9	84,7	85,0	86,1	87,5	87,8	87,5	83,8	79,4	10
181 656	161 642	76,2			78,6	79,5	81,3	83,6	84,1	84,0	82,1	79,8	11
83 349	129 441	65,7	63,1	63,7	70,0	71,1	73,4	76,5	77,7	77,9	78,3	76,7	12
82 188	83 344	53,1			58,4	59,2	62,4	65,6	68,7	68,7	70,2	70,2	13
33 374	31 236	37,9	41,4	40,4	45,7	46,3	49,3	51,3	55,9	55,9	57,9	63,1	14
10 033	16 609				33,4	31,2	33,6	34,0	37,8	39,8	40,1	46,5	15
2 515 922	2 213 765	61,8	61,8	60,3	61,2	62,5	64,5	71,5	69,9	70,8	64,6	55,6	16
1 443 250	1 134 333	56,0	55,6	53,0	54,3	55,8	57,5	65,1	62,9	64,2	56,6	44,3	17
Összesen													
30 115	5 755	6,5	6,7	5,7	4,9	5,1	6,2	7,9	6,7	8,7	3,9	0,9	1
266 382	112 956	38,6	40,1	37,3	33,3	29,9	38,3	48,5	48,3	50,8	39,3	14,0	2
433 566	347 973	73,4	73,5	64,3	66,4	63,4	65,8	80,9	79,9	77,1	69,9	44,2	3
594 234	455 337	85,0	84,1	77,2	80,5	78,4	78,1	87,4	87,2	84,3	76,7	65,0	4
659 810	430 158	87,5	86,6	83,2	83,1	83,2	82,3	88,0	89,1	85,1	77,9	70,7	5
561 174	504 580	87,0	86,7	84,3	82,3	84,2	83,2	86,2	88,3	85,0	78,3	71,2	6
527 577	587 326	85,2	84,7	84,0	81,6	82,0	82,5	84,1	86,4	84,6	78,2	71,2	7
461 822	503 536	80,4	78,4	78,7	79,2	77,9	79,2	81,6	82,9	82,3	77,3	71,4	8
455 385	428 530	75,7			76,0	73,9	73,6	77,5	78,6	78,1	75,0	70,3	9
407 577	353 932	66,2	63,5	64,2	69,3	67,7	66,5	70,8	72,7	71,7	69,6	66,1	10
323 861	295 064	57,1			60,7	60,1	58,6	60,8	64,0	63,5	61,1	60,2	11
136 339	222 415	44,6	43,4	43,8	49,7	49,6	48,3	49,4	52,3	52,6	50,9	50,9	12
124 750	132 122	34,2			37,8	37,7	37,6	37,7	38,7	39,8	39,4	39,0	13
46 324	44 112	21,8	23,8	25,8	26,5	26,2	26,6	26,7	26,7	26,9	26,9	28,6	14
12 760	21 918				19,7	16,7	15,9	16,3	15,7	15,0	14,6	17,5	15
5 041 676	4 445 714	40,2	40,3	40,6	43,0	45,0	46,3	50,6	52,6	52,6	48,6	43,6	16
3 072 858	2 444 085	60,2	59,9	55,6	57,0	59,3	60,2	68,0	66,8	68,5	60,5	47,9	17

Sorszám	Korcsoport (év)	1900	1910	1920	1930	1941	1949	1960	1970	1980
					Nő					
1	15–19	304 793	332 281	382 113	382 213	399 607	342 673	319 776	390 602	264 942
2	20–24	113 273	121 812	204 221	218 123	156 784	186 257	109 737	122 606	118 887
3	25–29	43 521	53 153	85 509	91 887	95 818	89 132	41 274	38 016	49 245
4	30–34	24 584	28 489	39 354	54 345	63 429	35 928	32 920	20 225	24 127
5	35–39	15 498	18 502	22 816	33 768	42 849	42 036	30 063	16 626	17 176
6	40–44	12 581	13 923	15 937	22 838	34 613	33 118	17 810	19 048	13 673
7	45–49	8 475	10 216	11 041	15 925	25 190	27 584	27 449	20 882	13 462
8	50–54	7 160	16 023	15 936	12 719	18 839	23 622	24 686	13 522	16 315
9	55–59	4 711			8 786	13 568	16 650	22 476	22 234	18 337
10	60–64	4 358	8 502	9 583	7 169	10 326	12 905	18 912	20 408	11 904
11	65–69	2 409			5 161	7 110	8 387	13 729	17 860	18 710
12	70–74	1 641	3 473	3 489	3 713	4 660	5 190	9 127	13 778	15 730
13	75–79	753			1 812	2 711	2 769	5 045	8 491	11 309
14	80–84	673	858	1 478	781	1 357	1 154	2 153	4 022	6 563
15	85–X				731	1 052	698	971	1 688	3 148
16	Összesen	544 430	607 232	791 477	859 971	877 913	828 103	676 128	730 008	603 528
	Ebből:									
17	15–49	522 725	578 376	760 991	819 099	818 290	756 728	579 029	628 005	501 512
					Férfi					
1	15–19	335 917	370 209	414 812	410 531	444 887	384 922	373 881	461 672	327 413
2	20–24	237 856	251 023	263 172	336 895	247 599	290 212	233 482	266 194	265 506
3	25–29	82 589	93 769	114 120	145 799	179 239	149 243	81 144	85 818	113 487
4	30–34	32 082	37 345	50 932	57 690	89 697	44 158	38 192	35 117	44 070
5	35–39	19 032	21 147	25 179	26 197	46 576	43 271	24 307	21 788	30 618
6	40–44	13 268	13 430	14 541	16 498	26 426	28 712	11 595	18 208	21 832
7	45–49	9 231	10 690	10 056	12 226	15 684	20 665	18 557	14 734	16 530
8	50–54	6 924	15 110	13 942	8 965	11 050	12 574	16 567	7 929	14 619
9	55–59	5 082			6 856	8 648	8 673	13 341	13 311	12 120
10	60–64	3 600	7 826	7 595	5 453	6 079	6 439	8 337	11 772	6 114
11	65–69	2 095			3 872	4 233	4 488	5 409	8 822	9 424
12	70–74	1 172	2 373	2 617	2 337	2 793	2 493	3 467	4 904	7 171
13	75–79	680			1 138	1 431	1 292	1 856	2 544	4 146
14	80–84	685	628	1 759	478	570	469	738	1 088	1 619
15	85–X				537	723	253	417	455	592
16	Összesen	750 213	823 550	918 725	1 035 472	1 085 635	997 864	831 290	954 356	875 261
	Ebből:									
17	15–49	729 975	797 613	892 812	1 005 836	1 050 108	961 183	781 158	903 531	819 456
					Összesen					
1	15–19	640 710	702 490	796 925	792 744	844 494	727 595	693 657	852 274	592 355
2	20–24	351 129	372 835	467 393	555 018	404 383	476 469	343 219	388 800	384 393
3	25–29	126 110	146 922	199 629	237 686	275 057	238 375	122 418	123 834	162 732
4	30–34	56 666	65 834	90 286	112 035	153 126	80 086	71 112	55 342	68 197
5	35–39	34 530	39 649	47 995	59 965	89 425	85 307	54 370	38 414	47 794
6	40–44	25 849	27 353	30 478	39 336	61 039	61 830	29 405	37 256	35 505
7	45–49	17 706	20 906	21 097	28 151	40 874	48 249	46 006	35 616	29 992
8	50–54	14 084	31 133	29 878	21 684	29 889	36 196	41 253	21 451	30 934
9	55–59	9 793			15 642	22 216	25 323	35 817	35 545	30 457
10	60–64	7 958	16 328	17 178	12 622	16 405	19 344	27 249	32 180	18 018
11	65–69	4 504			9 033	11 343	12 875	19 138	26 682	28 134
12	70–74	2 813	5 846	6 106	6 050	7 453	7 683	12 594	18 682	22 901
13	75–79	1 433			2 950	4 142	4 061	6 901	11 035	15 455
14	80–84	1 358	1 486	3 237	1 259	1 927	1 623	2 891	5 110	8 182
15	85–X				1 268	1 775	951	1 388	2 143	3 740
16	Összesen	1 294 643	1 430 782	1 710 202	1 895 443	1 963 548	1 825 967	1 507 418	1 684 364	1 478 789
	Ebből:									
17	15–49	1 252 700	1 375 989	1 653 803	1 824 935	1 868 398	1 717 911	1 360 187	1 531 536	1 320 968

ÁLLAPOT ÉS KORCSOPORT SZERINT, 1900–2001

Nőtlen, hajadon

1990	2001	1900	1910	1920	1930	1941	1949	1960	1970	1980	1990	2001	Sorszám
		a megfelelő korú népesség százalékában											
Nő													
346 902	322 310	87,5	87,2	89,7	90,9	90,4	88,5	85,3	87,6	83,9	92,9	98,4	1
144 054	309 105	38,5	37,9	50,3	51,6	52,6	46,6	31,4	32,2	29,8	43,4	78,3	2
42 522	158 447	17,3	17,8	25,1	24,4	24,3	21,9	11,2	10,3	11,2	13,9	41,0	3
27 342	60 240	10,6	11,1	13,2	14,9	15,7	13,9	8,5	5,9	6,4	7,1	17,4	4
22 984	27 978	7,5	8,3	8,3	10,9	11,9	10,7	7,6	4,6	4,7	5,4	9,2	5
16 115	21 882	6,3	6,7	6,6	8,3	10,0	9,4	7,4	5,0	4,0	4,5	6,1	6
13 336	20 914	5,0	5,7	5,5	6,3	8,6	8,5	7,3	5,4	3,8	3,8	4,9	7
11 140	15 595	4,7	5,0	4,7	5,9	7,4	8,0	7,3	5,9	4,5	3,5	4,2	8
10 917	12 099	3,9			5,0	5,9	7,1	7,4	6,2	5,0	3,3	3,7	9
13 156	10 545	4,1	4,2	3,9	4,7	5,6	6,1	7,1	6,6	5,7	4,0	3,5	10
13 973	9 253	3,5			4,4	5,1	5,1	6,8	6,8	6,0	4,5	3,2	11
8 223	10 197	3,6	3,8	3,4	4,3	4,6	4,6	5,9	6,8	6,5	5,1	3,8	12
10 997	9 749	3,0			3,6	4,4	4,2	5,1	6,7	6,7	5,5	4,4	13
6 851	4 953	4,0	4,3	6,0	3,5	4,4	3,7	4,7	6,0	6,8	6,0	4,7	14
3 995	5 260				7,7	7,7	5,2	5,2	5,4	6,9	6,4	5,9	15
692 507	998 527	24,3	24,3	27,3	26,4	24,7	22,7	17,3	17,2	13,8	15,9	22,1	16
613 255	920 876	30,7	30,9	34,8	33,8	32,2	30,0	23,2	23,6	19,4	24,2	36,2	17
Férfi													
389 125	340 400	99,5	99,5	99,0	99,3	99,4	98,9	98,8	98,6	97,8	98,9	99,8	1
255 567	380 331	83,9	81,6	75,1	81,0	87,6	75,7	70,8	67,7	64,0	73,7	91,7	2
102 488	244 068	32,7	31,6	40,0	39,1	46,3	40,8	22,9	23,2	25,1	32,7	60,9	3
73 025	113 762	13,8	14,7	20,3	17,0	22,0	19,4	10,4	10,8	11,6	18,8	32,0	4
52 783	62 257	9,0	9,5	10,4	9,8	12,8	12,1	6,8	6,2	8,5	12,5	20,5	5
29 575	53 526	6,5	6,5	6,7	7,0	8,1	8,9	5,5	5,1	7,0	8,3	15,4	6
22 433	43 585	5,1	5,8	5,2	5,4	6,3	6,7	5,5	4,3	5,0	6,8	10,9	7
16 027	24 801	4,7	4,7	4,1	4,6	5,2	5,1	5,4	3,9	4,4	5,8	7,4	8
11 662	15 410	4,1			4,1	4,4	4,6	4,8	4,3	3,9	4,2	5,5	9
9 428	11 809	3,5	4,0	3,2	3,7	3,8	3,9	3,8	4,5	3,6	3,6	5,1	10
7 094	7 702	3,1			3,4	3,4	3,4	3,7	4,1	4,0	3,2	3,8	11
3 154	5 844	2,9	2,8	2,8	2,9	3,0	2,8	3,2	3,4	4,2	3,0	3,5	12
3 779	4 057	2,8			2,5	2,6	2,5	2,7	3,3	3,9	3,2	3,4	13
1 987	1 451	4,7	3,9	8,9	2,7	2,3	2,0	2,3	2,8	3,2	3,4	2,9	14
828	1 560				7,9	7,6	3,0	3,4	2,7	3,0	3,3	4,4	15
978 955	1 310 563	33,7	33,4	34,7	34,1	32,5	30,6	23,7	24,6	22,0	25,1	32,9	16
924 996	1 237 929	42,9	43,2	45,6	44,4	42,6	40,8	33,4	34,6	31,7	36,3	48,3	17
Összesen													
736 027	662 710	93,4	93,3	94,3	95,1	94,9	93,7	92,1	93,2	91,1	96,0	99,1	1
399 621	689 436	60,8	59,3	61,8	66,2	69,6	60,9	50,6	50,2	47,2	58,9	85,2	2
145 010	402 515	25,0	24,7	31,9	31,7	35,2	30,8	16,9	16,8	18,3	23,4	51,1	3
100 367	174 002	12,2	12,8	16,5	15,9	18,9	16,4	9,4	8,3	9,0	13,0	24,8	4
75 767	90 235	8,3	8,9	9,3	10,4	12,4	11,4	7,2	5,4	6,6	8,9	14,8	5
45 690	75 408	6,4	6,6	6,7	7,7	9,1	9,2	6,5	5,1	5,4	6,4	10,6	6
35 769	64 499	5,1	5,7	5,4	5,9	7,5	7,6	6,4	4,9	4,4	5,3	7,8	7
27 167	40 396	4,7	4,9	4,4	5,3	6,4	6,7	6,4	5,0	4,5	4,5	5,7	8
22 579	27 509	4,0			4,6	5,2	6,0	6,2	5,3	4,5	3,7	4,5	9
22 584	22 354	3,8	4,1	3,6	4,2	4,7	5,1	5,6	5,6	4,7	3,9	4,2	10
21 067	16 955	3,3			3,9	4,3	4,4	5,5	5,6	5,1	4,0	3,5	11
11 377	16 041	3,3	3,3	3,1	3,6	3,8	3,8	4,8	5,4	5,5	4,2	3,7	12
14 776	13 806	2,9			3,0	3,6	3,4	4,1	5,4	5,6	4,7	4,1	13
8 838	6 404	4,3	4,1	7,3	3,1	3,5	3,0	3,7	4,8	5,6	5,1	4,2	14
4 823	6 820				7,7	7,6	4,3	4,5	4,5	5,8	5,5	5,4	15
1 671 462	2 309 090	18,9	18,8	21,4	21,8	21,1	19,8	15,1	16,4	13,8	16,1	22,6	16
1 538 251	2 158 805	36,8	37,0	39,9	38,9	37,3	35,2	28,2	29,0	25,6	30,3	42,3	17

Sorszám	Korcsoport (év)	1900	1910	1920	1930	1941	1949	1960	1970	1980
					Nő					
1	15–19	332	332	304	198	129	233	100	100	106
2	20–24	2 496	2 532	4 507	1 996	1 085	3 595	753	709	789
3	25–29	5 802	6 534	18 304	5 588	4 390	16 793	2 208	1 835	2 253
4	30–34	9 220	9 722	26 992	11 865	9 165	16 681	4 911	3 612	4 133
5	35–39	13 341	13 975	30 048	24 745	15 075	29 849	15 356	7 190	7 669
6	40–44	20 772	21 020	32 117	38 831	25 569	33 078	18 689	13 538	13 166
7	45–49	27 164	26 753	32 397	47 461	40 150	42 044	43 733	28 379	23 527
8	50–54	35 734	82 159	88 017	50 846	58 020	56 617	53 921	30 694	39 950
9	55–59	38 604			51 932	70 780	68 476	69 326	72 732	69 535
10	60–64	48 433	94 838	115 479	60 930	75 382	88 171	86 962	91 889	62 100
11	65–69	40 174			60 085	71 042	87 523	94 138	110 251	128 059
12	70–74	32 068	64 581	72 899	55 834	65 641	74 966	95 851	114 635	134 376
13	75–79	20 301			39 091	47 010	50 648	74 835	89 874	115 737
14	80–84	14 958	17 038	19 753	18 953	26 286	26 745	39 063	55 635	75 873
15	85–X				7 848	11 730	12 162	16 589	27 892	39 385
16	Összesen	309 399	339 484	440 817	476 203	521 454	607 581	616 435	648 965	716 658
	Ebből:									
17	15–49	79 127	80 868	144 669	130 684	95 563	142 273	85 750	55 363	51 643
					Férfi					
1	15–19	24	13	7	19	6	23	1	18	30
2	20–24	319	328	528	436	139	250	84	99	128
3	25–29	1 424	1 999	1 431	1 836	1 352	1 163	373	282	397
4	30–34	2 382	2 548	2 832	3 001	2 988	1 635	692	558	714
5	35–39	3 172	3 197	4 052	2 914	4 151	3 791	1 113	926	1 284
6	40–44	4 691	4 461	5 346	3 909	5 612	5 333	1 156	1 778	2 083
7	45–49	5 995	6 145	6 685	5 885	6 133	7 613	3 538	2 958	3 831
8	50–54	7 908	22 070	22 058	8 169	8 075	9 330	6 430	3 050	6 552
9	55–59	10 480			11 432	12 061	10 047	10 415	8 540	9 747
10	60–64	14 196	32 176	36 541	15 867	16 127	14 788	15 151	14 089	8 931
11	65–69	13 914			19 702	20 019	18 816	16 751	20 605	21 336
12	70–74	12 865	28 789	31 458	21 392	23 275	20 876	21 053	24 854	26 770
13	75–79	10 538			17 962	20 508	18 230	21 454	20 703	27 167
14	80–84	8 395	8 717	9 998	9 167	12 661	11 535	14 880	15 663	19 926
15	85–X				3 991	5 825	5 412	7 619	9 868	10 866
16	Összesen	96 303	110 443	120 936	125 682	138 932	128 842	120 710	123 991	139 762
	Ebből:									
17	15–49	18 007	18 691	20 881	18 000	20 381	19 808	6 957	6 619	8 467
					Összesen					
1	15–19	356	345	311	217	135	256	101	118	136
2	20–24	2 815	2 860	5 035	2 432	1 224	3 845	837	808	917
3	25–29	7 226	8 533	19 735	7 424	5 742	17 956	2 581	2 117	2 650
4	30–34	11 602	12 270	29 824	14 866	12 153	18 316	5 603	4 170	4 847
5	35–39	16 513	17 172	34 100	27 659	19 226	33 640	16 469	8 116	8 953
6	40–44	25 463	25 481	37 463	42 740	31 181	38 411	19 845	15 316	15 249
7	45–49	33 159	32 898	39 082	53 346	46 283	49 657	47 271	31 337	27 358
8	50–54	43 642	104 229	110 075	59 015	66 095	65 947	60 351	33 744	46 502
9	55–59	49 084			63 364	82 841	78 523	79 741	81 272	79 282
10	60–64	62 629	127 014	152 020	76 797	91 509	102 959	102 113	105 978	71 031
11	65–69	54 088			79 787	91 061	106 339	110 889	130 856	149 395
12	70–74	44 933	93 370	104 357	77 226	88 916	95 842	116 904	139 489	161 146
13	75–79	30 839			57 053	67 518	68 878	96 289	110 577	142 904
14	80–84	23 353	25 755	29 751	28 120	38 947	38 280	53 943	71 298	95 799
15	85–X				11 839	17 555	17 574	24 208	37 760	50 251
16	Összesen	405 702	449 927	561 753	601 885	660 386	736 423	737 145	772 956	856 420
	Ebből:									
17	15–49	97 134	99 559	165 550	148 684	115 944	162 081	92 707	61 982	60 110

ÁLLAPOT ÉS KORCSOPORT SZERINT, 1900–2001
Özvegy

1990	2001	1900	1910	1920	1930	1941	1949	1960	1970	1980	1990	2001	Sorszám
		a megfelelő korú népesség százalékában											
						Nő							
96	31	0,1	0,1	0,1	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1
588	179	0,8	0,8	1,1	0,5	0,4	0,9	0,2	0,2	0,2	0,2	0,0	2
1 739	1 166	2,3	2,2	5,4	1,5	1,1	4,1	0,6	0,5	0,5	0,6	0,3	3
4 964	3 491	4,0	3,8	9,1	3,3	2,3	6,4	1,3	1,0	1,1	1,3	1,0	4
9 934	7 088	6,5	6,2	10,9	8,0	4,2	7,6	3,9	2,0	2,1	2,3	2,3	5
15 666	16 383	10,5	10,1	13,4	14,1	7,4	9,4	7,8	3,6	3,9	4,3	4,5	6
26 180	31 865	15,9	14,9	16,2	18,8	13,7	12,9	11,6	7,4	6,6	7,5	7,5	7
41 104	46 012	23,5	25,7	26,0	23,4	22,7	19,2	15,8	13,4	11,0	12,8	12,5	8
65 607	65 200	32,3			29,6	30,9	29,3	22,8	20,4	19,0	20,0	19,8	9
97 956	92 216	45,1	47,1	47,5	40,0	40,5	41,4	32,8	29,5	29,5	30,0	30,2	10
133 144	120 673	57,9			51,6	51,2	53,2	46,9	42,1	41,4	43,2	41,9	11
91 828	146 251	70,9	71,1	70,8	64,3	64,6	66,1	62,4	56,3	55,2	56,9	54,4	12
138 359	149 143	80,8			77,0	76,5	77,6	75,7	71,0	68,8	69,3	67,7	13
91 764	81 954	88,0	85,8	79,6	85,1	85,2	86,8	85,3	82,8	79,1	80,0	78,3	14
54 339	75 966				82,1	85,4	89,7	89,6	89,6	86,8	87,0	84,6	15
773 268	837 618	13,8	13,6	15,2	14,6	14,7	16,6	15,7	15,3	16,3	17,8	18,5	16
59 167	60 203	4,6	4,3	6,6	5,4	3,8	5,6	3,4	2,1	2,0	2,3	2,4	17
						Férfi							
17	3	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1
70	21	0,1	0,1	0,2	0,1	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	2
296	147	0,6	0,7	0,5	0,5	0,3	0,3	0,1	0,1	0,1	0,1	0,0	3
955	484	1,0	1,0	1,1	0,9	0,7	0,7	0,2	0,2	0,2	0,2	0,1	4
1 989	1 132	1,5	1,4	1,7	1,1	1,1	1,1	0,3	0,3	0,4	0,5	0,4	5
3 339	3 258	2,3	2,2	2,5	1,7	1,7	1,6	0,5	0,5	0,7	0,9	0,9	6
4 999	7 037	3,3	3,3	3,5	2,6	2,4	2,5	1,0	0,9	1,2	1,5	1,8	7
7 118	9 538	5,4	6,9	6,5	4,2	3,8	3,8	2,1	1,5	2,0	2,6	2,8	8
11 222	11 867	8,4			6,8	6,1	5,3	3,8	2,8	3,2	4,0	4,2	9
18 214	15 174	13,9	16,5	15,6	10,9	10,1	8,9	7,0	5,3	5,2	7,0	6,6	10
23 114	20 015	20,6			17,5	16,2	14,4	11,3	9,7	9,0	10,5	9,9	11
16 413	25 247	31,3	33,9	33,3	26,7	25,2	23,2	19,1	17,2	15,5	15,4	15,0	12
27 989	26 952	44,0			38,8	37,7	34,7	30,7	26,6	25,5	23,9	22,7	13
21 125	15 434	57,3	54,5	50,5	51,5	51,1	48,5	45,8	40,2	39,5	36,6	31,2	14
13 792	16 618				58,4	61,0	63,3	62,1	58,7	55,8	55,2	46,5	15
150 652	152 927	4,3	4,5	4,6	4,1	4,2	3,9	3,4	3,2	3,5	3,9	3,8	16
11 665	12 082	1,1	1,0	1,1	0,8	0,8	0,8	0,3	0,3	0,3	0,5	0,5	17
						Összesen							
113	34	0,1	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	1
658	200	0,5	0,5	0,7	0,3	0,2	0,5	0,1	0,1	0,1	0,1	0,0	2
2 035	1 313	1,4	1,4	3,2	1,0	0,7	2,3	0,4	0,3	0,3	0,3	0,2	3
5 919	3 975	2,5	2,4	5,4	2,1	1,5	3,8	0,7	0,6	0,6	0,8	0,6	4
11 923	8 220	3,9	3,8	6,6	4,8	2,7	4,5	2,2	1,1	1,2	1,4	1,4	5
19 005	19 641	6,3	6,1	8,2	8,4	4,6	5,7	4,4	2,1	2,3	2,7	2,8	6
31 179	38 902	9,5	9,0	9,9	11,2	8,5	7,8	6,6	4,3	4,0	4,6	4,7	7
48 222	55 550	14,6	16,3	16,3	14,3	14,1	12,2	9,3	7,8	6,7	8,1	7,9	8
76 829	77 067	20,1			18,5	19,4	18,6	13,7	12,2	11,8	12,6	12,6	9
116 170	107 390	29,8	32,1	31,8	25,7	26,4	27,1	21,2	18,4	18,7	19,8	20,1	10
156 258	140 688	39,4			34,8	34,7	36,0	31,8	27,6	27,3	29,5	28,7	11
108 241	171 498	52,1	53,1	52,9	46,2	45,9	47,1	44,4	40,0	38,7	40,4	39,2	12
166 348	176 095	62,8			58,8	58,3	58,5	57,1	54,1	52,0	52,5	52,0	13
112 889	97 388	73,8	71,9	66,7	70,2	70,0	70,1	68,9	67,1	65,5	65,5	63,1	14
68 131	92 584				72,3	75,4	79,5	78,7	78,8	77,5	77,9	73,7	15
923 920	990 545	5,9	5,9	7,0	6,9	7,1	8,0	7,4	7,5	8,0	8,9	9,7	16
70 832	72 285	2,9	2,7	4,0	3,2	2,3	3,3	1,9	1,2	1,2	1,4	1,4	17

Sorszám	Korcsoport (év)	1900	1910	1920	1930	1941	1949	1960	1970	1980
					Nő					
1	15–19	42	111	144	198	101	186	497	615	963
2	20–24	511	1 123	1 508	2 086	1 102	2 491	4 495	7 891	11 315
3	25–29	828	2 113	3 239	5 332	4 320	6 125	9 571	14 335	23 818
4	30–34	1 018	2 278	3 571	7 341	7 142	5 394	12 238	15 719	26 964
5	35–39	813	1 906	3 259	6 675	8 024	8 517	13 363	19 178	29 029
6	40–44	771	1 494	2 597	5 125	8 765	8 112	9 194	21 683	27 485
7	45–49	561	1 068	1 752	3 973	6 907	8 179	13 880	21 284	29 388
8	50–54	417	1 505	2 338	2 940	4 940	7 058	11 916	12 239	28 336
9	55–59	277			1 917	3 577	4 731	9 883	16 867	24 602
10	60–64	162	591	1 055	1 235	2 281	3 176	7 789	12 582	12 505
11	65–69	80			722	1 278	1 864	4 683	8 796	14 764
12	70–74	48	165	242	450	723	911	2 467	5 608	8 935
13	75–79	25			175	324	362	1 141	2 586	4 857
14	80–84	24	44	65	63	132	117	370	937	2 295
15	85–X				26	55	45	124	346	852
16	Összesen	5 577	12 398	19 770	38 258	49 671	57 268	101 611	160 666	246 108
	Ebből:									
17	15–49	4 544	10 093	16 070	30 730	36 361	39 004	63 238	100 705	148 962
					Férfi					
1	15–19	–	1	5	6	1	27	25	322	123
2	20–24	30	57	195	228	69	436	1 013	2 912	4 022
3	25–29	163	645	666	1 514	1 192	2 182	3 762	8 223	14 567
4	30–34	377	948	1 378	3 107	3 264	2 751	6 008	10 320	18 675
5	35–39	445	1 088	1 682	3 130	4 525	5 172	6 358	11 819	21 494
6	40–44	474	822	1 419	2 787	4 879	4 924	4 098	12 163	19 670
7	45–49	429	726	1 196	2 468	3 788	4 704	6 852	10 904	19 131
8	50–54	336	1 486	1 790	2 038	2 989	3 592	6 169	6 125	17 407
9	55–59	238			1 434	2 574	2 531	5 317	8 535	13 336
10	60–64	147	487	819	992	1 768	1 899	3 760	6 385	6 319
11	65–69	93			607	1 083	1 168	2 189	4 538	7 340
12	70–74	47	130	198	304	578	599	1 378	2 582	4 283
13	75–79	16			145	225	221	693	1 155	2 024
14	80–84	22	30	36	21	83	62	227	443	723
15	85–X				21	16	18	54	140	248
16	Összesen	2 817	6 420	9 384	18 802	27 034	30 286	47 903	86 566	149 362
	Ebből:									
17	15–49	1 918	4 287	6 541	13 240	17 718	20 196	28 116	56 663	97 682
					Összesen					
1	15–19	42	112	149	204	102	213	522	937	1 086
2	20–24	541	1 180	1 703	2 314	1 171	2 927	5 508	10 803	15 337
3	25–29	991	2 758	3 905	6 846	5 512	8 307	13 333	22 558	38 385
4	30–34	1 395	3 226	4 949	10 448	10 406	8 145	18 246	26 039	45 639
5	35–39	1 258	2 994	4 941	9 805	12 549	13 689	19 721	30 997	50 523
6	40–44	1 245	2 316	4 016	7 912	13 644	13 036	13 292	33 846	47 155
7	45–49	990	1 794	2 948	6 441	10 695	12 883	20 732	32 188	48 519
8	50–54	753	2 991	4 128	4 978	7 929	10 650	18 085	18 364	45 743
9	55–59	515			3 351	6 151	7 262	15 200	25 402	37 938
10	60–64	309	1 078	1 874	2 227	4 049	5 075	11 549	18 967	18 824
11	65–69	173			1 329	2 361	3 032	6 872	13 334	22 104
12	70–74	95	295	440	754	1 301	1 510	3 845	8 190	13 218
13	75–79	41			320	549	583	1 834	3 741	6 881
14	80–84	46	74	101	84	215	179	597	1 380	3 018
15	85–X				47	71	63	178	486	1 100
16	Összesen	8 394	18 818	29 154	57 060	76 705	87 554	149 514	247 232	395 470
	Ebből:									
17	15–49	6 462	14 380	22 611	43 970	54 079	59 200	91 354	157 368	246 644

ÁLLAPOT ÉS KORCSOPORT SZERINT, 1900–2001
Elvált

1900	1910	1920	1930	1941	1949	1960	1970	1980	1990	2001	Sorszám
a megfelelő korú népesség százalékában											
Nő											
0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,1	0,3	0,1	0,0	1
0,2	0,3	0,4	0,5	0,4	0,6	1,3	2,1	2,8	2,7	1,3	2
0,3	0,7	1,0	1,4	1,1	1,5	2,6	3,9	5,4	8,1	6,0	3
0,4	0,9	1,2	2,0	1,8	2,1	3,2	4,6	7,2	11,2	11,8	4
0,4	0,9	1,2	2,1	2,2	2,2	3,4	5,3	8,0	13,2	15,3	5
0,4	0,7	1,1	1,9	2,5	2,3	3,8	5,7	8,1	13,8	17,3	6
0,3	0,6	0,9	1,6	2,4	2,5	3,7	5,5	8,3	12,7	17,8	7
0,3	0,5	0,7	1,4	1,9	2,4	3,5	5,3	7,8	10,8	15,9	8
0,2			1,1	1,6	2,0	3,2	4,7	6,7	9,6	13,3	9
0,2	0,3	0,4	0,8	1,2	1,5	2,9	4,0	5,9	7,7	10,3	10
0,1			0,6	0,9	1,1	2,3	3,4	4,8	6,2	8,5	11
0,1	0,2	0,2	0,5	0,7	0,8	1,6	2,8	3,7	5,1	7,2	12
0,1			0,3	0,5	0,6	1,2	2,0	2,9	3,8	5,7	13
0,1	0,2	0,3	0,3	0,4	0,4	0,8	1,4	2,4	2,8	4,7	14
			0,3	0,4	0,3	0,7	1,1	1,9	2,2	3,7	15
0,2	0,5	0,7	1,2	1,4	1,6	2,6	3,8	5,6	8,2	10,0	16
0,3	0,5	0,7	1,3	1,4	1,5	2,5	3,8	5,8	9,0	10,0	17
Férfi											
–	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,0	0,0	0,0	1
0,0	0,0	0,1	0,1	0,0	0,1	0,3	0,7	1,0	0,8	0,4	2
0,1	0,2	0,2	0,4	0,3	0,6	1,1	2,2	3,2	4,7	3,0	3
0,2	0,4	0,6	0,9	0,8	1,2	1,6	3,2	4,9	7,9	7,5	4
0,2	0,5	0,7	1,2	1,2	1,4	1,8	3,4	6,0	10,4	11,1	5
0,2	0,4	0,7	1,2	1,5	1,5	1,9	3,4	6,3	11,5	13,4	6
0,2	0,4	0,6	1,1	1,5	1,5	2,0	3,2	5,8	11,0	14,6	7
0,2	0,5	0,5	1,0	1,4	1,5	2,0	3,0	5,3	9,4	13,9	8
0,2			0,9	1,3	1,3	1,9	2,8	4,3	7,6	11,6	9
0,1	0,2	0,3	0,7	1,1	1,1	1,7	2,4	3,7	5,5	8,8	10
0,1			0,5	0,9	0,9	1,5	2,1	3,1	4,2	6,5	11
0,1	0,2	0,2	0,4	0,6	0,7	1,3	1,8	2,5	3,4	4,8	12
0,1			0,3	0,4	0,4	1,0	1,5	1,9	2,7	3,6	13
0,2	0,2	0,2	0,1	0,3	0,3	0,7	1,1	1,4	2,1	2,8	14
			0,3	0,2	0,2	0,4	0,8	1,3	1,4	2,6	15
0,1	0,3	0,4	0,6	0,8	0,9	1,4	2,2	3,7	6,4	7,7	16
0,1	0,2	0,3	0,6	0,7	0,9	1,2	2,2	3,8	6,7	7,0	17
Összesen											
0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0	0,1	0,1	0,2	0,1	0,0	1
0,1	0,2	0,2	0,3	0,2	0,4	0,8	1,4	1,9	1,8	0,8	2
0,2	0,5	0,6	0,9	0,7	1,1	1,8	3,1	4,3	6,4	4,5	3
0,3	0,6	0,9	1,5	1,3	1,7	2,4	3,9	6,0	9,5	9,6	4
0,3	0,7	1,0	1,7	1,7	1,8	2,6	4,4	7,0	11,8	13,2	5
0,3	0,6	0,9	1,6	2,0	1,9	2,9	4,6	7,2	12,7	15,4	6
0,3	0,5	0,7	1,3	2,0	2,0	2,9	4,4	7,1	11,9	16,2	7
0,3	0,5	0,6	1,2	1,7	2,0	2,8	4,3	6,6	10,1	14,9	8
0,2			1,0	1,4	1,7	2,6	3,8	5,6	8,7	12,5	9
0,1	0,3	0,4	0,7	1,2	1,3	2,4	3,3	4,9	6,8	9,6	10
0,1			0,6	0,9	1,0	2,0	2,8	4,0	5,4	7,7	11
0,1	0,2	0,2	0,5	0,7	0,7	1,5	2,3	3,2	4,4	6,3	12
0,1			0,3	0,5	0,5	1,1	1,8	2,5	3,4	5,0	13
0,1	0,2	0,2	0,2	0,4	0,3	0,8	1,3	2,1	2,5	4,1	14
			0,3	0,3	0,3	0,6	1,0	1,7	2,0	3,4	15
0,1	0,2	0,4	0,7	0,8	1,0	1,5	2,4	3,7	5,9	7,4	16
0,2	0,4	0,5	0,9	1,1	1,2	1,9	3,0	4,8	7,8	8,5	17

1.8 A 15 ÉVES ÉS IDŐSEBB NŐK CSALÁDI ÁLLAPOT ÉS AZ ÉLVE SZÜLETETT GYERMEKEK SZÁMA SZERINT, 1920, 1930, 1949–2001

Év	Összesen	0	1	2	3	4	5	6–9	10–X	Összes	100 nőre jutó
		élve született gyermekkel								élve született gyermek	
Házas											
1920	1 643 943	294 308	272 745	204 778	178 526	151 526	122 348	419 712	5 948 192	362	
1930	1 878 888	320 853	317 280	310 777	240 713	179 484	133 380	282 316	94 085	6 151 547	327
1949	2 159 618	396 480	480 853	447 288	282 764	178 210	117 130	208 443	48 450	5 548 111	257
1960	2 524 343	382 243	639 843	651 987	349 609	189 538	109 237	166 404	35 482	5 867 482	232
1970	2 713 634	374 087	793 704	841 682	345 352	157 512	80 676	105 000	15 621	5 449 651	201
1980	2 818 679	334 049	787 431	1 103 422	346 712	121 677	54 109	61 489	9 790	5 325 786	189
1990	2 525 754	221 388	661 476	1 159 533	325 154	89 715	33 454	31 272	3 762	4 738 473	188
2001	2 231 949	169 573	559 410	1 083 504	306 835	70 410	22 730	18 045	1 442	4 179 719	187
Hajadon											
1960	676 128	624 387	27 997	9 783	4 889	2 803	1 764	3 363	1 142	119 550	18
1970	730 008	689 678	23 696	7 357	3 446	2 030	1 259	2 108	434	82 757	11
1980	603 528	565 249	24 164	6 583	3 027	1 665	1 033	1 432	375	72 474	12
1990	692 507	639 745	34 611	9 567	3 810	1 900	1 132	1 481	261	91 709	13
2001	998 527	874 413	82 224	24 737	9 605	3 780	1 788	1 783	197	198 859	20
Özvegy											
1920	440 817	48 281	42 426	48 463	47 979	45 685	39 784	168 199	2 102 314	477	
1949	607 581	86 946	89 854	94 917	79 379	61 847	47 785	109 633	37 220	2 221 431	366
1960	616 435	76 339	100 093	116 008	89 951	65 444	47 609	94 390	26 601	2 078 393	337
1970	648 965	88 902	128 600	147 067	99 153	63 540	41 076	68 028	12 599	1 798 822	277
1980	716 658	107 771	157 691	185 629	108 912	60 825	35 282	51 688	8 860	1 735 375	242
1990	773 268	82 748	181 158	249 128	125 275	59 780	31 439	38 236	5 504	1 778 060	230
2001	837 618	68 440	206 544	329 212	134 758	51 438	22 016	22 625	2 585	1 768 601	211
Elvált											
1949	57 268	21 188	17 448	9 201	4 427	2 196	1 184	1 431	193	75 893	133
1960	101 611	28 179	34 545	20 289	9 074	4 209	2 160	2 694	461	153 872	151
1970	160 666	38 929	59 180	35 725	14 116	6 281	2 970	3 057	408	238 227	148
1980	246 108	49 301	94 838	64 408	21 520	8 204	3 579	3 547	711	371 100	151
1990	358 268	46 970	132 881	121 068	36 685	11 642	4 651	3 932	439	586 589	164
2001	452 017	47 219	158 357	171 445	51 446	14 491	4 942	3 831	286	767 006	170
SZÁZALÉK											
Házas											
1920	100,0	17,9	16,6	12,5	10,9	9,2	7,4	25,5	–	–	
1930	100,0	17,1	16,9	16,5	12,8	9,6	7,1	15,0	5,0	–	–
1949	100,0	18,4	22,3	20,7	13,1	8,3	5,4	9,7	2,2	–	–
1960	100,0	15,1	25,3	25,8	13,8	7,5	4,3	6,6	1,4	–	–
1970	100,0	13,8	29,2	31,0	12,7	5,8	3,0	3,9	0,6	–	–
1980	100,0	11,9	27,9	39,1	12,3	4,3	1,9	2,2	0,3	–	–
1990	100,0	8,8	26,2	45,9	12,9	3,6	1,3	1,2	0,1	–	–
2001	100,0	7,6	25,1	48,5	13,7	3,2	1,0	0,8	0,1	–	–
Hajadon											
1960	100,0	92,3	4,1	1,4	0,7	0,4	0,3	0,5	0,2	–	–
1970	100,0	94,5	3,2	1,0	0,5	0,3	0,2	0,3	0,1	–	–
1980	100,0	93,7	4,0	1,1	0,5	0,3	0,2	0,2	0,1	–	–
1990	100,0	92,4	5,0	1,4	0,6	0,3	0,2	0,2	0,0	–	–
2001	100,0	87,6	8,2	2,5	1,0	0,4	0,2	0,2	0,0	–	–
Özvegy											
1920	100,0	11,0	9,6	11,0	10,9	10,4	9,0	38,2	–	–	
1949	100,0	14,3	14,8	15,6	13,1	10,2	7,9	18,0	6,1	–	–
1960	100,0	12,4	16,2	18,8	14,6	10,6	7,7	15,3	4,3	–	–
1970	100,0	13,7	19,8	22,7	15,3	9,8	6,3	10,5	1,9	–	–
1980	100,0	15,0	22,0	25,9	15,2	8,5	4,9	7,2	1,2	–	–
1990	100,0	10,7	23,4	32,2	16,2	7,7	4,1	4,9	0,7	–	–
2001	100,0	8,2	24,7	39,3	16,1	6,1	2,6	2,7	0,3	–	–
Elvált											
1949	100,0	37,0	30,5	16,1	7,7	3,8	2,1	2,5	0,3	–	–
1960	100,0	27,7	34,0	20,0	8,9	4,1	2,1	2,7	0,5	–	–
1970	100,0	24,2	36,8	22,2	8,8	3,9	1,8	1,9	0,3	–	–
1980	100,0	20,0	38,5	26,2	8,7	3,3	1,5	1,4	0,3	–	–
1990	100,0	13,1	37,1	33,8	10,2	3,2	1,3	1,1	0,1	–	–
2001	100,0	10,4	35,0	37,9	11,4	3,2	1,1	0,8	0,1	–	–

1.9 A SZÜLŐKÉPES KORÚ (15–49 ÉVES) NŐK CSALÁDI ÁLLAPOT ÉS AZ ÉLVE SZÜLETETT GYERMEKEK SZÁMA SZERINT, 1930, 1949–2001

Év	Összesen	0	1	2	3	4	5	6–9	10–X	Összes	100 nőre jutó
		élve született gyermekkel								élve született gyermek	
Házas											
1930	1 441 938	265 655	286 233	272 011	197 382	137 263	94 415	156 676	32 303	3 909 230	271
1949	1 534 445	291 718	396 381	352 424	201 004	112 539	66 489	96 595	17 295	3 357 651	219
1960	1 763 039	269 003	517 093	503 371	235 611	109 714	53 962	64 250	10 035	3 496 470	198
1970	1 882 290	253 627	624 794	636 137	214 408	80 218	34 322	35 008	3 776	3 314 022	176
1980	1 881 317	212 909	572 997	809 977	195 747	50 044	18 291	18 365	2 987	3 231 444	172
1990	1 629 608	147 008	428 457	801 591	190 097	39 120	12 346	9 952	1 037	2 899 689	178
2001	1 309 752	114 464	329 177	628 322	179 560	37 859	11 542	8 330	498	2 394 684	183
Hajadon											
1960	579 029	543 654	19 626	6 878	3 393	1 905	1 183	1 955	435	75 720	13
1970	628 005	604 379	14 339	4 239	1 964	1 147	711	1 064	162	46 015	7
1980	501 512	478 027	15 839	3 829	1 650	846	530	674	117	40 433	8
1990	613 255	572 504	27 792	7 321	2 777	1 260	716	791	94	65 854	11
2001	920 876	808 181	75 113	22 736	8 732	3 253	1 496	1 286	79	176 792	19
Özvegy											
1949	142 273	23 235	36 228	32 591	20 000	11 542	6 840	10 110	1 727	331 720	233
1960	85 750	9 118	22 941	23 744	13 539	6 940	3 876	4 822	770	200 152	233
1970	55 363	5 563	15 209	17 772	8 462	3 926	1 881	2 312	238	119 802	216
1980	51 643	4 483	14 278	19 921	7 358	2 798	1 191	1 393	221	105 393	204
1990	59 167	3 566	14 216	26 801	9 318	2 893	1 143	1 096	134	122 139	206
2001	60 203	3 192	12 911	28 694	10 240	3 044	1 149	912	61	125 791	209
Elvált											
1960	63 238	16 712	23 744	13 188	5 249	2 184	1 009	1 016	136	88 127	139
1970	100 705	22 972	41 009	23 102	7 933	3 144	1 323	1 135	87	138 713	138
1980	148 962	27 653	64 697	39 741	10 651	3 450	1 303	1 209	258	207 491	139
1990	227 499	28 349	88 053	80 517	21 388	5 688	2 030	1 348	126	356 677	157
2001	253 627	26 470	90 051	96 464	28 997	7 592	2 426	1 552	75	423 532	167
SZÁZALÉK											
Házas											
1930	100,0	18,4	19,9	18,9	13,7	9,5	6,5	10,9	2,2	–	–
1949	100,0	19,0	25,8	23,0	13,1	7,3	4,3	6,3	1,1	–	–
1960	100,0	15,3	29,3	28,6	13,4	6,2	3,1	3,6	0,6	–	–
1970	100,0	13,5	33,2	33,8	11,4	4,3	1,8	1,9	0,2	–	–
1980	100,0	11,3	30,5	43,1	10,4	2,7	1,0	1,0	0,2	–	–
1990	100,0	9,0	26,3	49,2	11,7	2,4	0,8	0,6	0,1	–	–
2001	100,0	8,7	25,1	48,0	13,7	2,9	0,9	0,6	0,0	–	–
Hajadon											
1960	100,0	93,9	3,4	1,2	0,6	0,3	0,2	0,3	0,1	–	–
1970	100,0	96,2	2,3	0,7	0,3	0,2	0,1	0,2	0,0	–	–
1980	100,0	95,3	3,2	0,8	0,3	0,2	0,1	0,1	0,0	–	–
1990	100,0	93,4	4,5	1,2	0,5	0,2	0,1	0,1	0,0	–	–
2001	100,0	87,8	8,2	2,5	0,9	0,4	0,2	0,1	0,0	–	–
Özvegy											
1949	100,0	16,3	25,5	22,9	14,1	8,1	4,8	7,1	1,2	–	–
1960	100,0	10,6	26,8	27,7	15,8	8,1	4,5	5,6	0,9	–	–
1970	100,0	10,0	27,5	32,1	15,3	7,1	3,4	4,2	0,4	–	–
1980	100,0	8,7	27,6	38,6	14,2	5,4	2,3	2,7	0,4	–	–
1990	100,0	6,0	24,0	45,3	15,7	4,9	1,9	1,9	0,2	–	–
2001	100,0	5,3	21,4	47,7	17,0	5,1	1,9	1,5	0,1	–	–
Elvált											
1960	100,0	26,4	37,6	20,9	8,3	3,5	1,6	1,6	0,2	–	–
1970	100,0	22,8	40,7	22,9	7,9	3,1	1,3	1,1	0,1	–	–
1980	100,0	18,6	43,4	26,7	7,2	2,3	0,9	0,8	0,2	–	–
1990	100,0	12,5	38,7	35,4	9,4	2,5	0,9	0,6	0,1	–	–
2001	100,0	10,4	35,5	38,0	11,4	3,0	1,0	0,6	0,0	–	–

1.10 A 15 ÉVES ÉS IDŐSEBB HÁZAS NŐK
ÉS KORCSOPORT SZERINT

Sorszám	Év, korcsoport (év)	Összesen	élve született gyermekkel							
			0	1	2	3	4	5	6–9	10–X
			1930							
1	15–19	38 060	23 072	12 977	1 769	163	43	17	19	–
2	20–24	200 892	59 896	80 607	42 290	13 524	3 397	807	366	5
3	25–29	273 720	47 940	69 606	71 146	45 080	24 014	10 554	5 327	53
4	30–39	536 026	81 537	83 783	105 313	87 335	65 250	45 972	61 700	5 136
5	40–49	393 240	53 210	39 260	51 493	51 280	44 559	37 065	89 264	27 109
6	50–59	263 544	33 933	20 221	25 461	28 039	26 808	23 916	72 229	32 937
7	60–X	173 406	21 265	10 826	13 305	15 292	15 413	15 049	53 411	28 845
8	Összesen	1 878 888	320 853	317 280	310 777	240 713	179 484	133 380	282 316	94 085
			1949							
1	15–19	43 009	26 543	14 190	1 824	312	72	44	24	–
2	20–24	201 296	69 133	88 554	33 985	7 712	1 502	316	94	–
3	25–29	285 132	52 993	97 801	80 057	33 813	12 986	4 892	2 561	29
4	30–39	497 003	69 155	108 880	130 469	81 495	45 125	25 899	32 987	2 993
5	40–49	508 005	73 894	86 956	106 089	77 672	52 854	35 338	60 929	14 273
6	50–59	341 047	54 987	45 617	57 265	49 044	37 978	28 020	55 672	12 464
7	60–X	216 973	30 763	19 916	25 586	26 112	23 857	20 226	52 536	17 977
8	Összesen	2 092 465	377 468	461 914	435 275	276 160	174 374	114 735	204 803	47 736
			1960							
1	15–19	54 627	33 725	18 675	1 987	220	17	2	1	–
2	20–24	234 379	67 671	116 328	40 507	7 835	1 600	336	93	9
3	25–29	314 717	38 174	120 500	106 058	33 433	10 706	3 704	2 116	26
4	30–39	673 323	66 536	162 275	228 403	114 220	51 810	23 900	24 135	2 044
5	40–49	485 993	62 897	99 315	126 416	79 903	45 581	26 020	37 905	7 956
6	50–59	452 748	66 401	81 560	97 488	69 535	45 355	29 809	50 312	12 288
7	60–X	308 556	46 839	41 190	51 128	44 463	34 469	25 466	51 842	13 159
8	Összesen	2 524 343	382 243	639 843	651 987	349 609	189 538	109 237	166 404	35 482
			1970							
1	15–19	54 824	32 880	19 661	2 097	170	13	3	–	–
2	20–24	249 917	77 354	128 575	37 689	4 917	1 040	256	86	–
3	25–29	313 631	39 671	138 780	107 732	18 994	5 257	1 898	1 269	30
4	30–39	624 969	43 535	187 130	264 222	81 523	26 381	10 417	10 870	891
5	40–49	638 949	60 187	150 648	224 397	108 804	47 527	21 748	22 783	2 855
6	50–59	417 133	56 407	90 791	113 810	67 603	36 460	20 077	27 629	4 356
7	60–X	414 211	64 053	78 119	91 735	63 341	40 834	26 277	42 363	7 489
8	Összesen	2 713 634	374 087	793 704	841 682	345 352	157 512	80 676	105 000	15 621
			1980							
1	15–19	49 729	24 723	21 159	3 523	302	18	4	–	–
2	20–24	267 768	70 117	122 127	65 890	7 982	1 309	256	79	8
3	25–29	364 060	40 779	119 342	167 316	29 008	5 088	1 574	874	79
4	30–39	627 593	38 325	152 751	325 008	80 062	18 013	6 336	6 316	782
5	40–49	572 167	38 965	157 618	248 240	78 393	25 616	10 121	11 096	2 118
6	50–59	532 106	56 825	127 492	187 281	87 876	37 051	16 618	16 580	2 383
7	60–X	405 256	64 315	86 942	106 164	63 089	34 582	19 200	26 544	4 420
8	Összesen	2 818 679	334 049	787 431	1 103 422	346 712	121 677	54 109	61 489	9 790
			1990							
1	15–19	25 934	13 232	10 989	1 546	154	13	–	–	–
2	20–24	178 032	54 143	83 998	34 278	4 701	715	142	55	–
3	25–29	237 544	24 990	82 036	106 691	19 052	3 395	913	449	18
4	30–39	645 531	29 554	129 159	370 490	89 634	17 306	5 334	3 769	285
5	40–49	542 567	25 089	122 275	288 586	76 556	17 691	5 957	5 679	734
6	50–59	452 978	27 525	126 068	202 375	61 879	19 437	7 240	7 324	1 130
7	60–X	443 168	46 855	106 951	155 567	73 178	31 158	13 868	13 996	1 595
8	Összesen	2 525 754	221 388	661 476	1 159 533	325 154	89 715	33 454	31 272	3 762
			2001							
1	15–19	4 967	1 737	2 596	533	92	9	–	–	–
2	20–24	80 188	28 000	35 353	12 860	3 191	595	155	34	–
3	25–29	203 645	38 697	81 655	62 959	15 834	3 161	902	436	1
4	30–39	464 231	25 130	107 500	235 689	72 650	15 078	4 644	3 394	146
5	40–49	556 721	20 900	102 073	316 281	87 793	19 016	5 841	4 466	351
6	50–59	457 338	21 554	100 233	250 127	63 902	13 321	4 182	3 665	354
7	60–X	464 859	33 555	130 000	205 055	63 373	19 230	7 006	6 050	590
8	Összesen	2 231 949	169 573	559 410	1 083 504	306 835	70 410	22 730	18 045	1 442

AZ ÉLVE SZÜLETETT GYERMEKEK SZÁMA
1930, 1949–2001

Összes	100 nőre jutó	Összesen	0	1	2	3	4	5	6–9	10–X	Sorszám
élve született gyermek		százalék	élve született gyermekkel								
1930											
17 392	46	100,0	60,6	34,1	4,6	0,4	0,1	0,0	0,0	–	1
225 869	112	100,0	29,8	40,1	21,1	6,7	1,7	0,4	0,2	0,0	2
530 602	194	100,0	17,5	25,4	26,0	16,5	8,8	3,9	1,9	0,0	3
1 525 491	285	100,0	15,2	15,6	19,6	16,3	12,2	8,6	11,5	1,0	4
1 609 876	409	100,0	13,5	10,0	13,1	13,0	11,3	9,4	22,7	6,9	5
1 291 905	490	100,0	12,9	7,7	9,7	10,6	10,2	9,1	27,4	12,5	6
950 412	548	100,0	12,3	6,2	7,7	8,8	8,9	8,7	30,8	16,6	7
6 151 547	327	100,0	17,1	16,9	16,5	12,8	9,6	7,1	15,0	5,0	8
1949											
19 426	45	100,0	61,7	33,0	4,2	0,7	0,2	0,1	0,1	–	1
187 843	93	100,0	34,3	44,0	16,9	3,8	0,7	0,2	0,0	–	2
452 516	159	100,0	18,6	34,3	28,1	11,9	4,6	1,7	0,9	0,0	3
1 183 989	238	100,0	13,9	21,9	26,3	16,4	9,1	5,2	6,6	0,6	4
1 513 877	298	100,0	14,5	17,1	20,9	15,3	10,4	7,0	12,0	2,8	5
1 134 910	333	100,0	16,1	13,4	16,8	14,4	11,1	8,2	16,3	3,7	6
931 718	429	100,0	14,2	9,2	11,8	12,0	11,0	9,3	24,2	8,3	7
5 424 279	259	100,0	18,0	22,1	20,8	13,2	8,3	5,5	9,8	2,3	8
1960											
23 396	43	100,0	61,7	34,2	3,6	0,4	0,0	0,0	0,0	–	1
229 603	98	100,0	28,9	49,6	17,3	3,3	0,7	0,1	0,0	0,0	2
508 201	161	100,0	12,1	38,3	33,7	10,6	3,4	1,2	0,7	0,0	3
1 474 751	219	100,0	9,9	24,1	33,9	17,0	7,7	3,5	3,6	0,3	4
1 260 519	259	100,0	12,9	20,4	26,0	16,4	9,4	5,4	7,8	1,6	5
1 310 776	290	100,0	14,7	18,0	21,5	15,4	10,0	6,6	11,1	2,7	6
1 060 236	344	100,0	15,2	13,3	16,6	14,4	11,2	8,3	16,8	4,3	7
5 867 482	232	100,0	15,1	25,3	25,8	13,8	7,5	4,3	6,6	1,4	8
1970											
24 432	45	100,0	60,0	35,9	3,8	0,3	0,0	0,0	–	–	1
224 693	90	100,0	31,0	51,4	15,1	2,0	0,4	0,1	0,0	–	2
450 243	144	100,0	12,6	44,2	34,3	6,1	1,7	0,6	0,4	0,0	3
1 201 697	192	100,0	7,0	29,9	42,3	13,0	4,2	1,7	1,7	0,1	4
1 412 957	221	100,0	9,4	23,6	35,1	17,0	7,4	3,4	3,6	0,4	5
1 008 593	242	100,0	13,5	21,8	27,3	16,2	8,7	4,8	6,6	1,0	6
1 127 036	272	100,0	15,5	18,9	22,1	15,3	9,9	6,3	10,2	1,8	7
5 449 651	201	100,0	13,8	29,2	31,0	12,7	5,8	3,0	3,9	0,6	8
1980											
29 203	59	100,0	49,7	42,5	7,1	0,6	0,0	0,0	–	–	1
284 954	106	100,0	26,2	45,6	24,6	3,0	0,5	0,1	0,0	0,0	2
575 782	158	100,0	11,2	32,8	46,0	8,0	1,4	0,4	0,2	0,0	3
1 198 516	191	100,0	6,1	24,3	51,8	12,8	2,9	1,0	1,0	0,1	4
1 142 989	200	100,0	6,8	27,5	43,4	13,7	4,5	1,8	1,9	0,4	5
1 137 210	214	100,0	10,7	24,0	35,2	16,5	7,0	3,1	3,1	0,4	6
957 132	236	100,0	15,9	21,5	26,2	15,6	8,5	4,7	6,5	1,1	7
5 325 786	189	100,0	11,9	27,9	39,1	12,3	4,3	1,9	2,2	0,3	8
1990											
14 595	56	100,0	51,0	42,4	6,0	0,6	0,1	–	–	–	1
170 599	96	100,0	30,4	47,2	19,3	2,6	0,4	0,1	0,0	–	2
373 793	157	100,0	10,5	34,5	44,9	8,0	1,4	0,4	0,2	0,0	3
1 263 689	196	100,0	4,6	20,0	57,4	13,9	2,7	0,8	0,6	0,0	4
1 077 013	199	100,0	4,6	22,5	53,2	14,1	3,3	1,1	1,0	0,1	5
893 792	197	100,0	6,1	27,8	44,7	13,7	4,3	1,6	1,6	0,2	6
944 992	213	100,0	10,6	24,1	35,1	16,5	7,0	3,1	3,2	0,4	7
4 738 473	188	100,0	8,8	26,2	45,9	12,9	3,6	1,3	1,2	0,1	8
2001											
3 974	80	100,0	35,0	52,3	10,7	1,9	0,2	–	–	–	1
74 013	92	100,0	34,9	44,1	16,0	4,0	0,7	0,2	0,0	–	2
275 023	135	100,0	19,0	40,1	30,9	7,8	1,6	0,4	0,2	0,0	3
904 542	195	100,0	5,4	23,2	50,8	15,6	3,2	1,0	0,7	0,0	4
1 137 132	204	100,0	3,8	18,3	56,8	15,8	3,4	1,0	0,8	0,1	5
895 206	196	100,0	4,7	21,9	54,7	14,0	2,9	0,9	0,8	0,1	6
889 829	191	100,0	7,2	28,0	44,1	13,6	4,1	1,5	1,3	0,1	7
4 179 719	187	100,0	7,6	25,1	48,5	13,7	3,2	1,0	0,8	0,1	8

1.11 A 7 ÉVES ÉS IDŐSEBB NÉPESSÉG LEGMAGASABB ISKOLAI ÉS SZAKMAI VÉGZETTSÉG ÉS NEMEK SZERINT, 1930–2001

Év	Összesen	Általános iskola		Középiskola			Egyetem, főiskola stb.	
		8. évfolyamnál alacsonyabb	8. évfolyam	érettségi és szakmai oklevél nélkül	érettségi nélkül, szakmai oklevéllel	érettségivel	oklevél nélkül	oklevéllel
Nő								
1930	3 825 471	3 434 301	328 283	..	–	54 568		8 319
1941	4 216 971	3 706 973	458 843	..	–	39 382		11 773
1949	4 236 840	3 509 553	615 813	..	–	95 930		15 544
1960	4 560 205	3 297 875	874 692	153 846	–	180 033	14 778	38 981
1970	4 846 585	2 752 844	1 218 806	229 062	110 413	404 198	39 306	91 956
1980	4 939 199	2 198 985	1 368 262	174 482	255 841	707 313	40 503	193 813
1990	4 968 900	1 698 652	1 657 193		385 524	888 048		339 483
2001	5 001 086	1 102 448	1 420 560	214 546	525 230	1 152 198	115 720	470 384
Férfi								
1930	3 625 780	3 190 837	223 032	..	–	135 456		76 455
1941	4 008 522	3 464 007	329 302	..	–	139 897		75 316
1949	3 858 893	3 130 330	483 459	..	–	167 413		77 691
1960	4 176 919	2 930 262	734 716	130 106	–	209 217	41 954	130 664
1970	4 500 641	2 313 577	1 061 052	153 272	336 050	371 395	62 701	202 594
1980	4 572 820	1 702 563	1 110 742	167 970	666 163	592 608	41 741	291 033
1990	4 544 343	1 267 795	1 388 884		848 208	655 903		383 553
2001	4 486 101	795 023	1 074 236	202 027	1 056 085	797 360	97 718	463 652
Összesen								
1930	7 451 251	6 625 138	551 315	..	–	190 024		84 774
1941	8 225 493	7 170 980	788 145	..	–	179 279		87 089
1949	8 095 733	6 639 883	1 099 272	..	–	263 343		93 235
1960	8 737 124	6 228 137	1 609 408	283 952	–	389 250	56 732	169 645
1970	9 347 226	5 066 421	2 279 858	382 334	446 463	775 593	102 007	294 550
1980	9 512 019	3 901 548	2 479 004	342 452	922 004	1 299 921	82 244	484 846
1990	9 513 243	2 966 447	3 046 077		1 233 732	1 543 951		723 036
2001	9 487 187	1 897 471	2494 796	416 573	1 581 315	1 949 558	213 438	934 036
SZÁZALÉK								
Nő								
1930	100,0	89,8	8,6	..	–	1,4		0,2
1941	100,0	87,9	10,9	..	–	0,9		0,3
1949	100,0	82,8	14,5	..	–	2,3		0,4
1960	100,0	72,3	19,2	3,4	–	3,9	0,3	0,9
1970	100,0	56,8	25,1	4,7	2,3	8,3	0,8	1,9
1980	100,0	44,5	27,7	3,5	5,2	14,3	0,8	3,9
1990	100,0	34,2	33,4		7,8	17,9		6,8
2001	100,0	22,0	28,4	4,3	10,5	23,0	2,3	9,4
Férfi								
1930	100,0	88,0	6,2	..	–	3,7		2,1
1941	100,0	86,4	8,2	..	–	3,5		1,9
1949	100,0	81,1	12,5	..	–	4,3		2,0
1960	100,0	70,2	17,6	3,1	–	5,0	1,0	3,1
1970	100,0	51,4	23,6	3,4	7,5	8,3	1,4	4,5
1980	100,0	37,2	24,3	3,7	14,6	13,0	0,9	6,4
1990	100,0	27,9	30,6		18,7	14,4		8,4
2001	100,0	17,7	23,9	4,5	23,5	17,8	2,2	10,3
Összesen								
1930	100,0	88,9	7,4	..	–	2,6		1,1
1941	100,0	87,2	9,6	..	–	2,2		1,1
1949	100,0	82,0	13,6	..	–	3,3		1,2
1960	100,0	71,3	18,4	3,2	–	4,5	0,6	1,9
1970	100,0	54,2	24,4	4,1	4,8	8,3	1,1	3,2
1980	100,0	41,0	26,1	3,6	9,7	13,7	0,9	5,1
1990	100,0	31,2	32,0		13,0	16,2		7,6
2001	100,0	20,0	26,3	4,4	16,7	20,5	2,2	9,8

1.12 A NÉPESSÉG ISKOLAI VÉGZETTSÉG ÉS KORCSOPORT SZERINT

1.12.1 Nő

Korcsoport (év)	1920	1930	1941	1949	1960	1970	1980	1990	2001
Általános iskola első évfolyamát sem végezte el									
10–11	-	3 038	4 053	6 870	3 017	1 798	1 504	2 542	956
12–14	19 351	3 320	5 090	7 319	2 943	1 821	1 501	3 202	1 384
15–19	22 899	16 962	8 368	9 034	5 515	3 066	2 306	2 043	1 644
20–24	21 963	27 281	6 196	7 972	7 218	3 497	2 566	2 268	1 556
25–29	24 462	20 322	15 817	7 222	7 763	4 381	2 646	2 662	1 625
30–34	27 786	21 044	25 676	7 078	6 727	5 800	2 913	2 885	1 689
35–39	31 726	23 991	18 830	18 893	6 394	6 414	3 572	3 092	1 953
40–44	37 599	27 129	19 815	19 775	4 811	5 432	4 609	3 331	2 518
45–49	39 839	30 415	22 295	15 224	15 135	5 122	5 336	3 999	2 476
50–54	98 263	34 181	25 650	17 869	19 498	3 874	4 381	5 093	2 661
55–59		36 256	27 357	18 386	13 997	12 329	4 167	5 393	2 849
60–64	100 567	42 602	28 784	22 660	14 898	15 699	3 018	4 733	3 201
65–69		38 458	28 266	20 596	15 368	10 490	8 999	4 430	3 370
70–74	61 699	34 223	26 894	17 799	14 732	10 039	10 817	3 047	2 470
75–X		36 949	36 495	24 769	20 349	16 626	12 456	17 856	5 505
Összesen	486 154	396 171	299 586	221 466	158 365	106 388	70 791	66 576	35 857
Legalább általános iskola 8. évfolyam									
15–19	53 962	58 771	77 106	151 316	281 450	411 358	297 086	354 969	310 339
20–24	54 492	61 413	60 250	110 158	222 594	350 593	379 373	321 419	386 812
25–29	42 586	57 554	65 428	90 851	173 208	302 728	419 680	294 761	378 564
30–34	34 392	52 736	60 575	57 599	133 245	237 811	351 802	369 794	337 733
35–39	26 746	39 647	55 455	65 791	93 134	195 159	314 656	408 322	295 821
40–44	22 047	32 471	50 157	56 103	57 261	153 558	254 960	343 372	348 430
45–49	15 374	24 933	37 259	50 206	66 507	107 719	212 056	311 191	412 708
50–54	20 309	20 219	30 221	42 276	53 849	59 748	155 514	252 331	355 637
55–59		13 421	22 927	29 697	46 706	66 947	105 140	202 196	306 218
60–64	9 901	9 878	17 364	23 076	37 414	51 181	55 930	141 537	259 105
65–69		6 689	11 302	16 065	25 521	41 451	60 602	92 162	197 914
70–74	4 106	4 236	7 231	10 010	17 739	30 058	42 022	45 175	145 769
75–X		3 207	6 845	8 016	16 885	30 738	52 050	77 723	143 349
Összesen	283 915	385 175	502 120	711 164	1 225 513	2 039 049	2 700 871	3 214 952	3 878 399
Legalább középiskolai érettségi									
18–19	4 166	4 047	3 900	5 153	21 309	47 376	48 135	51 738	57 494
20–24	9 204	10 095	9 842	21 852	56 394	139 180	170 375	159 420	231 870
25–29	7 198	11 319	9 733	18 623	35 882	100 554	189 691	147 558	205 356
30–34	6 310	10 293	7 226	13 539	29 346	70 478	161 927	176 956	181 385
35–39	4 722	6 819	6 878	12 631	22 802	48 245	115 018	194 750	157 942
40–44	3 379	6 189	5 294	8 529	14 656	39 084	78 433	161 984	177 805
45–49	2 320	4 673	2 951	9 506	15 104	27 797	54 093	114 200	207 092
50–54	3 118	3 365	2 079	6 960	9 508	15 529	42 036	75 433	178 843
55–59		2 101	1 343	4 831	9 795	15 560	29 524	50 309	127 163
60–64	1 446	1 554	861	4 342	7 426	9 690	15 688	37 955	83 651
65–69		1 190	475	2 836	4 567	9 230	15 368	25 506	53 554
70–74	503	757	272	1 461	3 617	6 324	8 944	12 742	37 458
75–X		485	301	1 161	3 244	6 412	12 397	18 980	38 689
Összesen	42 366	62 887	51 155	111 424	233 650	535 459	941 629	1 227 531	1 738 302
Egyetem, főiskola stb. oklevéllel									
25–29	1 362	1 482	2 101	2 182	9 371	24 460	46 366	48 220	67 357
30–34	977	1 994	2 046	1 977	7 228	13 181	37 636	57 096	59 962
35–39	689	1 348	1 649	2 497	4 891	12 111	30 765	58 252	55 249
40–44	475	963	1 861	1 848	3 111	9 350	15 885	46 801	59 182
45–49	306	726	1 284	1 849	3 384	6 172	13 409	37 163	62 597
50–54	374	485	868	1 673	2 352	3 631	9 774	21 456	47 488
55–59		246	676	1 064	1 923	3 865	5 998	15 839	38 281
60–64	155	175	389	769	1 770	2 573	3 247	12 293	20 241
65–69		136	226	489	1 035	1 978	3 122	8 046	13 671
70–74	53	85	115	270	622	1 646	1 915	4 657	9 345
75–X		33	111	185	542	1 446	1 915	7 096	8 796
Összesen	4 391	7 673	11 326	14 803	36 229	80 413	170 032	316 919	442 169

1.12 A NÉPESSÉG ISKOLAI VÉGZETTSÉG ÉS KORCSOPORT SZERINT

1.12.2 Férfi

Korcsoport (év)	1920	1930	1941	1949	1960	1970	1980	1990	2001
Általános iskola első évfolyamát sem végezte el									
10–11	–	3 037	4 215	7 896	3 264	2 024	1 701	2 817	1 243
12–14	23 556	3 429	5 216	8 458	2 698	2 040	1 675	3 517	1 622
15–19	26 458	17 575	8 442	9 843	5 004	2 838	2 204	2 686	2 150
20–24	16 041	25 628	6 429	7 294	5 946	2 691	2 133	2 586	2 064
25–29	14 740	17 674	13 024	5 569	5 964	3 118	1 978	2 446	2 044
30–34	14 568	14 384	22 044	4 777	5 503	4 066	1 625	2 818	1 989
35–39	16 392	13 892	16 141	13 740	4 665	4 322	1 858	2 540	1 835
40–44	19 045	14 045	13 719	15 774	3 137	3 985	2 348	2 442	2 112
45–49	22 119	14 956	13 195	11 815	9 433	3 387	2 375	2 690	2 079
50–54	57 558	16 870	13 031	10 418	13 535	2 309	2 071	3 339	1 779
55–59		19 968	13 672	9 768	9 605	6 814	1 755	3 280	1 775
60–64	57 770	23 780	14 519	10 829	8 145	9 560	1 036	2 796	1 910
65–69		22 375	15 276	9 982	7 694	6 403	2 587	2 078	1 747
70–74	34 182	19 454	16 049	8 917	6 830	4 785	2 913	1 161	1 220
75–X		19 887	20 756	13 165	9 822	6 926	2 873	5 677	1 690
Összesen	302 429	246 954	195 728	148 245	101 245	65 268	31 132	42 873	27 259
Legalább általános iskola 8. évfolyam									
15–19	54 948	63 955	86 914	147 528	263 273	415 365	311 584	365 686	316 249
20–24	54 234	60 748	66 863	114 982	197 623	353 324	394 606	335 779	405 194
25–29	42 919	58 791	70 427	93 010	172 215	301 533	433 110	303 871	392 014
30–34	38 081	54 792	60 982	59 046	145 766	229 220	359 097	375 621	348 050
35–39	34 511	41 754	56 284	69 889	106 900	213 632	318 768	408 784	297 586
40–44	28 638	36 861	51 422	53 736	64 173	189 228	250 618	338 858	339 185
45–49	23 411	32 633	38 167	51 246	76 289	146 106	235 730	300 247	390 399
50–54	33 382	25 906	32 209	39 308	54 706	75 749	189 785	232 970	325 553
55–59		19 111	27 071	28 961	47 113	79 651	138 980	207 699	264 656
60–64	17 514	14 088	19 284	23 522	35 180	49 949	66 906	153 348	205 162
65–69		9 808	12 622	16 366	22 007	37 062	64 574	102 453	163 600
70–74	6 916	5 940	7 769	9 467	15 351	23 568	34 789	43 746	120 166
75–X		4 747	6 921	6 747	13 140	19 689	32 111	54 618	106 880
Összesen	334 554	429 134	536 935	713 808	1 213 736	2 134 076	2 830 658	3 223 680	3 674 694
Legalább középiskolai érettségi									
18–19	9 798	8 688	8 072	7 004	19 633	33 160	34 564	35 274	46 518
20–24	29 919	28 080	24 072	35 577	54 166	104 054	123 890	113 467	180 220
25–29	24 384	31 306	29 211	34 258	51 428	89 574	140 099	104 697	148 495
30–34	22 243	32 449	25 704	24 203	52 936	72 206	133 794	124 203	132 967
35–39	20 383	24 658	26 432	29 306	46 659	71 882	110 505	141 296	113 535
40–44	16 406	22 003	26 860	22 493	27 881	73 512	79 893	129 052	121 322
45–49	12 590	19 652	20 260	25 647	33 669	61 409	76 809	104 236	143 537
50–54	18 051	15 167	17 009	20 387	24 003	32 179	74 438	72 068	134 979
55–59		10 694	14 352	15 667	23 754	33 975	59 513	67 262	106 937
60–64	9 729	7 519	10 182	13 037	18 983	21 823	29 572	59 895	73 049
65–69		5 571	6 219	8 993	12 449	18 799	28 904	43 368	58 206
70–74	4 054	3 386	3 658	4 997	8 777	12 719	16 021	19 469	49 425
75–X		2 738	3 182	3 476	7 497	11 393	17 380	25 169	49 540
Összesen	167 557	211 911	215 213	245 045	381 835	636 685	925 382	1 039 456	1 358 730
Egyetem, főiskola stb. oklevéllel									
25–29	10 323	10 745	8 789	7 761	22 083	29 893	40 965	35 117	48 842
30–34	10 808	12 049	10 217	8 047	20 339	23 094	43 497	45 308	47 275
35–39	10 391	10 363	10 752	11 212	17 090	30 040	40 989	53 980	42 660
40–44	8 293	9 825	10 161	10 101	10 776	28 187	28 724	52 087	46 532
45–49	6 324	9 335	8 417	10 203	14 036	22 634	33 298	46 679	55 906
50–54	9 208	7 013	7 555	8 000	11 103	12 629	29 830	31 303	53 095
55–59		4 865	6 780	6 792	10 202	14 832	22 382	33 949	46 471
60–64	5 078	3 524	4 820	5 902	7 768	10 491	11 463	28 854	30 737
65–69		2 659	2 945	4 183	5 595	8 656	11 998	20 264	28 162
70–74	2 163	1 658	1 735	2 264	4 071	5 653	7 266	9 418	23 600
75–X		1 320	1 535	1 623	3 713	5 611	7 650	13 742	22 896
Összesen	62 588	73 356	73 706	76 088	126 776	191 720	278 062	370 701	446 176

1.12 A NÉPESSÉG ISKOLAI VÉGZETTSÉG ÉS KORCSOPORT SZERINT

1.12.3 Összesen

Korcsoport (év)	1920	1930	1941	1949	1960	1970	1980	1990	2001
Általános iskola első évfolyamát sem végezte el									
10–11	–	6 075	8 268	14 766	6 281	3 822	3 205	5 359	2 199
12–14	42 907	6 749	10 306	15 777	5 641	3 861	3 176	6 719	3 006
15–19	49 357	34 537	16 810	18 877	10 519	5 904	4 510	4 729	3 794
20–24	38 004	52 909	12 625	15 266	13 164	6 188	4 699	4 854	3 620
25–29	39 202	37 996	28 841	12 791	13 727	7 499	4 624	5 108	3 669
30–34	42 354	35 428	47 720	11 855	12 230	9 866	4 538	5 703	3 678
35–39	48 118	37 883	34 971	32 633	11 059	10 736	5 430	5 632	3 788
40–44	56 644	41 174	33 534	35 549	7 948	9 417	6 957	5 773	4 630
45–49	61 958	45 371	35 490	27 039	24 568	8 509	7 711	6 689	4 555
50–54	155 821	51 051	38 681	28 287	33 033	6 183	6 452	8 432	4 440
55–59		56 224	41 029	28 154	23 602	19 143	5 922	8 673	4 624
60–64	158 337	66 382	43 303	33 489	23 043	25 259	4 054	7 529	5 111
65–69		60 833	43 542	30 578	23 062	16 893	11 586	6 508	5 117
70–74	95 881	53 677	42 943	26 716	21 562	14 824	13 730	4 208	3 690
75–X		56 836	57 251	37 934	30 171	23 552	15 329	23 533	7 195
Összesen	788 583	643 125	495 314	369 711	259 610	171 656	101 923	109 449	63 116
Legalább általános iskola 8. évfolyam									
15–19	108 910	122 726	164 020	298 844	544 723	826 723	608 670	720 655	626 588
20–24	108 726	122 161	127 113	225 140	420 217	703 917	773 979	657 198	792 006
25–29	85 505	116 345	135 855	183 861	345 423	604 261	852 790	598 632	770 578
30–34	72 473	107 528	121 557	116 645	279 011	467 031	710 899	745 415	685 783
35–39	61 257	81 401	111 739	135 680	200 034	408 791	633 424	817 106	593 407
40–44	50 685	69 332	101 579	109 839	121 434	342 786	505 578	682 230	687 615
45–49	38 785	57 566	75 426	101 452	142 796	253 825	447 786	611 438	803 107
50–54	53 691	46 125	62 430	81 584	108 555	135 497	345 299	485 301	681 190
55–59		32 532	49 998	58 658	93 819	146 598	244 120	409 895	570 874
60–64	27 415	23 966	36 648	46 598	72 594	101 130	122 836	294 885	464 267
65–69		16 497	23 924	32 431	47 528	78 513	125 176	194 615	361 514
70–74	11 022	10 176	15 000	19 477	33 090	53 626	76 811	88 921	265 935
75–X		7 954	13 766	14 763	30 025	50 427	84 161	132 341	250 229
Összesen	618 469	814 309	1 039 055	1 424 972	2 439 249	4 173 125	5 531 529	6 438 632	7 553 093
Legalább középiskolai érettségi									
18–19	13 964	12 735	11 972	12 157	40 942	80 536	82 699	87 012	104 012
20–24	39 123	38 175	33 914	57 429	110 560	243 234	294 265	272 887	412 090
25–29	31 582	42 625	38 944	52 881	87 310	190 128	329 790	252 255	353 851
30–34	28 553	42 742	32 930	37 742	82 282	142 684	295 721	301 159	314 352
35–39	25 105	31 477	33 310	41 937	69 461	120 127	225 523	336 046	271 477
40–44	19 785	28 192	32 154	31 022	42 537	112 596	158 326	291 036	299 127
45–49	14 910	24 325	23 211	35 153	48 773	89 206	130 902	218 436	350 629
50–54	21 169	18 532	19 088	27 347	33 511	47 708	116 474	147 501	313 822
55–59		12 795	15 695	20 498	33 549	49 535	89 037	117 571	234 100
60–64	11 175	9 073	11 043	17 379	26 409	31 513	45 260	97 850	156 700
65–69		6 761	6 694	11 829	17 016	28 029	44 272	68 874	111 760
70–74	4 557	4 143	3 930	6 458	12 394	19 043	24 965	32 211	86 883
75–X		3 223	3 483	4 637	10 741	17 805	29 777	44 149	88 229
Összesen	209 923	274 798	266 368	356 469	615 485	1 172 144	1 867 011	2 266 987	3 097 032
Egyetem, főiskola stb. oklevéllel									
25–29	11 685	12 227	10 890	9 943	31 454	54 353	87 331	83 337	116 199
30–34	11 785	14 043	12 263	10 024	27 567	36 275	81 133	102 404	107 237
35–39	11 080	11 711	12 401	13 709	21 981	42 151	71 754	112 232	97 909
40–44	8 768	10 788	12 022	11 949	13 887	37 537	44 609	98 888	105 714
45–49	6 630	10 061	9 701	12 052	17 420	28 806	46 707	83 842	118 503
50–54	9 582	7 498	8 423	9 673	13 455	16 260	39 604	52 759	100 583
55–59		5 111	7 456	7 856	12 125	18 697	28 380	49 788	84 752
60–64	5 233	3 699	5 209	6 671	9 538	13 064	14 710	41 147	50 978
65–69		2 795	3 171	4 672	6 630	10 634	15 120	28 310	41 833
70–74	2 216	1 743	1 850	2 534	4 693	7 299	9 181	14 075	32 945
75–X		1 353	1 646	1 808	4 255	7 057	9 565	20 838	31 692
Összesen	66 979	81 029	85 032	90 891	163 005	272 133	448 094	687 620	888 345

1.12 A NÉPESSÉG ISKOLAI VÉGZETTSÉG ÉS KORCSOPORT SZERINT

1.12.4 A megfelelő korú népesség százalékában, nő

Korcsoport (év)	1920	1930	1941	1949	1960	1970	1980	1990	2001
Általános iskola első évfolyamát sem végezte el									
10–11	-	1,8	2,4	4,7	1,8	1,3	1,0	1,6	0,8
12–14	7,1	2,5	2,0	3,3	1,3	0,7	0,8	1,2	0,8
15–19	5,4	4,0	1,9	2,3	1,5	0,7	0,7	0,5	0,5
20–24	5,4	6,4	2,1	2,0	2,1	0,9	0,6	0,7	0,4
25–29	7,2	5,4	4,0	1,8	2,1	1,2	0,6	0,9	0,4
30–34	9,3	5,8	6,4	2,7	1,7	1,7	0,8	0,7	0,5
35–39	11,5	7,7	5,2	4,8	1,6	1,8	1,0	0,7	0,6
40–44	15,6	9,9	5,7	5,6	2,0	1,4	1,4	0,9	0,7
45–49	19,9	12,0	7,6	4,7	4,0	1,3	1,5	1,2	0,6
50–54	29,1	15,7	10,0	6,0	5,7	1,7	1,2	1,6	0,7
55–59		20,6	11,9	7,9	4,6	3,5	1,1	1,6	0,9
60–64	41,3	27,9	15,5	10,6	5,6	5,0	1,4	1,5	1,0
65–69		33,1	20,4	12,5	7,7	4,0	2,9	1,4	1,2
70–74	48,3	39,4	26,5	15,7	9,6	4,9	4,4	1,9	0,9
75–X		44,7	34,4	22,6	12,5	7,4	4,0	4,7	1,3
Összesen	15,3	11,1	7,5	5,5	3,7	2,3	1,5	1,4	0,7
Legalább általános iskola 8. évfolyam									
15–19	12,7	14,0	17,4	39,1	75,1	92,2	94,1	95,1	94,8
20–24	13,4	14,5	20,2	27,6	63,7	92,0	95,1	96,9	98,0
25–29	12,5	15,3	16,6	22,3	47,1	82,3	95,5	96,1	97,9
30–34	11,5	14,5	15,0	22,2	34,5	69,0	93,9	96,0	97,7
35–39	9,7	12,8	15,4	16,7	23,5	53,8	86,9	96,2	97,1
40–44	9,2	11,8	14,4	16,0	23,9	40,6	75,3	95,1	96,6
45–49	7,7	9,9	12,7	15,4	17,6	28,0	59,9	89,7	97,1
50–54	6,0	9,3	11,8	14,3	15,8	26,1	42,7	78,8	96,4
55–59		7,6	10,0	12,7	15,3	18,8	28,8	61,7	92,9
60–64	4,1	6,5	9,3	10,8	14,1	16,5	26,6	43,4	84,8
65–69		5,7	8,1	9,8	12,7	15,8	19,6	29,9	68,8
70–74	3,2	4,9	7,1	8,8	11,6	14,8	17,3	28,0	54,3
75–X		3,9	6,5	7,3	10,3	13,7	16,8	20,6	34,6
Összesen	9,8	11,8	14,1	19,5	31,3	47,9	61,6	73,9	85,8
Legalább középiskolai érettségi									
18–19	2,5	2,3	2,2	3,3	14,6	27,9	36,4	37,0	42,6
20–24	2,3	2,4	3,3	5,5	16,1	36,5	42,7	48,0	58,7
25–29	2,1	3,0	2,5	4,6	9,8	27,3	43,2	48,1	53,1
30–34	2,1	2,8	1,8	5,2	7,6	20,4	43,2	45,9	52,5
35–39	1,7	2,2	1,9	3,2	5,8	13,3	31,8	45,9	51,9
40–44	1,4	2,3	1,5	2,4	6,1	10,3	23,2	44,8	49,3
45–49	1,2	1,8	1,0	2,9	4,0	7,2	15,3	32,9	48,7
50–54	0,9	1,6	0,8	2,4	2,8	6,8	11,6	23,6	48,5
55–59		1,2	0,6	2,1	3,2	4,4	8,1	15,4	38,6
60–64	0,6	1,0	0,5	2,0	2,8	3,1	7,5	11,6	27,4
65–69		1,0	0,3	1,7	2,3	3,5	5,0	8,3	18,6
70–74	0,4	0,9	0,3	1,3	2,4	3,1	3,7	7,9	13,9
75–X		0,6	0,3	1,1	2,0	2,9	4,0	5,0	9,3
Összesen	1,6	2,1	1,6	3,3	6,3	13,5	22,4	29,8	40,2
Egyetem, főiskola stb. oklevéllel									
25–29	0,4	0,4	0,5	0,5	2,5	6,7	10,6	15,7	17,4
30–34	0,3	0,5	0,5	0,8	1,9	3,8	10,0	14,8	17,3
35–39	0,2	0,4	0,5	0,6	1,2	3,3	8,5	13,7	18,1
40–44	0,2	0,4	0,5	0,5	1,3	2,5	4,7	13,0	16,4
45–49	0,2	0,3	0,4	0,6	0,9	1,6	3,8	10,7	14,7
50–54	0,1	0,2	0,3	0,6	0,7	1,6	2,7	6,7	12,9
55–59		0,1	0,3	0,5	0,6	1,1	1,6	4,8	11,6
60–64	0,1	0,1	0,2	0,4	0,7	0,8	1,5	3,8	6,6
65–69		0,1	0,2	0,3	0,5	0,8	1,0	2,6	4,7
70–74	0,0	0,1	0,1	0,2	0,4	0,8	0,8	2,9	3,5
75–X		0,0	0,1	0,2	0,3	0,6	0,6	1,9	2,1
Összesen	0,2	0,3	0,4	0,5	1,1	2,3	4,6	8,7	11,6

1.12 A NÉPESSÉG ISKOLAI VÉGZETTSÉG ÉS KORCSOPORT SZERINT

1.12.5 A megfelelő korú népesség százalékában, férfi

Korcsoport (év)	1920	1930	1941	1949	1960	1970	1980	1990	2001
Általános iskola első évfolyamát sem végezte el									
10–11	–	1,7	2,5	5,3	1,9	1,3	1,1	1,7	1,0
12–14	8,6	2,5	2,0	3,8	1,2	0,7	0,8	1,3	0,8
15–19	6,3	4,3	1,9	2,5	1,3	0,6	0,7	0,7	0,6
20–24	4,6	6,2	2,3	1,9	1,8	0,7	0,5	0,7	0,5
25–29	5,2	4,7	3,4	1,5	1,7	0,8	0,4	0,8	0,5
30–34	5,8	4,2	5,4	2,1	1,5	1,2	0,4	0,7	0,6
35–39	6,8	5,2	4,5	3,8	1,3	1,2	0,5	0,6	0,6
40–44	8,8	6,0	4,2	4,9	1,5	1,1	0,7	0,7	0,6
45–49	11,4	6,7	5,3	3,8	2,8	1,0	0,7	0,8	0,5
50–54	17,1	8,6	6,1	4,2	4,4	1,1	0,6	1,2	0,5
55–59		11,9	6,9	5,2	3,5	2,2	0,6	1,2	0,6
60–64	24,6	16,3	9,1	6,5	3,7	3,6	0,6	1,1	0,8
65–69		19,8	12,4	7,6	5,2	3,0	1,1	0,9	0,9
70–74	29,9	24,3	17,4	9,9	6,2	3,3	1,7	1,1	0,7
75–X		28,1	23,4	15,5	8,6	5,2	1,6	2,8	0,8
Összesen	10,4	7,4	5,2	4,1	2,6	1,5	0,7	1,0	0,6
Legalább általános iskola 8. évfolyam									
15–19	13,1	15,5	19,4	37,9	69,6	88,7	93,1	93,0	92,7
20–24	15,5	14,6	23,7	30,0	60,0	89,9	95,0	96,8	97,7
25–29	15,0	15,8	18,2	25,4	48,5	81,5	95,8	96,9	97,9
30–34	15,2	16,2	14,9	25,9	39,7	70,4	94,2	96,6	98,0
35–39	14,2	15,6	15,5	19,6	29,9	61,3	88,9	96,6	97,8
40–44	13,2	15,7	15,8	16,6	30,2	52,9	80,0	95,3	97,5
45–49	12,1	14,5	15,2	16,7	22,6	42,3	71,2	91,5	97,7
50–54	9,9	13,3	15,1	16,0	17,7	37,6	57,4	83,9	97,0
55–59		11,4	13,8	15,4	17,1	25,8	45,0	74,2	94,7
60–64	7,5	9,6	12,0	14,1	16,2	18,9	39,2	59,0	89,3
65–69		8,7	10,2	12,5	14,9	17,4	27,1	46,3	80,8
70–74	6,1	7,4	8,4	10,5	14,0	16,3	20,1	41,1	71,3
75–X		6,7	7,8	8,0	11,5	14,7	18,2	27,3	52,4
Összesen	12,7	14,1	16,1	21,9	34,5	55,1	71,1	82,8	92,3
Legalább középiskolai érettségi									
18–19	5,9	5,0	4,4	4,4	13,5	19,0	24,9	24,0	32,8
20–24	8,5	6,8	8,5	9,3	16,4	26,5	29,8	32,7	43,5
25–29	8,5	8,4	7,6	9,4	14,5	24,2	31,0	33,4	37,1
30–34	8,9	9,6	6,3	10,6	14,4	22,2	35,1	31,9	37,4
35–39	8,4	9,2	7,3	8,2	13,0	20,6	30,8	33,4	37,3
40–44	7,6	9,4	8,3	6,9	13,1	20,6	25,5	36,3	34,9
45–49	6,5	8,7	8,1	8,3	10,0	17,8	23,2	31,8	35,9
50–54	5,4	7,8	8,0	8,3	7,8	16,0	22,5	26,0	40,2
55–59		6,4	7,3	8,3	8,6	11,0	19,3	24,0	38,3
60–64	4,1	5,1	6,3	7,8	8,7	8,3	17,3	23,0	31,8
65–69		4,9	5,0	6,9	8,4	8,8	12,1	19,6	28,8
70–74	3,5	4,2	4,0	5,6	8,0	8,8	9,3	18,3	29,3
75–X		3,9	3,6	4,1	6,5	8,5	9,9	12,6	24,3
Összesen	7,0	7,6	7,0	8,1	11,6	17,8	24,4	28,5	35,9
Egyetem, főiskola stb. oklevéllel									
25–29	3,6	2,9	2,3	2,1	6,2	8,1	9,1	11,2	12,2
30–34	4,3	3,6	2,5	3,5	5,5	7,1	11,4	11,6	13,3
35–39	4,3	3,9	3,0	3,1	4,8	8,6	11,4	12,8	14,0
40–44	3,8	4,2	3,1	3,1	5,1	7,9	9,2	14,7	13,4
45–49	3,3	4,2	3,4	3,3	4,2	6,6	10,1	14,2	14,0
50–54	2,7	3,6	3,5	3,2	3,6	6,3	9,0	11,3	15,8
55–59		2,9	3,4	3,6	3,7	4,8	7,3	12,1	16,6
60–64	2,2	2,4	3,0	3,5	3,6	4,0	6,7	11,1	13,4
65–69		2,4	2,4	3,2	3,8	4,1	5,0	9,2	13,9
70–74	1,9	2,1	1,9	2,5	3,7	3,9	4,2	8,8	14,0
75–X		1,9	1,7	1,9	3,2	4,2	4,3	6,9	11,2
Összesen	3,3	3,3	2,8	3,1	4,5	6,4	8,6	11,8	13,8

1.12 A NÉPESSÉG ISKOLAI VÉGZETTSÉG ÉS KORCSOPORT SZERINT

1.12.6 A megfelelő korú népesség százalékában, összesen

Korcsoport (év)	1920	1930	1941	1949	1960	1970	1980	1990	2001
Általános iskola első évfolyamát sem végezte el									
10–11	–	1,8	2,4	5,0	1,9	1,3	1,1	1,7	0,9
12–14	7,9	2,5	2,0	3,6	1,3	0,7	0,8	1,2	0,8
15–19	5,8	4,1	1,9	2,4	1,4	0,6	0,7	0,6	0,6
20–24	5,0	6,3	2,2	1,9	1,9	0,8	0,6	0,7	0,4
25–29	6,3	5,1	3,7	1,7	1,9	1,0	0,5	0,8	0,5
30–34	7,7	5,0	5,9	2,4	1,6	1,5	0,6	0,7	0,5
35–39	9,3	6,6	4,8	4,3	1,5	1,5	0,8	0,7	0,6
40–44	12,4	8,1	5,0	5,3	1,8	1,3	1,1	0,8	0,7
45–49	15,7	9,5	6,5	4,3	3,4	1,2	1,1	1,0	0,6
50–54	23,1	12,4	8,2	5,2	5,1	1,4	0,9	1,4	0,6
55–59		16,4	9,6	6,7	4,1	2,9	0,9	1,4	0,8
60–64	33,1	22,2	12,5	8,8	4,8	4,4	1,1	1,3	1,0
65–69		26,6	16,6	10,4	6,6	3,6	2,1	1,2	1,0
70–74	39,6	32,1	22,1	13,1	8,2	4,3	3,3	1,6	0,8
75–X		37,0	29,4	19,5	10,9	6,6	3,2	4,1	1,2
Összesen	13,0	9,3	6,4	4,8	3,2	1,9	1,1	1,2	0,7
Legalább általános iskola 8. évfolyam									
15–19	12,9	14,7	18,4	38,5	72,3	90,4	93,6	94,0	93,7
20–24	14,4	14,6	21,9	28,8	61,9	90,9	95,1	96,8	97,9
25–29	13,7	15,5	17,4	23,8	47,8	81,9	95,7	96,5	97,9
30–34	13,2	15,3	15,0	23,9	37,0	69,7	94,0	96,3	97,8
35–39	11,8	14,1	15,5	18,1	26,5	57,5	87,9	96,4	97,5
40–44	11,1	13,6	15,1	16,3	26,9	46,6	77,5	95,2	97,0
45–49	9,8	12,1	13,9	16,0	20,0	34,7	65,3	90,6	97,4
50–54	8,0	11,2	13,3	15,1	16,7	31,5	49,7	81,2	96,7
55–59		9,5	11,7	13,9	16,2	22,0	36,2	67,5	93,7
60–64	5,7	8,0	10,6	12,3	15,0	17,6	32,3	50,3	86,7
65–69		7,2	9,1	11,0	13,6	16,5	22,9	36,7	73,7
70–74	4,6	6,1	7,7	9,6	12,6	15,4	18,5	33,2	60,8
75–X		5,2	7,1	7,6	10,8	14,1	17,3	23,0	40,5
Összesen	11,2	12,9	15,1	20,6	32,8	51,3	66,1	78,1	88,8
Legalább középiskolai érettségi									
18–19	4,2	3,6	3,3	3,8	14,0	23,4	30,5	30,4	37,6
20–24	5,2	4,6	5,8	7,3	16,3	31,4	36,2	40,2	50,9
25–29	5,0	5,7	5,0	6,8	12,1	25,8	37,0	40,7	45,0
30–34	5,2	6,1	4,1	7,7	10,9	21,3	39,1	38,9	44,9
35–39	4,8	5,4	4,6	5,6	9,2	16,9	31,3	39,7	44,6
40–44	4,3	5,5	4,8	4,6	9,4	15,3	24,3	40,6	42,2
45–49	3,8	5,1	4,3	5,5	6,8	12,2	19,1	32,4	42,5
50–54	3,1	4,5	4,1	5,0	5,2	11,1	16,8	24,7	44,5
55–59		3,7	3,7	4,9	5,8	7,4	13,2	19,4	38,4
60–64	2,3	3,0	3,2	4,6	5,5	5,5	11,9	16,7	29,3
65–69		3,0	2,6	4,0	4,9	5,9	8,1	13,0	22,8
70–74	1,9	2,5	2,0	3,2	4,7	5,5	6,0	12,0	19,9
75–X		2,1	1,8	2,4	3,9	5,0	6,1	7,7	14,3
Összesen	4,2	4,7	4,2	5,5	8,8	15,5	23,4	29,2	38,2
Egyetem, főiskola stb. oklevéllel									
25–29	1,9	1,6	1,4	1,3	4,4	7,4	9,8	13,4	14,8
30–34	2,1	2,0	1,5	2,1	3,7	5,4	10,7	13,2	15,3
35–39	2,1	2,0	1,7	1,8	2,9	5,9	10,0	13,2	16,1
40–44	1,9	2,1	1,8	1,8	3,1	5,1	6,8	13,8	14,9
45–49	1,7	2,1	1,8	1,9	2,4	3,9	6,8	12,4	14,4
50–54	1,4	1,8	1,8	1,8	2,1	3,8	5,7	8,8	14,3
55–59		1,5	1,7	1,9	2,1	2,8	4,2	8,2	13,9
60–64	1,1	1,2	1,5	1,8	2,0	2,3	3,9	7,0	9,5
65–69		1,2	1,2	1,6	1,9	2,2	2,8	5,3	8,5
70–74	0,9	1,0	1,0	1,2	1,8	2,1	2,2	5,3	7,5
75–X		0,9	0,8	0,9	1,5	2,0	2,0	3,6	5,1
Összesen	1,7	1,8	1,6	1,7	2,7	4,2	6,5	10,1	12,6

1.13 A NÉPESSÉG GAZDASÁGI AKTIVITÁS ÉS NEMEK SZERINT, 1930–2001

Gazdasági aktivitás	1930	1941	1949	1960	1970	1980	1990	2001
Nő								
Foglalkoztatott	976 684	1 145 207	1 192 859	1 691 127	2 049 474	2 202 046	2 013 498	1 687 313
Munkanélküli	..	..	..	..	..	..	41 689	160 316
Inaktív kereső	78 306	88 432	124 972	216 264	768 701	1 330 370	1 663 858	2 070 541
Eltartott	3 381 667	3 521 560	3 463 548	3 249 610	2 490 718	1 988 338	1 670 874	1 429 495
Összesen	4 436 657	4 755 199	4 781 379	5 157 001	5 308 893	5 520 754	5 389 919	5 347 665
Férfi								
Foglalkoztatott	2 760 772	3 056 692	2 892 072	3 068 489	2 924 472	2 866 794	2 513 659	2 002 956
Munkanélküli	..	..	..	..	..	..	84 538	255 894
Inaktív kereső	97 412	116 984	129 784	220 335	625 439	872 107	994 397	1 235 000
Eltartott	1 390 268	1 387 199	1 401 564	1 515 219	1 442 192	1 449 808	1 392 310	1 356 800
Összesen	4 248 452	4 560 875	4 423 420	4 804 043	4 992 103	5 188 709	4 984 904	4 850 650
Összesen								
Foglalkoztatott	3 737 456	4 201 899	4 084 931	4 759 616	4 973 946	5 068 840	4 527 157	3 690 269
Munkanélküli	..	..	..	..	..	..	126 227	416 210
Inaktív kereső	175 718	205 416	254 756	436 599	1 394 140	2 202 477	2 658 255	3 305 541
Eltartott	4 771 935	4 908 759	4 865 112	4 764 829	3 932 910	3 438 146	3 063 184	2 786 295
Összesen	8 685 109	9 316 074	9 204 799	9 961 044	10 300 996	10 709 463	10 374 823	10 198 315
SZÁZALÉK								
Nő								
Foglalkoztatott	22,0	24,1	24,9	32,8	38,6	39,9	37,4	31,6
Munkanélküli	..	..	..	..	..	..	0,8	3,0
Inaktív kereső	1,8	1,9	2,6	4,2	14,5	24,1	30,9	38,7
Eltartott	76,2	74,1	72,4	63,0	46,9	36,0	31,0	26,7
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Férfi								
Foglalkoztatott	65,0	67,0	65,4	63,9	58,6	55,3	50,4	41,3
Munkanélküli	..	..	..	..	..	..	1,7	5,3
Inaktív kereső	2,3	2,6	2,9	4,6	12,5	16,8	19,9	25,5
Eltartott	32,7	30,4	31,7	31,5	28,9	27,9	27,9	28,0
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Összesen								
Foglalkoztatott	43,0	45,1	44,4	47,8	48,3	47,3	43,6	36,2
Munkanélküli	..	..	..	..	..	..	1,2	4,1
Inaktív kereső	2,0	2,2	2,8	4,4	13,5	20,6	25,6	32,4
Eltartott	54,9	52,7	52,9	47,8	38,2	32,1	29,5	27,3
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Sorszám	Korcsoport (év)	1980				
		Összesen	Foglalkoztatott	Munkanélküli	Inaktív kereső	Eltartott
		Nő				
1	0–14	1 135 781	2 225	..	–	1 133 556
2	15–19	315 740	127 426	..	15 737	172 577
3	20–24	398 759	238 879	..	115 597	44 283
4	25–29	439 376	306 644	..	101 377	31 355
5	30–34	374 673	303 732	..	39 505	31 436
6	35–39	362 018	307 472	..	17 729	36 817
7	40–44	338 601	281 379	..	12 925	44 297
8	45–49	354 267	274 410	..	21 182	58 675
9	50–54	363 836	245 391	..	43 617	74 828
10	55–59	365 345	68 701	..	211 609	85 035
11	60–64	210 205	18 309	..	137 455	54 441
12	65–69	309 285	15 785	..	206 288	87 212
13	70–74	243 452	7 464	..	170 266	65 722
14	75–79	168 194	3 052	..	125 871	39 271
15	80–84	95 868	1 051	..	75 454	19 363
16	85–X	45 354	126	..	35 758	9 470
17	Összesen	5 520 754	2 202 046	..	1 330 370	1 988 338
	Ebből:					
18	15–39	1 890 566	1 284 153	..	289 945	316 468
19	40–54	1 056 704	801 180	..	77 724	177 800
20	55–X	1 437 703	114 488	..	962 701	360 514
21	15–64	3 522 820	2 172 343	..	716 733	633 744
		Férfi				
1	0–14	1 205 392	960	..	–	1 204 432
2	15–19	334 752	152 387	..	134	182 231
3	20–24	415 158	381 583	..	969	32 606
4	25–29	452 175	443 993	..	2 127	6 055
5	30–34	381 314	375 254	..	3 362	2 698
6	35–39	358 551	350 541	..	5 869	2 141
7	40–44	313 383	300 998	..	10 247	2 138
8	45–49	331 180	307 624	..	21 580	1 976
9	50–54	330 402	284 850	..	43 410	2 142
10	55–59	308 628	222 890	..	83 621	2 117
11	60–64	170 481	22 533	..	146 750	1 198
12	65–69	238 087	12 550	..	223 128	2 409
13	70–74	172 785	6 411	..	163 844	2 530
14	75–79	106 475	2 948	..	101 135	2 392
15	80–84	50 488	1 120	..	47 728	1 640
16	85–X	19 458	152	..	18 203	1 103
17	Összesen	5 188 709	2 866 794	..	872 107	1 449 808
	Ebből:					
18	15–39	1 941 950	1 703 758	..	12 461	225 731
19	40–59	1 283 593	1 116 362	..	158 858	8 373
20	60–X	757 774	45 714	..	700 788	11 272
21	15–64	3 396 024	2 842 653	..	318 069	235 302

ORCSOPORT ÉS NEMEK SZERINT, 1980–2001

1990					2001					Sorszám
Összesen	Foglalkoztatott	Munkanélküli	Inaktív kereső	Eltartott	Összesen	Foglalkoztatott	Munkanélküli	Inaktív kereső	Eltartott	
					Nő					
1 040 122	1 446	785	21	1 037 870	827 554	–	–	382	827 172	1
373 452	117 763	11 171	10 682	233 836	327 403	22 536	9 890	10 896	284 081	2
331 792	196 639	6 715	83 403	45 035	394 696	181 119	26 724	71 920	114 933	3
306 619	192 990	5 119	86 110	22 400	386 487	213 152	22 932	120 265	30 138	4
385 382	298 453	5 510	54 135	27 284	345 646	204 972	21 508	95 449	23 717	5
424 242	361 623	5 046	31 506	26 067	304 607	206 938	19 618	57 092	20 959	6
361 232	313 133	3 508	22 448	22 143	360 531	258 963	21 468	56 242	23 858	7
346 810	286 045	2 500	31 023	27 242	425 088	298 146	20 938	79 122	26 882	8
320 119	217 185	1 335	67 425	34 174	369 025	222 249	13 214	111 275	22 287	9
327 623	19 358	–	270 013	38 252	329 754	57 399	2 823	257 974	11 558	10
326 068	5 611	–	273 106	47 351	305 606	12 973	748	282 733	9 152	11
308 485	2 264	–	260 091	46 130	287 855	4 897	244	272 959	9 755	12
161 269	553	–	138 876	21 840	268 693	1 977	87	255 784	10 845	13
199 509	328	–	174 913	24 268	220 170	668	51	211 042	8 409	14
114 744	93	–	103 270	11 381	104 704	255	18	101 401	3 030	15
62 451	14	–	56 836	5 601	89 846	1 069	53	86 005	2 719	16
5 389 919	2 013 498	41 689	1 663 858	1 670 874	5 347 665	1 687 313	160 316	2 070 541	1 429 495	17
1 821 487	1 167 468	33 561	265 836	354 622	1 758 839	828 717	100 672	355 622	473 828	18
1 028 161	816 363	7 343	120 896	83 559	1 154 644	779 358	55 620	246 639	73 027	19
1 500 149	28 221	–	1 277 105	194 823	1 606 628	79 238	4 024	1 467 898	55 468	20
3 503 339	2 008 800	40 904	929 851	523 784	3 548 843	1 678 447	159 863	1 142 968	567 565	21
					Férfi					
1 090 427	739	607	8	1 089 073	867 382	–	–	374	867 008	1
393 404	137 403	15 632	787	239 582	341 206	33 171	16 639	3 865	287 531	2
346 861	293 115	13 918	2 768	37 060	414 606	234 175	49 225	20 734	110 472	3
313 671	292 734	11 043	4 147	5 747	400 504	304 716	40 992	27 856	26 940	4
389 033	365 862	11 875	7 887	3 409	355 211	279 784	32 306	29 845	13 276	5
423 099	396 064	11 457	12 577	3 001	304 127	233 928	28 008	32 217	9 974	6
355 443	327 674	8 038	17 489	2 242	348 053	256 155	30 276	49 831	11 791	7
328 144	291 974	6 267	27 916	1 987	399 637	281 699	29 153	78 094	10 691	8
277 582	223 370	3 754	48 562	1 896	335 717	212 821	18 599	96 761	7 536	9
279 920	168 678	1 947	107 453	1 842	279 522	129 492	9 118	134 784	6 128	10
259 856	10 387	–	247 784	1 685	229 703	22 370	1 033	204 637	1 663	11
221 183	3 721	–	216 027	1 435	202 442	7 890	291	193 183	1 078	12
106 513	989	–	104 833	691	168 654	3 608	89	163 974	983	13
117 075	691	–	115 171	1 213	118 653	1 527	52	116 101	973	14
57 685	236	–	56 585	864	49 520	420	30	48 820	250	15
25 008	22	–	24 403	583	35 713	1 200	83	33 924	506	16
4 984 904	2 513 659	84 538	994 397	1 392 310	4 850 650	2 002 956	255 894	1 235 000	1 356 800	17
1 866 068	1 485 178	63 925	28 166	288 799	1 815 654	1 085 774	167 170	114 517	448 193	18
1 241 089	1 011 696	20 006	201 420	7 967	1 362 929	880 167	87 146	359 470	36 146	19
787 320	16 046	–	764 803	6 471	804 685	37 015	1 578	760 639	5 453	20
3 367 013	2 507 261	83 931	477 370	298 451	3 408 286	1 988 311	255 349	678 624	486 002	21

Sorszám	Korcsoport (év)	1980				
		Összesen	Foglalkoztatott	Munkanélküli	Inaktív kereső	Eltartott
		Összesen				
1	0–14	2 341 173	3 185	..	–	2 337 988
2	15–19	650 492	279 813	..	15 871	354 808
3	20–24	813 917	620 462	..	116 566	76 889
4	25–29	891 551	750 637	..	103 504	37 410
5	30–34	755 987	678 986	..	42 867	34 134
6	35–39	720 569	658 013	..	23 598	38 958
7	40–44	651 984	582 377	..	23 172	46 435
8	45–49	685 447	582 034	..	42 762	60 651
9	50–54	694 238	530 241	..	87 027	76 970
10	55–59	673 973	291 591	..	295 230	87 152
11	60–64	380 686	40 842	..	284 205	55 639
12	65–69	547 372	28 335	..	429 416	89 621
13	70–74	416 237	13 875	..	334 110	68 252
14	75–79	274 669	6 000	..	227 006	41 663
15	80–84	146 356	2 171	..	123 182	21 003
16	85–X	64 812	278	..	53 961	10 573
17	Összesen	10 709 463	5 068 840	..	2 202 477	3 438 146
	Ebből:					
18	15–39	3 832 516	2 987 911	..	302 406	542 199
19	40–59 éves férfi, 40–54 éves nő	2 340 297	1 917 542	..	236 582	186 173
20	60–X éves férfi, 55–X éves nő	2 195 477	160 202	..	1 663 489	371 786
21	15–64	6 918 844	5 014 996	..	1 034 802	869 046

ORCSOPORT ÉS NEMEK SZERINT, 1980–2001 (folytatás)

1990					2001					Sorszám
Összesen	Foglalkoztatott	Munkanélküli	Inaktív kereső	Eltartott	Összesen	Foglalkoztatott	Munkanélküli	Inaktív kereső	Eltartott	
Összesen										
2 130 549	2 185	1 392	29	2 126 943	1 694 936	–	–	756	1 694 180	1
766 856	255 166	26 803	11 469	473 418	668 609	55 707	26 529	14 761	571 612	2
678 653	489 754	20 633	86 171	82 095	809 302	415 294	75 949	92 654	225 405	3
620 290	485 724	16 162	90 257	28 147	786 991	517 868	63 924	148 121	57 078	4
774 415	664 315	17 385	62 022	30 693	700 857	484 756	53 814	125 294	36 993	5
847 341	757 687	16 503	44 083	29 068	608 734	440 866	47 626	89 309	30 933	6
716 675	640 807	11 546	39 937	24 385	708 584	515 118	51 744	106 073	35 649	7
674 954	578 019	8 767	58 939	29 229	824 725	579 845	50 091	157 216	37 573	8
597 701	440 555	5 089	115 987	36 070	704 742	435 070	31 813	208 036	29 823	9
607 543	188 036	1 947	377 466	40 094	609 276	186 891	11 941	392 758	17 686	10
585 924	15 998	–	520 890	49 036	535 309	35 343	1 781	487 370	10 815	11
529 668	5 985	–	476 118	47 565	490 297	12 787	535	466 142	10 833	12
267 782	1 542	–	243 709	22 531	437 347	5 585	176	419 758	11 828	13
316 584	1 019	–	290 084	25 481	338 823	2 195	103	327 143	9 382	14
172 429	329	–	159 855	12 245	154 224	675	48	150 221	3 280	15
87 459	36	–	81 239	6 184	125 559	2 269	136	119 929	3 225	16
0 374 823	4 527 157	126 227	2 658 255	3 063 184	10 198 315	3 690 269	416 210	3 305 541	2 786 295	17
3 687 555	2 652 646	97 486	294 002	643 421	3 574 493	1 914 491	267 842	470 139	922 021	18
2 269 250	1 828 059	27 349	322 316	91 526	2 517 573	1 659 525	142 766	606 109	109 173	19
2 287 469	44 267	–	2 041 908	201 294	2 411 313	116 253	5 602	2 228 537	60 921	20
6 870 352	4 516 061	124 835	1 407 221	822 235	6 957 129	3 666 758	415 212	1 821 592	1 053 567	21

Sorszám	Korcsoport (év)	1980				
		Összesen	Foglalkoztatott	Munkanélküli	Inaktív kereső	Eltartott
			Nő			
1	0–14	100,0	0,2	..	–	99,8
2	15–19	100,0	40,4	..	5,0	54,7
3	20–24	100,0	59,9	..	29,0	11,1
4	25–29	100,0	69,8	..	23,1	7,1
5	30–34	100,0	81,1	..	10,5	8,4
6	35–39	100,0	84,9	..	4,9	10,2
7	40–44	100,0	83,1	..	3,8	13,1
8	45–49	100,0	77,5	..	6,0	16,6
9	50–54	100,0	67,4	..	12,0	20,6
10	55–59	100,0	18,8	..	57,9	23,3
11	60–64	100,0	8,7	..	65,4	25,9
12	65–69	100,0	5,1	..	66,7	28,2
13	70–74	100,0	3,1	..	69,9	27,0
14	75–79	100,0	1,8	..	74,8	23,3
15	80–84	100,0	1,1	..	78,7	20,2
16	85–X	100,0	0,3	..	78,8	20,9
17	Összesen	100,0	39,9	..	24,1	36,0
	Ebből:					
18	15–39	100,0	67,9	..	15,3	16,7
19	40–54	100,0	75,8	..	7,4	16,8
20	55–X	100,0	8,0	..	67,0	25,1
21	15–64	100,0	61,7	..	20,3	18,0
			Férfi			
1	0–14	100,0	0,1	..	–	99,9
2	15–19	100,0	45,5	..	0,0	54,4
3	20–24	100,0	91,9	..	0,2	7,9
4	25–29	100,0	98,2	..	0,5	1,3
5	30–34	100,0	98,4	..	0,9	0,7
6	35–39	100,0	97,8	..	1,6	0,6
7	40–44	100,0	96,0	..	3,3	0,7
8	45–49	100,0	92,9	..	6,5	0,6
9	50–54	100,0	86,2	..	13,1	0,6
10	55–59	100,0	72,2	..	27,1	0,7
11	60–64	100,0	13,2	..	86,1	0,7
12	65–69	100,0	5,3	..	93,7	1,0
13	70–74	100,0	3,7	..	94,8	1,5
14	75–79	100,0	2,8	..	95,0	2,2
15	80–84	100,0	2,2	..	94,5	3,2
16	85–X	100,0	0,8	..	93,6	5,7
17	Összesen	100,0	55,3	..	16,8	27,9
	Ebből:					
18	15–39	100,0	87,7	..	0,6	11,6
19	40–59	100,0	87,0	..	12,4	0,7
20	60–X	100,0	6,0	..	92,5	1,5
21	15–64	100,0	83,7	..	9,4	6,9

)RCSOPORT ÉS NEMEK SZERINT, 1980–2001 (folytatás)

1990					2001					Sorszám
sszesen	Foglal-koztatott	Munka-nélküli	Inaktív kereső	Eltartott	Összesen	Foglal-koztatott	Munka-nélküli	Inaktív kereső	Eltartott	
					Nő					
100,0	0,1	0,1	0,0	99,8	100,0	–	–	0,0	100,0	1
100,0	31,5	3,0	2,9	62,6	100,0	6,9	3,0	3,3	86,8	2
100,0	59,3	2,0	25,1	13,6	100,0	45,9	6,8	18,2	29,1	3
100,0	62,9	1,7	28,1	7,3	100,0	55,2	5,9	31,1	7,8	4
100,0	77,4	1,4	14,0	7,1	100,0	59,3	6,2	27,6	6,9	5
100,0	85,2	1,2	7,4	6,1	100,0	67,9	6,4	18,7	6,9	6
100,0	86,7	1,0	6,2	6,1	100,0	71,8	6,0	15,6	6,6	7
100,0	82,5	0,7	8,9	7,9	100,0	70,1	4,9	18,6	6,3	8
100,0	67,8	0,4	21,1	10,7	100,0	60,2	3,6	30,2	6,0	9
100,0	5,9	–	82,4	11,7	100,0	17,4	0,9	78,2	3,5	10
100,0	1,7	–	83,8	14,5	100,0	4,2	0,2	92,5	3,0	11
100,0	0,7	–	84,3	15,0	100,0	1,7	0,1	94,8	3,4	12
100,0	0,3	–	86,1	13,5	100,0	0,7	0,0	95,2	4,0	13
100,0	0,2	–	87,7	12,2	100,0	0,3	0,0	95,9	3,8	14
100,0	0,1	–	90,0	9,9	100,0	0,2	0,0	96,8	2,9	15
100,0	0,0	–	91,0	9,0	100,0	1,2	0,1	95,7	3,0	16
100,0	37,4	0,8	30,9	31,0	100,0	31,6	3,0	38,7	26,7	17
100,0	64,1	1,8	14,6	19,5	100,0	47,1	5,7	20,2	26,9	18
100,0	79,4	0,7	11,8	8,1	100,0	67,5	4,8	21,4	6,3	19
100,0	1,9	–	85,1	13,0	100,0	4,9	0,3	91,4	3,5	20
100,0	57,3	1,2	26,5	15,0	100,0	47,3	4,5	32,2	16,0	21
					Férfi					
100,0	0,1	0,1	0,0	99,9	100,0	–	–	0,0	100,0	1
100,0	34,9	4,0	0,2	60,9	100,0	9,7	4,9	1,1	84,3	2
100,0	84,5	4,0	0,8	10,7	100,0	56,5	11,9	5,0	26,6	3
100,0	93,3	3,5	1,3	1,8	100,0	76,1	10,2	7,0	6,7	4
100,0	94,0	3,1	2,0	0,9	100,0	78,8	9,1	8,4	3,7	5
100,0	93,6	2,7	3,0	0,7	100,0	76,9	9,2	10,6	3,3	6
100,0	92,2	2,3	4,9	0,6	100,0	73,6	8,7	14,3	3,4	7
100,0	89,0	1,9	8,5	0,6	100,0	70,5	7,3	19,5	2,7	8
100,0	80,5	1,4	17,5	0,7	100,0	63,4	5,5	28,8	2,2	9
100,0	60,3	0,7	38,4	0,7	100,0	46,3	3,3	48,2	2,2	10
100,0	4,0	–	95,4	0,6	100,0	9,7	0,4	89,1	0,7	11
100,0	1,7	–	97,7	0,6	100,0	3,9	0,1	95,4	0,5	12
100,0	0,9	–	98,4	0,6	100,0	2,1	0,1	97,2	0,6	13
100,0	0,6	–	98,4	1,0	100,0	1,3	0,0	97,8	0,8	14
100,0	0,4	–	98,1	1,5	100,0	0,8	0,1	98,6	0,5	15
100,0	0,1	–	97,6	2,3	100,0	3,4	0,2	95,0	1,4	16
100,0	50,4	1,7	19,9	27,9	100,0	41,3	5,3	25,5	28,0	17
100,0	79,6	3,4	1,5	15,5	100,0	59,8	9,2	6,3	24,7	18
100,0	81,5	1,6	16,2	0,6	100,0	64,6	6,4	26,4	2,7	19
100,0	2,0	–	97,1	0,8	100,0	4,6	0,2	94,5	0,7	20
100,0	74,5	2,5	14,2	8,9	100,0	58,3	7,5	19,9	14,3	21

Sorszám	Korcsoport (év)	1980				
		Összesen	Foglalkoztatott	Munkanélküli	Inaktív kereső	Eltartott
		Összesen				
1	0–14	100,0	0,1	..	–	99,9
2	15–19	100,0	43,0	..	2,4	54,5
3	20–24	100,0	76,2	..	14,3	9,4
4	25–29	100,0	84,2	..	11,6	4,2
5	30–34	100,0	89,8	..	5,7	4,5
6	35–39	100,0	91,3	..	3,3	5,4
7	40–44	100,0	89,3	..	3,6	7,1
8	45–49	100,0	84,9	..	6,2	8,8
9	50–54	100,0	76,4	..	12,5	11,1
10	55–59	100,0	43,3	..	43,8	12,9
11	60–64	100,0	10,7	..	74,7	14,6
12	65–69	100,0	5,2	..	78,5	16,4
13	70–74	100,0	3,3	..	80,3	16,4
14	75–79	100,0	2,2	..	82,6	15,2
15	80–84	100,0	1,5	..	84,2	14,4
16	85–X	100,0	0,4	..	83,3	16,3
17	Összesen	100,0	47,3	..	20,6	32,1
	Ebből:					
18	15–39	100,0	78,0	..	7,9	14,1
19	40–59 éves férfi, 40–54 éves nő	100,0	81,9	..	10,1	8,0
20	60–X éves férfi, 55–X éves nő	100,0	7,3	..	75,8	16,9
21	15–64	100,0	72,5	..	15,0	12,6

)RCSOPORT ÉS NEMEK SZERINT, 1980–2001 (folytatás)

1990					2001					Sorszám
sszesen	Foglal-koztatott	Munka-nélküli	Inaktív kereső	Eltartott	Összesen	Foglal-koztatott	Munka-nélküli	Inaktív kereső	Eltartott	
Összesen										
100,0	0,1	0,1	0,0	99,8	100,0	–	–	0,0	100,0	1
100,0	33,3	3,5	1,5	61,7	100,0	8,3	4,0	2,2	85,5	2
100,0	72,2	3,0	12,7	12,1	100,0	51,3	9,4	11,4	27,9	3
100,0	78,3	2,6	14,6	4,5	100,0	65,8	8,1	18,8	7,3	4
100,0	85,8	2,2	8,0	4,0	100,0	69,2	7,7	17,9	5,3	5
100,0	89,4	1,9	5,2	3,4	100,0	72,4	7,8	14,7	5,1	6
100,0	89,4	1,6	5,6	3,4	100,0	72,7	7,3	15,0	5,0	7
100,0	85,6	1,3	8,7	4,3	100,0	70,3	6,1	19,1	4,6	8
100,0	73,7	0,9	19,4	6,0	100,0	61,7	4,5	29,5	4,2	9
100,0	31,0	0,3	62,1	6,6	100,0	30,7	2,0	64,5	2,9	10
100,0	2,7	–	88,9	8,4	100,0	6,6	0,3	91,0	2,0	11
100,0	1,1	–	89,9	9,0	100,0	2,6	0,1	95,1	2,2	12
100,0	0,6	–	91,0	8,4	100,0	1,3	0,0	96,0	2,7	13
100,0	0,3	–	91,6	8,0	100,0	0,6	0,0	96,6	2,8	14
100,0	0,2	–	92,7	7,1	100,0	0,4	0,0	97,4	2,1	15
100,0	0,0	–	92,9	7,1	100,0	1,8	0,1	95,5	2,6	16
100,0	43,6	1,2	25,6	29,5	100,0	36,2	4,1	32,4	27,3	17
100,0	71,9	2,6	8,0	17,4	100,0	53,6	7,5	13,2	25,8	18
100,0	80,6	1,2	14,2	4,0	100,0	65,9	5,7	24,1	4,3	19
100,0	1,9	–	89,3	8,8	100,0	4,8	0,2	92,4	2,5	20
100,0	65,7	1,8	20,5	12,0	100,0	52,7	6,0	26,2	15,1	21

1.15 A FOGLALKOZTATOTTAK FOGLALKOZÁSI FŐCSOPORT, KORCSOPORT ÉS NEMEK SZERINT

1.15.1 1980

Foglalkozási főcsoport	Összesen	15-29	30-39	40-49	50-59	60-64	65-X
Nő							
Törvényhozók, igazgatási, érdek-képviseleti vezetők, gazdasági vezetők	86 470	14 319	30 548	27 277	13 763	320	243
Felsőfokú képzettség önálló alkalmazását igénylő foglalkozásúak	215 520	77 019	74 610	44 613	18 255	578	445
Egyéb, felsőfokú vagy középfokú képzettséget igénylő foglalkozásúak	282 065	107 818	94 375	55 064	23 589	651	568
Irodai és ügyviteli (ügyfélforgalmi) jellegű foglalkozásúak	311 976	124 741	94 176	61 749	29 594	896	820
Szolgáltatási jellegű foglalkozásúak	271 653	91 460	75 804	63 936	35 858	1 875	2 720
Mezőgazdasági és erdőgazdálkodási foglalkozásúak	112 638	17 350	24 739	36 946	27 901	2 122	3 580
Ipari és építőipari foglalkozásúak	373 373	127 849	97 207	97 264	46 354	1 915	2 784
Gépkezelők, összeszerelők, járművezetők	161 091	54 879	40 248	44 089	20 538	581	756
Szakképzettséget nem igénylő (egyszerű) foglalkozásúak	385 035	57 514	79 497	124 851	98 240	9 371	15 562
Fegyveres szervek foglalkozásaiban dolgozók	..	..	..	..	..	..	..
Összesen	2 199 821	672 949	611 204	555 789	314 092	18 309	27 478
Férfi							
Törvényhozók, igazgatási, érdek-képviseleti vezetők, gazdasági vezetők	257 905	36 435	80 477	69 738	66 904	3 354	997
Felsőfokú képzettség önálló alkalmazását igénylő foglalkozásúak	173 490	43 176	57 539	38 762	29 539	2 529	1 945
Egyéb, felsőfokú vagy középfokú képzettséget igénylő foglalkozásúak	189 158	55 315	56 114	38 969	36 567	1 535	658
Irodai és ügyviteli (ügyfélforgalmi) jellegű foglalkozásúak	33 964	8 163	7 994	8 182	8 963	457	205
Szolgáltatási jellegű foglalkozásúak	119 492	44 766	26 456	21 482	24 061	1 280	1 447
Mezőgazdasági és erdőgazdálkodási foglalkozásúak	160 625	33 411	28 821	39 212	48 206	3 772	7 203
Ipari és építőipari foglalkozásúak	1 049 337	462 532	256 951	185 196	136 304	3 781	4 573
Gépkezelők, összeszerelők, járművezetők	514 296	175 010	137 813	124 881	73 025	2 091	1 476
Szakképzettséget nem igénylő (egyszerű) foglalkozásúak	367 567	119 155	73 630	82 200	84 171	3 734	4 677
Fegyveres szervek foglalkozásaiban dolgozók	..	..	..	..	..	..	..
Összesen	2 865 834	977 963	725 795	608 622	507 740	22 533	23 181
Összesen							
Törvényhozók, igazgatási, érdek-képviseleti vezetők, gazdasági vezetők	344 375	50 754	111 025	97 015	80 667	3 674	1 240
Felsőfokú képzettség önálló alkalmazását igénylő foglalkozásúak	389 010	120 195	132 149	83 375	47 794	3 107	2 390
Egyéb, felsőfokú vagy középfokú képzettséget igénylő foglalkozásúak	471 223	163 133	150 489	94 033	60 156	2 186	1 226
Irodai és ügyviteli (ügyfélforgalmi) jellegű foglalkozásúak	345 940	132 904	102 170	69 931	38 557	1 353	1 025
Szolgáltatási jellegű foglalkozásúak	391 145	136 226	102 260	85 418	59 919	3 155	4 167
Mezőgazdasági és erdőgazdálkodási foglalkozásúak	273 263	50 761	53 560	76 158	76 107	5 894	10 783
Ipari és építőipari foglalkozásúak	1 422 710	590 381	354 158	282 460	182 658	5 696	7 357
Gépkezelők, összeszerelők, járművezetők	675 387	229 889	178 061	168 970	93 563	2 672	2 232
Szakképzettséget nem igénylő (egyszerű) foglalkozásúak	752 602	176 669	153 127	207 051	182 411	13 105	20 239
Fegyveres szervek foglalkozásaiban dolgozók	..	..	..	..	..	..	..
Összesen	5 065 655	1 650 912	1 336 999	1 164 411	821 832	40 842	50 659

1.15 A FOGLALKOZTATOTTAK FOGLALKOZÁSI FŐCSOPORT, KORCSOPORT ÉS NEMEK SZERINT

1.15.2 1990

Foglalkozási főcsoport	Összesen	15–29	30–39	40–49	50–59	60–64	65–X
Nő							
Törvényhozók, igazgatási, érdek-képviseleti vezetők, gazdasági vezetők	113 966	9 248	38 387	49 180	16 689	340	122
Felsőfokú képzettség önálló alkalmazását igénylő foglalkozásúak	238 383	56 046	90 185	68 316	22 953	629	254
Egyéb, felsőfokú vagy középfokú képzettséget igénylő foglalkozásúak	336 687	96 221	112 784	97 967	28 903	526	286
Irodai és ügyviteli (ügyfélforgalmi) jellegű foglalkozásúak	262 472	76 303	90 961	71 513	22 914	472	309
Szolgáltatási jellegű foglalkozásúak	256 092	88 574	78 204	65 327	22 865	619	503
Mezőgazdasági és erdőgazdálkodási foglalkozásúak	62 367	9 546	19 128	20 909	11 805	626	353
Ipari és építőipari foglalkozásúak	297 163	80 224	98 158	83 571	34 459	433	318
Gépkezelők, összeszerelők, járművezetők	143 096	42 871	44 780	38 222	16 974	142	107
Szakképzettséget nem igénylő (egyszerű) foglalkozásúak	271 625	41 401	77 368	94 875	55 219	1 789	973
Fegyveres szervek foglalkozásaiban dolgozók	30 201	6 958	10 121	9 298	3 762	35	27
Összesen	2 012 052	507 392	660 076	599 178	236 543	5 611	3 252
Férfi							
Törvényhozók, igazgatási, érdek-képviseleti vezetők, gazdasági vezetők	229 250	19 871	66 681	87 342	51 446	3 244	666
Felsőfokú képzettség önálló alkalmazását igénylő foglalkozásúak	152 316	29 516	50 300	42 765	26 008	2 368	1 359
Egyéb, felsőfokú vagy középfokú képzettséget igénylő foglalkozásúak	152 765	38 392	45 692	42 520	25 325	591	245
Irodai és ügyviteli (ügyfélforgalmi) jellegű foglalkozásúak	15 749	3 756	3 855	4 478	3 470	123	67
Szolgáltatási jellegű foglalkozásúak	133 787	54 124	39 297	26 244	13 512	366	244
Mezőgazdasági és erdőgazdálkodási foglalkozásúak	118 652	30 085	33 656	27 425	25 389	942	1 155
Ipari és építőipari foglalkozásúak	930 869	330 810	283 931	202 166	112 362	952	648
Gépkezelők, összeszerelők, járművezetők	446 814	114 177	147 069	109 534	75 282	530	222
Szakképzettséget nem igénylő (egyszerű) foglalkozásúak	247 669	76 766	62 656	54 066	52 003	1 159	1 019
Fegyveres szervek foglalkozásaiban dolgozók	85 049	25 755	28 789	23 108	7 251	112	34
Összesen	2 512 920	723 252	761 926	619 648	392 048	10 387	5 659
Összesen							
Törvényhozók, igazgatási, érdek-képviseleti vezetők, gazdasági vezetők	343 216	29 119	105 068	136 522	68 135	3 584	788
Felsőfokú képzettség önálló alkalmazását igénylő foglalkozásúak	390 699	85 562	140 485	111 081	48 961	2 997	1 613
Egyéb, felsőfokú vagy középfokú képzettséget igénylő foglalkozásúak	489 452	134 613	158 476	140 487	54 228	1 117	531
Irodai és ügyviteli (ügyfélforgalmi) jellegű foglalkozásúak	278 221	80 059	94 816	75 991	26 384	595	376
Szolgáltatási jellegű foglalkozásúak	389 879	142 698	117 501	91 571	36 377	985	747
Mezőgazdasági és erdőgazdálkodási foglalkozásúak	181 019	39 631	52 784	48 334	37 194	1 568	1 508
Ipari és építőipari foglalkozásúak	1 228 032	411 034	382 089	285 737	146 821	1 385	966
Gépkezelők, összeszerelők, járművezetők	589 910	157 048	191 849	147 756	92 256	672	329
Szakképzettséget nem igénylő (egyszerű) foglalkozásúak	519 294	118 167	140 024	148 941	107 222	2 948	1 992
Fegyveres szervek foglalkozásaiban dolgozók	115 250	32 713	38 910	32 406	11 013	147	61
Összesen	4 524 972	1 230 644	1 422 002	1 218 826	628 591	15 998	8 911

1.15 A FOGLALKOZTATOTTAK FOGLALKOZÁSI FŐCSOPORT, KORCSOPORT ÉS NEMEK SZERINT

1.15.3 2001

Foglalkozási főcsoport	Összesen	15–29	30–39	40–49	50–59	60–64	65–X
Nő							
Törvényhozók, igazgatási, érdek-képviseleti vezetők, gazdasági vezetők	109 885	14 365	24 015	43 290	26 766	1 035	414
Felsőfokú képzettség önálló alkalmazását igénylő foglalkozásúak	262 965	53 376	72 104	85 789	45 614	3 817	2 265
Egyéb, felsőfokú vagy középfokú képzettséget igénylő foglalkozásúak	362 547	93 075	91 496	113 993	60 555	2 125	1 303
Irodai és ügyviteli (ügyfélforgalmi) jellegű foglalkozásúak	195 769	51 578	45 634	63 324	33 053	1 191	989
Szolgáltatási jellegű foglalkozásúak	305 487	101 335	75 299	87 663	38 135	1 726	1 329
Mezőgazdasági és erdőgazdálkodási foglalkozásúak	29 097	3 854	6 647	11 350	6 124	617	505
Ipari és építőipari foglalkozásúak	139 052	38 828	33 936	47 277	18 139	391	481
Gépkezelők, összeszerelők, járművezetők	119 449	38 519	29 130	38 760	12 687	157	196
Szakképzettséget nem igénylő (egyszerű) foglalkozásúak	150 724	17 742	30 126	62 212	37 375	1 901	1 368
Fegyveres szervek foglalkozásaiban dolgozók	12 338	4 135	3 523	3 451	1 200	13	16
Összesen	1 687 313	416 807	411 910	557 109	279 648	12 973	8 866
Férfi							
Törvényhozók, igazgatási, érdek-képviseleti vezetők, gazdasági vezetők	189 878	23 362	45 201	62 451	52 988	4 314	1 562
Felsőfokú képzettség önálló alkalmazását igénylő foglalkozásúak	192 472	42 622	49 301	47 937	40 364	6 704	5 544
Egyéb, felsőfokú vagy középfokú képzettséget igénylő foglalkozásúak	178 353	56 024	45 182	41 888	31 637	2 245	1 377
Irodai és ügyviteli (ügyfélforgalmi) jellegű foglalkozásúak	13 824	6 086	3 143	2 383	1 821	206	185
Szolgáltatási jellegű foglalkozásúak	276 422	115 495	71 283	56 586	30 290	1 704	1 064
Mezőgazdasági és erdőgazdálkodási foglalkozásúak	86 422	19 698	21 099	25 795	16 761	1 539	1 530
Ipari és építőipari foglalkozásúak	604 872	174 381	154 376	172 343	98 979	2 982	1 811
Gépkezelők, összeszerelők, járművezetők	298 087	77 161	80 206	91 229	47 362	1 482	647
Szakképzettséget nem igénylő (egyszerű) foglalkozásúak	105 338	33 698	24 037	26 647	18 989	1 114	853
Fegyveres szervek foglalkozásaiban dolgozók	57 288	23 535	19 884	10 595	3 122	80	72
Összesen	2 002 956	572 062	513 712	537 854	342 313	22 370	14 645
Összesen							
Törvényhozók, igazgatási, érdek-képviseleti vezetők, gazdasági vezetők	299 763	37 727	69 216	105 741	79 754	5 349	1 976
Felsőfokú képzettség önálló alkalmazását igénylő foglalkozásúak	455 437	95 998	121 405	133 726	85 978	10 521	7 809
Egyéb, felsőfokú vagy középfokú képzettséget igénylő foglalkozásúak	540 900	149 099	136 678	155 881	92 192	4 370	2 680
Irodai és ügyviteli (ügyfélforgalmi) jellegű foglalkozásúak	209 593	57 664	48 777	65 707	34 874	1 397	1 174
Szolgáltatási jellegű foglalkozásúak	581 909	216 830	146 582	144 249	68 425	3 430	2 393
Mezőgazdasági és erdőgazdálkodási foglalkozásúak	115 519	23 552	27 746	37 145	22 885	2 156	2 035
Ipari és építőipari foglalkozásúak	743 924	213 209	188 312	219 620	117 118	3 373	2 292
Gépkezelők, összeszerelők, járművezetők	417 536	115 680	109 336	129 989	60 049	1 639	843
Szakképzettséget nem igénylő (egyszerű) foglalkozásúak	256 062	51 440	54 163	88 859	56 364	3 015	2 221
Fegyveres szervek foglalkozásaiban dolgozók	69 626	27 670	23 407	14 046	4 322	93	88
Összesen	3 690 269	988 869	925 622	1 094 963	621 961	35 343	23 511

1.16 A FOGLALKOZTATOTTAK NEMZETGAZDASÁGI ÁG, KORCSOPORT ÉS NEMEK SZERINT

1.16.1 1980

Nemzetgazdasági ág	Összesen	15-29	30-39	40-49	50-59	60-64	65-X
Nő							
Mezőgazdaság, vadgazdálkodás, erdőgazdálkodás, halászat	345 824	61 692	81 121	100 891	78 460	8 494	15 166
Bányászat	20 061	4 476	5 897	6 697	2 871	62	58
Feldolgozóipar	703 758	240 636	189 267	178 749	88 357	3 001	3 748
Villamosenergia-, gáz-, gőz-, vízellátás	28 568	8 061	8 414	7 720	4 071	152	150
Építőipar	59 959	19 138	17 891	14 932	7 316	282	400
Kereskedelem, javítás	260 884	99 121	72 427	55 009	30 308	1 619	2 400
Szálláshely-szolgáltatás, vendéglátás	72 864	21 438	18 730	19 644	11 884	555	613
Szállítás, raktározás, posta, távközlés	105 710	33 126	31 029	27 161	13 573	420	401
Pénzügyi tevékenység	23 649	7 165	8 183	5 519	2 614	94	74
Ingatlanügyletek, gazdasági szolgáltatás	69 420	21 665	21 994	15 973	8 683	467	638
Közigazgatás, védelem; kötelező társadalombiztosítás	85 945	23 676	26 664	22 681	12 021	451	452
Oktatás	186 979	56 921	57 917	48 231	22 614	727	569
Egészségügyi, szociális ellátás	147 972	48 818	46 430	32 991	17 931	905	897
Egyéb közösségi, személyi szolgáltatás	88 228	27 016	25 240	19 591	13 389	1 080	1 912
Összesen	2 199 821	672 949	611 204	555 789	314 092	18 309	27 478
Férfi							
Mezőgazdaság, vadgazdálkodás, erdőgazdálkodás, halászat	612 545	188 434	143 913	134 546	128 495	7 653	9 504
Bányászat	105 949	27 852	26 406	33 528	17 604	320	239
Feldolgozóipar	785 145	286 680	195 249	163 775	131 442	3 978	4 021
Villamosenergia-, gáz-, gőz-, vízellátás	78 544	25 861	21 227	17 418	13 339	442	257
Építőipar	342 160	139 909	91 092	60 714	47 839	1 193	1 413
Kereskedelem, javítás	190 355	69 937	50 942	33 518	32 057	1 844	2 057
Szálláshely-szolgáltatás, vendéglátás	39 875	17 324	10 843	5 449	5 710	325	224
Szállítás, raktározás, posta, távközlés	313 724	112 648	72 199	68 407	57 657	1 704	1 109
Pénzügyi tevékenység	6 913	1 353	1 799	1 688	1 901	140	32
Ingatlanügyletek, gazdasági szolgáltatás	70 916	23 683	20 758	14 107	11 369	585	414
Közigazgatás, védelem; kötelező társadalombiztosítás	109 461	28 521	30 776	27 255	21 190	1 140	579
Oktatás	61 606	12 861	17 691	16 554	13 216	851	433
Egészségügyi, szociális ellátás	41 194	10 622	12 125	9 156	8 029	707	555
Egyéb közösségi, személyi szolgáltatás	107 447	32 278	30 775	22 507	17 892	1 651	2 344
Összesen	2 865 834	977 963	725 795	608 622	507 740	22 533	23 181
Összesen							
Mezőgazdaság, vadgazdálkodás, erdőgazdálkodás, halászat	958 369	250 126	225 034	235 437	206 955	16 147	24 670
Bányászat	126 010	32 328	32 303	40 225	20 475	382	297
Feldolgozóipar	1 488 903	527 316	384 516	342 524	219 799	6 979	7 769
Villamosenergia-, gáz-, gőz-, vízellátás	107 112	33 922	29 641	25 138	17 410	594	407
Építőipar	402 119	159 047	108 983	75 646	55 155	1 475	1 813
Kereskedelem, javítás	451 239	169 058	123 369	88 527	62 365	3 463	4 457
Szálláshely-szolgáltatás, vendéglátás	112 739	38 762	29 573	25 093	17 594	880	837
Szállítás, raktározás, posta, távközlés	419 434	145 774	103 228	95 568	71 230	2 124	1 510
Pénzügyi tevékenység	30 562	8 518	9 982	7 207	4 515	234	106
Ingatlanügyletek, gazdasági szolgáltatás	140 336	45 348	42 752	30 080	20 052	1 052	1 052
Közigazgatás, védelem; kötelező társadalombiztosítás	195 406	52 197	57 440	49 936	33 211	1 591	1 031
Oktatás	248 585	69 782	75 608	64 785	35 830	1 578	1 002
Egészségügyi, szociális ellátás	189 166	59 440	58 555	42 147	25 960	1 612	1 452
Egyéb közösségi, személyi szolgáltatás	195 675	59 294	56 015	42 098	31 281	2 731	4 256
Összesen	5 065 655	1 650 912	1 336 999	1 164 411	821 832	40 842	50 659

1.16 A FOGLALKOZTATOTTAK NEMZETGAZDASÁGI ÁG, KORCSOPORT ÉS NEMEK SZERINT

1.16.2 1990

Nemzetgazdasági ág	Összesen	15-29	30-39	40-49	50-59	60-64	65-X
Nő							
Mezőgazdaság, vadgazdálkodás, erdőgazdálkodás, halászat	218 420	38 895	71 793	72 351	33 663	1 112	606
Bányászat	16 047	2 784	4 823	6 078	2 317	33	12
Feldolgozóipar	550 734	144 597	179 588	159 909	65 168	902	570
Villamosenergia-, gáz-, gőz-, vízellátás	31 834	6 132	11 175	10 323	4 086	77	41
Építőipar	49 446	9 824	17 665	16 090	5 689	117	61
Kereskedelem, javítás	270 955	83 864	90 008	71 774	24 138	701	470
Szálláshely-szolgáltatás, vendéglátás	64 481	19 311	19 114	17 972	7 760	212	112
Szállítás, raktározás, posta, távközlés	113 840	29 981	35 879	34 360	13 340	170	110
Pénzügyi tevékenység	36 534	10 120	12 293	10 773	3 272	46	30
Ingatlanügyletek, gazdasági szolgáltatás	72 596	14 983	25 084	23 875	8 174	273	207
Közigazgatás, védelem; ötelező társadalombiztosítás	108 788	21 818	37 919	35 621	13 038	237	155
Oktatás	210 989	50 078	73 384	60 033	26 632	606	256
Egészségügyi, szociális ellátás	183 297	52 202	54 158	55 101	20 778	717	341
Egyéb közösségi, személyi szolgáltatás	84 091	22 803	27 193	24 918	8 488	408	281
Összesen	2 012 052	507 392	660 076	599 178	236 543	5 611	3 252
Férfi							
Mezőgazdaság, vadgazdálkodás, erdőgazdálkodás, halászat	480 838	124 903	145 131	118 117	89 492	1 699	1 496
Bányászat	75 878	20 169	22 468	20 912	12 245	60	24
Feldolgozóipar	643 434	193 750	184 783	157 361	105 184	1 581	775
Villamosenergia-, gáz-, gőz-, vízellátás	79 098	21 233	24 879	19 787	12 908	192	99
Építőipar	266 368	83 787	84 130	64 512	33 117	527	295
Kereskedelem, javítás	194 201	62 865	60 444	46 682	22 847	875	488
Szálláshely-szolgáltatás, vendéglátás	43 217	17 541	12 830	9 036	3 558	173	79
Szállítás, raktározás, posta, távközlés	284 503	88 377	89 090	62 894	43 466	496	180
Pénzügyi tevékenység	8 990	2 429	2 530	2 339	1 574	91	27
Ingatlanügyletek, gazdasági szolgáltatás	80 579	19 248	25 443	22 259	12 576	754	299
Közigazgatás, védelem; kötelező társadalombiztosítás	142 210	36 858	45 969	39 680	18 867	649	187
Oktatás	62 646	12 390	17 430	17 432	13 916	1 161	317
Egészségügyi, szociális ellátás	52 278	12 739	15 390	13 779	8 836	1 182	352
Egyéb közösségi, személyi szolgáltatás	98 680	26 963	31 409	24 858	13 462	947	1 041
Összesen	2 512 920	723 252	761 926	619 648	392 048	10 387	5 659
Összesen							
Mezőgazdaság, vadgazdálkodás, erdőgazdálkodás, halászat	699 258	163 798	216 924	190 468	123 155	2 811	2 102
Bányászat	91 925	22 953	27 291	26 990	14 562	93	36
Feldolgozóipar	1 194 168	338 347	364 371	317 270	170 352	2 483	1 345
Villamosenergia-, gáz-, gőz-, vízellátás	110 932	27 365	36 054	30 110	16 994	269	140
Építőipar	315 814	93 611	101 795	80 602	38 806	644	356
Kereskedelem, javítás	465 156	146 729	150 452	118 456	46 985	1 576	958
Szálláshely-szolgáltatás, vendéglátás	107 698	36 852	31 944	27 008	11 318	385	191
Szállítás, raktározás, posta, távközlés	398 343	118 358	124 969	97 254	56 806	666	290
Pénzügyi tevékenység	45 524	12 549	14 823	13 112	4 846	137	57
Ingatlanügyletek, gazdasági szolgáltatás	153 175	34 231	50 527	46 134	20 750	1 027	506
Közigazgatás, védelem; kötelező társadalombiztosítás	250 998	58 676	83 888	75 301	31 905	886	342
Oktatás	273 635	62 468	90 814	77 465	40 548	1 767	573
Egészségügyi, szociális ellátás	235 575	64 941	69 548	68 880	29 614	1 899	693
Egyéb közösségi, személyi szolgáltatás	182 771	49 766	58 602	49 776	21 950	1 355	1 322
Összesen	4 524 972	1 230 644	1 422 002	1 218 826	628 591	15 998	8 911

1.16 A FOGLALKOZTATOTTAK NEMZETGAZDASÁGI ÁG, KORCSOPORT ÉS NEMEK SZERINT

1.16.3 2001

Nemzetgazdasági ág	Összesen	15–29	30–39	40–49	50–59	60–64	65–X
Nő							
Mezőgazdaság, vadgazdálkodás, erdőgazdálkodás, halászat	49 131	6 150	10 343	19 842	11 492	731	573
Bányászat	1 144	143	241	454	303	3	-
Feldolgozóipar	372 386	106 976	88 238	124 552	50 638	1 043	939
Villamosenergia-, gáz-, gőz-, vízellátás	18 148	2 004	4 132	7 831	4 075	50	56
Építőipar	21 604	4 597	4 939	7 755	4 059	145	109
Kereskedelem, javítás	267 275	87 180	67 302	77 612	32 286	1 698	1 197
Szálláshely-szolgáltatás, vendéglátás	73 404	26 352	15 885	20 565	9 838	463	301
Szállítás, raktározás, posta, távközlés	81 872	20 329	21 417	26 596	13 081	247	202
Pénzügyi tevékenység	48 144	12 702	12 742	15 351	7 039	194	116
Ingatlanügyletek, gazdasági szolgáltatás	115 174	30 847	25 736	35 610	20 346	1 562	1 073
Közigazgatás, védelem; kötelező társadalombiztosítás	132 311	24 276	31 649	46 994	27 794	965	633
Oktatás	239 800	34 426	62 925	90 504	47 954	2 457	1 534
Egészségügyi, szociális ellátás	185 773	37 306	47 296	60 635	37 004	2 357	1 175
Egyéb közösségi, személyi szolgáltatás	81 147	23 519	19 065	22 808	13 739	1 058	958
Összesen	1 687 313	416 807	411 910	557 109	279 648	12 973	8 866
Férfi							
Mezőgazdaság, vadgazdálkodás, erdőgazdálkodás, halászat	153 975	30 078	36 547	49 428	34 103	2 044	1 775
Bányászat	6 848	1 011	1 775	2 612	1 389	41	20
Feldolgozóipar	524 483	164 342	126 430	138 528	89 698	3 566	1 919
Villamosenergia-, gáz-, gőz-, vízellátás	53 226	8 027	14 470	18 535	11 659	383	152
Építőipar	214 776	59 766	55 647	62 145	35 093	1 390	735
Kereskedelem, javítás	253 402	84 557	71 843	60 823	32 880	1 965	1 334
Szálláshely-szolgáltatás, vendéglátás	60 549	25 058	15 398	12 401	7 054	383	255
Szállítás, raktározás, posta, távközlés	207 066	46 033	61 468	64 741	33 021	1 310	493
Pénzügyi tevékenység	21 534	6 271	6 790	5 062	3 067	226	118
Ingatlanügyletek, gazdasági szolgáltatás	163 964	64 492	36 343	34 287	23 923	2 590	2 329
Közigazgatás, védelem; kötelező társadalombiztosítás	147 478	43 310	41 844	35 715	23 574	2 004	1 031
Oktatás	69 712	10 235	15 173	19 884	19 751	2 869	1 800
Egészségügyi, szociális ellátás	55 863	11 248	12 664	15 327	13 247	2 148	1 229
Egyéb közösségi, személyi szolgáltatás	70 080	17 634	17 320	18 366	13 854	1 451	1 455
Összesen	2 002 956	572 062	513 712	537 854	342 313	22 370	14 645
Összesen							
Mezőgazdaság, vadgazdálkodás, erdőgazdálkodás, halászat	203 106	36 228	46 890	69 270	45 595	2 775	2 348
Bányászat	7 992	1 154	2 016	3 066	1 692	44	20
Feldolgozóipar	896 869	271 318	214 668	263 080	140 336	4 609	2 858
Villamosenergia-, gáz-, gőz-, vízellátás	71 374	10 031	18 602	26 366	15 734	433	208
Építőipar	236 380	64 363	60 586	69 900	39 152	1 535	844
Kereskedelem, javítás	520 677	171 737	139 145	138 435	65 166	3 663	2 531
Szálláshely-szolgáltatás, vendéglátás	133 953	51 410	31 283	32 966	16 892	846	556
Szállítás, raktározás, posta, távközlés	288 938	66 362	82 885	91 337	46 102	1 557	695
Pénzügyi tevékenység	69 678	18 973	19 532	20 413	10 106	420	234
Ingatlanügyletek, gazdasági szolgáltatás	279 138	95 339	62 079	69 897	44 269	4 152	3 402
Közigazgatás, védelem; kötelező társadalombiztosítás	279 789	67 586	73 493	82 709	51 368	2 969	1 664
Oktatás	309 512	44 661	78 098	110 388	67 705	5 326	3 334
Egészségügyi, szociális ellátás	241 636	48 554	59 960	75 962	50 251	4 505	2 404
Egyéb közösségi, személyi szolgáltatás	151 227	41 153	36 385	41 174	27 593	2 509	2 413
Összesen	3 690 269	988 869	925 622	1 094 963	621 961	35 343	23 511

A NÉPSZÁMLÁLÁSI ADATOK FORRÁSA

Az adatok a mindenkori népszámlálások eredményeiből származnak, a lakosság személyes kikérdezésével összegyűjtve. A magyarországi népszámlálások felvételi gyakorlata az, hogy a bemondott adatok helyességét nem kell okmányokkal igazolni. Emiatt az összeírások adatai eltérhetnek az olyan adatgyűjtések eredményeitől, amelyekben a kérdésekre adott válaszokat bizonylatokkal kell alátámasztani.

Az adatok alapforrása tehát a mindenkori népszámlálás, amelyeket az utána következő népszámlálások mind fogalmilag, mind területileg az adott kor követelményeihez igazítanak.

A népszámlálások eszmei időpontja 1870-ben január 1-jén 0 óra, az 1880., 1890., 1900., 1910., 1920., 1930., években december 31-én, 1941-ben január 31-én éjfél, 1949-ben, 1960-ban, 1970-ben, 1980-ban és 1990-ben január 1-jén, 2001-ben, pedig február 1-jén 0 óra volt.

A jelen összeállítás forrása:

Központi Statisztikai Hivatal, Népszámlálás 2001, Budapest,

illetve

www.nepszamlalas2001.hu

2. NÉPMOZGALMI ADATOK

2.1 HÁZASSÁGKÖTÉSEK

2.1.1 A HÁZASSÁGKÖTÉSEK SZÁMA, ARÁNYA, A HÁZASULÓK ÁTLAGOS ÉLETKORA, TELJES ELSŐ NŐI HÁZASSÁGKÖTÉSI ARÁNYSZÁM

Év	A házasságkötések száma	Nyers házasságkötési arányszám	1910	1960	1990	A férfi	A nő	A férfi és a nő házasságkötéskori átlagos életkora közötti különbség, év	Átlagos életkor az első házasságkötéskor		Teljes első női házasságkötési arányszám
			évi népszámlálás kormegoszlására standardizált nyers házasságkötési arányszám			átlagos életkora házasságkötéskor, év			férfi	nő	
1949	107 820	11,7	11,5	10,6	10,0	..	..	..	..	..	..
1960	88 566	8,9	9,9	8,9	8,6	28,8	24,7	4,1	25,3	21,9	1,00
1970	96 612	9,3	9,7	8,6	8,3	27,1	23,6	3,5	24,0	21,1	0,97
1980	80 331	7,5	8,5	7,4	7,1	27,2	24,2	3,0	24,0	21,3	0,89
1990	66 405	6,4	7,5	6,6	6,3	27,4	24,4	3,0	24,2	21,5	0,77
2000	48 110	4,7	4,7	4,5	4,2	30,4	27,5	2,9	27,2	24,7	0,49
2001	43 583	4,3	4,2	4,1	3,8	31,2	28,2	3,0	27,8	25,2	0,44

2.1.2 STANDARDIZÁLT HÁZASSÁGKÖTÉSI ARÁNYSZÁMOK

Év	Ezer 15 éves és idősebb nem házas férfira jutó házasságkötés	1910.	1960.	1990.	Ezer 15 éves és idősebb nem házas nőre jutó házasságkötés	1910.	1960.	1990.
		évi népszámlálás kormegoszlására standardizált ezer 15 éves és idősebb nem házas férfira jutó házasságkötés				évi népszámlálás kormegoszlására standardizált ezer 15 éves és idősebb nem házas nőre jutó házasságkötés		
1949	94,0	84,6	79,4	92,6	72,7	78,7	54,2	51,9
1960	88,6	94,9	88,7	98,7	63,5	91,9	64,2	61,4
1970	81,7	91,9	84,5	88,4	62,1	89,7	61,8	59,4
1980	68,7	69,3	63,4	63,3	51,1	82,3	56,2	53,3
1990	47,4	54,7	49,4	47,6	35,9	54,2	36,9	35,6
2000	27,4	22,0	20,3	22,6	21,1	21,7	15,4	15,3
2001	24,4	18,4	17,2	19,8	18,9	18,7	13,6	13,5

2.1.3 A HÁZASSÁGOK MÉRLEGE

Év	Házasságkötés	Halál által	Válás által	Összes	Házassági többlet, ill. hiány (-)	Házasságkötés	Halál által	Válás által	Összes	Házassági többlet, ill. hiány (-)	Halál által	Válás által	Összes
		megszűnt házasság				megszűnt házasság					megszűnt házasság		
						ezer lakosra					ezer házasságkötésre		
1949	107 820	42 417	12 556	54 973	52 847	11,7	4,6	1,4	6,0	5,7	393,4	116,5	509,9
1960	88 566	47 046	16 590	63 636	24 930	8,9	4,7	1,7	6,4	2,5	531,2	187,3	718,5
1970	96 612	58 014	22 841	80 855	15 757	9,3	5,6	2,2	7,8	1,5	600,5	236,4	836,9
1980	80 331	70 424	27 797	98 221	-17 890	7,5	6,6	2,6	9,2	-1,7	876,7	346,0	1 222,7
1990	66 405	64 929	24 888	89 817	-23 412	6,4	6,3	2,4	8,7	-2,3	977,8	374,8	1 352,6
2000	48 110	55 698	23 987	79 685	-31 575	4,7	5,5	2,3	7,8	-3,1	1 157,7	498,6	1 656,3
2001	43 583	53 857	24 391	78 248	-34 665	4,3	5,3	2,4	7,7	-3,4	1 235,7	559,6	1 795,4

2.1.4 HÁZASSÁGKÖTÉS A FÉRFI KORCSOPORTJA SZERINT

Év	-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-49	50-59	60-X	Összesen
	éves								
1949	3 405	35 753	37 848	10 860	8 407	7 088	2 854	1 605	107 820
1960	5 746	35 107	23 123	8 442	4 709	4 860	3 992	2 587	88 566
1970	5 906	47 880	22 952	6 653	3 653	4 787	2 489	2 292	96 612
1980	5 872	35 064	22 484	6 066	3 366	3 419	2 254	1 806	80 331
1990	3 751	31 920	14 569	6 097	3 679	3 526	1 614	1 249	66 405
2000	769	12 651	17 853	7 662	2 906	3 673	1 703	893	48 110
2001	667	9 409	16 383	7 629	3 158	3 691	1 752	894	43 583
	Százalék								
1949	3,2	33,2	35,1	10,1	7,8	6,6	2,6	1,5	100,0
1960	6,5	39,6	26,1	9,5	5,3	5,5	4,5	2,9	100,0
1970	6,1	49,6	23,8	6,9	3,8	5,0	2,6	2,4	100,0
1980	7,3	43,6	28,0	7,6	4,2	4,3	2,8	2,2	100,0
1990	5,6	48,1	21,9	9,2	5,5	5,3	2,4	1,9	100,0
2000	1,6	26,3	37,1	15,9	6,0	7,6	3,5	1,9	100,0
2001	1,5	21,6	37,6	17,5	7,2	8,5	4,0	2,1	100,0

2.1.5 HÁZASSÁGKÖTÉS A NŐ KORCSOPORTJA SZERINT

Év	-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-49	50-59	60-X	Összesen
	éves								
1949	28 390	41 960	20 215	5 760	5 053	4 370	1 565	507	107 820
1960	30 841	31 047	9 251	5 428	3 859	4 429	2 629	1 082	88 566
1970	35 353	37 768	9 950	4 133	2 569	3 928	1 867	1 044	96 612
1980	25 231	30 937	11 639	4 568	2 427	2 867	1 703	959	80 331
1990	18 259	29 261	7 513	3 891	2 823	2 852	1 159	647	66 405
2000	3 821	19 345	14 203	4 746	1 922	2 589	1 088	396	48 110
2001	2 978	15 230	14 216	4 959	2 074	2 573	1 161	392	43 583
	Százalék								
1949	26,3	38,9	18,7	5,3	4,7	4,1	1,5	0,5	100,0
1960	34,8	35,1	10,4	6,1	4,4	5,0	3,0	1,2	100,0
1970	36,6	39,1	10,3	4,3	2,7	4,1	1,9	1,1	100,0
1980	31,4	38,5	14,5	5,7	3,0	3,6	2,1	1,2	100,0
1990	27,5	44,1	11,3	5,9	4,3	4,3	1,7	1,0	100,0
2000	7,9	40,2	29,5	9,9	4,0	5,4	2,3	0,8	100,0
2001	6,8	34,9	32,6	11,4	4,8	5,9	2,7	0,9	100,0

2.1.6 A FÉRFIAK HÁZASSÁGKÖTÉSI ARÁNYSZÁMA KORCSOPORT ÉS CSALÁDI ÁLLAPOT SZERINT, ÁTLAGOS HÁZASSÁGKÖTÉSI ÉLETKOR

Év	-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-49	50-59	60-X	Összesen	Átlagos házasságkötési életkor, év
	éves									
Ezer megfelelő korú nőtlen férfira jutó házasságkötés										
1949	8,9	122,7	252,2	209,4	125,2	56,7	21,9	8,6	93,7	-
1960	15,4	145,3	260,8	145,0	88,2	46,8	22,6	10,6	85,1	25,3
1970	12,6	171,0	230,0	102,5	50,0	26,5	13,0	4,3	80,7	24,0
1980	18,0	131,3	158,8	63,4	30,7	13,8	6,2	2,8	72,4	24,0
1990	9,4	120,9	122,0	49,4	21,8	9,9	4,0	1,9	53,3	24,2
2000	2,2	32,5	72,9	53,2	22,2	8,0	3,3	2,1	29,5	27,2
2001	2,0	24,7	60,3	47,8	23,2	8,2	3,8	1,8	25,4	27,8
Ezer megfelelő korú özvegy férfira jutó házasságkötés										
1949	57,1	265,8	413,1	348,3	293,2	155,6	77,7	13,0	52,1	-
1960	-	429,4	428,2	374,8	324,8	180,8	95,4	17,5	40,5	53,9
1970	-	327,9	320,3	209,5	198,7	128,7	75,8	14,4	27,5	56,0
1980	-	165,2	154,4	111,8	86,0	57,3	43,7	10,0	17,8	57,4
1990	-	26,3	80,5	70,1	42,5	31,2	21,8	5,9	10,3	57,2
2000	-	60,8	79,9	37,6	27,4	16,2	10,0	2,5	4,8	57,8
2001	-	100,0	64,7	50,4	34,1	13,1	9,5	2,6	4,7	57,9
Ezer megfelelő korú elvált férfira jutó házasságkötés										
1949	242,4	443,6	530,5	524,9	384,7	230,8	131,5	70,2	268,3	-
1960	214,3	605,6	588,9	446,6	333,3	239,6	149,4	77,1	264,4	38,7
1970	52,8	373,6	401,7	261,2	195,7	136,4	89,5	39,6	168,0	36,9
1980	74,4	249,1	243,1	154,6	105,5	63,5	43,1	26,2	94,4	36,3
1990	80,6	192,1	134,1	82,6	53,3	34,5	22,9	14,9	46,4	38,0
2000	-	74,9	83,9	70,6	41,6	24,9	17,5	11,3	29,9	41,3
2001	-	71,2	83,7	71,2	48,7	26,3	17,3	10,8	30,2	41,6
Ezer megfelelő korú nem házas férfira jutó házasságkötés										
1949	8,9	123,4	258,1	232,5	164,2	97,9	59,7	14,6	93,9	-
1960	15,4	147,4	277,1	190,9	146,5	108,0	68,7	20,4	88,6	28,8
1970	12,6	173,4	246,0	140,0	104,6	77,2	52,6	15,0	81,7	27,1
1980	18,0	133,1	168,4	90,9	62,8	40,2	30,0	10,9	68,7	27,2
1990	9,4	121,7	123,4	59,3	36,1	25,0	17,1	6,9	47,4	27,4
2000	2,2	32,7	73,5	56,8	29,5	17,0	12,4	4,5	27,4	30,4
2001	2,0	24,9	61,3	52,0	31,9	17,3	12,2	4,5	24,4	31,2

2.1.7 A NŐK HÁZASSÁGKÖTÉSI ARÁNYSZÁMA KORCSOPORT ÉS CSALÁDI ÁLLAPOT SZERINT, ÁTLAGOS HÁZASSÁGKÖTÉSI ÉLETKOR

Év	-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-49	50-59	60-X	Összesen	Átlagos házasságkötési életkor, év
	éves									
Ezer megfelelő korú hajadon nőre jutó házasságkötés										
1949	83,6	223,4	180,1	90,5	55,6	25,8	8,5	2,8	112,4	-
1960	96,3	263,7	162,8	90,4	55,7	28,6	12,2	3,8	108,4	21,9
1970	88,5	277,5	161,5	77,3	40,9	21,3	8,4	2,2	107,9	21,1
1980	94,4	244,7	152,0	67,9	31,0	11,0	4,9	1,3	106,1	21,3
1990	50,7	185,2	114,2	50,7	25,2	9,5	3,1	0,7	74,8	21,5
2000	11,7	60,8	82,8	42,4	19,6	6,8	2,8	0,6	38,9	24,7
2001	9,3	47,9	73,4	41,8	19,4	7,2	2,7	0,5	33,4	25,2
Ezer megfelelő korú özvegy nőre jutó házasságkötés										
1949	116,3	184,4	149,4	84,3	45,3	19,8	6,7	1,0	13,5	-
1960	204,3	179,7	121,6	74,2	46,5	25,0	10,1	1,6	7,8	46,4
1970	94,2	139,1	100,7	67,7	39,3	21,8	8,2	1,2	4,8	47,8
1980	51,5	72,2	66,0	35,1	25,8	15,5	6,4	1,1	3,4	50,0
1990	11,4	67,5	40,3	21,4	14,7	10,7	4,0	0,6	2,1	49,2
2000	-	29,9	29,9	17,8	9,8	5,2	1,7	0,2	0,9	48,6
2001	-	56,4	31,3	19,4	9,3	5,2	2,1	0,2	0,9	48,9
Ezer megfelelő korú elvált nőre jutó házasságkötés										
1949	289,9	291,1	275,0	194,2	140,5	68,7	28,6	11,2	110,2	-
1960	415,3	358,8	257,8	178,5	113,7	69,7	36,4	13,1	103,6	34,0
1970	525,0	331,8	245,8	143,0	83,9	50,2	24,5	9,3	83,5	32,8
1980	278,7	222,5	158,9	98,3	57,3	34,7	15,5	5,5	56,4	32,8
1990	208,9	185,0	100,8	57,5	36,4	21,9	10,0	3,7	32,3	34,4
2000	110,0	93,4	81,6	55,6	27,3	14,5	8,0	2,4	19,8	37,2
2001	92,1	90,2	80,7	54,4	31,1	14,7	8,2	2,5	19,9	37,5
Ezer megfelelő korú nem házas nőre jutó házasságkötés										
1949	83,7	223,8	181,5	98,5	60,9	27,3	8,5	1,3	71,5	-
1960	96,8	267,0	178,7	111,2	67,2	34,4	13,7	2,3	63,5	24,7
1970	89,0	280,0	182,0	102,7	60,1	31,7	11,2	1,8	62,1	23,6
1980	95,0	241,7	151,7	80,3	44,6	23,6	8,6	1,4	51,1	24,2
1990	50,9	184,7	107,7	52,6	31,1	16,9	5,9	0,9	35,9	24,4
2000	11,8	61,4	82,3	46,7	23,2	11,2	4,5	0,5	21,1	27,5
2001	9,3	48,6	74,0	45,8	25,1	11,3	4,8	0,5	18,9	28,2

2.1.8 ELSŐ HÁZASSÁGKÖTÉSEK ÉS ÚJRAHÁZASODÁSOK

Év	Egyik fél sem volt házas	Az egyik fél házas volt	Mind a két fél házas volt	Házasságkötés összesen	Egyik fél sem volt házas	Az egyik fél házas volt	Mind a két fél házas volt	Házasságkötés összesen
	a jelenlegi házasságkötést megelőzően				a jelenlegi házasságkötést megelőzően (%)			
1949	84 627	16 152	7 041	107 820	78,5	15,0	6,5	100,0
1960	64 773	14 061	9 732	88 566	73,1	15,9	11,0	100,0
1970	71 944	13 914	10 754	96 612	74,5	14,4	11,1	100,0
1980	56 825	13 326	10 180	80 331	70,7	16,6	12,7	100,0
1990	47 927	10 366	8 112	66 405	72,2	15,6	12,2	100,0
2000	34 018	8 231	5 861	48 110	70,7	17,1	12,2	100,0
2001	29 653	8 046	5 884	43 583	68,0	18,5	13,5	100,0

2.1.9 AZ ÚJRAHÁZASODÓK HÁZASSÁGKÖTÉSI ARÁNYSZÁMA KORCSOPORT ÉS NEM SZERINT

Év	-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-49	50-59	60-X	Összesen
	éves								
Ezer megfelelő korú özvegy és elvált férfira jutó házasságkötés									
1949	147,1	385,6	495,4	462,4	349,0	189,1	91,0	15,6	95,1
1960	200,0	593,0	575,9	439,6	332,0	222,7	117,8	22,3	105,4
1970	48,1	372,3	399,1	258,7	195,9	135,1	83,6	17,6	86,3
1980	57,3	246,8	240,8	153,0	104,4	62,6	43,3	12,6	57,8
1990	68,3	187,8	133,1	82,3	52,8	34,2	22,6	7,8	32,8
2000	-	74,7	83,9	70,0	41,2	24,2	16,0	4,9	21,6
2001	-	71,6	83,4	70,9	48,2	25,1	15,7	5,0	21,8
Ezer megfelelő korú özvegy és elvált nőre jutó házasságkötés									
1949	193,5	237,6	187,4	112,3	66,6	28,4	8,5	1,2	22,0
1960	381,3	333,9	232,8	150,0	79,6	37,5	14,1	2,1	21,7
1970	452,3	315,7	229,3	129,2	71,9	36,5	11,9	1,7	20,7
1980	256,5	212,6	151,0	89,9	50,8	27,2	9,4	1,4	17,1
1990	174,1	177,8	96,8	53,8	33,2	18,5	6,3	0,9	11,7
2000	92,2	91,2	79,1	52,5	25,0	12,1	4,8	0,5	7,6
2001	68,3	89,1	78,5	51,8	28,3	12,3	5,1	0,5	7,6

2.2 VÁLÁSOK

2.2.1 A VÁLÁSOK SZÁMA, ARÁNYA, AZ ELVÁLTAK ÁTLAGOS ÉLETKORA, ÁTLAGOS HÁZASSÁGTARTAM VÁLÁSKOR

Év	Válások száma	Válások			Férfi	Nő	A férfi és a nő átlagos válási életkora közötti különbség, év	Átlagos házasságtartam váláskor
		ezer fennálló házasságra	ezer lakosra	ezer házasságkötésre	átlagos életkora, év			
1949	12 556	5,9	1,4	116,5	38,6	34,4	4,2	..
1960	16 590	6,5	1,7	187,3	37,6	33,9	3,7	..
1970	22 841	8,4	2,2	236,4	36,7	33,2	3,5	..
1980	27 797	9,9	2,6	346,0	35,7	32,6	3,1	10,63
1990	24 888	9,9	2,4	374,8	36,7	33,8	2,9	10,90
2000	23 987	10,7	2,3	498,6	38,6	35,8	2,8	11,32
2001	24 391	11,0	2,4	559,6	39,0	36,1	2,9	11,40

2.2.2 VÁLÁSI ARÁNYSZÁMOK ÉS A TELJES VÁLÁSI ARÁNYSZÁM

Év	Válások száma	Nyers válási arányszám	1910.	1960.	1990.	Teljes válási arányszám
			évi népszámlálás kormegoszlására standardizált nyers válási arányszám			
1949	12 556	1,4	1,2	1,4	1,4	..
1960	16 590	1,7	1,5	1,7	1,7	0,18
1970	22 841	2,2	2,1	2,2	2,2	0,25
1980	27 797	2,6	2,4	2,5	2,5	0,29
1990	24 888	2,4	2,3	2,4	2,4	0,31
2000	23 987	2,3	2,1	2,3	2,3	0,38
2001	24 391	2,4	2,1	2,3	2,3	0,39

2.2.3 STANDARDIZÁLT VÁLÁSI ARÁNYSZÁMOK

Év	Ezer 15 éves és idősebb házas férfira jutó válás	1910.	1960.	1990.	Ezer 15 éves és idősebb házas nőre jutó válás	1910.	1960.	1990.
		évi népszámlálás kormegoszlására standardizált ezer 15 éves és idősebb házas férfira jutó válás				évi népszámlálás kormegoszlására standardizált ezer 15 éves és idősebb házas nőre jutó válá		
1949	5,9	6,5	6,0	5,7	5,9	6,5	5,9	5,4
1960	6,6	6,7	6,2	5,8	6,5	7,3	6,6	5,9
1970	8,4	9,3	8,6	8,0	8,4	9,8	8,7	7,7
1980	9,9	10,8	10,0	9,2	9,9	11,7	10,3	9,1
1990	9,9	11,8	10,8	10,0	9,9	12,6	11,1	9,9
2000	10,8	14,4	13,3	12,1	10,7	15,6	13,7	12,1
2001	11,1	15,0	13,8	12,7	11,0	16,2	14,3	12,7

2.2.4 VÁLÁS A HÁZASSÁG FELBONTÁSÁT KÉRŐ (KERESETINDÍTÓ) FÉL SZERINT

Év	Férj	Feleség	Ügyész	Más személy	Összesen
1963	9 064	9 290	5	5	18 364
1970	10 344	12 491	2	4	22 841
1980	9 688	18 108	1	-	27 797
1990	7 580	17 301	6	1	24 888
2000	7 213	16 770	2	2	23 987
2001	7 355	17 029	5	2	24 391

2.2.5 VÁLÁS A FÉRFI KORCSOPORTJA SZERINT

Év	-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-49	50-59	60-X	Összesen
	éves								
1949	-	543	2 240	2 180	2 890	3 109	1 594		12 556
1960	35	1 172	3 350	3 478	2 693	3 133	1 898	831	16 590
1970	48	2 382	5 010	3 969	3 338	5 053	1 981	1 060	22 841
1980	74	2 871	6 813	5 534	4 197	4 923	2 381	1 004	27 797
1990	36	1 889	4 299	5 004	5 290	5 867	1 827	676	24 888
2000	10	1 032	4 114	4 973	3 860	6 903	2 494	601	23 987
2001	6	900	4 076	5 108	3 933	7 003	2 700	665	24 391
Százalék									
1949	-	4,3	17,8	17,4	23,0	24,8	12,7		100,0
1960	0,2	7,1	20,2	21,0	16,2	18,9	11,4	5,0	100,0
1970	0,2	10,4	21,9	17,4	14,6	22,1	8,7	4,6	100,0
1980	0,3	10,3	24,5	19,9	15,1	17,7	8,6	3,6	100,0
1990	0,1	7,6	17,3	20,1	21,3	23,6	7,3	2,7	100,0
2000	0,0	4,3	17,2	20,7	16,1	28,8	10,4	2,5	100,0
2001	0,0	3,7	16,7	20,9	16,1	28,7	11,1	2,7	100,0
Ezer megfelelő korú házas férfira jutó válás									
1949	-	5,5	10,0	12,2	9,5	5,5	2,1		5,9
1960	7,2	12,4	12,6	10,8	8,2	6,2	3,6	1,8	6,6
1970	7,7	18,5	18,1	14,1	10,8	7,8	4,3	1,7	8,4
1980	11,1	20,8	21,0	17,1	13,8	8,8	4,2	1,7	9,9
1990	8,9	21,0	22,2	18,3	16,3	10,7	4,0	1,1	9,9
2000	12,2	27,6	27,8	23,2	18,5	12,7	5,3	1,0	10,8
2001	7,9	29,7	28,9	24,0	19,0	13,2	5,7	1,1	11,1

2.2.6 VÁLÁS A NŐ KORCSOPORTJA SZERINT

Év	-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-49	50-59	60-X	Összesen
	éves								
1949	197	1 900	3 315	1 881	2 037	2 177	1 049		12 556
1960	540	2 957	3 448	2 975	2 313	2 541	1 367	449	16 590
1970	689	4 853	5 068	3 394	2 824	4 055	1 388	570	22 841
1980	911	5 532	6 933	4 732	3 460	3 987	1 700	542	27 797
1990	335	4 182	4 635	4 949	4 662	4 598	1 128	399	24 888
2000	97	2 597	5 205	4 882	3 480	5 776	1 641	309	23 987
2001	80	2 310	5 296	5 078	3 635	5 885	1 749	358	24 391
Százalék									
1949	1,6	15,1	26,4	15,0	16,2	17,3	8,4		100,0
1960	3,3	17,8	20,8	17,9	13,9	15,3	8,2	2,7	100,0
1970	3,0	21,2	22,2	14,9	12,4	17,8	6,1	2,5	100,0
1980	3,3	19,9	24,9	17,0	12,4	14,3	6,1	1,9	100,0
1990	1,3	16,8	18,6	19,9	18,7	18,5	4,5	1,6	100,0
2000	0,4	10,8	21,7	20,4	14,5	24,1	6,8	1,3	100,0
2001	0,3	9,5	21,7	20,8	14,9	24,1	7,2	1,5	100,0
Ezer megfelelő korú házas nőre jutó válás									
1949	4,3	9,0	11,1	9,6	6,5	4,4	1,8		5,9
1960	10,0	12,6	11,0	8,9	6,8	5,2	3,0	1,4	6,5
1970	12,6	18,9	16,2	11,1	8,9	6,3	3,3	1,4	8,4
1980	19,2	21,5	18,9	14,5	11,3	7,0	3,2	1,3	9,9
1990	13,2	23,4	19,8	16,5	13,8	8,4	2,5	0,9	9,9
2000	17,2	29,2	25,4	20,4	15,4	10,2	3,6	0,7	10,7
2001	17,0	30,8	26,3	21,1	16,3	10,7	3,8	0,8	11,0

2.2.7 VÁLÁS A HÁZASSÁG TARTAMA SZERINT[a]

Év	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10-14	15-19	20-X	Összesen
	évek													
1949	256	590	862	776	919	3774[b]					2 311	1 366	1 702	8 782
1960	407	1 083	1 198	1 284	1 248	1 212	1 084	1 059	972	842	2 749	1 365	2 087	16 590
1970	642	1 798	2 014	1 936	1 748	1 561	1 310	1 121	929	840	3 519	2 519	2 904	22 841
1980	852	2 127	2 358	2 305	2 184	1 908	1 611	1 449	1 252	1 131	4 448	2 541	3 631	27 797
1990	426	1 356	1 564	1 748	1 629	1 513	1 303	1 131	1 029	1 030	4 849	3 688	3 622	24 888
2000	357	998	1 221	1 254	1 343	1 352	1 198	1 064	1 147	1 135	4 562	3 178	5 178	23 987
2001	398	1 036	1 268	1 314	1 276	1 228	1 230	1 166	1 081	1 082	4 594	3 324	5 394	24 391
Százalék														
1949	2,9	6,7	9,8	8,8	10,5	30,1[b]					26,3	15,6	19,4	100,0
1960	2,5	6,5	7,2	7,7	7,5	7,3	6,5	6,4	5,9	5,1	16,6	8,2	12,6	100,0
1970	2,8	7,9	8,8	8,5	7,7	6,8	5,7	4,9	4,1	3,7	15,4	11,0	12,7	100,0
1980	3,1	7,7	8,5	8,3	7,9	6,9	5,8	5,2	4,5	4,1	16,0	9,1	13,1	100,0
1990	1,7	5,4	6,3	7,0	6,5	6,1	5,2	4,5	4,1	4,1	19,5	14,8	14,6	100,0
2000	1,5	4,2	5,1	5,2	5,6	5,6	5,0	4,4	4,8	4,7	19,0	13,2	21,6	100,0
2001	1,6	4,2	5,2	5,4	5,2	5,0	5,0	4,8	4,4	4,4	18,8	13,6	22,1	100,0

[a] 1949-ig a válási kereset leadásának, 1960-tól az ítélet jogerőre emelkedésének keltéig számítva. - [b] 5-9 év együtt.

2.2.8 VÁLÁS A KÖZÖS GYERMEKEK SZÁMA SZERINT

Év	Válások száma	Válások száma, ahol a felbontott házasságbó		Válások megoszlása, %	Válások megoszlása, ahol a felbontott házasságból	
		gyermek született	gyermek nem született		gyermek született	gyermek nem született
1949	12 556	5 872[a]	6 684	100,0	46,8	53,2
1960	16 590	9 151	7 439	100,0	55,2	44,8
1970	22 841	13 662	9 179	100,0	59,8	40,2
1980	27 797	19 080	8 717	100,0	68,6	31,4
1990	24 888	17 541	7 347	100,0	70,5	29,5
2000	23 987	14 924[a]	9 063	100,0	62,2	37,8
2001	24 391	14 948[a]	9 443	100,0	61,3	38,7

[a] Közös kiskorú gyermekek.

2.2.9 VÁLÁS A KÖZÖS GYERMEKEK SZÁMA ÉS AZ ÉLETBEN LEVŐ KÖZÖS KISKORÚ GYERMEKEK SZÁMA SZERINT

Év	A válások száma a házasságból született életben levő gyermekek száma szerint					Válás összesen	Életben levő közös kiskorú gyermekek száma		
	0	1	2	3	4–X		-6 éves	7–17 éves	összesen
1949[a]	6 684	3 732	1 510	420	210	12 556	4 499	3 938	8 437
1960	7 439	5 577	2 445	732	397	16 590	5 479	6 159	11 638
1970	9 179	8 545	3 566	969	582	22 841	7 729	8 928	16 657
1980[b]	8 717	10 264	6 746	1 402	668	27 797	7 729	8 928	16 657
1990	7 347	8 953	7 020	1 250	318	24 888	9 022	17 081	26 103
2000[a]	9 063	8 500	5 174	1 018	232	23 987	7 182	15 744	22 926
2001[a]	9 443	8 618	5 147	963	220	24 391	7 089	15 687	22 776

[a] Közös kiskorú gyermekek. [b] Az összehasonlíthatóságra vonatkozóan lásd a *Demográfiai Évkönyv*ben a Módszertant.

2.3 ÉLVESZÜLETÉSEK

2.3.1 ÉLVESZÜLETÉSI ÉS TERMÉKENYSÉGI MUTATÓK

Év	Élvszületések száma	Teljes termékenységi arányszám	Reprodukciós együttható		Ezer			
					15–49 éves nőre jutó élveszületés	15–49 éves házas nőre jutó házasságból jutó élveszületés	15–49 éves nem házas nőre jutó házasságon kívüli élveszületés	15–59 éves házas férfira házasságból jutó élveszületés
1949	190 398	2,54	1,223	1,060	75,4	111,3	16,5	98,9
1960	146 461	2,02	0,975	0,917	58,9	78,4	11,0	67,4
1970	151 819	1,97	0,953	0,912	56,6	76,1	10,2	68,1
1980	148 673	1,92	0,937	0,909	57,6	73,7	14,8	62,3
1990	125 679	1,84	0,900	0,889	49,4	67,4	17,7	57,5
2000	97 597	1,33	0,643	0,635	38,1	52,1	23,0	42,6
2001	97 047	1,31	0,636	0,627	38,1	52,1	23,6	42,3

2.3.2 STANDARDIZÁLT ÉLVESZÜLETÉSI ARÁNYSZÁMOK

Év	Nyers élveszületési arányszám	1910.	1960.	1990.	Ezer 15–49 éves nőre jutó élveszületés	1910.	1960.	1990.
		évi népszámlálás kormegoszlására standardizált nyers élveszületési arányszám				évi népszámlálás kormegoszlására standardizált ezer 15–49 éves nőre jutó élveszületés		
1949	20,6	19,7	18,6	17,1	75,4	80,3	74,2	70,0
1960	14,7	16,3	14,7	13,4	58,9	66,2	58,9	54,9
1970	14,7	16,0	14,4	13,0	56,6	65,0	57,5	53,2
1980	13,9	15,9	14,0	12,7	57,6	64,7	56,1	51,9
1990	12,1	14,9	13,4	12,1	49,4	60,5	53,8	49,4
2000	9,6	10,4	9,8	8,8	38,1	42,1	39,1	36,1
2001	9,5	10,2	9,7	8,8	38,1	41,4	38,8	35,9

2.3.3 ÉLVESZÜLETÉSEK AZ ANYA ÉS AZ ÚJSZÜLÖTT FŐBB JELLEMZŐI SZERINT

Év	Száz élve született közül		A nők átlagos kora		A házas nők átlagos kora		Az élveszületési sorrend átlaga	Száz leány élve szülöttre jutó fiú élve született, %	A 2500 grammon aluli súllyal	A 37. terhességi héten aluli
	Házasságból született, %	Házasságon kívül született, %	az első gyermek születésekor	a gyermek születésekor	az első gyermek születésekor	a gyermek születésekor			élve születtek aránya, %	
1949	91,7	8,3	..	..	..	..	2,51	108,0	..	..
1960	94,5	5,5	..	25,85	..	..	2,18	107,2	9,2	..
1970	94,6	5,4	22,56	25,10	22,71	25,21	1,88	106,7	10,7	..
1980	92,9	7,1	22,86	24,95	23,02	25,04	1,82	104,9	10,4	10,2
1990	86,9	13,1	22,99	25,67	23,27	25,86	1,88	104,5	9,3	8,7
2000	71,0	29,0	25,02	27,00	25,79	27,69	1,94	106,1	8,4	8,1
2001	69,7	30,3	25,33	27,35	26,21	28,12	1,97	106,4	8,5	7,9

2.3.4 A NŐK ADOTT ÉLETKORÁIG ÉLVE SZÜLETETT GYERMEKEK ÁTLAGOS SZÁMA A NŐK SZÜLETÉSI ÉVE SZERINT

Életkor	A nők születési éve										
	1930	1935	1940	1945	1950	1955	1960	1965	1970	1975	1980
	Ezer nőre jutó élve született gyermek										
20	294[a]	335[a]	346[a]	288[a]	344	376	420	343	274	200	147
25	1 169[a]	1 152[a]	1 063[a]	1 076	1 181	1 185	1 175	1 080	930	608	–
30	1 701[a]	1 622[a]	1 569	1 602	1 667	1 636	1 650	1 621	1 406	–	–
35	1 923[a]	1 830	1 804	1 808	1 841	1 844	1 876	1 850	–	–	–
40	1 989	1 912	1 850	1 862	1 920	1 916	1 956	–	–	–	–
45	2 009	1 891	1 862	1 880	1 936	1 932	–	–	–	–	–
49	1 951	1 891	1 873	1 882	1 940	–	–	–	–	–	–

[a] Becsült adat.

2.3.5 ÉLVESZÜLETÉSEK AZ ANYA KORCSOPORTJA SZERINT

Év	-14	15-19	20-24	25-29	30-34	35-39	40-44	45-49	50-X	15-49 együtt	Ismeretlen	Összesen
	éves											
1949	18 250		64 918	57 630	21 344	20 786		7 427	20	190 355	23	190 398
1960	79	19 562	55 929	38 426	20 343	9 882		2 201	9	146 343	30	146 461
1970	181	22 569	62 396	40 478	17 851	6 616		1 708	8	151 618	12	151 819
1980	236	21 286	61 115	44 419	15 663	4 910	990	51	3	148 434	–	148 673
1990	237	15 187	49 545	35 013	17 497	7 044	1 118	38	–	125 442	–	125 679
2000	101	7 698	28 338	35 673	18 525	5 933	1 262	67	–	97 496	–	97 597
2001	104	7 080	25 274	36 482	20 295	6 436	1 317	59	–	96 943	–	97 047
	Százalék											
1949	9,6		34,1	30,3	11,2	10,9		3,9	0,0	100,0	0,0	100,0
1960	0,1	13,4	38,2	26,2	13,9	6,7		1,5	0,0	99,9	0,0	100,0
1970	0,1	14,9	41,1	26,7	11,8	4,4		1,1	0,0	99,9	0,0	100,0
1980	0,2	14,3	41,1	29,9	10,5	3,3	0,7	0,0	0,0	99,8	–	100,0
1990	0,2	12,1	39,4	27,9	13,9	5,6	0,9	0,0	–	99,8	–	100,0
2000	0,1	7,9	29,0	36,6	19,0	6,1	1,3	0,1	–	99,9	–	100,0
2001	0,1	7,3	26,0	37,6	20,9	6,6	1,4	0,1	–	99,9	–	100,0
	Ezer megfelelő korú nőre											
1949		47,3	162,6	140,7	84,0	52,7	19,3	1,7	–	75,4	–	–
1960		52,5	159,2	105,6	52,9	25,0	8,0	0,5	–	58,9	–	–
1970		50,0	159,3	110,3	51,4	18,4	4,3	0,3	–	56,6	–	–
1980		68,0	158,6	100,0	40,9	13,7	2,9	0,1	–	57,6	–	–
1990		39,5	147,0	115,2	46,8	16,4	3,0	0,1	–	49,4	–	–
2000		23,3	70,1	94,6	54,4	19,2	3,4	0,2	–	38,1	–	–
2001		21,8	65,0	92,7	58,1	21,1	3,7	0,1	–	38,1	–	–

2.4 MAGZATI VESZTESÉGEK

2.4.1 A MAGZATI VESZTESÉGEK SZÁMA ÉS ARÁNYA

Év	A korai és középidős	A késői	Összes	A terhesség-megszakí-tások száma	Magzati veszteségek összesen	Magzati veszteség		Terhességmegszakítás	
	magzati halálozások száma					ezer 15–49 éves nőre	száz élve-születésre	ezer 15–49 éves nőre	száz élve-születésre
1950	34 266	4 162	38 428	1 707	40 135	15,9	20,5	0,7	0,9
1960	33 799	1 957	35 756	162 160	197 916	79,6	135,1	65,2	110,7
1970	29 837	1 520	31 357	192 283	223 640	83,4	147,3	71,7	126,7
1980	19 972	1 156	21 128	80 882	102 010	39,6	68,6	31,4	54,4
1990	17 596	699	18 295	90 394	108 689	42,8	86,5	35,6	71,9
2000	14 923	538	15 461	59 249	74 710	29,2	76,6	23,2	60,7
2001	15 742	550	16 292	56 404	72 696	28,6	74,9	22,2	58,1

2.4.2. MAGZATI VESZTESÉGEK SZÁMA A NŐ KORCSOPORTJA SZERINT

2.4.2.1 Szám

Év	-14	15–19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–X	Ismeretlen	Összesen
	éves								
Korai és középidős magzati halálozás									
1957	..	..	..	..	..	..	..	..	39 524
1960	..	..	..	..	..	..	..	..	33 799
1970	..	..	..	..	..	..	..	..	29 837
1980	16	2 044	5 529	5 749	3 382	1 879	1 036	337	19 972
1990	39	1 886	5 139	4 206	3 124	2 246	956	–	17 596
2000	25	989	3 473	4 448	3 168	1 797	967	56	14 923
2001	20	994	3 169	4 782	3 567	2 003	1 139	68	15 742
Késői magzati halálozás									
1957	19	196	768	635	469	300	124	1	2 512
1960	3	215	576	503	380	201	78	1	1 957
1970	1	183	497	385	270	120	64	–	1 520
1980	–	138	442	322	138	91	25	–	1 156
1990	–	78	212	169	134	84	22	–	699
2000	–	47	137	182	107	44	10	11	538
2001	1	47	139	176	107	56	21	3	550
Terhességmegszakítás									
1957	41	5 405	27 121	35 905	30 381	19 237	5 293	–	123 383
1960	95	8 275	35 937	46 154	39 134	25 137	7 428	–	162 160
1970	164	18 116	47 431	51 990	39 690	25 789	9 103	–	192 283
1980	126	8 056	14 846	19 607	17 114	13 458	7 675	–	80 882
1990	382	11 629	17 245	16 367	18 714	17 586	8 471	–	90 394
2000	160	7 163	15 090	14 033	11 419	7 488	3 679	217	59 249
2001	175	6 387	13 485	13 981	11 378	7 231	3 478	289	56 404

2.4.2 MAGZATI VESZTESÉGEK ARÁNYA A NŐ KORCSOPORTJA SZERINT

2.4.2.2 Mutatószám szerint

Év	Ezer megfelelő korú nőre jutó magzati veszteség							Száz élveszületésre jutó magzati veszteség						
	15–19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–49	össze-sen	15–19	20–24	25–29	30–34	35–39	40–49	össze-sen
	éves korcsoportban							éves korcsoportban						
Korai és középidős magzati halálozás														
1957	..	..	..	..	..	..	13,5	..	..	..	..	..	..	23,7
1960	..	..	..	..	..	..	13,7	..	..	..	..	..	..	23,1
1970	..	..	..	..	..	..	11,3	..	..	..	..	..	..	19,6
1980	6,5	14,3	12,9	8,8	5,2	1,5	7,8	9,6	9,0	12,9	21,6	38,3	99,5	13,4
1990	4,9	15,3	13,8	8,4	5,2	1,3	6,9	12,4	10,4	12,0	17,9	31,9	82,7	14,0
2000	3,0	8,6	11,8	9,3	5,8	1,2	5,8	12,8	12,3	12,5	17,2	30,4	72,8	15,3
2001	3,1	8,2	12,1	10,2	6,6	1,5	6,2	14,0	12,5	13,1	17,6	31,1	82,8	16,2
Késői magzati halálozás														
1957	0,5	2,2	1,7	1,2	0,9	0,2	1,0	1,0	1,2	1,4	1,8	2,5	3,9	1,5
1960	0,6	1,6	1,4	1,0	0,5	0,1	0,8	1,1	1,0	1,3	1,9	2,0	3,5	1,3
1970	0,4	1,3	1,0	0,8	0,3	0,1	0,6	0,8	0,8	1,0	1,5	1,8	3,7	1,0
1980	0,4	1,1	0,7	0,4	0,3	0,0	0,4	0,6	0,7	0,7	0,9	1,9	2,4	0,8
1990	0,2	0,6	0,6	0,4	0,2	0,0	0,3	0,5	0,4	0,5	0,8	1,2	1,9	0,6
2000	0,1	0,3	0,5	0,3	0,1	0,0	0,2	0,6	0,5	0,5	0,6	0,7	0,8	0,6
2001	0,1	0,4	0,4	0,3	0,2	0,0	0,2	0,7	0,5	0,5	0,5	0,9	1,5	0,6
Terhességmegszakítás														
1957	15,0	76,2	94,7	77,2	58,0	7,8	49,4	27,0	43,7	82,0	115,8	163,2	167,5	73,8
1960	22,2	102,3	126,9	101,7	63,5	12,0	65,1	42,3	64,3	120,1	192,4	254,4	337,5	110,7
1970	40,1	121,1	141,7	114,3	71,8	11,9	71,5	80,3	76,0	128,4	222,3	389,8	533,0	126,7
1980	25,7	38,5	44,1	44,7	37,4	11,1	31,4	37,8	24,3	44,1	109,3	274,1	736,8	54,4
1990	30,3	51,2	53,9	50,1	41,0	11,9	35,6	76,6	34,8	46,7	107,0	249,7	727,6	71,9
2000	21,7	37,4	37,2	33,5	24,3	4,6	23,2	93,1	53,3	39,3	61,6	126,2	276,8	60,7
2001	19,7	34,7	35,5	32,6	23,7	4,5	22,2	90,2	53,4	38,3	56,1	112,4	252,8	58,1

2.4.3 A MAGZATI VESZTESÉGEK SZÁMA A NŐ ELŐZŐ TERHESSÉGEI SZERINT

Év	Az előző terhességek száma							Ismeretlen, hogy volt-e terhessége	Összesen
	0	1	2	3	4	5-X	ismeretlen		
Korai és középidős magzati halálozás									
1980	4 427	5 073	3 655	2 399	1 563	2 518	-	337	19 972
1990	4 426	4 349	3 467	2 162	1 364	1 828	-	-	17 596
2000	3 976	3 511	2 966	1 725	1 092	1 653	-	-	14 923
2001	4 192	3 729	3 103	1 924	1 127	1 667	-	-	15 742
Késői magzati halálozás									
1980	420	321	170	87	65	93	-	-	1 156
1990	246	160	119	71	32	71	-	-	699
2000	167	115	99	63	32	62	-	-	538
2001	165	106	90	80	37	72	-	-	550
Terhességmegszakítás									
1980	12 149	10 050	15 412	15 352	10 709	15 811	427	972	80 882
1990	16 014	11 814	19 615	17 087	11 094	14 759	-	11	90 394
2000	12 312	9 702	11 172	9 419	6 422	10 222	-	-	59 249
2001	11 673	9 066	10 907	8 962	6 140	9 655	1	-	56 404

2.4.4 A MAGZATI VESZTESÉGEK SZÁMA A JELENLEGI MAGZATI VESZTESÉGET MEGELŐZŐ SZÜLÉSZETI ESEMÉNY JELLEGE SZERINT

Év	A jelenlegi magzati veszteséget megelőző szülészeti esemény						Ismeretlen, hogy volt-e terhessége	Összesen
	nem volt	volt, éspedig						
		élveszülés	terhesség-megszakítás	korai és középidős magzati halálozás	késői magzati halálozás	méhen kívüli terhesség, illetve ismeretlen		
Korai és középidős magzati halálozás								
1971	5 124	7 725	9 286	4 638	142	575	960	28 450
1980	4 427	8 078	3 647	3 163	219	101	337	19 972
1990	4 426	7 430	3 274	2 218	133	115	-	17 596
2000	3 976	6 015	3 013	1 723	45	151	-	14 923
2001	4 192	6 623	3 008	1 734	53	132	-	15 742
Késői magzati halálozás								
1984	284	308	84	92	29	2	-	799
1990	246	284	85	66	17	1	-	699
2000	167	232	82	45	10	2	-	538
2001	165	249	73	50	12	1	-	550
Terhességmegszakítás								
1971	24 651	71 524	82 414	4 921	485	1 426	2 004	187 425
1980	12 149	37 373	26 951	2 982	231	224	972	80 882
1990	16 014	36 894	35 980	1 204	178	113	11	90 394
2000	12 312	24 804	19 761	1 834	94	181	263	59 249
2001	11 934	24 097	18 507	1 617	88	161	-	56 404

2.5 HALÁLOZÁSOK

2.5.1 A HALÁLOZÁSOK SZÁMA ÉS ARÁNYA NEMENKÉNT, A MEGHALTAK ÁTLAGOS KORA

Év	A meghaltak száma			Ezer megfelelő nemű lakosra jutó halálozás			A meghaltak átlagos kora		
	férfi	nő	összesen	férfi	nő	összesen	férfi	nő	összesen
1949	54 545	51 173	105 718	12,3	10,7	11,4	47,56	52,02	49,87
1960	51 667	49 858	101 525	10,7	9,6	10,2	60,04	64,50	62,24
1970	62 545	57 652	120 197	12,5	10,8	11,6	62,95	68,45	65,59
1980	76 729	68 626	145 355	14,8	12,4	13,6	64,87	70,86	67,69
1990	76 936	68 724	145 660	15,4	12,7	14,0	64,75	72,41	68,36
2000	70 475	65 126	135 601	14,5	12,2	13,3	65,99	74,03	69,85
2001	68 389	63 794	132 183	14,1	11,9	13,0	66,34	74,32	70,1

2.5.2 NYERS ÉS STANDARDIZÁLT HALÁLOZÁSI ARÁNYSZÁM

Év	Nyers halálozási arányszám			Standardizált halálozási arány			
	férfi	nő	összesen	1910.	1960.	1990.	európai népességre
				évi népszámlálás kormegoszlására			
1949	12,3	10,7	11,4	9,9	12,6	16,4	15,2
1960	10,7	9,6	10,2	6,8	10,1	14,4	12,9
1970	12,5	10,8	11,6	6,5	9,8	14,0	12,5
1980	14,8	12,4	13,6	6,5	10,2	14,5	13,0
1990	15,4	12,7	14,0	6,4	10,0	14,0	12,6
2000	14,5	12,2	13,3	5,4	8,5	11,9	10,7
2001	14,1	11,9	13,0	5,1	8,2	11,4	10,4

2.5.3 AZ EGYES ÉLETKOROKBAN MÉG VÁRHATÓ ÁTLAGOS ÉLETTARTAM

Év	0	1	2	3	4	5	10	20	30	40	50	60	70	80
	éves													
	Nő													
1949	63,40	68,03	67,56	66,80	65,96	65,10	60,49	51,29	42,57	33,74	25,10	17,11	10,42	5,61
1960	70,10	72,15	71,43	70,52	69,58	68,61	63,73	53,98	44,40	35,00	25,97	17,55	10,39	5,45
1970	72,08	73,41	72,54	71,60	70,64	69,67	64,78	54,98	45,28	35,76	26,66	18,19	10,88	5,69
1980	72,70	73,20	72,26	71,30	70,33	69,35	64,42	54,63	44,93	35,48	26,56	18,32	11,19	5,92
1990	73,71	73,69	72,75	71,78	70,80	69,82	64,91	55,10	45,41	36,05	27,21	19,02	11,81	6,27
2000	75,59	75,24	74,28	73,31	72,33	71,34	66,39	56,52	46,71	37,17	28,32	20,04	12,59	6,90
2001	76,46	76,03	75,06	74,08	73,10	72,11	67,15	57,26	47,45	37,86	28,96	20,65	13,09	7,05
	Férfi													
1949	59,28	65,78	64,37	63,62	62,77	61,91	57,33	48,20	39,71	31,17	23,07	15,82	9,79	5,31
1960	65,89	68,52	67,79	66,88	65,95	65,00	60,17	50,64	41,38	32,18	23,31	15,60	9,40	5,03
1970	66,31	68,07	67,21	66,28	65,33	64,37	59,51	49,92	40,65	31,51	22,92	15,19	9,22	5,10
1980	65,45	66,16	65,24	64,29	63,32	62,35	57,47	47,84	38,54	29,60	21,49	14,58	8,88	5,03
1990	65,13	65,22	64,26	63,30	62,33	61,36	56,45	46,78	37,53	28,84	21,12	14,72	9,47	5,27
2000	67,11	66,77	65,81	64,84	63,87	62,89	57,95	48,15	38,61	29,57	21,84	15,29	9,94	5,85
2001	68,15	67,15	66,78	65,81	64,83	63,85	58,90	49,10	39,54	30,36	22,60	15,97	10,37	6,01

Év	0	1	2	3–4	0–4	5–9	10–14	15–19	20–24	25–29	30–34	35–39
	éves											
A meghalt nők száma												
1949	7 522	649	277	336	8 784	470	361	753	1 097	1 144	711	1 306
1960	2 988	273	100	104	3 465	171	114	217	271	332	505	720
1970	2 302	132	61	65	2 560	105	104	187	212	258	311	521
1980	1 475	72	45	52	1 644	90	93	138	210	310	397	614
1990	808	47	24	34	913	87	84	170	191	199	471	832
2000	408	24	15	25	472	40	54	88	139	129	237	479
2001	354	19	11	15	399	36	46	80	108	176	223	390
Ezer megfelelő korú nőre jutó halálozás												
1949	82,17	7,81	3,63	2,28	22,31	1,25	0,99	1,96	2,75	2,79	2,80	3,31
1960	42,28	3,80	1,34	0,60	8,88	0,38	0,29	0,58	0,77	0,91	1,31	1,82
1970	31,34	1,82	0,86	0,50	7,42	0,34	0,27	0,41	0,54	0,70	0,90	1,45
1980	20,33	0,91	0,55	0,30	4,01	0,23	0,27	0,44	0,54	0,70	1,04	1,71
1990	13,15	0,79	0,40	0,28	3,03	0,27	0,21	0,44	0,57	0,65	1,26	1,94
2000	8,62	0,52	0,32	0,25	1,96	0,14	0,18	0,27	0,34	0,34	0,70	1,55
2001	7,53	0,41	0,24	0,16	1,70	0,13	0,15	0,25	0,28	0,45	0,64	1,28
A meghalt férfiak száma												
1949	9 805	791	312	354	11 262	559	433	820	1 323	1 316	829	1 619
1960	3 988	298	115	154	4 555	265	241	453	503	587	695	911
1970	3 147	160	76	98	3 481	153	188	539	587	637	656	1 004
1980	1 968	99	61	89	2 217	169	153	333	630	813	876	1 396
1990	1 055	46	32	63	1 196	103	141	410	546	632	1 215	2 092
2000	492	29	20	45	586	56	77	194	400	471	705	1 106
2001	435	27	18	31	511	51	77	182	363	416	615	946
Ezer megfelelő korú férfira jutó halálozás												
1949	99,19	9,15	3,92	2,32	27,48	1,44	1,17	2,12	3,44	3,56	3,69	4,55
1960	52,62	3,95	1,46	0,85	11,11	0,56	0,59	1,20	1,51	1,68	1,89	2,52
1970	40,16	2,07	1,01	0,71	9,48	0,46	0,46	1,14	1,45	1,72	1,99	2,91
1980	25,86	1,18	0,70	0,48	5,11	0,41	0,42	1,00	1,57	1,78	2,24	3,91
1990	16,43	0,74	0,51	0,49	3,79	0,31	0,33	1,01	1,55	2,03	3,23	4,90
2000	9,79	0,60	0,40	0,42	2,31	0,19	0,24	0,56	0,94	1,20	2,02	3,60
2001	8,69	0,56	0,37	0,31	2,06	0,17	0,24	0,54	0,89	1,02	1,71	3,09
A meghaltak száma												
1949	17 327	1 440	589	690	20 046	1 029	794	1 573	2 420	2 460	1 540	2 925
1960	6 976	571	215	258	8 020	436	355	670	774	919	1 200	1 631
1970	5 449	292	137	163	6 041	258	292	726	799	895	967	1 525
1980	3 443	171	106	141	3 861	259	246	471	840	1 123	1 273	2 010
1990	1 863	93	56	97	2 109	190	225	580	737	831	1 686	2 924
2000	900	53	35	70	1 058	96	131	282	539	600	942	1 585
2001	789	46	29	46	910	87	123	262	471	592	838	1 336
Ezer megfelelő korúra jutó halálozás												
1949	91,00	8,49	3,78	2,30	24,95	1,35	1,08	2,04	3,09	3,16	3,22	3,89
1960	47,63	3,88	1,40	0,72	10,03	0,47	0,44	0,89	1,13	1,29	1,60	2,15
1970	35,89	1,95	0,94	0,61	8,48	0,40	0,37	0,78	1,00	1,21	1,43	2,17
1980	23,16	1,05	0,63	0,39	4,57	0,33	0,35	0,73	1,07	1,25	1,65	2,81
1990	14,82	0,77	0,46	0,39	3,42	0,29	0,27	0,74	1,07	1,35	2,25	3,42
2000	9,22	0,56	0,36	0,34	2,14	0,16	0,21	0,42	0,65	0,78	1,36	2,57
2001	8,13	0,48	0,31	0,23	1,88	0,15	0,20	0,40	0,59	0,74	1,18	2,19

S ARÁNYA KORCSOPORT SZERINT

40–44	45–49	50–54	55–59	60–64	65–69	70–74	75–79	80–84	85–X	Összesen	Év
éves											
A meghalt nők száma											
1 378	1 829	2 334	2 711	4 075	5 185	5 922	5 716	4 304	3 093	51 173	1949
636	1 453	2 013	2 741	4 185	5 610	7 500	8 700	6 720	4 505	49 858	1960
872	1 403	1 315	2 923	4 466	6 427	9 249	10 289	9 008	7 442	57 652	1970
941	1 540	2 329	3 566	3 404	7 464	10 623	12 472	12 350	10 441	68 626	1980
1 119	1 534	2 093	3 112	4 745	7 172	6 403	12 837	13 326	13 436	68 724	1990
1 013	1 834	2 100	2 720	3 708	5 618	8 535	12 291	8 542	17 127	65 126	2000
911	1 791	2 169	2 647	3 639	5 214	8 197	11 711	9 744	16 313	63 794	2001
Ezer megfelelő korú nőre jutó halálozás											
3,89	5,57	7,85	11,41	19,15	30,81	51,45	85,71	138,13	222,29	10,66	1949
2,52	3,97	5,82	9,03	15,56	27,24	48,89	86,98	143,49	235,19	9,65	1960
2,31	3,64	5,43	8,47	14,12	24,61	44,57	79,02	133,61	234,76	10,82	1970
2,77	4,40	6,43	9,77	15,33	24,94	42,95	74,28	127,15	225,14	12,43	1980
3,03	4,45	6,50	9,59	14,60	23,21	37,33	66,51	113,80	212,65	12,75	1990
2,71	4,35	5,84	8,18	12,23	19,29	31,84	56,09	89,45	186,83	12,17	2000
2,59	4,19	5,80	8,03	11,89	18,14	30,69	53,14	87,26	185,75	11,94	2001
A meghalt férfiak száma											
1 985	2 544	2 991	3 209	4 307	5 060	5 481	5 076	3 567	2 164	54 545	1949
705	1 754	2 773	4 290	5 378	5 836	6 849	7 149	5 311	3 412	51 667	1960
1 522	2 168	1 968	4 551	6 993	9 232	9 815	8 230	6 239	4 582	62 545	1970
1 949	2 995	4 672	6 480	5 361	10 371	12 446	11 996	8 451	5 421	76 729	1980
2 581	3 757	4 673	6 777	8 839	10 262	7 112	11 311	8 937	6 352	76 936	1990
2 579	4 358	5 007	5 997	6 972	8 629	9 858	10 117	5 677	7 686	70 475	2000
2 337	4 246	5 178	5 676	6 549	8 050	9 636	10 117	6 319	7 120	68 389	2001
Ezer megfelelő korú férfira jutó halálozás											
6,06	8,26	11,85	16,85	25,85	38,13	59,94	95,70	145,23	246,22	12,27	1949
3,16	5,37	8,86	15,59	24,14	38,42	62,69	101,53	161,72	272,26	10,73	1960
4,26	6,22	9,29	15,23	26,11	43,45	66,17	103,01	161,01	270,61	12,48	1970
6,17	9,17	14,18	20,90	29,98	45,26	71,17	113,54	164,98	275,23	14,79	1980
7,10	11,50	16,71	24,55	34,10	46,23	63,22	100,39	152,36	252,35	15,44	1990
7,14	10,98	15,32	21,31	30,74	41,97	58,97	85,86	124,76	211,05	14,51	2000
6,87	10,55	15,25	20,28	28,36	40,11	57,37	85,73	120,08	204,95	14,12	2001
A meghaltak száma											
3 363	4 373	5 325	5 920	8 382	10 245	11 403	10 792	7 871	5 257	105 718	1949
1 341	3 207	4 786	7 031	9 563	11 446	14 349	15 849	12 031	7 917	101 525	1960
2 394	3 571	3 283	7 474	11 459	15 659	19 064	18 519	15 247	12 024	120 197	1970
2 890	4 535	7 001	10 046	8 765	17 835	23 069	24 468	20 801	15 862	145 355	1980
3 700	5 291	6 766	9 889	13 584	17 434	13 515	24 148	22 263	19 788	145 660	1990
3 592	6 192	7 107	8 717	10 680	14 247	18 393	22 408	14 219	24 813	135 601	2000
3 248	6 037	7 347	8 323	10 188	13 264	17 833	21 828	16 063	23 433	132 183	2001
Ezer megfelelő korúra jutó halálozás											
4,93	6,87	9,68	13,83	22,09	34,04	55,21	90,14	141,26	231,56	11,43	1949
2,82	4,63	7,26	12,15	19,45	31,99	54,63	92,99	151,00	249,85	10,17	1960
3,26	4,86	7,23	11,61	19,61	33,06	53,58	88,14	143,61	247,24	11,63	1970
4,41	6,70	10,12	14,88	21,87	33,75	54,64	89,44	140,21	240,07	13,57	1980
5,05	7,88	11,25	16,47	23,25	32,83	47,58	79,00	126,67	223,96	14,04	1990
4,89	7,56	10,35	14,20	20,15	28,68	42,26	66,50	100,84	193,72	13,28	2000
4,69	7,27	10,29	13,66	18,98	27,17	40,99	64,51	97,78	191,19	12,97	2001

A NÉPMOZGALMI ADATOK FORRÁSA

A népmozgalmi adatok a születési, halálozási, házasságkötési anyakönyvi bejegyzés, valamint a válás bírói ítéletének kimondása alkalmával kitöltött statisztikai lapok összesítéséből származnak, és az évente, a kétévente megjelenő statisztikai, demográfiai évkönyvekben kerülnek nyilvánosságra.

Az adatok általában 1865-től állnak rendelkezésre. A régebbi adatokat a népszámlálásiakhoz hasonlóan minden időszakban mind fogalmilag, mind területileg az adott kor kívánalmainak megfelelően dolgozzák át, azért, hogy a múlt a mindenkori jelennel összehasonlítható legyen. A jelen kiadvány adatai megtalálhatók a Központi Statisztikai Hivatal

Demográfiai Évkönyv. Magyarország népesedése, 2001.
Demográfiai Évkönyv. Történeti statisztikai idősorok, 1865–2001.
Demográfiai Évkönyv. Kiegészítő táblázatok, 2001.

című kiadványában.

IRODALOMJEGYZÉK

ACKELSBERG, Martha A. – SHANLEY, Mary Lyndon 1996. Privacy, Publicity and Power. A Feminist Rethinking of the Public-Private Distinction. In: HIRSCHMANN, Nancy J. – DI STEFANO, Christine (eds:): *Revisioning the Political: Feminist Reconstructions of Traditional Concepts in Western Political Theory.* Westview Press, Boulder, Co., 213–235.

A Cselekvő Nemzet Programja. (Fidesz – Magyar Polgári Szövetség.)

ADAMIK Mária 2000. *Az államszocializmus és a „nőkérdés": „A legnagyobb ígéret – a legnagyobb megaláztatás."* BKÁE, PhD-értekezés.

ÁGOSTON Péterné 1947. *A magyar szocialista nőmozgalom története.* Népszava, Budapest.

ANDORKA Rudolf: 2006. *Bevezetés a szociológiába.* Osiris Kiadó, Budapest.

A normális Magyarországért. (Az MDF választási programja.)

ATKINSON, Dorothy – DALLIN, Alexander – LAPIDUS, Gail (eds.) 1977. *Women in Russia.* Stanford University, Stanford, CA.

AUBIN, Claire – GISSERT, Helene 1994. *Les femmes en France 1985–1995.* La documentation Française. Ministère des Affaires étrangères, Paris.

AUSTIN, J. L. 1990. *Tetten ért szavak.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata. In: HALMOSY Dénes (szerk.): 1985. *Nemzetközi szerződések 1945–1982.* KJK, Budapest, 167–171.

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés Naplója. Athenaeum Rt., Budapest, 1946.

Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1967–70. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1974.

Az MSZMP Központi Bizottsága Politikai Bizottságának határozata a nőmozgalom helyzetéről és feladatairól. In: *A MSZMP határozatai és dokumentumai 1963–66.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1968.

BALOGH Margit 2000a. Slachta Margit a Nemzetgyűlésben, avagy az első női képviselő. In: *A hosszú tizenkilencedik és a rövid huszadik század. Tanulmányok Pölöskei Ferenc köszöntésére.* ELTE, Budapest, 27–38.

BALOGH Margit 2000b. Slachta Margit, a „keresztény feminista". In: BALOGH Margit – S. NAGY Katalin (szerk.): *Asszonysorsok a 20. században.* BME Szociológia és Kommunikáció Tanszék – Szociális és Családvédelmi Minisztérium Nőképviseleti Titkársága, Budapest, 229–239.

BALOGH Margit – S. NAGY Katalin (szerk.) 2000. *Asszonysorsok a 20. században.* BME Szociológia és Kommunikáció Tanszék – Szociális és Családvédelmi Minisztérium Nőképviseleti Titkársága, Budapest.

Balogh Sándor 1999. Szabad és demokratikus választás – 1945. In: Földes György – Hubai László (szerk.): *Parlamenti képviselő választások 1920–1990.* Politikatörténeti Alapítvány, Budapest.

Bédy-Schwimmer Rózsa 1907. *A magyar nőmozgalom régi dokumentumai.* Kunossy, Szilágyi és Tsa, Budapest.

Benschop, Yvonne 2006. Of Small Steps and the Longing for Giant Leaps. Research on the intersection of sex and gender within workplaces and organizations. In: Konrad, Alison – Prasad, Pushkala – Pringle, Judith (eds.): *Handbook of Workplace Diversity.* Sage, Newbury Park.

Benschop, Yvonne – Verloo, Mieke 1999. *Gender in Balance. Mainstreaming in Personal Management.* Brussel.

Bethlen István gróf beszédei és írásai, 1933. 1. kötet. Genius, Budapest.

Bobula Ida 1937. A Magyar nők választójoguk védelmében. *Magyar Női Szemle,* január–február, 14.

Bocz János 1996. *Az önkormányzatok döntéshozói, 1994.* Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.

Bocz János – Sághi Tamás 2003. *Az önkormányzatok döntéshozói, 1990–2002.* Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.

Bónis György 1942. *Magyar jog – székely jog.* Ferenc József Tudományegyetem, Kolozsvár.

Bónis György 1947. *Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban.* Nagyenyedi Bethlen Nyomda, Kolozsvár.

Borbíró Fanni – Juhász Borbála – Nagy Beáta – Pál Kata 2007. *Férfibeszéd: családról és munkáról.* A FIONA Alapítvány tanulmánya. http://ahet.ro/dossziek/no--es-gyermekjogok/ferfibeszed.-a-fiona-alapitvany-tanulmanya-1606-101.htm. A letöltés ideje 2007. április 29.

Bourdieu, Pierre 1994. Férfiuralom. In: Hadas Miklós (szerk.): *Férfiuralom – Írások nőkről, férfiakról, feminizmusról.* Replika Kör, Budapest, 7–54.

Bourdieu, Pierre 2000. *Férfiuralom.* Napvilág Kiadó, Budapest.

Brill, Alida, 1995. *A Rising Public Voice: Women in Politics Worldwide.* Feminist Press at the City University of New York, New York.

Buckley, Mary 1989. *Women and Ideology in Soviet Union.* Harvester Wheatsheaf, Brighton.

Cerroni, Umberto 1977. *Férfi és nő a polgári társadalomban.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest.

Claes, Marie-Thérèse 1999. Women, men and management styles. *International Labour Review,* 4, 431–446.

Coates, Jennifer – Cameron, Deborah (eds.) 1989. *Women in Their Speech Communities.* Longman, London.

Corrin, Chris 1999. *Feminist Perspectives on Politics.* Longman, London – New York.

Cserei Farkas 1800. *A magyar és székely asszonyok törvénye.* Kolozsvár.

Dahlerup, Drude 1991. Women in political and public life. In: *CEDAW Conference on the United Nations Convention on the Elimination of all foms of discrimination against women,* 25–31 October 1991, Aarhus, Denmark, International Alliance of Women and Danish Women's Society, Copenhagen.

Dahlerup, Drude 1998. Using Quotas to Increase Women's Political Representation. In: Karam, Azza (ed.): *Women in Parliament: Beyond Numbers.* International Institute for Democracy and Electoral Assistance (IDEA), 4. Stockholm.http://archive.idea.int/women/parl/ch4c.htm. A letöltés dátuma: 2006. január 21.

Dahlerup, Drude (ed.) 2006. *Women, Quotas and Politics.* Routledge Research in Comparative Politics Series, Routledge, Londra/New York.

Da Silva, Maria Regina Tavares 2005. *Former Chairperson of the CDEG: Twenty-five years of Council of Europe action in the field of Equality between Women and Men.* http://www.coe.int/T/E/Human%5FRights/Equality/01%2E%5FOverview/2%2E%5FBackground%5Fdocuments/093_EG(2002)05.asp#P269_38156. A leöltés dátuma: 2005. február 20.

De Man, Paul 1999. Szemiológia és retorika. In: De Man, Paul: *Az olvasás allegóriái.* Ictus Kiadó, Budapest.
Debreceni Erzsébet – Komka Norbert 2004. *Nők foglalkoztatási helyzete Budapesten, 2004.* Fővárosi Esélyegyenlőség(i)módszertani Iroda, Budapest.
Diamond, Irene – Hartsock, Nancy 1998. Beyond interests in politics: a comment on Virginia Sapiro's When are women interests interesting?' In: Anne, Phillips (ed.): *Feminism and Politics.* Oxford University Press, Oxford, 193–203.
E. Csorba Csilla 1997. Magyar fotográfusok 1900–1945. In: Nagy Beáta – S. Sárdi Margit (szerk.): *Szerep és alkotás. Női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetben.* Csokonai Kiadó, Budapest, 101–116.
Edmondson, Linda 1984. *Feminism in Russia, 1900–1917.* Stanford University Press, Stanford, California.
Erős köztársaság, sikeres Magyarország. (Az MSZP választási programja.)
Evans, Richard 1987. *Comrades and Sisters: Feminism, Socialism and Pacifism in Europe 1870–1945.* St. Martin's Press, New York.
Fábri Anna 1996. *„A szép tiltott táj felé". Magyar írónők a két századforduló között (1795–1905).* Kortárs Kiadó, Budapest.
Fái Boris 1965. A nők az új életért. In: uő: *A szabadság hajnalán.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
Fehér Márta 1995. *The Triumphal March of a Paradigm – A Case Study in the Popularization of Newtonian Science.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 99–105.
Ferge Zsuzsa 1986. *Fejezetek a magyar szegénypolitika történetéből.* Magvető Könyvkiadó, Budapest.
Ferge Zsuzsa – Turgonyi Júlia 1969. *Az ipari munkásnők munka- és életkörülményei.* Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
Finch, Janet 2003. „De jó végre beszélni valakivel!" A nőkkel készített interjúk etikai és politikai vetülete. In: Váriné Szilágyi Ibolya (szerk.): *Értékek az életben és a retorikában.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 227–239.
Finland. The Situation of Women in Politics. In: Raevaara, Eeva – Taskinen, Susanna: *Women, Politics and Policies of Equality in Europe.* http://www.helsinki.fi/science/xantippa/wee/wee25.html. A letöltés dátuma: 2006. február 12.
Fonó Zsuzsa 1975. A magyarországi szocialista nőmozgalom történetéhez. Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézete, Budapest.
Földes György – Hubai László (szerk.) 1999. *Parlamenti képviselő választások 1920–1990.* Politikatörténeti Alapítvány, Budapest.
France. The Situation of Women in Politics. In: Raevaara, Eeva – Taskinen, Susanna: *Women, Politics and Policies of Equality in Europe.* http://www.helsinki.fi/science/xantippa/wee/wee25.html. A letöltés dátuma: 2006. február 12.
Fricz Tamás 1993. *Pártideológiák és tagoltság.* BKE, doktori disszertáció. Budapest.
Fromm, Erich 1996. *Férfi és nő.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
Fuchs, Victor R. 2003. *A nemek közötti gazdasági egyenlőtlenségekről.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
Fügedi Erik 1992. *Az Elefánthyak.* Magvető Kiadó, Budapest.
Fülöp Márta 2003. A versengés mint szociális készség fejleszthetősége In: Zsolnai Anikó (szerk.): *Szociális kompetencia – társas viselkedés.* Gondolat Kiadó, Budapest.
Gábos András – Tóth István György 2005. *A gyermekvállalás támogatásának gazdasági motívumai és hatásai.* http://www.c3.hu/scripta/szazadveg/19/gabtort.htm#fn0. A letöltés dátuma: 2005. február 20.
Garancsi Györgyi 2001. *A születésszabályozás a Rákosi-rendszerben.* Szakdolgozat. ELTE, BTK, Szociológiai, Szociálpolitikai Intézet és Továbbképző Központ, Budapest.

GÁSPÁR Gabriella 2002. *A polgári nyilvánosság kezdetei Magyarországon.* Agroinform, Budapest.
GÁSPÁR Gabriella 2005. Női jogok és a leánynévhasználat a XIX. század első felében. *Acta Sociologica,* 1. 47–60.
GEIßEL, Brigitte 2000. *Differences Between Parties with and without Quota Rules for the Equality of Gender – the German Case.* Prepared for the presentation at the XVIII. IPSA World Congress Research Committee on Sex Roles and Politics (19) Special Roundtable, Panel 2 Quebec, Canada, 1–5 August.
GIDDENS, Anthony 2003. *Szociológia.* Osiris Kiadó, Budapest.
GODINEU, Dominique 1993. *Daughters of Liberty and Revolutionary Citizens.* In: FRAISSE, Geneviève – PERROT, Michelle (eds.): *A History of Women; Emerging Feminism from Revolution to World War.* Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Mass., 15–32.
Great Britain. The Situation of Women in Politics. In: RAEVAARA, Eeva – TASKINEN, Susanna: *Women, Politics and Policies of Equality in Europe.* http://www.helsinki.fi/science/xantippa/wee/wee25.html. A letöltés dátuma: A letöltés dátuma: 2006. február 14.
GREYZEL, Susan G. 2002. *Women and the First World War.* Longman, London, New York.
GÜNDISCH Mónika 2004. A női vezetőknek többször kell bizonyítaniuk. *Vasárnapi Hírek,* november 28.
GYÁNI Gábor 1987–88. Női munka és család Magyarországon (1900–1930). *Történelmi Szemle,* 3. 366–378.
GYÁNI Gábor – KÖVÉR György 1998. *Magyarország társadalomtörténete.* Osiris Kiadó, Budapest.
GYARMATI György 1996. Politika és társadalom 1945–1989. között. In: *Magyarország a XX. században.* Babits Kiadó, Szekszárd, I. köt., 165–166.
GYARMATI György 1998. A káderrendszer és a rendszer kádere az ötvenes években. In: FOKASZ Nikosz – ÖRKÉNY Antal (szerk.): *Magyarország társadalomtörténete 1945–1989.* I. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 176–186.
GYULAVÁRI Tamás 2005. *A nők és férfiak közötti esélyegyenlőség az Európai Unióban.* http://www.meegy.hu/index.aspx?DBId=-3&DocId=1150&MappaId=16560. A leöltés dátuma: 2005. február 15.
HAAVIO-MANNILA, E. et al. (eds.) 1985. *Unfinished Democracy. Women in Nordic Politics.* Pergamon Press, Oxford.
HEDLUND, Gun 2000. Nők a svéd politikai életben. In: *Férfiak és nők a politikában. Szerepek, szabályok, számok.* Nemzetközi konferencia, Budapest, november 3–4.
HENIG, Ruth – HENIG, Simon 2000. *Women and Political Power: Europe since 1945.* Routledge, London – New York.
HEWITT, Nancy 1984. *Women's Activism and Social Change: Rochester, New York, 1822–1872.* Cornell University Press, Ithaca, N. Y.
Hitel, bizalommal, őszintén hazánkért, nemzetünkért. (A KDNP politikájának alapelvei.)
HODNIK Ildikó 2005. *Nők vezetői posztokon.* A Somogyi Hírlap Kalendáriuma.
HOLLAND, Barbara 1985. *Soviet Sisterhood.* Fourth Estate – Indiana University Press, London – Bloomington.
HOLLIS, Patricia 2004. *Jennie Lee: A Life.* Oxford University Press, Oxford.
HONNETH, Axel 1997. Integritás és megvetés. In: HONNETH, Axel: *Elismerés és megvetés.* Jelenkor Kiadó, Pécs, 97–108.
HUBAI László 2001. *Magyarország XX. századi választási atlasza. 1920–2000.* Napvilág Kiadó, Budapest.
HUBAI László 2005. *Választástörténet – 1949–1989.* http://www.vokscentrum.hu/vtort49.htm. A leöltés dátuma 2005. november 11.
HUMM, Maggie (ed.) 1999. *The Dictionary of Feminist Theory.* Harvester Whearsheaf, New York – London – Toronto – Sydney – Tokyo – Singapore.

Ilonszky Gabriella 2005. *Képviselők Magyarországon I.* Új Mandátum Kiadó, Budapest.
Ilonszky Gabriella – Judge, David 1994. Képviselet és képviselői szerepek. *Politikatudományi Szemle*, 2.
Jones, Kathleen B. – Jonasdottir, Anna G. (eds.) 1985. *The Political Interests of Gender.* Sage, London.
Jóó Mária 2004. *A Nő mint igazság Nietzschénél. Racionalizmuskritika és a nemek szimbolikus reprezentációja.* http//www.c3.hu/~prophil/profi044/joo.html. A letöltés dátuma: 2004. november 20.
Kádár Judit 1997. *„A legerotikusabb magyar írónő": Erdős Renée.* In: Nagy Beáta – S. Sárdi Margit (szerk.): *Szerep és alkotás. Női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetben.* Csokonai Kiadó, Budapest, 117–124.
Kádár Zsuzsanna 1994. *Kéthly Anna, a szociáldemokrácia „nagyasszonya". History Department Working Paper Series*, 1. Central European University Press, Budapest.
Kádár Zsuzsa 2000. Kéthly Anna, a szociáldemokrácia „nagyasszonya". In: Balogh Margit – S. Nagy Katalin (szerk.): *Asszonysorsok a 20. században.* BME Szociológia és Kommunikáció Tanszék – Szociális és Családvédelmi Minisztérium Nőképviseleti Titkársága, Budapest, 239–251.
Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor 1983. A szocializmuskép alakulásának értékvonatkozásai az általános iskolai tankönyvek tükrében (1945–1980). In: *A társadalmi struktúra az életmód és a tudat alakulása Magyarországon. Információs Bulletin*, 8., MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, Budapest.
Karády Viktor 1997. *Nők a modern felsőbb iskolázás korai fázisaiban.* In: Karády Viktor: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon.* Replika Kör, Budapest.
Karam, Azza (ed.) 1998. *Women in Parliament: Beyond Numbers.* IDEA, Stockholm. http://archive.idea.int/women/parl. A letöltés dátuma: 2006. január 21.
Karam, Azza – Lovenduski, Joni 1998. Hiba! A könyvjelző nem létezik.. Masculine Model of Politics. In: Karam, Azza (ed.): *Women in Parliament: Beyond Numbers. International Institute for Democracy and Electoral Assistance.* Chapter 5. Stockholm. http://www.idea.int/publications/wip/index.cfm. A letöltés dátuma: 2006. február 10.
Kardosné Kaponyi Erzsébet 2000. *Az emberi jogok nemzetközi védelme.* PhD-értekezés, kézirat, Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem, Nemzetközi Kapcsolatok Tanszék, Budapest.
Katona Attila 2002. Az 1913-as szombathelyi nőkongresszusról és a helyi nőszervezetekről. *Női sorsok a történelemben. Partes populorum minores alienigenae*, Szombathely.
Kelly-Gadol, Joan 1993. A nemek társadalmi viszonyai. A nők történelmének módszertani jelentősége. *Aetas*, 4.
Kiss Róbert 1999. Nők a közéletben '99. In: Lévai Katalin – Kiss Róbert – Gyulavári Tamás (szerk.): *Vegyesváltó. Pillanatképek nőkről és férfiakról.* Egyenlő Esélyek Alapítvány, Budapest.
Kiss Róbert 2005. Nők a politikában – avagy milyen nemű a közélet Magyarországon? In: Palasik Mária – Sipos Balázs (szerk.): *Házastárs, munkatárs, vetélytárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon.* Napvilág Kiadó, Budapest, 230–240.
Kolozsváry Bálint 1899. *A közszerzemény biztosítása.* Budapest.
Koncz Katalin 1985. *Nők és férfiak.* Kossuth Kiadó, Budapest.
Koncz Katalin 1990. Nők a politika színpadán. *Társadalom és Gazdaság*, 4.
Koncz Katalin 1993. Nők a rendszerváltásban. *Társadalmi Szemle*, 12., 24–37.
Koncz Katalin 1996. Nők a felső vezetésben. Politikusok önmagukról és a nőkről. *Társadalmi Szemle*, 2., 53–63.
Koncz Katalin 2002. Nők a parlamentben – a változás iránya. *Statisztikai Szemle*, 80. évf. 10–11.

KONCZ Katalin 2005. Női karrierjellemzők: esélyek és a korlátok a női életpályán. In: PALASIK Mária – SIPOS Balázs (szerk.): *Házastárs, munkatárs, vetélytárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon.* Napvilág Kiadó, Budapest.

KONCZ Katalin 2006. Választás 2006: nők az önkormányzatokban. *Munkaügyi Szemle*, 50. évf., 11., 8–10.

KONCZ Katalin é. n. [2006]. *Nők a politikai hatalomban. Számvetés a rendszerváltástól napjainkig.* Magyar Női Karrierfejlesztési Szövetség, h. n.

KORNAI János 1993. *A szocialista rendszer.* HVG, Budapest.

KÓSÁNÉ KOVÁCS Magda – PETŐ Andrea (szerk.) 2007. *Mérleg. Hátrányos helyzetű társadalmi csoportok Magyarországon 2007-ben.* Napvilág Kiadó – Táncsics Alapítvány, Budapest.

KOVÁCS Alajos 1925. *A magyar választójogi reformok számszerű hatása.* A Magyar Társadalomtudományi Társulat kiadása, Budapest.

KOVÁCS M. Mária 1994. The Politics of Emancipation in Hungary. *History Department Working Paper Series*, 1. Central European University Press, Budapest.

KUUSIPALO, Jaana 1993. Women's Positions and Strategies in Political Arenas. In: VARSA, Hannele (ed.): *Shaping Structural Change in Finland: The Role of Women.* Ministry of Social Affairs and Health, Equality Publications, Series: B Reports, Helsinki.

KÜRTÖSI Zsófia 2004. Nők a felsővezetésben: hozhat-e újat a kapcsolathálózati megközelítés? *Szociológia*, 2., 77–95.

LEHOCZKYNÉ KOLLONAI Csilla 1998. Amerikai sikertörténet – európai változások. A női egyenjogúság a nemzetközi gyakorlatban. In: *A hátrányos megkülönböztetés tilalmától a pozitív diszkriminációig. A jog lehetősége és korlátai.* Aduprint–INDOK, Budapest.

LE ROY-LADURIE, Emmanuel – SULLEROT, Evelyne – PERROT, Michele – ARON, Jean-Paul 1983. A nő élete a XVI. századtól a XX. századig. In: SULLEROT, Evelyne (szerk.): *A női nem.* Gondolat Kiadó, Budapest.

LÉVAI Katalin 2000. *A nő szerint a világ.* Osiris Kiadó, Budapest.

LÉVAI Katalin 2005. A magyarországi feminizmusról. In: PALASIK Mária – SIPOS Balázs (szerk.): *Házastárs, munkatárs, vetélytárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon.* Napvilág Kiadó, Budapest.

LÉVAI Katalin – KISS Róbert 1997. Nők a közéletben. In: LÉVAI Katalin – TÓTH István György (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők helyzetéről.* Munkaügyi Minisztérium Egyenlő Esélyek Titkársága – Tárki, Budapest.

LÉVAI Katalin – KISS Róbert 1999. Nők a közéletben. In: PONGRÁCZ Tiborné – TÓTH István György (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről.* Tárki – Szociális és Családügyi Minisztérium, Budapest.

LEVITT, Barbara – MARCH, James G. 2005. Szervezeti tanulás. In: MARCH, James G. (szerk.): *Szervezeti tanulás és döntéshozatal.* Alinea – Rajk László Szakkollégium, Budapest, 189–213.

LOVENDUSKI, Joni 1994. The Rules of the Political Game: Feminism and Politics in Great Britain. In: NELSON, Barbara J. – CHOWDHHURY, Najma (eds.): *Women and Politics Worldwide.* Yale University Press, New Haven – London, 298–310.

LOVENDUSKI, Joni – NORRIS, Pippa (eds.) 1996. *Women in Politics.* Oxford, Oxford University Press.

LŐCSEI Pál (szerk.) 1971. *Család és házasság a mai magyar társadalomban.* Közgazdasági és Jogi könyvkiadó, Budapest.

MACKINNON, Catharine A. 2001. *A feminizmus változásai.* Pont Kiadó, Budapest.

MÁDAY Andor 1913. *A magyar nő jogai a múltban s jelenben.* Athenaeum ny. és k., Budapest.

Magyar Köztársaság törvénytára. 1945–1946. évi törvénycikkek. Szerk. AUER György. Budapest, é. n.

Magyar országgyűlési almanach. 1931. *Ötszáz magyar élet 1931–1936.* Szerk. LENGYEL László dr. és VIDOR Gyula dr. Globus Nyomdai Műintézet Részvénytársaság, Budapest.

Magyar Törvénytár 1946. évi törvénycikkek. Franklin-Társulat, Budapest, é. n.
Magyar Törvénytár 1947. évi törvénycikkek. Franklin-Társulat, Budapest, é. n
Magyar Törvénytár 1948. évi törvénycikkek. Franklin-Társulat, Budapest, é. n.
MANDEL Károly 1929. *A nőkről szóló magyar törvénycikkek Szent Istvántól napjainkig.* Grill Károly könyvkiadóvállalata, Budapest.
MARGIT Patrícia 2002. Média és reprezentáció. *Médiakutató,* ősz, 81–99.
MEADOWS, Jack (szerk.) 1990. *A tudomány csodálatos világa.* Helikon Kiadó, Budapest.
MECCA, Monica 2001. *Securing a Place for Women: Infusing Inclusivity Within Human Rights.* Justice and Peace Studies. Senior Thesis. www.georgetown.edu/departments/ pjp/thesis/2001/mecca_monica.pdf. A letöltés dátuma: 2005. február 11.
MEIER, Petra – LOMBARDO, Emanuela – BUSTELO, Maria – PANTELIDOU MALOUTAS, Maro 2004. Women in political decision-making and gender mainstreaming: obvious partners? In: *Paper for delivery at the 2nd Pan-European Conference on EU Politics of the ECPR Standing Group on the EU Bologna 24–26 June 2004.* http://www.iwm.at/mageeq/docs/magpap05.pdf. A letöltés dátuma: 2006. február 12.
MILES, Rosalind 2000. *Az idő leányai.* Balassi Kiadó, Budapest.
MILL, John Stuart 1980. *A szabadságról. Haszonelvűség.* Magyar Helikon, Budapest.
MILL, John Stuart 2004. *On the Subjection of Women.* eBooks@Adelaide. http://etext.library.adelaide.edu.au/m/m645s/m645s.zip. Everyman's Library kiadása alapján, 1929. Eredetileg megjelent: 1869.
MOLNÁR Edit Katalin 1993. Feminizmus és történetírás. Beszélgetés Susan Arpaddal. *Aetas,* 4., 134–138.
MONA Ilona 1997. *Slachta Margit.* Corvinus Kiadó, Budapest.
MURARIK Antal 1938. Az ősiség alapintézményeinek eredete. *Értekezések Eckhart Ferenc Jogtörténeti Szemináriumából* 6. Sárkány Nyomda, Budapest.
NAGY Beáta 1994. *A nők kereső tevékenysége Budapesten a 20. század első felében.* In: HADAS Miklós (szerk.) 1994. *Férfiuralom.* Replika Kör, Budapest.
NAGY Beáta 1997. Karrier női módra. In: LÉVAI Katalin – TÓTH István György (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők helyzetéről.* Munkaügyi Minisztérium Egyenlő Esélyek Titkársága – Tárki, Budapest, 35–51.
NAGY Beáta 2001. *Női menedzserek.* Aula, Budapest.
NAGY Beáta 2005. Nők a vezetésben. In: NAGY Ildikó – PONGRÁCZ Tiborné – TÓTH István György (szerk.): *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről.* Tárki – Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium, Budapest.
NAGY Beáta – S. SÁRDI Margit (szerk.) 1997. *Szerep és alkotás. Női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetben.* Csokonai Kiadó, Budapest.
Norway. The Situation of Women in Politics. In: RAEVAARA, Eeva – TASKINEN, Susanna: *Women, Politics and Policies of Equality in Europe.* http://www.helsinki.fi/science/xantippa/wee/wee25.html. A letöltés dátuma: 2006. február 14.
Országgyűlési almanach az 1939–1944. évi országgyűlésről, 1940. Szerk. HAEFFLER István. MTI Rt. Nyomdája, Budapest.
NAGY Sándorné 1971. *Hogyan művelődik, szórakozik egy szocialista brigádvezető?* A Pécs-Baranyai Népművelési Tanácsadó kiadványa, Pécs.
NAGY Sándorné 2003. Emlékeim. In: *Népi krónika.* 1. 69–78.
NAGY Sándorné 2005. *Diplomáciai küldetésünk Argentínában és Bolíviában. (Napló- és levélrészletek, feljegyzések, fotódokumentumok). 1955–1957.* Agora Kft., Pécs.
N. SZEGVÁRI Katalin 1981. A nők választójogi küzdelme a dualizmus idején és a Női választójog az ellenforradalmi rendszerben című fejezetek. In: *Út a nők egyenjogúságához.* Magyar Nők Országos Tanácsa – Kossuth Könyvkiadó, Budapest.
N. SZEGVÁRI Katalin – LADÁNYI Andor 1976. *Nők az egyetemeken. I. Küzdelmek a nők egyetemi tanulmányaiért.* Felsőoktatási Pedagógiai Kutatóintézet, Budapest.

Pajkossy Gábor 2000. Egyesületek a reformkori Magyarországon. *História*, 1., 6–9.
Palasik Mária 2000. *A jogállam megteremtésének kísérlete és kudarca Magyarországon 1944–1949.* Napvilág Kiadó, Budapest.
Palasik Mária 2003. A magyar nők a műszaki felsőoktatásban, a mérnöki pályán és a műszaki tudományokban a XX. században. *Múltunk*, 3., 132–159.
Palasik Mária 2004. *Állami beavatkozás a születésszabályozásba a Ratkó-korszakban.* Manitobai Egyetem, Winnipeg, május 29-i előadás kézirata.
Palasik Mária – Sipos Balázs (szerk.) 2005. *Házastárs, munkatárs, vetélytárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon.* Napvilág Kiadó, Budapest.
Paletschek, Sylvia – Pietrow-Ennker, Bianka (eds.) 2004. *Women's Emancipation Movements in the Nineteenth Century; A European Perspective.* Stanford University Press, Stanford, California.
Parsons, Talcott – Bales, Robert F. 1955. *Family, Socialisation and Interaction Process.* The Free Press, Glencoe.
Pártkongresszusok és pártkonferenciák. Összeállította: Vida Sándor. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1985.
Passerini, Luisa 2003. *A nők és a feministák története.* Balassi Kiadó, Budapest.
Pateman, Carole 1979. *The Problem of Political Obligation: A Critical Analysis of Liberal Theory.* Chichester, J. Wiley, New York.
Pateman, Carole 1989. The Fraternal Social Contract. In: Keane, J. (ed.): *The Disorder of Women.* Polity Press, Cambridge.
Pateman, Carole 1999. The Disorder of Women, Polity Press, 1989. In: Squires, J.: *Gender in Political Theory.* Polity Press, Cambridge–Oxford.
Pető Andrea 1997a. „Minden tekintetben derék nők". A nők politikai szerepei és a nőegyletek Magyarországon a két világháború között. In: Nagy Beáta – S. Sárdi Margit (szerk.): *Szerep és alkotás. Női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetben.* Csokonai Kiadó, Budapest, 268–279.
Pető Andrea 1997b. *Hungarian Women in Politics.* In: Scott, Joan et al. (eds.): *Transitions, Environments, Translations: The Meanings of Feminism in Contemporary Politics.* Routledge, New York.
Pető Andrea 1998. *Nőhistóriák. A politizáló magyar nők történetéből, 1945–1951.* Seneca Kiadó, Budapest.
Pető Andrea 2000. Nők és a politika. Politikusnők és nagyasszonyok. In: Balogh Margit – S. Nagy Katalin (szerk.): *Asszonysorsok a 20. században.* BME Szociológia és Kommunikáció Tanszék – Szociális és Családvédelmi Minisztérium Nőképviseleti Titkársága, Budapest, 211–219.
Pető Andrea 2003a. Társadalmi nemek és a nők története. In: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József (szerk.): *Bevezetés a társadalom történetébe. Hagyományok, irányzatok, módszerek.* Osiris Kiadó, Budapest, 515–531.
Pető Andrea 2003b. A feminizmus szerkezete és a kollektív identitás alakulása a magyar nőtudományi kurzust végzőknél. In: Pető Andrea (szerk.): *Női esélyegyenlőség Európában.* Balassi Kiadó, Budapest.
Pető Andrea 2003c. *Napasszonyok és holdkisasszonyok. A mai magyar konzervatív női politizálás alaktana.* Balassi Kiadó, Budapest.
Pető Andrea 2005. Abortőr perek és „bajba jutott nők" 1952-ben In: Palasik Mária – Sipos Balázs (szerk.): *Házastárs, munkatárs, vetélytárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon.* Napvilág Kiadó, Budapest.
Pető Andrea – Szapor Judit 2004a. A női esélyegyenlőségre vonatkozó női felfogás hatása a magyar választójogi gondolkodásra 1848–1990. In: Sajó András (szerk.): *Befogadás és eredetiség a jogban és a jogtudományban. Adalékok a magyarországi jog természetrajzához.* Áron Kiadó, Budapest.

Pető, Andrea – Szapor, Judit 2004b. Women and „The Alternative Public Sphere". Toward a New Definition of Women's Activism and the Separate Spheres in East-Central Europe. *NORA, Nordic Journal of Women's Studies*, 4.
Pohlmüllner Tamás 2002. A Magyar Demokrata Fórum az 1990-es, 1994-es és 1998-as önkormányzati választáson. *Politikai Elemzések*, II. évf., 6., november.
Powell, Gary N. 1999. Reflections on the Glass Ceiling: Recent Trends and Future Prospects. In: Powell, Gary N. (ed.): *Handbook of Gender & Work*. Sage Publications, Inc. London–New Delhi.
Rákosi Mátyás 1952. A járási párttitkárok feladatairól. *Pártépítés*, március. 9
Rákosi Mátyás 1997. *Visszaemlékezések 1940–1956*. 1–2. Napvilág Kiadó, Budapest.
Ranschburg Jenő 1996. *A nő és a férfi*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
Raevaara, Eeva – Taskinen, Susanna 1997. *Women, Politics and Policies of Equality in Europe*. http://www.helsinki.fi/science/xantippa/wee/wee25.html. A letöltés dátuma: 2006. február 14.
Revel, Jacques 1992. Masculine and Feminine: the Historiographical Use of Sexual Roles. In: Perrot, Michelle (ed.): *Writing Women's History*. Blackwell, Oxford, 90–106.
Ropolyi László 2002. Az egyenlőség eszméje Newton harmadik törvényében. In: Forrai Gábor – Margitay Tihamér (szerk.): *Tudomány és történet*. Typotex Kiadó, Budapest.
Rosengren, Karl Erik 2004. *Kommunikáció*. Typotex Kiadó, Budapest.
Ryan, Mary 1981. *Cradle of the Middle Class: The Family in Oneida County, New York, 1790–1865*. Cambridge University Press, Cambridge, England.
Sajó András (szerk.) 2004. *Befogadás és eredetiség a jogban és a jogtudományban. Adalékok a magyarországi jog természetrajzához*. Áron Kiadó, Budapest.
Sapiro, Virginia 1998. When are Interests is Interesting? The problem of Political Representation of Women. In: Phillips, Anne (ed.): *Feminism and Politics*. Oxford University Press, Oxford.
Scott, Joan Wallach (szerk.) 2001. *Van-e a nőknek történelmük?* Balassi Kiadó, Budapest.
Schadt Mária 2003. *„Feltörekvő dolgozó nő"*. Pannónia Könyvek, Pécs.
Schadt Mária 2005. A „házi tücsöktől" a dolgozó nőig. Az individualizációs folyamatok hatása a családi szerepekre. In: Balogh Margit – S. Nagy Katalin (szerk.): *Asszonysorsok a 20. században*. BME Szociológia és Kommunikáció Tanszék – Szociális és Családvédelmi Minisztérium Nőképviseleti Titkársága, Budapest, 156–171.
Shahar, Shulamith 2004. *A negyedik nem. Nők a középkorban*. Osiris Kiadó, Budapest.
Siemienska, Renata 2000. Nők a lengyel politikában: miért vannak olyan kevesen? In: *Férfiak és nők a politikában – Szerepek, szabályok, számok nemzetközi konferencia*. November 3–4. http://www.mona-hungary.org/object.1b751860-e09a-4374-a7e7-5685d44b9eae.ivy. A letöltés dátuma: 2006. február 12.
Simándi Irén 1998. A nők választójoga a századfordulótól 1938-ig Magyarországon. *Múltunk*, 1. 94–115.
Simon János 1999. A politikai kultúra. In: Gergely András – Bayer József – Kulcsár Kálmán (szerk.): *A politikatudomány arcai*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 347–361.
Sipos Levente 1996. A magyar nőmozgalom történetéről (1944–1956). In: Izsák Lajos – Stemler Gyula (szerk.): *Vissza a történelemhez... Emlékkönyv Balogh Sándor 70. születésnapjára*. Napvilág Kiadó, Budapest.
Skjeie, Hege 1992. *Den politiske betydningen av kjønn*. En studie av norsk topp-politikk. Institute for Social Research, Oslo, Rapport 92:11.
Sledziewski, Elisabeth G. 1993. *The French Revolution as the Turning Point*. In: Fraisse, Geneviève – Perrot, Michelle (eds.): *A History of Women; Emerging Feminism from Revolution to World War*. Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Mass., 15–32.
Smith, Bonnie G. 1989. *Changing Lives; Women in European History Since 1700*. D. C. Heath and Co., Lexington, Mass.

SMITH, Bonnie G. (ed.) 2000. *In Global Feminismus Since 1945.* Routledge, London – New York.
Spain. The Situation of Women in Politics. In: RAEVAARA, Eeva – TASKINEN, Susanna: *Women, Politics and Policies of Equality in Europe.* http://www.helsinki.fi/science/xantippa/wee/wee25.html. A letöltés dátuma: 2006. február 14.
SQUIRES, Judith 1999. Gender in Political Theory, Polity Press, Cambridge–Oxford.
STRASSEINREITER Erzsébet 2005. Kéthly Anna a politikus, a nő, a háziasszony. In: PALASIK Mária – SIPOS Balázs (szerk.): *Házastárs, munkatárs, vetélytárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon.* Napvilág Kiadó, Budapest, 195–207.
Szabadság, verseny, szolidaritás 2006–2010. (Az SZDSZ választási programja.)
SZABÓ Márton 2003. *A diszkurzív politikatudomány alapjai.* L'Harmattan Kiadó, Budapest.
SZAPOR, Judit 1984. Les associations féministes en Hongrie, XIX–XXe siècle. *Pénelope,* 11.
SZAPOR, Judith 2004. Sisters or Foes: The Shifting Front Lines of the Hungarian Women's Movements, 1896–1918. In: PALETSCHEK, Sylvia – PIETROW-ENNKER, Bianka (eds.): *Women's Emancipation Movements in the Nineteenth Century; A European Perspective.* Stanford University Press, Stanford, California.
SZAPOR Judit 2005. *„The Hungarian Pocahontas" The Life and Times of Laura Polanyi Stricker, 1882–1959.* East European Monographs, Columbia University Press, New York.
SZAPOR Judit 2006. *Feministák és „radikális asszonyok". Női politikusok az 1918-as demokratikus forradalomban.* In: GYÁNI Gábor – NAGY Beáta (szerk.): *Nők a modernizálódó magyar társadalomban.* Csokonai Kiadó, Debrecen, 254–277.
SZIGETI Péter – TAKÁCS Péter 1998. *A jogállamiság jogelmélete.* Napvilág Kiadó, Budapest.
T. VARGA György 1998. Adalékok és szempontok a Magyar Dolgozók Pártja hatalmi helyzetéhez. *Múltunk,* 2. 177–178.
Tanulmányok Budapest múltjából. 1936. IV. köt. Budapesti Történeti Múzeum, Budapest.
TÁRKÁNYI Ákos 1999. *Európai családpolitikák: magyar családpolitika története.* http://meh.communio.hu/eucsp.htm#anyasagi. A letöltés ideje: 2007. február 1.
The making of European women's studies. 2000. Utrecht University, Utrecht.
TÓTH Árpád 2006. Asszonyok a városi szegénység ellen. A Pesti Jótékony Nőegylet korai története (1817–1833). In: GYÁNI Gábor – NAGY Beáta (szerk.): *Nők a modernizálódó magyar társadalomban.* Csokonai Kiadó, Debrecen.
TÓTH Olga 1994. A női életút Magyarországon. In: HADAS Miklós (szerk.): *Férfiuralom.* Replika Kör, Budapest, 223–234.
Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye I. Törvények és törvényerejű rendeletek 1949. A Minisztertanács Elnökének Hivatala, Budapest, 1950.
Törvénytelen szocializmus. 1991. *A Tényfeltáró Bizottság jelentése.* Szerk. RÉVAI Valéria. Zrínyi – Új Magyarország, Budapest.
Választási füzetek 147/1. Szerk. RYTKÓ Emília, Budapest, 2006.
VAN DIJK, Teun A. 2000. A kritikai diskurzuselemzés elvei. In: SZABÓ Márton – KISS Balázs – BODA Zsolt (szerk.): *Szövegváltozatok a politikára. Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus.* Nemzeti Tankönyvkiadó – Universitas, Budapest, 442–477.
VARGYASI SZOLGA János 1844. *Székely jogi ötven kérdések s 102 feleletek.* Református Kollégium, Marosvásárhely.
VÁRINÉ SZILÁGYI Ibolya 2001. Szerepkonfliktusok rejtett hatásai. Tudatos és nem tudatos kategorizációs szempontváltások foglalkozási szerepek megítélésében. In: PLÉH Csaba (szerk.): *Tanulás, kezdeményezés, alkotás.* Eötvös Kiadó, Budapest, 446–459.
VASAK, Karel 1977. A 30-Year Struggle: The Sustained Efforts to Give Force of Law to the Universal Declaration of Human Rights. *Unesco Courier,* Nov.
VASAK, K. – ALSTON WESTPORT, P. (eds.) 1982. *The International Dimensions of Human Rights.* Greenwood Press, Paris, UNESCO.

Végső jelentés a Mainstreaming Szakértői Csoport tevékenységéről. (Eg-S-MS) Strasbourg, 1998. május 6. A Szociális és Családügyi Minisztérium Nőképviseleti Titkárságának kiadványa.

VIDA István 1998. Az állami-politikai vezető réteg összetétele az 1980-as évek elején. In: FOKASZ Nikosz – ÖRKÉNY Antal (szerk.): *Magyarország társadalomtörténete 1945–1989.* III. Új Mandátum Kiadó, Budapest.

VOLOSIN Hédi 2005. *Az eltűnt képviselők nyomában.* Kézirat.

VONYÓ József 1997. Női szerepek a Nemzeti Egység Pártjában (1932–1939). In: NAGY Beáta – S. SÁRDI Margit (szerk.): *Szerep és alkotás. Női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetben.* Csokonai Kiadó, Budapest, 279–290.

WEBER, Max 1998. A politikai mint hivatás. In: WEBER, Max: *Tanulmányok.* Osiris Kiadó, Budapest, 156–209.

WENZEL Gusztáv 1885. Az 1848 előtti magyar magánjog, tekintettel újabb átalakítására. Magyar Királyi Egyetemi Könyvnyomda, Budapest.

WILTSHER, Anne 1985. *Most Dangerous Women: Feminist Peace Campaigners of the Great War.* Pandora, London.

WIRTH, Linda 2001. *Women in Management.* In: *Women, Gender and Work.* International Labour Office, Geneva.

Women in the Face of Change. 1992. *The Soviet Union, Eastern Europe and China.* Eds. RAY, Shirin – PILKINTON, Hilary – PHIZAKTEA, Annie. New York, Routledge.

Women in Transition. The MONEE Project. Regional Monitoring Report Summary. UNICEF, 1999.

Women's Political Participation and Good Governance: 21st Century. UNDP, 2000.

WOODWARD, Alison E. 2001. *A nemek közötti egyensúly megteremtése felé. Útmutató a döntéshozatal kiegyensúlyozásához.* Készült az Európa Tanács Emberi Jogok Főigazgatósága Nők és Férfiak Közötti Egyenlőség Részlege számára. Strasbourg, 28. http://www.coe.int/T/E/Human_Rights/Equality/PDF_EG-S-BP(2001)1_Hungarian.pdf. A letöltés ideje 2007. április 30.

ZIMMERMANN, Susan 1996. Hogyan lettek feministák? *Eszmélet,* 32., 57–93.

ZIMMERMANN, Susan 1997. Frauenbestrebungen und Frauenbewegungen in Ungarn Zur Organisationsgeschichte der Jahre 1848 bis 1918. In: NAGY Beáta – S. SÁRDI Margit (szerk.): *Szerep és alkotás. Női szerepek a társadalomban és az alkotóművészetben.* Csokonai Kiadó, Budapest, 175–205.

ZIMMERMANN, Susan 1999. *Die Bessere Hälfte? Frauenbewegungen und Frauenbestrebungen in Ungarn* der Habsburgermonarchie 1848 bis 1918 [The Better Half? Women's Movements and Women's Endeavors in Hungary under the Habsburg Monarchy 1848–1918], Promedia, Vienna–Budapest.

ZOTTER Judit, 2005. A feminizmus második hulláma az Egyesült Államokban. Feminista mozgalmak az 1960-as években. In: *XXVII. Országos Tudományos Diákköri Konferencia, Társadalomtudományi szekció.* Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest.

A KÖTET SZERZŐI

Bandi Zsuzsa	egyetemi hallgató, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar
Bodnár Ilona	szociológus, Semmelweis Egyetem Testnevelési és Sporttudományi Kar
Fésüs Ágnes	PhD-hallgató, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem, Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar
Garancsi Györgyi	közgazdász-szociológus
Gáspár Gabriella	egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem
S. Kosztricz Anna	levéltáros, Magyar Országos Levéltár
Licskó György	ny. egyetemi docens, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem
Nagy Orbán	ny. statisztikus, Központi Statisztikai Hivatal
Palasik Mária	tudományos kutató, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára
Schadt Mária	tanszékvezető egyetemi docens, Pécsi Tudományegyetem
Szapor Judit	vendég előadó, Department of History, McGill University, Montreal, Kanada

A 18. századi társadalmi felvilágosodás napjainkban reneszánszát éli: akkor a polgárok, ma a nők feszegetik a kerek világ abroncsait, helyet követelve maguknak a sorsukat irányító hatalomban. Kötetünk szerzői ezt a folyamatot próbálják ábrázolni.

Céljuk, hogy történelmi háttérbe ágyazva felvázolják, miként ragadják magukhoz a nők a régi szerepet szimbolizáló fakanál mellett előbb valamely gép vagy a traktor, majd egyre bátrabban a családi autó, végül az ország kormányát.

A szerzők között találunk történészeket, szociológusokat, közgazdászokat, filozófust, levéltárost, nyelvészt, műszaki menedzsert és statisztikust is, akiknek kutatásai nyomán kirajzolódik az olvasó előtt a világnak egy sajátos szelete, amelyet így talán sosem láttunk. Megtudhatjuk, mi volt a nők joga (és kötelessége) az évszázadok során és mi ma, felvillan nevezetes történelmi nagyasszonyok portréja, napjaink női képviselői vallanak munkájukról, vágyaikról és csalódásaikról.

Ajánljuk könyvünket a politizáló (nem csak értelmiségi!) nőknek és persze férfiaknak, mindazoknak, akik még ma is a fakanálszindróma hívei, valamint mindenkinek, aki e csoportosításból kimaradt: az álláspontjukat még ki nem alakító nőknek és férfiaknak.

3400 Ft

ISBN 978 963 9697 16 4